

Жеңіс Сәдуақасұлы

ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Ғылыми-зерттеу, әдістемелік
еңбектер мен мақалалар жинағы*

Алматы 2017

УДК
ББК
С

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
Ғылыми-әдістемелік кеңесі баспаға ұсынған.

Редакция алкасы:

Абай атындағы ұлттық педагогикалық университетінің профессоры
Б.Қасым, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің профессоры
А. Салқынбай, Қыздар педагогикалық университетінің профессоры
Т.Ермекова, ҚР БЖҒМ А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білім институты грам-
матика бөлімінің меңгерушісі **О. Жұбаева**, Мемлекеттік тілді дамыту инсти-
тутының директоры **Б.Қапалбек**.

Пікір білдірушілер:

Б. Шалабай – филология ғылымдарының докторы, профессор
Ж.Жақыпов – филология ғылымдарының докторы, профессор

Сәдуақасұлы Ж.

С Қазақ тілі мәселелері (Ғылыми-зерттеу, әдістемелік еңбектер мен мақа-
лалар жинағы). – 528 бет.

ISBN

Жинақта ғалымның әр кезеңде жазылып, мектептің және жоғары оқу орындарының білім алушылары мен ұстаздарының игілігіне айналған таңдаулы зерттеу және әдістемелік еңбектері, мақалалары топтастырылған. Монографиялық зерттеу еңбектері, негізінен қазақ тіл білімінің морфология және синтаксис салаларындағы өзекті мәселелерді жаңа теориялық бағытта шешуге арналса, «Тілдік талдау практикумы» атты әдістемелік құрал ретінде даярланған еңбегі оқу орындарының жиі сұранысына ие болған шығарма. Ал мақалаларының тақырыптары алуан-түрлі: олар – тілдің түрлі салаларына байланысты көзқарастар, әдістемелік ұсыныстар мен тәжірибелер, жеке тілші-ғалымдардың еңбектерін талдау, көркем әдебиеттің, жазушы-авторлардың тілдік ерекшеліктері жайындағы пікірлер, қазіргі тілдік ахуал мен тілдік қолданыстар, терминжасам, жер-су атаулары т.б.

Кітап мектеп оқушылары мен студенттерге, ғылым жолына бет бұрған магистранттар мен докторанттарға, маман ұстаздарға, жалпы қазақ тілінің қыры мен сырғына қаныққысы келетін кез келген оқырманға арналған.

УДК
ББК

ISBN

© Сәдуақасұлы Ж., 2017

Теңізде туып, қырда өскен...
(қысқаша өмірбаяндық анықтама)

Ұлы Отан соғысы аяқталған жылдың қақаған қысы. Желтоқсан айының соңғы күндерінің бірінде Арал ауданының «Ұялы» ауылдық кеңесінің «Балықшылар» колхозына қарасты «Жалпақ» аталатын шағын мекенде балықшы Сәдуақас пен Зұлқияның отбасында дүниеге ұл бала келеді. Соғыс аяқталып, ел-жұрт қуанышқа кенелген осы бір кезеңге сай нәрестенің аты Жеңіс деп қойылады.

Орталықтан қашықта орналасқан шағын ауылда бірден құжаттандыру қайдан болсын. Қыс өтіп, жол қатынасы түскеннен кейін ғана ауылдық кеңеске жеткен әке төрағаның «өткен жылға толық жасқа ілінбейді, жаңа жылдың басына жазайық» деген ұсынысымен ұлының куәлігіне 19 қаңтар 1946 жыл деп жаздырса керек.

Жылдар жылжып өтіп жатты. Жеңістің мектепке барар мезгілі де жетті. Сөйтіп 1953 жылы Ұялыдағы жетіжылдық мектептің 1-сыныбына қабылданады. Мектепке дейін-ақ жан-жақтан келіп, үйде жатып оқитын туысқан ересек аға-апаларынан ертерек хат танып өскен зерек бала бастауыш сыныпта да, кейінгі сыныптарда да өте жақсы оқиды.

1960 жылы жетіжылдық мектепті үздік бітіреді. Бұл кезең Арал теңізінің тартылуы байқалып, елдің алды үдере көшуге бет ала бастаған кез болатын. Алдымен соғыс кезінде жер аударылып келген шешен, қалмақ, кәріс, қырым татарлары, орал казактары, астрахандық қазақтардың басы 50-жылдары-ақ көше бастаған болса, балалары аудан орталықтарынан білім алып, сол жақтан жұмыс тауып не оқуға түсіп қайтпай қалғандарының отбасылары да көше бастады. Міне, осы тұста алдыңғы ағаларының бірі Қазалыдағы ауылшаруышылық техникумын бітіріп, сол ауданның Бозкөл кеңшарына қызметке қалуына байланысты бұлардың да отбасы көштің басын сол жаққа бағыттаған.

Онда да орта мектеп болмағандықтан, басқа да бір себептерге байланысты болуы керек, оқуды Қызылорда қаласында бір ағайынның үйінде жатып жалғастыруға тиіс болды. Жаңа жерге келіп, оқуға қабылдану кезінде байқалады – оның туу туралы куәлігі көшіп-қону кезінде жоғалған болып шығады. Сондықтан, Кеңес дәуірінің «кеңшілігінің» арқасында Қазалы ауданының Бозкөл ауылында туған деген ауылдық кеңестен жаңа туу туралы куәлік алдыруға мәжбүр болады. Сол кезден бастап Жеңіс Сәдуақасұлы қағаз жүзінде осы аудандағы осы ауылдың тумасы болып есептеледі. Сөйтіп, осы құжат арқасында 1960-1961 оқу жылында Қызылорда қаласындағы Ғ.Мұратбаев атындағы орта мектептің 8-сыныбына қабылданып, осында бір жыл оқиды.

Келесі жылы Қазалы стансасындағы № 420 (қазіргі № 70 Жанқожа батыр атындағы) орта мектептің 9-сыныбына ауысып, осында 1964

жылы орта мектепті тамамдайды. Мектептен мектеп ауысып оқуына қарамастан, мектепті жақсы бітіреді.

Бұл кезде мектеп бітірушілерді, әсіресе комсомолдарды, жолдамамен мемлекеттік құрылыстарға, өндіріс орындарына, ауылшаруашылығына жіберу дәстүрі бар болатын. Сөйтіп, Ж.Сәдуақасұлы комсомолдық жолдамамен жаңадан ашылуға тиісті кеңшардың орталығын салу құрылысына аттанады. Аудан орталығы Қазалыдан Қарақалпақстанға қарай 270 шақырымда орналасатын «Қызылқұм» атты кеңшар орны теңіз жағалауына жақын, бұрынғы өзі туған Ұялыдан 30-40 шақырымдай қызылдың ішінен белгіленеді. Осы жерде алғаш үйлер тұрғызуға, мектеп, мәдениет үйін салуға қатысады. Ақырында сондағы жаңадан ашылған сегізжылдық мектепке мұғалім етін қалдырылады. Осында ол ұстаздықтың қыр-сырымен танысады, мектепті, кабинеттерді көрінекілік құралдармен жабдықтау, іші-сыртын сәндеу т.б. жұмыстармен айналысумен бірге, мектепте және ауылдық мәдениет үйінде көркемөнерпаздар үйірмесін құруға атсалысады.

Келесі жылдан бастап екі рет Алматыда оқуға талпынып көргенімен, жолы болмайды. Содан соң арман болған ару қала Алматыдан мүлдем қол үзуге тура келген.

Әйтсе де оқысам, жоғары білімді болсам деген арман 1967 жылы Қызылорданың Н.В.Гоголь атындағы педагогикалық институтына алып келеді. Мұнда да, конкурстан өте алмау қаупі төнген. Осы кезде денсаулығының нашарлығына қарамастан, қасында жанашыр боп жүрген туған ағасы факультет деканына кіріп жағдай айтуға тәуекел етеді. Інісінің барлық жағдайын, әсіресе оның үш жылдық мұғалімдік өтілі бар екенін, қолынын сурет салу, плакаттар жазу, әр түрлі аспаптарда ойнап, ән салу келетінін түсіндіріп айтқаннан кейін, декан оны кабинетіне шақырып, бірсыпыра сынақтан өткізеді де, ертенгі конкурста қолынан келгенінше көмектесетінін білдіреді. Сөйтіп, Жеңіс ертеңіне филология факультетіне қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша студенттікке кандидат болып ілінеді. Жарты жылдан соң барлық сабақты «5»-ке тапсырып студент қатарына қабылданады, бірінші курстың қорытындысы бойынша үздік студент ретінде «Жамбыл» атындағы стипендияның иегері болады.

Осы кезден бастап Ж.Сәдуақасұлының институтішілік, қалалық комсомол ұйымдарының қоғамдық жұмыстарына араласуы басталады. Осындай белсенді жұмыстардың арқасында 1971 жылы көктемде Алматыда өткен үздік студенттердің республикалық слетіне қатысады. Осы тұста Қызылорда топырағының тумасы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының президенті, академик Ш.Есеновпен кездесуін ол естен мәңгі кетпес ерекше құбылыс деп есептейді. Ол кісінің қол таңбасы жазылған Ғылым Академиясы туралы кітап әлі күнге бойтұмардай сақтаулы. «Мүмкін, менің бұдан былайғы өмірімде ғылымға қарай бетбұрыс жасауыма осы кездесудің игі әсері болған шығар», – дейді Ж.Сәдуақасұлы.

Сонымен, 1971 жылы институтты үздік бітірген оны факультет деканы филология ғылымдарының кандидаты, доцент Н.Е.Жүнісов институтқа ұстаз етіп қалдыруға қаншалықты тырысқанымен, оның реті келмейді. Дегенмен, көп ұзамай, 1972 жылдың қаңтарынан бастап қаладағы № 217 орта мектепке қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі қызметіне қабылданады. Осы мектептегі бес жыл мұғалімдік қызметінде Ж.Сәдуақасұлы білікті ұстаз, шебер әдіскер, үздік ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Қалалық, облыстық оқу бөлімдерінің, комсомол, кәсіподақ комитеттерінің бірнеше мақтау грамоталарына не болады.

1977 жылы Ж.Сәдуақасұлы қаладағы № 1 1 Май атындағы орта мектепке директордың орынбасары қызметіне ауыстырылады. Мұнда да ол өзінің ұйымдастырушылық қабілетін жоғары дәрежеде көрсетіп, ұжым мүшелерінің, оқу бөлімі басшыларының ілтипатына бөлене біледі. Дегенмен, ғылымға деген құштарлық оны екі жылдан пединститутқа ауысуға мәжбүр етеді. 1979 жылы әуелі пединституттың «Педагогика және психология» кафедрасына оқытушы болып қабылданады да, бір жылдан соң жаңадан ашылған «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен методикасы» кафедрасына ауысып оқытушы, кейінірек аға оқытушы қызметтерін атқарады.

1980 жылы институтқа лекция оқу үшін арнайы шақырылған ҚазМУ-дың профессоры, филология ғылымдарының докторы Мархабат Томанұлы Томановпен танысуы жас маманның ғылыммен айналыссам деген арманын жүзеге асыруға себеп болады. Өйткені, факультет деканы Н.Е.Жүнісовтің ұсынысымен ол М.Томановтың тікелей ғылыми шәкіртіне айналады. Осы жылдан бастап негізгі ұстаздық жұмысынан қол үзбей жүріп, ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысады және 1988 жылы «Қазақ тіліндегі етістіктің жақ категориясы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын жоғары дәрежеде қорғап шығады. Диссертацияның бірінші оппоненті болған филология ғылымдарының докторы, профессор А.Қалыбаева да, екінші оппоненті болған москвалық филология ғылымдарының кандидаты, доцент А.А.Чеченев те, шығып сөйлеген диссертациялық Кеңестің басқа мүшелері де диссертацияға оң баға беріп, оның докторлық жұмысқа жалғасуына ұсыныс етеді.

Бұл еңбектің жаңалығы, ғалымдардың бағалауынша, мынаған саяды: «Сырттай қарағанда, жұмыс қазақ тілінде бұрыннан зерттеліп, белгілі болған тақырыпты қозғайтын тәрізді. Алайда, ізденуші мәселені бұрын-соңды қазақ ғалымдары мүлде қадам баспаған жаңа қырынан қарастырған. Яғни, жақ категориясы бұл зерттеуде тек грамматикалық тұлға, жіктелу парадигмасындағы форма тұрғысынан ғана қаралып қоймай, оның сөйлем құраудағы предикативтік қызметі, сол қызметі үстіндегі қатысымдық, стильдік қызметі, мағыналық ерекшеліктері айқындалған».

Ж.Сәдуақасұлы 1987 жылы «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен методикасы кафедрасының» меңгерушілігіне сайланып, оны 1989 жылы «Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасына» аға оқытушы болып ауысқанға дейін атқарды. 1990 жылы Қазақ тілі кафедрасы меңгерушісі қызметін атқарушы қызметіне тағайындалды. Осы кезде А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Есеновпен танысып, сол кісінің кеңесшілігімен докторлық жұмысын бастап та кеткен болатын.

Ғалым 1991 жылы доцент атағын алғаннан кейін, аталмыш кафедраның меңгерушісі қызметіне сайланады. Ал 1994 жылы докторлық диссертациясын аяқтау мақсатында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтына аға ғылыми қызметкер ретінде ауысып, онда 1996 жылға дейін зерттеу жұмысымен айналысу нәтижесінде докторлық диссертациясын толық аяқтайды. Сөйтіп, 1997 жылы мамыр айында «Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері» тақырыбындағы докторлық диссертациясын осы институттың Кеңесінде абыроймен қорғап шықты. Жұмысқа оппонент болған филология ғылымдарының докторлары, профессорлар А.Аблақов, Т.Сайрамбаев, М.Оразов жұмысты өте жоғары бағалады. Олардың пікірлерін кеңес мүшелері академик Ә.Қайдар, ғылым докторлары Е.Жампейісов, Р.Сыздықова, М.Серғалиев, К.Құсайынов, ғылым кандидаты, ғалым хатшы Н.Уәлиев т.б. ғалымдар жұмыстың теориялық жағынан да, практикалық жағынан да құнды екеінін айтып, докторлық дәреже беруді бір ауыздан қолдады. Ғалымдар тілге тиек еткен жұмыстың бірнеше жаңалығы бар еді. Олар, біріншіден, қазақ тілі білімінде бұған дейін бір құрамды сөйлемдер жөнінде аталғаны болмаса, жеке-дара зерттеу нысаны болмаған. Екіншіден, осы кезге дейінгі синтаксис саласында сөйлем бір жақты, тек грамматикалық тұрғыдан қаралып келсе, бұл жұмыста сөйлемнің құрылымы екі жақты – грамматикалық жағы мен семантикалық жағы тұрғысынан бірдей қарастырылады. Үшіншіден, қазақ тіл білімінде бұрын-соңды сөйлем құрылымын арнайы үлгімен беру үрдісі болмаған еді.

Ж.Сәдуақасұлы 1996-1999 жылдары Қорқыт Ата атындағы ҚМУ-дың «Қазақ филологиясы мен журналистикасы» болып қайта құрылған кафедрасының меңгерушісі қызметін жалғастырды. 1999 жылдан кафедраның профессоры қызметін атқаруда.

Ғалым 2002-2004 жылдар аралығында Қызылорда қаласындағы «Болашақ» университетінің оқу ісі жөніндегі проректоры қызметінде болып, 2004 жылы Қорқыт Ата атындағы университетке қайта оралып, Қазақ тілі кафедрасын 2006 жылға дейін басқарды.

Ж.Сәдуақасұлы 2006 жылы Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды.

Ғалым қазақ тілі бойынша облыстағы бірден-бір ғылым докторы бола жүріп, көптеген қоғамдық жұмыстар да атқарды: ол – Абай атындағы Қазақ ҰПУ-і жанындағы кандидаттық (докторлық) ғылыми дәреже беретін Д 14.09.04 Диссертациялық кеңес мүшесі (2005-2010); Қорқыт Ата атындағы ҚМУ Ғылыми кеңесінің, факультет кеңесінің, университет Ардагерлер кеңесі бюросының және аттестациялық комиссияның мүшесі; Облыстық ішкі саясат басқармасы жанынан құрылған Тіл саясаты жөніндегі жұмыс тобының және облыстық Тілдерді оқыту орталығы Ғылыми кеңесінің мүшесі.

Ғалым Облыстық ішкі саясат басқармасының тапсырмасымен әр түрлі іс-шараларға қатысады (конкурстарда қазылар алқасының төрағасы, мүшесі, тексеру комиссияларының құрамында т.б.), қала, облыс тұрғындарының алдында, халықаралық, республикалық, облыстық деңгейдегі конференцияларда тілді жетілдіру, қолдану бағытында баяндамалар жасап, БАҚ құралдарында осы мәселе жөнінде өз пікірін білдіріп отырады, облыстық Мұғалімдердің біліктілігін арттыру институтында қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері жөнінде дәріс оқиды.

Ғалым 11 докторлық, 19 кандидаттық диссертациялық жұмысқа сарапшылық жасап, 70-тен астам докторлық және кандидаттық диссертацияларға пікір білдіру арқылы қазақ тілші ғалымдарының сандық та, сапалық та жағынан өсуіне зор үлесін қосып келеді.

Оның жетекшілігімен 1 ғылым кандидаты, 16 магистрант диссертацияларын қорғап, ғылыми дәрежелерге ие болды. Қазіргі кезде 2 докторантқа ғылыми жетекшілік жасауда.

Ж.Сәдуақасұлы өзінің осындай табыстарға жетуінде қазіргі кезде о дүниелік болған ұстаздары филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Қоңыратбасвтың, ғылым кандидаттары, доценттер Н.Е.Жүнісов, М.Бимағамбетов, Н.Нұржанов, А.Шамшатов, Ә.Байжолтовтардың зор үлесі бар екенін ешқашан естен шығарған емес. Олар туралы өз шәкірттері алдында болсын, кездесулерде болсын үнемі айтып та келеді, баспасөзде жазып та келеді. Өзін өмірден өткен осы ұстаздарының кафедрадағы «көзімін» деп есептейді.

Ж.Сәдуақасұлының 50 жылдан астам уақыттағы ұстаздық қызметінде білім беріп, тәрбиелеген шәкірттерін қазір еліміздің кез келген түкпірінен кездестіруге болады. Олардың дені ағарту саласында қызмет атқарып, ұстаз жолын жалғастыруда. Ұстаздан білім алып, ғылым докторлары мен кандидаттары атағын иеленген Алматы, Астана т.б. қалалардағы жоғары оқу орындарында қызмет жасайтын шәкірттерімен бірге (ғылым докторлары З.Ерназарова, Қ.Есенова, ғылым кандидаттары К.Әбенова, Ж.Исаева, А.Әмірбекова т.б.) қазіргі кезде өзімен әріптес боп қызмет атқарып жүрген кафедра ұстаздарының да бірсыпырасы, мәселен, филология ғылымдарының докторы М.Айтимов, ғылым кандидаттары С.Тайманова, Б.Боранбай, К.Қамзаева,

Ш.Елемесова, Ж.Исаева, Ғ.Тұяқбаев, Ғ.Бекмағамбетова және бірсыпыра магистранттар өздерінің осындай дәрежеге жетулерінде ұстаздарының үлесі зор екенін мақтан етеді.

Ж.Сәдуақасұлы көп жылғы ұстаздық қызметіндегі, қоғамдық және ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы табыстары үшін төмендегідей марапаттауларға ие болды:

«ҚР білім беру ісінің үздігі» белгісімен (1992), «ҚР-ның 10 жылдығы» төсбелгісімен және Елбасының «Алғыс хатымен» (2001), Елбасының екінші «Алғыс хатымен» (2005), «ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері» белгісімен (2006), Қызылорда облысы әкімінің «Стипендиясымен» (2006), «10 жыл Астана» медалімен (2008), «Қызылорда облысына 70 жыл» мерекелік медалімен (2009), «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл» мерекелік медалімен (2011), университеттің «Қорқыт Ата» атындағы алтын медалімен (2016), ҚР БЖҒ министрлігінің «Ы.Алтынсарин» белгісімен (2016), ҚР Мәдениет және спорт министрінің «Құрмет грамотасымен» (2017), бірнеше рет Қызылорда облысы әкімінің «Құрмет грамоталарымен», Облыстық мәслихаттың «Алғыс хаттарымен» марапатталған.

Ғылыми-зерттеу, әдістемелік жұмыстарының нәтижелері ғалымның 100-ден астам ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектерінде баяндалған. Оның негізгілері мыналар: «Қазақ тіліндегі біркұрамды сөйлемдер. Монография». – Алматы, «Білім», 1996; «Қазақша іс қағаздары (әдістемелік нұсқау)». – Қызылорда, «Қызылордаполиграфия» ААҚ, 2001; «Қазақ грамматикасы (ғылыми басылым, ҚР ҰҒА А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты)». – Астана, «Астанполиграфия» ЖАҚ, 2002 (авторларының бірі); «Жай сөйлемнің құрылымдық түрлері (оқу құралы)». – Қызылорда, «Тұмар», 2004; «Тілдік талдау практикумы (оқу құралы)». – Қызылорда, «Қызылорда- Қанағаты», 2014; «Жіктік жалғау парадигмасы: синтаксистік және семантикалық қызметтері. Монография». – Қызылорда, «Қызылорда-Қанағаты», 2015; «Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар (монография-оқулық)». – Алматы, «МТД институты», 2016 (авторлар құрамында) т.б.

Сонымен, еліміздегі көзі тірі санаулы синтаксистердің бірі, қазақ тілі ғылымында өзіндік орны, ізі бар, әлі де болса шәкірт тәрбиелеуді өзінің мұраты тұтқан, танымал ғалым Ж.Сәдуақасұлына зор денсаулық, ұзақ ғұмыр тілей отырып, 50 жылдан астам ұстаздық ғұмырындағы елеулі еңбектерінен құрастырылған осы жинағы жас ұрпақтың, қазақ тілі жанашырларының, жалпы оқырмандардың іздеп оқитын шығармасына айналатынына сенім білдіреміз.

*Ш.Бекмағамбетов – филология ғылымдарының
кандидаты, доцент.*

I бөлім

ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ және ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕР

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БІР НЕГІЗДІ СӨЙЛЕМДЕР (етістік бас мүшелі түрлері мен типтері)

Кітапта қазақ тіл білімінде кейінгі кезге дейін жеке қаралмаған жай сөйлемнің ғылымда «бір құрамды» (біздіңше – «бір негізді») деп аталатын түрлері жалпы тіл біліміндегі және түркітанудағы осы бағытта айтылған пікірлер мен жазылған еңбектерді талдау негізінде айқындалып, анықтамасы белгіленеді. Бір негізді сөйлемдердің типтік түрлеріне белгілі, белгісіз, жалпылама және жанама жақты сөйлемдер енгізіліп, аталған сөйлемдер ішкінен етістік бас мүшелі түрлері құрылымдық және мағыналық тұрғыдан сипатталады.

Еңбек жоғары оқу орындарында оқылатын «Жай сөйлем синтаксисі» курсына қосымша ретінде ғалымдарға, оқытушылар мен студенттерге арналып ұсынылып отыр.

(Монография алғаш рет 1996 жылы «Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер (етістік бас мүшелі түрлері мен типтері)» деген атпен «Білім» баспасынан шыққан болатын. Бұл басылымда «бір құрамды» термині «бір негізді» терминімен ауыстырылып беріліп отыр.)

Мазмұны:

Алғысөз.

I. Жай сөйлемдерді зерттеудің теориялық мәселелері.

- 1.1 Сөйлемді зерттеудің аспектілері жайында.*
- 1.2 Сөйлемді оның басты сипаттары негізінде зерттеу*

II. Бір негізді сөйлемдердің жалпы сипаты.

- 2.1 Бір негізді сөйлемдердің ерекшеліктері мен анықтамасы.*
- 2.2 Бір негізді сөйлемдердің зерттелу жайы.*
- 2.3 Бір негізді сөйлемдерді жіктеу (классификациялау).*

III. Бір негізді сөйлем түрлері: ерекшеліктері, жасалуы мен құрылымдық типтері.

- 3.1 Белгілі жақты сөйлем.*
- 3.2 Жалпылама жақты сөйлем.*
- 3.3 Белгісіз жақты сөйлем.*
- 3.4 Жанама жақты сөйлем.*

Қорытынды.

Пайдаланылған әдебиеттер.

АЛҒЫСӨЗ

Қай тілде болмасын сөйлем синтаксистің ең күрделі де сан кырлы нысаны ретінде танылып келеді. Жалпы тіл біліміндегі сөйлемді, оның құрылымдық сипаттарын зерттеудің «логикалық», «формалдық», «психологиялық» т.б. толып жатқан бағыттары мен алуан-түрлі көзқарастардың пайда болуы және осы кезге дейін сөйлемге 250-ден астам анықтама берілуінің өзі – осының айғағы.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мен сөйлем синтаксисін зерттеп, оны ғылыми жүйеге келтіруде А.Байғұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев тәрізді ірі ғұламалардың еңбектері зор. Олардың бұл саладағы пікірлері мен тұжырымдары кейінгі саликалы синтаксистердің (Ф.Демесінова, Қ.Есенов, Р.Әміров, М.Серғалиев, С.Исаев, Ә.Аблақов, Т.Сайранбаев т.б.) де, олардың шәкірттері мен ізбасарлары болып танылған көптеген кейінгі ғалымдардың да ғылыми зерттеу жұмыстарына арқау болып, жалғасын табуда.

Сол бір аға ұрпақ жасап кеткен теңіздей мұраға тамшыдай болып қосылар деген үмітпен жазылған бұл еңбек жай сөйлемнің бұрын-соңды аталып немесе белгілі себептермен аталмай келген кейбір типтік түрлерін «бір негізді» (бір құрамды, бір бас мүшелі) деген атаумен біріктіріп, тілдегі соны жаңалықтарды ескере отырып сипаттауға арналды.

Біраз жылғы зерттеу жұмысының қорытындысы іспеттес болып табылатын кітапта жалпы тіл білімі мен түркологиядағы сөйлем құрылымына қатысты зерттеу жұмыстары мен жеке пікірлерді талдау, оларды қазақ тіліндегі материалдармен салыстыру негізінде «бір негізді» сөйлемдердің «екі негізді» (қос құрамды, екі бас мүшелі) сөйлемдерден, жай сөйлемдердің басқа да құрылымдық түрлерінен (толымсыз т.б.) ерекшеліктері айқындалып анықтамасы берілді, тұлғалық және семантикалық ерекшеліктері негізінде топтастырылды. Осы топтастыру ыңғайында айқындалған етістік баяндауышты сөйлемдердің «белгілі жақты», «белгісіз жақты», «жалпылама жақты» және «жанама жақты сөйлем» түрлері кітаптың негізгі тарауларына арқау болды.

Сөйтіп, еңбектің аталмыш тарауларында бір негізді сөйлемдер олардың типтік түрлері және құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері ыңғайында талдауға түсіп, бұл ерекшеліктер тілдік үлгілерге салынды.

Кітап жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде оқылатын «Жай сөйлем синтаксисі» курсына қосымша оқу құралы ретінде қызмет атқара алады, сонымен бірге, ғалымдар мен ізденушілерге, мұғалімдер мен студенттерге, жалпы тіл сүйер қауымға пайдалануға жарайды деген ниетпен жазылды.

I тарау. ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1.1 Сөйлемді зерттеудің аспектілері жайында.

«Сөйлем – белгілі бір мағыналық және интонациялық тұтастыққа ие, грамматикалық тәртіппен байланысқан сөздер тізбегі ретінде көрінетін адамдар тілінің кіші бірлігі (единицасы). Сөйлем, сонымен бірге, қарым-қатынас единицасы бола отырып, ойдың да қалыптасуы мен берілісінің бірлігі ретінде тіл мен ойлаудың сәйкестігін көрсетеді. Сөйлем логикалық пікірмен қатысты, бірақ онымен барабар емес: әрбір пікір сөйлем түрінде беріледі, бірақ кез-келген сөйлем пікірді білдіре бермейді... Сөйлем адам әрекетін білдіре отырып, оның еркі мен сезіміне қатысты эмоциялық, сезімдік ұғымдарды білдіруге де қызмет етеді. Сөйлемнің грамматикалық негізін шақ, жақ, модальдік категорияларының және хабарлау интонациясының жиынтығынан тұратын предикативтілік құрайды...» [1: 227-б.].

Синтаксистің ең басты объектісі болып табылатын сөйлемге берілген осы сипаттаманың өзі-ақ оның қаншалықты көп қырлы, күрделі тілдік құбылыс екенін байқатса керек. Сөйлемді арнайы зерттеудің екі ғасырға жуық тарихи жолында пайда болған іргелі-іргелі ой қорытындылары мен тұжырымдарға қарамастан, ол әрбір уақыт кезеңінде жаңа қырларымен көріне түседі. Сөйтіп, бұрынғы идеялар жаңа идеялар мен көзқарастарға қаншалықты орын берген сайын, сөйлем бұрынғыдан да күрделене түсетін, ашылмай келген сырларын бұрынғыдан да көбірек көрсететін тәрізді.

Сөйлемді синтаксистің объектісі, негізгі категориясы ретінде зерттеу қолға алына бастағаннан-ақ, оның ең басты деген ерекше сипаттарын, белгілерін тауып, соны тірек ету барысында зерттеудің белгілі бір идеялық бағыттары, соған сай ғалымдардың басын біріктірген ғылыми мектептер қалыптасты. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін бастауын өте ерте дәуірдің философиясынан алатын, одан соң орта ғасырдағы схоластикалық ғылымға ұласатын, кейінгі дәуірлерде де көптеген ғылымдардан жалғасын тауып келе жатқан *логикалық бағыт* үстем болды. Осыған байланысты тілдің грамматикалық құрылымы мен логикалық құрылымын бірдей деп қарау, ойға ең басты мән беру басым роль атқарды. Осы бағытты жақтаушылар (К.Ф.Беккер, Н.И.Греч, Ф.И.Буслаев) сөйлем мен ойдың немесе пікірдің айырмашылығын танымады, нақтырақ айтқанда, сөйлемді сөзбен берілген ой деп түсіндіруге тырысты. Осы негізгі концепцияға байланысты басқа да грамматикалық категориялар мен логикалық категориялар теңдестіріліп қаралды. Мысалы, сонау алғашқы философтардан бері

қарай қолданылып келе жатқан ойды құраудың негіздері болып саналатын «субъект», «предикат» деп аталатын логикалық категориялар грамматикалық (синтаксистік) категориялар болып танылатын «бастауыш» және «баяндауыш» ұғымдарымен бірдей деп есептелді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап пайда бола бастаған *психологиялық* бағытты жақтаушылар сөйлемді ойдың көрінісі деп есептейтін логикалық бағытты сынға алды. Психологиялық бағыт сөйтіп логикалық бағытқа қарама-қарсы бағыт ретінде пайда болды (Бұл бағыттың негізін салған – Х.Штейнталь, ал оның Россиядағы қолдаушысы А.Потебня, А.Шахматов болды). Тілді зерттеудегі бұл жаңа бағыт бойынша, «тіл – адам психикасында пайда болған процестердің көрінісі». Осы бағытты жақтаушылар сөйлемді хабаршы санасында пайда болған белгілі бір ұғымдардың бірлесе қызмет етуін көрсететін психикалық құбылыс деп таныды. Олар сөйлемнің бас мүшелерін оның тұлғалық (формалық) белгілеріне қарай емес, адам санасында пайда болу мезгіліне байланысты қарап, «психологиялық бастауыш» және «психологиялық баяндауыш» деп атады. Өмір бұл бағыттың да кемшіліктерін кезінде дұрыс көрсетті. Сөйтіп, психологиялық бағыт та тарих беттерінде қалды.

Сырттай қарағанда бір-бірінен өзгеше, тіпті, біріне-бірі қарама-қарсы пайда болған бұл екі концепцияға тән бір ортақ кемшілік бар еді. П.С.Кузнецовтың пікірінше, сөйлемді логикалық пікірдің, ойдың көрінісі деп есептейтіндердің де ортақ кемшілігі – олардың тілдік белгілерден аулақ болуы болды [2: 69-б.]. Осындай пікірді И.П.Распопов та айтады: «Сөйлемді пікірдің көрінісі ретінде қарай отырып, қай бағыттағы тілшілер болса да – логикалық (К.Беккер, Ф.И.Бусласев) немесе психологиялық (Г.Штейнталь, Г.Гобелени, Г.Пауль, кейде Потебня) – айналып келгенде, функционалдық шарттарға (мағына, мән, айтылған сөйлем мазмұнының мақсаттылығы) жүгінеді. Бірақ бұл шарттарды қолдану қажетті дәлдікпен негізделмеді және бірізділік болмады. Сөйлемнің не үшін айтылатыны, оның анықтаушы және анықталушы құрылымдық жақтарының өзара қатынасы, сөйлемнің лексика-грамматикалық құрамындағы жеке мүшелердің қызметтері – осының бәрі көп жағдайда бұрмаланып көрсетіледі де, тілдік шындықпен алғашқы қақтығыстарда-ақ жарамсыз болып қалады» [3: 5,6-бб].

Бұл екі бағытты да кезінде қатты сынап, оларға мүлде қарама-қарсы позицияда пайда болған *формалдық* (тұлғалық) тіл білімін қолдаушы бағыт болды. Бұл бағыттың негізін Москва университетінің профессоры Ф.Ф.Фортунатов салды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болған осы бағытты жақтаушылар кейін тіл білімінде аты әйгілі болған ғалымдар арқылы (А.Шахматов, А.Пешковский т.б.) ғылыми мектеп болып қалыптасты.

Бұл мектептің өкілдері тілді, оның басты единицасы (бірлігі) деп есептелетін сөйлемді де грамматикалық құрылым (синтаксистік құрылым) тұрғысынан қарауды жақтайтын еді. Дегенмен, осы кездерде «сөйлемді және басқа да тілдік единицаларды талдауда функционалдық шарттар (критерийлер) тілдік құрылымның өзіндік ерекшеліктерін айқындауға толық мүмкіндік бермейді» деген көзқарастар пайда бола бастады да, синтаксисті зерттеушілердің басты назары енді сөйлемнің тұлғалық құрылымын оның мағынасынан тыс қарауға ауа бастады. Сөйлемнің семантикалық белгілерін ескеруден бас тарту тұлғалық бағытты ұстаушыларды «синтаксистің міндеті – сөз таптары мен сөз тіркестерін ғана айрықша тілдік единица ретінде қарау» деген ойға, ал сөйлемді осы сөз тіркесінің бір түрі деп есептеуге әкеліп соқтырды. Сөйтіп, сөйлемнің катысымдық (коммуникативтік) міндетіне сай мәселелер зерттеушілер назарынан тыс қалды.

Осы концепция бойынша, сөз таптары мен сөйлем мүшесі арасына немесе олардың формалары арасына теңдік белгісі қойылды да, соның нәтижесі синтаксистік категорияларды морфологиялық категориялармен бірдей деп қарауға алып келді. Жалпы осы концепцияны (тұжырымдаманы) негіз еткен бірнеше бағыт өкілдерінің пікірлерін талдау барысында А.А.Холодович «бұл концепция синтаксис ғылымы үшін қауіпті болды» деген қорытынды жасайды [4: 218-6.].

Формалдық концепцияның осындай кемшілігін болдырмау мақсатында А.А.Потебня және оның идеясын жақтаушылар сөз таптарын басқаша топтастырады: сын есім, есімдік, зат есімдерді есім тобына топтастырады да, кимыл есімдерін етістіктерден бөліп алады, есімше мен көсемшені үстеулермен бір топтастырады [5: 67-6.]. Синтаксистік және морфологиялық категорияларды ажыратпай қарау салдарынан А.А.Потебня мектебі де сынға ұшырады.

Лингвистикалық құбылыстарды зерттеуге формалдық тұрғыдан қарауды батыстың да кейбір лингвистикалық мектептері жоққа шығармайды. Мысалы, 30-50-жылдарда өмір сүрген негізін американдық ғалым Л.Блумфильд қалаған *дескриптивтік лингвистика* деп аталатын мектеп өкілдері де, осы тұста батыс еуропада структуралистік лингвистиканың жарқын көрінісі болған, негізін Л.Ельмслев салған *гlossематиктер* де сөйлемнің формалдық жағына ғана назар аударады да, семантикаға көңіл бөлмейді [6: 107,130-66].

Синтаксис пәнін осылай түсіну дәстүрлі лингвистикаға да әсер етпей қойған жоқ. Тіпті соңғы жарты ғасырдан астам уақыт бойы орыс ғалымдары ғана емес, түркі тілдерінің мамандарына да синтаксисті зерттеуде үлгі болып келе жатқан акад. В.В.Виноградовтың өзі бұл көзқарастан құр алақан емес. «Сөйлемнің нақты мазмұны оны грамматикалық тұрғыдан зерттеудің материалы бола алмайды. Грамма-

тика сөйлемнің құрылымы мен типтік формаларын ғана зерттейді», – деп жазады ғалым өзінің 50-жылдардағы бір еңбегінде [7: 389-б.]. Осы теориялық қағиданы басшылыққа алған түркологтардың басым көпшілігі осы кезге дейін сөз тіркесі мен сөйлемдегі сөздердің байланысу түрлерін айқындаумен, осы аталған синтаксистік бірліктердің (единицалардың) структуралық типтерін сипаттаумен ғана шектеліп келеді. Алайда, синтаксистің объектісі сөз тіркесі мен сөйлем құрылысын ғана зерттеумен шектелмейтінін уақыт көрсетіп отыр. Оның үстіне, жалпы тіл білімінде бұрын айқындалған көптеген мәселелердің қазіргі кезде қайта қарауды қажет етіп отырғаны белгілі. Қазіргі кезде синтаксис ғылымы өзінің ауқымын зерттейтін нысандары тұрғысынан ғана емес, сол нысандарға қатысты арнайы өзекті мәселелер (аспектілер) мен зерттеу әдістері тұрғысынан да кеңіткенін атап көрсетеді И.Х.Ахматов [8: 9-б.].

Мысалы, Н.Ю.Шведова қазіргі синтаксистің зерттеуге тиіс нысандары ретінде негізгі бес түрлі тілдік бірлікті (единицаны) атайды. Олар – сөз формасы, сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, мәтін (текст). Ғалымның айтуынша, бұлар құрылымдық жағынан да, құрылысымен де өзара тығыз байланыста болып күрделі бір синтаксистік тұтастықты құрайды [9: 129-б.]. Қазір осы аталғандардың ішіндегі тек сөйлем мен мәтінді ғана тіл біліміндегі ең басты синтаксистік бірліктер деп тану жөніндегі көзқарастар басым екені аңғарылады. Мәтін мәселесі соңғы жылдарда ғана зерттеу нысанына айнала бастағандықтан, оны жан-жақты зерттеу әлі де алдағы уақыттың еншісінде. Бұның есесіне, мәтінді құрайтын сөйлемнің зерттелуге тиісті қыры мен сыры әлі де жеткіліксіз. Себебі, тек сөйлемнің ғана өте бір күрделі құбылыс болуына байланысты оған жан-жақты қарау талабы қажет еткендіктен де, дүниеге жоғарыда аталған, кейін де аталатын алуан түрлі бағыттар, көзқарастар мен пікірлер келді. Сондықтан да қазіргі тіл білімінің басты ерекшелігі сөйлемді көп аспектілі, сан қырлы құбылыс ретінде танып зерттеу болып табылады.

Қазір тіл мамандарының барлығы да сөйлемнің көп аспектілі (көп қырлы) құбылыс екенін мойындайды және олардың басым көпшілігі өздерінің зерттеу еңбектерін сөйлемнің негізгі зерттеу аспектілерін айқындау проблемасына арнауда. Мысалы, В.Г.Адмони тілдік тізбектің көп салалығы («о многолинейности речевой цепи») – [10: 40-б.], грамматикалық құбылыстардың көпөлшемдігі («о многомерности грамматических явления») – [11: 35-б.], сөйлемнің партитуралық құрылысы («о партитурном строении предложения») – [12: 6-б.] туралы идеяларды ұсына отырып, сөйлемнің жеті түрлі аспектісін көрсетеді: 1) логико-грамматикалық, 2) модальдық, 3) сөйлем толымдылығы, 4) жайылма сөйлеудегі сөйлемнің ролі (яғни, оның сөйлеу тізбегіндегі басқа

сөйлемдермен қатынасы), 5) сөйлемді актуалды мүшелену атымен кең танылған сөйлеуші белгілеген танымдық құрылым, 6) сөйлемнің коммуникативтік міндеті (хабарлы, лепті, сұраулы) болуы, 7) эмоционалдығы [12: 6-б.]. Ғалымның ойынша, бұл аспектілердің әрқайсысы сөйлемнің ең маңызды деген жақтарын сипаттайды және зерттеу барысында әрбіреуі өте қажетті болумен бірге тығыз бірлікте қарауды қажет ететін сөйлемнің грамматикалық компоненттері болып есептеледі.

И.П.Распопов сөйлем аспектілерін былай бөлуді ұсынады: 1) конструктивті-синтаксистік және 2) коммуникативті-синтаксистік. Ғалымның ойынша, бірінші аспект ыңғайында сөйлем өзінің құрылымы үшін негіз болатын белгілі бір типтегі синтаксистік конструкцияны сипаттайды, ал екінші аспект бойынша сөйлем өзіне тән тұлғалық хабар берушілік мағынасы бар бірлік (единица) ретінде көрінеді [13: 31-б., 3: 21-б.]. Сөйлем аспектілерін топтастыру жөніндегі П.А.Леканттың пікірі де осы көзқарасты толықтыра түседі. Ол аспектілерді: 1) структура-синтаксистік, 2) коммуникативті-синтаксистік, 3) логика-синтаксистік деп бөледі [14: 4-б.]. Ал Н.Д.Арутюнова болса, «сөйлемнің алуан түрлі сипатта болуы оның таңбалылық сипатына байланысты» дей отырып, сөйлемнің номинативтік және коммуникативтік аспектілеріне баса назар аударады. Ғалымның ойынша, сөйлем: 1) қандай да бір ситуацияны атайды (көрсетеді) және 2) сол ситуация туралы хабарлайды [15: 31-б.]. В.И.Кодуховтың пікірінше, егер аспект ұғымын онтологиялық деп түсінген жағдайда (яғни, тілдік бірліктердің басты белгілерін бөліп көрсету) оның екі белгісін – коммуникативтік және структуралық (құрылымдық) белгілерін атау керек. Ал қалған белгілер осы екі белгінің айналасына топтасады. Сондай-ақ, ол сөйлемнің бұл екі белгісінің де өзіндік тұлғалары мен мазмұндары бар екенін айта келіп, коммуникативтік дегенді тілдік формалар мен тілдік актуализацияның ойлау формасымен сәйкес келуі деп есептейді [16: 33-б.].

Сөйлем аспектілері жөніндегі пікірлер мен көзқарастарды салыстыра отырып, В.В.Богданов бұл аталған аспектілер бірін-бірі толықтыратынын және аспектілерді белгілі бір атаулармен жіктеп көрсету шартты болатынын ескерте келіп, бұның себебі олардың бәрі де мәтінде (ғалым сөйлем орнына мәтінді алады – Ж.С.) қажет және бір-бірімен байланысты болатынын айтады. Сөйтіп өзі де сөйлем аспектілерінің мынадай түрлерін атайды: 1) сөз таптары, 2) синтаксистік қызметі (сөйлем мүшелері), 3) синтаксистік фразашілік байланыстар, 4) синтаксистік единицалардың орны, 5) сөйлемнің интонациясы, 6) сөйлемнің актуальды мүшеленуі, 7) фразеаралық байланыстар және фразадан тыс бірліктердің құрылымы, 8) жеке сөйлемнің мағынасы. Аталған аспектілердің алдыңғы бесеуі синтаксистік құрылымға тән,

соңғы үшеуі семантикалық құрылымға тән аспектілер деп есептеледі [17: 148-б.].

Сөйлем аспектілерінің бұлай сан жағынан болсын, аталуы жағынан болсын түрлі-түрлі болуы мамандардың «сөйлем аспектісі» терминін қалай түсінулеріне байланысты да болып жатады. Көпшілік ғалымдар бұл терминді В.Г.Адмонидің ізімен сөйлемнің «оны ерекше бір синтаксистік бірлік ретінде танытуға қажетті тұлғалық көрсеткіштерге ие болатын жақтары» деп түсінеді [18: 3-б.]. Ал сөйлем аспектілерін оның бірін-біріне қарсы қойып қарауға себеп болатын жақтары (ерекшеліктері) емес, бір тұтас нәрсенің өз алдына жеке қаралатын жақтары деп түсінген И.П.Сусов сөйлем аспектілерін алдымен екі үлкен аспектілер типіне (тұлғалық аспектілер және семантикалық аспектілер) бөледі де, тұлғалық түрін іштей сегіз аспектіге, семантикалық түрін он екі аспектіге бөледі [19: 61-б.]. Бұл жіктеудің ерекшелігі оның тым ұсақ түрлерге бөлінуінде болмаса, негізінен бұрынғы бөліністерде кездесетін түрлер қайталанатын.

Көріп отырғанымыздай, қазіргі тіл білімінде сөйлемнің ең қажетгі деген қырларын (аспектілерін) анықтау жолында көптеген жұмыстар жүргізілуде. Алайда, сөйлемнің аспектілерін анықтаумен шұғылдану негізгі де, басты да мақсат болмаса керек. Бұның өзі синтаксистік құрылыстың, әсіресе ең күрделі құбылыс ретіндегі сөйлемнің сан қырлы жақтарын анықтай отырып, тілдің синтаксистік бірліктеріне негізгі және жүйелі түрде сипаттама беру болып табылады. Дегенмен, бұл жұмыстың шешімін табуда ғалымдардың үлкен қиындықтарға кездесіп отырғанын жоғарыдағы ізденістерден айқын көруге болады. Ең басты қиындық, М.Грепль айтқандай, зерттелетін объектінің орасан көлемділігі мен күрделілігінде, екіншіден, осы объектіні сипаттай аларлықтай нақты зерттеу әдісінің болмауында. Оның ойынша, қазірге дейінгі белгілі болған әдістердің қай-қайсысы да белгілі бір кемшін жақтарымен көрінеді [20: 4-б.].

Жоғарыда аталғандай, кемшіліктер тілдің жалпы синтаксистік жүйесін зерттейтін әдістерге ғана емес, соның бір бөлігін құрайтын жай сөйлемдерді зерттеу әдістеріне де тән [8: 18-б.]. Алайда, орыс тіл біліміндегі соңғы 20-30 жыл көлемінде пайда болған синтаксистік зерттеудегі табыстар, жай сөйлемнің де құрылымын жаңаша сипаттауға жағдай жасайды. Әсіресе бұған осы жылдар ішінде әр түрлі бағыттағы мектептер зерттеп дүниеге келтірген «сөйлем үлгісі (модель предложения)», «сөйлемнің жүйелі құрылуы (регулярные реализации предложения)», «сөйлем парадигмасы (парадигма предложения)», «синтаксистік деривация (синтаксическая деривация)», «синтаксистік үдерістер (синтаксические процессы)» деген ұғымдар зор мүмкіндік береді. Бұл ұғымдардың әрқайсысы және сөйлемнің алуан түрлі аспек-

тілері орыс тіл білімінде арнайы зерттеу нысандары болды. (Бұл туралы кітап соңында берілген Н.Ю.Шведова, Г.А.Золотова, Н.Д.Арутюнова, И.П.Сусов, Т.Б.Алисова т.б. ғалымдардың еңбектерін қараңыз).

Жай сөйлемді сипаттау үлгісі жөніндегі кейінгі кезеңдегі бір іргелі жұмыс – қазіргі орыс әдеби тілінің жай сөйлем синтаксисін сипаттауға арналған Н.Ю.Шведованың жұмысы [21]. Бұл жұмыста жай сөйлемнің құрылымдық үлгісінің (схемасының) тұлғалық сипаттамасы беріліп, оның негізіне мынадай мәселелер алынған: 1) сөйлемнің тұлғалық (формалдық) және қызметтік (функционалдық) аспектілерін ажырату; 2) құрылымдық схеманы (үлгіні) өзіндік құрылымы мен мәні бар элементарлық (қарапайым) үлгі ретінде тану, 3) предикативтіліктің жеке жақтарын көрсететін сөйлем формаларының (парадигмасының) жүйесі, 4) сөйлемнің грамматикалық және семантикалық құрылымы категорияларының сәйкес келмеуі т.б. Бұл проблемалардың қай-қайсысы да кезінде баспасөзде кеңінен талқыланып, айтыс-тартыстар туғызғанымен, жалпы алғанда, тілдегі үлкен жетістік ретінде қабылданды. Осы еңбектегі бірсыпыра ұғымдар мен көзқарастар қазір ғылыми ізденістерде ғана емес, оқулықтарда да басшылыққа алынып келеді [22: 49-113-66].

Жай сөйлемді сипаттаудың жаңа үлгісін И.О.Москальская да ұсынды. Өз еңбегінде ғалым жоғарыда аталған синтаксистік жаңа ұғымдардың басын біріктіре, тұтастықта қарауға тырысады [23: 84-б.].

Міне, жалпы тіл білімінде сөйлемді сан қырлы, мол аспектілі күрделі нысан ретінде қарауға байланысты зерттеулердің дүниеге келуі орыс тіл білімінде ғана емес, түркі тілдерінде де, соның ішінде қазақ тілінде де зерттеушілерді сөйлем синтаксисін жаңаша қарауға мәжбүр етіп отыр.

1.2 Сөйлемді оның басты сипаты негізінде зерттеу

Жалпы тіл біліміндегі сөйлем синтаксисі жайындағы зерттеулерді талдау оның ең басты деген үш түрлі сипаты бар екендігін көрсетіп отыр: 1) сөйлемнің тұлғалық (формалық) жағынан ұйымдасуы яки предикативтік конструкция ыңғайындағы құрылымы (мұны формалдық немесе структуралық құрылым деп те атайды); 2) мазмұндық жағынан ұйымдасуы яки белгілі бір объективті шындықты білдіру ыңғайындағы құрылымы (мұны семантикалық құрылымы деп атайды); 3) хабар білдіру ыңғайындағы құрылымы, яғни сөйлем арқылы берілген хабардың белгілі бір қарым-қатынастық мақсатқа лайық құрылуы (мұны коммуникативтік құрылым деп атайды) [24: 4-б.]. Сөйлем синтаксисін зерттеуші ғалымдардың қайсысы да бұл аталған құрылымдық түрлерді жоққа шығармайды. Олардың өзара тығыз бай-

ланыста қаралуға тиіс құбылыстар екенін де біледі. Бірақ, осы ерекшеліктерді бірлікте қарау кезінде біреуіне негізгі, басты сипат ретінде басым назар аударылады да, қалған ерекшеліктерінің сөйлем құрылымындағы рөлі өз мәнінде айқындалмағандықтан, теориялық жағынан қарама-қайшылықтар пайда болып, соның салдарынан жаңа, басқаша бағыттағы пікірлер мен көзқарастардың қалыптасуына әкеліп соқтырады. Бұл жаңа бағыт сөйлемнің енді осы басқа сипатын үстем дәрежеде дәлелдеуге тырысады. Бұрынғыға мүлде қарама-қарсы концепциялар ұсынады. Алғашқы бөлімде аталған бағыттар мен концепциялардың пайда болуы да осындай қайшылықтарға байланысты. Алайда, сол әр түрлі аталған бағытты жақтаушылардың қайсысы болмасын сөйлем құрылымын бас мүшелердің *предикативтік қатынасымен* байланыстырады. Себебі, «*предикативтілік* – синтаксистің негізгі бірлігі болып табылатын сөйлемнің функционалдық ерекшелігін танытатын синтаксистік категория; хабарды шындыққа қатысты етіп, сол арқылы сөйлемді тілдік бірлік ретінде қалыптастыратын сөйлемнің ең басты, шешуші белгісі; синтаксистің құзырына енетін барлық бірліктерге сөйлемді қарама-қарсы қойып зерттеуге арналған категория» [6: 392-б.]. Осы анықтамадан предикативтіліктің сөйлемнің жоғарыда аталған үш түрлі сипатымен де тығыз байланысты, сол құрылымдық сипаттарды анықтайтын белгі екенін байқауға болады. Сондықтан да, сөйлем предикативтілігі жөнінде ғалымдардың көзқарасы мен түсініктері де олардың алған бағыттарына қарай ерекшеленіп жатады. Нақтырақ айтқанда, сөйлемді тұлғалық (структуралық) тұрғыда қарайтындар үшін предикативтілік – бастауыш пен баяндауыштың немесе синтаксистік бас мүшелердің қатынасы (байланысы), сөйлемді семантикалық құрылым тұрғысынан қарайтындар үшін – логикалық немесе бас мүшелер деп есептелетін субъекті мен предикаттың қатынасы, ал коммуникативтік құрылым ыңғайында зерттеушілер үшін – сөйлеу (высказывание) мүшелерінің – тема мен реманың (актуальдық мүшелердің) қатынасы болып табылады. Негізгі тақырып жай сөйлемнің **бір негізді (бір құрамды)** түрі болғандықтан және мұндай сөйлем түрлері үшін де предикативтілік ортақ белгі деп есептелетіндіктен де, алдымен сөйлемнің құрылымдық сипаттарын предикативтіліктің қатысы тұрғысынан зерттеу мәселесіне тоқтала кеткен орынды.

1. Ғалымдар сөйлемді **тұлғалық құрылымы** (немесе «структуралық құрылым», «формалды-логикалық құрылым», «синтаксистік құрылым» деп атайтындар да бар) тұрғысынан талдауда оны құрайтын компоненттерге синтаксистік сөйлем мүшелерін жатқызады. Мұнда сөйлемнің дәстүрлі бес мүшесі екі топқа: тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерге бөлінеді де, сөйлемді құрауға негіз болатын ең басты екі

мүше ретінде тұрлаулы мүшелер – бастауыш пен баяндауыш аталады. Бұлардың арасындағы байланыс (қатынас) предикативтік қатынас ретінде қаралады да, ол сөйлемнің предикативтік құрылымының негізіне алынады. Ал тұрлаусыз мүшелер сөйлемді жасауға тікелей қатыспайтын, тек сол бас мүшелерді мазмұндық жағынан толықтырушы, анықтаушы мүшелер деп түсіндіріледі.

Осы бағыттағы ғалымдардың басым көпшілігі сөйлемнің предикативтік құрылымын белгілеуде синтаксистік категорияларға ғана емес, морфологиялық категорияларға да сүйенеді. Яғни, олар сөйлемнің ойға қатысты мазмұнын осы жалпы грамматикалық категориялардың бірлігі құрайды деп есептейді. Нақтырақ айтқанда, олар сөйлемді таза синтаксистік категория емес, логика-грамматикалық категория ретінде де танып, оны ойлау мен тіл арасындағы қатынас негізінде түсіндіруге тырысады. Осыған байланысты, ойлау мен пікірді бір деңгейде қарастыра отырып, олар «сөйлемді құрайтын компоненттер логикалық компоненттерге (ойдың бөліктеріне) сәйкес келеді, сондықтан сөйлем пікірге де сәйкес келеді» деген принципті ұстанады. Мысалы, К.Г.Крушельницкаяның пікірінше, «Егер лексикалық мағыналар заттар мен құбылыстарды (адамдардан тыс объективті өмір сүретін және адамдардың субъективті түсінігі, сезімі ретінде өмір сүретін) білдірсе, ал грамматикалық мағыналарда заттар мен құбылыстардың арасындағы барынша жалпы қатынастар бейнеленеді», – дейді. Осы пікірі негізінде ғалымның сөйлеу мен ойлау (пікір) арасындағы, олардың мүшелері арасындағы қатынастарға көзқарасы айқындалады. «...Мен грамматикалық мағыналар да объективтік шындықтың жалпы көріністерін білдіреді деген көзқарасты құптаймын», – дейді ол [25: 217-218-бб].

Бұл тұжырым И.И.Мещаниновтың пікірімен сабақтасып, бірінбірі толықтырып жатқанын байқау қиын емес. Ғалым былай деген болатын: «Субъект, предикат, атрибуттарды анық көрсететін мазмұн сөйлем құрылымында қандай қызметімен көрінсе, тілде де, сол қызметімен бейнеленеді».

Грамматикалық категориялар логикалық мазмұнға сай келе отырып, өздігінен грамматикалық формаға ие бола алады» [26: 13-б.].

Кезінде ірі түркітанушылардың басым көпшілігі дерлік осындай пікірді қолдауға бейім болғаны белгілі. Әрине, олардың бәрі бірдей сөйлемнің предикативтік ыңғайда құрылуын тек грамматикалық бас мүшелердің қатынасы ғана деп түсіне бермесе де, грамматикалық бас мүшелер мен логикалық бас мүшелерді бір-біріне сәйкес келеді деп түсіну ірі түркітанушы ғалымдардың көпшілігіне тән болды. Мысалы, Н.К.Дмитриев «кез келген сөйлемнің логикалық жағынан алғанда да, грамматикалық жағынан алғанда да екі полюсі – баста-

уыш және баяндауышы – болатынын, бұл екеуінің бірлігінсіз сөйлем болмайтынын» айтса [27: 202-б.], А.Н.Кононов «сөйлемдегі ең басты нәрсе коммуникативтік қатынастың мүшелері ретінде субъекті мен предикаттың көрінуі», ал субъекті мен предикат синтаксистік тұрғыдан «бастауыш пен баяндауышқа сай беріледі» деп есептейді [28: 382-б.]. Сондай-ақ, Н.А.Баскаков та «барлық сөйлем атаулы екі мүшелі болады» деген концепцияны жақтайтынын білдіре келіп, логика-грамматикалық тұрғыдан қарағанда да, бұл екі мүшенің (логикалық бас мүше мен грамматикалық бас мүше – Ж.С.) бір-бірімен белгілі бір мөлшерде сәйкес келетінін ескертеді [29: 52-б.]. Ғалымның ойынша, тұрлаусыз мүшелер сөйлемнің негізгі элементтерін құрай алмайды (бұл да сонда, 58-б.), бірақ «...пікір негізгі элементтен – субъекті және предикаттан (құрамына дәнекер де кіреді) тұрады; сөйлем осы құрылымын екі негізгі аймақ түрінде (бастауыш және баяндауыш аймағы) сақтай отырып, өзінің даму процесінде сөйлемнің атрибутивтік мүшелер жүйесімен (анықтауыш, толықтауыш және пысықтауыш) толығып отырады (сонда, 182-б.). Бұл пікір мынадай түсінікті аңғартады: ойлау предикаты грамматикалық предикатпен сәйкес келеді, бірақ олардың айырмашылығы ойлау предикативтілігінің тұрлаусыз мүшелермен толығып отыруында. Сонымен, келтірілген пікірлердің қайсысы болмасын сөйлемнің құрылымын түсіндіруде олардың бас мүшелері – бастауыш пен баяндауышқа ерекше басымдылық беретінін көрсетеді. Сонымен бірге бас мүшелер арасындағы предикативтік қатынасты сөйлемнің логикалық мазмұнымен байланыстыра қарауға ұмтылушылық та байқалады. Алайда, логикалық бас мүше мен грамматикалық бас мүшелерді сәйкес келеді деп түсіну және оларды (грамматикалық бас мүшелерге сәйкес келетін логикалық бас мүшелерді) сөйлемнің мазмұндық жағын бірден-бір ұйымдастырушы ретінде ұғыну, айналып келгенде тұрлаусыз мүшелердің рөлін жоққа шығаруға әкеліп соқтырады. Осыған байланысты да Г.Г.Почепцев: «Формальды-логикалық негізде құрылған сөйлем мүшелерін тұрлаулы-тұрлаусыз деп бөлу сөйлем мүшелерінің сөйлемге қатынасы проблемасын шеше алмайды», – деп көрсетеді [30: 31-б.].

Шындығында да, кейбір кездері тұрлаусыз мүшелердің қажеттілігі сөйлемнің семантикалық (мағыналық) құрылымында бас мүшелерден кем соқпайды. Бір мысал келтірейік:

– *Кеше құдіретіңді аға сұлтан боп жүргізіп ең...* (М.Әуезов) Бұл сөйлем әдетте толымсыз сөйлем қатарында қаралып жүр. Егер осы бастауышы түсірілген толымсыз сөйлемді бастауышпен толықтырып, тұрлаусыз мүшелерінсіз бастауышты баяндауышпен тіркестірсек, бұл екі мүше жақтық жағынан қиысқанымен, мағыналық толымсыздық

айқын аңғарылады: «(Сен) жүргізіп ең...» – формалды-логикалық бағытты сынаушылар осы мағыналық жетімсіздікті тілге тиек етеді. Олардың ойынша, сөйлем мүшелерінің предикативтік қатынасына құрылатын ең кіші сөйлемдік единицаның өзінде мазмұндық толымдылық болуға тиіс. Сыншылардың бұл ойы құптауға тұрарлық. Өйткені, сөйлемді тұлға мен мазмұнның бірлігі ретіндегі тұтастық ыңғайында қарау осыны талап етеді. Аталған сөйлемді осы жағынан басқа сөйлем мүшелерімен, әсіресе тура толықтауышпен жайылмаландыру қажеттігі байқалады. (Сен құдіретіңді жүргізіп ең). Сөйтіп, осы құрылым сөйлемнің негізіне алынады. Баяндауышпен пысықтауыштық қатынас құрайтын мүшелер де (*кеше, аға султан боп*) белгілі дәрежеде сөйлем семантикасын толықтыра түседі. Әйтсе де, олардың сөйлемнің ең басты мазмұны үшін шешуші рөлі жоқ. Ал басқа бір сөйлемдерде бұл мүшелердің рөлі басым болуы әбден мүмкін. Мұндай ерекшелік, әсіресе, бір негізді сөйлемдерде жиі кездеседі. Жалпы, бұл кемшіліктің өзі баста «сөйлем атаулының бәрі екі мүшелі болады» деген қағиданы басшылыққа алудан туғаны айқын.

Қарашай-балқар тілі синтаксисінің маманы И.Х. Ахматов сөйлемді формалды-логикалық тұрғыда зерттеушілердің еңбектерін талдай отырып, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің де сөйлемнің семантикалық құрылымында белгілі бір дәрежеде қажетті жақтарының болатынын ескермеу басты қателіктердің бірі екенін, оның өзі түркологияда әлі де болса сөйлем семантикасын зерттеудің толық мәнінде болмай отырғанының әсері екенін айтады [8: 21-6].

Сөйлем мүшелері жөніндегі аталған дәстүрлі теорияның тағы бір әлсіз жағы ретінде мынадай кемшілік аталады. Талдауға алынатын сөйлем мүшелері сөйлемнің ішінен алынғанымен, жалпы сөйлемге, оның мазмұнына қатыссыз, көбінесе олардың өзара тіркесу қабілеті тұрғысынан ғана қаралады да, синтаксистің басқа бір аспектісі болып табылатын сөз тіркесі синтаксисінен асып кете алмайды. Әсіресе, жоғарыда аталғанындай, тұрлаусыз мүшелердің тағдыры осындай. Олар сөйлемнің басқа мүшелерімен белгілі тәсілдер арқылы тіркесу қабілетіне ие бола алатын синтаксистік бірлік ретінде ғана қаралады. Бұған мысалды алыстан іздемей-ақ, қазақ тілі синтаксисінің білгір маманы М.Балақасевтің еңбегінен табамыз. Ғалым сөз тіркесі мен сөйлемнің өзара тығыз байланысты бірліктер екенін айта отырып, олардың өзіндік ерекшеліктері туралы мынадай тұжырым жасайды: «Сонымен, сөздердің синтаксистік қатынастары оларды (сөз тіркесі мен сөйлемді – Ж.С.) ажырататын басты белгі болады: атрибуция – сөздердің атрибутивтік, объективтік, пысықтауыштық қатынастары – бұлар сөз тіркестері, ал предикация – бастауыш пен баяндауыштың қатынастары – бұл сөздердің сөйлем жасайтын тіркесі» [31: 75-6].

Бұл идея ғалымның 1992 жылы қайта өңделіп басылған оқулығында да қайталанады [32: 15,16-66].

Сөйлем мүшелерін сөз тіркестерімен ауыстыруға болмайтынына мынадай себеп бар: сөйлемдегі сөздердің тіркесуі, ондағы грамматикалық мағыналардың берілуі белгілі бір морфологиялық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Ал морфологиялық тұлғалар еш уақытта синтаксистік категория бола алмайды. Сөйлем мүшелерін семантикалық қатынастар тұрғысынан қарау ғана оларды синтаксистік категория ете алады. (Бұл жөнінде алда кеңірек айтылады).

Осы тұста М.Балақаевтың сөйлемге берген анықтамасын да талдай кеткен артық болмайды. «Предикаттық қатынас негізінде біршама аяқталған ойды білдіретін сөздер тізбегін сөйлем дейміз», – дейді ол [32: 15,16-66]. Бұл анықтама ғалымның өзі көрсеткен сөйлем белгілерінің барлығын дерлік (интонациядан басқа) қамтыған: 1) аяқталған ойды білдіруі, 2) сөз тіркестерінен тұруы, 3) предикаттық қатынасты білдіруі. Анықтаманың ойға қатысты бөлігінен басқасы сөз тіркесіне қатысты қаралғаны айқын. Ал «біршама ойды білдіруі» – сөйлемнің мазмұнға қатысты жағы. Қазіргі тілшілер «сөйлем ойды білдіреді» немесе «ойдың көрінісі болады» деген тұжырымдарды құптай бермейді. Оның есесіне, «сөйлем ойдың тұжырымды көрінісі болатын пікірді білдіреді, сондықтан пікір мүшелері (субъект, предикат т.б.) синтаксистік мүшелерге кейде сай келіп, кейде сай келмей жағады» деген көзқарасты көбірек мақұлдайды. Ал сөйлемді ойдың көрінісі ретінде қарау сол дәстүрлі формалдық грамматикаға тән болғандықтан да, тілде бұл бағытта кейде «формалды-логикалық» деп атау бар.

Сөйтіп, бұл анықтама сөйлемнің ерекшеліктеріне қазіргі жаңа пікірлер мен көзқарастар қоятын талапқа сай келе бермейтіні байқалады. Оның үстіне, анықтамадағы «предикативтік қатынас» ұғымын ғалымның өзі айтқандай «бастауыш пен баяндауыштың қатынасы» деп түсінер болсақ, онда бұл анықтама сөйлемнің барлық типтік түрлерін толық қамти алмайтын да тәрізді. Әсіресе, бұл бір негізді сөйлемдерге сәйкес келмейді.

Қазақ тілі грамматикаларында ұзақ уақыт бойы беріліп келе жатқан анықтамалардың бәрі дерлік осы мағыналас болып келеді. Бұл айтылған сыни пікірлерімізді М.Балақаевтың жеке ғылыми көзқарасына, оның қазақ синтаксисін зерттеуге қосқан үлесіне күмән келтіргендік деп түсіну әсте әбестік болар еді. Бұл тіл ғылымы дамуының белгілі бір кезеңінде етек жайған, тамыры тереңде жатқан, жалпы тұтас бір тілдік бағытқа тән, жаңа кезеңдегі соны ізденістер жарыққа шығарған кемшіліктер, тұтас бір ұрпаққа тән олқылықтар. Тіпті, мұны кемшілікке жатқызуға да болмас. Себебі, қазақ тілінің сөйлем синтаксисін дамытудағы тарихи жолында бұның өзі жаңалық болатын. Сондықтан

М. Балақаевтың қазақ тіл ғылымындағы сіңірген зор еңбегіне жалпыға бірдей бұл олқылықтар көлеңке түсіре алмаса керек.

Қазіргі тіл білімі сөйлемнің формалдық құрылымы жөніндегі ілімді тұтастай жоққа шығармайды, қайта соған сүйенеді. Әсіресе, бұл бағыттың түркі халықтарының грамматикасын қалыптастыруда, дамытуда ерекше рөлі болды. Сондықтан да сөйлем синтаксисін зерттеуші ғалымдардың белгілі тобы әлі де осы іліммен айналысады, оны жаңа бағыттағы теориялармен байыта отырып, аталған кемшіліктерден қорытынды шығаруға тырысады. Сөйлемді осы бағытта зерттеуші ғалымдардың соңғы ширек ғасыр көлемінде қол жеткен табыстарының бірі – сөйлемнің формалдық құрылымының үлгісін (моделін) жасау болды. Бұл жөнінде де алуан түрлі көзқарастар мен әр түрлі белгілеу үлгілері бар. Бұнымен айналысатын синтаксис саласы «конструктивтік синтаксис» (түзілістік синтаксис) аталады. «Сөйлемнің құрылымдық үлгісі дегеніміз – хабардың ең кіші (минимальный) тәуелсіз, дербес боп құрылған дерексізденген үлгісі», – дейді Н.Ю.Шведова [21: 547-6.]. Бұл анықтама бойынша сөйлемнің құрылымдық үлгісіне оны жайылмаландыратын компоненттердің (тұрлаусыз мүшелердің) ешқайсысы енбейді. Сөйлем үлгісі тек «предикативтік минимум» деп аталатын ең кіші компоненттердің, яғни бастауыш пен баяндауыштардың (олардың мағыналық толымсыздығына қарамастан) өзара қатынасына негізделеді. Мысалы: «*Мен жатырмын*» және «*Атқа мінді*» деген екі сөйлемді алатын болсақ, формалдық құрылымы тұрғысынан алдыңғы сөйлемдегі тәрізді соңғы сөйлемде де сөйлем негізіне предикаттық қатынас құрайтын «*Ал мінді*» тіркесі алынады. Ал мағына жағынан келсек, алдыңғы сөйлем толық болғанымен, соңғы сөйлем толық емес. Мұндағы міну әрекеті міндетті түрде неге мінгендікті, яғни қимыл әрекетінің объектілік бағытын білдіретін сөзді қажет етеді. Мысалы, *атқа, машинаға, столға т.б.* болуы мүмкін. Егер осыны Н.Ю.Шведова ұсынған құрылымдық модельге (үлгіге) салсақ, екі сөйлемнің де үлгісі $N_1 - V_f$ болып шығар еді. (Мұндағы N_1 – атау тұлғалы есім сөз, V_f – жіктелген етістік).

Міне, жоғарыда И.Х.Ахматов атағандай, бұл бағыттың кемшілігі де осында: екі түрлі мағыналық құрылымдағы сөйлем, бір ғана тұлғалық құрылымда сипатталады. Н.Ю.Шведова ұсынып, орыс грамматикаларында пайдаланылған бұл үлгі (модель) сөйлемнің морфологиялық белгісін негізге алып, сөйлем мүшелерін соған бағындырса (мысалы N_1 - атау тұлғалы зат есім, бастауыш V_f -жіктелген етістік баяндауыш), ал кейбір ғалымдар шартты белгіде әуелі сөйлем мүшесін алып, оның сөз табылық (морфологиялық) ерекшелігін соған бағындырады. Мысалы, түрік тіліндегі сөйлем құрылымы типтерінің үлгісін А.Н.Баскаков былай құрады:

1. П + С – құрылымдық типі (казакша: БС + БН). Мұнда бастауыш ретінде зат есім мен субстантивтенген басқа да (есім немесе етістік) сөз таптары, ал баяндауыш ретінде жіктелген етістіктер келеді. Бұл құрылымның іштей бірнеше түрлері болады.

1-түрі: Пи + Сг (БСЕС + БНЕТ). Мұнда бастауыш кез келген есім бола алады, ал баяндауыш түрлі формадағы етістіктер болады. Мысалы: *Ит үреді, Бала жылады, т.б.*

2-түрі: Пг + Сг (БСЕТ + БНЕТ). Мұнда бастауыш – субстантивтенген етістік (көбіне есімше), баяндауыш – түрлі формадағы етістіктер. Мысалы: *Қуған жетеді, Оқыған жыламайды, т.б.*

Үлгіде бастауыш пен баяндауыштың қай сөз таптарынан жасалғаны, олардың құрамы, компоненттері (морфологиялық) толық көрінеді [33: 85-95-бб]. Бұл үлгіде де тұрлаусыз мүшелер ескерілмеген. Яғни, аталған бағыттың түркологиядағы бірден-бір көрінісі осы үлгі болса, ол да жоғарыдағы үлгіден пәлендей ерекшеленбейді. Ғалым осы үлгінің бір негізді сөйлемдерге де пайдалануға болатынын айтады.

Сонымен, аталған бағытты жақтаушылардың пікірінше, **сөйлемнің структуралық құрылымы дегеніміз хабардың ең кіші предикативті құрылымы болып табылатын бастауыш пен баяндауыштың қатынасына негізделген құрылымы болып табылады.** Мұндай жағдайда грамматикалық абстракция басым рөл атқарады да, бірсыпыра нақты тілдік фактілерді дерексіздендіруге тура келеді. Атап айтқанда: 1) сөйлеу жағдайымен байланысты сөйлемнің коммуникативтік ыңғайда құрылуынан; 2) сөйлемнің мазмұндық ыңғайдағы құрылуының барлық фактілерінен [34: 610-б.].

Қорыта айтқанда, сөйлемді тұлғалық (формальдық) құрылым тұрғысынан зерттеудің мәні зор. Алайда оны жалаң, басым деңгейде емес, сөйлемнің басқа сипаттарымен бірлікте қарау қажеттігін өмір көрсетіп отыр. Сондай-ақ, осы ерекшеліктерді өзара бірлікте қарау кезінде лексико-морфологиялық тұлғалардың синтаксистік-мағыналық ерекшеліктеріне де назар аударып отырудың рөлі айрықша. Мұндай ерекшеліктер сөйлемді үлгілеп беру кезінде (модельдеу) айқын көрінуге тиіс.

2. Сөйлем құрылымын тұлғалық (формальдік, грамматикалық) тұрғыдан зерттеудегі жоғарыда аталған олқылықтарды толтыру жолындағы ізденістер кейбір ғалымдарды сөйлем құрылымын сөйлеудің логикалық сипаты ретінде түсіндіретін **актуальды мүшелеу** принципін ойлап табуға алып келді. Осы идеяны жақтаушылардың ойынша, бұл тұлғалық (синтаксистік) принципке қосымша, сонымен тығыз байланыста болатын сөйлем құрылымын зерттеудегі жаңа бағыт деп есептеледі.

Жалпы лингвистикада В.Матезиустың басшылығымен чех ғалымдары қолға алып дамытқан бұл ілім біздің дәуірдің 40 жылдарынан бастап шықты да, лингвистердің назарын тез аударды.

Осы бағыт кеңес дәуірі тұсында И.П.Распоповтың «Актуальное членение предложения» (Уфа, 1961) деген еңбегі жарыққа шыққаннан кейін, орыс тіл білімінде өзінің көптеген қолдаушыларын тапты.

В.Матезиус тұлғалық (грамматикалық) және актуальды мүшелу принциптерін салыстыра отырып, олардың айырмашылығы, ең алдымен, құрамында екенін көрсетеді. «Сөйлемді тұлғалық мүшелудің негізгі элементтері грамматикалық субъект және грамматикалық предикат болып табылады. Сөйлемді актуальды мүшелудің элементтері – бұл *сөйлеудің бастапқы нүктесі (негізі), яки сөйлеу жағдаяты кезіндегі белгілі нәрсе, сөйлеушінің не туралы айтқысы келгенін түсінуге болатын бөлігі мен сөйлеудің ядросы, яки сөйлеудің негізі (бастапқы нүктесі) туралы сөйлеушінің хабары*», – дейді бұл жөнінде ғалым [35: 239-б.]. Бұл анықтаманы қарапайым түсіндірсек, грамматикалық мүшелу бойынша сөйлемнің тек екі бас мүшесі (бастауыш пен баяндауыш) сөйлем негізін құрайды деп есептелсе, яғни онда сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері сөйлем құрауға қатыстырылмаса, ал актуальды мүшелу принципі бойынша тұтас сөйлем предикативтік қатынас құрайтын екі мүшеге жіктеледі. Бұл екі мүше тіл ғылымында «тема-рема», «данное-новое», «логический субъект-логический предикат», «исходная точка и ядро высказывания» т.б. аталып жүр. Жалпы бұл идея сөйлемді (предложение) тілдік таңба деп түсінеді де, сөйлеуді (высказывание, речь) пікірдің, көрінісі ретінде қарайды. Ал пікір адамдар арасындағы қатынас құралы ретіндегі сөйлеу-сөйлесу арқылы білдірілгенде мәтінмен де, басқа да экстралингвистикалық сипаттармен де тығыз байланыста қаралады. Сөйтіп, сөйлеу сөйлеммен көп жағдайда тең түсіп жатқанымен, кейде олардың тең келмейтін жақтары да бар екені ескеріледі. Мысалы, сөйлемді тұлғалық құрылымы тұрғысынан қарастырғанда мәтінмен жағдаяттан тыс қарайтын болса, актуалды мүшелу тұрғысынан алғанда мәтін мен жағдаятқа тікелей сүйеніледі.

Сонымен актуалды мүшелу принципі бойынша пікірдің (сөйлеудің, сөйлемнің) негізіне тема мен реманың арасындағы предикативтік қатынас алынады. Қазақ тіліндегі сөйлемдер арқылы бұны қалай түсіндіруге болады? Мысалы: *Бұл жолға Құнанбай бір жыл бұрын бекінген болатын. (М.Әуезов)* деген сөйлемнің грамматикалық бастауышы – *Құнанбай*, баяндауышы – *бекінген болатын*. Осы екі мүшенің арасындағы қатынасты сөйлемнің синтаксистік құрылымының негізіне алатын болсақ, онда баяндаудың толық мазмұны берілмейді (*Құнанбай бекінген болатын*), тек грамматикалық бас мүшелердің арасындағы синтаксистік байланыс (жақтық, шақтық) қана бар. Бұ-

дан сөйлемнің мазмұндық толымсыздығы байқалады. Яки субъектінің неге және қашан бекінгенін білдіретін тұрлаусыз мүшелердің жоқтығы осындай мағыналық толымсыздыққа алып келген. Бұл ерекшелік тұрлаусыз мүшелердің бас мүшелерден бөлініп калуынан болып тұр. Ал актуальды мүшелеу бойынша: *Бұл жолға Құнанбай* – баяндаудың, хабардың сөйлеушіге де, тындаушыға да белгілі бөлігі, яки темасы болады да, *бір жыл бұрын бекінген болатын* – хабардың жаңа бөлігі – рема, айтушының жеткізуге тиісті, тындаушының білуге тиісті жаңалығы да осы болады. Дәлдеп айтқанда, сөйлеуші тындаушыға өздеріне бұрыннан таныс Құнанбайдың осы жолға бұрыннан бекініп жүргенін жаңалық ретінде жеткізеді. Сонда, тема мен рема (немесе логикалық субъекті мен логикалық предикат) шекарасы интонация (бунак арасындағы үзіліс – пауза) арқылы ажыратылатыны байқалады. Сонда сөйлемнің тема бөлігі белгілі бір екпінге ие болады. Осыған байланысты: «Актуалды мүшелеудің барынша әмбебап құралы – сөйлем мүшесінің біреуін (немесе мүшелер тобын) интонация арқылы бөліп көрсету. Мұндай интонациялық бөліп көрсетуді кейде логикалық екпін деп атайды», – дейді М.С.Солнцев [36: 8-б.].

Сөйлемнің коммуникативтік құрылымындағы интонацияның, екпіннің рөлі – қай уақыттан да проблемалық мәселелердің бірі. Орыс тілінде сөйлемнің кез-келген мүшесін екпін түсіру арқылы сөйлемнің предикативтік бас мүшесі етуге болады. А.А.Шахматов «Испуганная нами ворона взлетела на высокую липу» деген сөйлемді психологиялық-коммуникативтік мүшелерге ажыратқанда, осы интонацияның рөлін баса көрсеткен болатын [37: 29-б.]. Ал А.М.Пешковский интонацияны баяндауыштық қатынас жасаудың бір тәсілі ретінде танып, оның шығу тегі жағынан логикалық та, психологиялық та, ритмикалық та болатынын көрсетумен бірге, интонация қандай типте болғанына қарамастан, баяндауыш категориясын жасаудың негізгі тәсілі болып есептелетінін айтады [38: 176-б.].

Қазіргі лингвистикада сөйлемді актуализациялаудың бірден-бір құралы, тәсілі – интонация делінеді де, соның ішінде көбіне логикалық екпін аталады. Мысалы, Т.М.Ломтев: «Логикалық екпіннің міндеті сөйлем мазмұнының логикалық тіркесімділігін (валентность) өзгерту емес, мазмұнның негізгі бір элементіне назар аударту», – деп, логикалық екпіннің сөйлем мазмұнындағы рөліне дұрыс баға берді [39: 21-б.]. Ал В.Е.Шевякова бұл пікірді үзілді-кесілді нақтылайды. Ғалым интонацияны барлық сөйлем атаулыға тән, онсыз сөйлем болуы мүмкін емес дей отырып, оны сөйлемнің бір белгісіне жатқызатынын білдіреді [40: 108-б.].

Ал кей ғалымдар логикалық екпінді сөйлемнің міндетті түрдегі белгісіне жатқызбайды. Мысалы, И.П.Распоповтың ойынша, сөйлем

есқандай логикалық екпінсіз де айтыла береді. Ол сөйлемге арнаулы коммуникативтік, экспрессивтік-стильдік мән беру үшін ғана қолданылады [41: 43-б.].

Сөйлем интонациясы жөніндегі ғылыми пікірлерді талдай келгенде, бұл мәселе төңірегінде де әлі шешімін таппаған мәселелер бар екенін көруге болады. Мұндай ала-кұла көзқарастар түркітанушыларда да, соның ішінде қазақ тілшілерінде де бар.

Қазақ тілінде Р.Әміров сөйлемді актуализациялық мүшелеуде интонациядан гөрі сөйлем мүшелерінің орнын ауыстырудың зор мәні бар екенін айтады [41: 34-б.]. Әрине, қазақ тілінде, басқа да түркі тілдері тәрізді сөйлем мүшелерінің белгілі тұрақты орын тәртібі бар деп есептеледі және олардың орын ауысуы сөйлем мазмұнына өзгеріс әкелетіні бұрыннан айтылып жүрген, тіпті, өткен ғасырдың 50-жылдарында (Н.Х.Демесинова – 1958) арнайы зерттеу нысаны болған мәселе [42]. «Қазіргі қазақ тілінде» (М.Балақаев, Т.Қордабаев): «Сөздердің сөйлемдегі орын тәртібін өзгерту – қалайда сөйлем мағынасын түрлендіруге есер етеді», – деген пікір айтылады да, авторлар мұндай орын ауыстыруларды «инверсия» деп атайды [43: 169-б.]. Бірақ авторлар осы құбылыстың сөйлемнің логикалық мүшелеріне әсерін көрсетпейді. Осы тұрғыдан келгенде, Р.Әміровтің сөйлеуші сөзін өзінің қарым-қатынас жасау мақсатына лайықтап, ойын тартымды, ойнақы және хабардың өзін құрайтын жаңа бөлікті айқындап жеткізу мақсатына сәйкес құрағыны жөніндегі пікірін жаңа бағытқа қадам басу деп түсіну қажет. Себебі ол – қазақ тіл білімінде сөйлемді логикалық ерекшеліктері тұрғысынан сипаттау жөнінде алғаш пікір айтушы және ол жөнінде өз көзқарасын батыл дәлелдей білген ғалым [44: 34-б.].

Жалпы тіл білімінде сөйлем мүшелерін актуальдандыруда олардың орын тәртібін өзгертуді жоққа шығармайды. Бұл негізінен жалғамалы (агглютинативті) тілдерде мүмкін деп есептеледі. Ал орыс тіл сияқты (флективті) тілдерде пікір мазмұнын интонация айқындайды. Сондықтан бұл тілдерде сөйлем мүшелерінің орын тәртібі шешуші рөл атқара бермейді. Ал түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де, жоғарыда атап өткеніміздей, сөйлем мүшелерінің қалыптасқан орын тәртібі бар деп есептелетіндіктен, кез келген сөйлемнің мүшелерін қалай болса солай орын ауыстыра беруге болмайды. Мұндай сөйлем интонация жағынан да тұрақты болады. Бұл тұрақтылық қазақ тілінде екпіннің баяндауыштың алдындағы сөзге немесе баяндауыштың тікелей өзіне түсуімен айқындалады. Осыған байланысты сөйлемге айтушы тарапынан түсірілетін семантикалық салмаққа сай оның грамматикалық бастауышы орнын өзгертіп, реманың құрамына енуі мүмкін. Мұндай жағдайда логикалық субъекті кез келген тұрлаусыз мүше болады да, ол грамматикалық бастауышпен позициялық жағынан сәйкес келмейді деп

есептеледі. Ал грамматикалық бастауыш орнын өзгертпеген жағдайда, тема позициясында болады да, бұл екі бас мүше бір-біріне сай келеді деп есептеледі. Мысалы: *Үй ішіндегі үлкендер / бала мінезіне сүйсініп қалды (М.Әуезов). Асқардың олай еткенін / ешкім сезген жоқ (С.Мұқанов)*. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің ішіндегі ең орны жағынан тұрақтысы баяндауыш болып табылады. Осыған байланысты сөйлем мүшелерін актуальдандырудың қандай жағдайында болмасын ол (баяндауыш) өзі үнемі актуальды мүше болады. Бұл жайды Р.Әміров былай түсіндіреді: «Басқа түркі тілдері тәрізді қазақ тілінде де баяндауыштан басқа мүшелерді актуальдандыратын бір ғана позиция бар. Ол – баяндауыш позициясы. Ал баяндауыштың өзі арнаулы актуализациялық тәсілді қажет етпейді. Ол өзінің табиғатынан барлық уақытта хабардың жаңа бөлігін білдіріп отырады. Сондықтан баяндауыш өзінің тұрақты орнында тұрғанда барлық уақытта коммуникативтік белсенділікке не болып отырады» [44: 36-б.]. Мысалы: *Бұл кеңеске Дөңгелек саз жайлауынан келіп кіріскен Серікбай еді (М.Әуезов)*. – деген сөйлемнің бастауышы болатын *Серікбай* сөзін автор әдейі есімшемен (*кіріскен*) ауыстыру арқылы баяндауыш етеді де, оны рема құрамына енгізу арқылы тындаушы назарына басқа мүшелерден гөрі айрықша ілінуіне жағдай жасайды. Нақтырақ айтқанда, автордың мақсаты – кеңеске қатысқан адамның басқа емес, тек Серікбай екенін білдіру, яғни айтайын деген ойдың басты жаңалығы да осы болады.

Сөйтіп, сөйлемді коммуникативтік құрылымын тұрғысынан зерттеу дегеніміз, сөйлемді адамдардың пікір алысу құралы ретінде қолданылғанда болатын логикалық байланыстар ыңғайында зерттеу болып шығады. Нақтырақ айтқанда, сөйлем құрылымын тема мен реманың (логикалық субъект – логикалық предикат) предикативтік қатынас ретінде тану болып есептеледі.

Сонымен, сөйлемді сөйлеуге теңестіріп қараудың да синтаксис үшін өзіндік мәні бар. Себебі, біздің сөйлемдеріміздің басым көпшілігі белгілі бір хабарды білдіретіндіктен, көбіне сөйлеумен сәйкес келіп жататыны белгілі. Осы ыңғайда сөйлемді зерттеу кезінде оның актуальдық сипаттары да, яғни коммуникативтік құрылымы да ескеріледі. Әсіресе, бұл сөйлем мүшелерінің позициялық орналасуында, соған сай семантикалық құрылымдағы өзгерістерді айқындауда байқалады.

3. Сөйлемді тұлғалық құрылымы тұрғысынан зерттеу немесе тек коммуникативтік құрылымы тұрғысынан бір жақты қарау лингвистикалық теорияның синтаксистік жүйесін, соның ішінде сөйлемді жан-жақты зерттеуде толыққанды жетістіктерге жеткізе алмайтыны белгілі болған сайын, ғалымдар тілдік единицалардың мағынасына (мәніне) назар аударып бастады. Бұл лингвистердің алдына тілдік еди-

ницалардың таңбалық сипатын зерттеу мәселесін қойды. Өйткені, «тіл – адамдар қоғамында олардың коммуникативтік әрекетін жүзеге асыратын, тілден тыс фактілерді жинақтап көрсетуге арналған таңбалар жиынтығынан тұрады» [8: 24-б.].

Бұл ілімнің басты сипаты, тілді мағынасыз тұлғалардың жиынтығы емес, оны нағыз ойдың мазмұнына толы тұлға ретінде тану болып табылады. Осының негізінде «таңбалар жиынтығынан тұратын» тілдің ең кіші мағыналы бөлігіне нені жатқызу керектігі жөнінде ғалымдар арасында әр түрлі айтыстар болды. Солардың ішінде А.М.Мухин, Н.Ф.Пелевина, К.Г.Крушельницкая, А.В.Суперанская, Т.С.Клычков т.б. ғалымдар тілдің ең кіші мағыналы бөлігі ретінде морфемаларды таныды. Мысалы, осы көзқарастағы Н.А.Слюсарева «морфема – белгілі бір таңбалылық қасиеті бар – яғни мағынаның иесі болып есептелетін және таңбалылық ситуациясына ене алатын элемент екенін» атап көрсетеді [45: 20-б.]. Осы көзқарасты И.Х.Ахматов та қолдап, «морфема сөйлемнің семантикалық құрылымындағы мағыналық элемент бола алады» деген пікір айтады [8: 29-б.].

Шынында, сөйлемнің мазмұндық құрылымының элементтері синтаксистік мүшелерден басқа морфемалар арқылы да беріледі. Әсіресе, бір негізді сөйлемдердің жасалуында синтаксистік қатынастардың морфемалар арқылы берілуінің мәні көбірек байқалады.

Сөйлемнің өзінде таңбалық қасиет бар ма? деген мәселе жөнінде де әр түрлі пікір бар. Ой-пікірлердің басым көпшілігі оның таңбалылық сипаты бар екендігін мойындайды. Сөйтіп, сөйлемнің семантикалық құрылымын зерттеу, оны сөйлемнің басқа құрылымдық сипаттарымен тығыз бірлікте қарау қазіргі тіл біліміндегі ең басты мәселе болып отыр.

Қазіргі тіл білімінде сөйлемнің семантикалық құрылымы туралы әр түрлі көзқарастар бар.

Тіл білімі әлемінде зерттеушілерге кеңінен танымал идеяның бірі – В.Г.Гактың ситуациялық (жағдаяттық) концепциясы. Бұл концепция бойынша синтаксистік түзілістердің (конструкция) сыртқы және ішкі (поверхностное и глубинное) құрамы ажыратылады. Синтаксистік түзілістердің сыртқы және ішкі құрылымдары, ғалымның айтуынша, сипатталып отырған жағдаят (оқиға) құрылымымен салыстыру ыңғайында айқындалады. Ал жағдаят құрылымы белгілі бір «актанттар» арқылы белгіленеді. Ғалым 7 түрлі актантты атайды. Осы актанттардың кез келгені мен предикаттың қатынасына құрылған ядролық (элементарлық) сөйлем сөйлемнің семантикалық (ішкі – глубинный) құрылымының негізіне алынады [46: 81-б.].

В.С.Храковский де сөйлемнің тұлғалық және мағыналық құрылымы туралы мәселеге көңіл бөледі. Ол «мағыналық элемент пен элементтік мағынаны» ажыратып көрсетеді [47: 18,19-66].

И.П.Сусов тілдің ішкі белгісі ретіндегі абстрактілі сөйлемге тілдің сыртқы белгісі ретіндегі нақты сөйлемді қарама-қарсы қояды [48: 12-б.].

Сөйлемнің семантикалық құрылымын зерттеу бағытында Н.Д.Арутюнова еңбектерінің орны ерекше. Ол сөйлем семантикасын логика-грамматикалық қатынастар тұрғысынан қарайды, яғни сөйлем семантикасын зерттеуде сөйлемде берілген тілден тыс нақты ситуациялық құрылымына, яғни оның денотативтік немесе ситуативтік құрылымына сүйенеді [15: 19-б.]. Бұдан басқа Т.Б.Алисова, Т.В.Шмелев, В.В.Богданов, Н.Ю.Шведова, Н.В.Арват т.б. ғалымдар бұл мәселеде алуан түрлі концепциялар (тұжырымдамалар) ұсынды. Мәселен, бұлардың кейбіреуі сөйлем мазмұнын тілден тыс фактілерден іздесе (Н.Д.Арутюнова), енді біреуі таза тілдік фактілерді негізге алады (Н.Ю.Шведова), ал қайсыбір зерттеушілер осы екі фактіні бірлікте қарайды (В.Г.Адмони).

Мысалы, ең алдымен, ғалымдардың арасында сөйлемнің семантикалық құрылымын зерттеуде қандай терминдерді пайдалану жөнінде бірдей пікірдің жоқ екені көрінеді. И.Х.Ахматов сөйлемнің семантикалық құрылымын зерттеуші ғалымдардың пікірлерін талдай келіп, оларда сөйлемнің семантикалық құрылымын сипаттайтын төмендегідей өзара байланысты төрт түрлі терминдер қатары бар екенін айтады: 1) предикат-аргумент (семантикалық септіктер), 2) предикат-субъект-объект, 3) баяндауыш-бастауыш-толықтауыш және 4) рема-тема. Бұл терминдерді ғалымдар бірдей дәрежеде қолданбайды [8: 61-б.].

Түркі тілі синтаксисін зерттеушілердің кейбіреулерінде осы терминдердің 2- және 3-түрлері қолданылады, ол да көбіне біріне-бірі сәйкес келетін терминдер ретінде сөйлемнің сыртқы құрылымына (поверхностный) сай түрде қолданылады [49: 343-б.]. Қазақ тілінде сөйлемнің семантикалық құрылымы арнайы зерттелмегендіктен, сөйлемді ойдың көрінісі ретінде баяндайтын барлық грамматикаларда осы терминдердің 2 және 3-түрі араластырыла, көп жағдайда синонимдік ыңғайда қолданылады. Бір ғана мысал: «Тіл мен ой тығыз байланысты. Сөйлем пікірді хабарлаудың амалы болғандықтан, құрылысы жағынан да оған ұқсамай, оны қайталамай тұра алмайды. Пікір әр уақыт екі мүшелі, ол субъект пен предикаттан құралады. Пікірдің осы екі мүшесіне сөйлемде бастауыш пен баяндауыш мүшелер сай келеді», – дейді Р.Әміров [42: 54-б.]. Терминдердің 4-түрі түркі тілдерінде сирек те болса қолданыла бастады. Қазақ тілінде Р.Әміровте бұл терминнің теориялық мәні (актуализациялық) туралы сөз арасында ғана болмаса, семантикалық құрылым термині ретінде арнайы аталмайды [42: 58-б.].

Алайда, осы бағытта еңбек етуші көптеген ғалымдар «субъект», «объект», «предикат» ұғымдарын сөйлемнің ішкі мазмұндық (глу-

бинная структура) құрылымы үшін пайдаланады. Мұнда субъекті мен объектінің предикатқа қатынасын белгілеуде де әртүрлі көзқарастар бар екенін көруге болады. Сөйлем мазмұнын логикалық құрылым деп түсінетін ғалымдар (Ч.Филлимор, И.П.Сусов, Е.В.Падучева, А.К.Желковский т.б.) сөйлемнің семантикалық құрылымы предикат пен оның аргументтерінен (олардың саны предикаттың валенттілігіне – тіркесу қабілетіне байланысты) тұрады деп есептейді. Сонда сөйлем субъектісі де сол аргументтердің (баяндауышпен байланысатын септіктердің) бірі ретінде есептеледі. Ал ол аргументтердің қанша орын иеленетінін (место) предикат анықтайды. Бұл жердегі «орын» термині синтаксистік тұрғыдан алғанда сөйлемнің бас мүшесінің, яғни предикаттың бір сөйлем ішінде қанша сөйлем мүшесімен тіркесе алуын анықтау үшін алынған. Мысалы, баяндауыш-бастауыш (1 сөйлем мүшесі, 1 орын), баяндауыш-бастауыш-толықтауыш (2 сөйлем мүшесі, 2 орын) т.б.

Осыған байланысты да, предикат «бір орынды» және «көп орынды» болып бөлінеді. Бір орынды предикат тек субъектімен ғана байланысады да, көп орынды предикат субъектімен және бірнеше объектімен байланысады деп есептеледі. Мұндай объекті саны әдетте 3-ден аспайды. Бірақ бұл көзқараспен барлық синтаксистер келісе бермейді. Көптеген ғалымдар жоғарыдағы пікірлердің ортақ белгілерін бөлісе отырып, «субъект», «объект», «предикат» ұғымдарын предикаттың лексикалық және синтаксистік мағыналарынан туындайтын мазмұн ыңғайына бейімдеп атауды ұсынады. Сонда предикатпен байланысатын субъекті де немесе онымен байланысатын объектілер де предикаттың жалпы мазмұндық атауымен аталады және компоненттердің саны да көбейеді. Мысалы, *Марат сөйледі* сөйлемінің семантикалық құрылымы: «сөйлеу предикаты – сөйлеу субъектісі», *Бала хат жазды* сөйлемінің семантикалық құрылымы: «әрекет предикаты – әрекет субъектісі – әрекет объектісі» т.б. болады.

Алдыңғы сөйлем бір орынды, соңғы сөйлем екі орынды болып есептеледі. Сонда әр сөйлемнің семантикалық құрылымын құрайтын компоненттер (субъект, объект) предикаттың оларды өзіне тартуына қарай орын саны және оның лексикалық мағынасына қарай көптеген іштей топтары (подкатегориялары) айқындалады да, сөйлемнің семантикалық жағынан алуан-түрлі құрылымын көрсетеді. Әрине, сөйлемнің семантикасын зерттеуші ғалымдардың семантикалық компоненттердің саны жөніндегі пікірі түрлі-түрлі. Мәселен, жоғарыда біз сөйлем мазмұнының негізіне үш қана компонентті (предикат, субъект, объект) жатқызатын ғалымдардың пікіріне тоқталдық. Ал кей ғалымдар сөйлемнің сыртқы құрылымына қатысы жоқ деп есептелетін анықтауыш пен пысықтауыштардың сөйлемнің мазмұнын құрауда

маңызы бар екенін ескеріп, соған сәйкес «атрибут» және конкретизатор» аталатын компоненттерді ұсынады. Осыған сәйкес Н.Н.Арват сөйлемнің семантикалық компоненттері ретінде предикат, субъект, объект, атрибут және конкретизаторды таниды [24: 13,14-66]. Бұлардың әрқайсысы предикаттың мазмұнына қарай іштей түрлерге бөлінеді (болу субъектісі, өмір сүру субъектісі, болмау субъектісі, қалып субъектісі, сезу субъектісі, ойлау субъектісі т.б). Осы тәрізді И.П.Сузов осындай компоненттердің сегіз түрін атаса [48: 35-б.], И.В.Альтман алты түрін [50: 218-221-66], В.В.Богданов [17: 37-б.] пен Т.Б.Алисова [51: 37-б.] он төрт түрін атайды.

Сөйлемнің семантикалық құрылымын терең зерттеп, оның қарашай-балқар тіліндегі үлгілерін (моделін) жасаған И.Х.Ахматов осы жоғарыдағы ғалымдардың еңбектеріне ғылыми талдау жасай отырып, Н.В.Арват ұсынған семантикалық компоненттерді қуаттайтынын білдіреді [8:70]. Сонымен бірге, ол бұл компоненттердің, сырттай қарағанда, сөйлемнің синтаксистік мүшелерімен ұқсастығы бар тәрізді көрінуі мүмкін екенін ескерте отырып, олардың іштей айырмашылықтарын былай көрсетеді: «Семантикалық компоненттер (функции) – бұл сөйлемнің семантикалық құрылымының бөліктері, ал сөйлем мүшелері – бұл сөйлемнің грамматикалық құрылымының бөліктері. Сөйлемнің семантикалық құрылымы мен грамматикалық құрылымы арасында күрделі байланыс бар. Ол форма мен мазмұнның өзара байланысы арқылы реттеліп отырады. Сөйлем мүшелері мен мағына компоненттері арасында сәйкес келушілік те болуы мүмкін. Бірақ бұл үнемі кездесе беретін құбылыс емес» [8: 73-б.].

Бұдан сөйлемнің семантикалық құрылымын зерттеуде оның ішкі мазмұндық жағы мен сыртқы тұлғалық (грамматикалық) жағын тығыз байланыстыра қараудың зор мәні бар екені айқын көрінеді. Осы бағыт шындыққа сай келеді.

Семантикалық компоненттердің сөйлем мүшелерінен бір ерекшелігі – ол сөзтұлғалардың құрамындағы морфемалар арқылы да беріле алуында. Сөйлем мүшелерінде ондай қасиет байқалмайды. Өйткені, әр сөзтұлға бір сөйлем мүшесі болып есептеледі. Мысалы, «Мен оқимын» және «Оқимын» сөйлемдерін сыртқы құрылымы жағынан алсақ, алғашқысы бастауыш пен баяндауыштан, соңғысы тек баяндауыштан тұрады. Ал семантикасы тұрғысынан екі сөйлем бір мазмұнға құрылған: әрекет предикаты – әрекет субъектісі. Алдыңғы сөйлемде ол предикат құрамындағы жіктік жалғауы арқылы берілген. Міне, осындай ерекшеліктерге байланысты сөйлем мүшелері: 1) бір ғана семантикалық компонентті білдіретін (моноэлементный), 2) екі немесе одан да көп семантикалық компонентті білдіретін (полиэлементный) болып бөліне алады [8: 73-б.]. Түркі тілдерінде, соның ішінде жіктік

және тәуелдік жалғауларында, кейбір септік жалғауларында осындай полиэлементтік қасиет бар.

Кез келген құрылым тәрізді сөйлемнің семантикалық құрылымы да элементтер арасындағы өзара ішкі тәуелділік пен қатынастар жүйесіне құрылған белгілі бір тұтастық болып есептеледі. Бұл тұтастық: 1) сөйлем компоненттерінің синтаксистік орын ерекшелігі, 2) бұл орынның категориалды-лексикалық тұрғыда толығы; 3) лексикалық және синтаксистік семантикалардың бірлесе әрекет етуінен тұрады.

Мұнда лексикалық және синтаксистік мағыналардың бір-біріне әсері өте күрделі құбылыс болып есептеледі. Себебі лексикалық мағына тәуелсіз болады да, ал синтаксистік мағына тәуелді болады. Сөйлемдегі сөздердің тіркесуінде бас мүшенің лексикалық мағынасына байланысты сөзтұлға әр түрлі сөйлемде әр синтаксистік мағынаға не болады. Мысалы, «*Күс ағашқа қонды*» және «*Машина ағашқа соқты*» сөйлемдеріндегі барыс септікті *ағашқа* сөзі екі сөйлемде екі түрлі синтаксистік мағынаға ие болып тұр: 1-де, *қайда?* деген сұраққа жауап беріп пысықтауыш болса, 2-де, *неге?* деген сұраққа жауап беріп толықтауыш болып тұр. Бұл олардың әр түрлі лексикалық мәнді етістікпен тіркесуіне байланысты. Алғашқы сөйлемде предикат қозғалысты білдіретіндіктен және объекті де сол қозғалыстың жүзеге асуына қатысты болғандықтан, «қозғалыс объектісі» болып есептеледі. Ал екінші сөйлемдегі объекті әсер ету предикатымен байланысқандықтан, «әсер ету объектісі» болады.

Бұдан байқайтынымыз – сөйлемнің семантикалық құрылымында предикаттың лексикалық мәні басқа компоненттерге қарағанда тәуелсіз, өзгермейтін мән болады. Әрине, кейде басқа компоненттердің лексикалық мәндерінің де предикатқа әсері тиіп жатады. Бірақ бұл жиі кездесетін құбылыс емес. Әсіресе бұндай құбылыс предикаттың субъектіні тікелей қажет етіп тұруын білдіретін сөйлемдерде байқалады. Мысалы, «*Бала жылады*» сөйлеміндегі *жылау* сөзінің лексикалық мәні адамға қатысты болып, субъектінің *бала* сөзі болуын қажет етсе, керісінше *бала* сөзі ғана *жыла* етістігімен тіркесе алады. Бұл арада компоненттер өзара бірлікте болып тұр. Әйтсе де, көп жағдайда предикаттың лексикалық мәні басым рөл атқарады.

Кейде белгілі бір компоненттің мағыналық сапасын предикат емес, өзінің лексикалық мәні айқындап тұрады. Мысалы: *атпен келдім, жүмыспен келдім, Ермекпен келдім* деген сөйлемдік тіркестерде бірдей предикат әр түрлі лексикалық мәнді бірақ бірдей формалы сөздермен тіркесу арқылы, бірінде қозғалыс туралы, екіншісінде мақсаттылық (конкретизатор), үшіншісінде бірлескен қимылды білдіріп тұр.

Сонымен, семантикалық компоненттердің жасалуына әртүрлі факторлар ықпал етеді: 1) сөйлемде белгілі бір орындарды иеленетін

сөздің лексикалық мағынасы, 2) сол сөздің синтаксистік тұлғасы (формасы), 3) сөйлемнің қаралып отырған компонентке қатысты өзекті элементінің семантикасы. Бұдан шығатын қорытынды: семантикалық компонент дегеніміз – лексикалық және синтаксистік семантиканың өзара әрекетінен пайда болып, көптеген жалқы құбылыстардың жалпыланған түрі ретінде көрінетін, шындықтағы қандай да бір құбылысты білдіретін сөйлемнің семантикалық құрылымының мағыналық элементі болып табылады.

Сонымен, сөйлемнің семантикалық құрылымының компоненттері ретінде **предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут** аталады. Осылардың ішінде предикаттың рөлі компоненттерді сандық жағынан да, сапалық жағынан да белгілеуде және оларды ұйымдастыруда да айрықша екенін ғалымдардың қайсысы да мойындайды. Сондықтан оны ең басты компонент ретінде бірінші атайды. Ал маңыздылығы жағынан екінші орынға субъектіні, үшінші орынға объектіні, төртінші орынға конкретизаторды, бесінші орынға атрибутты қояды. Бұлардың әрқайсысының осы қойылған реті мен деңгейінде сөйлем семантикасын ұйымдастыруда өзіндік рөлі бар. Осы компоненттердің арасында мынадай мағыналық байланыстар (қатынастар) пайда болады: предикаттық (бастауыш-баяндауыштық), объектілік (толықтауыштық), конкретизаторлық (пысықтауыштық), атрибутивтік (анықтауыштық).

Компоненттер арасындағы бұл қатынастар объективті шындықтағы фактілер арасындағы қатынастардың көрінісі болып табылатын синтаксистік және мазмұндық қатынастардың негізінде құрылады.

Семантикалық құрылым компоненттерінің сапасы және олардың арасындағы қатынастар арқылы анықталатын әр семантикалық құрылымның ерекшелігі талданып отырған сөйлемді семантикалық типтің қайсысына жатқызу қажеттігін көрсетеді. Мысалы, *Мақсұт қалаға барды. Інісі ағасына қарады. Ол киімдерін үйге Асанмен жіберді т.б.* сөйлемдер жоғарыда көрсетілген негізде әр түрлі семантикалық типке жатқызылады.

Сөйлемнің семантикалық құрылымында мазмұн компоненттердің тізіміне сай бөлшектеліп берілсе, ал сөйлемнің жалпы семантикасында тұтас күйінде беріліп, сөйлемнің жалпыланған ақпараттық мәнін көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, сөйлемнің жалпы семантикасы оның компоненттері семантикаларының жиынтығы емес, олардың арасындағы қатынастарды көрсету арқылы мүлде жаңа мазмұнды білдіреді. Мысалы, *Сенің кітабың бар және Сенің науқасың бар* деген сыртқы құрылымы жағынан бірдей сөйлемдер мазмұны жағынан екі түрлі семантикалық типке жатады. 1-сөйлемнің семантикалық құрылымы: иелену субъектісі – барлық объектісі – барлық предикаты. Оның жалпы семантикасы: белгілі бір заттың жақтық субъектісі

ектіде барлығы. 2-сөйлемнің семантикалық құрылымы: хал-жағдай субъектісі – хал-жағдай предикаты. Жалпы семантикасы: субъектінің хал-жағдайын білдіру.

Сөйтіп, сөйлемнің семантикалық құрылымы оның модельдерін жасауға негіз бола отырып, оның нақты мазмұнын білдіретін болса, ал жалпы семантикасы ол жеткізетін хабардың неғұрлым жалпыланған көрінісі болып табылады. Бұл екеуінің айырмасы тек осы нақтылық пен жалпылық мәндерінде ғана.

Сөйлемді зерттеудің семантикалық аспектісі оның грамматикалық құрылысымен тығыз байланысты қаралатындықтан және онсыз семантикалық талдаудың мүмкін еместігіне сай тіл ғылымында сөйлемді зерттеудің бұл түрі семантика-синтаксистік (немесе структура-семантикалық) деп те аталып жүр.

Сонымен, көтерілген теориялық мәселелерге қатысты көзқарастар мен пікірлерді жинақтай отырып мынадай тұжырым жасауға болады:

1. Сөйлем – синтаксистің басты зерттеу объектісі, сан қырлы, көп аспектілі, өте күрделі құрылымды тілдік единица.

2. Сөйлем күрделілігі оның құрылымдық ерекшеліктерінен көрінеді: а) белгілі бір тұлғалардың, сөз тіркестерінің синтаксистік қатынастарынан тұратын, предикативтік құрылымға негізделген сыртқы тұлғалық құрылымы болады; ә) тұлғалық құрылымға енетін әрбір элементтердің (грамматикалық тұлғалардың), синтаксистік қатынастардың ерекше семантикалық (мағыналық) байланыстарынан туындайтын, логикалық бас мүшелер болып есептелетін субъект пен предикаттың предикативтік қатынасына негізделген семантикалық құрылымы болады; б) сөйлемнің қатынас құралы болу (коммуникативтік) қызметіне қарай «тема-ремалық» қатынаста келетін актуальды мүшелеуыңғайындағы құрылымы болады. Бұл құрылым сөйлемнің аталған екі негізгі құрылымын толықтыруда маңызды.

3. Сөйлемнің аталған бұл сипаттары оның барлық типтік түрлеріне ортақ болып табылады және жай сөйлемнің типтік түрлеріне қатысты зерттеулерде осы ерекшеліктер үнемі бірлікте қаралуға тиіс.

II тарау. БІР НЕГІЗДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ

2.1 Бір негізді сөйлемдердің ерекшеліктері мен анықтамасы

Тіл ғылымында ойдың (пікірдің) тілдік көрінісі ретінде саналатын сөйлемнің екі негізді болуы, яғни әр сөйлем екі бас мүшенің предикативтік қатынасына негізделуі ерте дәуірде философиялық қағида ретінде қалыптасқаны белгілі. Бұл қағида кейінірек тіл білімі ғылымының басты заңдылықтарының бірі әрі негізгісі ретінде орнықты. Сөйтіп көп жылдар бойы тілдік единица болып табылатын сөйлем ой единицасы ретінде де екі бас мүшенің байланысынан тұратын категория ретінде танылып, осы тұрғыда зерттеліп келді. Сөйлем атаулының предикативтік қасиеті болатыны жөніндегі идея осылай қалыптасты. Сөйлемнің предикативтік қасиеті жөніндегі зерттеулер қай тілде болмасын аз емес. Бұл жөнінде автордың бұдан бұрынғы бір еңбегінде біршама түсінік берілген еді (Садуахасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің жақ категориясы. – А., 1994). Сол себепті бұл жөнінде арнайы тоқтамай, тек бір ғана нәрсені атап кеткен жөн деп есептедік.

Тілді грамматикалық тұрғыдан қарайтындар да, логикалық аспектіде қарайтындар да сөйлемнің қандай түрі болмасын предикативтілік қасиетке ие және бұл оның ең басты белгісі болып саналады деп есептейді. Осыған байланысты да көп уақытқа дейін сөйлем атаулының барлығы дерлік тек екі бас мүшелі болуға тиіс деген идея үстем болып келді. Алайда, сөйлемді үздіксіз әрі жан-жақты зерттеу нәтижесі құрылымдық ынғайда оның белгілі бір қалыпқа (стандартқа) сыймайтынын, сөйлем сан қырлы сыры бар құбылыс екенін көрсетті. Сөйлемнің сондай ерекшелігінің бірі – олардың бір бас мүшелі болып та, тіпті, мүшеленбейтін құрылымда да келуі. Осыған байланысты тіл ғылымында «бір бас мүшелі» (бір құрамды, бір негізді) сөйлемдер идеясы қалыптасты. Сөйлем синтаксисін зерттеушілердің қайсысы болмасын бір негізді сөйлемдердің де предикативтік құрылымға негізделетінін жоққа шығармайды. Дегенмен, осындай сөйлемдердің предикативтілік ерекшеліктерін белгілеуде алуан түрлі пікірлер мен көзқарастар бар. Мұндай ала-құла, қарама-қайшы пікірлер сөйлемнің сыртқы және ішкі (мазмұн) құрылымдарын кей зерттеушілердің – «сәйкес келеді», енді біреулердің «сәйкес келмейді» деуінен немесе сөйлем құрылымдарын предикативтілік құбылысымен бірдей, болмаса бөлек құбылыстар деп түсінуден т.б. әрекеттерден туындайды.

Тілде «бір бас мүшелі сөйлемдер» ұғымын алғаш қолданған А.А. Шахматов болды. Ол орыс тіл білімінде «психологиялық коммуникация» ілімін дүниеге әкеліп, тіл ғылымының кейінгі дамуына елеулі үлес қосқан ғалым екені белгілі. Ол кез келген сөйлемді адамға тән

психологиялық үдерістің (процестің) көрінісі ретінде қарайды да, олар *психологиялық субъекті* мен *психологиялық предикаттың* қатынасы арқылы жасалады деп есептейді. Ол сөйлемдер «бір бас мүшелі де, екі бас мүшелі де, атаулы да болатынын» ескерте отырып, «олардың бәрі де осы екі мүшенің қатынасына негізделеді», – дейді [37: 29-б.]. Ғалым бір бас мүшелі сөйлемдердің түрлерін «*бастауышты*» (подлежащее), «*бастауышсыз*» (бесподлежащее), «*жақсыз*» (безличное), «*вокативті*» (вокативное) деген терминдермен атап көрсете отырып, бір негізді сөйлемдердің мәнін грамматикалық тұрғыдан қарағанда «субъекті мен предикат мәнінің сөйлемнің бір бас мүшесі арқылы көрінуі», – деп түсіндіреді [37: 50-80-бб.]. Сонымен, А.А.Шахматов концепциясы бойынша, *кез келген бір ғана бас мүше арқылы құрылған сөйлем (яғни, субъектісі мен предикатының мәні бір бас мүшеге жинақталған сөйлем) бір негізді болып есептеледі.*

Тіл білімінде бастауыштың (субъектінің) айтылмай немесе түсіріліп айтылуы турасында А.А.Шахматовтан бұрын да пікір болған. Мысалы, Е.Ф.Будде етістіктің жіктік жалғауын «собственно подлежащее» деп, ал қарапайым түсініктегі (сөзбен берілген) бастауышты «словесное выражение подлежащего» деп атайды да, соңғысын етістіктің жалғауына қарағанда сөйлем үшін оншалықты қажетті элемент деп есептемейді. Сөйтіп, бастауышы болсын-болмасын, мұндай сөйлемдерді ғалым бастауыш-баяндауыштық қатынастағы екі негізді (қос құрамды) сөйлемдер ретінде қарайды [52: 21-б. – пікір И.Х.Ахматовтан алынды: 8: 148-б.]. Міне, осы пікір біздің дәуіріміздегі кейбір орыс ғалымдарының көзқарастарына арқау болды. Мысалы, Ю.М.Костинский сөйлемнің екі негізділігі үшін де осы тұжырымды қолдануға болады деп есептейді [53: 10-б.]. Ал Г.А.Золотова орыс тіліндегі *белгілі жақты*, *белгісіз жақты* сөйлемдерді екі негізді сөйлемдер қатарына жатқызады. Ғалымның пікірінше, субъектінің лексикалық ыңғайда берілмеуі бұл сөйлемдерді бір негізді сөйлемдер қатарына жатқызуға негіз бола алмайды. Себебі, ол субъектінің сөйлеуші арқылы берілуінің бір жолы (тәсілі) ғана немесе сөйлемнің мәтін ішіндегі толымсыздығының бір көрінісі болып табылады [54: 165-б.].

Байқап отырғанымыздай, сөйлемнің екі негізділік және бір негізділік табиғаты туралы пікірлер біріне-бірі қарама-қайшы екі бағытқа жіктелді. Алғашқы бағытқа негіз болған А.А.Шахматовтың «психологиялық коммуникация» ілімі кезінде ғылыми тұрғыдан қатаң сыналғанымен, оның сөйлемді «екі құрамды» (двосоставное) және «бір құрамды» (односоставное) деп бөлу жөніндегі идеясын синтаксистердің басым көпшілігі қолдады. Бұл тұжырымдаманы (концепцияны) жақтаушылардың пікірлері бойынша, бастауышы мен баяндауышы лексикалық жолмен берілген сөйлемдер екі құрамды сөйлемдер болады да,

ал мәтін, жағдаят (ситуация) ыңғайына қарамастан бір ғана бас мүше (баяндауыш-предикат) арқылы құрылған сөйлемдер бір құрамды сөйлемдер болып есептеледі. Ал екінші тұжырымдаманы жақтаушылардың пікірінше, сөйлемнің құрылымдық ядросында субъекті мен предикатты білдіретін арнаулы құралдар болуға тиіс. Нақтырақ айтқанда, баяндауышта субъектіні білдіретін, оны танытатын немесе іздеп табуға мүмкіндік беретін морфологиялық тұлғалар (мысалы, жақ көрсеткіші) болады. Мұндай жағдайда сөйлем екі құрамды болып есептеледі. Сонда бұл көзқарас бойынша бір негізді сөйлемге тек етістік баяндауышы «жақсыз етістіктен» болатын жақсыз сөйлемдер ғана жатқызылуға тиіс.

Түркі тіл білімінде де сөйлемнің бір негізділігі жөніндегі ойлар осы аталған екі бағыт төңірегінде өрбиді. Мысалы, әсіресе, алғашқы уақытта екінші бағытты жақтаған қайсы бір түркі тілінің мамандары бұл тілдерде «жақсыз етістіктердің» болмауына байланысты жақсыз сөйлем де, соған сай бір негізді сөйлемдер де болмайды деген пікірде болды [55: 95-б.]. Кейінірек бұл идеяның қате екенін оны жақтаушылардың бәрі де мойындады. Осыған байланысты синтаксистік құрылымында бір бас мүшелі бола отырып, семантикалық құрылымы ыңғайында субъектілік мәні болатын сөйлемдерді бір негізді сөйлемге жатқызуды біз де қолдаймыз. Оған басты себеп – сөйлемнің семантикалық құрылымын түзетін компоненттер (субъекті, предикат, объекті т.б.) тек қана лексикалық жолмен емес, морфологиялық тәсілдермен де беріледі, соған байланысты семантикалық компоненттер мен синтаксистік мүшелер бірімен-бірі үнемі сәйкес келе бермейді дейтін тұжырымдама. Нақтырақ айтқанда, кез келген сөйлем семантикалық компоненттер (мағыналық құрылымы жағынан) мен синтаксистік компоненттерден (грамматикалық құрылымы жағынан) тұрады. Ал синтаксистің нысаны болып табылатын семантикалық компоненттер морфологияның нысаны болып есептелетін жалғаулар арқылы да (жіктік, тәуелдік, кейбір септік жалғаулары) беріле береді. Мұндай жағдайда сөйлем компоненттері әр түрлі синтаксистік қызметтер атқару арқылы синтаксистік категория болып есептелетіндіктен, оны морфологиялық тұлғалармен бір деп қарауға ешбір болмайды. Мысалы, сөйлемді құрайтын кез келген мүшелер тәрізді бастауыш та сөйлемнің сыртқы құрылымдық элементі болып табылады және ол үнемі атау тұлғадағы сөз арқылы беріледі. Ал субъекті басқа логикалық ұғымдар тәрізді мазмұн құрылымының элементі болып есептеледі және ол морфологиялық тұлғалар арқылы да беріле алады. Бұл элементтердің арасына теңдік белгісін қою, яғни синтаксистік мүше – бастауыш пен жақ жалғауы арқылы берілген субъектіні бір деп есептеу – сәйкес емес ұғымдарды зорлап сәйкестендіру болып табылады. Аталған тұжырымдаманы жақтаушылар көбіне осы тұрғыдан қателеседі. Өйткені

олар сөйлемнің сыртқы грамматикалық құрылымын есепке алмай, тек ішкі семантикалық (логикалық) құрылымын ғана негіз етіп бір жақты кетеді немесе осы екі құрылымды тең, бірдей деп қарайды. Дәлірек айтсақ, лексикалық сөзбен берілген бастауыш, морфологиялық тұлға арқылы берілген субъектімен тең деп есептеледі. Біздіңше, бұл дұрыс емес. Мысалы, *Сен елге қайт және Қайт елге!* сөйлемдері мазмұны (семантикалық) жағынан бір-бірінен ерекшеленбейді. Әрқайсысы үш мазмұндық компоненттен тұрады: субъект – бағыттық конкретизатор – предикат. Бірақ берілу тұлғасы жағынан бір-бірінен ерекшеленеді: алғашқы сөйлем үш синтаксистік компоненттен (бастауыш – мекен пысықтауыш – баяндауыш), екінші сөйлем екі компоненттен (мекен пысықтауыш – баяндауыш) тұрады. Осы сөйлемдердің мазмұн бірлігін ғана ескерген кейбір синтаксистер бір негізді белгілі жақты сөйлемді екі негізді сөйлемнің «стильдік варианты» деп қате көрсетеді [56 және 57].

Есімдік бастауышы бар және бастауышы жоқ жақты сөйлемдердің құрылымдық айырмашылықтарын дұрыс ескерген ғалымдар белгілі, белгісіз және жалпылама жақты сөйлемдерді бір негізді сөйлемдер деп есептейді. Сөйлемнің семантикалық құрылымы мен тұлғалық құрылымындағы сәйкессіздік тек жай сөйлемдерде ғана емес, құрмалас сөйлемдерде де байқалады. Мәселен, кейбір күрделі оралымды жай сөйлемдерді құрмалас сөйлемдерден ажырату мүмкін емес, соған қарамастан ғалымдар оларды жай сөйлем синтаксисінде қарайды. Мысалы: *Ауылдан кеше келген Асан бүгін таңертең қайтып кетті // Асан ауылдан кеше келіп, бүгін таңертең қайтып кетті.* Осы сөйлемдердің алдыңғысы жай сөйлем болса, соңғысы түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілі грамматикаларында құрмалас сөйлем ретінде қаралып жүр. Бұл тұрғыдан алғанда, екеуі екі құрылымдағы сөйлем болғанымен, семантикалық жағынан айырмасы жоқ сөйлемдер. Сөйлемдердің осы семантикалық ерекшеліктерін ескерген Қ.Есенов сөйлемнің соңғы түрін құрмалас сөйлемге жатқызбай, оны күрделенген жай сөйлем деп есептейді [58: 19-б.].

Осы айтылғандарды негізге алсақ, «түркі тілдерінде бір негізді сөйлемдер жоқ» деген үзілді-кесілді қорытынды жасау дұрыс болмайды. Ал мұндай көзқарасты басшылыққа алатын синтаксистердің бірсыпырасы белгілі және белгісіз жақты бір негізді сөйлемдерді екі негізді сөйлемдерге жатқызғанда, «морфологиялық жолмен берілген мағыналық компонент синтаксистік конструкцияның мүшесі болады» дегенді негізге алады. Егер бұл пікірді дұрыс деп есептесек, *Әкем ауылдан келді* сөйлеміндегі *әкем* сөзі де екі мүшелі синтаксистік конструкция болуға тиіс. Себебі ол да морфологиялық тәсіл арқылы берілген (тәуелдік жалғау) бір компонент болып есептеледі. Бірақ мұндай сөзтұлға-

ларды қарастыруда екі негізділікті жақтаушылар бұлай деп есептемейді. Сөйтіп өз-өздеріне қайшы келеді. Шын мәнінде, *әкем* сөзі мен *менің әкем* тіркесі бір-бірінен берілу жағынан ғана ажыратылады (*барамын – мен барамын* тәрізді). Сөйтіп, біздіңше ядролық мүшесі (баяндау бөлігі) етістіктің жақтық тұлғасы арқылы берілген, ал бастауышы лексикалық тәсілмен берілмеген жай сөйлемнің кейбір түрлерін бір негізді сөйлемдер деп қарау қажет (Мұндай сөйлемдердің кейбіреулері екі негізді толымсыз сөйлем болуы да мүмкін және оны контекст айқындайды. Бұл туралы кейін сөз болады – Ж.С.).

Мазмұндық компоненттер морфологиялық тәсілдермен тек бір негізді сөйлемдерде ғана және тек жіктік немесе тәуелдік жалғаулармен ғана беріліп қоймайды. Мұндай құбылыстар екі негізді сөйлемдерде де және предикат мүшесінің септік жалғауларының кейбіреулерімен түрленіп келуі арқылы да беріледі. Мысалы: *Балам, мынау саған, ал мынау анаң. Адам күні – адаммен. Баланы жастан, т.б.* Мазмұндық жағынан алғанда (в плане содержания) көп элементті болып келетін жоғарыдағыдай есім баяндауышты сөйлемнің синтаксистік құрылымының компоненті (немесе сөйлем мүшесі) сөйлемнің сыртқы құрылымының (поверхностная структура) бір ғана компоненті ретінде қаралу қажет. Өйткені мұндай сөйлемдер тарихи жағынан етістік баяндауышты сөйлемнен қалыптасқан, қазіргі кезде етістік баяндауыштың эллипсистенуіне (түсіріліп ықшамдалуына) байланысты септік жалғаулы есім баяндауышты сөйлемдер болып әбден тұрақталған, яғни бұрынғы тұрлаусыз мүше енді тұрлаулы мүшеге (бас мүше) айналған. Сонымен, сөйлемнің кез келген синтаксистік бір мүшесі мағыналық жағынан бірнеше компонентті бола алады. Бір негізді етістік бас мүшелі сөйлемдер көбінесе мағыналық жағынан кемінде екі компоненттен тұрады. Егер осындай бас мүшесі екі элементті (субъект-предикаттық мағынадағы) сөйлемдерді екі негізді сөйлемдерге жатқызар болсақ, бас мүшесі үш элементті сөйлемдерді үш негізді, төрт элементті болса, төрт негізді деп атауға тура келеді. Бірақ ешбір ғалым, ізденуші бұлай атамайды. Олай болса, бір бас мүшелі сөйлемдер мазмұндық жағынан көп элементті болуына карамастан, бір негізді сөйлем ретінде қаралуға тиіс. Ал бас мүшелері жеке лексикалық сөздермен берілген (немесе контекст ыңғайында түсірілген) сөйлемдер екі негізді сөйлем деп есептелгені орынды. «Бір негізді» және «екі негізді» деген ұғымдарды осылай түсіну ғана, біздіңше, сөйлемдерді құрылымдық типтерге бөлу кезінде оның грамматикалық құрылым белгілеріне (логикалық белгілеріне емес) сүйенуге негіз болады.

Ендігі бір басы ашылмай жүрген мәселе – осы қос элементті бас мүшені атайтын термин әзірге жалпы тіл білімінде жоқ. Жоғарыдағыдай фактілерден байқағанымыздай, екі негізді сөйлемнің бас мүшесі де,

бір негізді сөйлемнің бас мүшесі де қос элементті болып келе береді. Осындай жағдайда барлық синтаксистер екі негізді сөйлемнің предикаттық бас мүшесіне «баяндауыш» терминін пайдаланады. Бұлай атау сәйкес келмейді. Өйткені, «баяндауыш» термині де, «предикат» термині де мағыналық жағынан «субъект» (жақ) ұғымын қамтымайды. Ал жалғыз ғана бас мүшесі бар бір негізді сөйлемдер үшін бұл термин тiптi сәйкес келмесе керек. Сондықтан да, етістікті бір негізді сөйлемнің бас мүшесін «баяндауыш», есімді бір негізді сөйлемнің бас мүшесін «бастауыш» терминдерімен атайтын ғалымдар оларды екі негізді сөйлемнің бас мүшелерімен сәйкес келеді деп есептейді. Мысалы, И.Расулов «...бір негізді сөйлемнің структуралық негізін бастауыш немесе баяндауыш құрайды», – десе [59: 8-б.], ал У.Б.Алиев: «Бір негізді сөйлем деп грамматикалық жағынан бір бас мүшенің – бастауыштың немесе баяндауыштың айналасына топтасатын сөйлемді айтамыз», – дейді [60:100]. «Башқұрт тілінің грамматикасында» да (редакциясын басқарған А.А.Юлдашев) бір құрамды сөйлемнің бас мүшесін атауда «бастауыш» және «баяндауыш» терминдері қолданылған [61: 435-б.]. Мұндай мысалдарды түркі тілдерінен көптеп келтіруге болады. Бір негізді сөйлемдердің бас мүшелерін бұлай атау жалпы тіл біліміндегі формалды-грамматикалық көзқарасты жақтаушылардың дәстүрі болатын. Осы көзқарасты өзгертуге тырысқан А.А.Шахматовтың өзі де кезінде бұдан қашып құтыла алмағаны белгілі. Сондықтан да, кезінде В.В.Виноградов А.А.Шахматовтың бір негізді сөйлем бас мүшелерін екі негізді сөйлем бас мүшелерімен тұлғалық жағынан сәйкес келеді дей отырып, екінші жағынан, бұл мүшенің әрі предикат, әрі субъектілік мән беретінін де ұмытпау қажеттігін айтқан екі жақты пікірін сынаған болатын [62: 261-б.].

Бір негізді сөйлемдердің бас мүшесі жөніндегі екінші көзқарас В.В.Виноградовтың «бір негізді сөйлем бас мүшелерінен таза бастауыштық немесе таза баяндауыштық қасиеттерді, болмаса, солардың эквивалентін іздеу дұрыс болмайтыны» жөніндегі пікірімен байланысты туындайды [62: 261-б.]. Мысалы, А.А.Чувакин бір негізді сөйлемнің бас мүшесі екі негізді сөйлемнің бас мүшесімен сәйкес емес екенін айта отырып, екі негізді сөйлемнің бастауышы сөйлемнің предикатты-анықтауыштық компоненті болса, баяндауышы предикатты-анықталушы компонент ретінде бірі екіншісінің болуын қажет ететіндігін, ал бір негізді сөйлемде бұл екі мүше бір тұтастықта жымдасып келу арқылы бір бас мүше жасайтындығын айтады [63: 7-б.]. Бір негізді сөйлемдер бас мүшесін осындай тұрғыда деп түсінетін ғалымдар көбінесе жай ғана «бас мүше» терминін пайдаланады. Мысалы, М.З.Закиев: «Тек бір ғана бас мүшесі бар сөйлемдерді бір бас мүшелі сөйлем дейміз», – дейді [64: 368-б.].

Дәстүрлі грамматикаларда екі негізді сөйлемдердің бастауышы – тәуелсіз, баяндауышы – тәуелді мүше ретінде қаралады. Ал бір негізді сөйлемдердің бас мүшесі басқа ешбір мүшеге тәуелді емес, сөйлемді ұйымдастыруға негіз болатын жалғыз ғана предикативтік мүше болып табылады. Бұл ерекшелік бір негізді сөйлемдердің өзіне тән ерекше синтаксистік құрылымы бар екенін көрсетеді. Және осы ерекшеліктің өзі-ақ бір негізді сөйлем бас мүшесін екі негізді сөйлем баяндауышымен тең дәрежеде қарауға болмайды деген ойға алып келеді. Осыған байланысты Ю.М.Костинский орыс тілінде екі мағына бірігіп келген дәстүрлі жақты сөйлемдердің бас мүшесін мынадай терминдермен: а) жіктік жалғаулары арқылы берілген баяндауыштарды – субъектілі-предикаттық мүше, ә) септік жалғауларының пысықтауыштық мағына беретін түрлерімен келген баяндауыштарды – предикатты-пысықтауыштық, б) септік жалғауларының толықтауыштық мағына беретін түрлерімен келгендерін – предикатты-объектілік мүше деп белгілеуді ұсынады. [53: 11-б.] Ю.М.Костинскийдің бұл ұсынысын И.Х.Ахматов та құптайтынын білдіреді. Ол: «...Түркі тілдеріндегі бір негізді етістікті сөйлемдердің бас мүшесін *предикатты-субъектілік мүше* деп, ал тәуелді тұлғалы есім формалы бас мүшені *субъектілі-атрибутивтік (атам)*, септік жалғаулы бас мүшелерді *субъекті-предикатты-толықтауыштық т.б.* деп атауға болар еді», – деген пікір айтады [8: 154-б.]. Ғалымның ойынша, бұл сөйлем мүшелері категори-ясын көп элементті сөйлем мүшелері есебінен кеңейтуге әкеледі.

Сонымен, сөйлемнің құрылымындағы негізгі бас мүше болып табылатын предикаттық (немесе баяндауыштық) мүшені терминдік жағынан атауда осы мәселеге қатысты зерттеулерде бірнеше түрлі көзқарас бар екенін байқаймыз. Алайда, бұлардың әр түрлі аталуының өзі сөйлемнің қай аспектіде зерттелуіне байланысты тәрізді. Сонда да болса, қазіргідей сөйлемнің семантика-синтаксистік құрылымына баса назар аударылып отырған мезгілде И.Х.Ахматовтың ұсынысы орынды да тәрізді. Бірақ бұл – әлі де арнайы зерттеуді, дәлелдеуді қажет ететін мәселе. Сондықтан, бұл еңбекте бір негізді сөйлемдерді зерттеушілер көбірек қолданатын «бас мүше» термині пайдаланылды. Оған себеп: 1-ден, бір негізді сөйлемде бір ғана предикаттық бас мүше болады, 2-ден, еңбекте бұл мәселе формадан мазмұнға қарай принципі басшылыққа алынды, соған байланысты, негізінен сөйлемнің структуралық құрылымына (формальді-грамматикалық) баса назар аударылды. Әрине, ретті жерінде «субъектілік-предикатты» немесе «предикат» терминдері қолданылар болса, одан пәлендей қателік болмайтын тәрізді.

Сөйлемді сөйлем ретінде танытатын белгілердің бірі ретінде предикативтікпен бірге модалдық, кейде интонациялық белгілер де ата-

лады. Дегенмен, бұл белгілердің екі негізді сөйлемдер мен бір негізді сөйлемдерді ажыратарлықтай рөлі байқалмайды. Әрине, екі негізді сөйлемдерге қарағанда бір негізді сөйлемдерде субъективтік модалдық пен интонацияның қызметтері басымырақ көрінеді. Бұл ерекшелік олардың мазмұндық құрылымына көбірек қатысты. Ал сөйлемнің бір негізді немесе екі негізді болуы, негізінен, синтаксистік (структуралық) құрылымына байланысты болғандықтан да, оларды ажыратар шарт (критерий) ретінде предикативтік белгіні ғана алу заңды құбылыс болып табылады.

Қорыта айтқанда, екі негізді сөйлемдер мен бір негізді сөйлемдердің айырмашылықтарын белгілейтін басты шарт олардың грамматикалық құрылымы болып есептеледі. Екі бас мүшесі де (бастауыш және баяндауыш) лексикалық сөздермен предикаттық қатынас ыңғайында берілген (ішінде толымсыз сөйлемдер де бар) сөйлемдер екі негізді болып табылады да, предикаттық-жақтық қатынас бас мүше ретіндегі бір ғана лексикалық сөзбен берілген сөйлем бір негізді болып табылады. Алайда, мұның өзі сөйлемнің мағыналық (семантикалық) жағы ұмыт қалады деген сөз емес. Бұл, бір жағынан, предикаттық-жақтық қатынас дегеннен-ақ белгілі, екіншіден, бір негізді сөйлемдердің типтік түрлерін ажырату олардың семантикалық құрылымымен тығыз байланысты. Оны сол сөйлемдердің аттарының өзі аңғартады (белгілі жақты, жалпылама жақты, белгісіз жақты, жанама жақты (жақсыз), атаулы). «...Бір негізді жағы белгілі, жағы белгісіз, жағы жалпылама сөйлемдердің әрқайсысына арналған жеке тұлға жоқ», – дейді И.Х.Ахматов [65: 166-6.]. Шынында да, бірін ұйымдастыруға қатысқан тұлғалар екіншісіне де қатыса береді. Мысалы, белгілі жақты сөйлемнің бас мүшесі, негізінен 1, 2-жақтық жіктелген етістіктерден жасалса, белгісіз жақты сөйлемнің бас мүшесі 3-жақта беріледі. Ал жалпылама жақты сөйлемдер де негізінен 2-жақта беріле тұрып, кейде 1- және 3-жақтарда да беріледі. Сондай-ақ, 3-жақтық тұлға жақсыз сөйлемдерді жасауға да қатыса береді. Бұл ерекшеліктерді мына мысалдардан айқын көруге болады: 1. *Әбдіғаттар серінің фәниден бақиға көшкенін жақында ғана естідім. (М.Мағауин)* – белгілі жақты сөйлем. 2. *Тәжім еттік бізді тәрбиелеген аналарға! (Ж.Аймауытов)* – жалпылама жақты сөйлем. 3. *Қайтеміз, жыртық көңілді кейде осылайша жұбатуға тура келеді. (Д.Исабеков)* – жанама жақты сөйлем. 4. *Жерді қазақтың қара тоқпағымен өлшейді (С.Мұқанов)* – белгісіз жақты сөйлем. 5. *Шақпақ шақпайсың. Білте тұтатпайсың Кезеніп үлгірсең бітті... (М.Мағауин)* – жалпылама жақты сөйлем. Осы сөйлемдердің барлығы да бір ғана бас мүше арқылы берілген. Бас мүше тұлғаларының әр түрлі болуына байланысты олардың мағыналық құрылымдары да әр түр-

лі. Бірақ, сонымен бірге, ұқсас тұлғалардың да әр түрлі мағынада құрылғанын байқаймыз. Міне, осындай сөйлемдер аталуы жағынан да әр алуан болады. Дегенмен, бұл сөйлемдердің барлығын бір топқа біріктіретін ортақ басты белгі бас мүшелердің қандай тұлғалармен және қандай семантикалық мағынада берілгені емес, субъектінің лексикалық тәсілмен берілмеуі, соған сай бір ғана предикаттық бас мүшенің болуы болып табылады. Әрине, бір синтаксистік мүшенің болмауының басты себебі оның қызметін екінші бір мүше атқару арқылы семантикалық жағынан күшеюі болып есептеледі. Осыған байланысты бір негізді сөйлемнің бас мүшесі семантикалық жағынан субъектілік мағына арқылы толыққан болады. Бұл сөйлемдерді структура-семантикалық ыңғайда зерттеудің мәні де осында. Сондықтан да, жай сөйлемнің бір негізді және екі негізді болып бөлінуі, бір негізді сөйлемдердің жеке түрлерге топтастырылуы синтаксистік семантика мен грамматиканың бірлігі ыңғайында зерттелетіні туралы айтқан болатын В.В.Бабайцева [66: 6-6].

Сонымен, жоғарыда келтірілген салыстырулар негізінде бір негізді сөйлемге мынадай анықтама беруге болар деп есептейміз: *бір негізді сөйлем деп, бір ғана бас мүшелі предикативтілік құрылымда келіп, синтаксистік құрылымы жағынан екінші бас мүшемен толықтыруды қажет етпейтін жай сөйлем түрін айтамыз.*

2.2 Бір негізді сөйлемдердің зерттелу жайы

Жалпы тіл білімінде бір негізді сөйлемдер туралы XIX ғасырдың аяғында сөз бола бастағанымен, оның кейбір түрлері туралы (жақсыз сөйлемдер) одан да ертерек ауызға алынды. Ал түркітануда сөйлемнің бұл түріне ғалымдардың назары кейінірек аударылды. Себебі, XIX ғасырда жалпы түркі тілдерін зерттеу қолға алына бастаса да, оның нағыз ғылыми сипат алуы XX ғасырда Кеңес үкіметі тұсында болды. Онда да бір негізді сөйлемдер жөніндегі алғашқы пікірлердің айтылуы 40-жылдарға сәйкес келеді. Осыған байланысты бір негізді сөйлемдердің зерттелу тарихын қырғыз ғалымы Б.Тойшыбекова көрсеткеніндей, үш кезеңге бөлу шындыққа сай келе қоймайды. Өйткені, ғалымның өзі мойындағандай, «Бірінші кезеңнің өн бойында (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың 30-жылдары аралығы) ғалымдар бір негізді сөйлемдерді зерттеуге аса көңіл бөлген жоқ...» [67: 10-6.]. Шынында да, алғашқы түркітанушылардың бірі деп есептелетін А.Казем-Бектің еңбегінде бір негізді сөйлемдер туралы ғана емес, сол тұста орыс тіл білімінде жақсыз сөйлем жасайды деп есептелген жақсыз етістіктер жөнінде де еске алынбайды. Еңбектен ғалымның түрік тілінде «жақсыз» деп аталатын етістіктердің болмауына байланысты, жақсыз сөй-

лем де болмайды деген ойда болғандығы анық аңғарылады. Мәселен, ол орыс тіліндегі «Светает», «Вечереет» тәрізді сөйлемдерді ғалым «одночленные глаголы» деп атап, етістік қағарына жатқызады. Себебі, бұл сөйлемдер бір ғана үдерісті білдіреді [68: 306-б.]. Осы ізбен орыс ғалымдарында мұндай сөйлемдер бір негізді жақсыз сөйлемдер ретінде танылады. Кейінгі кездегі кейбір түркітанушылар да осындай сөйлемдердің аудармасы тәрізді *Жарық түсіп келеді* немесе *Таң атып келеді (светает)*. *Кеш түсіп келеді (вечереет)* т.б. сөйлемдерді жақсыз сөйлемдер («бір негізді сөйлем» деген нақтырақ болар) қағарына жатқызып жүр. Өйткені, шынында да, жаратылыс құбылыстарының атауы болатын зат есімдер бастауыш болып келген түркі тілдеріндегі мұндай сөйлемдер логикалық жағынан бір ғана табиғи процесті білдіретіні рас және олар бір сұраққа жауап беріп, бір ғана предикаттық (ремалық) мүше қызметін атқарады.

Түркі тілдерін зерттеушілер көп уақытқа дейін осы А.Казем-Бек пікірін басшылыққа алып келді. Мысалы, татар тілін зерттеуші В.А. Богородицкий мен түркімен тілін зерттеуші А.П.Поцелуевский бұл тілдерде орыс тіліндегідей «Морозит», «Светает», «Вечереет» деген тәрізді жақсыз етістіктер жоқ деумен шектеледі. Бұл ғалымдардың А.Казем-Бектен ерекшелігі – жоғарыдағыдай табиғи процесті білдіретін сөйлемдерді әдеттегі екі негізді сөйлемдерге жатқызады. Нақтырақ айтқанда, В.А.Богородицкий: «Орыс тілінде жақсыз сөйлемдерге жатады деп есептелетін бір сөзден тұратын табиғат құбылысын білдіретін бастауышсыз сөйлемдер татар тіліндегі әдеттегі екі құрамды сөйлемдерге сәйкес келеді», – десе [69: 141-б.], ал П.П.Поцелуевский: «Орыс тіліндегі жақсыз берілетін «Морозит», «Вечереет» деген сияқты сөйлемдер түркімен тілінде субъектісі айқын жақты сөйлемдермен беріледі», – дейді [70: 213,214-бб]. Бұл пікірлер ғалымдардың бір негізді сөйлемдер жөнінде А.Казембектен басқаша ойда болмағандықтарын көрсетеді.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, ғұлама ғалым А.Байтұрсынов еңбектерінде де бір негізді сөйлемдер түрі қаралмаған. Оның, әрине, себебі де бар болуы керек. Ол кездегі ең басты міндет халықты сауаттандыру болғандықтан, ғалым ғылыми зерттеуден гөрі қарапайым грамматикалық мағлұматтар беруді, соның әдістемесін жасауды мақсат етті. Сондықтан да ол өзі бастауышы да, баяндауышы да бар деп есептеген сөйлемдерді ғана мысал ретінде келтіреді.

Түркі тіл білімінде бір негізді сөйлемдердің кейбір типтері туралы 40-жылдардан бері қарай ғана сөз бола бастады. Міне, осы жылдардан бергі дәуірді түркітанудағы бір негізді сөйлемдердің зерттелу дәуірі ретінде екі кезеңге бөліп қарауға болады. I кезеңде (40-60 жылдар) түркі тілдерін зерттеушілер еңбектерінде бір негізді сөйлемдер жөнін-

де алғаш әңгіме болады және кейінірек кейбір түрлері арнайы зерттеу нысанына айналады.

Бір негізді сөйлем типтерін орыс тілінің әсерімен формалдық грамматика негізінде сөйлемнің жақсыздығы тұрғысынан қараған осы тұстағы ғалымдар (солардың ішінде түркі тілдерін зерттеушілер де бар) жақсыз сөйлемдердің бұл тілдерде басқаша жасалу жолдары бар екенін аңғарды. Мысалы, түрік тілі грамматикасын зерттеген А.Н.Кононов орыс тіліндегі табиғат құбылыстарын білдіретін жақсыз етістіктер түрік тілінде жақты сөйлемдермен берілетінін айта келіп, мұндай сөйлемдердің баяндауышын 3-жақтық жекеше тұлғадағы етістіктер ғана жасайтынын, ондай етістікті «одноличные глаголы» деп атайтынын ескертеді. Сонымен бірге ол түрік тілінде жақсыз сөйлемдер «керек», «мүмкін» т.б. сөздер қатысқан обороттармен берілетінін де айтады [71: 213,214-66]. Башқұрт тілінің грамматикасын жазған Н.К.Дмитриев те осы тілдегі жақсыз сөйлемдерді орыс тіліндегі жақсыз сөйлемдермен салыстыра қарайды. Ғалымның бір негізді сөйлемдерді тек жақсыз сөйлемдер деп түсінгенін мынадан байқауға болады: оның мысал ретінде келтірген сөйлемдерінің басым көпшілігі қазіргі жалпылама жақты сөйлемдер болып есептеледі. Автор егер ондай сөйлемдердің мағыналық жағынан жалпылық мәнді білдіретінін білген болса, сыртқы құрылымына қарай бір негізді екенін де ажыратқан болар еді [27: 234-238-66]. Якут тілін зерттеген Л.Н.Харитонов орыс тіліндегі «Снежить», «Идти снегу» деген сөйлемдердің мәні мен якут тіліндегі «хаарда» сөзінің мәні сөйкес келеді, сондықтан, бұл сөз субъектісіз сөйлем ретінде қолданылады деп есептейді [72: 102-б.].

Осы пікірлердің өзі 50-жылдарға дейін түркітанушылардың басым көпшілігі әлі де болса бір негізді сөйлемдерді тек жақсыз сөйлемдер ғана деп түсінуге бейім болғанын байқатады. Әйтсе де, 50-жылдардан былайғы кезеңде орыс тіл біліміндегі бұрын жалпы жай сөйлемдердің жеке түрлері ретінде қаралып келе жатқан бірсыпыра сөйлемдерді құрылымдық ыңғайда бір бас мүшелі сөйлемдер ретінде топтап типтік негізде зерттеу жұмыстары түркі ғалымдарына да әсерін тигізді. Сөйтіп, осы тұстан бастап екі бас мүшелі сөйлемдерден құрылымы жағынан өзгеше болып табылатын бір бас мүшелі (бір негізді) сөйлемдерді арнайы зерттеу түркітануда да қолға алына бастады.

А.Н.Кононов осы тұста қайта жазған түрік тілінің грамматикасы жөніндегі еңбегінде «бір мүшелі сөйлемдер» деген атпен мына сөйлемдерді бір топтастырады: жақсыз сөйлем, жағы белгісіз сөйлем, жағы жалпылама сөйлем, атаулы сөйлем, вокативті (лепті) сөйлем (1956). Ғалым осы еңбектің 1960 жылғы қайта басылымында жақсыз сөйлемді «модальды жақсыз» деп атаған [73: 400,401-66].

Міне, осыдан кейінгі түркологиялық грамматикаларда бір бас мүшелі сөйлемдерді топтастырып беру мәселесі кенінен етек алды. Әсіресе, 60-жылдар тұсында жеке түркі тілдерінің грамматикасымен бұрыннан айналысып келе жатқандар да, зерттеуді енді қолға ала бастағандар да жай сөйлемдердің осы бір ерекше түрлерін жан-жақты зерттеуге ат салысты. Әрине, олардың ішінде бір негізді сөйлемдер жөніндегі орыс тіл біліміндегі көзқарастарды тікелей басшылыққа алғандар да, жеке тілдің ішкі заңдылықтарын негіз етіп алғандар да болды. Осының нәтижесінде болу керек, бір негізді сөйлемдердің анықтамасы төңірегіндегі пікірлер де, оның типтік түрлерін бір-бірінен ажыратып, ерекшеліктерін анықтау жөніндегі көзқарастар да алуан түрлі. Алайда, көпшілік ғалымдардың ой толғамдары ұқсас, бірін екіншісі толықтыратын деңгейде келеді.

Мысалы, М.З.Закиев татар тіліндегі бір негізді сөйлемдерді алдымен үш топқа: *етістікті, есімді, сөз-сөйлем* деп бөледі де, етістікті түрлеріне *белгілі жақты, белгісіз жақты, жалтылама жақты және жақсыз* сөйлемдерді топтастырады. Ал есімді түріне *атаулы* сөйлемді, сөз-сөйлемге *мүшеленбейтін сөйлемді* жатқызады [64: 39-52-бб]. Осылай топтастыру бұдан былайғы жерде бір негізді сөйлемдерді де екі негізді сөйлемдер тәрізді *есімді және етістікті* деп бөліп қарауға негіз болды. Бұл идея осы кезге дейін басқа да түркі тілдеріндегі бір негізді сөйлемдерді топтастыруда басшылыққа алынып келеді.

Тува тілін зерттеуші А.Ч.Кунаа бір негізді сөйлемдерді: *жақты, жақсыз, атаулы, қыстырмалар* деп бөледі де, жақты түріне *жағы белгілі, жағы белгісіз, жағы жалтылама* сөйлем түрлерін жатқызады [74: 83-96-бб]. Бұл жерде екі ғалымның бір негізді сөйлемді екі түрлі аспектіде қарағанын көреміз. М.З.Закиев бір негізді сөйлемнің бас мүшесі қай сөз табынан жасалуына қарай грамматикалық ыңғайда топтастырса, А.Ч.Кунаа сөйлемдерді субъект-жаққа қатысы (семантикалық) ыңғайында топтастырады. Әрине, тұлғалық (грамматикалық немесе синтаксистік) тұрғыдан қарасақ, М.З.Закиевтің топтастыруын дұрыс деуге болады, ал семантикалық тұрғыдан қарасақ, А.Ч.Кунааның топтастыруы орынды тәрізді. Алайда, қазіргі ғылым талабы деңгейінен қарасақ, екеуін де бір жақты тұжырымдар деп қарауға болар еді. Соңғы кезде бұл екі аспектіні біріктіре қарау талабы басым. Сондықтан да, В.В.Бабайцева сөйлемнің екі құрылымы (синтаксистік және семантикалық) бірі тұлға, екіншісі мазмұн ретінде өзара тығыз диалектикалық байланыста болатынын айта отырып, «...семантика сөйлемнің барлық қасиеттерін білдіре алады, бірақ барлық синтаксистік единицаларды, соның ішінде сөйлемдерді жіктеуде құрылымдық аспекті негізге алынады, себебі құрылымдық көрсеткіштер единицаларды бақылау мен зерттеуді айқын, жеңіл етеді, *сыртқы құрылымда* тек грамматикалық

немесе лексика-грамматикалық құралдар арқылы берілетін *мағыналар* ғана болады», – дейді [66: 4,5-66]. Егер осы пікірді дұрыс деп есептесек, онда М.З.Закиевтің топтастыруын басшылыққа ала отырып зерттеу жұмыстарын жүргізген ізденімпаздарды құптамасқа болмайды.

Бір негізді сөйлемдерді топтастыру бұнымен шектеліп қалмайды. Мысалы, У.Б.Алиев қарашай-балқар тіліндегі бір негізді сөйлемдерді «бастауышсыз» және «баяндауышсыз» деп бөледі де, бастауышсыз түріне *жағы белгілі, жағы белгісіз, жағы жалтылама және жақсыз* сөйлемдерді топтастырады, ал баяндауышсыз сөйлемге *атаулы* сөйлемді жатқызады [60: 100-110-66]. Бұл еңбек жоғарыдағы еңбектерден беріректе жазылғанымен, бір негізді сөйлемдерді топтастыруға ешбір жаңалық қоса алмайды. Жаңалық тәрізді көрінетін «бастауышсыз», «баяндауышсыз» деген ұғымдардың өзі бір негізді сөйлемдердің табиғатына сай алынбағаны байқалады. Автор сөйлемде жоқ және болуға да тиіс емес бастауышты критерий етіп, сөйлемнің негізіне алынатын предикативтік мәні бар бас мүшені назардан тыс қалдырады. Бұл, бір жағынан, предикативтілікті тек қана синтаксистік бас мүшелердің қатынасы ретінде түсінуден туған ұғым, яғни, нақтырақ айтқанда, баяндауышпен қиысатын бастауыш болмаса, сөйлем бір негізді болады. Сонда бұл сөйлемнің толымсыз сөйлемнің кей түрінен айырмашылығы қайсы? Екіншіден, «бастауышсыз» деген ұғым атаулы сөйлемге тіпті сай емес себебі, қай тілде болмасын, зерттеушілер атаулы сөйлемнің өзінде, тіпті мүшеленбейтін сөз-сөйлемдердің өзінде де предикативтік мән бар деп есептейді. Оның үстіне, мұндай сөйлемдерді «баяндауышсыз» дер болсақ, оның эллипсис сөйлемдерден айырмасы болар ма еді? Міне, осындай қайшылықтарына байланысты болар, қарашай-балқар тілі синтаксисін кейінірек терең зерттеген И.Х.Ахматов осы тілдің синтаксисін алғаш зерттеген У.Б.Алиевтің еңбегін бағалай отырып, «... оның еңбегіндегі жай сөйлем жөніндегі мәліметтері үстірт және қарама-қайшылықты», – деп орынды сынады [8: 22-б.]. И.Х.Ахматовтың өзі болса, М.З.Закиевтің ізімен бір негізді сөйлемдерді формальды-грамматикалық тұрғыда *етістікті, есімді және үстеулі* деп бөледі де, етістікті түрлері ретінде *белгілі, белгісіз, жалтылама жақты* сөйлемдер мен *жақсыз* сөйлемді атайды [75: 135-б.].

1970-жылдардан бері қарайғы кезең орыс тіл білімінде болсын, түркологияда болсын, сөйлемді жаңа қырынан, әсіресе семантикалық құрылымы жағынан зерттеу кезеңі болды. Әрине, мұнда зерттеушілер дәстүрлі формальды-грамматикалық (синтаксистік) құрылымға да сүйенеді. Сондықтан негізгі зерттеу әдісі мазмұннан формаға қарай принципі бойынша жүзеге асады. Сонымен бірге бұл кезеңде сөйлемді коммуникативтік құрылымы тұрғысынан зерттеу де біршама ілгеріледі. Сөйтіп, осы кезең сөйлемді зерттеудің негізгі үш аспектісін

(формальды, семантикалық, коммуникативтік) жекелей де, өзара байланыстыра да зерттеуде де біршама табыстарға қол жеткен кезең болды. Бұл жағынан орыс тіл білімінде В.Г.Адмони, Н.Н.Арват, А.М.Мухин, В.В.Богданов, Н.Ю.Шведова, В.В.Белашапкова, И.П.Распопов, Т.П.Ломтев, Г.А.Золотова т.б. ғалымдардың сөйлемнің алуан түрлі аспектілері туралы зерттеу еңбектері, әсіресе сөйлемнің құрылымдық модельдері жөніндегі ілім түркі тілдері үшін соны жаңалық болып табылатындығы жөнінде жоғарыдағы тарауда кеңірек көрсетілді.

Бұл кезеңде түркі тілін зерттеушілер де шама-шарқына қарай мұндай жаңалықтарға үн қосып, кейбір жеке түркі тілдеріндегі жай сөйлемдердің бір негізді түрін аталған бағыттарға сай зерттеуге ат салысты. Бұған Э.В.Севортянның, Н.А.Баскаковтың, З.И.Будагованың, А.А.Юлдашевтың, Н.К.Дмитриевтің, М.З.Закиевтің, Р.Г.Сибигаговтың, А.А.Ахматовтың т.б. ғалымдардың жай сөйлем синтаксисінің жалпы теориялық мәселелеріне, бір негізді сөйлемдерге, оның жекелеген түрлерін зерттеуге арналған алуан түрлі ғылыми мақалалары мен түбегейлі еңбектері айғақ. Осы ғалымдардың арқасында ғана дүниежүзілік лингвистикадағы жаңалықтар түркітануға батыл еніп отырды. Соның нәтижесінде бір негізді сөйлемдер туралы да жана ізденістер мен ғылыми көзқарастар пайда болды. Мысалы, бір негізді сөйлемдер туралы өзбек тілінде И.Расулов, қырғыз тілінде Б.Тойшыбековалар докторлық диссертациялар қорғаса, түркімен тілінде Б.Сарыев кандидаттық диссертация қорғады. Сондай-ақ, бір негізді сөйлемдердің жеке түрлері де зерттеу нысандарына айналуға.

Қазақ тіл білімінде бірлі-жарым еңбектерде ғана термин ретінде аталатыны болмаса, бір негізді сөйлемдер өзіндік жеке ерекшеліктерімен дәстүрлі екі негізді сөйлемдерге қарама-қарсы қойылып, арнайы зерттелген емес. Әрине, бұдан бір негізді деп есептелетін сөйлемдердің ешқайсысы зерттеу нысаны болмаған деген қорытынды жасауға болмайды. Олардың кейбіреуі 30-жылдардан бастап-ақ әр түрлі оқулықтарға енгізілген болса, ал жеке түрлері 50-жылдардан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстарына негіз болды.

Қазіргі орыс және басқа түркі тілдеріндегі зерттеулерде бір негізді сөйлем түріне жатқызылатын «атаулы» сөйлем жай сөйлемнің ерекше құрылымдағы түрі ретінде қазақ тілінде алғаш С.Аманжолов пен С.Жиенбаевтардың еңбектерінде сөз болады. 1940 жылы жарыққа шыққан «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деп аталатын оқулық еңбегінде С.Аманжолов атаулы сөйлем мен жақсыз сөйлемдерді енгізіп, оларға анықтамалар береді, жасалу жолдары мен түрлерін белгілейді. Бұл еңбекке, сонымен бірге, толымсыз сөйлемдер де енгізілген. Ғалым сөйлемнің бұл үш түрі сыртқы құрылымдық жағынан екі бас мүшелі (бастауыш-баяндауыштық) сөйлемдерге

ұқсамайтын ерекше құрылымдағы сөйлемдер екенін айтады, тілдік деректермен дәлелдеуге тырысады [76: 170-175-66]. Көп жағдайда бұл сөйлемдердің ерекшеліктері туралы ғалымның ой-пікірлері сол тұстағы немесе одан бұрынғы орыс ғалымдары айтқан пікірлермен сабақтасып та жатады. Алайда, оның қайсыбір тұжырымдары қазіргі тіл білімі талаптары деңгейінен ғана емес, сол тұстағы деңгейден қарағанда да дәл емес екендігін байқауға болады. Ондай дәлсіздіктерді сол кездің өзінде-ақ белгілі ғалым С.Жиенбаев байқап, әділ сындар айтқан еді [77: 34-39-66].

Міне, осыдан кейін-ақ бір негізді сөйлемдердің жеке түрлері туралы ой-толғамдар, пікір-таластар баспа бетінен жиі көріне бастады, қысқа ғана таныстыру материалдары көлемінде оқулықтарға да енгізілді. 50-жылдарға дейін көлемді ғылыми ізденістер болмағанымен, азды-көпті талпыныстар тоқтаған жоқ.

1958 жылы Н.Т.Сауранбаевтың педучилище оқушыларына арналған «Қазақ тілі» оқулығы жарық көрді. Осы оқулықта автор жай сөйлемді «тұрлаулы мүшелерінің айтылу-айтылмауына, бар-жоқтығына қарай жақты-жақсыз, толымды-толымсыз, атаулы» деп үшке бөледі де, одан әрі сөйлемнің толымды түрі мен жақты түріне анықтама береді. Ал жақсыз, толымсыз, атаулы сөйлемдерді бір бөлек қарайды. Автордың сөйлемнің осы үш түрін бөлек қарауы олардың өзара ұқсастығын тануынан болса керек. Ондай ұқсастық, ғалымның ойынша, «олардың тұрлаулы мүшелерінің жоқтығында» [78: 190-б.]. Бөліністің бұл түрі С.Аманжоловта да бар болатын.

1954 жылы қазақ тілі мамандарының көп жылғы зерттеу жұмыстарының қорытындысы іспетті алқашқы академиялық грамматика жарыққа шықты. Бұл еңбекте де жалпы жай сөйлемдердің құрылымдық түрлері ретінде жақты, жақсыз, толымды, толымсыз, атаулы сөйлемдер аталады. Еңбекте сөйлемдерді жіктеуде олардың, негізінен, синтаксистік ерекшеліктері ескерілгені байқалады [79: 498-503-66].

Осы жылдар қазақ тілі синтаксисін зерттеудегі жемісті жылдар болып есептеледі. Әсіресе, жай сөйлем синтаксисін зерттеуде елеулі табыстарға қол жетті. Мысалы, синтаксисті 40-жылдардан бері зерттеп келе жатқан М.Балақаев 1950 жылы жай сөйлем синтаксисінен докторлық диссертация қорғап, 1957 және 1959 жылдары сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксистеріне арнаған ғылыми кітаптарын жарыққа шығарды. Соңғы еңбегінде «бастауышсыз» деп аталатын сөйлемдер қатарына бір бас мүшелі сөйлемдер деп танылып жүрген «белгісіз» және «жалпылама жақты» сөйлемдерді қосады. Бір негізді сөйлемдердің бұрынғы аталған толымсыз, жақсыз, атаулы сөйлем түрлеріне өзіндік көзқараспен анықтама береді, жасалу жолдарын толықтырады.

50-жылдары бір негізді сөйлемнің негізгі бір түрі болып есептелетін жақсыз сөйлемдерді арнайы зерттеу нәтижесінде Ғ.Мадина кандидаттық диссертация қорғады. Бірақ автор бұл сөйлем түрін бір негізді деп есептемейді. Солай бола тұрса да, қазіргі ғылым дамуы деңгейінен қарағанда, біз келіспейтін даулы және олқы тұстарының болуына карамастан, өз тұсында қазақ тілінің синтаксисіне қосылған қомақты үлес деуге болады. Кейінірек ғалым жақсыз сөйлемдерді қосып бір кітапша етіп шығарды. Мұнда да сөйлемнің бір негізділігі жөнінде ештеңе айтылмайды. Сондай-ақ, автор белгісіз жақты сөйлем мен жалпылама жақты сөйлемді бірдей сөйлемдер ретінде қарайды [80]. Әрине, бұған дейін қазақ тілінде белгісіз жақты сөйлем жеке сөйлем типі ретінде қаралмаған болатын. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіл білімі үшін мұның өзі де елеулі жетістік деуге тұрарлық. Қалай дегенде де, М.Балақаев пен Ғ.Мадинаның еңбектерінен кейін қазақ тіл білімінде бұрын аталмай келген *белгісіз және жалпылама жақты* деп аталатын сөйлем түрлері белгілі болды. Сонымен, осыдан былай қарай грамматикаларға бір бас мүшелі (бір негізді) сөйлем типтері ретінде топтастыруға болатын жалпылама, белгісіз жақты, жақсыз, атаулы деген сөйлем түрлері енгізілді. «Бір бас мүшелі сөйлем» (немесе «бір құрамды», «бір негізді») термині қазақ тіл білімінде 60-жылдардан бастап көрініс береді. Бұл терминді алғаш рет К.Аханов «Тіл біліміне кіріспе» еңбегінде (1965) қолданды. «...Сөйлемнің құрылымдық үлгісін құрастыратын (жасайтын) мұндай сөз формалары сөйлемнің тұрлаулы немесе бас мүшелері деп аталады. Жай сөйлемнің екі түрлі құрылымдық үлгісі бар: оның бірі – екі құрамды (бастауыш, баяндауышты) үлгі (двосоставные схемы), екіншісі – бір құрамды үлгі (односоставные схемы). Екі құрамды сөйлемнің үлгісі екі бас мүшеден құралса, бір құрамды сөйлемнің үлгісі бір ғана бас мүшеден құралады», – дейді ғалым [81: 402-б.]. Бұдан әрі еңбекте *бір құрамды* сөйлемдердің өзіндік сипаттары, оларды топтастыру немесе жіктеу т.б. мәселелер жөнінде ештеңе айтылмайды. Дегенмен, 1967 жылы шыққан академиялық «Қазақ тілі грамматикасында» алғаш рет «Бір тұрлаулы мүшелі сөйлем» деген бөлім беріліп, оған белгісіз жақты сөйлем мен жақсыз сөйлем енгізілді. (Бөлімді жазған – Ғ.Мадина). Ал атаулы сөйлем бұл бөлімге енгізілмей, бөлек қаралады. Тақырыпты жазған А.Әбілқасовтың айтуынша, «...ол өзінің (атаулы сөйлем) құрылымы мен мағынасы жағынан жай сөйлемдердің бірде-бір түріне ұқсамайды». Автор бұл сөйлемнің мынадай белгілерін атап көрсетеді: «а)...тұрлаулы мүшелерге талданбайды, ә)...баяндау қасиеті болмайды». Бұл сипаттамаларға қарағанда, сөйлем мүшеленбейтін немесе сөз-сөйлемге жақындатылатын тәрізді. Бірақ бұл жағы ашып көрсетілмейді [82: 130-б.].

Жазылуы осы еңбекпен тұстас келетін О.Төлегеновтың жалпы модальдікті білдіретін жай сөйлем түрлерін зерттеуге арналған еңбегінде сөйлемнің топтастырылу жүйесі туралы айта отырып, жай сөйлемді алдымен «мүшеленетін» және «мүшеленбейтін» деп бөледі де, мүшеленетін сөйлемдерді баяндауыш арқылы қалыптасуына қарай: бір бас мүшелі және екі бас мүшелі деп жіктейді. Бір бас мүшелі сөйлемдерге: белгісіз жақты (жақсыз) және жалпылама жақты сөйлемдер енгізіледі де, ал мүшеленбейтін сөйлемдер қатарына есімдерден құралған (атаулы) сөйлемдер, арнаулы модальдік сөздерден және одағайлардан жасалған сөйлем дегендер енгізіледі [83: 49-б.]. Одан әрі автор бұл жіктеу түрін негіздейтін немесе аталған сөйлем түрлерін айқындайтын ғылыми деректерге тоқталмайды. Бірақ, бір байқалатын нәрсе – сол тұстағы ғалымдар атаулы сөйлемді мүшеленбейтін сөйлем қатарында қарайтын тәрізді.

Осы кезеңде жазылған тағы бір еңбек – А.Әбілқасовтың «Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем түрлері» деп аталатын еңбегі. Мұнда жай сөйлем төртке бөлінеді: жақты, жақсыз, толымсыз және атаулы. Жақты сөйлем: арнаулы, ауыспалы және бастауышы белгісіз жақты деп іштей үшке жіктелген. Мұнда автордың сөйлемді жіктеудің басты белгісі етіп, негізінен жақты алғандығын және оны бастауышпен тең деп қарағанын байқаймыз [84: 18-28-бб].

Осы аталған еңбектердегі сөйлемді топтастырулар мен жіктеулерді саралай келіп, мынадай тұжырым жасауға болар еді:

1) Қазақ тілінде де, басқа түркі тілдері тәрізді, бір негізді (бір бас мүшелі, бір тұрлаулы мүшелі) сөйлемдер бар екені анық.

2) Бір негізді сөйлемнің типтік түрлеріне жақсыз, белгісіз жақты және жалпылама жақты сөйлемдер енгізіледі. Бұл жерде ескеретін нәрсе – жақсыз сөйлем мен белгісіз жақты сөйлемнің бір негізді екені даусыз. Ал жалпылама жақты сөйлемнің бір бас мүшелі екенін М.Балақаев 1959 жылы айтса да, 1967 жылғы академиялық грамматикаға бұл пікір ендірілмей, белгісіз жақты мен жалпылама жақтыны бір деп қарайтын Ғ.Мадинаның пікірі ендірілген. Нақтырақ айтқанда, еңбекті құрастырушылар он жылға жуық ішінде болған тілдегі өзгерісті дұрыс көре білмеген тәрізді. Атаулы сөйлем мүшеленбейтін сөйлемдер қатарына жатқызылады.

70-жылдардан бергі кезеңде бір негізді сөйлемдерге байланысты аса түбегейлі зерттеулер де, жеке дара пікірлер де бола қойған жоқ. Тек, Р.Әмірдің «Жай сөйлем синтаксисі» деп аталатын еңбегінің қазақ тіл білімі үшін біршама жаңалық әкелгенін айта кеткен орынды. Бұл еңбекте жай сөйлем алғаш рет логика-грамматикалық тұрғыдан коммуникативті қызмет ыңғайында қаралады. Осыған байланысты сөйлем пікірді білдіретіндіктен тек екі мүшелі болады деп есептеледі. Автор бір негізді сөйлемдерден тек атаулы сөйлемді алады да, онда

«бастауыш-баяндауыш болып құрылатын предикативтік катынас болмағанымен, предикативтің өзі бар», – дейді [42: 90-б.].

Осы тұстағы бір негізді сөйлемдердің жеке типтері туралы азын-аулақ мәліметтер мектеп оқулықтарында болсын, орта, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда болсын, ешбір өзгеріссіз, өзгеріс болғанның өзінде ешбір ғылыми дәлелдемелерсіз беріліп келеді. Әр оқулықтағы анықтамалардың берілу сипаттары, сырттай қарағанда, өзіндік сөйлем құрылыстарымен ерекшеленіп жатқанымен, мазмұндары жағынан бір-бірінен онша алшақтап кетпейді. Жасалу жолдары мен алынған мысалдарда да ұқсастық басым жатады. Айырмашылық – бірінде бар сөйлем түрі екіншісінде кездеспей қалуы немесе екеуі бір тақырыпқа қосақталуы мүмкін. Бірақ ешқайсысында орыс немесе басқа түркі тілдеріндегідей «бір негізді сөйлем» деген атпен топтастырып беру кездеспейді. Мысалға, 90-жылдан бері қарай еліміздің егемендік алуы арқасында ірілі-ұсақты, әр түрлі мақсатта шыққан оқулықтарды салыстырып көрейік:

1. 1992 жылы М.Балақаевтың «Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» жарыққа шықты. Бұл – ғалымның сонау 1961 жылы жоғары оқу орындарының студенттеріне арналып жазылған оқулығының бірнеше рет қайта басылғаннан кейінгі өңделіп, толықтырылған шығарылымы. Оқулықта жай сөйлем түрлері: 1) *жақты сөйлем*, 2) *жақсыз сөйлем*, 3) *белгісіз және жалтылама жақты сөйлемдер*, 4) *толымды және толымсыз сөйлемдер*, 5) *атаулы сөйлем* деген тақырыптармен бөлініп берілген. Тақырыпқа сай анықтамалары, жасалу жолдары мен мысалдар келтірілген. Бірақ, ғалым осы жай сөйлем түрлерін қандай белгілеріне қарай, қандай принциптер негізінде жіктегенін айтпайды. Жай сөйлемнің әрбір түрінің неліктен сол түріне жататынын дәлелдейтін ғылыми деректер де жоқ. Әрбір сөйлем түрінің көлемі мектеп оқулықтарындағы көлемнен аспайды. Әрине, бұдан 30-40 жыл бұрын жазылған оқулыққа қазіргі заман талабын қоюымыз артық та болар, әйтсе де ең жана деген кейінгі шыққан оқу құралдары да бұл мәселеде аталған оқулықтан артық ешбір жаналық ұсынбайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін осы еңбектердегі сөйлем түрлерін жіктеу мен бір ғана жақсыз сөйлемге берілген анықтамаларды М.Балақаев еңбегімен салыстырып көрейік.

М.Балақаевта: (Сөйлем түрлері жоғарыда берілді). Жақсыз сөйлем анықтамасы: «...бастауышы жоқ, оның орны жоқталмайтын, айтылған іс-әрекет баяндауыш арқылы үш жаққа бірдей ортақ ұғымда жұмсала-тын сөйлемдер жақсыз сөйлем болады» [32: 240,241-бб].

М.Ә.Қараевта жай сөйлемдер құрылысына қарай: *толымды, толымсыз, жақты, жалтылама жақты, жақсыз, атаулы* деп бөлінеді. Мұнда белгісіз жақты сөйлем анықтамасы: «Атау тұлғада тұрған

бастауышы жоқ және оны баяндауыш арқылы тауып алуға болмайтын сөйлемді жақсыз сөйлем дейміз» [85: 187-б.].

С.Исаевта жай сөйлем түрлері: *жақты сөйлем, жақсыз сөйлем, толымды сөйлем, атаулы сөйлем*. Бұл еңбекте жалпылама және белгісіз жақты сөйлемдер аталмайды. Жақсыз сөйлем анықтамасы: Бастауышы мүлде жоқ және баяндауышы арқылы бастауышын табуға болмайтын, баяндауыштың өзі ғана сөйлемге ұйтқы болатын жай сөйлем түрін жақсыз сөйлем дейді» [86: 139-б.].

Н.Оралбаева, Г.Әбдіғалиева, Б.Шалабаевтардың бірлескен еңбегіндегі жай сөйлемдердің бөлінісі: *жақты, жалпылама жақты, жақсыз, атаулы, толымсыз*. Жақсыз сөйлем анықтамасы: «Тек баяндауыш тұрлаулы мүше негізде құрылған, бастауышы жоқ сөйлемді жақсыз сөйлем дейміз» [87: 221-б.].

Ш.Бектұров пен М.Серғалиевте жай сөйлем түрлері: *жақты, жақсыз, толымды, толымсыз, атаулы*. Кітапта жалпылама және белгісіз жақты сөйлемдер аталмайды. Жақсыз сөйлем анықтамасы: «Тұрлаулы мүшелерден құрамында тек баяндауыш қана бар және баяндауыштың тұлғасына қарай бастауышты табуға болмайтын жай сөйлем түрін жақсыз сөйлем дейміз» [88: 187-б.].

Бұл салыстырудан мынадай қорытынды жасауға болады. Егер жай сөйлемді түрлерге жіктеу тұрғысынан келсек:

1-ден, барлығында бірдей емес. Қазіргі зерттеулерде сөйлемнің типтік түрінен гөрі оның жай ғана бір түріне жағқызылып жүрген толымды және толымсыз сөйлемдер барлық аталған еңбектерде кездеседі. Оның есесіне, қазіргі орыс тілі ғана емес, түркі тілдерінің басым көпшілігінде бір негізді сөйлемнің типтік түрі ретінде танылған «белгілі жақты сөйлем» ешбір еңбекте аталмайды. Жалпылама жақты сөйлем мен белгісіз жақты сөйлемдер бірінде аталса, бірінде аталмайды, ал енді бірінде екеуі бірге қаралады.

2-ден, осы сөйлемдерді бір негізді сөйлем ретінде танып, сондай терминмен атап топтастыру былай тұрсын, сөйлем түрлерінің атауын айқындайтын басты белгілер де, оның ғылыми негіздері де көрсетілмейді. Оның үстіне, анықтамалардың берілу дәлдігі мен нақтылығы, сол сөйлем түрінің бойындағы қажетті сипаттарды қамтуы да бірдей емес.

Ал жақсыз сөйлем анықтамалары бойынша мынадай тұжырым жасауға болар еді:

1-ден, сөйлемнің тек сыртқы тұлғалық ерекшеліктері ғана негізге алынады. Сөйлемнің мазмұндық (семантикалық) жағы ескерілмейді; 2-ден, егер жақсыз сөйлем бір негізді сөйлемнің негізгі бір типтік түрі ретінде басқа тілдерде әлдеқашан дәлелденген болса, біздегі жақсыз сөйлемге берілген анықтамаларды тұтастай бір негізді сөйлемнің

жалпы анықтамасы етін беруге болар еді. Сондай-ақ, М.Балақасевтың анықтамасындағы «үш жаққа бірдей ортақ ұғымда жұмсалады» деген пікірі жалпылама жақты сөйлемге берген анықтамада да қайталанып, бірдей мысалдармен дәлелденеді [32: 243-6.].

Бұл қайшылықтардың бәрі, айналып келгенде, қазақ тілінде жай сөйлем синтаксисін зерттеу кезінде бір негізді сөйлемнің типтік түрлерін айқындауға ғылыми түрде назар аударылмағандығын көрсетеді. Жай сөйлем синтаксисі дегенде, бізде басты назар көбінесе сөз тіркестері мен сөйлем мүшелеріне аударылады және көбіне бұл мәселелер екі негізді сөйлемдер тұрғысынан қарастырылады. Ал сөйлемнің құрылымдық түрлері негізінен дәстүрлі тұрғыда жіктеледі.

Сонымен, қорыта келгенде, қазақ тіл білімінде жай сөйлем синтаксисін зерттеуде қол жеткен табыстар баршылық. Алайда, жай сөйлемнің типтік түрлерін айқындай түсу, әсіресе оның бір негізді түрлерін жалпы тіл біліміндегі жаңа идеялар негізінде арнайы зерттеу заман талабы екені айқын.

2.3 Бір негізді сөйлемдерді жіктеу (классификациялау)

Дәстүрлі грамматикаларда, соның ішінде қазақ тілінде де, сөйлемді жіктеудің үш негізгі ұстанымы (принципі) белгілі: 1) айтылу мақсатына қарай (мақсат мәнді сөйлемдер), 2) құрамына қарай, 3) құрылысына қарай. Сөйлемді айтылу мақсатына қарай жіктеуде оның коммуникативтік қызметі басты назарда ұсталып, сөйлеу кезіндегі жалпы модальдік ерекшеліктері мен интонациялық белгілерінен туындайтын хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты деген түрлері ажыратылады. Сөйлемді құрамына қарай жіктеуде (яғни сөйлемді құрайтын мүшелер қатысына қарай) оларды *жақты, жақсыз, жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, атаулы* деп бөлу барлық тілдерге, соның ішінде қазақ тіліне де тән екені жоғарыдағы талдаулардан белгілі. Ал құрылысына қарай сөйлем негізінен *жай, күрделенген және құрмалас сөйлемдер* деп бөлінеді. Осылардың алдыңғы және соңғы жіктеу түрлері, екіншіден жалаң жайылма, толымды, толымсыз түрлері бір негізді сөйлемдерге де ортақ. Оны мына мысалдардан көруге болады: ... *Жерді қазақтың қара тоқпағымен өлшейді (С.Мұқанов) – хабарлы, жай, бір негізді; – Ал өзіңізден бұл жайды сұрауға бола ма? (М.Иманжанов) – сұраулы, жай, бір негізді; – Ұста! Соң, екі итті! (М.Әуезов) – бұйрықты, жай, бір негізді; – Шіркін, сауаты бар адамға не жетсін! (Д.Исабеков) – лепті, жай, бір негізді; ... Өзіміздің ауылдың балаларын мал шығарсаң, түгел амандап алып қалуға болатын көрінеді. (М.Әуезов) – хабарлы, құрмалас сөйлем, компоненттері бір негізді. Ал жақты, жақсыз, атаулы сөйлемдерді басқаша қарауға тура келеді.*

Алдымен, «құрылыс» терминін «құрылым» терминімен ауыстырған орынды болады. Себебі, «құрылыс» сөзі (строй) сөйлемнің сыртқы құрылымына (формальді-граммтикалық), яғни синтаксистік мүшелердің қатысына ғана негізделген атау болып есептеледі. Ал «құрылым» сөзі (структура) қазіргі тіл білімінде сөйлемнің сыртқы құрылымына да (поверхностная структура), ішкі мазмұндық құрылымына да (глубинная структура) қолданылады. Ал сөйлемнің бұл екі құрылымы бірімен-бірі тығыз байланыста қаралатыны белгілі. Сөйлемдерді жіктеуде осы екі құрылымның да предикативтік қатынасқа негізделетіні ескеріледі. Сөйлемдерді «екі бас мүшелі», «бір бас мүшелі» және «мүшеленбейтін» деп саралауда олардың алдымен сыртқы (синтаксистік немесе грамматикалық) құрылымы ескеріледі. Біз осы принципті ұстанамыз. Бірақ, «бір бас мүшелі» терминін «бір негізді», «екі бас мүшелі» терминін «екі негізді» терминімен ауыстырамыз. (Еңбектің бұдан бұрынғы басылымында орыс тілінің тура аудармасы есептелетін «бір құрамды» және «қос құрамды» терминдері қолданылған болатын. Оның себебі – «құрам» сөзі сыртқы құрылымы жағынан бір бас мүшелі болып келетін сөйлемдердің қайсысы болмасын мазмұндық (семантикалық) құрылымы жағынан предикативтік бас мүшелердің құрамынан тұратынын білдіреді деп есептелінді. Алайда, кейінгі кезде кезінде проф. Р.Әмір қолданған «бір негізді» және «екі негізді» терминдерін дұрыс деп таптық.

Екі негізді сөйлемдер әдеттегі «бастауыш-баяндауыш» қатынасына негізделген айқын жақты сөйлемдер болады. Қазақ тілі синтаксисін зерттеуде тілге тиек болып келген де негізінен осы сөйлем түрі. Бұл сөйлем әрі қарай «етістікті» және «есімді» (бас мүшелерінің жасалуына қарай) жіктеліп зерттеледі. Орыс тілінде болсын, түркі тілдерінде болсын, бір негізді сөйлемдердің өзі іштей бірнеше типтік түрлерге бөлінетіні жоғарыдағы бөлімнен белгілі. Бұл бағыттағы зерттеулерді талдау бір негізді сөйлемдерді жіктеудің бірнеше бағыты бар екенін көрсетеді. Оларды былайша топтастырып беруге болады: 1) Синтаксистік бас мүшелердің қатысына қарай: *бастауышсыз* (бұған белгілі, белгісіз, жалпылама жақты және «жақсыз» сөйлемдер жатқызылады) және *баяндауышсыз* (бұған атаулы сөйлем жатқызылады) деп бөлінеді (И.Расулов, У.Алиев т.б.); 2) Бас мүшелердің логикалық ыңғайда берілуіне қарай: *жақты* (бұған белгілі, белгісіз және жалпылама жақты сөйлемдер енгізіледі де, жақсыз сөйлемдер «екі негізді» деп есептеледі) және *атаулы* деп бөлінеді (Б.Тойшыбекова т.б.); 3) Бас мүшелерін структура-семантикалық (құрылымдық-семантикалық) ыңғайда қарап жіктеу: *предикатты-субъектілік* (бұған белгілі, белгісіз, жалпылама жақты сөйлемдер енеді), *жананама жақты* (бұған субъектісі тұрлаусыз мүшелер арқылы берілген сөйлемдер енеді),

жақсыз (бұған бас мүшесі ырықсыз етіс арқылы жасалып, грамматикалық бастауышы да, логикалық субъектісі де болмайтын сөйлемдер енеді) және *номинативті* (атаулы) сөйлемдер деп бөлінеді (И.Х.Ахматов). Бір негізді сөйлемдерді жіктеудің бұл көрсетілген бағыттарының ішінде соңғы жіктеу біздің де көзқарасымызға жақын келеді. Дегенмен, алдағы тарауларда өзіміз басшылыққа алатын, жіктеудің көпшілік қолдайтын тағы бір түріне тоқтала кетейік. Бұл – бас мүшенің жасалуына қарай топтастыру.

Бір негізді сөйлемдерді де екі негізді сөйлемдер тәрізді етістікті және есімді деп топтастыру, бұл, әсіресе оны формальды-грамматикалық тұрғыдан зерттеушілерде жиі кездеседі. Етістікті бір негізді сөйлемдерге, әдетте белгілі, белгісіз, жалпылама жақты және жақсыз сөйлемдер жатқызылады, ал есімді түріне белгілі жақты сөйлемнің жіктелген есім бас мүшелі түрі мен атаулы сөйлемдер жатқызылады. Қалай болғанда да, бұл аталған жіктелістер мен топтауларда ескерілмейтін, ескерілген жағдайда да қайшылық туғызатын бір мәселе бар. Ол – мәтін (контекст) мен жағдаят (ситуация) мәселесі. Бір негізді сөйлемдер, атаулы сөйлемдер тобына еніп жүрген бірсыпыра сөйлем түрлері осы мәселемен тығыз байланыста қаралады. Себебі, олардың кейбіреулерін екі негізді сөйлемдермен, әсіресе оның толымсыз түрімен шатастыруда осы мәселенің қатысы бар. Сондықтан, әуелі бір негізді сөйлемдердің толымсыз сөйлемдерден ара жігін ашып, өзіндік белгілерін айқындап алған жөн.

Сырттай қарағанда, бір негізді сөйлемдер мен толымсыз сөйлемдердің белгілі бір дәрежеде ұқсастықтары бар екені рас. Бұл сөйлем түрлерін ажырата қарауға көпке дейін кесірін тигізіп келген де осы ұқсастықтар. Мамандар бұл ұқсастықтарды, ең алдымен бас мүшелердің (әсіресе, субъектінің) «түсірілуінен» көреді. Рас, толымсыз сөйлемдерде бас мүшелердің біреуі немесе екеуі де, кейде тұрлаусыз мүшелер де түсірілгені айқын байқалып отырады. Бұл сөйлемнің синтаксистік құрылымынан да көрініс береді. Сөйлем құрылымындағы мұндай жетімсіздік, әдетте сөйлем мәтін ішінде және жағдаяттық ыңғайда келген кезде заңды болып есептеледі. Себебі, сөйлемнің коммуникативтік сипаты соны талап етеді. Сондықтан да, ғалымдардың басым көпшілігі өздері берген анықтамаларда толымсыз сөйлемнің «өмір сүруін» тек осы мәтін және жағдаятпен байланыстырады. Нақтырақ айтқанда, мәтін мен жағдаяттан тыс алғанда, сөйлемнің мағыналық құрылымында елеулі кемшілік байқалады да, оны сол мәтіндегі бар сөзбен толықтыру арқылы немесе жағдаяттық ыңғайда түсінуге болады деп есептеледі. Мысалы, Б.П.Ардентов: «Орыстың дәстүрлі грамматикаларында айтылатын ойдың мазмұнына кіретін ұғымдар мен түсініктердің бәрі бірдей сөз арқылы беріле бермейтін сөйлемдерді *толымсыз* деп

атайды; кейбір ұғымдар мен түсініктер ойда болғанымен, арнайы сөзбен беріле бермейді. Ойдың толықтығы үшін қажет болатын сөйлем мүшелері ойда бар деп есептеледі; олар алдыңғы ойдан белгілі болады немесе олар туралы сөз сөйлену кезіндегі жағдайдан анық түсінуге болады», – дейді [89;8]. Бұл туралы В.В.Бабайцева айтқан пікір де жоғарыдағы ойды қуаттай және толықтыра түседі. Ол: «...Толымсыздықтың негізгі шарты (критерийі) – сөйлемде берілуге тиісті ойдың сипатын өзгертпей-ақ, оның құрамына ене алатын сөздің мәтінде болуы», – дейді [66: 8,9-66]. Ғалымның ойынша, сөйлем құрамына ондағы жетіспейді деп есептелетін, бірақ мәтінде бар сөзді ендіргенде, сөйлемнің мағынасына нұқсан келмесе, «толымсыз» болады да, ал нұқсан келсе, ол толымды болады. Міне, осы қағиданы ол бір негізді сөйлем мен екі негізді сөйлемді ажыратудың да басты белгісі етеді. «Сонымен, – дейді В.В.Бабайцева, – екі негізді және бір негізді сөйлемдерді ажырату үшін, сөйлемнің формалды-структуралық типтері білдіретін пікір түрлерін де ажырату керек» (бұл да сонда). Ғалымның мұндағы айтайын деген ойы, біздіңше – сөйлемнің сыртқы құрылымын ғана емес, олар білдіретін пікірді де ескеру. Бұл ойды қазақ тіліндегі мынадай сөйлемдерді салыстыру арқылы түсіндіруге болады:

1. *Төре тез оңалды. Әуелі басын шайқаған. Қырындай шегініп, тілмайштан аулақтаған...* (М.Мағауин). 2) *Оны осындай аянышты халде тастап кеткім келмеді. Әйтсе де, Махамбековке бүгінгі берген уәдем есіме түсіп, сағатыма қарадым* (Д.Исабеков). 3) – *Қандай жақсы!.. – деді Шақан керіле есінеп. – Қоқаңдаған, дікеңдеген ешкім жоқ. Тып-тыныш. Дұрыс болды, оңшең шуылдақтан бөліне кеткенім. Рахат. Иен қамыс, кең дала...* (М.Мағауин).

1-мәнмәтінде (контексте) үш сөйлем бар. Алғашқы сөйлем бастауыш пен баяндауыштың және оларға сәйкес келетін логикалық субъекті мен логикалық предикаттың қатынасына құрылған. Ал соңғы екі сөйлемде бастауыш түсірілген. Соған байланысты логикалық субъектісі жоқ бұл екі сөйлемді мәнмәтіннен бөліп жеке алсақ, пікір олқылығы айқын байқалады. Ал мәнмәтінде тұрғанда бұл олқылық байқалмаған болатын, себебі бастауыш немесе пікір субъектісі – алғашқы сөйлемде берілген «*төре*» сөзі. Егер осы сөзді кейінгі сөйлемдерге де жеке-жеке бастауыш етсек, олар мәнмәтіннен тыс тұрып та, сөйлемдік дәрежесін сақтайды, пікір толықтығы да сақталады (*Төре әуелі басын шайқаған. Төре қырындай шегініп, тілмайштан аулақтаған.*). Сөйтіп бұлар контексте өзін толықтыруға болатын сөздер есебінен толымды болады да, екі негізді сөйлем болып табылады. Сонда бас мүшелердің түсірілуі есебінен «толымсыз» болатын негізінен екі негізді сөйлемдер екен.

2-мәнмәтінде (контексте) екі сөйлем бар. Екі сөйлем де мәнмәтіндік ыңғайда жалпы күрделі ойды білдіру мақсатында өзара жақындықта

тұрғанымен, жекелей алғанда, өз алдына пікір білдіретін сөйлемдік дәрежеде тұр. Алдыңғы сөйлем – бір негізді сөйлемнің «жақсыз» (жалпылама жақты) сөйлемге жатқызылатын түрі. Осы құрылымда оған атау тұлғалы бастауышты енгізуге ешбір мүмкін емес. Бірақ, сөйлем семантикасынан 1-жақтық субъектінің бар екені аңғарылады. Оны сөз күйінде сөйлемге ендіруге де болар еді, бірақ сөйлемнің сыртқы құрылымы да, ішкі құрылымы да (семантикасы) мұны қажетсініп тұрған жоқ. Өйткені онсыз да бас мүше құрамындағы тәуелдік жалғауы осы субъектінің бар екенін айғақтайды. Сондықтан да, сөйлем бір бас мүшелі күйінде қала береді, толымсыз болып есептелмейді. Осындағы екінші құрмалас сөйлемнің басыңқы компоненті кей ғалымдарда белгілі жақты бір бас мүшелі сөйлем деп есептеледі. Бірақ, қазақ тілінде әлі күнге дейін мұндай сөйлемдер толымсыз сөйлем қатарында қаралып жүр. Бұл сөйлем де осы күйінде бастауышты еш қажет етіп тұрған жоқ. Себебі 1-жақтық мағына баяндауыш құрамындағы жіктік жалғауы арқылы белгілі болып тұр. (Бұл жөнінде арнайы тарауда толық түсінік беріледі).

Енді, 3-диалогтық мәнмәтінді алсақ, мұнда да бір ғана бас мүшеден тұратын сөйлемдер бар. Мысалы, «Қандай жақсы», «Тып-тыныш», «Рахат», «Иен қамыс», «Кең дала» дегендер – осындай сөйлемдер. Бірақ бұл сөйлемдер осы құрылымында сөйлеу жағдаятымен, сөйлеушінің ортаға деген психологиялық танымымен тығыз байланысты. Осы жағынан келгенде (әсіресе, жағдаяттық жағынан) толымсыз сөйлемдерге де өте ұқсас. Тіпті олардың бірсыпырасын (сын есімнен жасалғандарын) бас мүшелермен толықтыруға болатын да тәрізді. Алайда, олай етуге ешбір мүмкіндік жоқ. Себебі, 1-ден, толымсыз сөйлемдер тәрізді бір негізді сөйлемдердің де бірсыпырасының сөйлем ретінде өмір сүруі мәнмәтін мен жағдаятқа байланысты (бұл жөнінде кейінірек айтылады). 2-ден, бұл сөйлемдердің құрылымы сөйлеуші ойының қорытындысы ретіндегі пікірмен, нақтырақ айтқанда, шындықта бар табиғи орта мен оған деген сөйлеушінің психологиялық қатынасы арасындағы предикативтік қатынаспен тығыз байланысты. Яғни, олардың сөйлемдік дәрежеге жетуі осы сөйлеуші логикасын мәтін (жағдаят) ыңғайында тұрып білдіруімен айқындалады. В.В.Бабайцеваның жоғарыда «пікірді де ескеру керек» деуі осыған байланысты. Бұл сөйлемдердің бірі осы тұрысында мүшеленбейтін сөйлемдер болса, бірі – атаулы сөйлемдер.

Осыдан туындайтын тағы бір мәселе – толымсыздықтың сөйлем мағынасына да қатысты болуы. Әдетте, екі негізді сөйлемді зерттеуде оның кіші құрылымдық үлгісін (структурная схема) негізге алатын ғалымдар кейбір сөйлемдердің мағыналық құрылымында бас мүшеден басқа да мүшелердің толымсыздыққа себеп болатынын біле тұра,

ондай құбылысты есепке ала бермейді. Ал бір негізді сөйлемді зерттеушілер бұл қағиданы сөйлемнің осы құрылымдық түрлеріне де қолдануға болады деп есептейді. Алайда, қазақ тілі материалдары бір негізді сөйлемдердің де толымсыз болатыны және бұл тұлғалық толымсыздық мағына толымсыздығына да алып келетінін көрсетеді. Мұндай толымсыздық бір негізді сөйлемдерде тұрлаусыз мүшенің (сөйлем мазмұнына тікелей қатысты) түсірілуінен көрінеді. Мысалы: – *Әуппа! Тұрдық! – деді Шақан апыл-гұпыл сырт киімдерін киіп. – Құлынышақ, сен де тұр. Жылы қыстау жоқ, үйрену керек...* (М.Мағауин).

Осы контекстегі «(Бізге) Жылы қыстау жоқ, үйрену керек» деген салалас құрмаластың бағыныңқы компоненті екі негізді де, басыңқысы – бір негізді жанама жақты сөйлем. Егер контекст ыңғайында қарасақ, осы сөйлем толымсыз да болып есептеледі. Себебі, сөйлемде белгілі бір субъектілерге мекен болуға тиіс объектінің жоқтығы және осы жағдайға сол субъектілерге үйрену қажеттігі хабарланған. Ал ол субъектілер – сөйлесу жағдаятынан белгілі сөйлеуші және сөз арналған адресат. Лексикалық жағынан бұл мағыналар «біз» есімдігіне сәйкес келеді. Егер сөйлемді осы сөзбен толықтырар болсақ, сөйлемнің мағыналық құрылымына нұқсан келмеу үшін ол сөзді барыс жалғаулы етіп беруге тура келеді. Сонда бұл сөйлем барыс жалғаулы жанама толықтауыш (тұрлаусыз мүше) болатын мүшемен толығады. Құрмалас сөйлемнің екі компоненті үшін де ортақ болатын бұл мүше бағыныңқы компонент үшін де, басыңқы компонент үшін де логикалық субъектіні білдіретін болады. Сөйтін бұл мүшенің сөйлемге ендірілуі оның мағынасына нұқсан келтірмейді, қайта толықтыра, нақтылай түседі. Сөйтіп, сөйлем толымсыз болу үшін бас мүше орнына қолданылатын семантикалық субъектінің (барыс септігіндегі жанама толықтауыш) түсірілуі де жеткілікті болады екен. Сонымен, толымсыз болу тек екі негізді сөйлемдерге ғана тән емес, бір негізді сөйлемдердің де толымсыз болу мүмкіндіктеріне не екендігін байқауға болады. Осыған байланысты, З.И.Будагованың мынадай пікірі еске түседі: «Толымсыз сөйлем сөйлемнің айрықша жеке типтік түрі емес. Олар екі құрамды және бір құрамды сөйлемдердің жалпы түрлерінің бірі ғана бола алады» [90: 5,10-66].

Толымсыз сөйлемдер мен бір негізді сөйлемдерді салыстыра қарау екеуіндегі бас мүшелердің болмау себептерінің де әр түрлі екенін көрсетеді. Толымсыз сөйлем бас мүшесі коммуникативтік-стильдік мақсатта түсіріледі. Әрине, мұндай түсірілу қалай болса солай емес, белгілі қажеттіліктен туындаған заңдылық бойынша жүзеге асады. Ол заңдылық түсірілген мүшенің контекст немесе жағдаяттан белгілі болып, орнына қойылу мүмкіндігінің болуымен сипатталады. Ал бір негізді сөйлемдерде бас мүше «бастауыш» түсірілмейді, ол о бастан

болмайды немесе түсіп қалу нәтижесінде қалыптасқанымен, енді сөйлем мазмұны ондай мүшені ендіруді қажет етпейтіндей дәрежеде әбден тұрақтаған болады. Сөйлемнің осындай құрылымда болуының өзі заңды құбылыс болып табылады.

Осындай ерекшеліктеріне байланысты, толымсыз сөйлем бас мүшелері түсіріліп айтылғанның өзінде де бар деп ұғынылып, бір-біріне тәуелді мүшелер ретінде екі негізділікті білдіретін предикативтік қатынаста болады деп қаралады. Бұл жөнінде И.Х.Ахматов: «...толымсыз сөйлем субъектісі әр уақытта нақты және ол – іс-әрекеттің белсенді орындаушысы (иесі). Ол аталмаған жағдайда да, контекст бойынша тез тауып, орнына қоюға болады. Оның бар екенін екінші бас мүшенің формасы айқын аңғартып тұрады. Толымсыз сөйлемнің предикаттық бас мүшесі сөйлемдегі немесе контекстегі субъектілік мүшенің тұлғасына сай жекелік және көптік формада тұрады», – дейді [8: 157-6.]. Ал бір негізді сөйлемдердің бас мүшесі (баяндауыш) басқа ешбір мүшеге тәуелді емес. Ол сол күйінде тұрып предикативтік қасиетке ие, сөйлемді ұйымдастырушы жалғыз ғана мүше болып табылады.

Толымсыз сөйлемдерді зерттеу түркітануда әлі де болса өз дәрежесінде емес. Қазақ тілінде де бұл мәселе әлі тың күйінде жатыр десе болады. Дегенмен, осы кезге дейінгі барлық грамматикаларда толымсыз сөйлем жай сөйлемдердің бір түрі ретінде енгізіліп келеді. Ондағы анықтамалар, негізінен орыс тіліндегі бұрынғы көзқарастарда (бас мүшелері түсірілген, кейде бұған толықтауышты да қосады) берілген сипаттарды қамтиды да, қазіргі бір негізді сөйлемдер қатарына жататын бірсыпыра сөйлемдер түрі оларға мысал ретінде беріледі. Толымсыз сөйлем негізгі тақырып болмағандықтан және бір негізді сөйлемдердің жеке түрлерін әңгімелеу кезінде олармен арадағы айырмашылық және ұқсастықтар жөнінде азды-көпті әңгіме болатындықтан, бұл жерде толымсыз сөйлемдердің барлық ерекшеліктерін қамтитын дәлелдер келтірудің аса қажеті болмас. Әйтсе де, осы мәселемен қатысты тағы бір жайға тоқтала кеткен орынды.

Жоғарыда аталып өткеніндей, толымсыз сөйлем мен бір негізді сөйлем айырмашылықтарын тануда мәтін мен жағдаяттың айрықша рөлін байқадық. Алайда, осы шарт бұл екі сөйлемнің ара жігін ашуға барлық уақытта негіз бола бермейтін тәрізді. Мысалы, бір негізді сөйлемдердің қай түрі болмасын құрылымдық жағынан да, мағыналық жағынан да мәтінмен, кейде жағдаятпен белгілі бір дәрежеде байланысып жататындығы байқалады. Бұл, әсіресе, жақсыз сөйлемдер мен атаулы сөйлемдерде айқын көрінеді. Жақсыз сөйлемнің логикалық субъектісі немесе толықтауыш мүшесі түсіріліп айтылуы осы мәтінмен байланысты болса, ал атаулы сөйлемнің мәтіннен тыс ешуақытта жеке дара сөйлем бола алмайтынын қай маман да жоққа шығармайды.

Сондықтан, мәтін мен жағдаят бір негізді сөйлемдер мен толымсыз сөйлемдердің ара жігін ажырату үшін емес, толымды сөйлем мен толымсыз сөйлемді ажырату үшін ғана белгілену керек тәрізді. Өйткені, бір негізді сөйлемдер де екі негізді сөйлемдер тәрізді толымды да, толымсыз да бола алады және олар конситуациямен тек осы жағынан ғана байланысты болады.

Осы мәселеге (толымсыздыққа) байланысты айтылатын «сөз енгізу» туралы жайға да тоқтала кеткен орынды болар. Кейбір сөйлем түрлері мәтін ішінде келгенде екі жақты сипатта болатыны, яғни сөз енгізуге байланысты толымсыз сөйлем, енгізбеген жағдайда, бір негізді толымды сөйлем ынғайында келетіні байқалады. Мамандарды шатастырып келген «белгілі жақты» сөйлемді айтпағанда, белгісіз жақты сөйлемнен де осындай қасиет көрінеді. Бір ғана мысал келтірейік: «... Қазір мен ерекше бір баппен жасалған неміс жаппасында отырмын. Төбесін қатар-қатар айқыш-ұйқыш етіп тоғыз қабат бөренемен жауыпты» (Ғ.Мүсірепов). Осы мысалдағы екінші сөйлемді мәтіннен бөліп алып, іс иесінің белгісіз болуына байланысты белгісіз жақты сөйлем деп есептеуге мүмкіндік бар. Бірақ, алдыңғы сөйлемдегі мағына ынғайына қарап, қажетті сөздерді енгізу арқылы бұл сөйлемді екі түрлі құрылымда қарауға болады: 1. *Жаппаның төбесін қатар-қатар айқыш-ұйқыш етіп тоғыз қабат бөренемен жауыпты.* 2. *Немістер жаппаның төбесін қатар-қатар айқыш-ұйқыш етіп тоғыз қабат бөренемен жауыпты.* Алдыңғы сөйлем «жаппаның» сөзін енгізу арқылы толымдылық сипат алғанымен, бір негізді белгісіз жақты сөйлем күйінде қала береді. Ал екінші сөйлем «немістер» және «жаппаның» сөзін енгізгеннен кейін бастауышы бар екі негізді толымды сөйлемге айналады. Сөйлемге енгізілген екі сөз де мәтінде бар сөздер және оларды енгізгеннен сөйлем мазмұнына зиян келіп тұрған жоқ. Сонда бұл сөйлемнің қайсысы дұрыс? Біз алғашқы белгісіз жақты бір құрамды сөйлем түрін дұрыс деп есептейміз. Себебі, сөйлемнің мағыналық құрылымын ескерсек, «немістер» сөзін енгізудің артық екені өзінен-өзі белгілі болады. Алдыңғы сөйлемнен не мәтіннен алынып енгізілетін сөз соңғы сөйлем үшін мағыналық жағынан аса қажет сөз болуға тиіс. Ондай сөз «жаппа» сөзі болады. Автор сол сөйлемде оқушы назарын тек сол сөзге аудару үшін әдейі актуализациялап, рема құрамына енгізген. Екіншіден, сол сөйлемнің өзінде жаппаны немістердің жасағаны алдыңғы планда емес, кейінгі планда келтірілген. Оны «жасалған неміс жаппасы» деген тіркестегі ырықсыз етіс формасынан көреміз. Сөйтіп, осындай мағыналық құрылымды ескеру нәтижесінде сөйлемге «неміс» сөзін енгізу артық болатынын байқаймыз. Сондықтан, сөйлем белгісіз жақты деген қорытындыға келеміз. Әрине, белгісіз жақты сөйлемге 3-жақтық бастауышты қоя беруге бо-

латындай және мұндай жағдайда ол екі негізді сөйлемге айналатындай көрінеді. Бірақ олай ете беруді сөйлемнің мазмұндық құрылымы көтермейді. Бұл жөнінде кейінгі тарауларда айқынырақ айтылады.

Сонымен, жинақтай айтқанда, сөйлемнің толымсыздығы мен бір негізділігі мәселесін сөз қылғанда, олардың өзара ұқсастықтары тек сыртқы көрініс екенін, шындығында олардың бірі (толымсыздық) барлық сөйлем түрлеріне ортақ сипаттық мәні бар түрі де, екіншісі (бір негізді) екі негізді сөйлемге карама-қарсы қойылып қаралатын сөйлемнің типтік түрі болып табылады. Нақтырақ айтсақ, алғашқысы жай сөйлемнің структура-семантикалық кез келген компонентінің түсіріліп айтылуына байланысты пайда болатын толымды сөйлемдердің стильдік варианты болады да, ал бір негізді сөйлем тарихи жағынан сөйлеушінің хабарды жеткізуге байланысты тіл бірліктерін өзінше ойната, құбылта пайдалануынан қалыптасқан, басқа ешбір сөйлемнің варианты бола алмайтын сөйлем түрі болады. Бұл екі сөйлем түрінің ұқсастықтарына осы соңғысының тарихи қалыптасуының да әсері болуы мүмкін. Өйткені, бір негізді сөйлемдер екі негізді сөйлемдердің ықшамдалуынан пайда болды дейтін деректер бар. Осы пікірдің жаны болуға тиіс. Бірақ бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді.

Сөйтіп, жоғарыда келтірілген деректер мен дәлелдер негізінде жай сөйлемдерді мынадай ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады:

- 1) айтылу мақсатына қарай: хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты;
- 2) мүшелену сипатына қарай: мүшеленетін және мүшеленбейтін;
- 3) мүшеленетін сөйлемдерді предикативтік бас мүшелерінің қатысына қарай: екі негізді, бір негізді;
- 4) мүшеленбейтін сөйлемдерді: атаулы сөйлем, сөз-сөйлем;
- 5) тұлғалық-семантикалық компоненттерінің қатысына қарай: толымды, толымсыз, жалаң, жайылма.

Бір негізді сөйлемдердің өзін былай жіктеуге болады:

- 1) бас мүшесінің жасалуына қарай: етістікті және есімді;
- 2) субъекті-жақтың қатысына қарай: жақты және жанама жақты;
- 3) жақты сөйлемдер субъекті-жақтың семантикалық ерекшеліктеріне қарай: белгілі, жалпылама, белгісіз, жанама;
- 4) жанама жақты сөйлем субъектінің көріну-көрінбеуіне қарай: белгілі жанама жақты, белгісіз жанама жақты болып бөлінеді.

III тарау. БІР НЕГІЗДІ СӨЙЛЕМ ТҮРЛЕРІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ЖАСАЛУЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТИПТЕРІ

3.1 Белгілі жақты сөйлем

А. Жалпы ерекшеліктері мен анықтамасы. Белгілі жақты (определенно-личное) бір негізді сөйлем туралы алғашқы пікірлер орыс тілін зерттеушілер тарапынан XIX ғасырдың аяғында айтыла бастағанымен, ол туралы нағыз ғылыми түрде сөз бола бастауы XX ғасырдың 40-50-жылдарынан кейін ғана. Бұл жөнінде А.А.Потебня [5], Д.Н.Овсяннико-Куликовский [91] тәрізді ғалымдар «*Мен барамын (Я иду)*» сияқты сөйлемдердің есімдік бастауышына екпін түспеген жағдайда оны бір негізді (бір құрамды) деп есептеуге болады, себебі жақтық мағына етістік тұлғасы арқылы белгілі болатындықтан, есімдік бастауыш тек көмекшілік қана қызметке не болады» деген пікірді алғаш рет айтқан болатын. Бұл жерде олардың «бастауышқа екпін түспеген жағдайда» деген ойларын бастауышты түсіріп те айтуға болады деген ұғымда түсінуге болатыны анық.

Осы идеяны қуаттаған А.А.Шахматов сөйлем бастауыштарын негізгі (екпінді) және көмекші (екпінсіз) деп бөледі де, «негізгі бастауышсыз баяндауыш өз мәнінен айрылады, ал көмекші бастауыш баяндауыш мәніне ешқандай өзгеріс әкелмейді» деп есептейді [37: 163-б.]. Осы тұстағы бір мақаласында Т.П.Ломтев те «негізгі бастауышты түсіріп айтқанда баяндауыштың мәні емес, сөйлемнің мағынасы өзгереді, ал көмекші бастауышты түсіргеннен сөйлем мағынасына ешбір нұқсан келмейді», – деп, жоғарыдағы ғалымдардың пікірлерін жақтап, нақтылай түседі. [92: 17-б.] 50-жылдардың орта тұсында бұл идея сол тұстағы танымал синтаксистердің бірі А.М.Пешковский еңбегінде бұрынғыдан да нақтырақ сипатталады. Ол тілде 1 және 2-жақтық жіктеу есімдіктерсіз айтылатын сөйлемдер болатыны, бұл сөйлемдер сондай құрылысымен нақты, тұжырымды ойды білдіретіні, ал осындай сөйлемдерге есімдік бастауышты қойып айтатын болсақ, ойдың ұғымсыз, сылбыр, түсінуге ауыр болатыны жөнінде айтады [38: 184-б.]. Ғалымның бұл ойын жоғарыда айтылған пікірлерден қорытынды шығара отырып, белгілі жақты сөйлем туралы шындыққа біршама жақын айтылған тұжырым десе де болады. Міне, осы идеялар кейінірек орыс тілінде болсын, түркітануда болсын дәстүрлі «екі негізді» сөйлемдерден өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылатын «бір негізді» сөйлем түрін тануға және бұрын екі негізді сөйлем қатарында қаралып келген кей сөйлем түрлерін (әсіресе, белгілі жақты сөйлемді) бір негізді сөйлем түрі ретінде айырып тануға, сөйтіп оларды арнайы зерттеу нысаны етуге негіз болды.

Орыс тіл білімінде бір негізді сөйлемнің айқын субъектілі түрлерін зерттеген ғалымдардың осы сөйлем түрі туралы көзқарастары да, оған берген анықтамалары да, негізінен, мазмұндас болып келеді. Мәселен, В.В.Бабайцева: «Белгілі жақты сөйлем деп, баяндауышы жақтық қосымша арқылы сөйлеуші немесе тыңдаушы ретіндегі белгілі (нақты) жақты (*мен, сен, біз, сендер, сіздер*) білдіретін ыңғайда жасалған сөйлем түрін айтады», – десе [66: 29-б.], ал В.Белошапкина: «Белгілі жақты сөйлем деп, бас мүшесі 1, 2-жақта жіктелген етістіктер арқылы беріліп, белгілі (сөйлеу ситуациясынан айқын) жақтың әрекетін білдіретін бір құрамды сөйлем түрін айтамыз», – дейді [34: 627-б.].

Түркі тілдеріндегі жай сөйлем синтаксисін арнайы зерттеген мамандардың еңбектеріне зер салсақ, олардың басым көпшілігі ұзақ уақыт бойы белгілі жақты сөйлем туралы сөз қозғамайды. Тек, 60-жылдардан кейін ғана кейбір еңбектерде көрініс бере бастайды. Осы кезден бастап бұл дәстүр жалғасын тауып, қазірге дейін осы сөйлем түрі бірсыпыра түркі тілдерінде бір негізді сөйлемнің жеке бір түрі ретінде зерттеліп, грамматикалардан орын алды. Бұл сөйлемдерді екі негізді сөйлемдердің толымсыз түрінен және бір негізді сөйлемнің басқа түрлерінен ажыратып аларлықтай ерекшеліктерін айқындайтын бірсыпыра ғылыми еңбектер жарық көрді. Бұл еңбектердегі пікірлер мен тұжырымдар да алуан түрлі. Мысалы, белгілі жақты сөйлемдерді құрылымдық жағынан зерттеген татар тіліндегі М.З.Закиевтің, азербайжан тіліндегі А.А.Гасановтың, алтай тіліндегі Е.Н.Чунжекованың, қарашай-балқар тіліндегі У.Б.Алиев пен И.Х.Ахматовтың т.б. ғалымдардың ойлары орыс тілі мамандарының белгілі жақты сөйлемге берген анықтамаларынан өте-мөте алшақтап кетпегенімен, сол тілдердің өздеріне тән ерекшеліктерін қамтитындай деңгейде беріліп жатады. Осы анықтамалардың бірсыпырасына салыстырмалы түрде тоқтала кеткеннің артықтығы болмайды.

Қарашай-балқар тілі синтаксисін зерттеп еңбек жазған У.Б.Алиев белгілі жақты сөйлемге мынадай сипаттама береді: «...белгілі жақты сөйлемдерге баяндауыштары 1,2-жақтық жекеше және көпше түрдегі етістіктермен берілген, ал бастауыштары 1,2-жақтық жекеше, көпше есімдіктер болып келетін, бірақ, әдетте олар түсіріліп айтылатын сөйлемдер жатады» [60: 110-б.]. Ал тува тіліндегі белгілі жақты сөйлем жөнінде А.Е.Кунаа: «Бас мүшесі 1, 2-жақтық формада болатын бір құрамды сөйлем жағы белгілі сөйлем деп аталады», – деген анықтама береді [74: 36-б.]. Осы екі анықтаманы салыстыра қарасақ, екеуі де сөйлемнің грамматикалық құрылымын негізге алған және екеуінің де орыс тілінде берген анықтамаларды (мысалы, В.Бабайцева т.б.) нысана еткендері байқалады. Мазмұн жағынан да шамалас. Алайда, У.Б.А-

лиевтің сипаттамасына қарағанда А.Е.Кунааның анықтамасы қысқа да тұжырымды әрі белгілі жақты сөйлемнің сыртқы құрылымын дәлірек айқындайды. У.Б.Алиев анықтамасы әрі шұбаланқы, әрі белгілі жақты сөйлемнің ерекшелігін айқын бере алмайды. Себебі, автордың тұжырымынша, бұл сөйлемнің бастауышы бар, бірақ түсіріліп айтылатын сияқты. Ал бастауыштың түсірілуі толымсыз сөйлемдерге де тән екендігі белгілі.

Қырғыз тіліндегі бір құрамды сөйлемді семантикалық құрылымы ыңғайында зерттеген Б.Тойшыбекованың анықтамасы жоғарыдағы пікірлерді семантика-синтаксистік тұрғыда тереңдетеді. «Жақтық субъектілердің (1, 2-жақтық) объектіге (предметтік), мекендік орынға, мезгілге, адресатқа қатысты келген белгілі қимыл-әрекетін, амалын (предикаттық) білдіретін бір құрамды сөйлем жағы белгілі сөйлем деп аталады», – дейді ол [67: 26-б.]. Бұл анықтамада бір негізді белгілі жақты сөйлем семантикалық құрылым тұрғысынан қаралғандықтан, екі негізді сөйлем анықтамасынан пәлендей өзгеріс байқалмайды. Қалай болғанда да, бұл үш анықтамадан белгілі жақты сөйлемдердің тек қана 1 және 2-жақтық мәндегі сөйлемдер болатыны, олардың грамматикалық бастауыштары болмайтыны, жақтық мағына, соған сай предикаттық қатынас тек грамматикалық баяндауыш арқылы берілетін сөйлем болатынын аңғарамыз.

Алайда, бірысыра түркі тілдерін зерттеушілер жоғарыдағы пікірлерді мақұлдай отырып, белгілі жақты сөйлемнің 3-жақтық мағынада да берілетінін айтады. Мысалы, өзбек тіліндегі бір негізді сөйлемді арнайы зерттеген И.Расулов осы тілде орыс тіліндегідей 1, 2-жақтық белгілі жақты сөйлемдермен бірге 3-жақтық та сөйлемдер болатынын мол материалдармен дәлелдегенін айтады. Бірақ, авторефератында бұған дәлел боларлық ешбір мысалдар келтірілмейді [59: 19-б.]. Ал түркімен тіліндегі бір негізді сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеп, кандидаттық диссертация қорғаған Б.Сариев бұл сөйлем түрлерін: 1) ситуациялық және 2) контекстік деп екіге бөледі де, алғашқысына көбіне 1,2-жақтық бастауышсыз сөйлемдерді жатқызса, соңғысына контекст ыңғайында бастауышы түсіріліп келген барлық жақты сөйлемдерді жатқызады [93: 7-б.]. Бұл аталған ерекшелік (3-жақтық белгілі жақты сөйлем болуы) осы тілдердегі 3-жақты сөйлемдердің жасалуында қазақ тіліне қарағанда өздеріне тән тұлғалық айырмашылықтың болуына (мысалы, көптік жалғауда берілуі) байланысты болса керек. Дегенмен, көпшілік түркі тілдерінде бас мүшелердің берілуі мен олардың мағыналық құрылымдарында айырмашылықтар аз байқалады.

Белгілі жақты сөйлемді басқа сөйлем типтерінен ажырататын өзіне тән ең басты ерекшеліктерін анықтаудағы осындай пікір қайшылықта-

ры ғалымдардың әлі де болса осы сөйлем түрі туралы бір тоқтамға келмегендіктерін байкатады. Әсіресе, бұл, бір жағынан, белгілі жақты сөйлемді толымсыз сөйлемнен басқа сөйлем типі ретінде танытарлықтай нақты меженің болмауынан көрінсе, екінші жағынан, бұл мәселе мәтін және сөйлеу жағдаяты мәселесімен де, сөйлемнің семантикалық құрылымын ескеру мәселесімен де тығыз байланысты. «3-жақтық мағынада құрылған сөйлемдер бастауышы болмаған жағдайда белгілі жақты емес, толымсыз сөйлем болады» дейтін ғалымдар, міне, осы ерекшеліктерге сүйенеді. Мысалы, В.Бабайцеваның: «3-жақтық тұлғадағы етістіктер белгілі жақты сөйлем баяндауышы бола алмайды, себебі олар белгілі бір әрекеттің нақты иесін көрсете алмайды... Бұндай баяндауышы бар сөйлемдер толымсыз болады, олардың бастауышы контексте айқындалады», – деген ойы осыған байланысты айтылған [65: 34-б.]. Осы пікірге қарағанда, бастауышы жоқ сөйлемдерді мәтін мен жағдаяттан тыс алғанда, сыртқы құрылымы жағынан болсын, мазмұн жағынан болсын, сөйлемдік минимумға сәйкес келіп тұрса, яғни ең кіші сөйлемдік дәрежеде көріне алатын болса ғана, ол белгілі жақты сөйлем бола алады. Бұл пікір, негізінен орыс тілінде де, түркологияда да басшылыққа алынып келеді.

Толымсыз сөйлем мен белгілі жақты сөйлемнің арасын ашатын межелер (критерий) жөнінде әлі де қайшы пікірлер кездесіп қалады. Мәселен, түркілік ғалымдардың басым көпшілігі сөйлем толымсыздығын оның сыртқы (грамматикалық) құрылымындағы ең қажетті мүшелердің түсіріліп айтылуымен байланыстырады. Белгілі жақты сөйлемнің ұзақ уақыт бойы толымсыз сөйлем қатарында қаралуының да басты себебі осы болса керек. Сондықтан да И.Х.Ахматов М.З.Закиев, У.Б.Алиев т.б. ғалымдардың бастауыштың түсірілуі жөніндегі ойларына қосыла отырып, былай деп көрсетеді: «Біріншіден, олар (бастауыштар – Ж.С.) тілге қатысқан анық, конкретті жақтарды білдіреді. Екіншіден, бұл жақтар сөйлемде екі түрлі жолмен: жіктеу есімдіктерімен және баяндауыштың жақтық жалғауларымен беріледі. Сондықтан есімдік арқылы берілген бастауыштар түсіріліп айтылғаннан кейін де жақ нақты, айқын күйінде қала береді» [75: 136-б.]. Ал Э.В.Севортян бастауыштың бұлай түсіріліп айтылуы барлық түркі тілдеріне тән құбылыс деп есептейді [94: 6-б.].

Алайда, қазақ тілінің материалдары белгілі жақты сөйлем 1,2-жақтық грамматикалық бастауышы жоқ тек етістік баяндауыш арқылы жасалған сөйлемдер болатынын, ал 3-жақтық мағыналы сөйлемдердің бір негізді белгілі жақты бола алмайтынын көрсетеді: *1. Бізде қазір жұмыс жоқ. Ауылда бос жүрміз. 2. Сен мында неге келдің? Үйге бар. 3. Мал қазір қолға қарамайды. Далада жүр. 4. Асан жатпап шешінді де, жағада біраз отырды. Содан сон сұға түсті.*

Әр контексте бір-бірден бастауышы жоқ сөйлемдер бар. 1 және 2-контексттегі бастауышсыз сөйлемдердің мағынасы оларды бастауышпен толықтыруды қажет етпейді деп есептеледі, өйткені олардың баяндауышындағы 1 және 2-жақтық тұлғалар (1-жақтық көптік тұлға және 2-жақтық нөлдік тұлға) бастауыш беретін жақтық мағынаны айқын білдіреді. Бұл сөйлемдерді алдыңғы сөйлемдерден бөліп, жеке алғанда да осы сипат сақталады. Алайда, мұндай сөйлемдерді кей ғалымдар грамматикалық құрылымы (сыртқы құрылым) жағынан екі негізді сөйлемнің толымсыз түрі деп есептесе, кейбірі мағыналық жағынан толымсыздық байқалмайтындықтан, оны белгілі жақты бір негізді толымды сөйлем деп таниды. Шынында да, осы соңғы пікірге илануға болады. Өйткені, сөйлемді қалай құру жазушының не сөйлеушінің хабар мағынасын жеткізу тәсілімен, логикасымен байланысты болады. Ал 3 және 4-контекстердегі екінші сөйлемдерді контекстен бөліп алғанда, олардың бастауышының кім немесе не екенін білуге болмайтындықтан, осыған байланысты олардың мағыналық жағынан алдыңғы сөйлемге тәуелді екендігі ескеріліп, екі негізді сөйлемнің толымсыз түрі деп есептеледі. Бұл 3-жақтық мағынаның затқа да адамға да қатысты болуымен байланысты. Осыған байланысты В.Бабайцева: «Белгілі жақты сөйлем толымсыз болып есептелмейді, өйткені етістік формасымен сәйкес келетін сөзбен берілген бастауыштың болмауы ол үшін синтаксистік норма болып табылады», – дейді [65: 30-б.].

Сөйтіп, жалпы тіл біліміндегі, соның ішінде түркітанудағы белгілі жақты бір негізді сөйлем туралы зерттеулер олардың екі негізді сөйлемдермен ұқсастығын тек мазмұндық жағынан (в плане содержания) яғни семантикалық құрылымы жағынан ғана таниды, ал берілуі жағынан (в плане выражения) яғни грамматикалық тұрғыдан бұл бір негізді сөйлем болып табылады. Қазақ тіліндегі сөйлемдерді талдау да осы қағиданың дұрыс екенін көрсетеді. Мысалы, ...Осы оныншы класты бітірер жылы өзіммен бірге оқитын Зағида дейтін қызға гашық болдым. Бірақ оның жүрегінде маған деген жылылық бар ма, жоқ па, ол жағына көз жеткізе алмай, дал болдым. Ынтыға түстім (Д.Исабеков).

– Тоқтат, жаным! Бар! Айтқаныңды қумамаймын. Тек ашуыңды аулақ әкет! Болды. Бар!.. – деп жай ғана бітірді (М.Әуезов).

Алғашқы контексттегі сөйлемдер уақиғаны сөйлеуші жақ атынан баяндағандықтан, барлық сөйлем бастауышсыз айтылса да, әр сөйлем мазмұнды толық жеткізерлік дәрежеде құрылған. Бас мүшедегі 1-жақтық тұлға бастауыштың (іс-әрекет иесі болатын субъектінің) сөзбен берілуін, яғни синтаксистік бастауышты қажет етіп тұрған жоқ. Екінші диалогтік сөйлемде де бұйрық райлы етістіктен болған бас мүшелер сөйлемдерді бастауышсыз-ақ мағыналық жағынан толымды бір

негізді сөйлем дәрежесіне жеткізіп тұр. Мұндағы 3-жақтық «Болды» сөйлемінің мағыналық құрылымы өзгеше. Бұл сөйлем осы тұрысында толымсыз да бола алмайды. Мұндай сөйлемдер тіл білімінде мүшеленбейтін сөйлемдер ретінде қаралады. (Сөйлемнің бұл түрі де қазақ тілінде арнайы зерттеуді қажет етеді).

Сонымен, айтылған пікірлер мен көзқарастарды талдап қорыту барысында және қазақ тілінің өзіндік сөйлем құрылымдарын ескеру негізінде белгілі жақты сөйлемге мынадай анықтама беру лайық болар деп ойлаймыз: *нақты іс-әрекет иелерінің (субъектілерінің) мәні бас мүшедегі 1, 2-жақтық тұлғалар арқылы берілетін және оның сөзбен берілуін сөйлем семантикасы қажет етпейтін бір бас мүшелі сөйлем түрін белгілі жақты бір негізді сөйлем дейміз.*

1, 2-жақтық сөйлемдер көп жағдайда бір негізді болып келгенімен, сөйлемнің мәтіндік және жағдаятқа байланысты жалпы мағыналық құрылымдарында бастауыштың лексикалық сөзбен берілуін айқын талап етіп тұратын жағдайлары да болады. Ондай кездерде сөйлем екі негізді болып келеді. Бастауышты «түсіріп», бір негізді етуге ешбір мүмкін болмайды немесе түсірілген жағдайда конситуациядан тыс кезде толымсыздық мағынада болып, бастауыш сөзбен толықтыруды қажет етеді. Сондай жағдайлардың бірсыпырасын атап кетейік:

1. Іс-әрекетке қатысты субъектіні айқындап, даралап, ешбір шүбәсіз етіп көрсету қажеттігі болғанда бастауыш айқын сөз арқылы беріледі: *...Мен үндемедім. Поезд қозғала берді. (Д.Исабеков) Сол күні кешке облыстық «Үш жүз» комитетінің жиылысы болды. Мен де бардым. (Ғ.Мүсірепов)*

2. Бастауышты нақтылай, даралай түсудің көрінісі – оны актуализациялап, рема құрамында көрсету болып табылады. Бұл, әсіресе, сөйлеу жағдаяты ыңғайында айқын байқалып, бастауыш логикалық екпінмен дараланады: *– Қарыздары мен болармын, Бәке! Әл-шамамның келгенінше қойным мен мойнымда өсірермін! (М.Әуезов) – Барсаңызшы, сіз мұсылмансыз. Сол мешітке сіз де барып, жұма намазында сіз де сөйлесеңізші!.. (М.Әуезов)*

3. Жағдаяттық және мәтіндік ыңғайда бір сөйлем ішінде немесе көршілес жай сөйлемдерде 1 және 2-жақтық іс-әрекеттердің салыстырыла, қарсы қойыла айтылуы кезінде бастауыштардың ең болмағанда біреуі айқын көрінеді: *– Сен білгенді мен білмеймін. Сен көргеннің бәрін мен көруге тиісті емеспін. Бұл өмір заңы (Д.Исабеков). – Біз киргиз даласына таңдап отырып әкімдер сайлаймыз. Сіз оның бәрін жаман дейсіз, жауыз адамдар дейсіз... (М.Әуезов)*

4. Компоненттерінің баяндауыштары әртүрлі жаққа қатысты болып келетін құрмаластарда бастауыштардың кем дегенде біреуі анық лексикалық сөзбен аталып беріледі. Мұндай құбылыс құрмалас сөйлем-

дердің қарсылықты, салыстырмалы, шартты, түсіндірмелі түрлерінде кездеседі: ...*Олардың шынын білсеңіз, мен ғана емес, өзіңіз де жауыз демек түгіл, көбін жазалар едіңіз (М.Әуезов. – Мен мемлекеттік жоспардың көзімен қарап айтып тұрсам, ол қолын сілтейді! – деді Бейсембай бар дауысымен айқайлап (Ғ.Мүсірепов).*

Осы тұста тағы бір жайды ескеруге тиіспіз. Жоғарыда айтқанымыздай, бір негізді белгілі жақты сөйлем екі негізді сөйлеммен мазмұндас болып келеді. Солай болғандықтан да, кез келген жағдайда бір негізді белгілі жақты сөйлемді бастауышпен толықтырып екі негізді етуге, немесе екі негізді сөйлемнің бастауышын түсіріп бір негізді етуге бола беретін тәрізді көрінеді. Шынында, бұлай етуге барлық сөйлем түрлері көне бермейтінін жоғарыдағы мысалдардан байқадық. Бастауышсыз берілген сөйлемдер де сол тәрізді. Егер ондай сөйлемдерге бастауышты ендіруге болады деп есептесек, онда әңгіме бір негізділіктен гөрі толымсыз сөйлем жайында болуға бейімделеді. Ал зерттеушілердің басым көпшілігі 1, 2-жақтық бастауышсыз айтылған күйін бір негізді сөйлем деп қарау қажет екенін ұсынады. Өйткені, сөйлемнің құрылымын көп жағдайда оның мазмұны (семантикасы) белгілейтін болғандықтан, оны қолдан толықтыру немесе мүшелерін түсіріп тастау, бір жағынан оның сыртқы құрылымын өзгертсе, екінші жағынан мағынаға аз болса да әсер етпей қоймайды. Кезінде бұл ерекшелікті акад. В.В.Виноградов толымсыз сөйлемдерге байланысты қарап, былай деген сөлатын: «... Алайда, көп жағдайда мұндай сөйлемдерді орыс тілінің синтаксистік нормасын бұзбай, грамматикалық жағынан толықтыру мүмкін емес. Сөйлемнің мұндай жанды құрылымдық типтерін... тұлғалық жетімсіздігі (толымсыздығы) тұрғысынан емес, өздеріне тән құрылымдық сипаты мен қызметі (функциясы) тұрғысынан зерттеу қажет...» [62: 83-б.]. Айтылған пікірлерге көз жеткізу мақсатында мынадай бірнеше сөйлемді салыстырып көруге болады: 1. – *Базеке-ау, сіз сойлесеңіз, ақындар кезегімді алып қойды демейді (М.Әуезов).* 2. *Молда: – Шығарма дыбысында!.. Көзінді ағызармын!.. (Б.Майлин)*

1-сөйлемдегі бастауышты (сіз) түсіріп айтудың еш мүмкіндігі жоқ. Сөйлем құрылымдық жағынан ғана емес, мағыналық жағынан да толымсыздыққа ұшырайды. Бұл жерде, кей сөйлемдердегі тәрізді қаратпа сөздердің де септігі тимейді. Бұған басты себеп болып тұрған, жоғарыда аталып кеткендей, сөйлемнің құрмалас болып құрылуы, соған сай басыңқыдағы бастауыштың 3-жақта берілуі болып табылады. Сонда бұл сөйлемді тек толымды екі негізді сөйлем тұрғысынан қарау қажет. Оның «бастауышын түсіруге бола ма, болмай ма» деп бас ауыртып жатудың қажеті жоқ. 2-сөйлемді де берілген құрылымын ыңғайында бірден-ақ бір негізді белгілі жақты сөйлем ретінде танимыз. Себебі, бұл сөйлемдердегі бастауыштардың болмауы олардың

сыртқы құрылымына да, мазмұнына да еш әсер етіп тұрған жоқ. Қайта сол сөздерді қосар болсақ, сөйлем семантикалық жағынан өзгеріске ұшырайтыны байқалады: сөйлемнің эмоциялық-экспрессивтік бояуы жойылады, іс-әрекеттің орындалу шешімділігі әлсірейді. Бұл ерекшелік 1, 2-жақтық жіктік жалғауларының семантикалық сипаттарынан туындайды.

Тағы бір есте болатын нәрсе – 1, 2-жақтық бастауышсыз сөйлемдердің бәрі бірдей белгілі жақты бола бермейді. Әсіресе, бұл сөйлемдердің 1-жақтық көпше түрі, 2-жақтық жекеше түрлері стильдік қолданыс ыңғайында жалпылық, белгісіздік мәнді білдіріп, белгілі жақты сөйлемнің басқа бір құрылымдық типтеріне айналады. Бұндай сөйлем түрлері кейінгі тарауларда арнайы сөз болады.

Ә. Белгілі жақты бір негізді сөйлемнің бас мүшесінің жасалу жолдары. Дәстүр бойынша, сөйлем құрылымындағы ең негізгі ұйымдастырушы мүше предикаттық бас мүше деп есептеледі. Осының негізінде сөйлемді құрылымдық жағынан зерттеуде алдымен осы мүшенің өзіне тән сипаттарына назар аударылады. Сөйлемдерді етістікті және есімді деп бөліп қарау да осыған байланысты. Белгілі жақты сөйлемдер бас мүшесінің жасалу жолдарын анықтауды осы дәстүр тұрғысында қараған жөн.

Жоғарыдағы тарауда байқалғанындай, етістік предикат бойында сөйлемнің тұтас мазмұнын (ең кіші единица ретінде) құрауға қатысатын барлық грамматикалық тұлғалардың мәндері жинақталады. Осының негізінде етістік предикатты сөйлемдердегі хабар мазмұны (немесе сөйлем семантикасы) осы грамматикалық мағыналар мен синтаксистік мағыналардың бірлігінен тұрады деп есептеледі. Мысалы, 1-ден, ең алдымен, сөйлемдегі іс-әрекеттің субъектісі мәнін білдіретін жақ жалғауынсыз ешбір етістік бас мүшелі сөйлем өз алдына жеке тұрып сөйлемдік мәнге, қатынас құралы ретіндегі тұтастыққа ие бола алмайтыны белгілі. Оның үстіне, бір негізді сөйлемдердің жаққа қатысы грамматикалық тұрғыдан тек осы тұлғаға байланысты болғандықтан, оның болуы міндетті. 2-ден, жақтың әрекетін белгілі бір шаққа қатысты етіп беру де сөйлемнің негізгі белгілерінің бірі. Сондықтан жақ тұлғасы әр уақытта шақ тұлғаларымен қатар жүреді. 3-ден, іс-әрекет, уақиға қай жаққа қатысты болса да, сөйлеуші жақ (немесе баяндаушы) тарапынан берілетін болғандықтан, оның объективтік дүниені тану қабілеті мен субъективтік көзқарастары қатар, бірлікте беріледі. Бұлардың да өзіндік берілу тұлғалары (рай) осы етістік бас мүшемен тығыз байланыста болады. Сондай-ақ, 4-ден, айтушы ойды сөйлеу арқылы дәл жеткізудің, ықшамдаудың, тұжырымдаудың әр түрлі тәсілдері мен жолдарын (мәтін, ситуация, интонация, эллипсис т.т.) барынша қолданады. Міне, осылардың бәрі етістіктің лексикалық мағыналарымен қосыла отырып,

оның предикативтік ыңғайда құрылуында белгілі бір рөл атқарады. Сонымен бірге, мына нәрсе ескерілуге тиіс. Атап көрсетілгендей, әрбір грамматикалық тұлға белгілі бір грамматикалық мағынаны білдіреді дегенімізбен, сөйлемнің тұтас семантикасын білдіру кезінде, бір тұлғалардың негізгі мағынасынан басқа да мағыналарға ие болуы, бір тұлғаның басқа тұлғалармен синонимдес келуі кездесе береді [95]. Оның үстіне сөйлем мазмұнын толықтыруда қосалқы факторлар – шылаулар, модаль сөздер т.б. көмекшілер қосымша қызмет атқарады. Сөйтіп сөйлем семантикасы құбылып, түрленіп отырады. Осыған байланысты да предикат мүше құрамындағы морфологиялық тұлғалардың қызметі сөйлемнің семантикасына бағынышты болады делінеді. Сондықтан, әр грамматикалық тұлғаның жеке тұрғандағы беретін мағынасы мен оның сөйлемдегі семантикалық мағынасы әр уақытта сәйкес келе бермейді. Әсіресе бұндай құбылыстар бір негізді сөйлемдерде жиірек кездеседі. Сондықтан, сөйлем құрылымын зерттеуде оның тұлғалық (грамматикалық) белгісі мен семантикалық (мазмұндық) ерекшеліктерін тығыз байланыста қараудың мәні айрықша. Бұл ыңғайда дәстүрлі тәсілді қолдануға тура келеді. Нақтырақ айтқанда, әуелі предикат мүшенің морфологиялық (грамматикалық) құрылымын негізге ала отырып, соған байланысты сөйлемнің семантикалық құрылымы анықталады.

Бір негізді белгілі жақты сөйлемнің етістіктен жасалған бас мүшесі (предикаты) екі негізді сөйлемдердің бас мүшесі тәрізді дара етістік түбірдің грамматикалық тұлғалармен түрленіп келуі арқылы, негізгі сөздерге көмекші сөздердің тіркесіп келіп күрделенуі арқылы және тұрақты тіркестер арқылы беріледі.

Белгілі жақты сөйлемнің предикативтік мүшелерінің негізіне алынатын дара түбір етістіктер, мейлі ол негізгі болсын немесе туынды болсын, адамның әр түрлі қимыл-әрекетін, қозғалысын, қалпын т.б. білдіретін сөздер болып келеді де, міндетті түрде бір етіс тұлғасында тұрады.

Қазақ тіліндегі материалдар түбір етістіктердің салт, сабақты түрлері арқылы жасалған белгілі жақты сөйлемнің предикатының басқа райларға қарағанда **бұйрық райда** жекеше және көпше түрде көбірек қолданылатынын байқатады.

Бұйрық райда **1-жақтық тұлға жекеше** – **-айын, -йын, (-ейін, -йін) көпше** – **-айық, -йық (-ейік, -йік)** болып келеді.

Бұл жерде райлық мән мен жақтық мән тарихи біріккен бір тұлға арқылы беріледі деп есептеледі. Салт, сабақты етістіктерге олар тура жалғана береді. Мысалы:

– *Не айтам? Ойланайын... Қабырғаммен кенесетің (Е. Домбаев).*

– *Онда екеуіңді бірсізүні түнде үйлеріңде бауыздап өлтіретің бе? (М. Әуезов)*

– Балам-ай, қелші, басын көтерейік. Өлі ме, тірі ме? (Ғ.Мүсірепов)
– Тәкежан, бар өлеңді жоймайық. Оның тіл бата алмас зорлық болады (М.Әуезов).

Бұйрық райдың **2-жағында**, әдетте, райлық мән де, жақтық мән де **нөлдік тұлғада** болады. Яғни етістік түбірге тән етіс жұрнақтары мен көптік жалғау ғана жалғана алады.

... Кебекпенен мені аз ғана арыздастыр.

Өлген соң бірге қосып тасып бастыр (Шәкәрім).

– Тоқтат, жаным! Бар!.. Тек ашуыңды аулақ әкет! Болды. Бар!.. – деп жай ғана бітірді (М.Әуезов). – ... Барындар, не десе де, ана Ер-кежанның өзінен естіндер. Байлауын өзі айтсын! – деді (М.Әуезов).

Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде, бұйрық рай түрінің нөлдік тұлғада қолданылуы оны басқа рай түрлерінен оқшауландырады. Алайда, хабаршының сөйлемнің мазмұнына салар семантикалық салмағына қарай бұйрық райдың таза бұйрық немесе талап, тілек, өтініш т.б. мағыналарды білдіруі де бар. Мысалы:

... Сый дәмепте, берсе, алма еш адамнан.

Нең кетеді, жақсы өлең сөз айтқаннан (Абай). – **талап**;

– ...Ойлан, ойлан. Ақыл тоқтатқан адамдармыз... (Е.Домбаев).
– **тілек**; Үркімбай барлық өз жігіттеріне ақырып, бұйрық етті: – Ұста! Сой екі итті! – деді. (М.Әуезов) – **бұйрық**; – Кіші ана деймін!..
Не дегенін сұрашы тым құрымаса! (М.Әуезов) – **өтініш**.

Ал **1-жақтық бұйрық райлы** тұлғаның мағыналық ерекшеліктері жөнінде түркітанушылар арасында да, қазақ тілі мамандары арасында да әр түрлі пікір бар екені байқалады.

А.Н.Кононов мағыналық ұқсастық жағын ескере отырып, 1-жақты басқа жақтардан бөліп алып, оны қалау райына қосады [73: 87-б.].

Н.К.Дмитриев 1-жақ бұйрық райының көпше түрін «жартылай бұйрық, жартылай үндеу, мағынасын білдіреді, тарихи жағынан ол қалау райының 1-жағының тұлғасы» деп есептейді [27: 163-б.].

А.М.Щербак та бұл тұлғаны қалау райы қатарына жатқызады [96: 52-б.].

Қазақ тілі ғалымдары арасында бұл мәселе туралы екі түрлі көзқарас бар екені байқалады. А.Ысқақов бұл жөнінде жоғарыда аталған түркітанушылар пікірін де жоққа шығармайды, бірақ ол: «1-жақ формалары іске қозғау салмайды, біреуге сілтемейді, сөйлеушінің амалды өзі істейтінін, яғни оны жүзеге асыруға өзі ынталанатынын, өзі бел байлағанын білдіреді... Бұйрық-тілек райының белгілі бір дара мағынасы және оның арнаулы көрсеткіші болады», – деп, бұйрықтан гөрі тілек, қалау мәні басым екендігіне иланатын тәрізді [97: 32-б.].

Бірсыпыра мамандар бір парадигмалық қатардағы тұлғаларды бұлай бөліп қарауға қарсы екенін білдіреді. Мысалы, Н.Т.Сауранбаев

бір кезде: «...бұйрық рай басқа райлар сияқты барлық жақтық формаларға ие болады, – дей келіп, – ...бұйрық райы түркі тілдерінде бірыңғай грамматикалық категория құрайды», – деген тұжырым жасайды [98: 265-269-66].

Бұл пікірді И.Маманов та қолдайды. Оның ойынша, «1-ден, басқа райлардың бәрі де үш жақта өзіне тән формалармен көрінгенде, бұйрық райдың тек 2 және 3-жақта көрінуі ретсіз. 2-ден, бұйрықтық мән береді деп есептелетін 2, 3-жақтық формалардың өзі барлық уақытта бұйрықтық мән бере бермейтіні белгілі» [99: 152-6].

Осындай кейінгі пікірлер – басқа түркі тілдерінде де, қазақ тілінде де тұрақталған құбылыс. Әрине, бұйрық райының қалау, тілек, өтініш мәнінде қолданылуы тек 1-жақта ғана емес, басқа жақтарда да кездеседі (2-жақта, жоғарыда келтірілді). Алайда, мұндай өзгешелікті сөйлемнің тұтас семантикасына, ондағы интонация ыңғайына байланысты деп қараған орынды тәрізді. Жалпы бір тұлғалардың екінші бір мағыналарды ауыспалы түрде білдіріп жатуы тілдегі заңды құбылыстардың бірі деп есептесек, бұйрық райының 1-жағының да осындай қасиеті бар. Сондықтан дара етістіктен жасалған белгілі жақты сөйлемнің предикат мүшесінің қалау райлық мағынасы бұйрық райлы мағынасымен интонация ыңғайында сабақтасып жатады. Мысалы:

– *Барыңдаршы, сосын көрерміз ретіне қарай. Тез барындар, қалып қоймандар. (С.Жүнісов) – Кетіңізіші, өтінемін!.. Сау болыңыз!.. (Д.Исабеков)*

Осындағы *-шы* жұрнағы бұйрықтан гөрі қалаулық мағынаға жақын мәнді білдіретіні байқалады.

Кейде түбір етістік шартты рай тұлғалы болып келіп, оған *-шы/-ші* жұрнағының жалғануы арқылы да қалаулық мағына беру бар:

– *Жаным-ау, адам баласысың зой... Айтып өлтірсенші... (М.Әуезов).*

Құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компоненттерінің предикативтік мүшесінде кездесетін шартты рай тұлғасы шарттылықтан гөрі екі іс-әрекетті біріне-біріне қарама-қарсы қою, шендестіру, салыстыру сияқты мәндерді білдіру үшін қолданылады:

– *Алысан, тентек деп бізбен алыс... (М.Әуезов) – Барсақ та, атты тастап жаяу барайық... (М.Әуезов) – Не көрсен, бірге көресің! (М.Әуезов)*

Сөйтіп бір негізді белгілі жақты сөйлемнің біреу де болса, бірегей предикаттық мүшесі жоғарыда көрсетілгендей, етістіктің түбір күйінде де, оның грамматикалық тұлғалармен түрленіп келуі арқылы да 1 және 2-жақтық белгілі субъектінің іс-әрекетін көрсететін мүше болып есептеледі.

Бұл бас мүше тек дара етістіктің түрленуі арқылы жасалып қоймайды, әр түрлі негізгі және көмекші сөздердің өзара тіркесіп келіп құрделенуі арқылы да жасалады.

1) Етістіктің аналитикалық форманттары арқылы жасалып, іс-әрекеттің әр түрлі сипатын (қарқынын, басталу-аяқталуын, жалғасуын, біткенін т.б.) білдіреді. Мысалы:

– *Не деп тұрсын? Алжығанбысың?.. (М.Әуезов) – Тысқа шығып келсек қайтеді? С.Мұқанов) – ...Қаниша талтынсам да бір дерегіңді біле алмадым-ау, қайран Ана!.. (С.Досанов)* Алғашқы сөйлемде 2-жаққа тән іс-әрекеттің әлі де орындалу үстінде екені көрінсе, 2-сөйлем алдағы уақытта болатын іс-әрекетті білдіреді. 3-сөйлемде жүзеге аспаған іс-әрекет белгілі болып тұр. Бұл күрделі предикат негізгі және көмекші етістіктердің өзара көсемше жұрнақтары арқылы байланысқан түрі (аналитикалық формант) арқылы жасалған.

Етістіктің аналитикалық форманттары арқылы жасалған бас мүше кейде бір негізгі сөзге тіркескен бірнеше көмекшілердің арқасында күрделеніп келе береді: – *Барып та қалармын. Ал сау бол... Одан айрылып қала жаздадық (Д.Исабеков).*

Әрине, соңғы жылдары қазақ тілінде етістіктің аналитикалық форманттарын күрделі етістіктен бөліп алып қарау оның күрделі қимылды білдіруден көрі, бір қимылдың әр түрлі сипатын білдіретін күрделі тұлға ретіндегі ерекшелігін танытты [100]. Бұл ерекшелік оның беретін мазмұнынан туындайды.

2) Есімшеге көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалады: – *Жаман, сасық ұрыңды тапқан екенсің!.. (М.Әуезов) – ...Қайтейін, билік менің қолымда болса, бұл күйге не түсер едің, не түспес едің... (Б.Майлин).*

3) *-ушы* тұлғалы қимыл атауына көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады: – *...Ауыздарыңнан шығарушы болмандар... (С.Мұқанов) – Сізді көрген сайын «Осы кісі неге соғысқа бармайды» деп ойлаушы ем (Д.Исабеков).*

4) Толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің қатысуы, жіктелген шартты райлы етістіктердің қайталанып келуі арқылы немесе өзара менгерілуі арқылы келген тіркестерден жасалады:

Оған Байдалы күндіз бұйрық беріп: – Бір қимылды істеуін істедің. Бірақ енді сақ бол! – деген (М.Әуезов).

– *Тоқтат, қаңғырған нәлет, бүлдірдің деген соң бүлдірдің, – деп буынды да қалды (А.Тоқмағамбетов).*

– *...Кетсем кетемін, батырсам батырайың қарамды. Ал қош бол! (Д.Исабеков)*

5) Үйірлі баяндауышқа *де* көмекші етістігінің тіркесіп келуі арқылы: *...Осыдан бәле басы болғаның сол бәленің тауқыметін тура өз мойныңмен көтересің! «Қашан айтып ен» деме! – деп Сүйіндік бар сөзді бір-ақ тұжырдды (М.Әуезов). «...Аш-арығымды асырап жүрмін» дей бер... (М.Әуезов)*

6) Бас мүше фразеологиялық тұрақты тіркестерден жасалады: а) кейде фразеологиялық тіркестердің өзі (идиомалар) айтылатын оймен астасып, сөйлем ретінде беріледі. Ондай жағдайда басыңқы мазмұнды сақтайтын бірнеше сөздер сақталады: ...Ел аузына қақпақ болып көр-ші! (М.Әуезов) – Ақылдассаң, әліптің артын бағайық (Е.Домбаев); ә) тұрақты сөз тіркестерінен: – ...Саған... бүгін осы үйден қара су та-тырсам ба, – деді (Ә.Нұрпейісов). – Жанқияр молдаға ұшықтатып, дем салдырмадық па?.. (О.Бөкеев).

7) Әртүрлі модальдік мәндерді білдіру ыңғайындағы құрылымдар:

а) – Таң да атып қалды ғой. Осында қона кетсем қайтеді? (Д.Исабеков) – **өтініш**; ә) – Бұл сөздің аузыма қалай түскенін білсем неғыл-дейсіз! (Д.Исабеков) – **ақталу**; б) – Пәлі, ерсініп жүрген көкжалда-рыңа болайын! (Ф.Мүсірепов) – **менсінбеу**; т.б.

8) Есім сөздер мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы ашық райда келген бас мүшелердің мынадай жасалу жолдары бар: а) табыс септігі жалғауының түсірілуі арқылы: – Әй, шырағым балам, әуелі ар жағыңда әкең тұр... Сәлем бер (М.Әуезов). – Жалғыз шауып не тындырмақсын, көп боп барып не бітірмексін! (Д.Исабеков); ә) атау тұлғалы есім сөздердің көмекші етістіктермен тіркесіп келуі арқылы: – Телгара! Айналайын Телгара! Соқталдай азамат болып кетіпсін-ау! (М.Әуезов) т.б.

Сөйлем баяндауыштарының шақ тұлғаларында келуі тіл-тілдің қайсысында болса да **ашық раймен** байланыстырылады. Сөйлемнің баяндауышы болатын кез келген сөздер шақ тұлғасын қабылдай бермейді, оны қабылдайтын, негізінен, етістік қатысқан баяндауыштар болады. Осыдан да, кез келген етістікті бас мүшелі сөйлем мәтін ішінде болсын, одан тыс болсын, шақтық мағынамен байланысты болады. Өйткені, сөйлем баяндауышы жақ арқылы қандай да бір қимыл-қозғалыс, іс-әрекет, құбылыстар туралы хабарды білдіретіні рас болса, ол хабар белгілі бір уақыт мөлшерімен, мезгіл кезеңімен тығыз байланыста өтеді. Ал баяндауыштың **жақтық тұлғамен түрленуі** – осы ерекшелікті айқын танытатын бірден-бір тәсіл. Анығырақ айтсақ, **баяндауыштың жақтық тұлғамен түрленуі деген сөз – нақты бір субъектіге тән нақты бір іс-әрекеттің нақты бір уақыт аралығында өтуі ақиқат құбылыс ретінде танылады деген сөз.**

Сонымен, баяндауыштың шақ жұрнақтарымен түрленуі әр уақытта жақтық түрленіспен бірлікте келеді. Өйткені осы екеуінің бірлігі ыңғайында ғана объективтік шындық анық танылады. Жақ пен шақтың үнемі бірлікте келуінің тарихи негізі де бар: ол – қазіргі етістіктердің бір кезде «есім-етістіктерден» (немесе қимыл есімінен) қалыптасуы. Бұл жөнінде А.М.Щербак: «Қимыл есімдерінің рөлі ұшан-теңіз: оларсыз етістік те өз алдына грамматикалық класс ретінде бөлініп шықпаған

болар еді. Олар өзгеріске ұшырамаған, синкретикалық есім-етістіктердің іс-әрекет пен қимылдың атауын білдірген кезінде пайда болды. Қимыл есімдері іс-әрекеттің сөйлеу кезеңіне қатынасын және іс-әрекет пен оның орындалуы арасындағы қатынасқа айтушы көзқарасын тілдік құралдар арқылы білдіруге негіз болды», – дейді [96: 13-б.]. Бұл пікірді Т.Қордабаев та қолдап: «Бұл екі категорияның тіліміздің қазіргі даму сатысындағы бірлігіне қарағанда, іс-әрекет жеке субъектіге меншіктелгенге дейін, яғни баяндауыш формасы шыққанға дейін, тіліміздегі қазіргі түсінігіміздей субъектіленген шақ та болмаған деген қорытынды шығаруға болатын сияқты», – дейді [101: 47-б.].

Баяндауыш жақ тарапынан берілетін хабар мазмұны сөйлеу жағдаятынан бұрын болған немесе сол кезеңде болып жатқан, болмаса кейін болатын іс-әрекет туралы болуы мүмкін. Осыған байланысты **осы шақ, өткен шақ, келер шақ** деп аталатын үш шақ түрі, оларға сай шақтық тұлғалар жүйесі (парадигмасы) бар екені белгілі. Аталған шақтық қосымшалардың мәндері әр уақытта өзі тіркесетін етістіктердің лексикалық мағынасымен, ондағы жақтық мәннің берілуімен тығыз байланыста анықталады. Бұл, әсіресе, бір негізді белгілі жақты сөйлем тәрізді субъектісі тек жақ тұлғасы арқылы ғана анықталатын сөйлемдер үшін айрықша қажет.

Бір негізді белгілі жақты сөйлемдердің шақтық мәндерінің берілуі екі негізді сөйлемдердің шақтық мәндерінің берілуінен аса бір айырмашылығы жоқ. Көп жағдайда екеуі бірдей дәрежеде көрінеді. Осы тұрғыдан қарағанда, белгілі жақты сөйлемдегі шақтық мәннің берілуі арнаулы тұлғалар арқылы да, лексикалық жолмен де (нөлдік тұлғада), синтаксистік жолмен де (сөйлеу жағдаяты, мәтін ыңғайында) беріле береді. Мысалы, таза бұйрықтық мағына білдіретін түбір етістіктің лексикалық мәнінде 2-жақтық мағына болумен бірге, көбінесе келер шаққа мегзелетін мағына да болады. Сондай-ақ, қалау, шартты райлары да үнемі келер шақта орындалатын іс-әрекетке мегзеліп тұрады. Бірақ бұл райлардың келер шақтық мәні арнаулы шақтық формалар арқылы емес, оны жасап тұрған сөздердің семантикалық мәнінен, сөйлемнің тұтас мазмұнынан белгілі болады да, негізінен сөйлеушінің хабар мазмұнына деген субъективтік көзқарасын айқындайды. Етістік баяндауыштың ашық рай формасында ғана үш шақтың да арнайы тұлғалары болады.

Осы шақтың семантикалық мәні сөйлеу әрекеті кезінде болып жатқан іс-әрекет, жай-күйдің субъектіге қатысын баяншы тарапынан білдіру болып табылады. Қазірге дейінгі зерттеулерде болсын, оқулықтарда болсын, осы шаққа беріліп жүрген анықтамалар осы мазмұндас. Шақтың бұл түрі жөнінде ғалымдар арасында пәлендей қайшы пікірлер кездеспейді.

Шақ категориясын арнайы зерттеген Т.Қордабаев осы шақты үшке (нақ, жалпы, ауыспалы) бөлсе, А.Ысқақов та осылай бөледі. И.Мама-нов арнайы бөліп қарамаса да, мектеп грамматикасында беріліп жүрген екі түрін (нақ және ауыспалы) қолдайтындығын көрсетеді. Қалай бөлгенде де, белгілі бір нормаға сүйену қиын. Өйткені, көп жағдайда, шақтық мәнді сөйлемнің тұтас мазмұны (семантикасы) шешеді.

Алайда, зерттеулерге және жиналған тілдік материалдарға қарағанда, осы шақты жасауда қалып етістіктерінің (*отыр, тұр, жатыр, жүр*) мәні айрықша екені байқалады. Олар баяндауыш ретінде жеке келіп те, негізгі етістіктерге көмекшілік қызмет атқарып та, түбір күйінде, ешбір жалғаусыз осы шақтық мәнді білдіреді. Бірсыпыра еңбектерде «жақтық жалғау қалып етістіктеріне тура жалғанады, осы шақтың өзіне тән арнаулы шақтық тұлғасы болмайды» деген тұжырымдардың айтылуы осы ерекшеліктерге байланысты [97: 341-б.] және [99: 143-б.].

Қалып етістіктерін арнайы зерттеген М.Оразов осы төрт етістіктің осы шақтық мәнінің өз бойында болуын олардың тарихи қалыптасуынан, нақтырақ айтқанда, олардың бойындағы *-ыр, -ұр, -ур* тұлғалары бір кездегі осы шақтық мағынаны білдірген тұлғалар болып, кейін олардың түбірге сіңісіп кетуінен деп түсіндіреді [102: 80-б.].

Қалып етістіктері жақтық жалғауларды I, 2-жақтарда тікелей қабылдайды да, әрі субъектілік мәнге, әрі предикативтік мәнге ие болып, сөйлемдік дәрежеге жетеді. Бірақ олардың түбір күйіндегі предикативтік мәні (*жүр*-ден басқасы) тек субъектінің белгілі бір қалпын білдіруден басқа активті іс-әрекет, қозғалыс, қимылды білдірмейді (*отырмын, жатырсың, тұрмын*). Ал субъектінің активті іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын білдіру үшін предикаттық бас мүшенің негізгі міндетті түрде осындай мәнді етістіктерден болады да, қалып етістіктері тек көмекшілік қызмет атқарады. Мұндай жағдайда олар өзінің бастапқы мағынасын және жіктелу ерекшелігін сол күйінде сақтап қалады. Мысалы: а) *...Не істерімді білмей, күнделігімді алып жазып отырмын (Ж.Аймауытов)*; ә) *...Сөз өз басыңда болған соң келіп тұрмыз (М.Әуезов)*. Бұл сөйлемдерде субъектінің қимылын негізгі етістіктер (*жаз, кел*) білдіріп тұр да, ал қалып етістіктері жіктелген күйінде әрі субъектінің өзін, әрі оның қалпын білдіріп тұр.

Қалып етістіктерінің бұл ерекшеліктері негізінен ашық райға қатысты. Алайда, қалып етістіктері түбір күйінде бұйрық райын да білдіре алады. Бұл жағдайда оның шақтық мәні де, жіктелу үлгісі де басқаша болады. Мысалы:

– *Отыр да, сөйле! Мен тындаймын (М.Жұмабаев)*. – *Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел... (Абай)*

Осы сөйлемдердегі бұйрық райлы қалып етістіктері басқа етістіктер тәрізді 2-жақтық мағынаны өз бойында сақтаған. Сондықтан, ол

жіктік жалғаусыз-ақ жақтық мағынаны білдіріп, келер шақтық мағынада қолданылып тұр. Ал 1-жақта ол сөздер «*отырайын*», «*жүрейін*» түрінде жіктеліп келген болар еді. Осы ыңғайда олар келер шақтық мәнді иеленеді. Бұл тұста қалып етістіктерінің әмбебап (универсалды) қызметі айқын көрінеді.

Осы шақтың бұдан басқа берілу жолы көбіне сөйлеу жағдаяты ыңғайында байқалады:

– *Көшеке, қайтесіз, тұрыңыз...*

– *Ал тұрмаймын. Ал жатам. Күшті болсаң, қане тұрғызып көрші!*
– *деп қыңыр шал ежелгі қисықтығына басып кетті (Ә.Нұрпейісов).*

– *Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім!* – *деп, соқтыра жөнелді (М.Әуезов).* Алғашқы сөйлемнің баяндауыштары келер шақтық тұлғада тұрғанымен, осы шақты білдіріп тұр. Жатқан адамнан сол сөйлем тұрған мезетте (сөйлеу жағдаяты) тұруын өтінеді, бірақ ол тұрған жоқ. Диалогтың екінші сыңарындағы баяндауыштардың да тұлғалары келер шақтікі болғанымен, мағыналық жағынан осы шақты білдіреді. Өйткені онсыз да сол сөйлеу кезінде жатқан адам, әлі де жататындығын білдіреді.

Келесі сөйлемдегі асты сызылған баяндауыш мүше жедел өткен шақтық (-*ті*) тұлғада тұрғанымен, іс-әрекеттің сол жағдай үстінде жаңа басталып, әлі аяқталмағанын, болып жатқанын білдіреді.

Сөйтіп, белгілі жақты бір негізді сөйлемдегі жақ іс-әрекетінің осы шаққа қатынасын білдіру тәсілдері екі негізді сөйлемдерден пәлендей айырмашылықта көрінбейді. Мұнда тек 3-жақтық мәнде бір негізді сөйлем бола алмайтындығын ғана ескеруге тура келеді.

Келер шақ – сөйлеу кезеңінен кейін болатын, болуға тиіс іс-әрекеттер мен жай-күйдің субъектіге қатысын білідіретін шақ категориясының бір түрі. Бұл шақтық мән субъекті тарапынан іс-әрекеттің келешекте дәл мүлтіксіз орындалуын айқындаумен бірге, алдағы уақытта әйтеуір бір орындалуға тиіс іс-әрекет жөнінде де білдіреді. Сондықтан мұндай шақтық мәнде құрылған сөйлемдерде хабаршының субъективтік көзқарасы басымырақ болады. Оның түрлері де көбіне осы мәніне байланысты ажыратылады. Бірақ осы мәнді әр ғалым әр түрлі түсінеді. Осыған байланысты да келер шақты топтастырудағы олар қойған атаулар әр басқа болып шығады. А.Бісқақов пен И.Мамановтың топтастыруы бір-біріне жақын келеді. Бірақ айырмашылық аттарында ғана және И.Мамановтың «ауыспалы келер шақ» деп отырғаны тек тұлғаның қолданылуын ғана ескергендіктен. А.Бісқақовтың «жалпы келер шақ» деген атауы да сол тұлғаның семантикалық мәнін толық аша алмайды. Сондықтан Т.Қордабаевтың «сенімді келер шақ» деп аталатын түрі мен «болжалды», «мақсатты» деген жоғарыдағы ғалымдардың топтастыруларын біріктірген орынды деп есептейміз (ав-

торлардың аталған еңбектерін қараңыз).

Сенімді келер шақ көсемшенің *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі* жұрнағы арқылы түрленген етістікке көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалып, әр уақытта күрделі болып келеді. Мысалы: – ...*Олай-бұлай болсам, көз-құлақ боларсың. Сырымды саған айтқалы отырмын.* – деді Сәрсен (Ф.Мүсірепов).

Сондай-ақ, көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағы негізгі етістіктерге жалғанып келіп жіктелген жағдайда да сенімді келер шақтық мән туғызады: – *Оны кезінде қореміз* (Ә.Нұрпейісов).

Болжалды келер шақ етістікке есімшенің *-ар/-ер/-р, -с* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады.

Мұндай тұрғыдағы сөз жіктеліп келіп (1, 2-жақта) предикаттық сипат алғанда, субъекті іс-әрекетінің орындалуы тек тұспалдап, болжалдап қана көрсетіледі. Нақты орындалуға сенім бола бермейді. Мысалы: – *Артқы күнді көріп алармыз. Жасқанбасын қалың жатақ бауырым!* (М.Әуезов). – *Атпа, тарт былай! Аруақ бары рас болса, бұдан келген керді көрермін!* – деді (М.Әуезов).

Мақсатты келер шақ етістік түбіріне *-мақ, -мек, -пақ, -пек* жұрнағының жалғануы арқылы жасалады.

Мысалы: – *Елге қашан жүрмексің? (С.Сейфуллин) ...Таңертеңгі қатқақпен жүріп кетпекпіз* (М.Әуезов).

Келер шақтың аталған түрлерінің мәні көрсетілген тұлғалардың келуімен ғана шектеліп қалмайды. Етістіктің бұйрық, қалау райларының қайсысында болмасын келер шақтық мағына болады. Мысалы: 1. – *Көш! Қасымнан кет!*, – деп бұйрық берді (М.Әуезов). – *бұйрық*; 2. ...*Адам күнімде асыл махаббатымды саған тапсырсам деп едім* (Д.Әбішев). – *қалау*; 3. – ...*Барыңдар, не десе де, ана Еркежанның өзінен естіңдер.* – деді (М.Әуезов). – *бұйрық*; 4. *Ел аузына қақпақ болып көрші* (М.Әуезов). – *бұйрық*; 5. *Осынышама малды бірдемеге ұрындырып, Биғайшаны ұятқа қалдырмасам екен* (Қ.Жұмаділов). – *қалау*.

Өткен шақ субъектіге тән іс-әрекет пен қимыл-қозғалыстың сөйлеу жағдаятынан бұрын болғандығын білдіреді. Бұл шақ мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да тілде өте жиі қолданылады және ол болып өткен іс-әрекетті білдіретіндіктен, нақты мағынаға ие болады.

Қазіргі қазақ тілінде өткен шақты мағыналық ерекшеліктеріне қарай әр түрлі топтау байқалады. Солардың ішінде *жедел өткен шақ, ауыспалы өткен шақ, бұрынғы өткен шақ* деп жіктеу кеңірек етек алған.

Жедел өткен шақ әдетте негізгі, туынды және етіс тұлғалы етістіктерге, кейде күрделі етістіктің көмекші құрамына *-ды/-ді (-ты/-ті)* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Іс-әрекеттің орындалу шегі жедел өткен шақта сөйлеу кезеңіне өте жақын болады. Өте жақын-

дығы сондай, кейде бұл тұлғаның осы шақтық мән де беріп кетуге дайын тұратындығы жоғарыда ескертілген болатын. Жедел өткен шақтық тұлғадан кейін жақ жалғауы қысқарған күйде (1-жақ: **-м**, көпше: **-қ, -к**; 2-жақ: **-ң**, көпше: **-ңдар**) жалғанады. Мысалы: 1. – *Бақа! Бақа салып жібердім көйлегіңе, – деп. Абайды бұрынғыдан да жаман тітіркендірді (М.Әуезов).* 2. *Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым. Етек басты көп қордім елден бірақ (Абай).* 3. – *Көкешім, келдің бе, келдің бе маған, ұмытпапсың зой ағаңды, – деп ол мені қыса түсті де, буыны босап құлай берді (Д.Исабеков).* 4. *Бір жарым-ай өткен соң ауылшаруашылық институтының студенті болдым. Қандай қуандым десеңші сонда! (Д.Исабеков).*

Әрине, жедел өткен шақ тұлғасының негізгі мәні жоғарыда айтқанымыздай болғанымен, сөйлеу жағдаяты және мәнмәтін ыңғайында сөйлемнің тұтас мазмұнымен де байланысты болып жатады. Жоғарыдағы 1, 3-мысалдардың шақтық мәні мен 2, 4-мысалдардың шақтық мәнінде шамалы да болса айырмашылықтар бар екені байқалады. 1, 3-сөйлемдерде **-ды** жұрнағы жедел өткен шақтық мәнді нақты берсе, 2,4-сөйлемдерде бұрынғы өткен шаққа жақын мән бар екені сөйлемнің тұтас мағынасынан айқын көрінеді. **-ды/-ді, -ты/-ті** тұлғасының жедел өткен шақтық мән беруінің негізі тарихи-этимологиялық жағынан есім-етістікте жатқанын және оның жалғауының қысқа түрін қабылдауы да осы ерекшелікпен байланысты екенін А.М.Щербак нақты тарихи фактілермен дәлелдейді [96: 78-81-бб]. Бұл пікірді ғалымдардың көпшілігі қолдайды.

Бұрынғы өткен шақ – субъектіге қатысты іс-әрекеттің сөйлеу кезеңінен әлдеқайда бұрын болып өткендігін білдіретін шақ тұлғасы. Бұндай шақтық мән, әдетте, есімше, көсемше тұлғалары арқылы беріледі. Бұл екі тұлға беретін шақтық мәндерде мезгілдің шегі жағынан аздап болса да айырмашылық бар деп есептеген қайсыбір ғалымдар оларды ежелгі және бұрынғы деп бөліп жатады. Кейде мұндай шекараны айқындай түсу үшін мезгіл мәніндегі зат есім, үстеу сөздер қолданылады.

– *Сол күні кәллектің көкжал айғырын құдыққа жыққамыз...* (Ғ.Мүсірепов)

– *Таптан хабарым болмаса да, үстем таптың тізесіне жөргекте-ақ ілініпін* (Ғ.Мүсірепов).

– *Сонша жерді шарлағанда талай сұлумен сұқбат құрған шығарсыз-ау, ағай. ә?* (С.Досанов)

Осы сөйлемдерден бұрынғы өткен шақтық жұрнақтардың дара етістіктерге де, күрделі етістіктерге де жалғана алатынын байқауға болады.

Бұрынғы өткен шақ **-ушы** тұлғалы тұйық етістікке «*еді, емес, екен*» көмекші етістіктерінің тіркесуі арқылы да жасалады: – *Сізді көрген*

сайын «Осы кісі неге соғысқа бармайды» деп ойлаушы едім (Д.Исабеков).

Сонымен бірге, есімшенің ауыспалы өткен шақты білдіретін жұрнағы болатын **-атын (-етін, -йтін)** тұлғасы арқылы да бұрынғы өткен шақ жасалады: ... *Ботаны көргенде өзімді көргендей, інгенді көргенде шешемді көргендей болатын болдым* (Ф.Мүсірепов).

Кейде мәнмәтін ыңғайында келер шақтық тұлғалар өткен шақтық мән береді: ... *Сол жылы Ыбырай байдың төл үйінде қыстадық... Мал жайлайым. Отын тасуым. Ас пісірем. Күл шығарам...* (Ф.Мүсірепов)

Сонымен, бір негізді белгілі жақты сөйлемнің де шақтық мәнін білдіретін алуан түрлі тұлғалар, оның жақтық мәнін білдіретін тұлғалармен бірге бас мүше бойында бірлікте болып, сөйлем предикатын оның субъектісімен бірлікте ұстайтын грамматикалық тұлғалар ретінде қызмет атқарады.

Б. Жақтық мағыналардың берілуді мен стильдік ерекшеліктері. Қазақ тіліндегі бір негізді белгілі жақты сөйлем түрлерін бақылау осындай сөйлем түрлерінің семантикалық (мазмұндық) құрылымында жақ тұлғаларының (категориясының) ерекше орны бар екенін көрсетеді. Өйткені бұл тұлғалар сөйлемнің семантикалық құрылымында субъектінің мәнін білдіретін бірден-бір көрсеткіштер болып табылады. Сондықтан сөйлемнің жақтық мағынасын айқындайтын, предикативтік мәнін белгілейтін жақ тұлғаларының мағыналық және стильдік қолданыс ерекшеліктерін жеке-жеке қарай отырып, олардың контексте, жағдаятқа сай модальдық, шақтық белгілермен бірлікте, интонация ыңғайында беретін мағыналарының шеңберін кенірек қараған орынды.

Жақ тұлғаларының мәні мен стильдік қызметі контексте және жеке сөйлем мазмұнында, сөйлеу жағдаяты ыңғайында олардың негізгі және ауыспалы мағыналарда әр түрлі модальдық ренде көрінуі арқылы беріледі. Сонымен бірге жақтық мән сандық мәнмен де тығыз байланыста қаралады. Әдетте жақтық тұлғаның бірде жекеше, бірде көптік мәнде қолданылуы, бір жағынан, олардың негізгі, тура мәнін айқындаса, екінші жағынан, олардың өзі бірінің орнына екіншісі қолданылып, ауыспалы мәнге ие болып жатады. Ондай жағдайда бұл ауыспалылық сөйлемді типтік жағынан да өзгертіп жіберуі мүмкін.

Сонымен, белгілі жақты сөйлемдердің субъекті-предикативтік мүшесі (бас мүшесі) арқылы берілетін жақтық мәнің семантикалық-стильдік ерекшеліктеріне тоқталып көрейік.

1. **1-жақтық жекеше тұлғаның тура мағынасы** предикат мүшесінің негізі арқылы танылатын іс-әрекет, қимыл-қозғалыс т.б. белгілерді нақты бір уақыт мерзіміне сыйғызып, шындыққа сай-сай емес тұрғыда сөйлеуші тарапынан (агенс) логикалық бір субъектіге тән етіп көрсету болып табылады. Мұндағы іс иесі сөйлеушінің өзі болуы мүмкін. Он-

дай жағдайда сөйлеуші хабарды өз басынан өткен іс-әрекет ретінде монологтық сөйлемдер ыңғайында жеткізеді. Ал енді бірде ол сөйлеуші хабарының ішіндегі немесе сөйлеу жағдаяты ыңғайдағы іс-әрекет иесі болуы да мүмкін. Мұндай жағдайда хабар диалог немесе төл сөз ретінде құрылған сөйлемдер ыңғайында келеді. Ауызша сөйлеуде де, әдебиетте де соңғысында белгілі жақты сөйлем ерекшелігі молырақ көрінеді.

Мұндай сөйлемдерде тындаушы назары предикат мүшеге баса аударылатын болғандықтан, сөйлемнің тұтас семантикасындағы жақтың қатысы осы бас мүше арқылы айқындала беріледі. Предикат негізіне адамға қатысты болатын кез келген негізгі, туынды, дара, күрделі сөздер алына береді. Әрине, басым көпшілігі етістік болатыны белгілі. Бірнеше мысалдарға талдау жасап көрейік.

1) Жайық ағызып қалаға апаратынын білетінмін (Ғ.Мүсірепов). 2) Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым. Етек басты көп көрдім елден бірақ (Абай). 3) – Онда екеуіңді бірсізүні түнде үйлеріңде өлтірейін бе? (М.Әуезов). 4) Не істерімді білмей, күнделігімді алып жазып отырмын (Ж.Аймауытов). 5) – Саған... Сен қақбасқа бүгін осы үйден кара су татырсам ба! – деді (Ә.Нұрпейісов). 6) – Таң да атып қалды зой. Осында қона кетсем кайтеді?.. (Д.Исабеков). 7) – Адам күнімде асыл махаббатымды саған тапсырсам деп едім... (Д.Әбілев). 8) – Тіздіремін танауларыңнан! Көгендермін қозыдай! – деді Ебелек (Ғ.Мүсірепов). Ең алдымен, мағыналық жағынан 1-жақтық жекеше белгілі жақты сөйлемдер хабарлы да, сұраулық та, бұйрықтық та мағыналарда айтыла отырып, таза объективтік модальдық ыңғайда да (1, 2, 4-сөйлемдер), субъективтік модальдық ыңғайда да (3,5,6,7,8-сөйлемдер) берілетіні байқалады. 2-ден, әрбір сөйлемдегі іс-әрекеттің орындалуы белгілі бір шаққа байлаулы. Мысалы, 1, 2-сөйлемдер іс-әрекеттің бұрынғы және жедел өткен шаққа қатыстылығын, 4-сөйлем осы шаққа қатысты әрекетті, қалғандары келер шаққа қатысты іс-әрекетті білдіреді. Келер шаққа қатысты іс-әрекетті білдіру барлық ирреалды (неғайбіл) райларға тән (А.Бісқақов). 3-ден, бұл сөйлемдердің барлығы дерлік ашық райлы етістік формасы арқылы келгенімен, кейбіреулері ұйғарым (3,5,8), өтініш (6), тілек (7) тәрізді субъективтік модальдық мәндерді қоса білдіреді. Ақыр соңында, барлық сөйлемдердегі іс-әрекет иесі (субъект) тек бір ғана сөйлеуші жақ болады.

Міне, осы сөйлемдердің өзі-ақ 1-жақтық жекеше тұлғаның тура мағынасына жоғарыдағы біз берген анықтаманың сәйкес келетінін байқатады.

Жекеше 1-жақтық тұлға *ауыспалы мәнде* өте сирек, тіпті, қолданылмайды десе де боларлық. Әйтсе де, тұрақты сөз тіркестерінде, мақал-мәтелдерде, өлең сөздерде қолданылатын түрлері бар. Бұлардың өзі де 1-жақта сирек қолданылады. Мысалы: *Сөйлеуге сөз тап-*

тым да, тындауға құлақ таптадым (мақал). ...Өздеріңдей хандардың, Қарны жуан билердің Басын кессем деп едім (Махамбет). Осы сөйлемдердің 1-жақтық мәндері сырттай қарағанда нақты жақтық тура мағынаны білдіріп тұрған сияқты көрінгенімен, мазмұндық жағынан жалпыланған мәнге ие екендігін көреміз. Әрине, сөйлеуші мақал-мәтелді өз сөзіндей түрлендіріп айта беруі де, тіпті түрлендірмей-ақ, өз басындағы іс-әрекетпен сәйкес келетін нақты мағынада да айта беруі мүмкін. Мұндай жағдайда, яғни мәтін ішінде келетін осындай сөйлемдер белгілі жақты болады. Ал жоғарыдағыдай айтушыға да, мәтінге де байланыссыз айтылған сөйлемдер бір негізді жалпылама (әсіресе, мақал-мәтелдер) жақты сөйлем болады.

Өлен сөз ішінде кездесетін ақындық «Мен»-ге сәйкес келетін 1-жақтық мән де осылай. Ақындар сөйлеуші ретінде өз өміріне қатысты түрде айтса ғана, (ақындарда бұл сирек кездеседі) белгілі жақты болар еді. Басқа жағдайда олар үнемі жалпылық мәнде баяндайды.

Көпше 1-жақтық тұлға бір негізді белгілі жақты сөйлемдердің предикативтік мүшесінің құрамында келгенде тура мағынасында іс-әрекеттің иесі етіп ішіне сөйлеуші де қатысатын көптеген жақтарды көрсетеді. Осы көптеген жақтардың қимылға, әрекетке қатысы әр түрлі семантикалық вариантта байқалады. Яғни, мұндағы жақтық мағына «мен»-нің көптігіне емес, «мен+басқалар» мағынасындағы субъектіні білдіру болады. Жіктік жалғауының көптік мағынасы *-мыз, /-міз/, -ңыз /-ніз/, -қ/-к/* жалғаулары арқылы беріледі. Мұнда да шақ, райлық мағыналардың жақпен байланысы айқын байқалады. Мәтін мен сөйлеу жағдайының да елеулі маңызы бар.

1-жақ көпше тұлғалар мынадай мағыналарды білдіреді:

а) Іс-әрекеттің орындалуына бір мезгілде көптеген жақтардың қатысы барлығын көрсетеді: (Еңлік): *Ей, азаматтар! Өлтірерде үш тілек бар емес пе? Үш-ақ түрлі тілек айтам.*

(Дауыстар): *Керегі жоқ, тыңдамаймыз! (М.Әуезов).*

ә) Сөйлеуші жақ пен сөз арналған адресаттың қимыл бірлігін көрсетеді (мен+сен): – *...Нартай деген атты естуші едім, өзін көргенім осы. Келші, Нарым, қайта көріселік, – деп Оспанқұл орнынан тұрып, төс түйістіруге ыңғайланды (М.Рүстемов).* Мұндағы жақтық мәнді айқындауға қосымша себеп болып тұрған – қаратпа сөз. Сондай-ақ, ортақ етістің де өзіндік рөлі бар. Мәтін немесе сөйлеу жағдаятының қажеттілігі де осында.

б) Сөйлеуші мен көптеген адресаттардың іс-әрекетке қатысының бірлігін көрсетеді (мен+сендер): – *Кел, жігіттер, темекі тартайық (Ғ.Мүсірепов).* – *Оу, жігіттер, бұл не отырыс? Кеттік тойға!.. (Б.Мұқаев)* Бұл сөйлемдерде де көптік тұлғадағы қаратпа сөздің елеулі әсері болып тұр.

в) Сөйлеуші мен көптеген бөгде жақтардың әрекет, қимыл бірлігін көрсетеді (мен+олар): ... *Шай ішіп, жадырап кең отырдық.. Біраздан соң тер басып, бой жазуға далаға шыққанбыз (Ә.Әлімжанов).* Бұл соңғы екі вариантты бір-бірінен ажырату көбінесе мәтіндегі, сөйлем ішіндегі қаратпа сөздің болу-болмауына байланысты.

Көпше 1-жақтық тұлғаның бұдан да басқа мәндері бар. Бірақ олар негізінен екі негізді сөйлемге, яғни субъектісі сөзбен берілген сөйлемдерге тән болып келеді.

Сонымен, *көпше 1-жақтық тұлғаның тура мағынасы* көп вариантты бола отырып, сөйлемнің тұтас мағынасының баяншының еркіне қарай әр түрлі жағдайда түрлі стильдік реңде келуін қамтамасыз етеді. Бұл ойдың сөз авторы белгілеген семантикалық ыңғайда берілуіне мүмкіндік жасайды.

Көпше 1-жақтық тұлғалар *ауыспалы мәнде* де қолданылады. Бұл ауыспалылық сөйлемге нақты жақтық мағынадан гөрі жалпылама жақтық мән беру үшін қолданылады. Сөйлемнің бұл түрі кейінірек арнайы тарауда қаралады.

2. **2-жақтық мағына** арнаулы тұлғалар арқылы да, етістік түбірінің лексикалық мағынасы арқылы да беріледі. Соңғы жағдай етістіктің бұйрық райына тән құбылыс екені бізге бұрыннан белгілі. Осыған байланысты 2-жақтық мәnniң семантикалық, стильдік ерекшеліктерін аталған тұрғыда бөліп қарауға болады.

Жекеше 2-жақтық көрсеткіштердің тура мағынасы сөйлеуші тарапынан белгілі бір шаққа қатысты (ашық райда) орындалуға тиіс іс-әрекетті шындыққа сай тұрғыда сөз арналған нақты жаққа (адресатқа) тиісті етіп көрсету болып табылады. Сөйлемнің 2-жақтық мәні әр кезде диалогтік сөйлемдерде сөйлеу жағдаяты ыңғайында айқындалады. Өйткені берілетін хабар әңгімеге қатысатын екі жақтың пікір алысуы тұрғысында бірінен екіншісіне қарата, соған арнай беріледі. Сөйлемдер мағыналық жағынан хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті де болуы мүмкін. Бірақ олардың қайсысы да грамматикалық бастауышсыз бір негізді сөйлем түрінде келеді. Бірнеше мысалдар келтірейік:

1. – *Көкешім, келдің бе, келдің бе маған, ұмытпапсың зой ағаңды...* (Д.Исабеков) 2. *Жәлел отырып саулығын сұрай бастап еді, Сұлтанмахмұт: – Тірі екеніңді көріп отырып, несің сұрайсың, Жәлел мырза?! – деді (Д.Әбілев).* 3. ... *Үшінші – орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің!.. (М.Әуезов)* Мысалдардағы 2-жақтық мәnniң бәрі белгілі бір шаққа (1 – өткен шақ, 2,3 – келер шақ) телінген жеке жақтың іс-әрекеті ретінде көрінген. 2-жақтың бұл тұлғасы әдетте анайы түрі деп аталады. Ал сыпайы түрі *-сыз/-сіз* түрінде беріледі. Бірақ ол жақтың берілісіне өзгеріс әкелмейді, тек сөйлеушілер арасында психологиялық, адамдық қатынастарды

белгілеуде ғана маңызды. Сондықтан, стильдік ыңғайда бірде сыпайылық, ізеттілікті білдірсе, бірде кекесін, мысқыл, менсінбеу т.б. мінездерді танытады. Мысалы: – *Әлі-ақ жазылып кетесіз, – деді дәрігер жұмсақ үнмен жұбата сөйлеп (Б.Бодаубаев).* – *Менің енді сізде жұмысым жоқ. Ал сіздің жұмысыңыз болса, үйге келіп айтарсыз, – дедім де, бұрылып кете бердім (Б.Соқпақбаев).*

Жекеше 2-жақтық тұлғаның *ауыспалы мағыналарда* қолданылуы сөйлемді айрықша стильдік, модальды-экспрессивтік рендермен түрлендірумен бірге олардың типтік түрін де өзгертеді. Әсіресе, тілдегі бір негізді сөйлемдердің «жалпылама жақты» деп аталатын түрінің әр түрлі стильдік модификацияларын жасайды. Сөйлемнің бұл түрі арнайы қаралатын болғандықтан, бірнеше мысалдармен ғана шектелміз:

Жақсымен сөйлессен, қуанасың. Жаманмен сөйлессен, мұнаясын (мақал).

– *...Бәрі-бәрін қайдан оқисың, уақыт бар ма? Оқисың-ау, есте тұрмайды (О.Бөкеев).* ... *«Қан» деп айтуға оңай. Бірақ оны қайдан аларсың? (Е.Оразақов)*

Сондай-ақ, 2-жақтық жекеше тұлға 2-жақтық көпше тұлға орнына қолданылады. Мұндай жағдайда сөйлем ішіндегі төлеу сөздегі субъектілер, қаратпа сөздер көптік мағынаны білдіріп тұрады. Сол арқылы ғана субъектінің көптік мәні айқындалады. Бірақ сөйлем алдыңғы сөйлемдердей типтік өзгеріске ұшырамайды. – *Уа, Албанның баласы, неге жиналдың, басыңа күн туған соң жиналдың? Ұзынды күні бір ауыз сөз айтпай, ұйлығын отырамысың, түге?! (М.Әуезов).*

2-жақтық **көптік мағына** көптік жалғауы (-лар) арқылы беріледі. Бұл мағынаның негізгі мәні (мазмұны) іс-әрекеттің белгілі бір мезгілге (шаққа) қатысты, шындыққа сай-сай емес тұрғыда сөз арналған адресатқа қатысты етіп білдіру.

Бұл мәннің де бірнеше варианттары бар:

1) Іс-әрекеттің бір мезгілде бірнеше адресатқа қатыстылығын білдіреді (сен+сен/дер/): *Майор Ветков бірден-ақ: – Бір-біріңді танисыздар ма? – деді (Ф.Мүсірепов).*

2) Іс-әрекеттің орындалуына бір мезгілде бір адресат және бір немесе бірнеше бөгде жақтың қатысын білдіреді (сен+ол/олар). (Мұнда адресат қаратпа сөз арқылы белгілі болады): *Бұзаубақ: – Ей, батыр-ау, енді құр қаласындар зой! – деді (С.Сейфуллин).*

2-жақтық көптік тұлға ауыспалы мағынада қолданылмайды. 2-жақтық мәннің нөлдік тұлға арқылы берілуі егістіктің түбір күйіндегі мәнімен, яғни бұйрық райымен сәйкес келеді. Бұйрық райы таза бұйрықтық мәннен басқа талап қою, үндеу, тыйым салу, өтіну т.б. райлық мәндерді де білдіретіні белгілі. Осы модальдық мәндердің ай-

тушы сөзі арқылы қарсы жақтағы адресатқа арналуы, яғни айтушы тарапынан адресаттың іс-әрекетке қосылуына қозғау салу – осы нөлдік тұлғаның тура мағынасы болып табылады. Сөйлемнің мазмұны әр уақытта келер шаққа қатысты беріледі. Сонымен бірге бұл тұлға көпше, сыпайылық тұлғаларын, етіс категориясы жұрнақтарын қабылдайды: – *Жылқыдан салт мінетін екі ат алып кел. Таңжарық шалға сәлем айт...* (Ғ.Мүсірепов). – *Мұғалім келді, орын беріңіздер, – деді біреуі (Б.Майлин). – Теңді шештірме, үйге де әбігер болма! Ертең тағы көшесің!* – деді Құнанбай (М.Әуезов).

Бұйрық райлы сөйлемдер мынадай ауыспалы мәндерде қолданылады:

а) 1-жақтық жекелік мағына орнына: (*Ырысбала*): ... *Қомсынған Шоқпарбайым, маңдайға сыймай кетті. Өл, өл бұдан да, кепкен ит, өл...* (шашын мойнына орап өзін қылғындырады) (Ғ.Мұстафин). Бұл сөйлемдегі ауыспалылық мән контекстен (жақша ішіндегі түсіндірме сөзден) айқындалады. Көркем әдебиеттің прозалық түрінде бұл мән автор сөзі арқылы белгілі болады;

ә) 2-жақтық көптік мағына орнына қолданылады: – *Қанға, қанға!* – *Өлтір иттерді, өлтір!* – деген қалың шумен, оңшең бір көк аттылар тиіп кеп кетті (М.Әуезов). б) Көпше 1-жақтық мағына орнына қолданылады. Мұндай қолданыста ол жалпылық мән алады: – *Я, жағдайымыз мәз емес: далаға бар, қалаға бар, көретінің – баяғы бір көздің жасы (С.Мыңжасарова).*

Сонымен, жоғарыда бір негізді белгілі жақты сөйлемдердің жақтық мәндерінің берілуіне және олардың семантикалық, стильдік ерекшеліктеріне шолу жасалды. Жасалған талдау мынадай қорытындыға алып келді:

1-ден, 1, 2-жақтық тұлғалармен түрленген белгілі жақты сөйлемнің бас мүшесі (субъект-предикаттық мүше) бастауыш есімдікпен берілмесе де, тұтас сөйлемнің жақтық мәнін айқындайды;

2-ден, бұл жақтық тұлғалар сөйлемнің белгілі жақтық мәнін білдіруде шақтық, модальдық мәндермен тығыз байланыста болады;

3-ден, жақтық тұлғалар әр уақытта нақты мәнді білдірумен бірге, сөйлеушінің еркіне, сөйлемнің талап еткен құрылымдық ерекшеліктеріне қарай ауыспалы мәнде де қолданылады. Бұл сөйлемнің модальдық, экспрессивтік, ондағы жақтардың мінез-құлық сипаттарын ашуға байланысты болады. Осы жағдай кейде сөйлемнің типтік жағынан өзгеруіне де алып келеді (жалпылық). Мұндай ауыспалылық 1-жаққа қарағанда 2-жаққа көбірек байқалады.

В. Құрылымдық түрлері мен семантикасы. Жоғарыда атап көрсетілгеніндей, бір негізді белгілі жақты сөйлем де предикативтік қатынасқа негізделіп құрылатындықтан, оның бірден бір бас мүшесі ретінде синтаксистік баяндауыш белгіленеді. Сөйлемнің ең басты

ұйымдастырушысы бола отырып, өз бойына субъектінің де (іс иесі) мағынасын сіңірген бұл мүше сөйлемнің грамматикалық (структуралық) болсын, мағыналық (семантикалық) болсын құрылымдарының негізгі тірегі болады.

Алдыңғы бөлімде көрсетілген оның жасалу жолдарынан-ақ бұл мүшенің қандай күрделі құрылымда болатыны аңғарылады. Осындай күрделі құрылымдағы бас мүше жеке дара тұрып та, басқа сөз таптарымен әр түрлі жолдар арқылы қарым-қатынасқа түсіп те белгілі бір сөйлемдік дәрежеге жетеді. Нақтырақ айтқанда, белгілі бір ойдың қорытындысы болатын пікірді сыртқа шығаратын, соның тілдік көрінісі болатын сөйлемді (немесе хабарды, ақпарды) түзеді. Бұл хабарды құрайтын оның сыртқы (формальды) компоненттері (синтаксистік мүшелер) болады да, осы компоненттердің лексика-грамматикалық мағыналарының қатысуымен құрылатын (белгіленетін) пікірді білдіретін мазмұндық құрылымы болады.

Міне, осы екі құрылым кейбір жағдайда бір-бірімен сәйкес келіп жатады, кейде хабардың коммуникативтік ерекшелігіне, соған сай оның грамматикалық құрылымындағы компоненттердің құрылымдық-мағыналық ерекшеліктеріне қарай біріне-бірі сай келмей де жатады. Сондай-ақ, бас мүшенің валенттілік сипатына қарай сөйлемнің, неғұрлым жайылмалана түсуі оны мағыналық (мазмұндық) жағынан кеңейтеді, күрделендіреді. Міне, сөйлем құрылымындағы осы сипатты ашып көрсету – осы бөлімнің басты міндеті болмақ.

Жоғарыда белгілі болғанындай, хабар білдіру құралы бола алатын әр сөйлем белгілі бір синтаксистік мүшелерден, ал әр мүше белгілі бір лексика-грамматикалық мағыналарды білдіретін морфологиялық тұлғалардан құралады. Сөйлемнің жалпы семантикасы (мазмұны, мағынасы) осылардың абстракцияланған (жалпыланған) бірлігінен тұрады. Ал осы жалпыланған құрылымның мазмұнын айқындау үшін орыс ғалымдары сөйлем құрылымын үлгілеп көрсету қажет деп есептейді. Сөйтіп, сөйлем құрылымын (формальды-грамматикалық және семантикалық ыңғайда) үлгі түрінде берудің мәні логика-грамматикалық ыңғайда құрылған субъекті-предикаттық бас мүшенің сөйлемнің сандық және сапалық жағынан құрылымдық түрлерін жасаудағы орнын дәлелдеп көрсету болып табылады. Онда сөйлемнің әр мүшесін құрайтын лексика-грамматикалық бөліктер (элементтер) айқын көрсетіледі және сөйлемнің мүшелік құрылым түрлері бас мүше алдынан олардың иеленетін **орын санына** (етістіктің валенттілігіне) қарай (дәстүрлі грамматикада оны «сөйлемнің жайылмалануы» деп атайды) айқындалады.

Мұндағы тағы бір ескеретін нәрсе – 1-ден, үлгіге алынатын мүшелер, негізінен сөйлемнің басты мазмұнына қатысты бір-бірімен

мағыналық байланыстағы мүшелер болады да, ол мүшелермен тікелей қатысы жағынан онша мәнді деп есептелмейтін, тек сөйлемнің жалпы мазмұнын кеңейту, айқындай түсу үшін қатысатын қосалқы тұрлаусыз мүшелер не оқшау сөздер бұл үлгіге енбейді. Ғылымда ондай мүшелерді **детерминанттар** деп атайды. 2-ден, сөйлем хабар білдіруші тілдік бірлік болғандықтан, оның өзіне тән субъектісі болады. Ал сөйлемнің жалпы мазмұны, семантикасы сөйлеуші жақ тұрғысынан белгілі болады.

Бір негізді сөйлемдердің жеке түрлерінің тұлғалық (структуралық) құрылымын үлгі түрінде жазып көрсету үшін бәріне ортақ символдық белгілер (шартты қысқартулар) тағайындалады. Бұларға: 1) сөйлемнің кіші синтаксистік құрылымын (оған сөйлемнің мағыналық негізін құрайтын мүшелердің өзара қатысы жатады) жасауға қатысатын компоненттерді білдіретін шартты белгілер мен 2) сол компоненттерді құрайтын морфологиялық элементтерді көрсететін шартты белгілер және 3) семантикалық компоненттерді білдіретін шартты белгілер жатады.

Шартты қысқартулардың барлық сөйлем типтеріне ортақ белгілері мен түсінігі мынадай болмақ:

1) **синтаксистік мүшелер:** Б – бас мүше (баяндауыш), Т – тура толықтауыш, Т_ж – жанама толықтауыш, Пш_{мек., мезг., т.б.} – пысықтауыштың мағыналық түрлері, Аш – анықтауыш;

2) **морфологиялық тұлғалар:** З_{1,2,3...7} – септелген зат есімдер немесе субстантивтенген басқа сөз таптары, Сын – сын есім, Сан – сан есім, Ес – есімдік, Ү – үстеу, Е – етістік (ашық рай), Е_{1,2,3(ж – жекеше, к – көпше)} – бас мүшенің жақтық көрсеткіштері, Е_{өзд., өзг. орг., шр.} – етіс тұлғаларымен түрленген етістік, Е_{-ып, -ған} – етістіктің көсемше және есімше түрлері, Е_{-ып ад., -а қал., т.б.} – етістіктің аналитикалық форманттары, Е_{кем} – көмекші етістік, Е_{-у, -ы} – қимыл есімдері, Е_{-у3} – жақсыз сөйлем бас мүшесінде кездесетін барыс септік жалғаулы қимыл есімдері, Е_{-у(1,2,3), -ты(1,2,3)} – жақсыз сөйлем бас мүшесінде кездесетін тәуелдік жалғаулы қимыл есімдері.

3) **Семантикалық мүшелердің аттары:** С – субъект, О – объект, А – атрибут, П – предикат. (Бұлардың әрбіреуінің төменгі жағына олардың предикат семантикасынан туындайтын мағыналары жазылады. Мысалы: П_{қозғ.} – қозғалыс предикаты, С_{әр.} – әрекет субъектісі т.б.)

Бір ескерте кететін жайт – пысықтауыш мүшеге сәйкес келеді деп есептелетін семантикалық мүшені кей ғалымдар «конкретизатор» деп атауды ұсынғаны жоғарыда ескертілген еді. Бұл кітапта анықтауыш пен пысықтауыштың қызмет ұқсастығы ескеріліп, екеуі «атрибут» терминімен аталып берілді.

Сөйлемдер синтаксистік мүшелердің қатысына қарай (бас мүшені қоса есептегенде) бір мүшелі, екі мүшелі, үш мүшелі т.б. болады да,

басқа мүшелердің бас мүшенің алдынан алатын орнына қарай бір орынды, екі орынды т.б. аталады.

Сөйлем құрылымы мынадай ретпен жазылып көрсетіледі:

- 1) синтаксистік құрылым (сөйлем мүшелерінің өзара қатысы);
- 2) морфологиялық құрылым (бұл синтаксистік мүшелердің қандай морфемалардан тұратынын көрсету арқылы семантикалық мазмұнды айқындауға септігін тигізеді);
- 3) семантикалық құрылым (бұл сөйлемнің немесе хабардың сөйлеуші тарапынан білдіретін жалпы мазмұн-мағынасын – семантикасын – білдіреді).

1. Бір мүшелі белгілі жақты сөйлемдер. Баяндауыш мүшенің жеке тұрып та сөйлемдік мағынада болатыны жөнінде қашаннан айтылып келе жатыр (әңгіме, әрине, жіктік жалғауларымен түрленген баяндауыштар жөнінде). Бұл ұғым лингвистикада, әсіресе формальдық грамматика тұсында кең тарады да, қазірге дейін көпшілік ғалымдар еңбегінде ол күшін жойған жоқ. Сондықтан да, жалғыз баяндауыштың өзін сөйлемнің ең кіші құрылымдық үлгісі ретінде тану тіл ғылымында әлі де бар. Осы жөнінде М.Балақаев: «...қазақ тілі сөйлемдері баяндауыштарының дені – етістік баяндауыштар. *Айттым, болды. Кестім, үзілді!.. Тараңдар!.. Жүр!* (Ғ.Мүсірепов) дегендегідей олар да дара күйінде-ақ баяндауыштық қызметте бір құрамды тиянақты сөйлем болып та келеді немесе *Тереңге мені сал, биікке мені жұмса.* (Ғ.Мүсірепов) дегендегідей, өзіне басқа сөйлем мүшелерін ілестіре көп құрамды сөйлемнің жетекшісі болып та кездесе береді», – дейді. [32: 123-б.]

Ғалымның бұл жерде алдыңғы сөйлемдерді «бір құрамды» деп, соңғыларды «көп құрамды» деп атауында қандай негіз себепші екені бізге белгісіз. Шамасы, алдыңғысын «бір құрамды» атауы сөйлемнің бір ғана мүшеден тұруынан болса, соңғысын көп құрамды деп атауы – оның үш мүшеден құрылуына байланысты болса керек. Біздіңше, бұл екі сөйлемнің екеуі де бір негізді (бір құрамды), бірақ әр түрлі компонентті сөйлемдер.

Әйтсе де, автордың алғашқы сөйлемдерді мысалға келтіруінен-ақ баяндауыштардың жеке тұрып та сөйлем құрай алады деген пікірін анық түсінеміз. Шынында, солай, бұл пікірді жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, баяндауыш бас мүшенің 1,2-жақтық тұлғаларда жеке тұрып бір құрамды сөйлем құрауының мағыналық жағынан кейбір ерекшеліктері бар. Нақтырақ айтқанда, мұндай бас мүшенің кейбіреуі мәтінді, сөйлеу жағдаятын қажет етіп, мағынасы солармен тығыз байланысты болып жатса, ал кейбірі ондайларды қажет етпей-ақ, жеке тұрып сөйлем бола алатыны байқалады. Мысалы, 1-жақтық тұлғадағы етістіктердің 2-жақтық тұлғадағы етістіктерге қарағанда жеке тұрып бас мүше болуында мағыналық жетімсіздік байқалатын тәрізді.

– Көшеке, қайтесіз, тұрыңыз...

– Ал тұрмаймын. Ал жатам... (Ә.Нұрпейісов) Осы диалогтағы (сөйлесу жағдаяты) екі сөйлемнің бірі – 2-жақ, екіншісі – 1-жақта. Синтаксистік құрылымы жағынан екеуі де бірдей – баяндауыш бас мүшелер. Бірақ мағыналық жағынан алсақ, 1-сөйлем 2-ге қарағанда жеке тұрып, толық мағыналы сөйлемдік дәрежеде. Ал 1-сөйлемді айтпай, тек екінші сөйлемді қалдырсақ, оның мағыналық кемшіндігі байқалады. Себебі, бірінші сөйлемде сөйлеуші бар және сөз арналған адресат бар. Осы адресат – бір жағынан қимылдың активті иесі болуға тиіс. Ал екінші сөйлемде сөйлеуші де, іс-әрекет иесі де бір субъекті. Мұнда іс-әрекеттің орындалуына басқа бір жақтың әсері жоқ. Нақтырақ айтсақ, алдыңғы сөйлемде 2 түрлі жақ (1- және 2-жақ) және қимыл болса, екіншісінде бір ғана жақ және қимыл бар. Оның үстіне бұл әрекеттер – екі жақтың сөйлесуі үстінде ғана жүзеге асатын әрекеттер. Мағыналық кемшіндік осы жағдаят кезінде толығып, білінбей кетеді. Сондықтан, бұл сөйлемдердің ешқайсысы құрылымдық жағынан жетіспейтін бас мүшемен (бастауышпен) толықтыруды қажет етпейді. Осыған байланысты оларды белгілі жақты бір компонентті сөйлемдер ретінде қараймыз. Себебі, бұл сөйлемдердегі жіктік жалғаулары оларды грамматикалық құрылымы жағынан болсын, семантикасы жағынан болсын ең кіші құрылымдық дәрежедегі сөйлем етіп көрсете алады. Осындай бір ғана бас мүшесі бар бір компонентті сөйлемдер тілде жиі кездеседі. Мысалы:

Жаса, жайна! Жадыра! Жаңар далам! Қаталаған құмыңда қала орнаған. (И.Оразбаев) – Кетіңізші, өтінемін!.. Сау болыңыз. (Д.Исабеков) – Амансыңдар ма, айналайындар! (С.Асылбеков) – Отыр да, сөйле!.. (М.Жұмабаев) Осы сөйлемдерде де мағыналық толымсыздықтар байқалатын тәрізді. Алайда, ондай толымсыздықтар сөйлемнің кіші мағыналық құрылым үлгісіне (хабардың түйінді мазмұнына) әсер етпейтін, синтаксистік мүшелердің (бұл жерде тұрлаусыз мүшелердің) жоқтығына байланысты ғана пайда болатын толымсыздықтар болып табылады. Ал бұл толымсыздықты контекст пен сөйлеу жағдаяты және бір ғана бас мүшенің (баяндауыш) өзара бірлігі білдірмей жібереді.

Сонымен, белгілі жақты сөйлемнің ең кіші құрылымдық үлгісі бола алатын сөйлем – бір ғана предикаттық етістік бас мүшеден тұратын сөйлем болып есептеледі. Мұндай құрылымдағы сөйлемдердің синтаксистік құрылымы бірдей болғанымен (Б – бас мүше), олардың семантикасы бас мүшенің негізі болып табылатын етістіктің семантикасына және грамматикалық тұлғалардың ерекшеліктеріне қарай алуан түрлі болады. Бұның өзі сөйлем бас мүшесінің морфологиялық құрылымынан да айқын сезіледі. Мысалы: – *Кетіңізші, өтінемін!.. (Д.Исабеков)* Бұл сөйлем салалас құрмалас ынғайында, бірін-

ші компоненті 2-жақта, екінші компоненті 1-жақта құрылған түрде берілген. Сөйлемдердің құрылымын мынадай үлгіде беруге болады:

Синт.: Б, Б;

Морф.: E^{2ж}, E^{1ж}; E^{өзд. ет.};

Сем.: C_{қозғ.} – П_{қозғ.}, C_{өр. (сөзім)} – П_{өр. (сөзім)}.

Бұл үлгіден сөйлемнің синтаксистік құрылымдарында айырмашылық байқалмайды. Бірақ сөйлем мазмұнына зер салсақ, мағыналық өзгешеліктер айқын көрінеді. 1-сөйлем семантикасы – етістіктің қозғалыс мағынасын білдіруімен байланысты болады. Соған сай оны (сөйлем семантикасын) *сөйлеуші жақтың адресатты (сөз арналған жақ) қозғалысқа ендіру талабын білдіреді* деп түсінген орынды. Яғни бұл мазмұн сөйлемнің морфологиялық құрылымы (сөздердің лексикалық мағынасы және тұлғалардың грамматикалық мағыналыры) мен ондағы тұлғалардың жалпыланған семантикасының бірлігінен туындайды. Ал 2-сөйлем семантикасы сөйлеуші жақтың өзіне тән пассив әрекетін (абстракциялық сезімдік әрекет) білдіреді. Сонда сөйлемдердің синтаксистік құрылымы бір мүшелі болса да, семантикалық құрылым екі мүшелі (субъекті және предикат) болып, біріне бірінің сәйкес келмей тұрғаны айқын көрінеді.

Осындай құрылымдағы сөйлемдерді бақылауда байқалған тағы бір ерекшелік – бір компонентті белгілі жақты сөйлем жасауға көбінесе сол етістіктер қатысады. Себебі, сабақты етістіктер қалайда тікелей объектіге қатысты болып, сондай сөздерді меңгеретіндіктен, мұндай етістіктер бас мүше қызметінде келгенде сөйлем толымсыздығы байқалады. Сөйтіп, олар логикалық жағынан кем дегенде екі компонентті болады.

Сөйтіп, 1,2 - жақтық тұлғадағы баяндауыштар (бас мүше) жеке тұрып-ақ қарапайым сөйлем структурасын құра алады. Себебі – сөйлем грамматикалық құрылымы жағынан бір ғана бас мүшеден тұрғанымен, семантикасы жағынан айқын жақты білдіріп, сол ыңғайда мағыналық жағынан екі бас мүшелі болып табылады. Бір негізді сөйлемдердің предикативтік ерекшелігі де осы семантикалық (логикалық) бас мүшелердің предикативтік қатынасына байланысты болады. Осыған байланысты Н.А.Баскаков бір кезде «етістіктің жіктелу парадигмасы – бастауышы жіктеу есімдігі арқылы, баяндауышы соған сай жіктік жалғаумен түрленген етістік немесе есімдер арқылы жасалған шағын сөйлеммен барабар» екенін айтқан болатын [29: 49-б.]. Ал И.Х.Ахмагов 1,2-жақ жалғауларымен түрленген лексемалар, шынында да, тек бір ғана синтаксистік мүше – баяндауыштан, бірақ логикалық субъекті мен предикаттан тұратын шағын сөйлемдер жасайтынын мақұлдай отырып, мұндай лексемалар нөлдік тұлғада келгенде, қарашай-балқар тілінде екі негізді толымсыз сөйлемдер жасайтынын айтады [8: 104-б.]. Ғалым

пікірінің соңғы бөлігі, ол келтірген мысалдарға қарағанда, 3-жақты сөйлемдер үшін ғана орынды.

Сөйлемнің мұндай құрылымы бір негізді белгілі жақты сөйлемнің бір ғана типтік түрін жасайды. Белгілі жақты сөйлемнің басқа типтік түрлері осындай баяндауыштардың валенттілігіне (басқа мүшелерді меңгере алу мүмкіндігіне) қарай басқа лексемалармен (тұрлаусыз мүшелермен) толығыуы ыңғайында жасалады.

2. Екі мүшелі (екі компонентті) белгілі жақты сөйлемдер құрылымдық жағынан бірнеше вариантты болып келеді:

а) Бас мүшенің табыс септігіндегі **тура толықтауышты** меңгеруі арқылы келетін екі мүшелі сөйлемдер болады. Мұндай сөйлемдер тек осы екі мүше арқылы да немесе бұлардан басқа факультативтік (қосалқы) мүшелермен жайылмаланып та жасалуы мүмкін. Бірақ, сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісін жасауда тура толықтауыш басты мағыналық рөл атқарады да, басқа мүшелер тек мағыналық қажеттілікке қарай енгізіледі немесе мүлде енгізілмейді. Бұл ерекшелік, бір жағынан, сөздердің тіркесу қабілетімен де байланысты болады. Осы жөнінде Ә.Аблақов: «Қимыл-әрекетті білдіретін етістіктер ең алдымен табыс жалғаулы сөздерді талап етіп, тура толықтауышпен берік мағыналық байланыста тұрады», – дейді. [103; 99-б.] Мына мысалдарды салыстырып көрейік: – *Басыңызды көтердіңіз бе?.. (Е.Домбаев) – Тәкежан, бар өлеңді жоймайық... (М.Әуезов)* Алдыңғы сөйлем тек тура толықтауышпен бас мүшеден тұрады. Бас мүшенің сабақты етістіктен жасалуы тек бір ғана табыс септікті сөзді қажет етіп тұр. Ал екінші сөйлемдегі «бар» (барлық) есімдігі бас мүшеге қатысты емес, тек «өлең» сөзінің анықтаушы ғана қызметін атқарады. Сөйлемнің кіші құрылымын жасауда оны түсіріп айтқаннан келер зиян жоқ. Сондықтан, сырттай қарағанда бірі екі мүшелі, бірі үш мүшелі сөйлем тәрізді болып көрінгенімен, кіші сөйлемдік құрылымы жағынан бірдей болады (екі мүшелі: Т – Б). Семантикалық құрылымы: субъект – объект – предикат. Сөйлемдердің құрылым үлгісін былай көрсетуге болады:

синт: Т – Б және Т – Б;

морф.: $Z_4 - E^{2ж}$ және $Z_4 - E^{1ж}$;

семант.: $S_{ер} - O_{ер} - П_{ер}$ және $S_{ер} - O_{ер} - П_{ер}$.

Екі сөйлемнің құрылымдарындағы өзгеріс бас мүшелердің жақтық тұлғаларында ғана. Міне, осы өзгешелік және бас мүшелердің семантикалық мәндерінен туындайтын мағыналар сөйлемдердің жалпы семантикалық мазмұндарын да айқындайды. Осыған байланысты алғашқы сөйлем семантикасын – сөз арналған субъекті (адресат) қимылының объектіге тікелей бағытталуын сөйлесуші жақ тарапынан шындыққа сай білдіру деп түсінсек, екінші сөйлем семантикасын –

ішінде сөйлеуші де, тындаушы да бар көптеген жақтардың объектіге тура бағытталған әрекетін сөйлеуші жақ тарапынан білдіру деп түсінеміз.

Бас мүшелер күрделеніп келгенде де немесе тура толықтауыш күрделеніп келсе де, семантикалық өзгерістер сол күрделі мүшелер семантикасынан туындайды.

ә) Сөйлемнің синтаксистік құрылымына енген жанама толықтауыштар да баяндауышпен тығыз мағыналық байланыста болып, оны сөйлем құрамынан шығару мүмкіндігі болмайтын кездері көп болады. Синтаксистік құрылымы жағынан жанама толықтауышпен жайылмаланып келген белгілі жақты сөйлемдердің үлгісі бірдей болғанымен ($T_{ж} - B$), семантикасы оған қатысатын мүшелердің лексика-грамматикалық мағыналарына қарай өзгеріп отырады. Мына үш сөйлемді салыстырып көрейік: 1) – ...Арттағы елден күдер үзгеміз. (М.Мағауин) 2) – Әй, қатын, жап аузыңды. Мына кісілерге шай қой. (Ә. Нұрпейісов) 3) – Анау Абай ғой, айналайын-ай! Анасына айтайыншы... (М. Әуезов)

Алғашқы сөйлем құрылымын мынадай үлгіде көрсетуге болады (бұдан былай төмендегідей ретпен жазылады):

$T_{ж} - B$;

$Z_3 - ...E^{1к}$;

$C_{күйі} - O_{күйі} - П_{күйі}$ ал жалпы семантикасы – ішінде сөйлеуші жақ та бар көптеген субъектілердің мекендік объектіге қатысты көңіл-күйлерін сөйлеуші тарапынан білдіру. Бұл жерде шығыс септігінің грамматикалық мағынасын дәл танудың мәні зор. Өйткені, бұл септік бірде объектілік мағынаны білдірсе, бірде мекендік, бағыттық мағыналарды айқындап, пысықтауыштық (атрибутивтік) қызмет атқарады. Кейде осы екі мағынаны қоса қамтуы да мүмкін. Бұл сөйлемдегі шығыс септігінде тұрған сөз нақты заттық мағынада тұрғандықтан (мағынаны сұрақ қою арқылы білуге болады – *неден?*) объектілік қызмет атқарады. Сөйлем семантикасы да осы мағынаға қатысты түсініледі. 2 және 3-сөйлемдердегі барыс септік жалғаулары да бұл сөйлемдерде нақты объектілік мағынада қолданылып тұр. Сондықтан, бұл сөйлемдердің бас мүшелерінің грамматикалық құрылымындағы өзгерістер ғана олардың жалпы семантикаларында ептеген өзгерістер жасауға себепші болады. 2-сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$T_{ж} - B$;

$Z_3 - ...E^{1ж}$;

$C_{әр.(қимыл)} - O_{әр.(қимыл)} - П_{әр.(қимыл)}$ түрінде болады да, семантикасы – сөйлеуші жақ тарапынан адресатты объектілік жаққа бағытталған қимыл-әрекетке міндеттеуді білдіреді. 3-сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$T_{ж} - B$;

$Z_3 - ...E^{1ж}$;

С_{әр.(сөйлеу)} – О_{әр.(сөйлеу)} – П_{әр.(сөйлеу)}, ал семантикасы сөйлеуші жақтың объектілік жаққа бағытталған сөйлеу әрекетін орындауға ниеттенгендігін білдіреді.

Ә.Аблаков әр түрлі семантикалық етістіктердің басқа сөздерді меңгеру қабілеті де әр түрлі болатынын айта отырып, әр етістіктің бір ғана септік жалғауын да, бірнеше септік жалғауын да қатар меңгеру қабілеті болатынын ескертеді. Соның ішінде, әсіресе бірнеше септік жалғауын қатар меңгергенде, олардың ішінде біреуі мағыналық жағынан басым, етістік мағынасына етене жақын болатынын, сонымен бірге олардың объектілік және пысықтауыштық қатынаста болатынын айтады. Ғалым: «...Сондықтан да, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарларында, негізінен, адам атаулары не солардың орнына жүретін есімдіктер болып келеді де, басыңқы сыңарлары осылармен мағыналық қатынаста орайласып жатқан қозғалыс мәнді етістіктер болады», – дейді. [103: 122-125-66] Салт етістіктердің басқа түрлеріне де осы пікір сәйкес келетінін байқаймыз. Бұл ерекшелік жоғарыда келтірген мысалдардан да (2,3-сөйлемдер) айқын көрінеді.

Мұндай сөйлем құрылымы кейде актуальдану әсерінен мүшелерінің орын ауысуы арқылы да жасалады. Мұндай жағдайда сөйлем құрылымында өзгеріс болғанымен, семантикасында өзгеріс болмайды. Мысалы: – *Айтпа, айтпа деймін анаған! Айтушы балма анаған!.. (М.Әуезов) – Тіздірермін танауларыңнан! Көгендермін қозыдай! (Ғ.Мүсірепов)*

Салт етістіктермен объектілік қатынаста келіп, екі компонентті бір орынды сөйлем құрауға жатыс және көмектес септіктері де қатысады. Бірақ олардың ауқымы өте кең емес. Олардың пысықтауыштық қатынастағы сөйлем құрауы басымырақ көрінеді.

б) Табыс септігінен басқа септік жалғаулы сөздер (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) бас мүшемен пысықтауыштық (мекен, кеңістік т.б.) қатынаста байланысып, екі мүшелі белгілі жақты сөйлем жасайды. Ондай сөйлемдер құрылымының морфологиялық элементтері жоғарыдағыдай болғанымен, синтаксистік мағыналарына қарай семантикалары да өзгереді. Мысалы:

– *Ана жылы сендер жақта болғанмын... (М.Рүстемов)* Сөйлемнің кіші құрылымы жатыс жалғаулы мекен пысықтауыш пен бас мүшенің тіркесінен тұрады. Оның құрылымдық үлгісі:

Пш_{мек} – Б;
З_ж – ...Е_{ған}

С_{қозғ} – А_{мек} – П_{қозғ} болады да, ал сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші жақтың болып өткен өз қозғалысын мекендік жағынан нақтылай көрсетуі болып табылады.

– Ата, шынымен ауылдан сөйлесіп тұрмысың? (С.Асылбеков) Кіші құрылымдық сөйлем: «...ауылдан сөйлесіп тұрмысың?». Сөйлем үлгісі:

Пш_{мек} – Б;

З₆ – Е_{2ж}^ж;

С_{сөйл} – А_{мек} – П_{сөйл}. Сөйлем семантикасы – сөз арналған адресаттың сөйлесу әрекетінің орны сөйлеуші жақ тарапынан нақтыланады.

Пысықтауыш мүшенің негізгі қызметі бас мүше (предикат) мағынасын – мезгілдік, мақсаттық, мекендік, орындық, сындық жағынан нақтылау, айқындау болғандықтан, олар көбіне үстеулердің осы мағыналас түрлерінен де, көсемшелерден де, үстеу мағынасындағы сын есімдерден де жасалады. Бұлардың әрқайсысы бас мүшемен жекелей іргелес байланысып, екі мүшелі кіші құрылымдық сөйлемдер жасайды:

... *Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым...* (Абай) Құрылымдық үлгісі:

Пш_{мезг.} – Б;

Ү_{мезг.} – Е_{1ж}^ж;

С_{қалып} – А_{мезг.} – П_{қалып} болса, семантикасы – сөйлеуші жаққа тән қалып-күйдің нақты бір мезгілге қатысты орындалуын білдіру болып табылады.

– Жаным-ау, адам баласысың ғой... *Айтып өлтірсеңші!* (М.Әуезов) Құрылым үлгісі:

Пш – Б;

Е_{сқ} – Е_{2ж}^ж;

С_{ыр.} – А_{сқ} – П_{ыр.} Бұл үлгі бойынша, сөйлем семантикасы – сөз арналған жаққа (адресатқа) тән әрекеттің орындалу амалы сөйлеуші жақ тарапынан айқындатып көрсетіледі.

– Енді *бірауық аяқ суытайық...* (С.Асылбеков) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі былай беріледі:

Пш_{мөлш.} – Б;

Ү_{мөлш.} – Е_{1к}^ж;

С_{қалып} – А_{мөлш.} – П_{қалып}. Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші жақ ішінде өзі де бар көптеген жақтардың қозғалыс-қалпын өзгертуге ниетін мөлшерлік жағынан нақтылай білдіреді.

– *Сөз өз басыңда болған соң келіп тұрмыз.* (М.Әуезов) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Пш_{себеп} – Б;

...Е_{-ған соң} – Е_{1к}^ж;

С_{қозғ.} – А_{себеп} – П_{қозғ.}. Семантикасы – сөйлеуші жақ өзі ішіне қатысқан көптеген жақтар қозғалысының себебін айқындап білдіреді.

АКТУАЛЬДАНУҒА байланысты кейде пысықтауыштың бас мүшеден кейін келуі кездеседі. Мұндайда құрылымда болатын позициялық өзгеріс сөйлем семантикасына әсер етпейді.

Сонымен, 1,2-жақтық тұлғада келген бас мүшелер белгілі жақты сөйлем құрылымында басты ұйымдастырушы мүше қызметін атқарып, басқа сөйлем мүшелерімен бір орындық ыңғайда байланысады да, екі мүшелі құрылымдағы сөйлемдер жасайды. Бірдей синтаксистік құрылымдағы сөйлемдер оны түзуге қатысатын грамматикалық элементтердің жалпыланған семантикасы әсерінен түрлі-түрлі семантикалық мазмұндар білдіреді.

3. **Үш мүшелі** белгілі жақты сөйлемдердің де бірнеше құрылымдық варианттары болады.

а) Кейде предикаттық бас мүшесі бір орынды болып келетін сөйлемдер **үш мүшелі** құрылымда да кездеседі. Үшінші мүше, негізінен, семантикалық атрибут болады да, ол предикат мүшеге емес, толықтауыш мүшеге (кебінесе тура толықтауыш) катысты болады. Нақтырақ айтқайда, бас мүше толықтауыш мүшемен байланысуы кезінде сол толықтауышты белгілі бір сапалық, сандық т.б. белгілері жағынан анықтап тұратын анықтауыштың да сөйлем мазмұнына белгілі дәрежеде қатысы болады. Анықтауыш мүшелерсіз сөйлемнің кіші құрылымы мағыналық жағынан өте-мөте толымсыз болады. Сондықтан бұл мүшені сөйлемнің құрылымдық үлгісіне енгізуге тура келеді. Бірнеше мысалдар:

– *Артқы күнді көріп алармыз... (М.Әуезов)* Осындағы «артқы» сөзі толықтауыш мүшені анықтап тұр және бұл сөзді құрылымнан шығарсақ (*күнді көріп алармыз*) мағына олқылығын туғызады. Сөйлемнің құрылым үлгісі:

Аш – Т – Б ;

Сын – З₄ – Е^{1к} ;

С_{ар} – А_{қатыс.} – О_{ар} – П_{ар}. Осы құрылымға сай сөйлем семантикасы былай түсініледі: ішінде сөйлеуші жақ та бар көптеген субъектілердің қатыстық мәнді мезгілдік объектіге бағытталған көру әрекетінің орындалуына сөйлеушінің сенімсіздік (модальдік) көзқарасы білдіріледі.

– *Бір қимылды істеуін істедің.* Бірақ енді сақ бол. (М.Әуезов).

Құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

Сан – З₄ – Е^{2ж} ;

С_{ар} – А_{мөлш.} – О_{ар} – П_{ар}.

Семантикасы – белгілі адресаттың (тыңдаушы, сөз арналған жақ) белгісіз қимылдық объектіге бағытталған іс-әрекеті сөйлеуші тарапынан шындыққа сай орындалғанын білдіру.

... *Оған деген махаббатымды ұмыта алар емеспін (Қ.Жұмаділов).*

Құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

З_{4-ген} – З₄ – Е^{1ж} ;

$S_{ойлау} - A_{қатыстық} - O_{ойлау(сезім)} - П_{ойлау}$. Семантикасы – сөйлеушінің бөгде жаққа арналған сезіміне (дерексіз объектіге) бағытталған ойлау әрекетін білдіруі.

...Жақсы ағаның зор дәмесін әмсе өстіп ақтағайсың (М.Әуезов).

Құрылымдық үлгісі:

$A_{ш} - T - B$;

$Z_2 - Z_4 - E_{-ғай}^{2ж}$;

$S_{ар} - A_{меншк} - O_{ар} - П_{ар}$. Сөйлем семантикасы белгілі бір субъекті-жаққа тән абстрактылық объектіге тікелей бағытталған адресат іс-әрекетінің орындалуын сөйлеуші тарапынан қалайтындықты білдіреді.

Міне, талданған сөйлемдерден көріп отырғанымыздай, бірдей синтаксистік мүшелермен келген сөйлемдердің, сол мүшелердің лексика-морфологиялық, синтаксистік мағыналарының өзара үйлесіп келуіне қарай олардың семантикалары да өзгерін отырады екен.

ә) Предикат құрамындағы етістіктің салт-сабақтылық мағыналарымен етіс жұрнақтарын қабылдау арқылы пайда болатын грамматикалық мағыналарына қарай олар тура толықтауышпен де, жанама толықтауышпен де бір мезгілде тіркесетін жағдайлары болады. Баяндауыштың осындай екі валенттілігіне байланысты оны жайылмаландыратын толықтауыштардың бірі міндетті түрде тура толықтауыш болады да, екіншісі басқа септік жалғауларындағы жанама толықтауыштар болады. Сөйтіп белгілі жақты сөйлемнің екі орынды үш мүшелі типтері жасалады. Мысалы: ...*Сый дәметте*, берсе, алма еш адамнан... (Абай) Сөйлемнің кіші құрылымы қара сөзбен берілгенде былай болар еді: «адамнан сый дәметте». Сонда бұның құрылымдық үлгісі:

$T_{ж} - T - B$;

$Z_6^{ж} - Z_4 - E^{2ж}$;

$S_{ар} - O_{ар} - O_{ар} - П_{ар}$ болса, жалпы семантикасы белгілі тыңдаушының заттық объектіге тура бағытталған әрекеті сол объекті иесі болатын жаққа да жанамалай бағытталатындықты білдіру болады.

... *Кебекпенен мені аз ғана арыздастыр...* (Шәкәрім). Курсивпен жазылған сөздер сөйлемнің кіші құрылымының компоненттері болып есептеледі. Сонда сөйлемнің құрылымы:

$T - T - B$;

$Z_7^{ж} - Z_4 - E^{2ж}$;

$S_{ар} - O_{ар} - O_{ар} - П_{ар}$.

Бас мүшедегі ортақ етіс (-с) көмектес септікті сөзді қажет етсе, өзгелік етіс жұрнағы (-тыр) табыс септікті сөзді қажет етеді. Сонда бұл сөйлемнің семантикасы – сөйлеуші жақ пен бөгде жақтың бірлескен әрекетін жүзеге асыру жөнінде сөйлеуші жақ атынан сөз арналған белгілі адресатқа өтіну болып табылады.

...Адал күнімде асыл махаббатымды саған тапсырсам деп едім (Д.Әбілев). Құрылымдық үлгісі:

T – T – B ;
 $Z_4 - Z_3 - E_{\text{са}} \dots E_{\text{кем}}^{1ж}$;
 $C_{\text{әр}} - O_{\text{әр}} - O_{\text{әр}} - П_{\text{әр}}$.

Сөйлемнің семантикасы – белгілі сөйлеушінің дерексіз заттық объекті ретіндегі сезімін сөз арналған адресатқа бағыттауды қалайтынын білдіру.

б) Предикаты екі валентті болғанда тура толықтауыштан басқа пысықтауыш та баяндауыш алдынан бір орынды иемдене алады. Ол пысықтауыштар негізінен предикатты мезгілдік, мекендік, амалдық т.б. сипаттары тұрғысынан нақтылайды (конкретизациялайды). Бірнеше мысалдар ғана келтірейік:

– ... Тек ашуыңды аулақ әкет!.. (М.Әуезов). Құрылым үлгісі:

T – Пш_{мек.} – B ;

$Z_4 - Y_{\text{мек.}} - E^{2ж}$;

$C_{\text{козг.}} - O_{\text{козг.}} - A_{\text{козг.}} - П_{\text{козг.}}$.

Жалпы семантикасы – адресаттың дерексіз объектіге бағытталған қимылы сөйлеуші арқылы мекендік жағынан нақтыланады.

...Не істерімді білмей, күнделігімді алып жазып отырмын. (Ж.Аймауытов) Құрмалас сөйлемнің басыңқы компоненті – белгілі жақты сөйлем. Оның құрылымы төмендегідей болады:

T – Пш – B ;

$Z_4 - E_{\text{сқ}} - E_{\text{шп отыр}}^{1ж}$;

$C_{\text{қалпы}} - O_{\text{қалпы}} - A_{\text{амал}} - П_{\text{қалпы}}$.

Бұл сөйлемнің семантикасы мынадай сипатта болар еді: сөйлеушінің (сөз авторының) объектіге бағытталған қимылдық қалпы амалдық сипаты жағынан нақтыланған.

–... Оны кезінде көрерміз... (Ә.Нұрпейісов) Құрылымдық үлгісі:

T – Пш – B ;

$Z_4 - Y_{\text{мезг.}} - E_{\text{сқ}}^{1ж}$;

$C_{\text{әр}} - O_{\text{әр}} - A_{\text{мезг.}} - П_{\text{әр(көру)}}$.

Сөйлем семантикасы – ішінде сөйлеуші бар көптеген жақтың белгісіз объектіге бағытталғанын көру әрекеті мезгілдік жағынан нақтыланғандықты білдіреді.

Кейде пысықтауыштар актуальданған жағдайда іс-әрекет бағытталған объекті баяндауыштан кейін шығатыны бар. Бұндай жағдайда грамматикалық құрылым өзгергенімен, сөйлем семантикасында өзгеріс болмайды. Мысалы:

– Жүдә, қатты шошымның зой бізді. (С.Асылбеков)

Құрылымдық үлгісі:

Пш_{сқ} – B – T ;

$$\begin{array}{c}
 \text{Ү}_{\text{ск}} - \text{Е}_{\text{ком.}} \text{ } ^2\text{ж} - \text{З}_{\text{4}} \text{;} \\
 \text{С}_{\text{күй}} - \text{А}_{\text{күй}} - \text{П}_{\text{күй}} - \text{О}_{\text{күй}} \text{ } \cdot
 \end{array}$$

Семантикасы – адресат әрекетінің ішінде сөйлеуші жақ бар объектілік жақтардың көңіл-күйіне әсерін сөйлеуші тарапынан айқындай көрсету.

Сонымен, бұл мысалдардан байқағанымыз – пысықтауыштар предикат мүшемен тікелей байланысып, бір орынға ие болады да, сол арқылы сөйлем семантикасында сол предикат білдіретін іс-әрекет, қозғалыс, қимылдарды мезгілдік, мекендік, сын-сипаттық жағынан нақтылап, айқындап отырады.

Белгілі жақты сөйлемдердің бастауыштары болмауына байланысты олардың құрылымдық мүшелері үшеуден артық болмайды. Әрине, сөйлем әр мүшенің жеке дара сөздерден ғана емес, күрделеніп келулерінен де жасалады. Тіпті, кей мүшелер тұтас үйірлі мүшелерден тұруы да мүмкін. Осындай жағдайда сөйлем өте күрделі құрылымда болады.

Еңбектің мақсаты белгілі жақты сөйлемдердің де белгілі бір құрылымдық сипаты мен оған сай семантикалық ерекшеліктерін көрсету болғандықтан, барынша қарапайым (элементарлы), түсінуге жеңіл, аса күрделі емес мүшелерден тұратын сөйлемдер алынды. Оның үстіне әр мүшенің барлық түрлену мүмкіндігіне қарай түгел мысалдар келтіре берудің де қажеттігі аз деп есептелінді. Дегенмен, осы келтірілген мысалдардың өзі сөйлемнің ең кіші деген құрылымының өзінде сол құрылым айқын көрсететіндей мағына мазмұн болатынын көрсетеді.

Сөйлемнің жалғыз ғана тірегі болып есептелетін бас мүше (баяндауыш, предикат) оның қандай құрылымдық жүйесінде болмасын, берілетін қандай мағынада болмасын, бірден-бір ұйымдастырушылық қызмет атқарады. Ең бастысы – оның бойында логикалық предикат пен логикалық субъектінің бірлігінен туатын предикативтік қатынастың болатындығы. Сонда, белгілі жақты деп аталатын бір негізді сөйлем грамматикалық (формальдік) құрылымы тұрғысынан бір бас мүшелі болғанымен, семантикалық құрылымы жағынан екі мүшелі болатынына ешбір күмән жоқ.

3.2 Жалпылама жақты сөйлемдер

Белгісіз жақты сөйлемдерден ерекшеліктері. «Жалпылама жақты» және «белгісіз жақты» деп аталатын сөйлем түрлері жалпы тіл білімінде, соның ішінде түркітануда да бір негізді сөйлем түрлері ретінде танылып келеді. Бұл сөйлем түрлері өткен ғасырдың 60-жылдарына дейін жай сөйлемнің «жақсыз», «толымсыз» аталатын түрлері-

нен бөлініп алынған жоқ. Қайсыбір еңбектерде, әсіресе мектеп грамматикаларында, бұлар әлі де бірге қаралып келеді. Тек орыс тілінің әсерімен түркі тілдерінде бір негізді сөйлем түрлері жеке әңгіме бола бастағанда қазақ тілінде де осы сөйлем түрлері зерттеу нысанына айнала бастайды. Ғ.Ластасваның (Ғ.Мадина) алғашқы бір мақаласында осындай сөйлем түрлерінің қазақ тілінде де бар екені сөз болып, олар «жалпылама» және «белгісіз жақты» деген атпен алғаш рет аталады. Бірақ ол тұста бұл екеуінің ерекшеліктері нақты ажыратылмаған болатын. Ізденуші: «...Жағы белгісіз сөйлемдерде бастауыш болмайды және оның орны жоқталмайды...» – дей келіп, «... жағы белгісіз сөйлем мен жалпыланған жақты сөйлемнің сарыны бір. Айырмашылық тек тұлғасында ғана, – дейді де, – Бұл екеуі мағыналас болғандықтан, екеуін бір ғана терминмен – белгісіз жақты сөйлем деп атау керек», – деген тұжырым жасайды [104: 37-39-бб]. Зерттеуші кейінгі бір еңбегінде белгісіз жақты сөйлемге: «Баяндауышы етістіктің екінші және үшінші жағында тұрып, мағына жағынан үш жаққа бірдей ортақ, жалпыланған қимылды көрсететін грамматикалық бастауышы жоқ сөйлемдерді белгісіз жақты сөйлем дейміз», – деп анықтама береді де, осы белгісіз жақты сөйлемнің, әдетте, іштей «жалпылауыш» және «белгісіз» жақты сөйлемдер деп екіге бөлініп жүргендігін, бірақ олай бөлудің қазақ тілі үшін мәнді емес екендігін айтады. Өйткені, зерттеушінің ойынша, белгісіз жақты сөйлемді бұлай бөлу таза мағыналық жағын ескергендіктен. Сондықтан бұл сөйлем типтерін бір ғана «белгісіз жақты» деп атау қажет деген тұжырым жасайды [80: 58,59-бб]. Алайда, «жалпылауыш жақты» және «белгісіз жақты» терминдері 1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасы» атты академиялық еңбекке енгізілгенімен, оқулық грамматикалардан орын алған жоқ.

Сол тұстағы М.Балақаевтың еңбегінде бұл сөйлемдер осы аттас екіге бөлініп қарастырылса [105], Н.Т.Сауранбаевта бұрынғыша толымсыз және жақсыз сөйлемдер қатарында жүр [78].

Басқа ғалымдар ішінде А.Әбілқиев сөйлемді стильдік ерекшеліктеріне қарай топтастыра отырып, соның ішінде жалпылама жақтық мәнді сөйлемдерді «ауыспалы» деп атайды да, белгісіз жақты сөйлемді арнайы бөліп қарайды [84].

Одан бергі жердегі, тіпті, 80-90-жылдардағы оқулықтарда да осы үш бағыт сақталынған. Мысалы: «жалпылама» және «белгісіз» жақты деп бөліп қараушылар: О.Күлкенова [106: 175-б.], М.Балақаев [32: 242,243-бб], ал жалпылама жақты ретінде қараушы: М.Қараев [85: 186-б.]; бұларды жақсыз және толымсыз сөйлем ішінде қарайтындар: Ш.Бектұров, М.Серғалиев [89: 187-б.], С.Исаев [107: 139-б.]. Алдыңғы топтағы мамандар анықтамалар бергенде жалпылама жақтыға 2-жақтық жіктік жалғаулы баяндауышы бар сөйлемді алса, белгісіз

жақтыға 3-жақтық баяндауышты сөйлемді алады. Екінші топтағылар бұл екеуін бір анықтамаға біріктіреді.

Міне, осы ала құлалықтың өзі-ақ қазақ тілінде «белгісіз» және «жалпылама» жақты сөйлемдердің өзіндік белгілерінің нақты анықталмағандығын көрсетсе керек.

Рас, Ғ.Мадина айтқандай, орыс тіл білімінде сөйлемнің бұл екі түрі сол 50-жылдардан бері қарай нақты түрде ажыратыла бастады. Оған дейінгі орыс тіліндегі зерттеулерде бұл сөйлем түрлері әр түрлі қаралып келген. Мәселен, А.А.Шахматов «жалпылама» мен «белгісіз» жақты сөйлем түрін ажыратпайды, бірақ екеуін бір ғана «белгісіз жақты бастауышсыз сөйлем» деген тақырыппен қарайды. [37: 70-81-бб] Ал Е.М.Галкина-Федорук те бұл сөйлемдердің жалпылық және белгісіздік мәндерін бір-бірінен айырмайды. [108: 101-103-бб]

70-жылдардан бері қарай тілдегі сөйлем семантикасын зерттеуге байланысты қол жеткен табыстар орыс тілінде болсын, басқа тілдерде болсын бұл екі сөйлемді ажыратып қараудың қажеттігін дәлелдеп отыр.

Сонда «белгісіз» жақты сөйлем мен «жалпылама» жақты сөйлемді ажыратар меже не дегенде, біз олардың мағыналық ерекшеліктерін, яғни сөйлемнің семантикалық құрылымын басты нысана етеміз. Бірақ бұл мағынаның берілуінде сөйлемнің грамматикалық құрылымының мәні бар екенін де естен шығармауымыз керек.

Осы тұста Т.П.Ломтевтің заттың жалпылығы мен белгісіздігі туралы мынадай пікірін ескермекке болмайды: «Мына екі жағдайды қанағаттандырғанда ғана зат жалпыланған деп есептеледі: а) егер ол белгілі бір жиынтық көптің мүшесі ретінде ұсынылса; б) егер ол осы жиынтық көптің қандай мүшесі екеніне қарамастан шығарып тастауға болмайтын нақты мәндегі белгілі бірі болса.

Егер мына екі жағдайды қанағаттандыратын болса предикаттық зат белгісіз деп есептеледі: а) егер ол белгілі бір жиынтық көптің мүшесі ретінде ұғынылса; б) егер ол осы жиынтық көптің қандай екеніне қарамастан әйтеуір бір белгісіз мүшесі болса» [39: 139-146-бб].

Жалпылық пен белгісіздіктің осы анықтамаларын салыстырсақ, алдыңғылары бірдей, яғни қандай зат болмасын, әйтеуір көптеген сондай бірдей заттардың біреуі ғана бола алады. Сонда бұл қасиет жалпылық ұғымды да, белгісіздік ұғымды да қамтиды. Сөйлемнің екі түрін айыра алмайтындар осы бірінші ұқсастықты ғана түсінеді.

Ал анықтаманың екінші бөліктерінің бір-бірінен айырмашылығы бар. 1-ні былай түсінуге болады: жалпы жиынтық көптеген заттар ішінде белгілі бір хабарға қатысатын нақты сөйлеуші, тыңдаушы, бөгде жақтар (субъектілер) да бар. Сол нақты жақтардың бірін білдіретін тұлға қалған екі жақты да білдіре алатындай немесе бір жақтық субь-

ектіге тән іс-әрекетті басқа да жақтық субъектілер орындай алатындай іс-әрекет болып көрінуі жиі кездеседі. Яғни, тілдік тұлға (бұл жерде жақтық жалғау) бастапқы нақтылық мәннен жалпылық (үш жаққа бірдей) мәнге ауысады (абстракцияланады). Бұл – бастапқы нақты мәннің ауыспалы түрі болады. Жалпылама жақты сөйлем осындай мәнге негізделеді.

Ал сөйлемнің белгісіз жақты түрі дегенде, іс-әрекеттің әйтеуір бір субъекті арқылы жүзеге асқаны, әйтеуір бір жаққа тән екені белгілі болғанымен, ол жақ хабарда әдейі аталып көрсетілмейді. Яғни, іс-әрекетті орындаушы жалпы жиынтық, көптің көз келген біреуі болуы мүмкін. Бірақ хабардың мазмұны үшін оны атаудың қажеттігі болмайды.

Міне, Т.П. Ломтев пікірінің екінші бөлігін осылай түсіну ғана жалпылық пен белгісіздік ұғымын бір-бірінен ажыратады. Тіл ғылымында жалпылама жақты сөйлемнің бас мүшесі көбінесе 2-жақтық тұлғада келетіні, үш жаққа бірдей жалпылық ұғымды білдіретіні басым негізде қаралады.

Ал белгісіз жақты сөйлем бас мүшесі әруақытта 3-жақта тұрады деп есептеледі. Себебі, 3-жақтық мағынаның өзі о баста хабарға, сөйлеуге қатыспаған бөгде жақты білдіретіндіктен, оның мәні нақтылықтан гөрі белгісіздікке жақын екендігі байқалады. Нақтылай айтқанда, жалпылама жақтық мән 2-жақтық мәннен пайда болған деуге болады.

Т.П. Ломтевтің бұл пікірі жалпылама және белгісіз жақты сөйлемдерді бір-бірінен ажыратудың басты межесі деп ұққан орынды.

Сондықтан, бұл тұжырымды мақал-мәтелдер, афоризмдер тәрізді синтаксистік құрылымы жағынан болсын, семантикасы мен қолданылу орындары жағынан болсын, ерекше сөйлемдерге де қолдануға болады. Әрине, бұл сөйлемдер (мақал-мәтелдер, афоризмдер) кезінде күнделікті өмірдегі кәдімгідей хабар білдіретін сөйлемдер ретінде пайда болады да, қолданыла келіп, ұзақ мерзім ішінде белгілі бір тәжірибелердің жинақы, жалпы қорытынды ұғымын білдіретін тұтастыққа ие болады. Енді белгілі бір нақты жаққа қарата айтылудан гөрі, жалпыға бірдей (үш жаққа) қатысты іс-әрекетті білдіретін ұғымдық мәнге ие болады. Бұл жалпылық мән сөйлемнің тұтас мазмұнына қатысты болумен бірге, екінші жағынан сол жалпының бөлшегі ретіндегі жеке жақтарға да қатысты болып келеді. Осындай қолданыста мақал-мәтелдер тура мағынаны да, ауыспалы мағынаны да білдіріп жатады. Осы соңғы аталған құрылымдық ыңғайдағы жақтардың қатысы тұрғысынан алсақ, бұлар да екі негізді және бір негізді болып құрылумен бірге, бір негізді болып келген жағдайда, көбіне жалпылама және белгісіз жақтық мағынадағы құрылымда келеді. Осы ыңғайда олар белгілі жақты сөйлемдерден ерекшеленеді.

Көркем әдебиеттен және ауызекі сөйлеуден жинақталған тілдік материалдар мен ғылыми зерттеу жұмыстарын талдау жалпылама және белгісіз жақты сөйлемдердің ұқсастық жақтарын жоққа шығармайды. Бұл жөнінде Ғ.Мадинаның жоғарыда келтірген кейбір дәйектері шындыққа сай келеді. Алайда, бұл екі сөйлем ұқсастығын, ол айтқандай, жақтың белгісіздігінен ғана емес, жалпылығынан да көруге болады. Бұған мақал-мәтелдердің тарихи қалыптасуы да дәлел бола алады. Мақал-мәтелдердің, афоризмдердің о баста қалыпты хабарды білдіретін, сөйлеуші тарапынан арнайы бір жаққа қарата айтылған сөйлемдер болғаны анық. Келе-келе олардың мәні нақты жақтан үш жақтың кез келгені орындай алатын іс-әрекетті көрсететіндей дәрежеде жалпыланған. Сөйлем мағынасын жалпыландыруда 1-жақтан гөрі 2 және 3-жақтар ыңғайлы болса керек. Осындай сөйлемдердің кейбіреуі одан әрі жалпыланып, жақтың мәні белгісіздік дәрежеге дейін жеткен. Мұндай сөйлемдердің жасалуында 3-жақтық мән бейім болған. Сөйтіп, әуелі белгілі жақты сөйлем, одан кейінірек жалпылама жақты сөйлемдер, тіпті кейінірек белгісіз жақты сөйлемдер пайда болған деген тұжырым жасауға болады. Бұл сөйлемдердің ұқсастықтары сол тарихи қалыптасудан қалған сыртқы ұқсастықтар болып шығады. Сонда бұларды бір-бірінен ажыратар меже олардың мағыналық құрылымы екендігі айқын аңғарылады. Осы ыңғайда оларды жеке-жеке сөйлем типтеріне жатқызуға әбден болады.

Әрине, мақал-мәтелдердің қай сөйлем типтеріне жататынын айқындауда олардың семантикалық құрылымына баса назар аударылу керектігі осы айтылған тұжырымнан туындайды. Мысалы, Ғ.Мадина «Еңбек ет те, міндет ет» және «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деген екі мақалды алады да, екеуін де жалпылама жақты сөйлем деп есептейді. Екі сөйлемді де бір сөйлем типіне жатқызуда автор олардың семантикалық ерекшеліктерін дұрыс ажырата алмағаны байқалады. Алғашқы сөйлемнің осы құрылымында жалпылық мәнде қолданылғанында сөз жоқ. Өйткені бұл сөйлем о баста жеке адамға арналып айтылған да, кейінірек жалпыға бірдейлік мән алған. Ал екінші сөйлемнің құрылымы семантикалық жағынан хабардың мазмұнынан гөрі жеке бір сөздің лексикалық мағынасын білдіретін дәрежеге дейін жалпыланған сөйлем екенін байқаймыз. Нақтырақ айтқанда, бұл сөйлем сөйлемдік дәрежеден айрылып, сөздік мағына беретіндей болып идиомданған. Ал осы сөйлемді белгілі бір хабарды білдіріп тұрған сөйлем деп түсінер болсақ, онда тек қана белгісіз жақты деп түсінуіміз қажет. Өйткені, бұл сөйлемнің жағын табу мүмкін болмайды. Бұл мағынаны 3-жақтық қатынас байқатады. Сондықтан мақалдың мұндай түрлерін жалпылама жақты деп қарау орынды болмайды.

Осы тұста ғалымның «мұндай сөйлемдерді 3-жақтық субъектілермен толықтыруға болады, ондай жағдайда сөйлем арнаулы жақты

сөйлем болады» деген пікіріне ешбір қосылуға болмайды. Себебі, 1-ден, белгісіз жақты сөйлем (егер аталған сөйлемді белгісіз жақты деп есептер болсақ) мұндай толықтыруды ешбір қажет етпейді, 2-ден, ондай толықтыруды қажет етсе, онда сөйлем толымсыз болар еді де, екі негізді сөйлемнің бір варианты болып есептелер еді. Бұл, әрине, ғалымның сөйлемнің бәрі екі негізді болады деген ойынан туғаны белгілі. Мұндай тұжырым кез келген сөйлемнің құрылымы үшін сәйкес келмейтінін заман көрсетіп отыр.

Жалпы, мақал-мәтелдер екі негізді де, толымды да, толымсыз да болып келе береді. Олардың ішінде тіпті сөздік мағынаға дейін жалпыланғандарының болатыны да байқалды. Сондықтан, мақал-мәтелдердің бәрін бірдей я жалпылама, я белгісіз деп қарай беруге бола бермейді. Олардың ішіндегі қандай да бір жаққа қатысты іс-әрекетті айқын танытатындай хабарды білдіретін сөйлем құрылымындағы түрлерін алған орынды болады. Мысалы: *Күштіңе сенбе, істіңе сен. – жалпылама; Әкесі өлгенді де естірмеді. – белгісіз; Жаман иттің атын Бөрібасар қояды. – белгісіз т. б.*

Сондай-ақ, тек мақал-мәтелдер ғана жалпылама және белгісіз жақтық мағынаны білдіреді екен деуге де болмайды. Кез келген сөйлем жалпылық және белгісіздік мағынада құрыла алады. Сөйтіп, сөйлемнің жалпылама немесе белгісіз жақтық мағынасын оның сөйлеуші белгілеген семантикалық құрылымы шешеді.

Жалпылама жақты сөйлемнің белгілері мен анықтамасы. Жоғарыда жалпылама жақты сөйлем мен белгісіз жақты сөйлемдердің ұқсастық жақтары мен өзіндік айырмашылықтары айқындалды. Сондағы айқын нәрсе – жалпылама жақты сөйлемдер бір негізді сөйлемдердің типтік түрі ретінде қазіргі тіл ғылымында жеке қаралатындығы. Сонымен, жалпылама жақты сөйлемнің өзіне тән басты ерекшелігі неде? деген сұраққа мамандардың барлығы да бірдей жауап береді. Ол – *бас мүше белгілі бір жақтық тұлғада тұрғанымен, оның мағынасы нақты жақтық емес, жалпылық мәнді білдіреді, яғни осындай құрылымдағы сөйлем семантикасы іс-әрекет, қимылдың үш жаққа бірдей болатын жалпы мағынасын білдіруі болып табылады.* Бұл пікір ғалымдардың бәріне дерлік ортақ болғанымен, бас мүшенің қандай жақтық тұлғада келетіні жөнінде пікір алалығы бар екені байқалады.

Орыс ғалымдары ішінде жалпылама жақты сөйлемді өз алдына сөйлем типі ретінде қарайтындардың бірсыпырасы оның бас мүшесі тек 2-жақтық тұлғада болады деп есептейді. Мысалы, А.М.Пешковский жалпылама жақтық сөйлемдердің 2-жақтық тұлғада келетінін айта отырып, сөйлемді айтушы тарапынан осылай берудің тұрмыста болсын, әдебиетте болсын мәні зор екенін көрсетеді. Ол «қандай да

бір өзінің соншалықты жақын сырын, көңіл қошын жұртқа ашық түрде нақты жақ тарапынан айтуға болмайтын жағдайда сөйлеуші оны жалпыға тән етіп көрсетуге тырысады, сол жалпының ішінде өзін бірдей қабылдайтын тыңдаушы да болатындығын» айтады [38: 375,376-66]. А.М.Пешковскийдің пікірін В.Белошапкина да қолдайды. Ол бұл сөйлем түріне мынадай анықтама береді: «Жалпылама жақты сөйлем деп, бас мүшесі ашық райдың осы және келер шақтарында 2-жақтық жекеше жіктік жалғауымен түрленген немесе бұйрық райында келген, сөйтіп жалпылық жақты білдіретін сөйлемді айтады» [34: 627-6.].

Ғалымдардың бір тобы жалпылама жақты сөйлем тек 2-жақтық тұлғада ғана емес, сирек те болса, 1 және 2-жақтық тұлғаларда да келетінін айтады. Мысалы, В.В.Бабайцева жалпылама жақты сөйлем: 1) етістіктің осы және келер шағындағы 2-жақтық жекеше тұлғада, 2) 2-жақ бұйрық райының жекеше, көпше түрінде, 3) 1-жақ көпше осы және келер шақта, 4) 3-жақ көпше түрінде жасалатынын айтса [66: 47-48-66], бұл пікірді В.Т.Гнево да қолдайды. Ол 1-жақта тек көпше түрде ғана емес, жекеше түрде де жалпылық жақты мәндегі сөйлемдер жасалатынына мысалдар келтіреді [109: 18,19-6.]. Осындай пікір Д.Э.Розенталь мен М.А.Маленкованың «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» де қайталанады [1: 156-6.].

Орыс тіліндегі осы екі жақты көзқарас түркі тілі мамандарының арасында да бар екені байқалады. Мысалы, У.Б.Алиев қарашай-балқар тіліндегі жалпылама жақты сөйлемді бір негізді сөйлем типтеріне жатқыза отырып, оның жалпылық мағынасы 2-жақтық көрсеткіш арқылы берілетінін айтса [60: 108-6.], И.Расулов та өзбек тіліндегі жалпылама жақты сөйлем бас мүшесі 2-жақтық бұйрық райлы етістік арқылы берілетінін айта отырып, мұндай сөйлемнің «бастауышы болмауы – синтаксистік норма» деген пікір айтады [59: 22-6.]. А.А.Юлдашев башқұрт тіліндегі «жалпылама жақты сөйлем тұлғалық жағынан 2-жақты көрсеткенімен, барлық жақтарға арналған іс-әрекетті көрсететінін айтады [61: 437-6.].

Н.К. Дмитриев бұл сөйлем түрін түркімен тіліндегі жақсыз сөйлемдер қатарына енгізіп, белгісіз жақты сөйлем екеуінің орнын ауыстыра қарайды. Ғалым: «...жалпылама жақты сөйлемге келсек, түркімен тілінде ол орыс тілімен сәйкес келеді», – дейді де, мынадай мысал келтіреді: – *Туркменче бейле айытмаярлар (Туркменски так не говорят)*. Белгісіз жақты сөйлемді де орыс тілімен сәйкес келеді деп есептеп, «*He рой яму другому*» (*Біреуге ор қазба*) деген мысалдар келтіреді. Мысалдарды салыстыра қарағанда, ғалымның екі сөйлем түрін алмастыра қарағаны аңғарылыды [27: 382-6.]. Бұл, әрине, түркітанушылардың орыс ғалымдарының алғашқы көзқарастарын басшылыққа алуынан туған пікір екенін білдіреді. Себебі, сөйлемнің осы түрін

алғаш сөз еткен А.А.Шахматов та, Е.М.Галкина-Федорук те оны жақсыз сөйлемнің бір түрі ретінде қараған болатын.

Жалпылама жақты сөйлем жөнінде пікір білдірген түркі ғалымдарының ішінде жалпылық жақтық мән тек 2-жақтық көрсеткіш арқылы ғана емес, 1-жақтың көпше түрі арқылы да, 3-жақ арқылы да беріледі деген ойды қолдаушылар бар. И.Х.Ахматов карашай-балқар тілінде «жалпылама жақты сөйлемде жасырын түрде үш жақты да білдіретін субъекті» болатынын айта отырып, жалпылық мәnniң негізінен 2-жақ тұлғасы арқылы берілумен бірге 1-жақ көпше және 3-жақ көпше түрде де берілетініне нақты мысалдар келтіреді [75: 139-141-бб]. Ал А.Н.Баскаков түрік әдеби тіліндегі жалпылама жақты сөйлемді бір құрамды сөйлемдер қатарына жатқыза келіп, олардың бас мүшесі 1,2-жақтық тұлғаларда берілетінін айтады да, 3-жақтық тұлға белгісіз жақты сөйлем жасайды деп есептейді [33: 99-101-бб].

Ал қазақ тілінде жалпылама жақты сөйлем жөнінде ауыз тұшытып айтарлық ғылыми деректер жоқтың қасы десе де боларлық. Жалпылама жақты сөйлемді алғаш жеке сөйлем типі ретінде қараған М.Балақаев [105]. Сол тұста бұл сөйлемді сөз еткен Ғ.Мадина оны белгісіз жақты сөйлемнің бір түрі ретінде қарағаны жоғарыда айтылған болатын [80]. Одан бергі жердегі еңбектердің қайсысында болмасын кейде аталып, кейде аталмай, аталса да ат үсті бір-екі мысалмен бар екенін білдіру ыңғайында ғана көрінгені болмаса, арнайы зерттелген емес. Сондықтан, алдымен жалпылама жақты сөйлемнің өзіне тән ерекшелігін белгілеп, анықтамасын айқындаған орынды.

Орыс тіл біліміндегі болсын, түркітанудағы болсын, жалпылама жақты сөйлемге берілген анықтамаларды салыстырсақ, олардың екі бөлімнен тұратынын байқаймыз. Бірінші бөлімде іс-әрекеттің жалпы жаққа тәндігі немесе сөйлемнің жалпылық жақтық ұғымды білдіретіні туралы, екіншісінде оның қандай жақ тұлғасы арқылы берілетіні туралы айтылады. Сонда алғашқысы сөйлемнің мазмұндық жағын қамтитын ерекшелігін білдірсе, екіншісі оның сыртқы құрылымдық жағын білдіреді. Бұл жағынан анықтамалардың бәрі де осы сөйлем ерекшелігіне біршама сәйкес келетініне дау жоқ. Алайда, жақтың «жалпылық мәні» дегенді әлі де нақтырақ түсіндіре кеткен орынды тәрізді.

Жоғарыда Т.П.Ломтевтің жалпылық пен белгісіздікті ажырату жөніндегі тұжырымы ұсынылған еді [39: 139-146-бб]. Егер осы тұжырымды ұстанар болсақ, онда әрбір жақ (1,2,3 жақтар) қимыл-әрекетке түсе алатын, іс-әрекеттің иесі бола алатын барлық заттар мен адамдардың (жақтардың) ішінде, солардың бірі ғана бола алады. Сонымен бірге олар сөйлеуші жақ тарапынан берілетін әрбір хабардың негізіне алынатын іс-әрекет, қимыл иесі ретінде айрықшаланатын

1,2,3-жақтық субъектілер де болады. Сонда әр сөйлем үшін нақты жақтық субъектілер жекеше және көпше түрде кездесетін осы үш жақ қана. Мысалы, «Асан оқып жүр» деген сөйлемде «оқу» әрекетіне ие болатын субъекті – Асан деген кісі және ол біреу-ақ. Оқу әрекетіне Асан тәрізді мыңдаған, миллиондаған адамдар ие бола алады. Ал сөз иесі хабар мазмұны талап етуіне сай сол миллиондар ішінен тек Асанды ғана бөліп алып отыр. Ал Асанның орнына «ол» есімдігін пайдаланса да, бәрібір оқу әрекетінің бір адамға ғана тән екені белгілі болар еді. «Олар» есімдігі айтылса да, іс-әрекет иесі сол көптің бәрі емес, белгілі бір тобы деген ұғымда нақты жақтар айқындалар еді. Яғни, көпше субъекті де белгілі бір сөйлем ішінде нақты жақ болып табылады. Бұл нақты жақтық мәндер екі негізді сөйлемдерде арнаулы лексикалық сөзбен (бастауышпен) немесе жақтық тұлғалар арқылы айқындалып берілетіні белгілі.

Бір негізді сөйлемдерде де жақтық мән осы негізде беріледі. Әйтседе, екі негізді сөйлемдердегі тәрізді жақтық мағына мен оның берілу тұлғасы бір негізді сөйлемдерде сәйкес келе бермейді. Белгілі бір тұлғалардың өзінің негізгі мағынасынан ауытқып басқа мағыналарда қолданылуы тіл заңдылығына қайшы құбылыс емес. Жақ тұлғалары да осындай сипатқа ие. Сөйлемнің жалпылама жақтылығы да, белгісіз жақтылығы да осындай сипаттан туындайтын құбылыстар.

Сонда, бір негізді сөйлемдердегі жалпылама жақтылық мәнді қалай түсіндіруге болады? Қандай да болсын заттың (құбылыстың) нақтылық қасиетімен бірге жалпылық та қасиеті болатыны – философиялық қағида. Егер осы қағиданы тілге қатысты айтсақ, кез келген тілдік тұлға өзінің нақты мағынасынан басқа жалпылық мағынаға да ие бола алады. Дәлірек айтсақ, бір жақтық жалғау нақты мағынасынан басқа бөтен жақтық мағыналарды да білдіретін дәрежеге жетеді (яғни, абстракцияланады). Немесе, одан дәлірек келсек, сөйлемнің бас мүшесі қандай жақтық көрсеткішпен берілгеніне қарамастан, тындаушы (оқушы) сөйлем мазмұнынан сол хабардағы іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың өзі үшін де, сөйлеуші үшін де, бөгде жақ үшін де бірдей қатысты екенін ұғынады.

Сонда «жалпылық» деген ұғым іс-әрекетке ие бола алатындай сан мыңдаған субъектілердің (жақтардың) бәрін емес, солардың ішінен тек 1,2,3-жақтардың ғана белгілі бір қимылға ортақ бола алатындығын білдіру болып табылады.

Сонымен бірге, мұндай сөйлемдер сөйлеушінің субъективтік көзқарасымен де тығыз байланысты болады: сөйлеуші өзі атқаруға тиісті іс-әрекетті белгілі бір себептерге байланысты басқа жақтарға да ортақтастырып көрсеткісі келеді. Соған байланысты сөйлеушінің жеке психологиялық ерекшеліктерін танытатын (сыпайылық, ізеттілік т.б.)

модальдік рендері де байқалады. Мысалы: а) *Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. (Ғ.Мүсірепов)* ә) *Бүгін сағы сынды деп, жақыныңды басынба. (Қаз дауысты Қазыбек)* б) *Келбеті келгеннен кеңес сұра. (мақал)*

Осы сөйлемдердің үшеуінде де предикат бас мүше 2-жақта берілген (1-де ашық райдың 2-жақтық жіктік жалғауымен берілген, 2-де бұйрық райдың болымсыз түрі, 3-де бұйрық райдың болымды түрі). Алғашқы сөйлемде сөйлеушінің өмірлік көзқарасын, идеялық мұратын білдіру мағынасы бар. Бірақ бас мүшенің 2-жақта берілуі бұл мағынаны жалпыға тән етіп көрсетуге себеп болған. Автор мұндай идеалдың тек өзінде ғана емес, басқаларда да болуын қалайды. Бұл – ізгілік қасиет. Осындай жалпылық мән бас мүшенің сөзбен берілуін қажет етпейді. Осы айтылған ерекшеліктерді кейінгі сөйлемдер бойынан да табуға болады. Қаз дауысты Қазыбек бидің сөзі мен мақалдың жалпылық мәндері де осындай жеке жаққа тән іс-әрекеттің жалпыға арналуында. Бұл жалпылық мәндер сөйлемнің сыртқы құрылымынан емес, мазмұндық құрылымынан пайда болған. Міне, осы айтылған пікірлер негізінде жалпылама жақты сөйлемге мынадай анықтама беруге болады: *бас мүшесі белгілі бір жақтық тұлғада (көбінесе 2-жақ, кейде 1 және 3-жақтар) тұрғанымен, сөйлем семантикасы іс-әрекеттің үш жақтың кез келгеніне қатысы бола алатындай мағынаны білдіретін бір негізді сөйлем түрін жалпылама жақты сөйлем дейміз.*

Бас мүшенің жасалу жолдары. Жалпылама жақты сөйлемнің бас мүшесі (предикаты) ашық райлы 2-жақтық жіктік жалғаулы дара және күрделі етістіктерден болады. Мұндай жағдайда грамматикалық (морфологиялық) құрылымы жағынан екі негізді және белгілі жақты бір негізді сөйлемдердің бас мүшелерінен ешбір айырмасы болмайды. Бірақ, семантикалық жағынан сөйлем нақты бір жақтың қатысын білдірмейді. Әйтеуір бір жалпыланған жаққа қатысты болатын қимылды білдіреді, яғни, қимыл-әрекет үш жақтың кез-келгеніне де қатысты бола алатын мағынада құрылады. Сөйлемнің семантикалық, стильдік талаптарына қарай сан-алуан модальдық рендер байқалып отырады.

1. а) Бас мүшесі етістіктің дара, болымды, болымсыз ашық райлы түрінен жасалған жалпылама жақты сөйлемдер:

...Ол кезде партия-сартияңды кім білген, атын күнде естіп отырсаң да, затына түсінбейсің. (Ғ.Мүсірепов)

– *Қу тіршілік, – деді ол дүниенің опасыздығын енді ғана танып тұрған адамдай қыстыға сөйлеп. – Бүгін бар, ертең жоқ. Мәңгі жасайтындай алысасың, жұлысасың, тартысасың, қуанасың, күлесің, ұрысасың.. Не үшін келдің, не үшін кеттің, не бітіріп кеттің? Тұңғыық... (Д.Исабеков).*

ә) Бас мүшесі күрделі құрылымда келген жалпылама жақты сөйлемдер негізгі және көмекші етістіктердің тіркесінен тұратын күрделі етістіктерден жасалады:

...*Бірақ қай жақтағы бір боқмұрынның алдында білмеймін деп қалай кішірейе қоярсың. (С.Асылбеков) ...Тіршілік заңы қатал, оны тек көз жасымен жібіте алмайсың. (Д.Исабеков)*

б) Бас мүшесі есімдерге *де, бол* көмекші етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы:

...*Күйіп бара жатсаң қалай сытайы боларсың. (Д.Исабеков) ...Бұл не деген опасы жоқ өлім десеніңші. (О.Бөкеев)*

в) Тұрақты сөз тіркестері арқылы:

– *Қараса қайтеді! Топ ішінен жалғыз сені жау алар деймісін. (Д.Исабеков) Кейбір дақ тұспей, сау қалған үйлерді көргенде тан қаласың... (Ф.Мүсірепов) Машина үстінде теңселе түсіп осылардан көз алмайсың. (Д.Исабеков)*

2. Бас мүшесі бұйрық райлы етістіктен болған жалпылама жақты сөйлемдер мынадай жолдармен жасалады:

а) 2-жақтық бұйрық райлы етістіктің дара күйінен:

Бала уысыңнан бір шығып кетті дегенше, оған сөзің өтіп, дегеніңмен жүргізем деп ойлама. (С.Жүнісов) Бүгін сағы сынды деп, жақыныңды басынба. (Қаз дауысты Қазыбек би) Айтпас жерде тіліңді тарт. (мақал)

ә) *қой, қара, көр* т.б. бұйрық райлы етістіктерге *-шы* жұрнағының тіркесуі арқылы:

– *Қап, мына тентек кемпір ме! Исі Ырғызбайдың ақсақал, қарасақалдарын жиып ап, қылып отырғанын қарашы. (М.Әуезов) – О, шіркін, балалықты қойсайшы! (Д.Исабеков) – Ақ күмістей жылтылдаған қар тозаңын қарасаңшы! (Д.Исабеков)*

б) 2-жақтық бұйрық райлы етістіктердің басқа етістіктерге көмекшілік қызмет атқаруы арқылы:

Ал осыдан кейін мықты болсаң тырыспай көр! (С.Асылбеков)

Осы тұста ескерте кететін бір жай бар. Тілдік категориялардың бір-біріне ауысып, өзгеріп отыруына байланысты бірінің қызметін екіншісі атқарып, бірінен екіншісі жасалып жататыны заңды құбылыс ретінде танылған. Міне, осындай ауысу процесі бірден бола қоймайды да, кейбір категориялар аралық категория ретінде екеуінің де қызметін атқара беретін кезі болады. Бұл ерекшелік сөйлемдерде де болады. Мысалы, В.Бабайцева бір негізді сөйлемді екі негізді сөйлемнен пайда болды деген идеяны дәлелдеу тұсында осы екі сөйлем типінің арасында аралық сөйлем болатынын айтады. Мұндай сөйлемдер бойында екі негізділік те қасиет болады деп есептейді. Бұл ерекшелік бір негізді сөйлем мен мүшеленбейтін сөйлем арасында да, сондай-ақ бір негізді

сөйлем типтерінің өз ішінде де болатынын айтады ғалым [62: 20-22-бб]. Әрине, қазақ тілінде бұл мәселе арнайы зерттелуге тиіс. Әйтсе де мына сияқты сөйлемдерді осындай сөйлем ретінде қараған дұрыс болатын тәрізді:

Осы бір таза ауаны кеудеңді толтыра жұта бергің келеді. (Ә.Сәрсенбаев) Біздің ауылда жетінші кластан әрі қарай жоқ, егер «ілім» қусаң, Арысқа баруың керек. (Д.Исабеков)

Сырттай қарағанда, осы сөйлемдерді грамматикалық бастауышсыз (толымсыз екі негізді) сөйлемдер ретінде де талдай беруге болатын тәрізді (*Сен осы бір таза ауаны кеудеңді толтыра жұта бергің келеді. Біздің ауылда жетінші кластан әрі қарай жоқ, егер сен «ілім» қусаң, Арысқа баруың керек.*). Бірақ, мағынасына қарасақ, жалпылама екені белгілі. Өйткені логикалық субъект сияқты көрініп тұрған 2-жақ мұнда өзінің нақты мағынасында емес, ауыспалы, жалпыланған мағынада (1-жақ орнында) тұр.

2. Жалпылама жақты сөйлем 1-жақта да жасалады. Осы көзқарастағы ғалымдардың пікірінше, көбінесе көпше жақтық жалғау осындай сөйлем жасауға бейім тәрізді және көбіне үндеу, бірлесе қимыл жасауға шақыру мағынасындағы көпше жақтың 1-жақ жекеше орнына ауыспалы қолдану ыңғайында берілген сөйлемдерді жалпылама жақты деп есептейді.

Қазақ тілінде көптік қана емес, жекелік тұлғада келген, мақал-мәтелдер мен афоризмдерге де осы құбылыс тән. Бұлар, негізінен, ашық райлы формада келеді. Бірақ шақ жағынан да жалпыланған болады. Сөйтіп, мынадай мысалдарды жалпылама жақты деп есептеуге болады:

Қысыла-қысыла қыз болдым. (мақал) Мұнан да жаман күнімде тойға барғанмын. (мақал) Ауру емес, жын емес, мінезді қайтіп жазамыз. (мақал) Қызығы жоқ қырық өтірік. Әдебиетке жанымыз ашымаса ашымасын, оқушыны аяйық. (Д.Исабеков) Шежіреміздің біздің тарихымыздағы орнын жақсы білсекші. (М.Әлімбаев)

Оңға келдім – ойнадым, қызығына тоймадым.

Жиырмаға келдім – бойладым, онда да балалықты қоймадым.

Есейе келе – жақсы сөзге сүйіндім, жаман сөзге күйіндім.

Барымды бойға кіндім, сұлу қыз-келіншектерге шүйілдім.

Жауларыма түйілдім... (Жетес би);

3. Жалпылама жақтық мағына мақал-мәтелдердің, афоризмдердің 3-жақтық формалар арқылы жасалған түрлерінен де байқалатыны туралы жоғарыда айтқан едік. Бұларды белгісіз жақты сөйлемнен ажырата білу керек. Мәселен, 3-жақтық сөйлемнің жалпы семантикасында 1,2-жақтарға да қатысты болатындай мағына болса, оны жалпылама жақты сөйлем деп есептеу қажет. Мысалы:

Көре-көре көсем болады.

Сөйлей-сөйлей шешен болады.

Сұрай-сұрай Мекені де табады. т. б.

Осы тәрізді мақалдардың 2-жақ тұлғасында қолданылуы да жиі кездеседі және олар осы қолданыстарында үш жаққа да тән іс-әрекетті көрсететіні айқын байқалады (Көре-көре көсем боласың..., сұрай-сұрай Мекені де табасың). Ал енді мына мысалдардан ондай ерекшелікті байқауға болмайды. Сондықтан бұларды белгісіз жақты деп есептеген орынды:

Елде болса, ерінге тиеді.

Ауылда болса, ауызға тиеді.

Әкесі өлгенді де естірмеді. т. б.

Міне, жоғарыда аталған бас мүшелерінің жасалу ерекшеліктері мен семантикалық сипаттары жалпылама жақты сөйлемді бір негізді сөйлемдердің жеке бір типтік түрі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Құрылымдық типтері мен семантикасы. Жалпылама жақты сөйлем бас мүшесі (предикат) етістік сөз таптарының дара және күрделі болып келуі арқылы және осы бас мүшенің валенттілігіне қарай басқа да тұрлаусыз мүшелермен жайылмаланып келуі арқылы көп компонентті (көп мүшелі) құрылымда келеді. Мұндай жағдайда бас мүшенің етістіктен не есімнен жасалуы немесе етістіктердің салт не сабақты болып келуі, етіс жұрнақтарының тіркесуі сөйлемнің синтаксистік құрылымында да, семантикалық құрылымында да елеулі рөл атқарады. Жалпылама жақты сөйлем құрылымындағы осындай ерекшеліктерді ескере отырып, осы сөйлемнің құрылымдық типтерін компоненттерінің саны ыңғайында, сондай-ақ, етістіктердің валенттілік сипаттарына қарай тұрлаусыз мүшелердің иеленетін орын санын есепке ала отырып талдап, олардың семантикалық ерекшеліктерін де айқындап көрсетуге болады.

1. Белгілі жақты сөйлемдердегідей емес, жалпылама жақты сөйлемдер **бір мүшелі нөл орынды**, яғни жалаң бір ғана бас мүшеден тұратын жай сөйлем күйінде кездеспейді. Нақтырақ айтқанда, мұндай құрылым болады, бірақ ол тек контекст ыңғайында немесе құрмалас сөйлемдердің бір сыңары ретінде ғана кездеседі. Мұндай сөйлемдерлі контекстен тыс алып көрсек, ол белгілі жақты сөйлемге айналады. Сондықтан, мұндай бір мүшелі сөйлемдердің жалпылық мәні контекстегі, құрмаластың немесе күрделенген жай сөйлемнің басқа сыңарындағы жалпылық мәнмен байланысты болатынын ескере отырып, сөйлемнің мұндай құрылымдағы түріне бірнеше мысал келтірумен ғана шектелеміз. Мысалы: *Жақсымен сөйлессең, қуанасың. жаманмен сөйлессең, мұнаясың. (мақал) Өлімнен қорықсаң, өлесің. (мақал) ...Көлденең кесіп Ілеге өткенше тамшы су жоқ. Өлесің. (М.Мағауин)*

...Танқыр, адал, ақ ниет адамдардың, алданбайсың, артынан ере берсең. (Шәкәрім)

2. Екі мүшелі құрылымдағы сөйлемдердің бас мүшесі сабақты және салт етістіктерден болуына қарай, қандай тұрлаусыз мүшелермен тіркесе алу мүмкіншіліктері ескеріліп топтастырылады.

2.1 а) Сабақты етістіктер бас мүше болып келгенде, сөйлемнің кіші синтаксистік құрылымы «тура толықтауыш – бас мүше» (Т – Б) болып келеді. Тек тура толықтауышты меңгеруіне байланысты бас мүше бір орынды деп есептеледі. Сөйлемнің жалпы семантикасы етістіктің және толықтауыштың лексика-грамматикалық және семантикалық ерекшеліктеріне қарай құрылады. Мысалы: – Мә, көкемдерді қара!. (С.Асылбеков) ...Шақпақ шакпайсың. Білте тұтатпайсың. Кезеңіп үлгірсен бітті. (М.Мағауин) Керді мінбегенде, жерді мінемін бе? (мақал) ...Өзің осында болсаң да, қияның қиянда жүреді. Үйінді, әйелінді, бала-шағанды ойлайсың. (Д.Исабеков)

Осы берілген төрт сөйлемдегі асты сызылған кіші құрылым мүшелерінің дара немесе күрделі болып келулеріне қарамастан, тіпті олардың семантикалық ерекшеліктеріне қарамастан, синтаксистік құрылымдары бірдей: Т – Б. Бас мүшенің морфологиялық құрылымдары бір-бірінен оларды құрайтын элементтері жағынан және етістіктердің лексика-семантикалық сипаттары жағынан өзгешеленіп жатады да, осы өзгешеліктер сөйлемдердің жалпы семантикалық құрылымдарын да айқындайды. Сонымен, 1-сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Т – Б ;

$З_4 - E^{2ж}$;

$C_{\text{ер.}} - O_{\text{ер.}} - П_{\text{ер.}}$ болады да, оның жалпы семантикасы – жалпыланған жақтың көру әрекетінің тура объектіге бағытталуын сөйлеуші тарапынан білдіру болып шығады. Себебі, сөйлемдегі бұйрық райлы етістіктен жасалған бас мүше өзінің тура мағынасында тұрған жоқ, белгілі бір заттық объектіні тосыннан көргенде пайда болатын сөйлеуші жақтың танданыс сезімінен пайда болған ауыспалы (субъективтік) мағынада тұр. Осы тұста бас мүше болып тұрған етістіктің мынадай ерекшелігін де ескерген орынды тәрізді. **Қара** етістігі әдеттегі тура мағынасында салт етістік ретінде барыс жалғаулы сөзді меңгеруге тиіс. Бұл жерде ол өзімен синонимдес келетін **көр** етістігінің орнына қолданылып, сабақты етістік қызметінде тұр. Бас мүшенің жалпылық мән алуында осы мағына ауысуының да белгілі мөлшерде мәні болса керек.

2-сөйлемнің құрылымдық үлгісі мынадай:

Т – Б ;

$З_4 - E_{\text{ш}}^{2ж}$;

$C_{\text{қим.}} - O_{\text{қим.}} - П_{\text{қим.}}$. Сөйлем семантикасы – жалпыланған жақтың тура объектіге бағытталған қимылын сөйлеуші тарапынан білдіру бо-

лады. Алдыңғы сөйлемнен айырмашылығы тек бас мүшенің семантикасында ғана. Сондай-ақ, 3 және 4-сөйлемдердің де жоғарыдағы сөйлемдерден айырмашылықтары осы бас мүшенің семантикаларында: бірінде кимылды білдірсе, екіншісінде ойлауды білдіреді. Сөйлемдердің жалпылама жақтық құрылымы және олардың интонациялық ерекшеліктері олардың негізгі семантикасына қосымша модалдық реңдер жамайды.

ә) Жалпылама жақты сөйлемдердің бас мүшесі салт етістіктен болғанда, әдетте барыс, жатыс, шығыс, көмектес септікті сөздерді меңгеретіні, ал бұл септік жалғаулы сөздер бірде жанама толықтауыш қызметінде келіп объектілік қатынаста, бірде пысықтауыштық қатынаста келіп бас мүшені мекендік, мақсаттық т.б. ыңғайда нақтылауыштық (пысықтауыштық) қызмет атқаратыны бұрыннан белгілі. Бас мүше осындай сөзформалардың әрқайсысымен жекелей тіркесіп, сөйлем құрғанда, екі компонентті сөйлемдердің бірнеше варианты жасалады.

Бұл септіктердің ішінде заттық (жанама объектілік) мағынада көбірек қолданылатындары – барыс, шығыс, көмектес септікті сөздер. Ал жатыс септігі бұл мағынада өте сирек, тіпті қолданылмайды десе де болады. Бірнеше мысалдар талдап көрейік:

...*Ол кезде партия-сартияңды кім білген, атын күнде естіп отырсаң да, затына түсінбейсің. (Ғ.Мүсірепов) Күшіңе сенбе, ісіңе сен. (мақал)* Осы екі сөйлемнің грамматикалық құрылымы бірдей үлгіде көрсетіледі:

$T_3 - B$;

$Z_3^* - E^{2*}$. Ал семантикалық құрылымында мағыналық өзгешеліктер бар: алғашқы сөйлем құрылымы $S_{ар} - O_{ар} - П_{ар(ойлау)}$ болса, мұнда ой әрекетін білдіретін предикат заттық жанама объектіге бағытталған. Сонда сөйлемнің жалпы семантикалық мазмұнын былай түсіндіруге болады: жалпыланған жақтың ойлау әрекеті белгілі бір заттық ұғымдар ретіндегі объектіге жанамалай бағытталғандығы сөйлеуші тарапынан хабарланады.

2-сөйлемнің семантикалық құрылымы: $S_{ар} - O_{ар} - П_{ар(ойлау)}$.

Бұл сөйлемнің семантикалық құрылымы да жоғарыдағыдай, өйткені бас мүшелердің екеуі де ойлау предикаты болады да, белгілі бір заттық жанама объектіге бағытталған болады. Айырмашылық предикаттың бұйрық райда келуімен, және о бастағы 2-жақтық толымсыз сөйлемнің мақалға айналып, жалпылануымен байланысты.

Өлімнен қорықсаң, өлерсің. (мақал).

Шартты рай оралымды күрделенген жай сөйлемнің алғашқы сыңары бас мүшенің шығыс септікті сөзді меңгеруінен жасалған. Синтаксистік құрылымы жағынан алдыңғы сөйлемдермен бірдей болға-

нымен (Т_ж – Б), морфологиялық элементтердің өзгешеліктері сөйлем семантикасына да өзгеріс әкеледі. Сөйтін, сөйлемнің құрылымы:

Т_ж – Б ;
З_б – Е^{2ж} ;

С_{күй} – О_{күй} – П_{күй} болады да, семантикасы сөз арналған жалпыланған субъекті көңіл-күйінің пайда болу объектісі сөйлеуші тарапынан белгіленгенін білдіреді.

Бірмен сырлас, мыңмен кеңес. (мақал) Бұл сөйлемде бас мүше көмектес септікті сөзбен жайылмаланған. Құрылымдық үлгісі:

Т – Б ;
З – Е^{2ж} ;

С_{әр} – О_{әр} – П_{әр (сөйлеу)}. Сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған субъектінің сөйлеу әрекеті басқа объектілік жақтармен бірлесе жүзеге асатыны сөйлеуші тарапынан берілгендікті білдіреді.

Сонымен, жанама толықтауыш пен бас мүшенің ғана тіркесінен тұратын екі мүшелі сөйлемдердің синтаксистік құрылымы бірдей болғанымен, морфологиялық элементтердің лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне қарай жалпы семантикаларында өзгешеліктер болады екен.

2.2. Жалпылама жақты сөйлемнің екі мүшелі болып құрылуында бас мүшемен байланысатын пысықтауыштардың да мүмкіншіліктері мол. Пысықтауыш бас мүше мәнін сапалық, мезгілдік, мекендік, мақсаттық, себептік мағынада нақтылайды, айқындайды. Мысалы:

а) *Жеті күн толғансаң да, жеткізіп айт. (мақал)*

Құрмалас сөйлемнің екі сыңары да өз алдына жалпылама жақты жай сөйлемдер бола алады. Олардың әрқайсысы екі мүшеден тұратын синтаксистік жағынан «пысықтауыш-баяндауыштық» қатынастағы сөйлемдер. Бірақ, пысықтауыштардың және бас мүшенің лексика-семантикалық ерекшеліктері сөйлемдердің жалпы семантикалық мағыналарын айқындайды. Сонымен, құрмаластың бағыныңқы сыңарының құрылым үлгісі мынадай болады:

Пш_{мөлш.} – Б ;
СанЗ₁ – Е^{2ж} ;

С_{күй} – А_{мөлш.} – П_{мөлш.}. Семантикасы – жалпыланған жақтың көңіл-күй әрекетін сөйлеуші жақ мөлшері жағынан нақтылай көрсетеді.

Құрмаластың басынқы сыңарының құрылымы:

Пш_{сқ} – Б ;
Е^{2ж} – Е^{2ж} ;

С_{сөйл.} – А_{сөйл.(сапа)} – П_{сөйл.}. Сөйлем семантикасы жалпыланған жақтың сөйлеу әрекеті сипаты жағынан нақтыланғандықты сөйлеуші тарапынан білдіреді.

ә) – *Қу тіршілік, – деді ол қыстыға сөйлеп. – Мәңгі жасайтындай алысасың, жұлысасың, тартысасың, қуанасың, күлесің... Не үшін кел-*

дің, не үшін кеттің, не бітіріп кеттің?.. (Д.Исабеков). Асты сызылған бірінші сөйлем бірыңғай бас мүшелі жалпылама жақты сөйлем. Оның құрылымдық үлгісі:

Пш_{сж} – Б ;
 ҮСын – Е^{2ж} ;
 С_{қим} – А_{қим.(сапа)} – П_{қимыл} .

Мұндағы туынды сын есім етістікпен іргелес байланысу арқылы қимылды сындық сипаты тұрғысынан нақтылай, айқындай көрсетеді. Сонда сөйлем семантикасы сөйлеушінің жалпыланған жақтың қимыл-әрекетін сындық сапасы тұрғысынан айқындай көрсетуі болып табылады.

Келесі сөйлем үш жай сөйлемнен тұратын салалас құрмалас сөйлем ретінде берілген. Бұл сөйлемнің жалпылық мағынасы алдыңғы сөйлеммен тығыз байланысты. Егер алдыңғы сөйлемнен бөліп алар болсақ, жалпылықтан гөрі белгілілік мағына басым көрінер еді. Бір негізді сөйлемдердің мағыналары кейде контекспен байланысты болып жататыны осындай сөйлемдерден көрінеді. Сөйлемнің алғашқы екі сыңары бірдей құрылымда болғандықтан, оны былай көрсетуге болады:

П_{мақ.} – Б ;
 Ес_{көм.(үшін)} – Е^{2ж} ;
 С_{әр.} – А_{әр.(мақсат)} – П_{әр.} .

Сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған жаққа тән әрекетті (дүниеге келу) мақсаты тұрғысынан нақтылай түсу жөніндегі сөйлеушінің субъективтік модальдық көзқарасын білдіру болып табылады.

б) *Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол.* (мақал) Сабактас құрмаластың екі сыңары да синтаксистік мүшелері мен морфологиялық элементтері жағынан бірдей болғандықтан, олардың құрылымдық үлгілері де бірдей үлгіде беріледі:

Пш_{мек} – Б ;
 З₂З₅ – З₁Е_{көм.}^{2ж} ;
 С_{әр.(болу)} – А_{әр.(мек.)} – П_{әр.(болу)} .

Сөйлемдегі ілік септікті зат есімнің семантикалық құрылым үшін маңызы жоқ, ал бас мүше құрамындағы зат есімнің елеулі рөлі бар. Сонда сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған жақтың сөйлеуші белгілеген басқа бір заттық субъектіге өту (ауысу) әрекетін мекендік жағынан нақтылау, анықтау болып есептеледі.

в) *...Ал мықты болсаң, осыдан кейін тырыспай көр!* (С.Асылбеков) Бұл сөйлемде пысықтауыш шығыс жалғаулы зат есімнің *кейін* шылауымен тіркесуінен жасалған. Сөйлемнің құрылымдық үлгісі мынадай:

$P_{\text{мезг.}} - B;$
 $Z_3^{(көм.)} - Z_1 E_{көм.};$
 $C_{\text{әр.}} - A_{\text{әр. (мезг.)}} - P_{\text{әр.}}$

Сөйлем семантикасында пысықтауыштың жасалу үлгісінің мәні бар. Ол процестің басталғаннан кейінгі аралықта өтуін белгілейді. Сөйтіп, сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған жақ әрекетінің белгілі бір уақыт кезеңінде өтуге тиіс екендігін сөйлеуші тарапынан белгілеу болып табылады.

Сонымен, жоғарыдағы талдаулар жалпылама жақты сөйлемдер пысықтауыш мүшелердің бас мүшемен қатысы ыңғайында екі мүшелі, семантикалық жағынан үш мүшелі болып құрыла алтынын көрсетеді.

3. Жалпылама жақты сөйлемнің синтаксистік үш мүшелі құрылымы тұрлаусыз мүшелердің бас мүшенің алдынан екі орынды иеленуі арқылы жасалады. Тұрлаусыз мүшелердің бас мүшемен байланысуындағы көп түрлілік сөйлемнің грамматикалық құрылымы жағынан да, семантикасы жағынан да алуан түрлі варианттарын туғызады. Мұнда бас мүшенің қос мағыналы (әрі салт, әрі сабақты) етістіктен жасалуының да, етіс жұрнақтарының да, сондай-ақ есім негізді бас мүше болып келуінің де әсері бар. Сондай-ақ, осындай сөйлемдердің семантикалық құрылымы субъектімен толығып, төрт мүшелі болады.

3.1. а) ...Жөнін білмесең, *туфлиңе тақа да қаға алмайсың.* (М. Мағауин) Сөйлемнің кіші құрылымы бас мүшенің барыс және табыс септік жалғаулы сөздермен байланысынан құрылған. Оны мынадай үлгіде беруге болады:

$T - T - B;$
 $Z_3^ж - Z_4 - E_{\text{а ал.}}^{2ж};$
 $C_{\text{қым.}} - O_{\text{қым.}} - O_{\text{қым.}} - P_{\text{қым.}}$

Жалпы семантикасы жалпыланған субъектінің қимылы өзара қатысты екі объекті арқылы жүзеге асатынын сөйлеуші тарапынан білдіру болып табылады.

ә) ...Тіршілік заңы қатал, *оны тек көз жасымен жібіте алмайсың.* (Д.Исабеков) Бас мүшедегі етістіктің әрі салттық, әрі сабақтылық мағынасына байланысты сөйлем тура толықтауышпен де, жанама толықтауышпен де жайылмаланған. Оның құрылымдық үлгісі мынадай болады:

$T - T - B;$
 $Z_4 - Z_7^ж - E_{\text{е ал.}};$
 $C_{\text{күйі}} - O_{\text{күйі}} - O_{\text{құрал}} - P_{\text{күйі}}$

Сөйлемнің жалпы семантикасы жалпылама жақтың тура объектіге бағытталған көңіл-күй әрекетінің басқа бір жанама объекті арқылы жүзеге асатынын сөйлеуші тарапынан білдіру болады.

б) *Малды енінен таны, адамды сөзінен таны. (мақал)* Сөйлемнің екі сыңарында да бас мүше тура толықтауышпен және шығыс септік жалғаулы жанама толықтауышпен байланысқан. Мұнда да бас мүшедегі етістіктің әрі салттық, әрі сабақтылық мәні бар екені аңғарылады. Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$T - T - B;$

$Z_4 - Z_5^{ж} - E^{2ж};$

$C_{ар.(ойлау)} - O_{ар.} - O_{ар.} - П_{ар.(ойлау)}$ болады да, жалпы семантикасы сөйлеуші жалпыланған субъектінің белгілі бір нақты объектіні тануға бағытталған әрекеті оның белгісі ретіндегі жанама объекті арқылы жүзеге асуға тиіс екендігін білдіруі болады.

в) *Сөйлеуге сөз таптым да, тыңдауға құлақ таппадым. (мақал)* Сөйлем бас мүшенің барыс септіктегі сөз бен табыс септіктегі сөзді бірдей меңгеруі арқылы жасалған. Құрмаластың екі сыңары да осы құрылымда келген. Тек бірі болымдылық, бірі болымсыздық мағынада. Сондықтан скеуін бір үлгімен беруге болады:

$T - T - B;$

$Z_3^{ж} - Z_4 - E^{1ж};$

$C_{ар.(ой)} - O_{ар.} - O_{ар.} - П_{ар.(ой)}$. Сырттай қарағанда сөйлемдер бірдей құрылымда. Бірақ толықтауыштардың семантикалық өзгерісіне қарай сөйлемнің жалпы семантикасында да ептеп өзгеріс болады. Алғашқы сыңарының семантикасы жалпыланған субъекті әрекеті сөйлеу әрекетінің материалы ретіндегі заттық ұғымға тура бағытталғандықты білдіру болса, екінші сыңарының семантикасы сөйлеушінің тындау әрекетін орындау үшін қажетті объектіні табу әрекетінің орындалмағанын білдіру болады.

3.2. Үш мүшелі жалпылама жақты сөйлемдер бас мүшенің тек пысықтауыш мүшелермен ғана тіркесіп келуі арқылы да жасалады. Пысықтауыштар мен бас мүшенің лексика-грамматикалық және семантикалық сипаттарына қарай бұндай құрылымдардың да әр түрлі варианттары болады.

а) *...Таң салқынымен сергек жүреді екенсің. (О.Бөкеев)* Сөйлемнің бас мүшесі көмектес септікті зат есім мен және үстеу қызметіндегі сын есіммен пысықтауыштық қатынаста байланысқан.

Сөйлемнің құрылымы:

$Пш_{мезг.} - Пш_{ск} - B;$

$Z_7 - C_{ком.} - E^{2ж};$

$C_{қозғ.} - A_{қозғ.(мезг.)} - A_{қозғ.(сипат)} - П_{қозғ.}$

Бас мүшемен қабыса байланысқан сын есім қозғалыстың сындық сипатын білдіреді. Ал көмектес септікті зат есімнің бас мүшемен байланысында екі түрлі семантика байқалады. Біреуі – тікелей

баяндауыш мағынасына қатысты (*Таң салқынымен жүру* – қашан?) – мезгілдік мағынаны білдіреді, екіншісі – екінші пысықтауыштың семантикасымен байланысты (*Таң салқынымен сергек жүру* – не себепті?) – қозғалыстың белгілі сипатта болу себебін білдіру. Сөйлемнің жалпы семантикасында осы соңғы ерекшелік ескерілген орынды болады. Бұл сөйлемді актуалды мүшелері ыңғайында айқын көрінеді. Бас мүше жалғыз өзі рема бола алмайды, ол тек сергек сөзімен бірге ғана ремалық қызмет атқарады. Сонда «*таң салқынымен*» тіркесі бас мүшені оның алдындағы пысықтауышпен қоса (*сергек жүреді екенсің*) нақтылайтыны көрінеді. Сөйтіп, сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған субъекті қозғалысының белгілі бір сапаға ие болу себебін сөйлеуші тарапынан нақтылай көрсету болып есептеледі.

ә) ...*Күйің бара жатсаң қалай сыпайы боларсың.* (С. Асылбексов).
Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Пш^{сөз}_{2ж} – Пш^{сқ} – Б ;
...Е^{сөз}_{-са} – Ес^{сқ} – СынЕ^{2ж}_{ком} ;
С^{күй}_{-күй} – А^{күй}_{-күй} – А^{сұрау} – П^{күй}.

Сөйлемнің бас мүшесі есім негізді болумен бірге (*сыпайы болу*), сырттай қарағанда, болымдылық мағынада тұрған сияқты болғанымен, сипаттық мәндегі сұрау есімдігімен тіркесуі және айрықша интонациясы болымсыздық модальдық мән туғызады. Ал шартты райлы күрделі оралым тұтасымен бір мүше ретінде әрекеттің себебін білдіретін мән туғызады. Сонымен, сөйлемнің жалпы семантикасы жалпыланған субъекті иеленуге тиіс мінез-құлықтың жағымсыз сипат алу себебін сөйлеуші тарапынан нақтылау болып табылады.

3.3. Жалпылама жақты сөйлемнің бас мүшесі толықтауыштармен объектілік қатынаста келгенде, толық мағыналы кіші құрылым жасай алмайтын кездері болады. Ондайда сөйлемнің семантикасы осы қатынасты мезгілдік, мекендік т.б. мағынадағы пысықтауыштық қатынаспен толықтыруды қажет етеді. Сөйтіп, Пш – Т – Б құрылымдағы үш мүшелі сөйлемдер пайда болады. Толықтауыш көбінесе тура объектіні білдіреді де, сөйлем семантикасы пысықтауыштар мен бас мүшенің семантикалық ерекшеліктеріне қарай өзгеріп отырады.

а) *Дәлдеп атып жауды өлтір, дәлдеп айтып дауды өлтір.* (мақал)
Құрмаластың екі сынары да бірдей құрылымдық үлгімен беріледі:

Пш^{сқ} – Т – Б ;
Е^{сқ}₋₃ – Е^{2ж}₋₄ ;
С^{әр}_{-әр} – А^{сқ}_{-сқ} – О^{әр}_{-әр} – П^{әр}.

Жалпы семантикасы – сөйлеуші тура объектіге бағытталған жалпыланған жақ әрекетін орындалу сипаты тұрғысынан нақтылай көрсетеді.

ә) *Ұстаз үшін ұстараны да жұт.* (мақал) Құрылымдық үлгісі:

Пш_{макс.} – Т – Б ;

З_{1көм. (үшш)} – З₄ – Е^{2ж} ;

С_{әр.} – А_{макс.} – О_{әр.} – П_{әр.} .

Жалпы семантикасы – сөйлеуші объектіге тура бағытталған жалпыланған жақ әрекетін максаты тұрғысынан нақтылай білдірген.

б) *Әлім келсе Арыс суын байлар ем. (мақал)* Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Пш_{ск} – Т – Б ;

...Е_{-се} – З₄ – Е_{-р} Е^{2көм} ;

С_{қимыл} – А_{меншік} – О_{қим.} – П_{қимыл} .

Жалпы семантикасы – тура объектіге бағытталған жалпыланған субъекті қимылының жүзеге асуы сөйлеуші әрекетіне байланысты болады.

3.4. Осындай құрылымдардағы сөйлемдерде тұрлаусыз мүшелердің орындары ауысып келетін жағдайлары болады (Т – П – Б). Мұндайда сөйлемнің семантикалық құрылымы өзгереді. Себебі пысықтауыш мүшенің актуализациялануына байланысты бас мүше семантикасы алдымен осы мүшенің мағынасымен тығыз байланысады да, содан кейін ғана толықтауышпен байланысады. Бір-екі мысал:

а) *Темірді қызған кезде соқ. (мақал)* Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Т – Пш_{мезг.} – Б ;

З₄ – ...З₅ – Е^{2ж} ;

С_{қим.} – О_{қим.} – А_{мезг.} – П_{қим.} болады. Жалпы семантикасы сөйлеуші жалпыланған жақтың тура объектіге бағытталған қимылын өту мезгілі жағынан нақтылай білдіреді.

ә) – *Жаттан шыққан, қаптап жатқан жсауыз бен жсауыздықты қайтіп тыясың. (М.Әуезов)* Сөйлем құрылымын мынадай үлгіде беруге болады:

Т – Пш_{ск} – Б ;

З₄ – Е_{-ш} – Е^{2ж} ;

С_{әр.} – О_{әр.} – А_{ск} – П_{әр.} .

Ал жалпы семантикасы – жалпыланған субъектінің объектіге тура бағытталған әрекетін амалдық жағынан нақтылау шарасы сөйлеуші тарапынан белгіленген.

3.5. Үш мүшелі жалпылама жақты сөйлемнің ендігі бір түрі – «анықтауыш – толықтауыш – баяндауыш» (Аш – Т – Б) тіркесі ыңғайында келетін құрылым. Етістік бас мүшелі сөйлемдегі анықтауыш мүше, негізінен, толықтауыш болатын сөз табына ғана қатысты болатындықтан, ол бас мүше алдынан арнаулы орын иеленбейді. Соған байланысты бас мүше бір орынды деп есептеледі. Алайда, сөйлемнің кіші құрылымының мағынасы толықтауыштардың өз анықтауышта-

рымен бірге болуын талап етіп тұратын жағдайлары кездеседі. Міне, осындай сөйлемдердің бас мүшесі анықтауышпен жайылмаланады. Сөйлем құрамына енген анықтауыштардың жасалу жолдарына, толықтауыштардың түрлеріне және бас мүшенің лексика-грамматикалық сипаттарына қарай сөйлем семантикасы түрленіп отырады.

а) Бас мүшемен толықтауыштық қатынаста келетін мүше өзін анықтайтын сөзбен изафеттік қатынаста келеді: ...Тіпті, бет бейнесі бұлдыр қыз бен жігіттің көңіл түкпіріндегі сырын танысың. (М. Мағауин) Сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісін асты сызылған мүшелердің өзара қатынасы (Қыз бен жігіттің сырын танысың.) құрайды:

Аш – Т – Б;

$Z_2 - Z_4 - E^{2ж}$;

$S_{эр.(ой)} - A_{нелік} - O_{эр.(ой)} - П_{эр.(ой)}$ *

Жалпы семантикасы – жалпыланған субъектінің ойлау әрекеті бөгде субъектіге тән сезімдік объектіге бағытталғандығын сөйлеуші тарапынан білдіру.

ә) Анықтауыш мүше негізгі яки туынды сын есімнен болады: ...Күні бойы... қорғасындай ауыр құммен алысасың да жүресің. (Ғ.Мүсірепов) Сөйлемнің асты сызылған бөлігі кіші құрылымдық үлгіге сәйкес келеді. Жанама толықтауышты анықтайтын туынды және негізгі сын есімнің біреуін енгізудің өзі де сөйлемнің мағыналық толымдығы үшін жетіп жатыр. Егер бұл екі сөздің екеуі де болмаса, «алысу» мәні толық ашылмас еді. Сонымен, сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б;

Сын – Z_3 – $E^{2ж}$;

$S_{қозғ.} - A_{сапа} - O_{қозғ.} - П_{қозғ.}$ болады, ал семантикасы жалпыланған

субъектінің қимыл-қозғалысы белгілі бір сындық сапаға ие заттық объектіге байланысты өткендікті сөйлеуші атынан білдіреді.

б) – Ақ күмістей жылтылдаған қар тозаңын қарасаңшы! (Д.Исабеков) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

$E_{-ған} - Z_4 - E^{2ж}$;

$S_{эр.(көру)} - A_{сапа} - O_{эр.} - П_{эр.(көру)}$ *

Сөйлемнің жалпы семантикасы сөйлеуші жақтың жалпыланған субъектінің көру әрекетін бейнелік сапаға ие заттық объектіге тікелей аударуды мақсат еткенін білдіреді т.б.

Сонымен, анықтауыш мүшенің сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісіне енуі көбіне сөйлемнің мазмұндық толымдылығына байланысты болады. Олай болмаған жағдайда факультативті мүше ретінде сөйлем құрылымына енбейді.

4. Жалпылама жақты сөйлемдердің кіші құрылымдық ыңғайда келетін ең күрделі түрлері төрт мүшелі болып келеді. Мұндай сөй-

лемдердің предикаттық бас мүшесін жайылмаландыратын тұрлаусыз мүшелердің бірсыпырасы бас мүшенің валенттілігіне байланысты тікелей соның өзімен байланысса, бірсыпырасы сөйлемнің кіші құрылымдық мазмұны талап етуіне сай басқа мүшелермен атрибуттық қатынаста келетін мүшелер болып табылады. Міне, осындай мүшелер санының бұрынғы сөйлемдерге қарағанда көбірек болуы олардың құрылымдық варианттарын көбейтіп, семантикасын күрделендіре түседі. Сондықтан бірнеше мысалдар ғана талдаумен шектелуге тура келеді.

а) ...Ондай қоңторғай жұртпен ештеңе бітіре алмайсың. (Ә.Кекілбаев) Сөйлемнің белгіленген бөлігінің кіші құрылымы негізіне алыну себебін былай түсіндіруге болады. Егер сөйлемнің кіші құрылымына негіз етіп бас мүше мен тура толықтауыш (ештеңе бітіре алмайсың) тіркесін алсақ, 1-ден, жалпылықтан гөрі белгілілікке жақындайды және «ештеңе» сөзінің белгісіздік мағынасы да тіркесті сөйлемдік тұрғыда айқындай алмайды; 2-ден, бас мүшедегі негізгі етістіктің әрі сабақтылық, әрі салттылық қасиеті оның екі валенттілігін айқындайды да, соған байланысты бұл сөздің «жұртпен» сөзімен байланысу мүмкіндігі пайда болады. Кіші құрылымға бұл сөзді (мүшені) енгізгеннен кейінгі мазмұн толымсыздығы «қоңторғай» сөзін енгізуді қажет етеді. Сөйтіп, сөйлем синтаксистік құрылымы жағынан төрт мүшелі болады. Сонымен, сөйлемнің жалпы құрылым үлгісі мынадай болады:

Аш – Т – Т – Б ;
 Сын – З₄ – З₃ – Е^{2ж} ;
 С_{әр.} – А_{сапа} – О_{әр.} – О_{әр.} – П_{әр.} .

Ал жалпы семантикасы жалпыланған субъектінің белгісіз заттық объектіге тура бағытталған әрекеті сол әрекетті орындауға бірлесе қатысатын (көмектесетін) бөгде субъектілердің сапалық (әлеуметтік) жағдайына байланысты орындалу мүмкіншілігіне ие бола алмайтындығын сөйлеуші арқылы білдіру болып табылады.

ә) Суды сиңетін жерге құй, сөзді ұзатын адамға айт. (мақал) Бірдей екі сыңардан тұратын мақалда басы артық мүше жоқ. Әрбір сөз бір синтаксистік мүше ретінде келе отырып, сөйлемнің семантикалық құрылымын да айқындайды. Сөйлемнің жалпылық мәні оның тек мақал ыңғайында құрылуында ғана. Егер осы сөйлемді белгілі бір нақты жаққа қарата айтылған деп есептесек, белгілі жақты сөйлем болып шыға келер еді. Сонымен, сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Т – Аш – Т – Б ;
 З₄ – Е_{етін} – З₃ – Е^{2ж} ;
 С_{әр.} – О_{әр.} – А_{сын} – А_{мекен} – П_{пр} болады.

Бұл үлгі сөйлемнің екі сыңарына да бірдей. Бірақ екі сөйлемнің мазмұны бір-біріне шендестіру ыңғайында құрылғандықтан, олар-

дағы сөйлем мүшелерінің грамматикалық және лексика-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты жалпы семантикасында айырмашылықтар бар. Мысалы, 1-сөйлем семантикасы – орындалуы белгілі бір сапалық сипаттағы объектіге тура бағытталған жалпыланған субъекті әрекетінің орындалуы орны жағынан нақтыланғандықты білдіру болса, 2-сөйлем семантикасы жалпыланған субъектінің сөйлеу объектісіне тура бағытталған әрекетінің белгілі бір сындық сипатқа ие жақтық объектіге бағытталғандығын сөйлеуші тарапынан нақтылай білдіру болып табылады.

б) *Дүмбілез сөзіңе дүмбілез жауап аласың.* (мақал) Бұл сөйлемде де жоғарыдағы сөйлем тәрізді артық-ауыс мүше кездеспейді. Бірақ құрылымында ерекшелік бар. Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т₁ – Аш – Б ;

Сын – З₃ – Сын – З₄Е^{2ж} ;

С_{әр(сөйлеу)} – А_{сапа} – О_{әр} – А_{сапа} – П_{әр(сөйлеу)} *

Сөйлемнің жалпы семантикасы – жалпыланған субъектінің белгілі бір сападағы сөздік объектіні қабылдау әрекетінің бұрынғы сөйлеу әрекетінің сапасына байланысты орындалатындығын білдіру болады.

Сонымен, жалпылама жақты сөйлемдер жөнінде жоғарыдағы келтірілген фактілер мен оларды талдау мынадай тұжырымдар жасауға негіз болады:

1. Жалпылама жақты сөйлем – өзіндік ерекшелігі бар бір негізді сөйлем түрі. Басты ерекшелігі – бас мүше (предикат) білдіретін жақтық мәннің ауыспалы мағынада абстракцияланып, үш жаққа да ортақ мағынаны білдіретін мәнде қолданылуы. Мұндай мағына көбінесе мақал-мәтелдерге, афоризмдер мен лұғатты сөздерге тән.

2. Жалпылама жақты сөйлемдердің бас мүшесі негізінен ашық және бұйрық райдың 2-жақтық жекеше тұлғасында және кейде 1-жақтық жекеше және көпше тұлғасында (мақал-мәтел мен үндеу), сирек те болса 3-жақта (мақалдарда) жасалады.

3. Жалпылама жақты сөйлемдердің типтік түрлерін айқындауда оның кіші құрылымдық үлгісін белгілеудің мәні зор. Осы тұрғыда сөйлемнің бас мүшесінің синтаксистік ерекшеліктеріне қарай бір (контекстік ыңғайда ғана), екі, үш, төрт мүшелі түрлері жасалады. Компоненттер санының ұлғаюына қарай сөйлем семантикасы да күрделене түседі.

4. Сөйлемнің грамматикалық мүшелеріне семантикалық мүшелер бірде сәйкес келіп отырса, бірде сәйкес келмейді.

3. БЕЛГІСІЗ ЖАҚТЫ СӨЙЛЕМ

Жалпы ерекшеліктері мен анықтамасы. Белгісіз жақты сөйлемнің өзіндік ерекшеліктерін зерттеген түркологтардың пікірлері бойынша, бұл сөйлем предикаты 3-жақта келіп, көп жағдайда толымсыз сөйлемдер предикатына ұқсас болады. Бірақ сөйлемнің белгісіздік мәні негізінен сөйлемнің семантикалық құрылымы шешеді.

М.З.Закиев татар тіліндегі бір негізді сөйлемдердің бас мүшесі 3-жақ, көпше, ашық райлы шақ тұлғаларында келетінін айта отырып, бұндай жағдайда олар екі негізді толымсыз сөйлемнің баяндауышымен сәйкес келетіні, бірақ ондай сөйлемдер контексте, сөйлесім кезінде болатынын айтады. Ал бір негізді белгісіз жақты сөйлемдер контекстен тыс тұрып, белгісіз жақтық мәнде тұратынын, іс-әрекетті орындаушы жақ (агенси) белгісіз немесе көмескі болатынын ескертеді [110: 106-б.].

А.А.Юлдашев башқұрт тілінде де белгісіз жақты сөйлемдер, негізінен, 3-жақтың көпше түрінде, ашық және шартты рай тұлғаларында жасалып, қимылдың белгісіз жаққа тән екенін білдіру үшін әдейі субъектісіз берілетінін айтады [61: 437-б.].

И.Расулов өзбек тіліндегі белгісіз жақты сөйлемдердің де 3-жақтық тұлғада жасалатынын, оның бұл түрінен сөйлемнің субъектісін табуға болатын тәрізді көрінгенімен, бірақ ол ойда тұратынын айтады. Ғалымның ойынша, «белгісіз жақты сөйлемдегі қимыл иесінің мәні мағыналық (семантикалық) құрылымға байланысты. Сондықтан бастауышы болмайды. Бұл – синтаксистік норма. [59: 21-б.]

Жоғарыда айтылған пікірлер мен қазақ тіліндегі материалдарды салыстыра қарағанда, басқа түркі тілдеріндегі белгісіз жақты сөйлемге тән ерекшеліктер қазақ тіліне де жат емес тәрізді. Мына мысалардан оны анық көруге болады: 1. *Жиылыста Омбы мен Қызылжарды большевик билеп алғанын хабарлады.* (Ф.Мүсірепов) 2. *Бүгінгі шыққан ауылымызды «Ерекен аулы» дейді.* (Б.Майлин) 3. *...Түрмесіне апарса апарсын.* (Ф.Мүсірепов) Осы сөйлемдерді салыстыру барысында, мынадай ортақ белгілер көрінеді:

- 1) Сөйлемдерге бір ғана бас мүше (предикат) тән.
- 2) Бас мүше 3-жақтық, мағынаны ашық, бұйрық райларында білдірген.
- 3) 3-жақтық мағынаға қатысты субъекті белгісіз. Оны белгілеп, атап көрсетудің сөйлем семантикасы үшін шешуші мәні жоқ. Себебі, хабардың негізгі мақсаты – орындалған іс-әрекеттің өзін ғана жеткізу.
- 4) Бас мүше ерекше сезімдік-модалдық мағынаны білдіруде ғана не тұрақты тіркестер, мақал-мақалдармен күрделеніп келген жағдайда ғана болмаса, белгілі жақты сөйлемдердегідей жеке тұрып сөйлемдік мазмұнға ие бола бермейді. Жағы белгісіз болғандықтан, іс-әрекеттің

объектіге қатыстығы басым көрінеді. Сондықтан белгісіз жақты сөйлем жайылма түрдегі құрылымда ғана кездеседі.

5) Бас мүше құрамы жағынан дара да, күрделі де болып келеді.

Міне, осы аты аталған сипаттардың барлығы дерлік – кез-келген түркі тілдерінің белгісіз жақты сөйлемдерінде кездесетін ерекшеліктер. Әйтсе де, әр тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес нақты өзгерістер кездеседі.

Сонымен, бір негізді белгісіз жақты сөйлемге мынадай анықтама беруге болады: *бас мүшесі 3-жақта берілгенімен, іс-әрекеттің орындалу-орындалмауы белгісіз жақ арқылы жүзеге асатыны мағынасынан (семантикасынан) айқын байқалатын, сөйлеуші тарапынан тек әрекеттің орындалуы туралы хабар беру мақсатында құрылған сөйлем түрін бір негізді белгісіз жақты сөйлем дейміз.*

Бас мүшесінің жасалу жолдары. Қазақ тіліндегі бір негізді белгісіз жақты сөйлемдерді бақылау оның бас мүшесінің төмендегідей жасалу жолдарының бар екенін көрсетеді.

1. Дара етістіктерден болған бас мүше:

а) Ашық райдың өткен шағы мен ауыспалы осы шағында келген болымды, болымсыз етістіктердің етіс жұрнақтарымен түрленуі (өздік етістіктен басқа) арқылы жасалады. Сөйлем 3-жақты арнаулы тұлғасы арқылы да (*-ды, -ты*), нөлдік тұлға арқылы да құрылады. Бірақ олар арнаулы 3-жақтық мағынаны емес, белгісіздік мағынаны білдіреді. Мысалы: *Жерді қазақтың қара тоқпағымен өлшейді.* (С.Мұқанов) – **негізгі етіс**; *Төбесін (блиндаждың) қатар-қатар айқуш-үйқыш етіп тоғыз қабат бөренемен жазыпты.* (Ғ.Мүсірепов) – **негізгі етіс**; *Жолаушыға салғанда бұл құмалақты «шығып қара» деп айтады.* (М.Әуезов) – **негізгі етіс**; *Кеше «Біз Кронштадтанбыз» атты кинофильмнің алдында деректі хроникадан қирап жатқан неміс танкісін көрсетті.* (В.Еременко) – **өзгелік етіс**; *Анамен алыспайды да, атыспайды да.* (Ғ.Мүсірепов) – **ортақ етіс**.

ә) Дара бұйрық райлы етістіктен жасалады: – *Онда бәрімізді айыптасын!* (Е.Әлімқұлов); – *Қош, ағайын! Дәм, ырзық бұйырса, амандық шаттықпен қайта көрісуге жазсын!..* (М.Әуезов)

б) Өткен шақтық және ауыспалы өткен шақтық есімшелерден: – *...Бұл итті неге мұнша әлпейштеген!..* (Ғ.Мүсірепов); *Қарабаладан бір қабат қара адырды аса Досымбай, Балқыбек, Ақырек жақтардағы кең далаға шығатын.* (М.Әуезов)

2. Бас мүшенің күрделі түрлері:

а) Негізгісі есімшелер болып, оған 3-жақта жіктелген «е-» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы: – *Міне, саған! Тапқан екен бет ашатын кісіні!* (Д.Исабеков); *Бұрын нанды күнде бір мезгіл өлшеп беретін еді, енді екі күнде бір беруге айналды* (С.Сейфуллин);

ә) *-ар, -ер, -р, -с* тұлғалы болымды, болымсыз есімшелерге осындай тұлғалы «бол» көмекші етістігінің тіркесіп келуі арқылы келер шақта болатын я болмайтын іс-әрекетке мегзейтін баяндауыш жасалады: *...Бұлайда мұңды баланы жәбірлемес болар. (Ә.Сәрсенбаев); Тауға былай салдық құрып шықпас болар. (С.Шаймерденов)*

б) Етістіктің аналитикалық форманттары арқылы беріліп, қимылдың әр түрлі сипатын, түрлі модалдық мәндерді білдіреді: *Қырсыққанда, менің төртінші бітіруіме қарап тұрғандай, мектепті өткен жылы жауып тастады ғой. (С.Асылбеков); Әбенге келген бір молнияны мен жоқта апарып беріп қойыпты. (Ғ.Мүсірепов); – Ойбай-ау, тонап кетті ғой, тонап! – деді Ардақ жыларман халде. (Д.Исабеков); Бұны бүйтіп пешпенттің сыртынан буына ма екен? (Б.Соқпақбаев); – Тез келіңіз, етті түсіріп жатыр... (О.Бөкеев)*

в) Тұрақты сөз тіркестерінің қатысуы арқылы: *Өзінен асқан адамды жақсы көре бермейді. (Д.Исабеков)*

г) «де» етістігінің көмегімен жасалған күрделі бас мүшелер:

- негізгі компонент атау тұлғалы зат есім: *Сақалы жоқ еркекті әйел демей ме? (А.Тоқмағамбетов)*

- негізгі компонент күрделі сөз тіркестері: *Бүгінгі шыққан аулығызды «Ерекен аулы» дейді. (Б.Майлин)*

- негізгі компонент тұтас сөйлем болады: *– Әскер тәртібі қатты болады дейді... (Ғ.Мүсірепов); Сізді ертең келеді демеп пе еді? (Д.Исабеков)*

- негізгі компонент мақал-мәтелдер болып келеді: *«Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді» деуші ме еді? (Ғ.Мүсірепов); «Жолдасын таппаған ер азады, басшысын таппаған ел азады» десе болады. (М.Әуезов)*

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай, белгісіз жақты сөйлем бас мүшесінің алуан түрлі жасалу жолы бар екен. Бас мүшенің бұл жасалу түрлері сөйлемнің модалдық құрылымына да, тұлғалық-семантикалық құрылымына да елеулі әсер етеді.

Белгісіз жақты сөйлемнің құрылымы мен семантикасы. Жоғарыда ескерткеніміздей, белгісіз жақты сөйлемдердің де бас мүшесінің дара күйінде тұрып сөйлемнің кіші құрылымын жасауы сирек кездеседі. Сондықтан, бұл бас мүше үнемі басқа тұрлаусыз мүшелерімен тіркесте ғана сөйлемнің кіші құрылымын түзеді. Әрине, мұндай жағдайда, сөйлемнің мазмұндық жағынан толымды болуы ескеріледі. Осыған байланысты сөйлем кем дегенде екі немесе одан да көп мүшелі болады. Синтаксистік ыңғайда баяндауыш бас мүшенің басқа тұрлаусыз мүшелермен байланысы, оның семантикалық құрылымын да айқындайды.

1. Бас мүшенің тура толықтауышпен және жанама толықтауышпен жеке-жеке байланысуы арқылы **екі мүшелі** белгісіз жақты сөйлем типтері жасалады.

а) – Онда *бәрімізді айыптасын*. (Е. Әлімқұлов) Сөйлемнің кіші синтаксистік құрылымына «*бәрімізді айыптасын*» тіркесі алынады. Сөйлемнің құрылымын былай белгілеуге болады:

$$\begin{array}{l} T - B ; \\ Z_4 - E^{3ж} ; \\ C_{\text{пр}} - П_{\text{пр}} . \end{array}$$

Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеушінің белгісіз жақтағы субъектінің жақтық объектіге тура бағытталған әрекетін білдіруі.

ә) *Анамен алыспайды да, атыспайды да*. (F. Мүсірепов) Сөйлем ашық райлы баяндауыштың жанама толықтауышпен тіркесінен құрылған. Сөйлем құрылымы:

$$\begin{array}{l} T - B ; \\ Z_7 - E_{\text{ж}}^{3ж} ; \\ C_{\text{қимыл}} - O_{\text{қимыл}} - П_{\text{қимыл}} . \end{array}$$

Баяндауыш құрамындағы ортақ етістің жұрнағы сөйлемнің семантикалық құрылымын айқындаған. Ортақ етіс белгісіз жақтың іс-әрекетіне объект ретіндегі басқа бір жақтың іс-әрекетін ортақтастырады. Сөйтіп, семантикасы белгісіз субъекті мен объектілік жақтың бірлескен қимылын орындалмайтын ыңғайда білдіретін сөйлем пайда болған.

б) Белгісіз жақты сөйлемдердің екі мүшелі болып келуі бас мүшелері күрделі болып келгенде де жиі кездеседі. Бас мүшенің күрделілігі оған қосымша семантикалық сипат қосады. Сондықтан, бұл сөйлемдерді талдау кезінде сөйлемнің жалпы семантикасында олардың модалдық ерекшеліктерін де қоса беруге болады. Бұл сөйлемнің стильдік колданыс ыңғайын айқындауға да мүмкіндік жасайды.

– Тез келіңіз, *етті мүсіріп жатыр...* (О. Бөкеев) Құрмалас сөйлемнің екінші компоненті – белгісіз жақты сөйлем. Сөйлем предикаты «*мүсіріп жатыр*» әдеттегі екі негізді жақты сөйлемнің баяндауышына ұқсас негізгі етістік пен көмекші етістіктің көсемше жұрнағы арқылы тіркесуінен жасалған. Қалып етістігі осы шақтық мағынаны береді. Негізгі етістік құрамындағы өзгелік етіс (*-ip*) жұрнағы ол етістіктің тура толықтауыш мүшесімен байланысуын белгілейді. «*-in жатыр*» аналиткалық форманты қимыл үдерісінің (процестің) өту үстінде (басталып, бірақ аяқталмаған) екенін білдіреді. Баяндауыштың ашық рай тұлғасында болуы оның жақтық (3-жак) және жалпы модалдық мәнде екенін де білдіреді. Міне, осы грамматикалық ерекшеліктердің бәрі күрделі етістік бас мүшенің бойынан көрінеді. Сондықтан бұл сөйлемнің синтаксистік құрылымында брынғы талданған сөйлемдер-

ден ерекше жаңа белгілер бар екенін көруге болады. Сонымен, сөйлемнің грамматикалық құрылымы ашық райдың 3-жағындағы осы шақтық өзгелік етісті күрделі бас мүшенің зат есімнің табыс жалғауындағы тура толықтауышпен тіркесі болады. Үлгісі:

Т – Б ;
 З – Е ^{Зж} ;
 С_{қым.} – О_{қым.} – П_{қым.}

Бұл жерде бір ескерте кететін нәрсе, сөйлемдегі бас мүшенің тек бір ғана толықтауышпен тіркесі етістіктің бір валентті екенін көрсетпейді. «Түс» етістігінің өзі көп валентті (*аттан байқап түс*), бірақ салт етістік. Өзгелік етіс жұрнағы бұл етістікті тек сабақтыға айналдырғаны болмаса, оның көп валенттілігін өзгерте алмайды, қайта валенттілігін арттырады (*аттан оны байқап түсір*). Бұл сөйлемде табыс септігінен басқа баяндауышпен байланысуға тиісті сөздер факультативті болғандықтан, сөйлем құрылымында олар түсіріліп айтылып жүр. Әдетте, мұндай сөйлемнің семантикасын қимылдың субъектіге тура бағытталуы деп түсінуге болады. Алайда сөйлемнің жалпы семантикасын толығырақ мазмұнда былай айтуға болар еді: белгісіз жақтағы субъектінің белгілі бір объектіге әсер ету үшін бағытталған, басталып, бірақ аяқталмаған қимылын сөйлеуші тарапынан білдіру.

в) – Әбенге әкелген бір *молнияны* мен жокта *апарып беріп қойыпты* (*Ғ.Мүсірсөв*).

Синтаксистік құрылымы жағынан келсек, жоғарыдағы сөйлемнен аса айырмашылығы жок күрделі баяндауыштың тура толықтауышпен байланысынан тұратын сөйлем (*молнияны апарып беріп қойыпты*). Мәселе оның құрамында. Оның негізгі компоненті қозғалысты білдіретін етістік (*апар*) мен қимылды білдіретін етістік (*бер*). Әдетте мұндай күрделі етістіктердің біреуін негізгі, қалғанын көмекші деп жатады. Бұл жерде бұл екі етістік те семантикалық мәндерін толық сақтайды. Қимыл мен қозғалыс бір мезгілде, іркес-тіркес, үзіліссіз болады. Бұлар өзара көсемше жұрнағы арқылы жалғасқан. Әрине, сөйлемдегі «*апарып*» сөзін факультативті мүше ретінде де қарауға болар еді, бірақ сөйлем семантикасы айтушы талабына сай беру әрекетінің (яғни қозғалыс пен қимылдың қатар болуы) болғандығын көрсетеді. Сондықтан бұл екі етістіктің мәндері бірге қаралады да, екеуі «*қойыпты*» көмекші етістігімен тіркеседі немесе екі негізгі етістік аналитикалық «*-ып қой*» тұлғасымен түрленеді де, қозғалыс пен қимылдың тез, шұғыл бітіп қалған үдеріс екенін байқатады. Құрылым үлгісі:

Т – Б ;
 З – Е ^{Зж} ;
 С_{қозғ.} – О_{қозғ.} – П_{қозғ.}

Сөйлем семантикасын объекті мен қимылдың қатысы тұрғысынан алсақ, алдыңғы сөйлемнен айырмасы болмайды: қимыл-әрекеттің тура объектіге бағытталуын білдіру. Ал оны мазмұндық жағынан толығырақ былай беруге болады: сөйлеуші белгісіз жақтағы субъектінің тура объектіні іске қосуға бағытталған қимыл-әрекетінің шындыққа сай шұғыл түрде орындалғанын білдіреді.

д) Енді мына бір сөйлемді көрейік: – Мен тіл тартпай кетсем де мойныма алмаспын! *Түрмесіне апарса апарсын.* (F.Мүсірепов) Екінші сөйлем – белгісіз жақты сөйлем. Бұл сөйлемнің баяндауышы бір етістіктің өзара шартты рай жұрнағы арқылы байланысып қайталануынан болған бұйрық райында тұр. Күрделі баяндауыш барыс септікті зат есіммен тіркескен. «апар» етістігі бұл жерде салттық мағынада қолданылғанымен, көп валентті етістік ретінде сабақты да болады. Жоғарыда байқағанымыздай, белгісіз жақты сөйлемдердің лексикалық ыңғайындағы бастауышы болмағандықтан да, баяндауыштың тура толықтауышпен байланысы көбірек байқалатын сияқты көрінген. Алайда бұның сыры сөйлемнің коммуникативтік қажеттілікке сай құрылуына байланысты болса керек. Өйткені мына талдауға алынған сөйлемде де тура толықтауыштың қатысуына әбден болады. (Мені апарса апарсын). Бірақ сөйлемдегі хабар негізінен айтушының өзіне қатысты екені контекстен белгілі болғандықтан да, оны айтудың қажет еместігі көрінеді, оның есесіне сөйлемдегі негізгі хабар, жаңалық (рема) «*түрмеге апару*» болғандықтан да, тыңдаушы назарын осыған аудару қажеттігіне байланысты осы тіркес алынған. Сонымен, бұл сөйлемді де толымсыз бір негізді деп есептеуге болады (тура толықтауышы түсірілген). Сөйлемнің құрылым үлгісі былай көрсетіледі:

$$\begin{array}{l} \text{Пш} \quad - \text{Б} ; \\ \text{З}_3 - \overset{\text{мек.}}{\text{Е}} \quad \overset{\text{Е}^{\text{Зж}}}{\text{Е}} ; \\ \overset{\text{КОФ.}}{\text{С}} - \overset{\text{КОФ.}}{\text{А}} - \overset{\text{КОФ.}}{\text{П}} \end{array}$$

Бұл жерде барыс септікті зат есім тура заттық мағынаны емес, қимыл бағытын орын (мекен) жағынан нақтылайтындықтан, синтаксистік қызметі тұрғысынан мекен пысықтауыштың қызметін атқарады да, сөйлем семантикасы осы мағынаға ыңғайланады. Сондықтан, сөйлемнің жалпы семантикалық мазмұнын сөйлеушінің белгісіз жаққа тән қимыл әрекетінің бағытын аяқталар орны жағынан нақтылай көрсетуі деп түсінеміз. (Бұл жерде қимыл-әрекет бағытталған объектіні де семантикаға қоса көрсетудің артықшылығы болмайды).

2. Белгісіз жақты сөйлемдер үш мүшелі болып келген кезде бас мүшенің валенттілігіне қарай бір орынды да, екі орынды да болып келе береді. Бір орынды болып келген жағдайда ондағы артық (екінші) орынды көбіне атрибут мүше иеленеді. Оның факультативтік мән алу-алмауы сөйлем семантикасына байланысты болады. Сөйтіп, үш

мүшелі сөйлемдердің мынадай типтерін көрсетуге болады:

а) ...Біраз уақыт өткен соң, *вагонның есігін ашты.* (С.Сейфуллин)
Басыңқы сөйлемнің кіші құрылымы «*есігін ашты*» болуға тиіс. Бірақ тура толықтауыш болып тұрған табыс септігіндегі сөз тәуелденген тұлғада тұрып, есіктің белгілі бір затқа тәуелді, соның бір бөлшегі екенін білдіруіне байланысты, сөйлем семантикалық жағынан толық болуы үшін ілік септігіндегі сөздің қажеттілігі байқалады. Осыған байланысты, сөйлем семантикасының талабына сай осы екі сөзді құрылымдық құрамға енгізуге тура келеді. Сонда сөйлем бір орынды үш мүшелі сөйлем болып шығады. Құрылым үлгісі мынадай болады:

Аш – Т – Б ;

З₇ – З^{3ж}_ж – Е^{3ж} ;

С_{қим.} – А_{менш.} – О_{қим.} – П_{қим.} .

Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші белгісіз жақтық субъектінің белгілі бір заттың бөлшегі ретіндегі объектіге тура бағытталған қимылын білдіреді.

ә) ...*Төбені қатар-қатар бөренемен жауыпты.* (Ф.Мүсірепов) Сөйлем құрылымының негізін «*Төбені бөренемен жауыпты*» тіркесі құрайды. Яғни, ашық райдағы етістік бас мүше тура және жанама толықтауыштармен меңгеріле байланысқан. Бас мүшенің негізіне алынған іс-әрекет етістігінің лексикалық мағынасы оның әрі салттық, әрі сабақтылық грамматикалық мәнімен қосылып, объектіге тура да, жанамалай да бағыттала алатындығын көрсетеді. Сөйлемнің құрылымдық үлгісін былай беруге болады:

Т – Т – Б ;

З₄ – З₇^ж – Е^{3ж} ;

С_{қим.} – О_{қим.} – О_{қим.} – П_{қимыл.} .

Семантикасы – белгісіз жақтың белгілі бір объектіге тура бағытталған қимылы белгілі бір заттық жанама объектінің қатысуымен жүзеге асқандығын сөйлеуші тарапынан білдіреді.

б) – Бұл *итті неге мұнша әлпештеген?* (Ф.Мүсірепов) Сөйлем синтаксистік құрылымы жағынан алдыңғы сөйлемнен өзгешелігі жоқ сияқты көрінгенімен, жанама толықтауыш болуға тиіс мүшенің семантикалық өзгерісі (пысықтауыштық мән алуы) сөйлемнің жалпы семантикасына да әсер етеді. Құрылымдық үлгісі:

Т – Т – Б ;

З₄ – Пш^ж – Е^{3ж} ;

С_{әр.} – О_{әр.} – А_{себ.} – П_{әр.} болады да, семантикасы белгісіз субъекті әрекетінің объектіге бағытталу есебін сөйлеуші тарапынан анықтауды білдіреді. Бұл жерде сөйлемнің жалпы сұраулық модалдығынан басқа таңдану модалдығы ыңғайында да құрылымы өзгеше сөйлем екенін байқау қиын емес.

в) – *Мені де интернатқа алды...* (Б.Бодаубаев) Бұл сөйлемдегі ба-рыс септікті зат есім бас мүше мен толықтауыш мүшенің қатынасынан туатын мазмұнды жай толықтырушы ғана емес, жалпы семантикалық құрылым үшін маңызды мүше болып есептеледі. Сонымен, сөйлемнің құрылым үлгісі:

Т – Пш_{мек.} – Б ;
 $Z_4 - Z_3 - E^{3ж}$;
 $C_{ар.} - O_{ар.} - A_{мек.} - П_{ар.}$.

Сөйлем семантикасы – белгісіз субъектінің объектілік жаққа тура бағытталған әрекетін сөйлеуші (жазушы) мекендік тұрғыдан нақтылай көрсетеді.

г) – ...Бірақ осы дүние кезінде көп сыналды. *Қазір оны мақтайды.* (М. Мағауин) Сөйлемнің құрылымы:

Пш_{мезг.} – Т – Б ;
 $Y_{мезг.} - Z_4 - E_{ж}$;
 $C_{ар.(сөйл.)} - O_{ар.} - П_{ар.(сөйл.)}$.

Сөйлемнің семантикалық мазмұны – белгісіз жақтың объектіге тура бағытталған әрекетін сөйлеушінің (жазушының) мезгіл жағынан нақтылай көрсетуі болып табылады.

д) ...Қадиша кеткелі ауруға шалдығып, қысы-жазы көзінің құйрығы құрдың артындай қызарып жүретін болғандықтан, *оны «Қызыл көз» атап еді.* (А.Тоқмағамбетов)

Сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісіне құрмаластың басыңқы компоненті (*оны «Қызыл көз» атап еді*) алынады. Оның құрылымы:

Т – Пш_{кө.} – Б ;
 $Z_4 - Z_1 - E_{ып көм.}^{3ж}$;
 $C_{ар.(сөйл.)} - O_{ар.} - A_{ск} - П_{ар.(сөйл.)}$ болады.

Сөйлемнің бұл құрылымындағы пысықтауыш зат есімнен болып, *қалай?* сұрағына жауап бергенімен, сөйлем семантикасында оның заттық мағынасы басым рөл атқарады. Сөйлем семантикасын былай түсінуге болады: белгісіз субъектінің объектілік жаққа бағытталған сөйлеу әрекеті кезінде объектіні есім жағынан нақтылай көрсету белгіленген. Бұл жерде синтаксистік пысықтауыш мүшенің объектілік конкретизатор болу мәнісі, біздіңше, эллипсиске байланысты. Себебі, о баста «Қызыл көз» сөзі «деп» көмекші етістігімен тіркесіп келген. Бұл жағдайда оның пысықтауыштық қызметі анық байқалады. Кейін көмекші етістік түсіріліп, оның қызметі негізгі есім сөзге ауысып сол күйінде сақталып қалған.

Сонымен, белгісіз жақты сөйлемдердің үш мүшелі құрылымы ондағы тұрлаусыз мүшелердің ерекшеліктеріне қарай түрлі-түрлі болатындығын көрсетеді.

3. Бас мүшенің басқа сөйлем мүшелерімен байланысы артқан сайын, сөйлемнің құрылымдық жағынан жайылмалануы да артып, осыған байланысты оның грамматикалық құрылымы да, семантикалық мазмұны да күрделене түседі. Сөйлем төрт мүшелі құрылымда келгенде, әдеттегідей, бұнда да негізгі қызметті бас мүше атқарғанымен, сөйлемнің жалпы семантикасында тұрлаусыз мүшелердің де, әсіресе тура толықтауыштың рөлі басым көрінеді.

а) ...*Жерді қазақтың қара тоқпағымен өлшейді.* (С.Мұқанов) Бұл сөйлемнің кіші құрылымына бас мүше және онымен меңгеріле байланысатын тура толықтауыш пен жанама толықтауыш енеді. Бірақ осы жанама толықтауыштың тәуелденіп келуі сөйлем құрамына ілік септікті сөздің енуін қажет етіп тұр. Сөйлемнің морфологиялық құрылымы тұрғысынан қарасақ, ілік септікті сөздің құрылымға енуі дұрыс. Өйткені, бұл сөз матаса байланысқан күйінде жатыс жалғаулы сөзбен бір мүше құрайды деуге негіз жоқ. Ал енді сөйлемнің логикалық құрылымы жағынан келсек, «тоқпақтың» кез келген жай тоқпақ емес, тек қазаққа тән «қара тоқпақ» екенін баса көрсету байқалатын тәрізді. Мұнда «қара» айқындауыш сөз ретінде «тоқпақ» сөзімен бір мүше құрайды. Осыған байланысты сөйлемнің құрылымдық үлгісін былай көрсетуге болатын тәрізді:

Т – Аш – Т – Б ;
 З₄ – З₂ – СынЗ₇ – Е^{Зж} ;
 О_{қым} – А_{мәшк.} – О_{қым.} – П_{қимыл.}

Сөйлемнің жалпы семантикасы – белгілі бір объектіге тура бағытталған белгісіз жақ қимылының белгілі бір объектіге тән құрал арқылы жүзеге асатынын сөйлеуші нақтылап көрсетеді.

ә) ...*Бұрын нанды күнде бір мезгіл өлшеп беретін еді,* енді екі күнде бір беруге айналды. (С.Сейфуллин) Салалас құрмаластың екі компоненті де белгісіз жақты сөйлем. Талдауға бір сыңарын алуға болады.

Сөйлемнің кіші құрылымын «нанды өлшеп беретін» күйінде алуға болар еді, бірақ сөйлемнің семантикасы қимылды мезгілдік жағынан нақтылайтын мүшені де қажет ететіні байқалады. Сонымен, бас мүше тура толықтауыш, мезгіл пысықтауыш және сын-қимыл пысықтауыштармен тіркесіп үш орынды болады да, сөйлемнің кіші құрылымы осы ыңғайда ғана толық мәнді болып есептеледі. Сөйтіп сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Т – Пш_{мезг.} – Пш_{ск.} – Б ;
 З₄ – Y_{мезг.} – Е – Е_{ск.} – Е_{ск.} – Е^{Зж} ;
 О_{қым.} – А_{мезг.} – А_{ск.} – П_{қым.} болады.

Ал сөйлемнің жалпы семантикасы белгісіз субъектінің заттық объектіге тура бағытталған қимыл-әрекеті сөйлеуші тарапынан мезгілдік

және мекендік ыңғайда нақтылана берілгендікті білдіру болып табылады.

б) – Ендеше *осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді?* (М. Әуезов) Бұл сөйлемнің құрылымын талдағанда, ең алдымен бас мүше құрамының ерекшелігіне назар аудару қажет. Бас мүше «*туғызса нетеді*» деген өзара шарттас мәнде тіркескен сөздерден құрылған. Бұл сөйлем осы жағынан шартты бағыныңқылы құрмалас сөйлемге ұқсайды. Шынында да бұл баяндауыш құрмаластың осындай түрінен ықшамдалғаны рас. Егер екі баяндауыштың арасына үгір қойып, құрмаласқа тән интонациямен айтар болсақ, бұл анық байқалар еді. Ал қазіргі құрылымында ол екеуі бір интонациялық ыңғайға бейімделіп, жай сөйлемнің баяндауышын құрап тұр. Сонғы «нетеді» сұрау есімдігі бір жағынан сұраулық модальдік мән туғызса, екінші жағынан сөйлемді жақтық, шақтық жағынан тиянақтайды. Сонда, негізгі қимылдық мән «*туғызса*» сөзінің мағынасымен байланысты болады. Осы жағынан алғанда сөйлемнің кіші құрылымы «*жыр/ды/ туғызса нетеді*» болатын тәрізді көрінер еді. Бірақ, «*жыр туғыз*» тұрақты тіркес болғандықтан, ол «нетеді» сөзімен тіркескен күйінде бас мүше болады да, сөйлем семантикасының олқылығы осы бас мүшені «*жайдан*» сөзімен толықтыруды қажет етеді. Ал бұл сөз өзінің анықтауышын қоса қажет етеді. Сонымен сөйлемнің синтаксистік құрылымы төрт компонентті болып шығады. Сөйтіп сөйлемнің кіші құрылым үлгісі мынадай болады:

Аш – Аш – Т – Б;

Ес – Е_{тен} – З_ж – Е_ж Е_ж ;

А_{сұт} – А_{ер} – О_{ер} – П_{ер}.

Сөйлемнің семантикалық құрылымында бас мүшенің өзгелік етіс тұлғасымен (-*ғыз*) түрленуінің мәні бар. Бұл субъектіні белгісіз етеді. Сөйлемнің грамматикалық құрылымында бас мүшеден басқа үш мүше болғанымен, оның екеуі ғана етістіктің валенттілігіне байланысты бос орындарды иеленген. Ал анықтауыш мүше объектіні ғана айқындайтын атрибуттық мүше болып есептеледі. Сонымен, сөйлем семантикасын мынадай мазмұнда түсінуге болады: көру әрекетінің нәтижесі ретіндегі абстракциялық объекіден жаңа бір объектіні жасауға бағытталған белгісіз субъектінің әрекетін сөйлеушінің ниеті ретінде білдіру.

Міне, осылай бас мүшесі етістіктен болған белгісіз жақты сөйлем варианттарын жалғастыра беруге болады. Дегенмен, осы мысалдардың өзі-ақ белгісіз жақты сөйлемдердің компоненттері қаншалықты көбейген сайын олардың семантикасы күрделене түсетінін, сонымен бірге, сөйлемнің құрылымдық элементтері барлық жағдайда семантикалық мүшелермен сәйкес келе бермейтінін байқатады. Нақтырақ айтқанда, етістіктің валенттілігіне байланысты мүшелік қызмет атқа-

ратын сөздер сөйлем семантикасында негізгі рөлді атқарады да, басқа мүшелер қосалқы қызмет атқарып, сөйлемнің жалпы семантикасына бірде еніп, бірде енбейді. Сондай-ақ, сөйлем семантикасы мүшелердегі логика-грамматикалық элементтерге байланысты да өзгеріп отыратыны көрінеді.

4. ЖАНАМА ЖАҚТЫ СӨЙЛЕМ

Зерттелуі, ерекшеліктері, анықтамасы. Жалпы тіл білімінде жақты сөйлемдермен бірге, оларға қарама-қарсы қойылып қатар зерттеліп келе жатқан «жақсыз сөйлем» аталатын сөйлем түрлері де бар екені белгілі. Бұл еңбекте осы сөйлем түрі «жанама жақты сөйлем» атауымен қарастырылады. Бір негізді сөйлем түрлерінің ішінде «жанама жақты сөйлем» түрі «жақсыз сөйлем» атауымен ертерек ғалымдар назарына ілінген. Осыны ескере отырып, бір негізді сөйлемдердің басқа түріне қарағанда «жақсыз сөйлемнің» зерттелуі ертеден басталады деу орынды. Орыс тіл білімінде жақсыз сөйлем жасайтын «жақсыз» етістіктер бар екені белгілі. Міне осыған сүйенген ғалымдар ол тілде жақсыз сөйлемдердің жасалуы мен ерекшеліктері жөніндегі пікірлерді ертерек білдірді. Әйтсе де, осы уақытқа дейін бұл жөнінде шешімін таппаған даулы мәселелер жеткілікті. Түркі тіл білімінде жақсыз сөйлем жайындағы ой-толғамдар 50-жылдарға дейін бір бағытта, яғни орыс тіліндегі тәрізді «жақсыз» етістіктердің түркі тілдерінде болмауына байланысты бұл тілдерде жақсыз сөйлемдер де жоқ» деген пікір болды. Сол тұстан бастап жақсыз сөйлемдер жөнінде сөз болған еңбектерді қарап отырсақ, бір-біріне қарама-қайшы көзқарастарды, тіпті, бір автордың әр жылдағы еңбектерінен де көруге болады. А.Н.Кононов алғашқы жылдардағы бір еңбегінде «өзбек тілінің фактілері, тіпті шартты түрде болса да, орыс тіліндегідей жақсыз сөйлемдердің бар екендігін дәлелдеуге ешбір мүмкіндік бермейтіндігін» айтқан болса [111: 228-б.], ғалым бұл ойды одан бұрын түрік тіліне байланысты да айтқан болатын [73: 213-б.]. Бірақ кейінгі кездердегі осы тілдерге арналған еңбектерінде жақсыз сөйлемді арнайы сөйлемнің жеке типі ретінде қарайды [28: 506-510-66].

Жақсыз сөйлемдердің жоқ екендігі туралы пікір Н.А.Баскаковта да болды. Ол былай деді: «Түркі тілдерінің баяндауыштары жақсыз болмауына байланысты, оларда жақсыз сөйлем де болмайды». [55: 95-б.]

Н.К. Дмитриев те алғашында түрік тілінде жақсыз сөйлем жоқ деген пікірде болады да [27], кейінгі башқұрт тілінің грамматикасына арнаған еңбегінде сөйлемнің бұндай түрінің башқұрт тілінде бар екенін мойындайды. Бірақ автор жақсыз сөйлемдер қатарына белгілі, белгісіз, жалпылама жақты сөйлемдерді де жатқызады. [112: 238-б.]

Сол тұстағы түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың қайсысы болмасын жақсыз сөйлемді анықтауды сөйлемде жақсыз етістіктің болмауымен, яғни С.Д.Кацнельсон айтқандай, «уақиғаны ешбір бөлшектемей, тек оны тұтастай атайтын», «нөлдік предикацияны» білдіретін етістіктің болмауымен байланыстырады [113: 107-б.].

Жақсыз сөйлем жөніндегі түркологиядағы осы көзқарас түптеп келгенде А.Казем-Бектің пікірінен бастау алған. Түркі тілдерінде жақсыз етістіктің жоқ екендігі жөнінде алғаш пікірді сол кісі айтқан болатын [67: 306-б.].

Алайда, 50-жылдардан бері қарайғы түркі тілдерін зерттеушілердің бірсыпырасы жақсыз сөйлемнің бар екені және оның бір негізді сөйлем типтеріне жататыны жөнінде шешімді пікір айтты. Ал қазіргі кезде ғалымдардың қайсысы болмасын түркі тілдерінде жақсыз етістік болмауына қарамастан, жақсыз сөйлем бар деп есептейді және олар ортақ белгілері негізінде әр тілдің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты зерттеу нысандары болып келеді. Әрине, кей зерттеулерден түркі тілдерінде әлі де жақсыз етістіктер бар деген пікірлерді байқауға болады.

Мысалы, К.З.Зинатуллина татар тілінде жақсыз етістіктер бар екендігін айтса [114: 160-б.], М.С.Бектұров қазақ тілінде де «Күн суытты», «Таң атты» т.б. сөйлемдер негізінде осындай пікірді қостап, өзінше дәлелдер келтіреді [115: 7,8-бб].

Қазіргі түркі тілдеріндегі жақсыз сөйлемге берілген анықтамаларды салыстырып отырсақ, олардың бір-бірінен айырмашылықтарын табу қиын. Өйткені, ондай еңбектердің бәрінде де жақсыз сөйлемге тән белгілер ретінде бірдей ерекшеліктер аталады. Мысалы, түркі тілдеріндегі жақсыз сөйлемнің белгілеріне мына ерекшеліктер жатқызылады: 1) тек бір ғана бас мүшенің – баяндауыштың болатындығы, 2) грамматикалық бас мүше – бастауыштың жоқтығы және оның болуының мүмкін еместігі, 3) субъектіні іс-әрекеттің активті орындаушысы етіп көрсететін баяндауыш көрсеткішінің болмауы, 4) субъектінің логикалық ыңғайда келуі. Дәлелді болу үшін бірсыпыра анықтамаларды салыстырып көрейік.

Қазіргі якут (сақа) тіліндегі жақсыз сөйлемге берілген анықтама мынадай: «Грамматикалық бастауышы жоқ, баяндауыштың формасы арқылы оны табуға болмайтын сөйлемдерді жақсыз сөйлемдер дейді» [116: 19-б.]. Осындай анықтаманы хакас тіліндегі жақсыз сөйлемге Г.И.Донидзе де береді: «Грамматикалық бастауыш формасындағы субъектісі жоқ және болмайтын, баяндауышы бар сөйлем жақсыз сөйлем болады», – дейді ол [117: 39-б.].

Карашай-балқар тіліндегі жақсыз сөйлем жөнінде У.Б.Алиев «бастауышы жоқ, оған сілтенбейтін, тек қана баяндауыштан тұра-

тын» [60: 106-б.] десе, И.Х.Ахматов: «субъектісі болмайтын, ол предикативтік бас мүшеден көрініс таппайтын сөйлемдер жатады» деп анықтама береді [75: 141-б.]. Дәл осындай анықтамаларды қырғыз тілінде И.Д.Джакубов [56: 31,32-66], азербайжан тілінде З.И.Будагова [57: 36-б.], осы тілде А.М.Джаватов [118: 7-б.], өзбек тілінде А.С.Сафаев [119: 56-б.] береді. Бұлардың барлығында да, жоғарыда аталған басты белгілердің кемінде екеуі аталған.

Қазақ тілінде сөйлемнің осы түрін арнайы зерттеген Ғ.Мадина берген анықтама да осы сарындас: «Субъекті грамматикалық бастауыш арқылы берілмеген және оны баяндауыш формасы арқылы тауып алуға да болмайтын сөйлемді жақсыз сөйлем дейміз», – дейді ол [80: 14-б.]. А.Әбілқаев жақсыз сөйлемдердің айрықша белгілерін: «1) грамматикалық бастауышы мүлде болмайды, яғни құрылысы жағынан тек бір ғана тұрлаулы мүшеден – баяндауыштан тұрады; 2) іс иесі ілік я барыс септігінің тұлғасында болып, сөйлемде анықтауыштың не толықтауыштың қызметін атқарады; 3) баяндауышы негізінде күрделі болады және арнаулы формалар арқылы жасалады», – деп көрсетеді де, мынадай анықтама береді: «Бастауышы жоқ және оның жоқ екендігі баяндауыш формасынан аңғарылатын бір тұрлаулы мүшелі жай сөйлем түрін жақсыз сөйлем дейміз» [84: 56-б.].

Профессор М.Балақаевтың жақсыз сөйлемге берген анықтамасы мынадай: «...бастауышы жоқ, оның орны жоқталмайтын, айтылған іс-әрекет баяндауыш арқылы үш жаққа бірдей ортақ ұғымда жұмсалатын сөйлемдер жақсыз сөйлемдер болады» [32: 241-б.]. Бұдан басқа жақсыз сөйлемге берілген Н.Т.Сауранбаевтың [78: 192-б.], О.Күлкенованың [106: 73-б.], М.Қараевтың [85: 187-б.] т.б. оқулық авторларының анықтамалары да осы мағыналас болып келеді.

Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдер туралы сөз еткен еңбектерде оған берілген анықтамалар бір сарындас болумен бірге, бұл сөйлем түріне тән ерекшеліктер мен сипаттарды толық қамтыған деп айтуға келе бермейді. Оның үстіне, ғылыми негіздер жоқтың қасы және тілдік фактілер де үнемі сәйкес келе бермейді. Мысалы, анықтамалардың барлығында кездесетін «грамматикалық бастауышы жоқ, оны табуға болмайтын» деген пікірге сәйкес айтылатын жақсыз сөйлемнің бір ғана бас мүшесі – баяндауышының болуы – тек бір негізді сөйлемдердің осы түріне ғана емес, белгілі, белгісіз, жалпылама жақты сөйлемдердің бәріне де тән. 2-ден, «бастауышы, грамматикалық субъектісі болмайтын» деген ұғымды да нақтырақ қарау керек тәрізді. Өйткені, кей жағдайда бас мүшесі табиғат құбылысын білдіретін сөйлемдерге немесе бас мүшесі сапалық сын есімдер болып келетін жақсыз сөйлемдерге грамматикалық бастауышты енгізуге болатын да ынғайлары кездеседі. И.Х.Ахматов қарашай-балқар тілінде осындай

мүмкіншілікке ие болатын бірсыпыра сөйлемдерді мысалға келтіреді. Ал мұндай сөйлемдер қазақ тілінде де кездеседі. Мысалы: *Түн ортасынан ауды // Мезгіл түн ортасынан ауды; Алматыда жақсы зой // Алматыда тұру жақсы зой* т.б. Сондай-ақ, *Қалаға барғым келеді* деген сөйлемді *Мен қалаға барғым келеді* немесе *Қалаға баруым керек* сөйлемін *Мен қалаға баруым керек* түрінде қолдану – қазіргі тілімізде жиі кездесіп отырады.

М. Балақаев ілік септікті сөздің атау тұлғалы сөзге айналуы жөнінде ерте кездің өзінде-ақ былай деген болатын: «Бұл есімдердің ілік жалғауларының түсірілуінің себебі оның мәні жағынан белгісіздік сипат алуынан емес, олардың логикалық субъектісінің белсенді қимыл-әрекет иесі ретінде танылуында. Бұл атаулардың субъектілік мәнін айқындайтын тағы бір нәрсе – еңжар бастауыш (тәуелдік жалғаулы есім) предикат құрамында болады» [120: 27-б.].

Бұл пікірді Ғ. Мадина да қолдап, «Әдетте ілік септікті сөз анықтауыш болатынын білеміз. Бірақ жоғарыдағы сияқты сөйлемдердегі ілік септікті сөздің анықтауыш болудан оның субъектілік мағынасы басым», – дейді [80: 48-б.].

Сонда, осындай құрылымдағы сөйлемдерді біздің екі түрлі ыңғайда қарайтындығымыз көрінеді: бірде бір негізді жақсыз, бірде екі негізді жақты. Семантикалық жағынан бірдей сөйлемдердің екі түрлі синтаксистік құрылымда берілуінің коммуникативтік мәні бар екенін ескерген орынды болатыны сондықтан. Алайда, жақсыз сөйлемдердің бәрі бірдей субъектіні активтендіруге көне бермейді. Жақсыз сөйлемдердің басқа бір негізді сөйлем түрлеріне қарағанда күрделілігі де осында. Кейде бұларды бір-бірінен ажыратып алудың өзі өте-мөте қиынға соғады.

Жақсыз сөйлемдерге қатысты тілдік материалдарды талдау олардың субъектінің қатысын білдіруі жағынан үш түрлі сипатта болатынын көрсетеді: 1) бір сөйлемдерде логикалық субъекті активті жақ ретінде анық сөзформалармен беріледі: *Маған үйге соға кету керек.*; 2) кей сөйлемдерде ол бұлыңғыр, пассив түрде көрінеді. Осыған байланысты, субъектіні мәтіннен іздеуге болады немесе мәтіннің жалпы мағынасына қарай ілік, барыс септіктегі субъектіні қоюға болады: *Қайтеміз, жыртық көңілді кейде осылай жұбатуға да тура келеді.*; 3) қайсыбір сөйлемдер ешбір жаққа қатыссыз, іс-әрекетті өзі орындағандай етіп көрсетеді. Мұнда ырықсыз етіс тұлғасының рөлі айқын көрінеді. Осындай сөйлемдердің кейде грамматикалық бастауышы ретінде объекті алынады: *Бізде пысықтарға көп көңіл бөлінеді. Пішен шабылды.* т.б.

Міне, осы тәрізді аталған ерекшеліктер жоғарыдағы анықтамалардан толық орын ала алмаған. Бұл кемшіліктердің өзі жақсыз сөйлем-

дерге анықтамалар беруде о бастағы орыс тілінде берілген анықтамаларды негізге алғаннан пайда болғаны белгілі.

Түркологиялық зерттеулерде жақсыз сөйлемдер грамматикалық белгісіне қарай анықталады. Анықтамалардағы «грамматикалық бастауышы жоқ (яғни арнайы сөз таптары ыңғайында берілмеген)», оны «баяндауыш арқылы табуға болмайды (яғни баяндауышта жіктік жалғауы жоқ)» деген пікірлер осыған байланысты айтылған. Бұл критерий кейде мағынамен байланыстырылғанымен, ол көп еңбектерде басты ерекшеліктер ретінде аталмайды. Осыған байланысты да жақсыз сөйлемдерді «есімді» және «етістікті» деп бөліп қарау бар. Жақсыз сөйлемді осылай жіктеуді алғаш ұсынған А.А.Шахматов болатын. Өйткені ол жақсыз сөйлемді жақты сөйлемге қарама-қарсы қоя отырып, оның субъектісі мен предикаты бір бас мүше арқылы берілген деп есептейді де, сол жалғыз ғана бас мүшенің (баяндауыштың) жасалуына қарай жіктейді.

Етістікті жақсыз сөйлемдер жөнінде айтқанда, әдетте, ғалымдар өздері зерттеп отырған тілдердегі белгілі бір топ сөйлемдерді бас мүшенің морфологиялық табиғаты жағынан сұрыптап алып, тілдік деректер ретінде соны негізге алады. Алайда, түркі тілдеріндегі бірдей деректер жайында әр түрлі ғалымдар түрліше пікір айтады, түрлі-түрлі көзқараста болады. Мысалы А.Джавадов пен З.И.Будагова азербайжан тілінде жақсыздық мағынада негізгі және ырықсыз етіс тұлғалы және қалау райлы етістіктер қолданылатынын айтады да, ырықсыз етіс тұлғалы етістіктерді жақсыздық мағынада қолданылатын бірақ жақты етістік ретінде қарайды. [49: 347-б. және 57: 37,38-бб]

Ал М.М.Муждабаев ырықсыз етіс тұлғалы етістіктерді «жақты салт етістіктер» деп атауды ұсынады. Сонымен бірге ол «...өзбек тілінде жақсыз салт етістіктер ретінде адам әрекетін білдіретін салт етістіктер, оның ішінде де бәрі емес, тек адамның ерікті, саналы, белсенді қимылын білдіретін салт етістіктер ғана қолданылды» деп өз пікірін айқындай түседі. Соңғыларға автор адамның қозғалысын, қалпын, кеңістікте болуын білдіретін етістіктерді жатқызады [118: 34-б.]. Әрине, автордың бұл пікірлерінің белгілі бір дәрежеде шындыққа сай келетінін жоққа шығармағанымызбен, оның етістіктерді «жақты», «жақсыз» деп бөлуін құптай алмаймыз. Себебі, 1-ден, бұлай бөліп қарау – түркі тілдерінде де орыс тіліндегідей жақсыз етістік бар дегенге әкеп саяды. Ал ондай етістіктің түркі тілдерінде жоқ екенін түркітанушылардың басым көпшілігі (бірлі-жарымын есептегенде) мақұлдаған. 2-ден, бір етістікті оның екі түрлі етіс тұлғасында келуіне қарай екі етістік ретінде тану (бар – барыл) онша көңілге қонбайды. Дәлірек айтсақ, мұндай пікір грамматиканың дәстүрлі қағидаларына қайшы келеді. Өйтсе де, мына нәрсені ескеру қажет: ырықсыз етіс

тұлғалы етістік арқылы жасалатын бас мүшелі жақсыз сөйлемдерге жақты (субъектіні) енгізу мүмкін емес. Ал негізгі етіс тұлғалы етістікті бас мүшелі жақсыз сөйлемдерге жақты енгізуге мүмкіндік бар. Мысалы, «Фермаға осы жолмен барылады» деген сөйлемге жақты ешбір жағдайда енгізу мүмкін емес. Ал, мына сөйлемдерге жақты енгізуге болады: «Күн батуға аз қалды // Күн батуға аз уақыт қалды», «Жазғы демалысқа әлі көп бар // Жазғы демалысқа көп уақыт бар» т.б. А. Джавадов мұндай сөйлемдердің көбінесе бастауышсыз қолданылатынын, соған байланысты оның субъектісі нақты белгілі бір жақты айқын көрсетпейтінін айтады [49: 347-б.].

Сөйлемнің бұл түрін ғалымдардың бірсыпырасы арнайы бөліп қарамайды. Ол, әрине, мұндай сөйлемнің сол түркі тілдерінде жоқтығынан емес, оның белгілі бір дәрежеде толымсыз сөйлемдерге ұқсастығынан болса керек. Қалай болғанда да, бұл сөйлемдерді баяндауышы ырықсыз етіспен келетін сөйлемдермен қатар қоюға болмайды.

Түркітануда әр түрлі пікір туғызып жүрген жақсыз сөйлемдердің тағы бір түрі – бас мүшесі барыс септікті есімше, қимыл есімдерінің «керек», «тура келеді», «болады» т.б. сөздермен тіркесіп келетін түрлері. Жақсыз сөйлемнің бұл түрлері барлық түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде де өте жиі кездеседі. Оларға тән ерекшеліктер – олар барыс септікті субъектімен де, ондай субъектісіз де қолданыла береді. Барыс септікті субъектілермен келгенде жақ айқын танылады. Бірақ бұл субъекті септік жалғауында келуіне байланысты, ғалымдар сөйлемді бір негізді жақсыз сөйлем қатарына жатқызады. Әйтсе де, сөйлемнің бұл түріне басқаша қарайтындар да бар. Мысалы, М.З.Закриев бұл сөйлемдердегі субъектінің анық екенін ескеріп, оны белгілі жақты сөйлемнің қатарына жатқызады [64: 40-б.]. Ал Т.Болчурева оны «жақты-субъектісіз» деп атауды ұсынады [122: 98-б.].

Орыс тіл білімінде осы сияқты сөйлем конструкцияларын екі негізді сөйлемге жатқызу жөнінде пікірлер бар. Мысалы, А.М.Мухин барыс септік жалғаулы субъектіні сөйлемді құрайтын конструкциялық мүше ретінде таниды да, оны бас мүше ретінде қарап, сөйлемді екі негізді сөйлем қатарына жатқызады [123: 134,135-66]. Г.А.Золотова да атау септігіндегі субъекті мен барыс септігіндегі субъектіні қарама-қарсы қойып, сөйлемді осы тұрғыда жақты, жақсыз деп бөлу дұрыс емес екенін, өйткені бұл екеуі жақты білдірудің екі тәсілі болатынын айтып, мұндай сөйлемді екі негізді сөйлем қатарына жатқызады [52: 163-б.]. Ал В.С.Юрченко мұндай құрылымдағы сөйлемдерді «жанама жақты» (косвенно-личный) сөйлемдер деп атауды ұсынады. Ғалымның ойынша, осындай сөйлемдердегі барыс септігі тек жақтық субъектіні белгілеуге арналған, мұндай сөйлемдердегі субъекті нақты емес, объекті мен субъекті аралығындағы жақтық-заттық ұғымды

білдіреді, оған толықтауыштық мән беретін септік жалғауының әсері [124: 129-б.].

Ғалымның барыс септігінің екі жақты сипаты жөніндегі осы пікіріне илануға әбден болады. Яғни, барыс септігіндегі сөз әрі субъекті, әрі объекті мәнінде қолданылады. Қазақ тілінде бұған ілік септікті субъектімен келген сөйлемдерді де қосу керек. Себебі, ілік септігімен байланысқа түсетін жақсыз сөйлем бас мүшесіндегі сөздер де есімше және қимыл есімдері болып келеді де, көп жағдайда барыс жалғаулы субъектімен келетін сөйлемдермен синонимдес болады. Сонда, қазақ тіліндегі «*Маған қалаға бару керек*», «*Менің қалаға баруым керек*» деген тәрізді сөйлемдердегі «*маған*», «*менің*» сөздері әрі субъектілік, әрі объектілік мәнде қолданылады. Егер бұл сөйлемдерді жақсыз сөйлемдер қатарына жатқызу қажет болса, онда тек грамматикалық құрылымы тұрғысынан ғана жатқызуға болады. Ал семантикалық жағынан сөйлем субъектілі (жақты) сөйлем болып есептелуге тиіс. Мұндай сөйлемді субъектісіз (жақсыз) ету үшін бас мүшедегі етістік ырықсыз етіс тұлғасында берілу керек: «*Маған қалаға бару бұйырылды*». Нағыз жақсыз сөйлем осы болып шығады. Бірақ, оның ессесіне, түйық етістік грамматикалық бастауыш болады. Міне, осы сияқты сөйлемдердің қайсысын жақсыз сөйлем деп есептеуге болатыны жөніндегі мәселе әлі де болса өз шешімін тапқан жоқ. Егер, ырықсыз етіс тұлғасы арқылы субъектісі жоққа шығарылған сөйлемдердің бәрін жақсыз сөйлем дер болсақ, онда «*Шөп шабылды*», «*Оқушылар мектепке шақырылды*» т.б. осындай сөйлемдерді де жақсыз сөйлем қатарына жатқызу қажет. Өйткені бұл сөйлемдерде де қимыл-әрекет иесі ретіндегі субъектілер жоқ, бірақ грамматикалық жақ (бастауыш) бар. Мұндай сөйлемдерді түркологияда көпшілік ғалымдар жақсыз деп есептемейді және олар үнемі екі негізді сөйлемдер қатарында қаралып келеді. Дегенмен, Ғ. Мадина осы сөйлемдерді жақсыз сөйлем қатарында қарайды. «Жақсыз сөйлемнің осы түрі басқа түркі туыстас тілдердің кейбіреуінде де бар. Бірақ, солардың көбінде осындай сөйлемдер өзінің дұрыс орнын таба алмай жүр», – дейді ол [80: 43-б.].

Жақсыз сөйлемдерді анықтаудағы осы тәрізді қарама-қайшылықтар жалпы түркологияда әлі де болса олар жөнінде нақтырақ зерттеуді қажет ететін мәселелер бар екенін көрсетеді. Ең бастысы – осы субъектісі жанама септіктер арқылы берілген сөйлемдерді жақсыз конструкцияға жатқызуға бола ма, болмай ма деген мәселе. Бұндай мәселенің өзі де сөйлемді мазмұндық құрылымы жағынан қарауға байланысты туындап отырғаны белгілі. Өйткені, қазіргі кезде атау тұлғадағы бастауыштың болуы сөйлем субъектісі болуының бірден бір көрінісі бола алмайтыны белгілі. Оған жоғарыда келтірілген мысал (*Шөп шабылды*.) дәлел бола алады. Жалпылай айтқанда, субъектінің берілуінің

әр түрлі көрсеткіштері бар. Ол жөнінде И.Х.Ахматов: «Субъекті көрінісінің құралдары рөлінде жақтық-предикативтік аффикстер, меншіктілік аффикстері және барыс септікті сөздер қызмет атқарады», – дей келіп, олардың алғашқылары өз бетінше субъектілік қызмет атқара алатынын ескертеді [8: 289,290-66]. Бұдан біз субъекті морфологиялық тәсілмен (жақтық жалғау арқылы) берілгенде жақтық тұлға лексикалық сөзбен (жіктеу есімдіктері) үнемі сәйкес келіп отыратынын ұғамыз. Сондықтан, 1 және 2-жақтарда лексикалық бастауыш түсірілгенімен, грамматикалық құрылымы жағынан ғана бір негізді болады да, мағыналық тұрғыдан екі бас мүшелі сөйлемдермен сәйкес келетін сөйлемдер болып қала береді. Ал, 3-жақтағы бастауышты түсіргенде сөйлем ондай жеке өмір сүре алу қабілетінен айрылып, мәгінге тәуелді болып қалады. Оған себеп: 1-ден, баяндауыштың 3-жақта арнайы морфологиялық тұлғасы болғанымен, оның жеке сөйлем ретінде өмір сүруге қабілетсіз болуы, 2-ден, лексикалық сөздің (ол) белгісіздік сипатының басым болуы, 3-ден, 3-жақтық тұлғаның жақтық та, заттық та мәнді білдіруі. Осы ерекшеліктерге байланысты мұндай сөйлем тек толымсыз сөйлем түрінде танылады.

Егер, жақсыз сөйлемді бастауышы түсірілген немесе бастауышы жоқ сөйлем ретінде танысақ, онда жоғарыда көрсетілген 1,2-жақтық бастауыштың түсірілуі жақсыздыққа әкелмейтінін көреміз. Сондықтан, сөйлемді жақсыздандыру үшін 1,2-жақтың тура бастауышын білдіретін морфологиялық көрсеткіші бар сөйлем емес, белгісіздік бастауышты көрсететін морфологиялық көрсеткіші бар сөйлем (3-жақты) ыңғайлы болады. Бірақ, мұндай субъектінің өзін жоюға, сөйтіп жақсыз сөйлем жасауға негіз болатын алуан түрлі факторлар бар. Соның бірі 3-жақтық етістікті жоғарыда көрсетілгендей, ырықсыз етіс тұлғасына көшіру болып табылады. Бұл жөнінде М.М.Муждабаевтың мына пікірі орынды айтылған: «Өзбек тіліндегі етістіктің 3-жақтық жекеше жалғауы кем дегенде үш қызмет атқарады: жақты сөйлемдерде нақты жақты білдіреді, белгісіз жақты сөйлемдерде – белгісіздікті, ырықсыз етіс жұрнағымен түрлену арқылы грамматикалық жақты сөйлемнен шығарып, жақсыз сөйлем жасайды» [125: 7-6.].

Сонымен, 3-жақтық баяндауышты ырықсыз етіс тұлғасында қолдану, жақсыз сөйлем жасаудың бір жолы болып табылады. Бірақ, қазақ тілінде мұндай құрылымдағы жақсыз сөйлемдердің қолданылу ауқымы өте-мөте кең емес. Оның есесіне, субъектісі ілік, барыс септікті болып келетін түрі жиі қолданылады. Алайда, жақсыз сөйлемдер жөніндегі жоғарыдағы талдаулар сөйлемді «жақсыз» деп тану жөніндегі пікірлердің өзі әр түрлі екенін көрсетеді. Соның бірі – грамматикалық бастауышы жоқ, оны баяндауыш тұлғасына қарап табуға болмайтын сөйлемдерді логикалық субъектілерінің барлығына қарамастан «жақ-

сыз» деп тану болса, екіншісі – грамматикалық бас мүшесінің болуына карамастан, логикалық субъектісі болмайтын сөйлемдерді «жақсыз» деп тану. Еңбекте осы екі концепцияның алдыңғысы басшылыққа алынады. Оған мынадай себептер бар: 1-ден, еңбектің басты мақсаты бір негізді сөйлем типтерін айқындау болғандықтан, сөйлемді грамматикалық құрылымы тұрғысынан талдап зерттеу алдыңғы планда болады да, оның семантикасы сол құрылым негізінде пайда болатын құбылыс ретінде грамматикалық құрылыммен тығыз байланыста каралады. Оның үстіне, жалпы еңбектің объекті етіп отырған тақырыбының «бір негізді» аталуының өзі, түштеп келгенде, сөйлемнің осы грамматикалық ерекшеліктерін негізге алудан туындаған. 2-ден, жоғарыда аталған септік жалғаулар арқылы берілетін субъектілер нақты, тура жақтық субъектілер емес, жанама субъектілер болып табылады. Сондықтан да, ендігі жерде бұл сөйлемдерді (жақсыз сөйлемдерді) «жанама жақты» деген жалпы атаумен атап, содан соң іштей «белгілі жанама жақты» және «белгісіз жанама жақты» деп атаған орынды. Мұның алғашқысына ашық және жасырын түрдегі ілік және барыс септікті логикалық субъектісі бар сөйлемдер, соңғысына предикат мүшесі (бас мүше) ырықсыз етіс тұлғасы арқылы берілген сөйлемдер жатады. Бұл екеуінің бір-бірінен айырмашылығы – бірінде субъекті арнайы сөзбен берілуіне байланысты активті болып көрінеді. Екіншісінде – арнайы сөзбен берілмеуіне байланысты субъекті пассивті болып көрінеді. Қазақ тілінде мұндай сөйлемдердің соңғысына қарағанда алдыңғысы жиі қолданылады.

Сонымен, субъектінің мәні ілік және барыс септікті сөздер арқылы берілетін немесе субъекті мәні мүлде көрінбейтін, іс-әрекеттің орындалуына субъектінің қатысы бар екені бас мүшенің тұлғасынан емес, сөйлем семантикасынан жанамалай байқалатын бір негізді сөйлем түрін жанама жақты сөйлем дейміз.

Бас мүшесінің жасалу жолдары мен мағыналары. Жанама жақты сөйлемнің бас мүшелері үнемі күрделі болып келетін болғандықтан, оларды белгілі бір жасалу тәсілдеріне қарай жіктеп алған орынды болады. Ол үшін бас мүшенің негізгі сөзіне баса назар аударып, жіктеуді сол ыңғайда жүргізу қажет. Себебі, жанама жақты сөйлем бас мүшесінің бір ерекшелігі – оның бірінен кейін екіншісі тіркесіп келген, бірі негізгі, екіншісі қосалқы предикаттық ыңғайда құрылуы болып табылады. Бұл қос предикаттың алғашқысы екі негізді жақты сөйлемнің баяндауышы болады да, екіншісі сол сөйлемнің грамматикалық жағын (бастауышын) жою үшін қолданылатын қосалқы предикат (баяндауыш) деуге болады. Оны мына сөйлемді талдау арқылы түсіндіру оңай. Мысалы, жазушы Ә.Әлімжанов «(Ол) машинадағы қойларды адал жолмен алмаған» болып ашық райдың

өткен шағындағы 3-жақтық баяндауыш арқылы жасалуға тиісті екі негізді жақты сөйлемді жақсыздандыру үшін баяндауыштан кейін автордың субъективтік көзқарасын модалдық тұрғыдан белгілейтін «*күмән жоқ*» тіркесін қосқан. Сөйтін «*(Оның) ...Машинадағы қойларды адал жолмен алмағанына күмән жоқ*» құрылымындағы жанама жақты бір негізді сөйлем жасаған. Аталмыш модалдық мәнді тіркестің қосылуы бұрынғы негізгі баяндауышты тәуелденіп барып барыс септік жалғауында тұруға мәжбүр еткен де, ол жасырын бастауышты (ол) ілік септігіне ауысуға әкеледі. Сөйтін, бұрынғы баяндауыш тәуелдік жалғаулы барыс септігіне ауысуына байланысты, жанама толықтауыштық қызметте тұрған тәрізді болып көрінеді де, ал баяндауыш қызметі «*күмән жоқ*» тіркесіне ауысқан сияқты тәрізденеді. Сырттай қарағандағы осы көрініс мектепте осыған ұқсас сөйлемдерді талдауда кедергі де болып келді. Шын мәнісінде, бастапқы баяндауыш сөйлемді құрайтын басқа сөздермен (мүшелермен) бұрынғыша мағыналық байланыста қалатындықтан, өзі де сол бұрынғы негізгі баяндауыштық қызметінде қала береді. Тек, сөйлемді әрі жақсыздандыратын, әрі оған модалдық мән қосатын қосалқы баяндауышты қосып алып күрделенеді. Мұндай қосалқы баяндауыштар қызметін көбіне модалдық мәндегі көмекші етістіктер мен модаль сөздер дара, күрделі күйде атқарады.

Кейде, осындай модалдық мәндегі сөздердің жеке тұрып екі негізді сөйлемдердің баяндауышы қызметін атқаратыны кездері де болады. Ондай жағдайды сөйлемнің мағыналық құрылымы мен интонациясы байқатады. Сөйлем мағыналық жағынан жақты да, жақсыз да болуы мүмкін. Мысалы: *Ол жаққа жазда бару // мүмкін, қыста бару // мүмкін емес, Мұндай маман бізге // қажет емес – Мұндай маманның бізге // қажеті жоқ. Адалдықпен еңбек ету // әркімге қажет – Әркімнің адалдықпен // еңбек етуі қажет* т.б. Міне, осы тәрізді сөйлемдерді бас мүшелерге талдау, оларды жақты немесе жақсыз, бір негізді немесе екі негізді деп ажыратып жату онайға соға бермейді. Мұндай қиындық бас мүше тұрақты тіркес болып келгенде де кездеседі. Мысалы, идиомды тіркестер бас мүше болып келген сөйлемдер мағыналық жағынан қарағанда да, сырттай да екі негізді сөйлем тәрізді көрінеді. Бірақ, «*Әбден қарным ашып қалыпты. (С.Асылбеков)*» деген сөйлемді «*қарным*» – бастауыш, «*ашып қалыпты*» – баяндауыш, «*әбден*» – пысықтауыш деген күйде талдауға болмайтыны белгілі. Өйткені, «*қарны ашу*» – тұрақты тіркес ретінде бас мүшелерге ешбір ажыратуға келмейді. Олар семантикалық тұрғыдан өзара ажырамас тұтастықта қалыптасқан тіркестер болып табылады. Сондықтан ол осы тұтас күйінде немесе көмекші етістікпен күрделеніп те бір ғана синтаксистік мүше (баяндауыш) қызметін атқарады да, сөйлем бір негізді жанама жақты сөйлем болады.

Сөйтіп, төменде жақсыз сөйлемдердің осындай ерекшеліктері ескеріле отырып, бас мүшелерінің жасалу жолдары топтастырылды.

1. Белгілі жанама жақты сөйлемдер.

1.1. Белгілі жанама жақты сөйлемдердің бас мүшелері негізгі сөзі -у (тұйық етістік) тұлғалы қимыл есімдері арқылы жасалады.

а) Аналитикалық форманттар ыңғайында келген тұйық етістіктердің «керек» сөзімен тіркесіп келуі арқылы жасалғанда, аналитикалық форманттардың семантикасы бас мүшенің жалпы семантикасына елеулі әсер етеді: – ...*Маған үйге соға кету керек.* (Д.Исабеков) *Қиын түйіндерді шешуге жол табатын сауалдар қоя білу керек.* (Н.Фабдуллин) Алғашқы сөйлем бас мүшесі, қозғалыстың үзіліп барып, одан әрі жалғасу мүмкіндігін білдірсе, соңғы сөйлем бас мүшесінде әрекетті нақты орындауға шешім жасау мағынасы бар.

ә) Тұйық етістіктердің жоғарыдағыдай күрделі түрлері мен «керек» сөзінің орнына оған қарама-қарсы мағына туғызатын «ма» сұраулық шылауының келетін кездері болады. Онда бас мүше мағынасы модалдық жағынан өзгереді: ...*Бір заманда арымды аяқтың астына тастап, бас қамын ойлап кеткен адамға енді аяушылық көрсетіп, құшағымды жая қарсы алу ма?* (Д.Исабеков). ...*Оның айтқанын орындамай қалу ма?* (Д.Исабеков) Екі сөйлемде де бас мүше істің орындалу-орындалмауына шешімділік мағынасын береді.

б) Дара және күрделі тұйық етістіктердің тәуелденіп келіп «керек» сөзімен тіркесуі арқылы: ...*Немене, сонда сол баяғының есесі үшін мені тәу Ақтауға асыруы керек пе?* (С.Асылбеков). ...*Бекіністі алар болсақ, шатшаң, тез алуымыз керек.* (І.Есенберлин) ...*Сорлы басым-ай, бақыт іздеп нем бар еді, одан да Құлахметті сүюім керек еді зой менің...* (Д.Исабеков).

Бұл сөйлемдердегі тәуелдік жалғауының мәні қимылдың логикалық иесінің жақтық көрсеткіші болу. Бұл сөйлемдерде бас мүше құрамындағы кейбір тұлғалар әсерінен қосалқы модалдық реңдер қосылған (1-сөйлемде – сұраулық, 3-сөйлемде – өкініш).

в) жанама жақты сөйлем бас мүшелері -у тұлғалы тұйық етістіктің дара, күрделі, тәуелденген түрлерінің барыс жалғауында келіп «тура кел» күрделі көмекші етістігімен тіркесуі арқылы жасалады: ...*Есімімді амалсыз үшінші рет айтуда тура келді.* (Д.Исабеков) – ...*Көрдіңіз бе, қараңғы түнде жалғыз қайтуда тура келді.* (І.Есенберлин)

Мұндай сөйлемдердегі бас мүшелердің мағынасы амалсыздықтан, шарасыздықтан болатын іс-әрекетті көрсетеді.

г) -у тұлғалы тұйық етістіктің барыс септікте келген түріне «бол» және «мүмкін», «мүмкін емес» модаль сөздерінің тіркесуі арқылы жасалған бас мүше әрекеттің болу-болмауын нақты немесе болжалдап білдіреді: ...*Ал өзіңізден бұл жасайды сұрауға бола ма?* (М.Иманжанов)

Әрине, мұндай жағдайда маған мұнда оқытушы болып қалуға мүмкін емес еді. (С.Көбеев)

1.2 Жанама жақты сөйлемдердің бас мүшелерінің жасалуында есімшелердің рөлі айрықша. Олар тәуелдік жалғауын қабылдаған, қабылдамаған және дара, күрделі күйлерінде басқа да көмекші тұлғалармен тіркесіп, алуан түрлі модалдық, шақтық, мағыналық ерекшеліктерде келеді. Есімшенің тәуелденген түрі сөйлемнің логикалық субъектісін жақтық көрсеткіш жағынан айқындай түседі.

а) **-ған, -ген** тұлғалы есімшелердің жеке тұрып жіктелген ыңғайда келуі: – Қу шұнақ шалдың кімді қорлағаны? (Ә.Нұрпейісов) – Ақ боз ат өзеннің ар жағына шығып кетпестің... Онда айрылғанымыз. (Ғ.Мүсірепов)

Мұндағы предикаттың мағыналары – белгілі жанама жақтық мән-дегі логикалық субъектілерге тән қимыл-әрекетті ғана көрсету.

ә) Есімшелердің «*ма*», «*той*», «*шамалы*», «*шығар*», «*несі*» т.б. тәрізді көмекші сөздерді тіркестіріп әр түрлі жалпы, райлық мәндерді білдіретін бас мүше ретінде қолданылуы жиі кездеседі: – Осымен бәрінің біткені ме? (Д.Исабеков). – Кешіріңіз, ата... Өзіңізге қарап сізді сексенге қимай жатқаным зой. (С.Асылбеков) –...Сондықтан айтып қалайын дегенім шығар. Сонда да асырып бара жатқаным шамалы-ау. (Д.Исабеков)

б) **-атын, -етін, -ітін** тұлғалы есімшелер мен **-ған** тұлғалы есімшеге «*бол*» көмекшісінің тіркесіп келуі арқылы жасалған бас мүшелер шешімге келу мағынасы мен шақты (өткен) нақтылау мағынасында қолданылады: – Сонда менің дайындаған тамағымның сізге ұнамайтын болғаны зой. (Д.Исабеков) – Оның Марияны ұнатпайтын болғаны ма сонда? (Д.Исабеков)

в) тәуелденген есімшелердің «*бар*» модалдық сөзімен тіркесіп келуі іс-әрекеттің болып кеткендігін білдіретін мағынадағы бас мүше жасайды: Осы сияқты бір ауруы бар патшаның жайын бұрын да естігенім бар еді. (Ғ.Мүсірепов) ...Монғалоны қырық екінші жылы күтпеген жерден тағы кездестіргенім бар. (С.Бақбергенев)

1.3 **-ғы, -гі, -қы, -кі** жұрнақтары арқылы жасалған қимыл есімдері «*кел*» көмекші етістігімен тіркесуі арқылы іс-әрекеттің орындалу-орындалмауын қалайтындық, соған ұмтылу мағынасын білдіретін бас мүше жасайды: –...Менің ешкімді сүйгім келмейді. Лике. (Д.Исабеков) –...Бар сөзің осы зой, Тәкежан мырза! Зорлығыңа, содыр-сойқаныңа жауап та бергің келмейді зой! (М.Әуезов) ...Айыпты екені есіне түсіп кетіп, аяғына жығылып кешірім сұрағысы да кеп кетті. (І.Есенберлин)

Кейде ауызекі сөйлеуде, сирек те болса, осындай қимыл есімдерінің «*бар*» модаль сөзімен тіркесіп келуі кездеседі. Мысалы: Жиналыста осы туралы сөйлегім бар (ауызекі сөз).

1.4 Тәуелденген есім сөздер жеке тұрып та, жоғарыда келтірілген әр түрлі көмекші, модаль мәнді сөздерді тіркестіріп те, кейде үйірлі мүше ретінде де жақсыз сөйлемнің бас мүшесін жасайды: – Жұмысын болмасын, бай өзімдікі! (Б.Майлин) Ұландай азаматқа иіліп төсек, жайылып жастық болатын жөні бар емес пе мұның. (Б.Мұқаев) Сенің біреуге, біреудің саған қажеті жоқ. (Д.Исабеков) –...Әрі кешегі оқиғадан соң оны ұмытуға да қакым бар зой! (Д.Исабеков) Па, шіркін!.. Қазақы жалпақ ерге бір жамбастай шіренуін өзінің! (С.Асылбеков) Сенің бастаған бәлеңе көзді жұмып ере берер жайым жоқ. (М.Әуезов)

1.5 Құрамында тәуелденген зат есімдері бар тұрақты сөз тіркестері тұтасымен жанама жақты сөйлемнің бас мүшесі болады: ...Адамның неге болсын еті өліп кетеді білем. (О.Бөкеев) Бірақ қазір менің сол сапалы тамақтарға тәбетім шауып тұрған жоқ. (С.Асылбеков) Ақ патшаның елиісінің алдында қадірлі екенімді көрсетіп, айбынымды асырып қалам деген дәмесінің күлі көкке ұшты. (Ә.Кекілбаев) Кеше өліп қалады екен деп зәре-иманым қалмады (Д.Исабеков) – Өзі де Абайдың ізінде, жолында сияқты. Сонысына ішім жылыды! (М.Әуезов)

Талдаудан байқағанымыздай, жанама жақты сөйлем бас мүшелерінің барлығы дерлік айқын немесе түсірілген ілік, барыс септіктерін қажет ететіндей ыңғайда құрылған. Ондай сөздердің болуын сөйлем семантикасы да, мәтін мен сөйлеу жағдаяты да байқатады. Мұндай септік жалғаудағы сөздер синтаксистік мүшелер ретінде кейбір анықтауыштық немесе толықтауыштық қағынаста болғанымен, семантикалық жағынан белгілі бір жақтық-субъектілік мағынаны жанамалай болса да білдіреді.

2. Белгісіз жанама жақты сөйлем.

Жанама жақты құрылымдағы сөйлемдердің бірсыпырасы ілік, барыс септігіндегі сөздерді синтаксистік ыңғайда да, семантикалық жағынан да онша қажет етпейді. Сырттай қарағанда ондай сөздерді қоюға болатын тәрізді көрінгенімен, сөйлем мазмұны үшін олардың аса қажеттілік мәні болмайды. Себебі, мұндай сөйлемнің семантикасы нақты логикалық субъекіден гөрі жалпылық, белгісіздік мәнді білдіруге жақын болады. Сондықтан да болу керек, кей түркітанушылар осындай сөйлемдерді жалпылама немесе белгісіз жақты сөйлемдер түрі ретінде қарайды (Қараныз: М.Балақаев, Н.К.Дмитриев т.б.). Еңбекте мұндай сөйлемдер **белгісіз жанама жақты сөйлем** деген атаумен қарастырылады. Бұл сөйлемдердің бас мүшелері де негізінен жоғарыдағыдай тәсілдермен жасалатындықтан, тек мысалдар келтірумен ғана шектелеміз. Сонымен, белгісіз жанама жақты сөйлемдердің бас мүшелерінің мынадай жасалу жолдарын көрсетуге болады:

а) Қимыл есімдеріне, қимыл есімдерінің жіктелген және барыс септікте келген түрлеріне әр түрлі модаль мәнді сөздердің (косалқы предикаттардың) тіркесуі арқылы жасалған түрлері: ...Өмірдегі барлық шындыққа көзді ашып, батыл қарау керек. (Д.Исабеков) ...Қайта соларға қолы батыл жасты салу керек. (М.Әуезов) – Иә, қазір диірменді тоқтата тұру керек. (С.Мыңжасарова) – Қайта елдің тізгініне ерік жіберу керек. (Ғ.Мүсірепов) – ...Жүре жаттығып кетуге болар еді ғой. (М.Иманжанов) Мұндай екі нәрсені біреуі болады деп айтуға мүмкін емес. (Абай)

ә) Көсемше және шартты рай тұлғалы етістіктерге «бол» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы: ...Мынау елдің, қажырлы елдің дәл бұл ісін аяқсыз тастап болмайды. (М.Әуезов) ...Мына жұмысшыларды пәледен құтқармай болмайды. (Ғ.Мүсірепов) ...Қалайда дереу оқуға отырмаса болмайтын болды. (Ғ.Мүсірепов) ...Бұл елдің егінге су беретін арызын жыл сайын тазалап тұрмаса болмайды. (С.Мұқанов)

б) **-ған, -ген; -мақ, -мек** формалы есімшелерге «дұрыс», «жөн», «шарт», «керек» сөздері тіркесіп келу арқылы жасалады: ...Бұл екеуінің қайсысын тандаған дұрыс. (Д.Исабеков) ...Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиган қазынамызды көбейтпек керек. (Абай)

в) «не», «неге» сұрау есімдіктерінің қатысуы арқылы жасалған бас мүшелі сөйлемдер: – Бір сөздің басын ауырта беріп не керек? (Ғ.Мүсірепов) – Колхозды ұйымдастырған, халыққа жағғып, көп жыл бір шаруашылықты басқарған тәжірибелі адамнан неге үйренбеске. (Ж.Еділбаев)

г) Субъектісі мүлде белгісіз болып келетін жанама жақты сөйлемдер ырықсыз етіс тұлғалары арқылы жасалатыны жөнінде жоғарыда айтылған болатын. Қазақ тілінде де осы қағида сақталғанымен, сөйлемнің бұл құрылымда қолданылуы сирек кездеседі. Оның орнына көбіне екі негізді варианты (Ағаш егілді. Шөп шабылды. т.б.) жиі қолданылады. Әйтсе де, бір негізді болып келетін сөйлемдердің үлгісі ретінде төмендегідей мысалдарды келтіруге болады: ...Бізде пысықтарға көп көңіл бөлінеді. (С.Досанов) ...Жас ақынның жалған әуендеріне тезірек қатаң тыйым салынуы керек. (С.Досанов) – Хат сұрауға тыйым салынған. Сұрауға болмайды... (Д.Исабеков)

Мысалдардан көрінін тұрғанындай бас мүшелер негізінен тұрақты тіркестер болып келген. Бірақ, жанама жақты сөйлемдердің басқа түрлеріндегідей субъективтік модалдық мәнмен бірге объективтік модалдық ыңғайда да келе береді.

Сонымен, талдауға алынған сөйлемдер бас мүшелерінің жасалу жолдарын, олардың мағыналарын бақылау мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. Жанама жақты сөйлемдердің бас мүшелері (предикат) қосалқы модальдік сөздермен тіркесіп келеді де, көбінесе сөйлеушінің субъективтік көзқарасын білдіру ыңғайында құрылады және олар үнемі күрделі құрылымда келеді.

2. Күрделі бас мүшенің негізгі сөзі ашық немесе жасырын тұрған барыс, ілік септік жалғаулы сөздермен байланысатындай ыңғайда келеді. Бұл ерекшелік кейде мәтін, сөйлеу жағдаятында байқалатындай дәрежеде көрінеді. Мұндайда барыс, ілік септікті сөздер сөйлемнің логикалық субъектісі қызметін атқарады.

3. Осындай құрылымдағы сөйлемдер кейде, сөйлемнің жалпы семантикасы талап етуіне байланысты субъектіні анық қажет етпейтіндей болып та құрылған болады.

4. Жақсыз сөйлемдер ырықсыз етіс тұлғасы арқылы жасалғанда, олардың субъектісі мүлде көрінбейді. Бірақ мұндай сөйлемдердің қазақ тіліндегі қолданысы біршама бәсең.

5. Аталған ерекшеліктер жанама жақты сөйлемдерді семантикалық жағынан «белгілі жанама жақты» және «белгісіз жанама жақты» деп бөліп қарауға да болатынын көрсетеді.

Жанама жақты сөйлемнің құрылымы мен семантикасы. Жанама жақты бір негізді сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктері «белгілі жанама жақты» және «белгісіз жанама жақты» түрлері ыңғайында қарастырылады.

1. **Белгілі жанама жақты** сөйлемдердің логикалық субъектілері ілік немесе барыс септік жалғаулы есім сөздердің ашық немесе жасырын күйінде беріледі. Түсіріліп айтылғанда, олардың жақтық мәні бас мүше құрамындағы субъектімен байланысты сөздің тәуелдік жалғауында немесе барыс септік жалғауында келуінен анық байқалады.

1.1 Белгілі жанама жақты сөйлемдердің тек бас мүшеден тұратын бір мүшелі түрлері жиі кездесе бермейді. Кездескен жағдайда да, көбінесе мәтінмен, сөйлеу жағдаятымен тығыз байланысты болып келеді. Осындай жағдайда келетін бір мүшелі жанама субъектілі сөйлемдердің құрылымдық типтерін бас мүшелердің жасалу ерекшеліктеріне қарай топтастырамыз:

а) негізгі сөзі тұйық етістіктің (-у) тәуелденіп келуі арқылы:

– *Айтпауыма да болар еді, сіз бен біз екінші рет кездеспейміз ғой...* (Д.Исабеков).

Құрмаластың алғашқы сынары – 1-жақтық субъектілік мәні бар ілік септікті анықтауышы түсірілген толымсыз жанама жақты сөйлем. Бұл мүшені орнына қойса да болар еді, бірақ екінші жай сөйлемдегі бастауыштың анық сөзбен берілуі бұлай етуді қажет етпейді. Сондықтан сөйлем бір мүшелі болады да, оның құрылымдық үлгісі:

Б ;
Е^{1ж} ;

С^{-у3 бол.} – П^{сөйл.} болады. Жалпы семантикасы – сөйлеушінің өзіне тән сөйлеу әрекетінің орындалмау мүмкіндігі бар екенін білдіру.

ә) негізгі сөз тәуелденіп келген есімше арқылы: – Дәркембай! *Айтпасаңа болмаған шығар.* Орайлы арызың болған соң, қысылшан жерде айтсаң да айыптай алмаймын... (М.Әуезов). Контекстегі асты сызылған жай сөйлем белгілі жанама жақты.

Құрылымдық үлгісі:

Б ;
Е^{2ж.} ;
С^{-с3 бол.} – П^{сөйл.}

Семантикасы – сөз арналған адресатқа тән сөйлеу әрекетінің амалсыздан орындалуын сөйлеуші тарапынан білдіру.

б) негізгі сөз тәуелденген зат есім: – *Жұмысың болмасын,* бай өзімдікі... (Б.Майлин). Құрмаластың алғашқы компонентінің құрылымдық үлгісі:

Б ;
З^{2ж.} ;
С^{ар.(болу)} – П^{ар.(болу)} болады.

Семантикасы тыңдаушы жақтың әрекетіне сөйлеуші тарапынан тыйым салуды білдіреді.

в) тұрақты тіркестерден жасалған бас мүшелер: – *Көсегең көгерсін,* көп жаса, карағым! (Б.Нұржекеев).

Құрылымдық үлгісі:

Б ;
З^{3ж.} ;
С^{ар.(сезім)} – П^{ар.(сезім)}

Сөйлем семантикасы – сөйлеушінің тыңдаушыға арналған алғыс сезімін білдіру.

1.2 Екі мүшелі құрылымда келген белгілі жанама жақты сөйлемдер, ең алдымен, логикалық субъекті мәніндегі сөздер мен бас мүше қызметіндегі сөздердің предикаттық қатынаста келіп, сөйлемнің кіші құрылымын жасайтынын көреміз. Бірақ сырттай қарағанда бұл байланыс жақтық қатынасты көрсеткенімен, мағыналық жағынан келгенде ол барлық жағдайда іс-әрекет пен оның иесі арасындағы предикаттық қатынасты білдіре бермеуі мүмкін. Көбінесе сондай қатынасқа сөйлеушінің көзқарасын білдіру басым болады. Сөйлемнің предикативтік мәні оның тұтас мазмұнынан білінеді.

а) Синтаксистік құрылымы «анықтауыш – бас мүше» (А – Б) түрінде келетін екі мүшелі сөйлемдердің бас мүшелері ғана құрылымы

жағынан өзгеріп, сол ыңғайда мағыналық жағынан да әр түрлі вариантты болып келеді Мысалы:

...*Намаздыгердің болып қалғаны зой.* (С.Асылбеков)

Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Б ;

З₂ – Е^{Зж}_{-ған кел.} ;

С_{болу} – П_{болу} .

Жалпы семантикасы белгілі бір мезгілдік құбылыстың шапшаң болуына сөйлеушінің таңданыс сезімін білдіру болады. Ілік септігіндегі сөз синтаксистік ыңғайда ғана анықтауыш болғанымен, семантикасы – заттық-жақтық мағынада тұр. Бұл жерде бас мүшенің аналитикалық формант арқылы берілуі үлгіде толық орын алмаған. Себебі, субъектімен тәуелдік жалғауында байланысатын сол форманттың есімшелі сыңары ғана, сондықтан бұл тіркес бір тұлға ретінде белгіленеді. Бірақ, аналитикалық формант беретін семантика сөйлемнің жалпы семантикасынан орын алады.

– *Менің қартайғым келмейді.* (Д.Исабеков)

Құрылым үлгісі:

Аш – Б ;

З₂ – Е^{1ж}_{-ғы кел.} .

Жалпы семантикасы – сөйлеушінің жас ерекшелігіне сай өзгерісті қаламайтын сезімін білдіру.

...*Соңғы күндері әйелінің аяғы ауырып жүр.* (О.Бөкеев) Сөйлемнің кіші құрылымдық үлгісіне мезгіл пысықтауыштың (*соңғы күндері*) пәлендей қатысы жоқ. Ал бас мүше – тұрақты тіркес (идиома). Біз мұндай тұрақты тіркестің ішіндегі логикалық субъектімен қатысты сөзді жақша сыртына, қалған сөздерді жақша ішіне береміз. Сонда құрылымдық үлгісі былай болады:

Аш – Б ;

З₂ – З₁^{Зж} (Е_{-ып жүр.}) ;

С_{қадып} – П_{қалып} .

Сөйлемнің жалпы семантикасы белгілі бір субъектіге тән табиғи өзгеріс қалпын айтушы тарапынан білдіру болады.

Міне, синтаксистік құрылымы жағынан бірдей мүшеден тұратын (Аш – Б) екі мүшелі сөйлемдердің өзі бас мүшенің грамматикалық-модалдық ерекшеліктеріне қарай алуан түрлі семантикалық мағыналарды білдіріп жатады екен.

ә) Синтаксистік құрылымы «жанама толықтауыш – бас мүше» (Тж – Б) болатын сөйлемдер. Мұндай екі мүшелі белгілі жанама жақты сөйлемдердің ішіндегі барыс септігі арқылы келген түрінің сөздің лексика-грамматикалық мағынасына қарай және олардың бас мүшемен мағыналық байланысына қарай бірнеше варианты болады.

1) Барыс септік жалғаулы сөздің логикалық жағынан субъектілік қызметі басым сезіледі:

– *Саған бұлай етуге болмайды! Сен әлі жассың...* (Д.Исабеков)

Құрылымдық үлгісі:

T – B ;
 $Z_3 - E_{\text{бол.}}^{3\text{ж.}}$;
 $C_{\text{әр.}} - П_{\text{әр.}}$.

Жалпы семантикасы сөз арналған субъект жағынан болуға тиіс әрекетке сөйлеуші тарапынан тыйым салуды білдіреді.

Осындай сөйлемдерде жақты айқындай түсу мақсатында қаратпа сөздер қабаттаса қолданылады және бас мүшенің басқа да түрлеріне қарай мағына модалдық-семантикалық өзгерістерге ұшырайды:

– *Саған, Серега, соғыс бітіп, үйіңе барған соң есеп беруге тура келеді.* (С.Луганский) Асты сызылған сөздер тіркесі сөйлемнің кіші құрылымын белгілейді. Құрылымдық үлгісі:

T – B ;
 $Z_3 - E_{\text{тура кел.}}^{3\text{ж.}}$;
 $C_{\text{әр.}} - П_{\text{әр.}}$.

Сөйлем семантикасы – адресаттың орындауға тиіс әрекетіне сөйлеушінің көзқарасын (ұсынысын, талабын) білдіру.

Ал мына сөйлемді сыртқы құрылымдық ұқсастығына қарай жоғарыдағы сөйлемдермен бірдей мағыналық құрылымда деп есептеуге болмайды. Жоғарыдағы сөйлемдерде адресаттың субъектілік (іс иесі) мағынасы басым болса, бұл сөйлемде оның объектілік мәні басым:

– *Салтанат, Салтанат, Салтанат! Не болды саған?* (Д.Исабеков)

Осындай сөйлемдердің бір ерекшелігі – бас мүшенің бастауыш-баяндауыштық қатынаста келіп, бір мүше құрауы болса, екіншіден, осы құранды бас мүше үш жаққа да бірдей өзгеріссіз қатысты бола береді (маған, саған, оған). Сөйлемнің актуализациялық ерекшелігіне қарай мүшелердің орны ауысып келген. Бірақ ол сөйлем семантикасына әсер етпейді. Құрылымдық үлгісі:

T – B ;
 $Z_3 - E_{\text{бол.}}^{3\text{ж.}}$;
 $(C)O_{\text{сезім.}} - П_{\text{сезім.}}$.

Жалпы семантикасы – адресаттық объектіде болған психологиялық құбылысты білуге сөйлеушінің құштарлығын білдіруі.

Барыс жалғаулы басқа да есім сөздердің объектілік мағынада бас мүшемен тіркесіп екі мүшелі құрылым жасауы сирек те болса кездесіп қалады. Олай дейтін себебіміз – бұл септік жалғауы мекен, бағытты білдірген кезде пысықтауыштық қатынаста болады.

...*Алғаш рет өз үйіне жаны ашыды.* (Д.Исабеков) Әдетте «үйіне» сөзі мекен-орынды білдіргенімен, бұл жердегі оның синтаксистік

мағынасы үй-іші адамдарын білдіру болғандықтан, ол толықтауыш болады. Сонымен, сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Т_ж – Б ;
 З₃ – Е^{Зж} ;
 С_{сезім} – О_{сезім} – П_{сезім} .

Бұл тұрғыдан ол екі мүшелі. Ал мағыналық жағынан келсек, бас мүшенің негізгі есім сөзі тәуелдік жалғаулы болуына байланысты үш компонентті болады: субъект-объект-предикат.

Семантикасы бөгде жақтың объектіге бағытталған сезімі сөйлеуші тарапынан шындыққа сай тұрғыда берілгендікті білдіреді.

Жанама толықтауышты болып келетін мұндай құрылым жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде аз кездеседі:

– Осы жаңа поездан түскен күйіміз. (С.Асылбеков)

Құрылымдық үлгісі:

Т – Б ;
 З^ж – Е – З^{1к} ;
 С_{қим} – О^{қен}_{қим} – П_{қимыл} .

Сөйлем семантикасы ішінде сөйлеуші де қатысқан көптеген субъектіге тән қимылдың басталар орнын сөйлеуші тарапынан білдіру болады.

– Хатшымен айқайласуыма бола ма? (З.Шашкин)

Құрылымдық үлгісі:

Т – Б ;
 З₇ – Е^{1ж} – О^{у3 бол.} ;
 С_{сөйлеу} – О_{сөйлеу} – П_{сөйлеу} .

Жалпы семантикасы сөйлеушінің жақтық объектіге бағытталған әрекетіне өз көзқарасын білдіруі болады.

б) Құрылымы «тура толықтауыш – бас мүше» (Т – Б) болып келетін екі мүшелі сөйлемдер де синтаксистік құрылымы жағынан екі мүшелі деп есептелгені болмаса, мағыналық жағынан үш компонентті болады. Субъекті әр уақытта ілік жалғаулы сөз болады.

– ...Кете беріңіз! Сізді көргім де келмейді! (Д.Исабеков)

Құрылым үлгісі:

Т – Б ;
 З₄ – Е^{1ж} – О^{-ті көп.} ;
 С_{көру} – О_{көру} – П_{көру} .

Семантикасы сөйлеушінің объект-адресатқа бағытталған көру әрекетін орындауға құлықсыз екендігін білдіреді.

– ...Бұл жер, бауырым, қала емес – ауыл!.. Осыны ұмытпағаның жөн! (Ғ.Тәшімбаев) Сөйлемнің құрылым үлгісі:

Т – Б ;
 З₄ – Е^{2ж} – О^{-нің жөн} ;
 С_{ойлау} – О_{ойлау} – П_{ойлау} .

Сөйлем семантикасы адресат әрекетінің объектіге тура бағытталуына сөйлеуші тарапынан талап қояды білдіреді.

в) «Пысықтауыш – бас мүше» (Пш – Б) құрылымындағы жанама субъектілі сөйлемдердің жақтық ұғымы да негізінен ілік септікті сөздер арқылы белгілі болады. Пысықтауыштардың жасалу жолына және бас мүшенің құрылымдық ерекшеліктеріне қарай әр түрлі сөйлем варианттары болады:

1) пысықтауыш шығыс септікті сөзден:

– Бастарыңыз неғып қосыла қалған?

– *Жиналыстан шыққанымыз ғой. (Б.Мұқаев)* Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Пш^{мек.} – Б ;

З₅ – Е^{1к} –ған ғой ;

С^{қозғ.} – А^{мек.} – П^{қозғ.} .

Сөйлемнің жалпы семантикасы – ішінде сөйлеуші де бар көптеген субъектінің қимылын шыққан (басталған) орны жағынан сөйлеуші тарапынан нақтылай көрсету.

2) пысықтауыш барыс септікті сөзден: *...Вокзалға қарай бұрылғым келді. (Д.Исабеков)* Құрылымдық үлгісі:

Пш^{мек.} – Б ;

З₃ – Е^{1ж} –ғыз кел. керек ;

С^{қозғ.} – А^{бағыт} – П^{қозғ.} .

Жалпы семантикасы – сөйлеуші өз қимылын белгілі бір мекендік объектіге бағыттауға мүдделі екенін білдіреді.

3) пысықтауыш жағыс септікті сөзден: – Мен қайтайын, бірсігүні *жұмыста болуым керек. (Д.Исабеков)* Құмаластын екінші компонентінің құрылымдық үлгісі:

Пш^{мек.} – Б ;

З₅ – Е^{1ж} –у керек ;

С^{әр.} – А^{мекен} – П^{әр.} болса, жалпы семантикасы – сөйлеуші өз қимыл-әрекетін орны жағынан нақтылай көрсетеді.

4) пысықтауыш үстеулер арқылы жасалады: – *...Ақырын сөйлер жайым жоқ. (С.Асылбеков)* Құрылым үлгісі:

Пш – Б ;

Ү^{сқ} – Е^{1ж} –ер, жоқ ;

С^{сөйлеу} – А^{сқ} – П^{сөйлеу} .

Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші өзінің сөйлеу әрекетін сапалық жағынан өзгертуге мүдделі емес екенін білдіреді.

5) пысықтауыш көсемшелерден жасалады: *...Өліп қалады екен деп зәре-иманым қалмады. (Д.Исабеков)* Құрылым үлгісі:

Пш^{себеп} – Б ;

...Е^{III қал. ком.} – (З^{1ж})Е^{1ж} ;

С_{калып-күй} – А_{себеі} – П_{калып-күй} *
 Жалпы семантикасы – сөйлеуші өзінде болған сезімдік өзгерістің себебін білдіреді.

1.3. Белгілі жанама жақты деп аталатын сөйлемнің үш мүшелі болып құрылуының екі жолы бар екені байқалады: бірі – бас мүшенің бір тұрлаусыз мүшемен және ілік немесе барыс септік жалғауларында тұрып логикалық субъектіні білдіретін анықтауыш және жанама толықтауыштармен тіркесуі болса, екіншісі – бас мүшенің ілік септікті анықтауыш пен барыс септікті толықтауыштан басқа тұрлаусыз мүшелермен тіркесіп келуі болады. Соңғы жағдайда сөйлемнің логикалық субъектісі бас мүше құрамы арқылы белгілі болады да, сөйлемнің синтаксистік құрылымы да логикалық құрылымы да үш мүшелі болып келеді.

Осындай құрылымда келген сөйлемдердің өзі тұрлаусыз мүшелердің тура, жанама толықтауыштар, әр түрлі мағыналы пысықтауыштар болуына қарай және бас мүше құрылымы мен олардағы элементтердің лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай да алуан түрлі сөйлем варианттары жасалады.

1) Аш – Т – Б варианты:

а) бас мүше есімше арқылы жасалады: ...*Оның Марияны ұнатпайтын болғаны ма?* (Д.Исабеков) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

Ес₂ – З₄ – Е_{3ж} ;

С_{сезім} – О_{сезім} – П_{сезім} *

Сөйлем семантикасы – бөгде жақтың белгілі бір объекті-жаққа арналған сезімдік әрекетіне сөйлеушінің күмәнін білдіру.

– *Қу шұнақ шалдың кімді басынғаны?* (Ә.Нұрпейісов) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

З₂ – Ес₄ – Е_{3ж} ;

С_{әр} – О_{әр} – П_{әр} *

Жалпы семантикасы – бөгде жақтың белгісіз объекті-жаққа бағытталған әрекетіне сөйлеушінің көзқарасын білдіруі.

ә) бас мүше қимыл есімдерден (-у, -ғы) жасалады: ...*Одан да Құлахметті сүюім керек еді зой менің.* (Д.Исабеков) Сөйлемнің актуализациялық ерекшелігіне қарай субъектіні білдіретін ілік септікті сөздің орны ауысып келген. Бұл орын ауысу сөйлемнің мағынасына нұқсан келтіре алмайды. Сөйлемнің құрылымдық үлгісі мынадай болады:

Т – Б – Аш ;

З₄ – Е_{у керек}^{1ж} – Ес₂ ;

С_{әр (сезім)} – О_{әр} – П_{әр (сезім)} *

Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші жақтың белгілі бір объекті-жаққа бағытталып, жүзеге аспаған сезімдік әрекетіне өкініш білдіруі.

– ...*Менің ешкімді сүйгім келмейді, Лика. (Д.Исабеков)*

Құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

$E_2 - E_4 - E_{1ж}$;

$S_{ар(сезім)} - O_{егі кел} - П_{ар(сезім)}$ болады да, жалпы семантикасы – сөйлеуші өзіне тән сезімдік әрекеттің ешбір жақтық-объектіге бағытталмайтындығын түңілу реңкінде білдіреді.

б) бас мүшесі тұрақты тіркестер арқылы жасалған: ...*Қиястың тұла-бойын үрей билеп кетті. (Т.Нұрмағанбетов)*

Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

Аш – Т – Б ;

$Z_2 - Z_4 - E(Z_1 E_{-ипкет})^{3ж}$;

$A_{зат} - O_{ар(сезім)} - П_{ар(сезім)}$ *

Сөйлем құрылымдық жағынан жоғарыдағы сөйлемдермен бірдей тәрізді көрінгенмен, олардан мағыналық жағынан ерекшелігі бар. Мұндағы ілік септік жалғауының сөйлем субъектісін білдіруге еш мүмкіндігі жоқ. Себебі, ол меншік иесі ретіндегі қатынастықты білдіреді, нақтырақ айтқанда, ол тікелей толықтауыш болып тұрған сөздің (тұла бойы) иесі, сонымен изафеттік қатынаста болғандықтан ғана анықтауыш болып тұр. Сөйлем мағынасы бойынша «үрей» сөзінің бастауыш болуға мүмкіндігі бар сияқты. Бірақ ол тұрақты тіркес құрамында тұрып баяндауыш позициясын иеленген. Сөйлемнің жанама жақтылығының өзі, міне, осы құрылым ыңғайында қалыптасады. Ал сөйлемнің бөгде субъектілік мағынасы да осы «үрей» сөзімен қатысты болғандықтан, сол күйінде сақталады.

Сонымен, бұл сөйлемнің семантикасы бөгде бір субъектінің дене мүшесі болатын заттық объектіге бағытталған сезімдік әрекетті сөйлеуші атынан шындыққа сай етіп білдіру болып табылады.

2) А – Т_ж – Б құрылымындағы сөйлемдердің де түрлі варианттары болады. Ол, біріншіден, анықтауыш мүшенің бірде жанама толықтауышқа, бірде баяндауышқа (бас мүше) қатысты болуына байланысты болса, екіншіден, жанама толықтауыштардың әр түрлі септік жалғауында келуіне байланысты болады. Оның үстіне, бас мүшенің түрлі мағыналық құрылымдары да бұған елеулі әсер етеді. Сондықтан, олардың тек етістік негізде келген түрлерін ғана іріктеп, мысал ретінде талдаймыз.

а) – ...*Менің әлі сізбен біраз сөйлескім келеді... (М.Әуезов)* Сөйлемнің құрылым үлгісі:

Аш – Т_ж – Б ;

$E_{с_2} - E_{с_7} - E_{орт.-кі}^{1ж} кел ;$

$S_{әр.(сөйл.)} - O_{әр} - П_{әр.(сөйлеу)} ;$

Сөйлем семантикасы – сөйлеуші жақтың адресат жақпен ортақ әрекет жасауға ниет білдіруі. Сөйлемнің барлық құрылым үлгісі үш мүшелі. Себебі, логикалық субъекті ілік септігінде келіп, әрі анықтауыш, әрі сөйлеуші жақтың өзі болып тұр. Бұлай болмаған жағдайда семантикалық компонент төрт мүшелі болады.

ә) – Сонда менің дайындаған тамағымның сізге ұнамайтын болғаны зой. (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Aш - T_{ж} - B ;$

$Z_2 - Z_2^{ж} - E_{йтін бол.} ;$

$S_{әр.(сөзім)} - O_{әр.(сөзім)} - П_{әр.(сөзім)} ;$

Жалпы семантикасы – сөйлеуші жақ өз әрекетінің нәтижесі ретіндегі заттық объектінің адресат-объектіге бағытталуының сезімдік сипатын (ұнамау) білдіреді.

3) $T_{ж} - A - B$ құрылымындағы сөйлемдер осының алдындағы варианттың актуализацияланған түрі: ...Ондай жерде маған ұят атаулының керегі болмас еді. (Д.Исабеков)

Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$T_{ж} - Aш - B ;$

$Z_3 - Z_2 - Z_1^{3ж} бол. ;$

$S_{әр.(болу)} - A_{меншік} - П_{әр.(болу)} ;$

Сөйлем семантикасы – сөйлеуші жақтың белгілі бір психологиялық құбылысты өзіне қажетсінеуін білдіруі.

4) $Aш - Пш - B$ варианты: – Барлас ақынның біздің үйге қонақ боп кеткені бар еді. (М.Әуезов) Сөйлем құрылымы:

$Aш - Пш_{мек.} - B ;$

$Z_2 - Z_3 - Z_1^{3ж} боп кет... ;$

$S_{әр.(болу)} - A_{әр.(болу)} - П_{әр.(болу)} ;$

Сөйлемнің жалпы семантикасы – бөгде жаққа тән іс-әрекеттің белгілі бір орынға сай жүзеге асқанын сөйлеуші тарапынан білдіру.

5) $Пш - Aш - B$ варианты: ...Біреуді көргенде адам бойындағы қайғының үдей түсетін әдеті шығар. Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Пш_{мезг.} - Aш - B ;$

$Z_4 E_{ген5} - Z_2 - ...E_{етін} Z_3^{3ж} көм. ;$

$S_{әр.(ойнау)} - A_{әр.(мезг.)} - П_{әр.(ойлау)} ;$

Семантикасы – адам бойындағы психологиялық өзгеріс қарқынды сөйлеуші тарапынан мезгілге қатысты етіп көрсету.

6) Толықтауыштар қатысқан сөйлемдердің варианттары:

а) $T - T_{ж} - B$ құрылымындағы сөйлемдер (бұдан былай үлгінің морфологиялық және семантикалық түрлері ғана беріледі):

– Кешіріңіз ата!.. Өзіңізге қарап сізді сексенге қимай жатқаным гой. (С.Асылбеков) (Құрылым үлгісіне морфологиялық және семантикалық үлгілер ғана алынады):

$З_4 - З_3 - \dots E_{\text{-кан}}^{1ж} \text{көм.};$
 $C_{\text{ар(сезім)}} - O_{\text{ар}} - O_{\text{ар}} - П_{\text{ар(сөзүй)}}$

Жалпы семантикасы – сөйлеушінің объекті-жақтың жасына қатысты сезімдік әрекетін білдіруі.

ә) $T_{\text{ж}} - T - B$: ...Сол көзқарасының өзінен-ақ алденеден қауіптеніп тұрғанын ангаруға болатын еді. (Д.Исабеков)

Құрылымдық үлгісі:

$Ес_6 - \dots E_{\text{-ып тұр}}^4 - E_{\text{-у4 бол}}^{3ж};$
 $C_{\text{ар}} - O_{\text{калып}} - O_{\text{ар}} - П_{\text{ар}}$

Семантикасы – бөгде жақтың ойлау әрекеті оның сезімдік құбылысын танытатыны сөйлеуші тарапынан хабарланады, т.б.

7) $T - П - Б$ құрылымдағы сөйлемдердің де пысықтауыштың түрлеріне қарай бірнеше варианты болады:

а) $T - П_{\text{мөлш}} - B$: ...Есімімді амалсыз үшінші рет атауға тура келді. (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$З_4^{1ж} - Сан_{\text{рет}} - E_{\text{-у3 көм.}}^{3ж};$
 $C_{\text{ар(сөйл.)}} - O_{\text{ар}} - A_{\text{мөлш}} - П_{\text{ар(сөйлеу)}}$

Сөйлемнің жалпы семантикасы – сөйлеуші жақ өзінің объектіге бағытталған сөйлеу әрекетін сандық мөлшер жағынан нақтылай білдіреді.

ә) $T_{\text{ж}} - П_{\text{мекен}} - B$: ...Маған үйге соға кету керек. (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$З_3 - З_3 - E_{\text{-а кет. көм.}};$
 $C_{\text{қозғ.}} - A_{\text{қозғ.}} - П_{\text{қозғ.}}$

болады, ал семантикасы – сөйлеуші жақ өз қозғалысының бағытталар орнын нақтылап көрсетеді. Бөл сөйлемнің грамматикалық құрылымы да, семантикалық құрылымы да үш мүшелі болып тұр. Оған себеп – логикалық субъектінің толықтауышпен сәйкес келуі.

б) $T - П_{\text{сқ}} - B$: ... Машинадағы қойларды адал жолмен алмағанына күмән жоқ. (Ә.Әлімжанов) Сөйлемнің құрылымы:

$З_4 - Сын_7 - E_{\text{-ған 3 көм.}}^{3ж};$
 $C_{\text{қимыл}} - O_{\text{қимыл}} - A_{\text{сқ}} - П_{\text{қимыл}}$

семантикасы – бөгде жақтың объектіге тура бағытталған әрекетіне сөйлеушінің күмәнін білдіру.

8) $П - П - Б$ құрылымындағы сөйлемдер (бұлар да бірнеше варианты болады, біреуіне ғана мысал келтірілді): ...Ол жаққа тағы бір қарағым келді. (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Ес_3 - Сан - E_{\text{-ғы кел.}}^{1ж};$
 $C_{\text{ар}} - A_{\text{мек.}} - A_{\text{мөлш.}} - П_{\text{ар}}$

семантикасы – сөйлеуші өзінің белгілі бір орынға бағытталған көру әрекетін мөлшер жағынан нақтылайды.

1.4. Жанама белгілі жақты сөйлемдердің төрт мүшелі синтаксистік құрылымда келетін түрлері де бар. Бұлардағы тұрлаусыз мүшелердің позициялық ерекшеліктері мен лексика-грамматикалық, мағыналық құрылымдарына қарай варианттары да көп болады. Сондықтан бірнеше мысалмен ғана шектелуге тура келеді.

а) А – А – Т – Б құрылымындағы сөйлемдер: ...Осы сияқты бір ауруы бар патшаның жайын бұрын да естігенім бар еді. (Ғ.Мүсірсұпов) Сөйлемдегі асты сызылған сөздердің тіркесі сөйлемнің кіші мағыналық құрылымына сәйкес келетін үлгіні құрайды. Бұл жерде сөйлемнің синтаксистік құрылымы үшін «ауруы бар» тіркесі артық болып көрінуі мүмкін. Бірақ оны сөйлемнің мағыналық құрылымы қажет етеді. Өйткені, сөйлемнің негізгі мазмұнына тема ретінде алынып отырылған «патшаның жайы» деген тіркес әңгіменің кез келген патша емес, аурулы патша екенін білдіреді. Екіншіден, «патшаның» деген ілік жалғаулы сөздің бас мүшеге қатысы жоқ, сондықтан ол субъектілік мәнді білдіре алмайды. Бұл сөз «жайы» сөзімен меншіктілік қатынаста болады. Сөйтіп, ол анықтауыштық қызмет атқарады. Ал субъектілік мән бас мүшедегі 1-жақтық тәуелдік жалғауынан белгілі болады. Сонымен, бұл сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$$3_{бар}^{3ж} - 3_2 - 3_4 - E_{ген\ бар}^{1ж};$$

$S_{әр(есіту)}^{әр(есіту)} - A_{хал} - O_{әр} - П_{әр(есіту)}$ болады. Семантикасы – сөйлеушінің белгілі бір объекті-жақтың физиологиялық жағдайын білуге бағытталған сөзімдік (есту) әрекетінің жүзеге асқанын білдіру.

ә) П – А – Т_ж – Б құрылымындағы сөйлемдер: – Бала үшін ежелгі достармен ренжісуімізге де тура келер. (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$$3_{үшін}^{1} - Cын - 3_7 - E_{көм.}^{1к};$$

$$C_{әр}^{әр} - A_{себеп} - A_{қатыс.} - O_{әр} - П_{әр}.$$

Сөйлем семантикасы – сөйлеуші жақтың басқа да субъектілермен ортақ әрекетінің белгілі бір себептен болу мүмкіндігінің бар екенін білдіру.

Сонымен, талдау көрсеткеніндей, бұл сөйлемдердегі жақтық қатынас екі негізді сөйлемдердегідей тікелей іс-әрекеттің иесі ретіндегі жақтық қатынасты білдірмейді. Ол (субъекті-жак) сөйлем семантикасын (мазмұнын) құрауға қатысатын мүшелердің (лексикалық немесе грамматикалық) қатарында немесе сөйлемнен тыс тұрып, бас мүшемен жанамалай болса да мағыналық қатынаста болады және морфологиялық жағынан ілік немесе барыс жалғауларының бірінде тұрады. Міне, сондықтан да, сөйлем грамматикалық құрылымы жағынан «жақсыз» аталып келеді. Ал осындай сөйлемдердің «жанама жақты» аталуы мағыналық жағынан субъектінің қатысы белгілі болып тұратындығына байланысты екенін жоғарыдағы мысалдар дәлелдейді.

2. Жанама жақты сөйлемдердің «белгісіз жанама жақты» түрлері бас мүшелерінің жасалуы жағынан жоғарыдағы сөйлемдерге ұқсас болып келгенімен, олардың жақтық мағынаның мүлде көрінбеуіне қарай ажыратылатындықтан, арнайы бөлек қаралып отыр. Сөйлемнің осылай құрылуының басты себебі – негізгі хабар предикат бас мүше арқылы беріледі де, оның белгілі бір жаққа қатысы міндетті болмайды. Нақтырақ айтқанда, адам орындауға тиіс іс-әрекет, қимылдың белгілі бір орындаушыға бағытталғаны байқалмайды. Осындай сөйлемдердің қатарына жанама жақты сөйлемдердің ырықсыз стіс тұлғасы арқылы жасалған түрі де енеді. Сонымен, жанама жақты сөйлемнің бұл түрін де жоғарыдағыдай түрде, бас мүшенің тұрлаусыз мүшелермен жайылмалануы ыңғайында қараймыз.

2.1. Бір мүшелі, нөл орынды яғни бір ғана бас мүшенің өзінен тұратын сөйлемдік құрылым, негізінен, кездеспейді, кездескен жағдайдың өзінде мәтін ішінде немесе жағдаяттық ыңғайда кездеседі. Осындай жағдайда сөйлем толымсыздығы байқалып, ол логикалық субъектінің түсірілуінен көрінеді. Мұндайда сөйлем жанама субъектілі толымсыз сөйлем ретінде танылады. Мысалы: – Аландамай, *(сізге) абай болу керек қой, періште!..* (Д.Исабеков) – *Иә, (сізге) солай еткен жөн.* (Д.Исабеков) – *Демек, (бізге) асығудың қажеті жоқ екен.* (Д.Исабеков) Міне, осы мысалдар негізінде субъектісіз сөйлемдер бір компонентті құрылымда кездеспейді деген қорытынды жасауға әбден болады.

2.2 Екі мүшелі бір орынды сөйлем түрлері.

а) Т – Б құрылымындағы сөйлемдер:

– *Әке, мынаны тоқпатпаса болмас...* (С.Мыңжасарова) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$$Z_1 - E_{\text{са бол}} ; \\ C_{\text{ар}} - O_{\text{ар}} - П_{\text{ар}}$$

Семантикасы – объектіге тура бағытталған белгісіз субъекті әрекетінің қажеттігін сөйлеуші тарапынан білдіру.

– *Тесік тамақты тығындау керек...* (Ғ.Мүсірепов)

Құрылымдық үлгісі:

$$Z_1 - E_{\text{у керек}} ; \\ C_{\text{ар}} - O_{\text{ар}} - П_{\text{ар}}$$

Сөйлем семантикасы – объектіге тура бағытталған белгісіз субъектінің әрекетінің қажеттілігін сөйлеуші тарапынан білдіру.

ә) Т_ж – Б құрылымындағы сөйлемдер: *...Оқуға отырмаса болмайтын болды.* (Ғ.Мүсірепов) Сөйлемнің құрылымдық үлгісі:

$$Z_3 - E_{\text{са бол}} ; \\ C_{\text{калып}} - O_{\text{калып}} - П_{\text{калып}}$$

Семантикасы – белгілі бір процеске бағытталған белгісіз субъекті әрекетінің қажеттілігін сөйлеуші тарапынан білдіру.

...Құнанбаймен ақылдасуға болмайды. (М.Әуезов)

Құрылымдық үлгісі:

$Z_7 - E$;
 $S_{ар} - O_{ар} - П_{ар}$.

Сөйлемнің жалпы семантикасы – белгісіз жақтың белгілі бір объекті-жақпен бірлескен әрекетіне тиым салу сөйлеуші тарапынан беріледі.

б) П – Б құрылымындағы сөйлемдер: ...Енді не істеу керек? (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Y_{мезг.} - E$;
 $S_{ар} - A_{мезг.} - П_{ар}$.

Семантикасы – белгісіз жақтың белгілі бір мезгілге қатысты әрекетінің орындалуына сөйлеуші тарапынан шарасыздық таныту. ...Қарақойын, Қашырлыға көшкен жөн. (Т.Есенберлин)

Құрылымдық үлгісі:

$Z_3 - E$;
 $S_{козғ.} - A_{мек.} - П_{козғ.}$.

Сөйлем семантикасы – белгілі бір мекенге бағытталған белгісіз жақ қозғалысна сөйлеуші тарапынан нұсқау.

2.3 Үш мүшелі екі орынды сөйлемдер.

а) А – Т – Б :

...Кәрі адамдарды кешіруге болады. (Д.Исабеков)

Құрылымдық үлгісі:

Сын – $Z_4 - E$;
 $S_{ар.} - A - O_{ар.} - П_{ар.}$.

Семантикасы – белгілі жағдайдағы жақтың объектіге бағытталған белгісіз жақтың әрекетін сөйлеуші жақ тарапынан білдіру.

...Оның айтқанын орындамай қалу ма? (Д.Исабеков)

Құрылым үлгісі:

$Z_2 - E_{-қан4} - E_{-й қал.}$;
 $S_{ар.} - A - O_{ар.} - П_{ар.}$.

Сөйлемнің жалпы семантикасы – бөгде жақтың сөйлеу әрекетін болдырмауға белгісіз жақтың мүмкіншілігі жоқтығын сөйлеуші тарапынан білдіру.

...Бұл екеуінің қайсысын таңдаған дұрыс? (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Z_2 - E_{с4} - E$;
 $S_{ар.} - A - O_{ар.} - П_{ар.}$.

Семантикасы – белгілі бір сандық объектінің бөлшегі болатын объектіге бағытталған белгісіз жақ әрекетінің дұрыстығына сөйлеушінің көзі жетпеу.

ә) А – Т_ж – Б :

...Сондықтан сенің сөзіңе ренжуге болмайды. (Д.Исабеков).

Құрылымдық үлгісі:

$Z_2 - Z_3 - E$ -уге боя ;

$C_{\text{күй}} - A_{\text{(суб.)}} - O_{\text{күй}} - П_{\text{күй}}$.

Сөйлем семантикасы – адресаттық субъектінің сөйлеу әрекетіне қатысты белгісіз жақтың көңіл-күйін сөйлеушінің субъективтік көзқарасы тұрғысынан білдіру.

...Көп жыл ел басқарған *тәжірибелі адамнан неге үйренбеске.* (Ж.Еділбаев)

Құрылымдық үлгісі:

$Сын - Z_6 - EсE$ -н ;

$C_{\text{әр.}} - A - O_{\text{әр.}} - П_{\text{әр.}}$.

Жалпы семантикасы – сөйлеуші белгісіз жаққа тән белгілі бір әрекеттің шығар (басталар) объектісін сапалық жағынан айқындап көрсетеді.

б) $T - T_{\text{ж}} - B$: ...*Арқа-басыңызды бұдан былайғы ауыртпалықтан босату керек.* (М.Әуезов) Құрылымдық үлгісі:

$Z_4 - Z_6 - E$ -у керек ;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - П_{\text{әр.}}$.

Сөйлем семантикасы – тура объектіге әсер ету мақсатында соған қатысты жанама объектіге бағытталған белгісіз жақ әрекетінің қажеттілігін сөйлеуші тарапынан білдіру.

Кейде тура және жанама толықтауыштардың орындары ауысып та келеді ($T_{\text{ж}} - T - B$). Мысалы: ...*Қайта оларға қолы батыл жасты салу керек.* (М.Әуезов) Сөйлемнің құрылым үлгісі:

$Z_3 - Z_4 - E$ -у керек ;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - A_{\text{ск}} - П_{\text{әр.}}$.

Жалпы семантикасы – жанама объектіге әсер етуші тура объектіге бағытталған белгісіз жақ әрекетінің қажеттігін сөйлеуші жақ тарапынан білдіру.

в) $T - П - B$: ...*Білім де аңшының бүркіті сияқты. Оны орнымен жұмсау керек.* (Д.Исабеков) Құрылымдық үлгісі:

$Eс_4 - Z_7 - E$ -у керек ;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - A_{\text{ск}} - П_{\text{әр.}}$ болады да, семантикасы – белгісіз жақтың белгілі бір объектіге бағытталған әрекетінің белгілі бір сипатта өтуіне сөйлеушінің нұсқауы болады.

Пысықтауыш мүшелердің мағыналық түрлеріне қарай осындай сөйлемдердің де бірнеше варианттары болады және соған сай олардың семантикаларында өзгерістер болып отырады. Мысалы: ...*Әуелі бәрін ойда жазып алу керек.* (Д.Исабеков) деген сөйлемде пысықтауыш мекенді білдіріп тұрғандықтан, сөйлем семантикасы объектіге бағытталған белгісіз жақ әрекеті өтетін орны жағынан айқындалады т.б.

г) Т_ж – П – Б: *Жауыңа да парасатпен қарау керек.* (Д.Исабеков)
Құрылымдық үлгісі:

З₃ – З₇ – Е_{-у керек} ;
С_{керу} – О_{керу} – А_{ск} – П_{керу} ;

Жалпы семантикасы – белгісіз жақтың объектіге бағытталған көру әрекетінің белгілі бір сипатта болуына сөйлеушінің субъективтік көзқарасын білдіруі.

д) П – П – Б : – *Көрдіңіз бе, қараңғы түнде жалғыз қайтуға тура келді.* (І.Есенберлин) Құрылымдық үлгісі:

З₅ – Y_{мөлш.} – Е_{-у3 тура кел} ;
С_{козг.} – А_{мезг.} – А_{мөлш.} – П_{козг.} ;

Семантикасы белгісіз жаққа тән қозғалыстың орындалуы сөйлеуші тарапынан мөлшерлік және мезгілдік жағынан нақтылай көрсетіледі.

Осындай құрылымдағы сөйлемдерде де пысықтауыштардың орындарының ауысуы және мағыналық түрлерінің өзгерістері олардың әр түрлі варианттарын туғызады және семантикасына өзгерістер әкеледі.

Сонымен, үш мүшелі белгісіз жанама жақты сөйлемдердің жасалуында баяндауыш құрамынан гөрі, оның қандай сөйлем мүшелерімен байланыса алатынының мәні зор. Өйткені, сөйлем мүшелерінің өзгеріп отыруы бас мүше білдіретін мағынамен тығыз байланыста келіп, жалпы сөйлем семантикасын өзгертуге, сөйтіп оның әр түрлі варианттарын жасауға себеп болады.

2.4. Субъектісіз сөйлемдердің төрт компонентті құрылым түрі оның күрделі түрі болып есептеледі. Мұнда тұрлаусыз мүшелердің үш түрі де бір мезгілде қатыса алады, немесе бір түрі кемінде екі рет қайталанып келе алады. Сөйлем мүшелерінің бұлай ауысуын сөйлемнің жалпы семантикасы реттейді. Енді осындай құрылымның бірнешеуіне ғана тоқталайық.

а) Т_ж – Аш – Т – Б құрылымдық түрдегі сөйлемдер: *...Ал өзіңізден бұл жайды сұрауға бола ма?* (М.Иманжанов)

Құрылымдық үлгісі:
З₆ – Ес – З₄ – Е_{-у3 бол...} ;
С_{әр.} – О_{әр.} – А_{өйтт.} – О_{әр.} – П_{әр.} ;

Семантикасы – белгісіз жақ ретіндегі сөйлеушінің сұрау әрекетінің тура бағытталған объектісі жайында сөз арналған адресаттан білу мақсатын көрсетеді.

ә) Аш – Т – Пш – Б құрылымы: – *Мынау елдің, қажырлы елдің бұл ісін аяқсыз тастап болмайды!..* (М.Әуезов).

Құрылымдық үлгісі:
З₂ – З₄ – Y – Е_{-аш бол...} ;
С_{әр.} – А_{менш.} – О_{әр.} – А_{қат.} – П_{әр.} ;

Семантикасы – меншік иесі субъектінің қимылдық объектіге бағытталған іс-әрекетінің белгісіз жақ тарапынан сөзсіз орындалуына тұжырымды нұсқау.

2.5. Белгісіз жанама жақты сөйлемдер сирек те болса бес компонентті болып та келеді. Ол сөйлем мазмұнының талабына сай сөйлем ішіндегі басқа да мүшелердің жайылмаланып келуіне байланысты. Мысалы:

а) – Мен айтсам, *шабытты* тек шаттықтан таппай, *елдің*, ердің *күй-кі жүдеу күйінен де таптақ керек.* (М. Әуезов) Сөйлем құрылымы:

$T - A - A - T - B$;

$Z_3 - Z_2 - \text{Сын} - Z_6 - E$;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - O_{\text{менші}} - A_{\text{пақ керек}} - O_{\text{мек.}} - P_{\text{әр.}}$.

Семантикасы – белгілі бір субъектіге тән сапалық жағдайдың нәтижесі ретіндегі объектіге бағытталған іс-әрекеттің орындалуын сөйлесуші тарапынан белгісіз жанама жаққа тән етіп көрсету.

ә) Жаманшылықтан жақсылық туа бермесе де, кейбір *жаман жүрістен де жақсы олжа алып шығуға болады екен-ау!* (М. Әуезов)

Құрылымдық үлгісі:

$A - T - A - T - B$;

$\text{Сын} - Z_6 - \text{Сын} - Z_4 - B$;

$C_{\text{әр.}} - A_{\text{сапа}} - O_{\text{бағыт}} - A_{\text{сапа}} - O_{\text{әр.}} - P_{\text{әр.}}$.

Семантикасы – қимыл бағытталған сапалық мәнді объектінің шығар орны нашар сапалы қимылдың объекті екенін сөйлеуші тарапынан шындыққа сай белгілеу.

3. Субъектісіз сөйлемдердің ырықсыз етіс формасы арқылы жасалған түрінің өзі екі бас мүшелі және бір бас мүшелі болатынын біз жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Сөйлемнің бір бас мүшелі жақсыз түріне қатысты бірнеше мысал келтіре кеткенді орынды көрдік.

а) Екі компонентті құрылым түрі ($T_{\text{ж}} - B$): ... – *Хат сұрауға тиым салынған.* Сұрауға болмайды. (Д. Исабеков)

Құрылымдық үлгісі:

$Z_3 - Z_1 E$;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - P_{\text{әр.}}$.

Семантикасы – белгілі бір әрекетке белгісіз жақ тарапынан қарсы жасалған әрекетті сөйлеуші шындық көрініс ретінде көрсетеді.

ә) Үш компонентті құрылым түрі ($T_{\text{ж}} - \text{Пш}_{\text{мөлш}} - B$):

– *Бізде тысықтарға көп көңіл бөлінеді* (С. Досанов).

Құрылымдық үлгісі:

$Z_3 - Y_{\text{мөлш}} - E_{\text{-ін}}$;

$C_{\text{әр.}} - O_{\text{әр.}} - A_{\text{мөлш}} - P_{\text{-ін}}$.

Семантикасы – белгілі бір объектіге белгісіз жақ тарапынан бағытталған әрекет мөлшерлік жағынан нақтыланып, айтушы жақтан шындық көрініс ретінде беріледі.

б) Төрт компонентті құрылым түрі (Аш – Аш – Т_ж – Б): – Жас ақынның жазған әуендеріне тезірек қатаң тыйым салынуы керек. (С.Досанов) Құрылымдық үлгісі:

$Z_3 - \text{Сын} - Z_3 - \dots E_{\text{ын}}$;
 $C_{\text{ар}} - A_{\text{менш.}} - A_{\text{сада}} - O_{\text{ар}} - П_{\text{ар}}$.

Семантикасы – белгілі бір субъекті әрекетінің жемісі ретіндегі жанама объектіге бағытталған белгісіз жақ әрекетінің сөзсіз орындалуы сөйлеуші тартынан талап етіледі.

Сонымен, жақсыз сөйлемдер де бір негізді сөйлемдердің басқа түрлері тәрізді өздеріне тән құрылымдық ерекшеліктерімен көрінеді. Мұнда басты рөлді күрделі бас мүше атқарады. Әрине, біз жақсыз сөйлемдердің бас мүшелері етістік (қимыл есімдері) арқылы немесе солар көмекші болып келген түрлерін ғана алдық. Солай болғанның өзінде де бас мүшелердегі етістіктердің валенттілігіне қарай екі, үш, төрт, тіпті бес компонентті де болып келетін түрлері және олардағы синтаксистік мүшелердің орындарына қарай алуан түрлі варианттарының бар екенін айқын аңғарамыз. Сөйлемнің синтаксистік құрылымындағы осындай өзгерістер және әрбір компоненттердің лексика-морфологиялық элементтерінің грамматикалық мағыналары оның семантикалық құрылымдарын да айқындайтындығы байқалады.

Қорытынды

Жалпы тіл білімінде сөйлемді сан қырлы, мол аспектілі күрделі нысан ретінде қарау дәстүрі ертеден қалыптасқан. Осыған байланысты түрлі бағыттағы зерттеулердің дүниеге келуі орыс тіл білімінде ғана емес, түркі тілдерінде де, соның ішінде қазақ тілінде де зерттеушілерді сөйлем синтаксисін жаңаша қарауға мәжбүр етіп отыр. Сөйлем күрделілігі оның үш түрлі құрылымдық ерекшеліктерінен көрінеді: а) белгілі бір тұлғалардың, сөз тіркестерінің синтаксистік қатынастарынан тұратын, предикативтік құрылымға негізделген сыртқы тұлғалық құрылымы болады; ә) тұлғалық құрылымға енетін әрбір элементтердің (грамматикалық тұлғалардың), синтаксистік қатынастардың ерекше семантикалық (мағыналық) байланыстарынан туындайтын, логикалық бас мүшелер болып есептелетін субъект пен предикаттың предикативтік қатынасына негізделген семантикалық құрылымы болады; б) сөйлемнің қатынас құралы болу (коммуникативтік) қызметіне қарай «тема-ремалық» қатынаста келетін актуальды мүшелену ыңғайындағы құрылымы болады.

Сөйлемнің аталған құрылымдық сипаттары оның барлық типтік түрлеріне ортақ болып табылады және жай сөйлемнің типтік түрлерін айқындауға қатысты зерттеулерде осы ерекшеліктер үнемі бірлікте қаралуға тиіс.

Қазақ тілінен жинақталған теориялық және тәжірибелік материалдар **бір негізді сөйлемдерді былайша жіктеуге болатынын көрсетті:**

1) бас мүшесінің жасалуына қарай: **етістікті және есімді;**

2) субъекті-жақтың қатысы мен семантикалық ерекшеліктеріне қарай: **белгілі жақты, жалпылама жақты, белгісіз жақты, жанама жақты;**

3) жанама жақты сөйлем субъектінің көріну-көрінбеуіне қарай: **белгілі жанама жақты, белгісіз жанама жақты.**

Еңбекте етістік бас мүшелі сөйлемдердің қай түрі болмасын бір ғана бас мүшенің сөйлем құрай алу мүмкіншілігінен бастап, етістіктің валенттілігіне байланысты бірнеше типтік түрлерге бөлінетіні және семантикалық жағынан өзгерін, толығып отыратыны айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: «Просвещение», 1985.
2. Кузнецов П.С. О принципах изучения грамматики. – Москва: «МГУ», 1961.
3. Распопов И.П. О предмете синтаксиса // Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж, 1973.
4. Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. – Ленинград: «Наука», 1979.
5. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. I. Введение. II. Составные члены предложения и их замены в русском языке. Изд. 2-ое. – Харьков, 1898.
6. ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1990.
7. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. // Вопросы грамматического строя. – Москва: 1955.
8. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик: «Эльбрус», 1983.
9. Шведова Н.Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград: «Наука», 1975.
10. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М.-Л.: «Наука», 1964.
11. Адмони В.Г. Типология предложения // Исследования по общей теории грамматики. – Москва: «Наука», 1968.
12. Адмони В.Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград: «Наука», 1975.
13. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. – Москва: «Просвещение», 1976.
14. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – Москва: «ВШ», 1974.
15. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – Москва: «Наука», 1976.
16. Кодухов В.И. О двух аспектах предложения // Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. – Ленинград: «Наука», 1975.
17. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Ленинград: «Наука», 1977.
18. Адмони В.Г. Партиктурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении // «Филологические науки», 1961, № 3.

19. Сусов И.П. Формальные и семантические аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Ленинград: «Наука», 1975.
20. Грель М. Из теоретического опыта описательной синтаксической системы // Грамматическое описание славянских языков. – Москва: «Наука», 1974.
21. Шведова Н.Ю. Синтаксис простого предложения // Грамматика современного русского литературного языка. – Москва: «Наука», 1970.
22. Современный русский язык (под ред. В.А.Белашаповой). Синтаксис (учебное пособие). – Москва: «ВШ», 1977.
23. Москальская О.И. К Модели описания предложения // Теория языка: англистика, кельтология. – Москва: «Наука», 1976.
24. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – Киев, 1984.
25. Крушельницкая К.Г. Грамматические значения в плане взаимоотношения языка и мышления // Язык и мышление. – Москва: «Наука», 1976.
26. Мещанинов И.И. Соотношение логических и грамматических категорий // Язык и мышление. – Москва: «Наука», 1967.
27. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка. – Ленинград, 1939.
28. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956.
29. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. – Москва: «Наука», 1975.
30. Почепцев Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – Киев, 1971.
31. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: «Ғылым», 1987.
32. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: «Ана тілі», 1992.
33. Н.А. Предложение в современном турецком языке. – Москва: «Наука», 1984.
34. Современный русский язык (под ред. В.А.Белашаповой). Синтаксис (учебное пособие). – Москва: «ВШ», 1989.
35. Б.Матезиус. О так называемом актуальном членении предложения. Пражский лингвистический кружок. – Москва: «Наука», 1967.
36. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. 2-изд. – Москва: «Наука», 1977.
37. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград, 1941.
38. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. – Москва: «Учпедгиз», 1956.
39. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – Москва: «Наука», 1972.

40. Шевякова В.Е. К вопросу о логической ударений // «Вопросы языкознания», 1977, № 6.
41. Распопов И.П. Актуальное членение предложения. – Уфа, 1961.
42. Демесинова Н.Х. Порядок слов в простом предложении русского и казахского языков. АКД. – Алма-Ата, 1958.
43. Балақаев М., Кордабаев Т. Қазіргі казак тілі. Синтаксис. – Алматы: «Мектеп», 1966.
44. Әміров Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: «Мектеп», 1983.
45. Материалы конференции «Язык как знаковая система особого рода. Ответы по анкету». – Москва, 1967.
46. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) // Инвариантные синтаксические значения и структур предложения. – Москва: «Наука», 1969.
47. Храковский И.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. – Москва: «Наука», 1973.
48. Сусов И.П. Семантическая структура предложения. – Тула, 1973.
49. Грамматика азербайджанского языка (под общей редакцией Ширалиева М.Ш. и Севортяна Э.В.). – Баку, 1971.
50. Альтман И.В. Исследование семантики трехчленных конструкций // Проблемы структурной лингвистики, 1976. – Москва: «Наука», 1978.
51. Никитин В.М. О соотношении и взаимодействии между лексическим и грамматическим значением слова в предложении // Ученые записки Рязанского госпединститута: «Вопросы грамматики и лексикологии русского языка», т. 114. – Рязань, 1972.
52. Будде Е.Ф. К учению о синтаксисе простого предложения. Отд. оттиск. – СПб, 1894.
53. Костинский Ю.М. Генетивные субъективные конструкции в современном русском языке. АКД. – Москва, 1971.
54. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – Москва: «Наука», 1973.
55. Баскаков Н.А. Структура простого предложения в тюркских языках // Труды института языка и литературы АН Кирг.ССР, вып. IV. – Фрунзе, 1956.
56. Джакубов И.Д. Основы синтаксиса простого предложения современного киргизского языка. АДД. – Баку, 1965.
57. Будагова З.И. Простое предложение в современном азербайджанском литературном языке. АДД. – Баку, 1963.
58. Есенов Х.М. Синтаксис осложненного предложения в казахском языке. – Алматы: «Ғылым», 1992.
59. Расулов И. Односоставное предложение в современном узбекском литературном языке. АДД. – Ташкент, 1973.
60. Алиев У.Б. Синтаксис Карачаево-балкарского языка. – Москва, 1972.

61. Грамматика современного башкирского языка (под редакцией Юлдашева А.А.). – Москва: «Наука», 1981.
62. Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. Избранные труды. – Москва: «Наука», 1975.
63. Чувакин А.А. О разграничении внешне сходных двусоставных и односоставных предложений // Вопросы синтаксиса русского языка. Вып. III. – Рязань, 1975.
64. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань: «Изд-во Казаньского университета», 1963.
65. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках. Синтаксис простого предложения // Исследование по карачаево-балкарскому языку, вып. I. – Нальчик, 1977.
66. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – Москва: «Просвещение», 1968.
67. Тойчубекова Б. Односоставные предложения в киргизском литературном языке. АДД. – Алматы, 1994.
68. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846.
69. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1934.
70. Поделуевский А.П. Избранные труды. – Ашхабад: «Ылым», 1975.
71. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.-Л., 1941.
72. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. – М.-Л., 1954.
73. Кононов Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960.
74. Кунаа А.Ч. Простое предложение современного тувинского языка. – Кызыл, 1970.
75. Ахматов И.Х. Выделение основных типов глагольных односоставных предложений в карачаево-балкарском языке // «Ученые записки», т. 27, сер.: филологич., КБНИИ. – Нальчик, 1975.
76. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (2-басылуы). – Алматы: «Санат», 1994.
77. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. Құрмалас сөйлемнің топтастырылуы туралы. – Алматы, 1941.
78. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі. Педучилищелерге арналған. – Алматы: «Қазмембас», 1963.
79. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «ҚазССР ҒА баспасы», 1954.
80. Мадина Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдер. – Алматы, 1959.
81. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. 3-басылуы. – Алматы, 1993.
82. Қазақ тілі грамматикасы. Синтаксис. II бөлім. – Алматы: «Ғылым», 1967.

83. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: «Мектеп», 1968.
84. Әбілқасв А. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем түрлері. – Алматы: «Мектеп», 1963.
85. Қарасв М. Қазақ тілі (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис). – Алматы: «Ана тілі», 1993.
86. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: «Ана тілі», 1992.
87. Оралбаева Н., т.б. Практикалық қазақ тілі. – Алматы: «Мектеп», 1993.
88. Бектұров Ш., Серғалиев М. Қазақ тілі. – Алматы: «Білім», 1994.
89. Ардентов Б.П. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев, 1959.
90. Будагова З.И. Эллиптические предложения в современном азербайджанском языке // «Советская тюркология», 1972, № 5.
91. Овсянико-Куликовский Д.Н. Из синтаксических наблюдений к вопросу о классификации бессубъективных предложений. – СПб, 1901.
92. Ломтев Т.П. Выражение главных членов предложения в белорусском языке // «Ученые записки Беларускаго университета», серия: филол-я, вып. I. – Минск, 1940.
93. Сарыев Б. Односоставные предложения в современном туркменском языке. АКД. – Ашхабад, 1988.
94. Севортян Э.В. О структуре предложения в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III т. Синтаксис. – Москва: «Наука», 1961.
95. Серғалиев М. Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы. – Алматы, 1991.
96. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. – Ленинград: «Наука», 1981.
97. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: «Мектеп», 1974.
98. Сауранбаев Н.Т. Проблемы казахского языкознания. Избранные труды. – Алматы: «Наука», 1982.
99. Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы: «Мектеп», 1966.
100. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: «Мектеп», 1975.
101. Қордабаев Т.Р. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы. – Алматы, 1953.
102. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: «Мектеп», 1980.
103. Аблақов Ә. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері. – Алматы: «Мектеп», 1986.

104. Ластаева Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі жағы белгісіз сөйлемдер // «Халық мұғалімі», 1954, № 6.
105. Современный казахский язык. Синтаксис. – Алматы, 1959.
106. Күлкенова О. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: «Мектеп», 1988.
107. Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы: «Ана тілі», 1993.
108. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – Москва, 1958.
109. Гневко В.Т. и др. Современный русский язык: Односоставные предложения. Неполные предложения. Слово-предложения. Простое осложненные предложения. – Минск, 1975.
110. Закиев М.З. Об односоставных предложениях в татарском языке // Ученые записки Казаньского университета. Т. 116. Кн. 5, – Казань, 1963.
111. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – Ташкент, 1948.
112. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1940.
113. Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования: Мещаниновские чтения. – М., 1974.
114. Зинатуллина К.З. Залоги глагола в современном татарском языке. – Казань, 1969.
115. Бектуров М.С. Русские безличные предложения и их эквиваленты в казахском языке. АКД. – А., 1966.
116. Неустроев Н.Н. Безличные предложения в современном якутском языке. – Якутск, 1972.
117. Донидзе Г.И. Безличные предложения в хакасском языке. – Абакан, 1957.
118. Джавадов А.М. Безличные предложения в современном азербайджанском языке. АКД. – Баку, 1965.
119. Сафаев А.С. Исследование по синтаксису узбекского языка. – Ташкент, 1968.
120. Балакаев М. Активизация субъекта в казахском языке // Изв. АН КазССР. Серия лингвистическая. 1948, вып. 5.
121. Муждабаев М.М. Безлично-страдательные предложения в современном узбекском языке. – Ташкент, 1960.
122. Болчурова Т. Об основных вопросах безличных предложений // Известия АН КиргССР, 1971, № 3.
123. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. – Л., 1968.
124. Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке: двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное. – Саратов, 1972.
125. Муждабаев М.М. Безлично-страдательные конструкции в современном узбекском языке. АКД. – Ташкент, 1963.

СӨЙЛЕМНІҢ ТҰРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ (көмекші оқу құралы)

Мазмұны:

Алғысөз

1. Тұрлаусыз мүшелердің жалпы сипаты (кіріспе орнына)

2. Толықтауыш

2.1 Тура толықтауыш

2.2 Жанама толықтауыштар

3. Анықтауыш

3.1 Қабыса байланысқан анықтауыштар

3.2 Матаса байланысқан анықтауыштар

4. Пысықтауыш

4.1 Мезгіл пысықтауыш

4.2 Мекен пысықтауыш

4.3 Амал пысықтауыш

4.4 Мақсат пысықтауыш

4.5 Себеп пысықтауыш

4.6 Мөлшер пысықтауыш

Пайдаланылған әдебиеттер

Алғысөз

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жайындағы мәселе жай сөйлем синтаксисі жөніндегі еңбектердің (грамматикалардың) қай-қайсысында болмасын айтылып та, жазылып та келеді. Аталмыш кітапшаның мазмұнына да сондай ғылыми еңбектердің бірі – 1967ж. «Ғылым» баспасы шығарған «Қазақ тілі грамматикасындағы» (ІІт., Синтаксис) «Тұрлаусыз мүшелер» атты бөлім негіз етіп алынды.

Себебі, бұл бөлімді кезінде қазақ тіл білімінде өзіндік өшпес із қалдырған белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Мархабат Томанов ғылымға алғаш қадам басқан балаң кезінде жазған екен. Екі бөлімнен тұратын және сол кезге дейінгі қазақ тіл біліміндегі алдыңғы қатарлы идеялардың негізінде даярланған аталмыш грамматика осы кезге дейін өз құнын жоймай қолданылып келеді. Алайда, ғылымдағы өскелең ойлар мен жаңа көзқарастардың пайда болуы бұл грамматиканы жаналау қажеттігін әлдеқашан көрсеткен еді.

Ұстазым М. Томанов көзінің тірісінде-ақ (1989 жылы дүниеден өтті) осы өзі жазған бөлімді қайта қарап, жаналау қажеттігін, әсіресе, оны жеке кітапша етіп студенттерге оқу құралы ретінде ұсынуға болатынын айтып жүретін. Аға ұстаздың сол бір аманатын орындау мақсатында автордың өзі ұсынған басты идеяларының негізінде және ол идеяларды соңғы кездегі жаңа теориялық көзқарастармен мүмкіндігімізге қарай толықтыра отырып, азғантай таралымда ғалымның 70 жасқа толуы қарсаңында кітапша етіп, оқырманға ұсындық.

Студенттерге арналған қосымша оқу құралы ретіндегі аталмыш еңбекте кейінгі ғылыми зерттеулердің тұжырымдарын басшылыққа алу арқылы сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері туралы мағлұматтарды студенттердің еркін түсініп, терең меңгеруі және осы бағытта өздерінің де зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар алуы көзделген. Мұнда тұрлаусыз мүшелердің сөйлемді құрылымдық жағынан ғана емес, мағыналық жағынан да жайылмаландырып, ойды толық мазмұнға сай білдірудегі рөлі басты назарға алынған. Сондықтан бұл мәселеге еңбектің кіріспе бөлімінде біршама жан-жақты түсінік берілді.

Ж.Сәдуақасұлы

1. Тұрлаусыз мүшелердің жалпы сипаты (кіріспе орнына)

Сөйлемнің логика-грамматикалық құрылымында оның бас мүшелерінің ғана емес, сол бас мүшелердің айналасына топтасып, солармен белгілі бір қатынасқа түсу арқылы сөйлемді жайылмаландыратын тұрлаусыз мүшелердің де рөлі аса зор. Мысалы, «*Бала әкесін сүйеді*» деген сөйлемде субъекті (*бала*) мен оның сезімдік қалпының (*сүйеді*) объектіге (*әкесін*) бағытталған қатынасын көреміз. Мұнда жай сөйлемнің негізі болатын субъекті мен предикат (тұрлаулы мүшелер) арасындағы мағыналық байланыс табыс септігіндегі сөздің қатысы арқылы ғана нақтыланып, айтушы ойын саралап, оны күрделендіру де осы сөз арқылы жүзеге асып отыр. Осы сөйлемді бұдан әрі «*Бұл бала әкесін қатты сүйеді*», «*Бұл бала әкесін қашаннан қатты сүйеді*» т.б. түрінде жайылмаландыра беруге болады. Мұнда субъекті сілтеу есімдігімен тіркесу арқылы нұсқау мәнімен толықса, ал предикат (баяндауыш) пысықтауыш мүшенің енуі арқылы әрі сапалық және мезгілдік мәнмен жайылмаланған. Сөйлемге жаңадан қосылған әрбір сөз (сөзформа немесе сөзтұлға) оған белгілі бір жаңа лексика-грамматикалық мағыналар қосу арқылы оның мазмұнын толықтыра әрі нақтылай түседі де, сөйлемнің қосалқы мүшелеріне немесе сол мүшелерді семантикалық жағынан байытушы элементтерге айналады. Сөйлемнің семантикалық құрылымы дегенде біз сөйлем мүшелерінің лексикалық және грамматикалық мәндерінің бірлігінен пайда болатын абстрактылы (жалпыланған) тілдік мәнін айтамыз.

Сөйлемді грамматикалық тұрғыдан (тұлғалық құрылымы жағынан) ұйыстыратын синтаксистік бөлшектері болып табылатын *тұрлаулы* және *тұрлаусыз* мүшелері оның семантикалық компоненттерімен (мазмұнды құрайтын логикалық бөліктер) сәйкес келуі де, келмеуі де мүмкін. Мысалы, «*Кеудемді қуаныш кернеді*» деген сөйлем грамматикалық жағынан үш мүшеге – бастауыш (*қуаныш*), баяндауыш (*кернеді*), толықтауышқа (*көкірегімді*) ажыратылады. Ал семантикалық тұрғыдан бұл екі ғана компоненттен – субъектілік қызметті де қамтитын объекті (*кеудемді*) мен оның қалыптық жағдайының (*қуаныш кернеді*) арасындағы қатынастан тұрады. Сондай-ақ, «*Ымырт*», «*Тылсым тыныштық*» т.б. сияқты атаулы сөйлемдер «*Ымырт үйіріліп келеді*», «*Далада тылсым тыныштық орнаған*» деген тәрізді сөйлемдермен семантикалық жағынан сәйкес келгенімен, грамматикалық жағынан сәйкес келіп тұрған жоқ. Нақтырақ айтқанда, бұл сөйлемдердің семантикалық компоненттері олардың мүшелерін құрайтын грамматикалық тұлғалар мен мағыналары арасындағы қатынастарға сәйкес келмейді. Бұдан шығатын қорытынды – сөйлемнің тұлғалық жағынан құрылымы өзінің грамматикалық мәнін әр уақытта сақтап отырумен бірге, әр

сөйлемнің грамматикалық құрылымынан туындайтын семантикалық құрылымы да болады. Бірақ, бұл екеуі барлық уақытта бірдей болып, сәйкес келе бермейді. Сондықтан сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөнінде сөз еткенде, олардың грамматикалық ерекшеліктерімен бірге семантикалық сипаттары жөнінде де сөз етіп отыру қажет.

Сөйлем, ең алдымен, тұрлаулы мүшелердің грамматикалық және семантикалық қатынасы арқылы предикативтік байланыс негізінде жасалады да, айтылар ойдың аумақ-көлеміне, сипатына қарай тұрлаусыз мүшелермен жайылмаланып отырады. Бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық байланысы сөйлемнің қарапайым (элементарлық) ғана негізі болады да, ол көбінесе ойды толық жеткізіп бере алмайды. Ойдың анық та дәл, толық жеткізілуі тұрлаусыз мүшелердің сөйлемде каншалықты мол және орынды қатысуына байланысты. Алғашқы академиялық грамматиканың өзінде-ақ М.Балақаев тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өздеріне тән қызметтерін былайша анықтап берген болатын: «Сөйлем құрауға негіз болатын бас мүшелерді тұрлаулы мүшелер дейміз. Тұрлаулы мүшелердің маңына топтанып, не тікелей соларды, не бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұратын мүшелерді тұрлаусыз мүшелер дейміз» [1;411]. Ал бұл күнде осы анықтамалардағы ойдың түп негізі А.Байтұрсынұлының еңбегінде жатқандығы айқын болып отыр. Ол: «Сөйлем мүшелері тұрлаулы, тұрлаусыз болып екіге бөлінеді. **Тұрлаулы мүше** болады сөйлем болған жерде қалмай айтылатын сөздер немесе қалса да қалғандығы сезіліп тұратын сөздер. ...сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын сөздер немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырған сөздер, жана да қалған жерде, қалғандығы ашық сезілмейтін сөздер **тұрлаусыз мүше** деп аталады», – деп алғаш анықтама берген болатын [2;265]. Сонымен, талай зерттеулерге арқау болған осы анықтама толықтырыла, нақтылана түсіп, М.Балақаев ұсынған анықтама дәрежесіне жетті де, қазақ тілінде тұрақтады. Ал тұрлаусыз мүшелер жайындағы көзқарас грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да бас мүшелердің айналасына топтаса, соларға қатысты бола отырып, хабарланатын ойдың толық жеткізілуінде елеулі қызмет атқаратын мүшелер ретінде орнықты.

Қазіргі тіл ғылымы сөйлем мүшелерін екі топқа бөліп қарауда оның логикалық негізі мен грамматикалық заңдылықтарын қатар алып отыруды талап етеді. Әрине, сөйлем мүшелерін «тұрлаулы» және «тұрлаусыз» деп бөлу, негізінен, сөйлем құрамындағы сөздердің өз ара синтаксистік байланыстарының сипаттарына сүйенуден туған. Кезінде С.Аманжолов: «Мағына жағынан қарағанда, сөйлем мүшелерін тұрлаулы, тұрлаусыз деу өте ұшқары айтылған нәрсе. Себебі: бастауыш, баяндауышы жоқ сөйлем де белгілі мағына береді. Өйткені бір сөйлем

бір сөйлемді толықтырады. Байланыссыз еш нәрсе жоқ. Олай болса, сөйлем мүшесін тұрақты, тұрақсыз деп бөлу дұрыс емес», – деген болатын [3,94]. Расында, қазіргі ғылымда сөйлемді «мүшеленетін» және «мүшеленбейтін» деп бөлу қажеттігі туралы ой басым рөл атқарып отыр. Бірақ сөйлем мүшелерінсіз «мүшеленетін» сөйлемдердің құрылмайтыны анық және мұндайда олардың қызметі тұрғысынан алғанда, әр қайсысының өзіндік орны, мәні бар. Олар өзара мағыналық, грамматикалық байланыста келіп қана ойға қатысты мазмұнды (пікірді) толық бере алады. Осындай жағдайда кейде тұрлаусыз мүшелердің рөлі тұрлаулы мүшелерден кем түспейтіні аңғарылып жатады. Сонда біздің «тұрлаулы» немесе «тұрлаусыз» деген атауларымыз сөйлемнің структуралық құрылымындағы сөйлем мүшелері атқаратын қызметтерінің негізгілігіне (бас мүшелер) немесе қосалқылығына қарай қойылған шартты атаулар болып табылады. Мысалы, сөйлемнің бас мүшелері – бастауыш пен баяндауыш өзара сандық және жақтық қиысу арқылы байланысып сөйлемнің грамматикалық құрылымының негізгі предикативтік қаңқасын құраса, ал тұрлаусыз мүшелер бас мүшелермен, негізінен, септік жалғаулары және орын тәртібі тәсілдері арқылы қабыса, меңгеріле, матаса байланысып, оларды мағыналық жағынан нақтылап, дәлдеп отырады.

Сонымен, тұрлаулы мүшелердің айналасына топтасып, соларға қатысты болатын, сөйтіп заттың сындық, сапалық, қатыстық т.б. қасиетін, қимылдың тарау аумағын, көлемін, бағытталған объектісін т.б. білдіріп, сөйлемді құрылымдық және семантикалық жағынан кенейтіп, толықтырып тұратын мүшелерді тұрлаусыз мүшелер деп атайды.

Тұрлаулы мүшелерсіз тұрлаусыз мүшелер жеке айтылып ешбір сөйлемдік мәнге ие болмайды. Мысалы, «*Мұрат кітаптың атын қайта-қайта оқыды*» деген сөйлемдегі бас мүшелерді түсіріп, тек тұрлаусыз мүшелерді ғана қалдырсақ, «*кітаптың атын қайта-қайта*» деген сөздер номинативтік мән бергенімен коммуникативтік қызмет атқара алмаған болар еді. Бірақ олар сөйлемнің бастауышы мен баяндауышы қатысқаннан кейін ғана солардың әрқайсысымен және өзара грамматикалық қатынасқа түсу арқылы өздеріне тән қызметке не болады. Осы қызметтері үстінде олар бас мүшелерге грамматикалық тұрғыдан да, семантикалық тұрғыдан да қатысты болып, солармен бірге тіркес жүйесін құрайды. Сонда жоғарыда берілген сөйлемдегі сөздердің өзара тіркесі мынадай құрамда болып шығады: *Мұрат* → *оқыды*; *қайта-қайта* → *оқыды*; *кітаптың* → *атын*; *атын* → *оқыды*. Бұл сөйлемдегі барлық тұрлаусыз мүшелер баяндауыштың жетегінде айтылып, тек сол арқылы ғана сөйлем мүшесі қызметіне не болған. Мұндағы ерекшелік «*кітаптың* → *аты*» қатынасында. «*Кітаптың*»

сөзі толықтауыш қызметін атқарып тұрған зат есіммен байланысып, анықтауыш қызметін атқарып тұр. Бірақ, соның өзінде де оның баяндауышпен толықтауыш мүше арқылы сатылай байланысқаны көрінеді. Өйткені *кітап* болмаса оның *атын оқу* да мүмкін болмас еді, процесс жүзеге аспас еді. Бұдан тұрлаусыз мүшелердің бас мүшелермен тура да, сатылай да байланысатыны, қалай болғанда да, олармен мағыналық жағынан болсын, грамматикалық жағынан болсын байланыссыз болмайтыны айқындалады.

Тіл білімінде тұрлаусыз мүшелерді үш түрге – **анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш** деп бөліп қарау ертеден қалыптасқан.

Әріге бармай-ақ, А. Байтұрсыновтың 1928 ж. басылып шыққан «Тіл құралын» алсақ, оның «Сөйлем мүшелері» деп аталатын I-бөлімінде жоғарыда берілген анықтамадан кейін тұрлаусыз мүшелердің жайылма сөйлем жасауда қажеттілігін айта келіп, олардың 1) анықтауыш мүше, 2) толықтауыш мүше, 3) пысықтауыш сөздер деп үшке бөлінетіндігін айтады [2:276]. Кейін проф. К. Жұбанов тұрлаусыз мүшелердің бұл бөлінісін сынап отырып, олардың бәрін бір-ақ атаумен – «айқындауыш мүше» деп атайды да, оларды іштей аталған топтарға бөлуді ұсынады [4:214-232]. Әрине, сөйлем мүшелерін топтастыру туралы бұл ғалымдардың пікірлерінде кемшіліктердің бары рас. Алайда кейінгі синтаксистер тұрлаусыз мүшелердің атауларын қалдыра отырып, олардың ерекшеліктері жөнінде бірдей тоқтамға келді.

Тұрлаусыз мүшелерді топқа бөлуде, әдетте, олардың бас мүшелерге мағыналық қатысы негізге алынады. Дегенмен, олардың қай сөз табынан болған мүшемен қатысы да ескеріледі. Осыған байланысты толықтауыш пен пысықтауыш мүшелер көбіне баяндауышпен және етістіктен болған басқа да мүшелерімен байланысатын болса, ал анықтауыш көбіне бастауышпен және зат есімнен болған (немесе субстантивтенген) басқа да мүшелермен байланыста болады. Мұның өзі көбіне сөз таптарының сөйлем ішіндегі қызметі мен қолданылу ыңғайына, яғни сөйлеуші хабарындағы ойдың құрылымына қарай семантикалық жағынан өзгеріп отыруымен тығыз байланысты. Мысалы: «*Ол шебер сөйледі*», «*Шебер кісінің қолынан бәрі келеді*», «*Жақсы ісімен жақсы*», «*Жақсы кісі қасыңда болғаны қандай жақсы*», «*Ол жақсы оқиды*» деген сөйлемдердегі «*шебер*» сөзі бірде пысықтауыш, бірде анықтауыш болса, «*жақсы*» сөзі бірде бастауыш, бірде баяндауыш, бірде пысықтауыш, бірде анықтауыш қызметтерін атқарып тұр. Әрине, мұндағы сөздердің қай мүшеге жатуы, олардың қай сөз табындағы сөздің орнына қолданылуына және оның әлде есім сөздермен, әлде етістік сөздермен тіркесуіне байланысты екені өзінен-өзі айқын көрініп тұр.

Сондықтан, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөніндегі мәселелердің қай-қайсысы да сөздердің тіркесуі жөніндегі іліммен де бай-

ланысты қаралғаны орынды. Интонациялық тұтастыққа, грамматикалық бірлікке, предикативтік және модальдық қатынастарға негізделген сөйлем құрауда сөз тіркестері ерекше рөл атқарады. Осы тұрғыда ғана сөздердің сөйлем ішіндегі өз орны, қызметі айқындалады. Алайда, сөйлем мүшесі жөніндегі мәселе сөз тіркесінің нысаны бола алмайды: ол сөйлем синтаксисінің нысаны болып табылады. Сондықтан да бір сөз тіркесі, тіпті бірнеше сөз тіркестері бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқаруы әбден мүмкін. Тұрлаусыз мүшелерді жіктеп топтастыруда осы ерекшеліктер түгелімен ескерілуге тиіс. Сонымен бірге әр топтың өзіне тән грамматикалық та, семантикалық та негіздері бар.

Ең алдымен, тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысына ғана тән грамматикалық тұлғалары мен байланыс түрлері бар. Мысалы, ілік септік тұлғасы, негізінен, анықтауыш мүшенің айырым белгісі болса, табыс септік – тура толықтауыштың грамматикалық көрсеткіші. Сол сияқты, өзінен кейінгі сөзбен матаса байланысу анықтауышқа тән болса, етістіктен болған мүшемен қабыса байланысу – пысықтауышқа тән заңдылық, сонымен бірге, белгілі бір тұрлаусыз мүшелер қызметінде жұмсалуда біршама бейім тұратын сөз таптары да бар. Мысалы, сын есімдер көбіне анықтауыш болады, ал үстеулер тек әр түрлі мағынадағы пысықтауыш мүшелер қызметінде, зат есімдер бастауыш және толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бұл ерекшеліктер, әрине, қатып қалған, бұлтарыссыз заңдылықтар да емес. Өйткені жеке мүшелерге тән, соларға лайық деп отырған тұлғалар мен байланыс түрлері, сөз таптарының жеке мүшелерге лайық болу қасиеттері айтушы еркіне қарай модальдық жағынан өзгеріп, әр түрлі семантикалық ынғайда кездесе беруі мүмкін. Бұл жерде әңгіме әрбір ерекшеліктің өзінің тура мағынасында, негізгі қызметінде жиі жұмсалудың турасында болып отыр.

Мағыналық жағынан тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысы белгілі бір семантикалық мәнді білдіреді. Бірақ кейде қолданылу орнына қарай тұлғалас сөздер әр сөйлемде әр түрлі мүшелік қызмет атқара береді. Мысалы: «*Әкең Мұқан біздің ауылға жиен еді (С.Мұқанов). Ол біздің ауылға келді*» деген сөйлемдер құрамындағы барыс жалғаулы «*ауыл*» сөзі екі түрлі мүше қызметінде жұмсалған: бірінші сөйлемде – жанама толықтауыш, екінші сөйлемде – мекен пысықтауыш. Алдыңғы сөйлемдегі «*ауылға*» сөзі есімге (*жиен*) қатысты болса, соңғы сөйлемде етістіктен болған мүшеге (*келді*) қатысты. Бұл жердегі семантикалық өзгеріс мынада: берілетін хабарды құрайтын сөздерді айтушы (информант) өз еркіне сай предикативтік, модальдық ынғайда қолдануына байланысты олардың тіркесетін сөздері, орны өзгерген. Ал мұндай орнын өзгертуге де мүмкіншілік беретін құбылыс – «*ауылға*» сөзінің

тура мағынасынан басқа сол мағынадан тараған ауыспалы мағынада да қолданыла алу ерекшелігі. Алдыңғы сөйлемде «*ауылға*» сөзі «*ел*», «*халық*» деген мағынаны, «*адамдар тобы*» ұғымын берсе, соңғы сөйлемде «*орын*», «*мекен*» ұғымын білдіріп тұр. Сөйтіп, бұл сөздердің синтаксистік қызметі өзі тіркесетін сөздің лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты болып отыратыны көрінеді. Нақтырақ айтқанда: «*жиен*» сөзінің лексика-грамматикалық мағынасы бір ауылдағы ағайын адамдар ұғымын беретін «*ауыл*» сөзінің мағынасымен сәйкес келсе, екінші сөйлемдегі етістік «*келді*» динамикалық қозғалысты білдіруіне байланысты сол қозғалыс бағытталған мекендік (*ауыл*) мағынаға сәйкес келіп тұр.

Сондай-ақ, қазақ тілінде барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғулы сөздердің синтаксистік қызметі де әр сөйлемнің семантикалық ерекшелігіне қарай құбылып отырады. Олардың қай сөйлем мүшесіне жататындығын ажырату үшін оның грамматикалық тұлғасы мен қай сөз табына жататындығын ескерумен бірге, сөздердің мәнмәтіндік (контексттегі лексикалық) мағынасын да қарастыруға тура келеді. Мысалы: «*Гауһар қаладан кеше келді. Өзеннің ең терең жері белден асады. Түсі келгеннен түңілме*» сөйлемдеріндегі асты сызылған сөздер бірінғай шығыс септігінде тұрып етістіктен жасалған баяндауышқа қатысты болғанымен, қызметтері бірдей емес. Алғашқы сөйлемдегі «*қаладан*» сөзі мекен пысықтауыш болса, соңғы екеуіндегі сөздер жанама толықтауыштар. Осы сөйлемдердегі аталмыш сөздердің синтаксистік қызметтері олардың мәнмәтіндік (контекстік) мағыналарымен астасып жатқандығы айқын. Пысықтауыш болып тұрған сөз осы мәнмәтін ішінде мекендік мағынаны білдірсе (жеке тұрғанда – елді мекеннің жалпы аты), ал толықтауыш болып тұрған сөздің екеуі де (жеке тұрғанда бірі – объект, екіншісі – субъекті) объектілік мағынаны білдіреді. Бұдан байқалатын тағы бір ерекшелік – сөйлемдегі сөздердің мүшелік қызметін оның мәнмәтіндік мағынасы айқындайды.

2. Толықтауыш

Сөйлем құрамында кездесетін тұрлаусыз мүшелердің ішінде бас мүшелерден кейінгі орынды толықтауыш мүше иеленеді. Себебі, толықтауыш бас мүшелердің, әсіресе субъекті (бастауыш) қимылының жүзеге асуына себепші, оның әсеріне (ықпалына) ұшырайтын, соған жанамалай да, тікелей де қатысты болатын объектіні (затты, кісіні, сол мағынадағы басқа да атауларды т.б.) білдіреді. Мысалы: *Құлыншақ Абайға қарай түсіп, үлкен сары шақшасын тырнағымен сыртылдата қағып отырып, бір кезде көк бұйра на-*

сыбайын екі танауына құшырлана тартып қойды (Әуезов) деген сөйлемдегі *Абайға, шақшасын, тырнағымен, насыбайын, танауына* сөздері – толықтауыш қызметіндегі сөздер. Осы сөздердің баяндауышқа қатысы да, оларды өзара байланыстыратын тұлғалары да әр түрлі. Осыған сай бұл сөздердің семантикалық мәнері де бірдей емес. Мәселен, осы сөйлемдегі кейбір толықтауыштар (*тырнағымен, танауына*) өздерін меңгеретін етістіктің салттылығына байланысты қимылдың жанама бағытталған объектісін білдірсе, кейбіреулері (*шақшасын, насыбайын*) етістіктің сабақтылық мәніне байланысты субъекті қимылының тікелей бағытталған объектісін білдіріп тұр. Ал *Абайға* толықтауышы *қара* сөзінің әрі салттылық, әрі сабақтылық мәніне сай тұлғалық жағынан барыс септік жалғауында тұруына қарамастан, семантикалық жағынан тура объектіні білдіріп тұр.

Меңгеруші сөз бен толықтауыштар арасындағы мағыналық қатынас басқа мүшелердің тіркесіне қарағанда тығыз болады. Өйткені, меңгеруші (толықталушы) яки баяндауыш немесе етістік болып тұрған сөздің сөйлемдегі семантикалық мағынасы толықтауыш мүше арқылы ғана толық ашылып, өзінің бар мүмкіндігімен айқын көрінеді. Мысалы, жоғарғы сөйлемнің «*Үлкен сары шақшасын тырнағымен сыртылдата қағып отырып*» деген компонентін алып көрейік. Сөйлем құрамындағы «*шақшасын, тырнағымен*» толықтауыштарының бірін түсіріп, «*үлкен сары шақшасын сыртылдата қағып отырып*» немесе «*тырнағымен сыртылдата қағып отырып*» десек, меңгеруші «*сыртылдата*» (пысықтауыш қызметіндегі етістік) және «*қағып отырып*» (баяндауыш қызметіндегі етістік) сөздерінің семантикасы толық ашылмас еді. Бұл сөйлемнің жалпы семантикасына да әсер етер еді. Нақтырақ айтқанда, алдыңғы вариантта сыртылдау әрекетінің не арқылы жүзеге асқаны белгісіз болса, соңғы вариантта тырнағымен сыртылдата қағып отырғаны не зат екені байқалмас еді. Сөйтіп, толықтауыш пен толықталатын сөздер арасындағы байланыс тығыз болу себепті, толықтауыш тек іс-әрекеттің объектісі ғана емес, толықталушы сөздің мән-мағынасын түсіндіруші, саралаушы, нақтылаушы да болады. Жоғарыда келтірілгендей, Қ.Жұбановтың тұрлаусыз мүшелерді «анықтауыш» деп бірақ атауының мәні де осында тәрізді.

Толықтауыштардың меңгеруші сөз білдіретін іс-әрекетке, қимылға қатыстылық дәрежесі мен семантикалық мағыналары, сондай-ақ, сөйлем құрамындағы синтаксистік қызметі де бірдей емес. Мұндай ерекшеліктері олардың тұлғалары арқылы көрінеді. Осыған байланысты толықтауыш мүшелерді *тура толықтауыш* және *жанама толықтауыш* деп ажырату қалыптасқан.

2.1 Тура толықтауыш

Сабақты етістіктен болған іс-қимылға, әрекетке тікелей қатысты болып, сонымен бір тіркесте ғана ұғынылатын толықтауыштарды тура толықтауыш деп атайды. Тура толықтауыш өз жетегінде айтылатын сөзге мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да бүтіндей тәуелді болады. Мағыналық жағынан тәуелді болатын себебі – сабақты етістіктер қимылды субъектінің тікелей әрекеті етіп көрсетпейді. Субъекті қимылын объекті бар жерде ғана жүзеге асатындай етіп көрсетеді. Толықтауыштың мән-мағынасы осыған сай етістіктің лексика-грамматикалық ерекшелігімен айқындалады.

«*Кітапты оқыды*», «*тамақты ішті*», «*баланы жұбатты*» тәрізді тіркестер құрамындаты «*кітап*», «*бала*», «*тамақ*» сөздерінің табыс септік жалғауымен түрленуі оларды менгеретін «*оқыды*», «*ішті*», «*жұбатты*» етістіктерінің лексика-грамматикалық қасиетімен айқындалған. Бұл етістіктердің қайсысы да өз мәндеріне сай *нені?* деген сұраққа жауап беретін сөзді (мүшені) қажет етеді де, соған сай бағынышты сөздің табыс септікте тұруы керек болады. Сөйтін, табыс септік жалғауы тура толықтауыштың грамматикалық тұлғасы қызметін атқарып, олардың сабақты етістіктердің жетегінде айтылуына жағдай жасайды. Оның үстіне, меңгеруші сөздің лексикалық мағынасы да өз кезегінде елеулі рөл атқарады. Себебі, тура мағынасында оқу әрекеті тек жазылған нәрселерге қатысты, ішу әрекеті тамаққа (сұйық асқа), жұбату әрекеті балаға (адамға) қатысты ғана айтыла алады.

Сөйтіп, сөйлемдегі іс-әрекеттің жүзеге асуына себеп болатын объектіні білдіретін тура толықтауыш қызметіндегі сөздер менгерілетін сөзбен табыс септік жалғауының ашық не жасырын тұлғасы арқылы байланысады. Мысалы: *Ашы мен тұшыны татқан білер, жақын мен алысты жортқан білер (Мақал). – Жаңадан үш жүз жұмыскер аламын (Ғ.Мүсірепов).*

Бұл ерекшелік басқа түркі тілдеріне де ортақ. Тура толықтауыштың жалғаулы-жалғаусыз болуы түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің де, зерттелуінің алғашқы кезінен бастап-ақ ғалымдардың назарын аударды. Мәселен, А.Казембек «...қимылға қатысты зат белгісіз болғанда және ол етістіктің дәл алдында тұрғанда табыс септік атау септігімен алмастырылады», – дейді [5;381-382]. Кейін алтай тілін зерттеушілер де осы пікірді қолдап, тура толықтауыштың жалғаулы-жалғаусыз болуы заттың (объектінің) сөйлеушіге белгілі-белгісіз болуымен байланысты деген көзқараста болды.

П.М.Мелиоранский бұл пікірді жоққа шығармай, оған мынадай ойын қосады: «...это бывает, вообще говоря, тогда, когда слово, стоящее в винительном падеже, не определено или говорящий не хочет

обращать на него особого внимания слушателя. Таким образом, употребление оформленного или неформленного винительного падежа весьма часто зависит от личного взгляда говорящего или пишущего» [6; 15].

М.Балақаев кезінде бұл пікірдің субъективтік жағдайға сүйеніп айтылған пікір екенін ескерте отырып, грамматиканың жалпыға ортақ заңын жеке кісінің еркімен байланыстырудың дұрыс болмайтынын айтқан болатын [7; 144-148].

Табыс жалғауының ашық не жасырын келуі кейде даралық, жалқылық ұғыммен ұштасып жататын кездері болатынын жоққа шығаруға болмайды. Мысалы: «*Колхозшылар егін орып жатыр. Балалар ағаш тасыды. Құрылысшылар үй салды. Оқушылар сабақ оқыды*» тәрізді сөйлемдер құрамындағы «егін», «ағаш», «үй», «сабақ» сөздерінің жалғаусыз қолданылуы, бір жағынан сол сөздердің нақты, дара затты білдірмей, жалпылық ұғымда қолданылуымен де байланысты. Екінші сөзбен, нақ қай егін түрі емес, жалпы егін атаулы егілгені, нақ қай ағаш емес, жалпы ағаш атаулы тасылғаны т.б. туралы айтылған. Тіл фактілеріне қарағанда, сөз бірөнкей заттардың бәрін емес, солардың бірін не бір тобын нақты білдіру үшін жұмсалғанда, табыс жалғауы ашық түрінде қолданылады. Мысалы, «*Құрылысшылар үйді салып бітірді*» десек, жалпылық мәнде емес, нақтылық, даралық мәнде ұғынылар еді де, «үй» сөзі табыс жалғауының ашық түрінде келер еді. Бірақ, дәл осы ерекшелік барлық жағдайда сақтала береді деуге де болмайды. Кейде жалқылық ұғымда қолданылатын сөздер де табыс жалғауының ашық түрінде келе беруі мүмкін. Мысалы: «*Көшкен ел малын айдап, азан-қазан боп жолға түсті*» деген сөйлемдегі «мал» сөзін даралық мағынада түр деп әсте де айтуға болмайды. Мұндай ерекшеліктер, сірә, сөздерге логикалық екпін түсірумен (актуализациялаумен) тығыз байланысты болса керек.

Тура толықтауыштың алдында мөлшерлік, не сапалық анықтауыштардың келуі де олардың әр уақыт табыс жалғаулы болуының мызғымас шарты бола алмайды. Мысалы: 1. *Қар түсіп, мұз қатқан соң да Жандыз бойынан бау-бау қоға шапты (Т.Ахтанов)*. 2. *Аңшылар он күннен бері бүркітпен, тазымен көп түлкі алды (М.Әуезов)*. 3. *Қазіргі оқығаннан сіз ойлаған адамды таппадым (М.Әуезов)*. Алдыңғы екі сөйлем құрамындағы тура толықтауыштар табыс жалғауының жасырын түрінде келсе, соңғы сөйлемдегі толықтауыш табыс жалғауының ашық күйінде келген. Оның үстіне, осындағы жалғаулы толықтауышты жалғаусыз (сіз ойлаған адам), жалғаусыз толықтауыштарды жалғаулы (бау-бау қоғаны, көп түлкіні) етіп айтуға да болады. Ол үшін толықтауыштардың орындарын ауыстырса не баяндауышпен екі араға басқа сөз түссе жетіп жатыр. Олай болса тура толықтауыштың

алдындағы басқа мүшелермен, анықтауыштармен бірге қолданылуы олардың табыс жалғауында ашық не жасырын келуінің шарты бола алмайды. Сондай-ақ, тура толықтауыштардың жалғаулы не жалғаусыз келуі тек белгілі-белгісіздікке қана байланысты да бола бермейді. Бұл ерекшелік, жоғарыда көрсетілген мысалдағылардай, тілдің әр қилы заңдылықтары мен қолданыс ерекшеліктеріне барып саятынын байқау қиын емес. Олар бірде сөздердің лексика-грамматикалық қасиетіне байланысты болса, бірде сөйлем құрамының интонациялық және грамматикалық ерекшеліктеріне де байланысты болуы мүмкін. Міне, соларды ажырата жүйелеп талдағанда ғана бұл қасиеттер толық түсінілуі мүмкін.

Тура толықтауыштардың жалғаулы және жалғаусыз келу жағдайларын бас-басына жеке-жеке баяндау қажет бола бермейді. Үйткені, егер тура толықтауыштың жалғаулы болып келетін орындарын айқындаса, сонымен қабат оның жалғаусыз келу себептері де ашылады. Сондықтан тура толықтауыштардың жалғаулы келетін жағдайларына шолу жасау мақұл.

Тура толықтауыштың табыс жалғауының ашық түрде жұмсалыу орындары төмендегідей:

1. Тура толықтауыш меңгерілетін сөзден алшақ тұрса, жалғаулы болып келеді. Мысалы: *Кәкітай хатты қалтасына салды (М.Әуезов).*

2. Аналитикалық етістіктер тура толықтауыштармен байланысып экспрессивтік мәнде айтылған жағдайда тура толықтауыш жалғаулы болады. Мысалы: *Асқар есікті ашып кеп жіберді (С.Мұқанов).*

3. Тура толықтауыш пен сабақты етістік бір логикалық предикаттық құрамда (рема) келіп, алдыңғысына логикалық екпін түсетін болса (актуализацияланса), тура толықтауыш жалғаулы болып келеді. Мысалы: *Қасқыр алатын тазылар борсықты жіберсін бе? (Ғ.Мұстафин)*

4. Бір сөз сөйлем ішінде әрі субъектілік, әрі объектілік қызметте жұмсалынып қайталанса, объектілік қызметтегі тура толықтауыш жалғаулы болады. Мысалы: *Балықшы балықшыны алыстан көреді (Мақал).*

5. Бірінғай толықтауыштардың соңғысы көбіне жалғаулы болады. Мысалы: *Әдебиет пен тарихты бөлуге бола ма? (С.Мұқанов). Болат пен кірпіштерді өріп қалап, төбесі айнаменен шатырланбақ (Д.Әбілов).* Бірақ кейде бірінғай мүшелердің әр қайсысына баса көңіл болу қажеттігінен олардың айрықша дауыс екпінімен айтылуына байланысты бірінғай мүшелердің әр қайсысы табыс жалғаулы болып келе береді.

6. Тәуелдік жалғаулы сөздер тура толықтауыш болғанда, жалғаулы болып келеді: *Адрестерін алып қалуым керек қой... (Ғ.Мүсірепов).*

7. Қайталама қос сөздерден жасалған тура толықтауыштар әрдайым жалғаулы болып келеді: *Біз сай-сайды жағалап ұзақ жүрдік.*

8. Тура толықтауышты меңгерін тұрған сөз сөйлемнің баяндауышы қызметін атқармай, басқа мүшелік қызметте тұрғанда тура толықтауыш жалғаулы болады. Мұндай құбылыс көбіне метафоралық қолданыста айқын байқалады: *Ол қызына екі пікірді сіңіруге тырысты (С.Мұқанов).*

9. Тура толықтауыштың табыс жалғаулы болуы кейде оларды анықтайтын сөздерге де байланысты болады:

а) Сілтеу есімдіктерінен болған анықтауышы бар тура толықтауыштар: *Мен осы кітапты оқын.*

ә) **-ған** формалы есімшеден болған анықтауышы бар тура толықтауыштар: *Жолда отырған кісіні көрдік.*

б) **-ғы/-гі, -қы/-кі** тұлғалы анықтауышы бар тура толықтауыштар: *Олар кешкі тамақты ішіп, әңгімеге кірісті. Ернеудегі қаймақты ала бергенде, жазатайым қаймақ басына құйылып кетті (Ғ.Мұстафин).*

10. Есім мен көмекші етістік тіркесінен болған баяндауыш тура толықтауыштың табыс жалғаулы болуын қажет етеді: *Бір кемпір бір кемпірді әже дейді (Мақал). Бұл пайда колхозды миллионер етеді (Ғ.Мұстафин).*

11. Кейде меңгеруші сөз тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылғанда, тура толықтауыш жалғаулы болады: *Құнанбай кеудесін көтеріңкіреп, қарсы алдына жалғыз козін қадай отырып сөйледі (М.Әуезов).*

12. Синтаксистік икемділігі жағынан толықтауыштан гөрі басқа мүшелер қызметінде жұмсалуға бейім сөздер тура толықтауыш болғанда жалғаулы келеді. (Мысалы, бастауыш болуға икем кісі аттары мен олардың орнына жүретін сөздер, жіктеу есімдіктері, анықтауыш болуға бейім есімше, сан есім, сын есімдер т.б.). *Өйткені Ақботаны көрсем, онымен бірге күйеуін де көремін деп қорқам (Ғ.Мүсірепов). Ұзақ күрес біреуді жалықтырады, біреуді қызықтырады (Ғ.Мұстафин). Ішерін ішіп болмай, айтарын айтып болмай, адам деген өле кете ме екен?! (Ғ.Мүсірепов).*

13. Мағынасы абстракт туынды зат есімдер де толықтауыш қызметінде көбінесе жалғаулы болып келеді: *Айбарша аса бір тәттілікті ұғады (С.Мұқанов).*

14. Белгілі бір сөздің тура толықтауыш қызметінде жұмсалуды сабақты етістіктермен тіркесіп, солардың жетегінде айтылғанда ғана мүмкін жағдай екені мәлім. Қазақ тіліндегі сабақты етістіктер мағыналық мәнері жағынан да көп түрлі және грамматикалық тұрғыдан да әр қилы. Бірсыпыра етістіктер түбір тұлғасында сабақтылық мән берсе, кейбір етістіктер аффикстер қосылып, туынды түбірге айналғанда ғана

сабақтылық мән алады. Енді бір топ етістіктер мәнмәтін құрамында бірде салттық, бірде сабақтылық мән бере алады. Негізгі түбір тұлғасында сабақтылық мән беретін етістіктер: *оқы, тоқы, іш, ат, сой, ой, біл, сез, көр, есті, шұқы т.б.* Бұл топқа жататын етістіктер түбір күйінде-ақ әр уақытта өзіне бағынышты сөздің табыс септік жалғаулы (ашық, не жасырын) болып келуін, яғни тура толықтауыш қызметінде болуын қажет етеді. Сонымен қатар, түбір тұлғасында салттық мән беретін етістіктерге өзгелік етіс аффиксі қосылғанда, олар алғашқы салттық мәннен ажырап, сабақтылық мәнге ие болады. Екінші сөзбен, бұрын істі істеуші субъектіге тікелей байланысты айтылатын етістік енді бұрынғы мәніне қоса тура толықтауышты қажет ететін болады: *кір-кіргіз, отыр-отырғыз, ауыр-ауырт, ағар-ағарт, т.б.* Мысалы, *Ол үйге кірді* – дейтін болса, «*кір*» етістігі өзінің алдында тура толықтауышты қажет етіп тұрған жоқ, егер соңғы етістік тұлғасын өзгертіп *Ол үйге кіргізді* болса, онда сол етістік тура толықтауышты қажет етіп, сөйлем құрамын толықтырып айтуды керек етеді. (*Ол отынды үйге кіргізді*). Сөйтіп, етістіктің лексика-грамматикалық қасиетіне лайық сөйлем құрамында бірде тура толықтауыштың орны жоқталады да, бірде оның ешбір қажеттігі болмайды. Екінші жағынан, сөйлем құрамында субъектіні білдіретін сөз қажетіне қарай сабақты етістіктің жетегімен объектіге (тура толықтауышқа) айналуы да мүмкін: *Ол үйге кірді* – *Оны үйге кіргізді*. *Мал ауылға келді* – *Малды ауылға келтірді т.б.* Алдыңғы сөйлемдерде бастауыш қызметіндегі сөздер кейінгі сөйлемдерде тура объектіге айналған. Мұндай құбылыс, әрине, салт етістіктердің сабақтыға айналуы арқылы ғана мүмкін болып отырады.

Сабақты етістіктер баяндауыш қызметінде дара жұмсалмай, күрделі етістік құрамында жұмсалғанда немесе *керек, қажет, тиіс, т.б.* модаль сөздермен бір тіркесте жұмсалғанда да өзінің тура толықтауышты қажет ететін қасиетінен айрылмайды, яғни оның сабақтылық мәніне нұқсан келмейді. Мысалы: *Орнын жаңа тапты білем. (Ғ.Мұстафин). Мен-ақ алып кетейін бұларды. (Ғ.Мұстафин). Енді бізге ауылдағы адамдардың көңіл-күйін білу керек. (С.Мұқанов).* Күрделі баяндауыш құрамындағы сабақты етістік әр түрлі аффикстермен күрделенуі де мүмкін. Ол жағдайда да сабақтылық мән сақталады: *Енді ол Қарағандыны басқаратын Некрасовты біраз бөріктіріп алғысы келді (Мүсірепов). Барар жолын, аңсар арманын, алысар тәсілін танытқанымыз жоқ (Әуезов).*

Сабақты етістіктер аффикстер арқылы есім сөздер тобына айналғанда да өзіне бағынышты сөздің табыс септікте тұруын қажет етеді. Ондай есімдер баяндауыш қызметінде жұмсалса, оған бағынышты сөз тура толықтауыш болып ұғынылады: *Оның көзі әрқашан қалт еткенді байқағашы, көңілі бар жәйді айтпай-ақ сезгіш (газеттен).*

Тура толықтауыштардың жалғаулы түрі де, жалғаусыз түрі де бірінғай күрделі және үйірлі болып келе береді. Мысалы: 1. *Ашы мен тұшыны татқан білер, Жакын мен алысты жортқан білер (Мақал)*. 2. *Донбастан келгендерді суықтан қауіптеніп жақын жердегі бірінші бараққа орналастырды (Ғ.Мұстафин)*. 3. *Партизандар орман ішінде, тау арасында жатса да, ...өмір мен өлімнің шайқасы басталарын сезіп жатыр (Ә.Ә.)*.

2.2 Жанама толықтауыштар

Етістіктен болған баяндауышпен не басқа бір мүшемен барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері арқылы байланысып, іс-әрекеттің орындалуына объектінің қатысын қосымша, жанамалай көрсететін толықтауыш түрі жанама толықтауыш деп аталады. Жанама толықтауыштар менгеретін мүшелермен біршама еркін байланысқа түседі. Бұл да толықталатын мүшенің лексика-грамматикалық сипатына байланысты болып келеді. Жанама толықтауыштардың мәндері олардың грамматикалық тұлғаларына сай алуан түрлі болады.

Зат есімдер немесе заттанып солардың орнына жұмсалған сөздер барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып, жанама толықтауыш қызметін атқарады. Барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде жанама толықтауыштарды меңгеретіндер тек салт етістіктері емес, сабақты етістіктер болуы да мүмкін. Мысалы: *Бала бір кезде көзін жеңімен сұртті. (С.Мұқанов)*. *Қазіргі оқығаннан сіз ойлаған адамды таптадым (М.Әуезов)*. Бұл сөйлемдердегі сабақты етістіктерге қатысты болатын жанама толықтауыштың бірі – көмектес, бірі шығыс септіктерінде тұр. Бұл арада мынадай ерекшелік бар: жанама толықтауыш етістік-баяндауыштың мәнін жіктеуші екінші дәрежелі мүше ғана болады. Етістік-баяндауышқа тікелей қатысты, онымен тығыз байланысты, қалайда айтылуға тиіс мүше – тура толықтауыш. Егер тура толықтауыш айтылмай қалса, оның орны жоқталып тұрады, ал жанама толықтауыш айтылмаса, байқалмайды. Өйткені, жанама толықтауыш етістік-баяндауыштың ықпалынан, соның мәнінен тумайды. Осы тұста мына бір мәселеге де назар аударма кеткеннің артықтығы болмайды.

Өткен ғасырдың орта тұсынан орыс тіл білімінде сөйлем мүшелерін дәстүрлі тұрғыда «тұрлаулы» және «тұрлаусыз» мүше ретінде бір-біріне қарама-қарсы екі топқа жіктеп мүшелеудің кейбір түсініксіз, осал тұстары бар деген ойлар пайда болды. (Бұл көзқарастар сөйлемнің тілдік құрылымы мен логикалық құрылымы сәйкес келе бермейтіндігін, сондықтан оның осы екі сипатын қатар, салыстыра қарау қажеттігін түсінгеннен туған болатын). Орыс ғалымдарының пікірінше, сөйлемді

жайылмаландыруға қатысатын мүшелердің өзі құрамы мен құрылысы жағынан түрлі-түрлі болып келеді: кейбір тұрлаусыз мүшелердің қызметі тұрлаулы мүшелерден кем түспей, хабар мазмұны үшін олардың қажеттілігі айқын аңғарылып тұрса, кей жағдайда олардың сөйлем мүшелерімен байланысы бәсең болып, қызметі бір жақты, яғни нақты бір сөйлем мүшесіне тәуелді болмай, сөйлем мағынасын кенейту қызметін ғана атқарады (Ф.Б.Буслаев, А.В.Попов, Д.Н.Овсяннико-Куликовский, А.М.Пешковский, И.И.Мещанинов, В.В.Виноградов т.б.). Осындай ой-пікірлердің негізінде тіл ғылымында «детерминант» термині пайда болды.

«Детерминант» терминін 1964 жылы орыс ғалымы Н.Ю.Шведова ұсынған болатын [8]. Міне, осы кезеңнен бастап лингвистикалық сөздіктерде, академиялық орыс грамматикаларында осы терминге анықтамалар беріліп, зерттеу нысанына айнала бастады [9].

Соңғы кездерге дейін түркі тілдерінде сөйлемді жайылмаландырушы детерминанттық мүшелер арнайы зерттеу нысаны болған емес. Тек, көрнекті татар ғалымы М.З.Закиев өз еңбегінде жоғарыдағы орыс ғалымдарының дерминанттар жөніндегі пікірлеріне талдау жасай келіп, «семантикалық тұрғыдан алғанда, детерминант сөйлемнің темасы бола отырып, предикативтік топтан тұратын қалған бөлігіне (ремаға) немесе өзінің предикативтік тобындағы мүшелерге қатысты болады. Ал синтаксистік құрылым тұрғысынан татар тілінде детерминант қалайда белгілі бір сөйлем мүшесіне грамматикалық құралдардың көмегі арқылы бағынышты болады» деген пікір білдіреді. Осындай ой қорытындысы нәтижесінде М.З.Закиев детерминантқа мынадай анықтама береді: „Детерминант – это дополнение или обстоятельство, выражающее тему, поэтому семантически относящееся к оставшейся предикативной части предложения в целом, но синтаксически связанное с каким-нибудь отдельным его членом» [10, 342].

Ғалымның бұл анықтамасы қазақ тілі үшін де қолдануға тұрарлық. Детерминант – қазақ тіл білімінде арнайы зерттелуін күтіп тұрған мәселе. Дегенмен, осы құбылысты жоғарыдағы анықтаманы басшылыққа алып түсіндіруге болады. Мысалы, «*Сол күннен бастап ол Қутузов дегеннің кім екенін білмекке құштар болды*» сөйлемі синтаксистік құрылымы жағынан мынадай мүшелерден тұрады: пысықтауыш (*сол күннен бастап*), бастауыш (*ол*), тура толықтауыш (*Қутузов дегеннің кім екенін*), баяндауыш (*білмекке құштар болды*). Ал коммуникативтік құрылымы жағынан тема – *сол күннен бастап ол*, рема – *Қутузов дегеннің кім екенін білмекке құштар болды*. Сөйлемнің осы екі бөлігінде екі тұрлаусыз мүше – пысықтауыш және тура толықтауыш бар. М.З.Закиевтің анықтамасы бойынша, осы тема құрамындағы пысықтауыш (*сол күннен бастап*) – детерминант мүше.

Енді, дәл осы мүшенің детерминант екенін қалай білуге болады? Ол үшін орыс ғалымдарының хабардың негізгі өзегін құрайтын предикативтік қатынасқа негізделген кіші құрылымдық үлгісін (*ол білмекке құштар болды*) басшылыққа алу туралы тұжырымдарын да ескеру қажет. Сонда осы сөйлем білдіретін хабар мазмұны (семантикасы) субектінің белгілі бір объекті жөнінде мәлімет білуге құштарлығын (сезім әрекетін) білдіру болса, бұл «*Ол Қутузов дегеннің кім екенін білуге құштар болды*» сөйлемі арқылы беріліп тұр. Бұл сөйлемді сыртқы құрылымдық жағынан алсақ та, мағыналық құрылымы жағынан алсақ та жетімсіз сөйлем деуге келмейді. Сонда «*сол күннен бастап*» деген пысықтауышсыз-ақ сөйлем хабар білдіру, қатынас құралы болу қызметін толығымен атқарып тұр. Оған сөйлемнің тура толықтауыш арқылы жайылмалануы да өз септігін тигізген. Ал сөйлеу барысында баяншы хабарын мезгіл жағынан толықтыра, нақтылай түсу мақсатын көздеп, негізгі сөйлемді мезгіл мағыналы пысықтауыш мүшемен қосалқы түрде жайылмаландырады. Міне, осы қосылған мүше детерминант мүше болады. Сонда бұл мүшені сөйлемге енгізбей қойса да, сөйлемнің негізгі мазмұндық құрылымына (баяндалатын хабар мазмұнына – ремаға) пәлендей нұқсан келе қоймайтыны аңғарылады. Детерминант мүшені әдеттегі мүшелерден айыра қарауда осы ерекшелік ескеріледі.

Барыс септік жалғаулы жанама толықтауыштар зат есім сөздерге *-қа/-ке, -ға/-ге* және *-а/-е, -на/-не* (тәуелдік жалғауынан кейін) жалғауларының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Жасымда албырт өстім ойдан жырақ. Айлаға, ашуға да жақтым шырақ (Абай). Көзіңді салшы далама Түкті кілем түгіндей (Жамбыл).*

Басқа сөз таптары да (сын есім, сан есім, есімдік т.б.) субстантивтену арқылы барыс септік жалғауын қабылдап, жанама толықтауыш қызметін атқара алады: *Абай әңгіме айтуға бір түрлі шешен, шебер болып барады. (М.Әуезов). – Мен де отыз екіге шықтым (М.Мағзин).*

Барыс септік жалғауы жіктеу есімдіктерінің жекеше түрлеріне жалғанғанда *-ған* тұлғасында келеді (*маған, саған, оған*). Бұл қосымшаның тарихи қалыптасуын анықтауда мына фактілер ескерілуі керек: «Көне түркі тілінде, қазіргі кейбір түркі тілінде де (құмық тілінде) барыс септіктің *-ғар* форманты бар. Н.К.Дмитриев шағатай әдеби тіліне тән деп қарайтын *-ғар* о баста дербес сөзден қалыптасқан деп есептейді. Соңғы пікірді ескерсек, қазақ тіліндегі *-ған* көне түркілік *-ғар* қосымшасына қатысты болмауы әбден мүмкін. ...*-ған* тұлғасын *-га* және *-н* құрама элементтерге бөлуге дәлел мол. Жоғарыда айтылғандай, жіктеу есімдіктерінің жуан дауыстылы варианттары болуын мүмкін деп қарасақ, *-ған* қосымшасының алдыңғы бөлігінің (*-га*) жуан айтылуын түсінуге болады. Оның үстіне, көне түркі тілдерінде де

мага, саға тәріздес тұлғалану бар. Солай деп есептесек, **-ған** қосымшасының соңғы элементін, В.Банг, Э.В.Севортянның ізімен, басқа бір жалғау деп қарауға болар еді [11;159].

Барыс септікті жанама толықтауышты тек етістік сөздер ғана емес, есімдер де менгере алады. Әсіресе, бұған сын есім бейім тұрады. Мысалы: *Ол жасынан оқуға жүйрік. Биік төсек жанында дөңгелек столға шынтақтап, оңаша ғана отырған Абайға есіктен кірген самал да жайлы.* (М.Әуезов).

Жоғарғы мысалдардан көрініп отырғандай, барыс септікті жанама толықтауыштар іс-әрекетке ұшыраған жанама объектіні (кісіні, затты) білдіреді. Жанама толықтауыштар етістік-баяндауыштың әсеріне тікелей емес, жанама ғана ұшырайды. Мысалы, мына сөйлемді талдап көрейік: *Бір провокатор оны полицияның қолына алдап түсіріпті.* Іс-әрекеттің әсеріне ұшыраған алғашқы объект – «ол(ны)», содан соң ғана ойды әлде де жіктей, айқындай түсу үшін «полицияның қолына» дейтін жанама толықтауыш айтылып тұр. Сөйлемді осы жанама толықтауышсыз да айтуға болар еді, онан ой сындарлылығы бұзылмас та еді.

Осы мысалдан туындайтын тағы бір мәселеге тоқтала кеткен орынды болады. Ол – **-на/-не** қосымшасына (*қолына*) байланысты. Тек тәуелдеулі сөздерге ғана жалғанатын бұл қосымшаны кезінде В.Котвич 3-жақ тәуелдік жалғауы мен барыс септік жалғауының қосындысы (**-ы+н+a**) деп түсіндірген болатын [12;324]. Бұл – алтай тіліндегі (монғол тілінде сақталған) ерекшеліктерге байланысты айтылған пікір. Ал тәуелдеулі сөздердің септелуі көне және жаңа түркі тілдерінде **-ын (-н)** қосымшасын сақтауын қалай түсіндіруге болады? Бұл сұраққа жауап беруде тілдердің даму барысында болып отыратын кейбір факторлардың рөлін еске алу керек. Түркі тілдерінің құрылысы түбір мен қосымшаның бірыңғай дауысты дыбыстардан тұруын қажет етпейді. Соның салдарынан да барыс септіктің ең ежелгі қосымшасы тәуелдіктің 3-жағының ежелгі түрімен «бірігіп» қалған деуге толық негіз бар [11;159].

Барыс септікті жанама толықтауыштар іс-әрекеттің орны болатын, немесе барып тірелер затын, кейде тіпті мөлшерін де білдіруі мүмкін. Жоғарғы мысалдардағы «*отыз екіге шығамын*» тәрізді жанама толықтауыштар сондай. Кейде жанама толықтауыш кісінін айрықша қасиетін де білдіруі мүмкін (*оқуға жүйрік*). Сонымен, жанама толықтауыштың мәні кейде сол қызметте жұмсалған сөздің не менгеруші етістіктің лексикалық мәнімен ұласып, соның салдары болып отырады.

Кейде, сөйлем ішінде жанама толықтауыш пен тура толықтауыш қатар жұмсалғанда, тура толықтауыш іс-әрекет бағытталған объек-

тіні білдіреді де, жанама толықтауыш іс-әрекетті жүзеге асырушы (не жүзеге асыратын) субъектіні де білдіретін кездері болады. Мысалы: *А.Рязанов мырза саған соны тапсырған екен зой (Мүсірепов)*. Барыс жалғаулы жанама толықтауыш (*саған*) болашақ істі жүзеге асыратын субъектіні білдірген де, табыс жалғаулы тура толықтауыш іс-қимыл бағытталатын объектіні білдірген. Мұндай мағыналық ерекшелік әрі сабақтылық, әрі салттылық мәнді білдіретін етістіктер баяндауыш қызметінде қолданылғанда ғана болуы мүмкін. Мұндай жағдайда екі толықтауыштың біреуін детерминант мүше деп қарауға болмайды. Екеуінің де хабар мазмұны үшін мәні бірдей.

Барыс септікті жанама толықтауыш болатын мүше әр уақытта *кімге?* және *неге?* деген сұрауларға жауап беретін сөздер болуға тиіс және олар күрделі, бірыңғай және үйірлі де болып қолданыла береді.

Жатыс септік жалғаулы жанама толықтауыштар зат есім және басқа да заттанған сөз таптарына *-да/-де, -та/-те, -на/-не* жалғауының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Оның әрекетінде байыпты іскерлік, тиянақты тындырымдылық жоқ (Т.Ахтанов)*. *Түпсіз терең жүректе жарқыраған шындық бар (Ғ.Мұстафин)*.

Бұл жалғаулардың ішіндегі *-да/-де* қосымшасы тәуелденген сөздерге, жіктеу және сілтеу есімдіктеріне *-нда/-нде* түрінде жалғанады. Бұл ерекшелікті де жоғарыда барыс септігіне байланысты айтылған тарихи дерекпен түсіндіруге болады.

Есім сөздер жатыс септікте тұрып, жанама толықтауыш қызметін атқарғанда, көбінесе, іс-қимыл таралған объектіні, зат, құбылыстың орны болған объектіні білдіреді. Сонымен бірге, жатыс жалғаулы жанама толықтауыштар статикалық күй-қалыпты, әрекетті білдіретін етістіктермен тіркеседі. Есім сөздердің жатыс септікте тұруын қажет ететін етістіктер де, жатыс септікте жанама толықтауыш қызметінде қолданылалатын сөздер де байырғы қазақ тілінде аса көп емес. Бірақ қазіргі әдеби тіл құрамында жатыс септік тұлғасы арқылы жанама толықтауыш қызметінде жұмсала алатын сөздердің сан жағынан молайғандығын айту керек. Әрқашан әдеби тілдің молығып, толығымен оның құрамындағы сөздердің тіркес құрау қабілеті артып, кеңейіп отырады. Бұл, әрине, халық тілінде жаңа ұғымдардың пайда болуымен, сөйлем құрамының күрделенуімен ұштасып жататын құбылыс. Мысалы: *Жоба аясында салынып жатқан «Наурыз» алаңы келесі айда пайдалануға берілмек. Жоба композициясында табиғи факторлар мен жер бедерлерінің ерекшеліктері басты назарға алынған («Ана тілі» газетінен)*. Осы келтірілген сөйлемдер құрамындағы сөздердің жатыс септік жалғауын қабылдауы да, сөйтіп жанама толықтауыш қызметінде жұмсалуды да қазіргі әдеби тіл атқаратын қызметтің, оның қолданылатын ауқымының кеңеюінен барып пайда болған құбылыс. Сөз-

дердің жатыс септікте жанама толықтауыш қызметінде жұмсалуынан кейде халық тілінде қалыптасқан ізбен үйлеспейтін де фактілерді кездестіруге болады. Қазіргі әдеби тілімізде *пианинода ойнау, скрипкада ойнау т.б.* тәрізді жатыс жалғаулы есім мен етістіктер тіркестері кездеседі. Мысалы: *Өзі режиссер әрі драматург, домбыра тартады, скрипкада ойнайды, нота таниды, білімді («Қазақ әдебиеті» газетінен)*. Егер халық тілінде қалыптасқан із сақталса, *скрипка тартады* болуға тиіс еді. Кейде *пианинода ойнайды* дегеннің ізімен халық тілінде, ертеден бар тіркестің өзін өзгертіп, *домбырада ойнау* деп те сөйлеу иіндері кездеседі. Бұл, шындығында, орыс тілінің әсерінен («играет на баяне, играет на гитаре» дегендердің тура аудармасы) кейін пайда болған құбылыс. Мұндай тіркестерді тұлғалық ерекшеліктеріне қарай, әдетте, меңгеріле байланысқан сөздер ретінде жеке мүшелер тұрғысынан талдау бар. Ал сөйлемді логикалық құрылым тұрғысынан қарастыратын орыс ғалымдары (кейбір түркі ғалымдары да) мұндай тіркесті бір процесті білдіретін, бір ғана сұраққа жауап беретін күрделі құрылым деп есептейді. Расында да, «*домбыра тартты*», «*ән салды*» тіркестеріндегі «*тартты*», «*салды*» баяндауыштарын жекелей алып баяндауыш деп есептер болсақ, олардың өз мағынасында тұрмағанын, олардың мағынасы тек алдындағы сөздермен ғана айқындалатынын байқауға болады. Осыны ескерген кейбір ғалымдар оларды көмекшілікке ауысқан етістіктер деп түсінетін тәрізді. Әйтсе де, қазақ халқының ауызша қалыптасқан тілінде мұндай абстракцияланған күйінде де түсінікті болатын талай сөздер жеткілікті. Мәселен, қандай да бір керілген, созылған затты (арқан, жіп, сым, домбыраның ішегі) тартып тұрып, жіберіп қалғанда, дыбыс шығаратыны белгілі. Осы бір физикалық құбылысты біздің халқымыз бір ғана «*тартты*» сөзімен берген және бұл осы бір абстракцияланған мәні арқылы қимыл-әрекетті айқын білдіріп тұр. Алайда, ұзақ уақыт қолданылу барысында интонациялық жағынан бір-бірінен ажырамастай болып қалыптасқан бұл тіркес қазіргі кезде бір ғана сұраққа жауап беретін бір логикалық мүше ретінде қызмет етеді. Сондықтан осындай тіркестерді грамматикалық тұрғыдан жеке лексикалық сөз ретінде талдауға болғанымен, жеке сөйлем мүшелер ретінде талдау орынды бола қоймайтын тәрізді. Қалай болғанда да, жас ұрпаққа ғасырлар бойы қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқан «*домбыра тартты*»-ның тарихи қалыптасу жолын түсіндіре отырып, оның орнына «*домбыра ойнады*» деп қолдану тілбұзарлықтың бір көрінісі болып табылатынына көздерін жеткізіп отыру орынды болады.

Сондай-ақ, «*ән салды*» дегендегі «*салу*» сөзінің де мағынасы сол өзінің бастапқы «*салу, құю*» деген мағынасына саяды. Содан да «*еске (ойға, миға) салу (құю)*», одан «*жүрекке салу (жеткізу, құю)*» деген

тәрізді тіркестер пайда болған. Яғни халық әннің ойға, жүрекке әсер ететін құбылыс екенін түсініп, осындай тіркестер туғызған.

Жатыс жалғаулы сөздердің екі түрлі басты мағына беріп, екі түрлі синтаксистік қызмет атқаратыны белгілі. Олар бірде жанама толықтауыш болса, бірде пысықтауыш болады. Бұл әрине, көбінесе сол сөздердің лексикалық мағынасына байланысты, бірақ жатыс септікте қолданылатын кей сөздердің синтаксистік қызметі, сонымен қатар мәтінге және етістік-баяндауыштың мәніне де байланысты болады. Мысалы, «*Жылқыда өт жоқ*», «*Ол жылқыда болды*» дейтін сөйлемдер құрамындағы «*жылқыда*» сөзінің синтаксистік қызметтері бірдей емес. Алғашқы сөйлемде «*жылқыда*» сөзі жанама толықтауыш та, соңғы сөйлемде – мекен пысықтауыш. Бұл – 1-ден, «*жылқыда*» сөзінің мәнмәтінде қолданылу ерекшелігінің салдары: алғашқы сөйлемде ол мал ретіндегі лексикалық тура мағынасында қолданылып тұрса (сұрағы – *неде?*), соңғысында «*жылқы бағылатын жер*» деген ауыспалы мағынада қолданылып тұр (сұрағы – *қайда?*). 2-ден, алғашқы сөйлемнің мағынасын «*жоқ*» сөзімен предикативтік қатынасқа түсіп тұрған жылқының ағзасының атауы «*өт*» сөзі де нақтылай түседі. Ал екінші сөйлемдегі «*жылқы*» сөзінің мағынасын оны меңгеріп тұрған қозғалыс бағытын білдіретін «*барды*» етістігі айқындайды. Сонымен, осы сөйлемнің алғашқысы ғана жанама толықтауышты сөйлем болып табылады. Жалпы, жанама толықтауыш қызметінде жұмсалатындар орын-мекен, кеңістік мәнін бере алмайтын, *кімге? неге?* дейтін сұрақтарға жауап болатын заттық мәндегі сөздер ғана.

Жатыс септікті жанама толықтауыштар да дара, күрделі, бірынғай және үйірлі болып қолданылады.

Шығыс септік жалғаулы жанама толықтауыш қызметіндегі сөздер *-дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен* формасы арқылы беріледі. Бұл жалғауды Б.А.Серебренников *-да* негізінде қалыптасқан, ал *-н* «белгілі бір орыннан басқа жаққа жұмсалған кимылдың бағытын (латив) білдіретін қосымша болу керек» деп есептейді [13;114]. Қазіргі қазақ тіліндегі шығыс септігінің мәні мен қызметін ескерсек, ғалымның бұл пікірі шындыққа жақын екенін мойындамасқа болмайды.

Шығыс септік тұлғасының ерекше түрі «*мен*», «*сен*» есімдіктерінің септелуінде кездеседі: *мен-ен, сен-ен*. Мұндай тұлғалану көне түркі жазбаларында да, қазіргі түркі тілдерінде де кездеспейді. Осы қосымшаларды дыбыстардың өзара әсерінен болды деуге де ешбір тарихи негіз жоқ. Сондықтан «*мен-ен*», «*сен-ен*» тұлғалануындағы шығыс септіктің ерекше қосымшасын, Б.А.Серебренниковтың ізімен, түркі тілдері тарихындағы есімдіктер септелуінің рудименттік көрінісі деп есептеуге болады [11;163-164]. (М.Томановтың осы пікірін өзінің кей-

інгі зерттеу еңбегіндегі мына пікірі арқылы толығырақ түсіндіре кетуді орынды санадық: «Есімдіктердің шығыс септік тұлғасының менен, сенен түрінде, яғни қосымшаның басқы -н дыбысынсыз айтылуы элизия құбылысының әсерінен болуы мүмкін. Ежелгі ескерткіштер тілінде сендін, сентін, сеніңден, сеніңтен түрінде ұшырасады. «Кодекс Куманикусте» сенден, менден тұлғасында да кездеседі. Бұған қарағанда, қазіргі қазақ тіліндегі сенен, менен тұлғалары қосымшаның басқа -н(д) дыбысының нәтижесі». – Ж.С.)

Шығыс септік жалғаулы сөздерді меңгеретіндер – қорқу, үрқу, жал-тару, сескену, тайсалу, сақтану, қаймығу, айығу, тазару т.б. тәрізді кісінің көңіл күйін, сезімін білдіретін етістіктермен бірге алу, шығу, қайту, басталу, кету т.б. сияқты кеңістіктегі қозғалыс ұғымдарын білдіретін етістіктер. Кейде меңгеруші сөз қызметінде жақсы, артық, кем, кіші, үлкен т.б. тәрізді сын есімдер де жұмсалады.

Шығыс септігін меңгеруші етістіктер (баяндауыш қызметіндегі) салт та, сабақты да болуы мүмкін. Сабақты етістік баяндауыш қызметінде жұмсалса, шығыс септікті жанама толықтауышқа қоса тура толықтауыш айтылуы мүмкін. Сөйтіп, кейбір сабақты етістіктер табыс пен шығыс септіктерін де қатар меңгере отырып, сөйлемде әр қилы мағыналық мәнерлер туғызады. Бұл көбінесе толықтауыштардың сөйлем ішінде орналасуына да, өздері тіркесетін сөздердің лексикалық мағынасына да байланысты болады. Жанама толықтауыштың басқа түрлеріне қарағанда шығыс септікті жанама толықтауыштардың қолданылу аясы да кең. Бұлар жанама толықтауыштық қызметпен бірге пысықтауыштық та қызметтер атқарады.

Шығыс септік жалғаулы жанама толықтауыштар кімнен?, неден? сұрақтарына жауап бере отырып, мынадай мағыналарда қолданылады:

1. Заттың тегін, неден жасалғанын білдіреді: *Өнер-білім бар жұрттар тастан сарай салғызды (Алтынсарин). Тастан жерошақ жасап, шай қайнаттым (Ғ.Мұстафин).*

2. Кісінің, заттың, құбылыстың салыстырмалы ерекшелігін, белгісін білдіреді: *Ештен кеш жақсы (Мәтел). Сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық (Нақыл сөз). Мұндай кезде Барлас Абайға күндізгі Барластан тіпті басқа боп көрінеді (М. Әуезов).*

3. Іс-қимылдың шығар арнасы болған объектіні білдіреді: *Бар өңештен бірдей оқ боратып, бізді жау атып жатыр (Ғ.Мүсірепов). Он шақты тал қысқа шаш маңдайынан төмен түсіп, кірпігіне тірелген, оны да байқар емес (Т.Әлімқұлов). Сабадан қымыз құйдырып, ортасына қойдырып... (Абай).*

4. Шығыс септікті жанама толықтауыш кейде логикалық тұрғыда істі істеген, орындаған субъектіні де білдіруі мүмкін. Бірақ ондай субъекті грамматикалық тұлғаның ықпалымен жанама объекті бо-

лып ұғынылады. Мысалы, «*Үлкен ұстаздан талай жас тәрбие алып шықты (Газеттен)*» деген сөйлем құрамындағы «*ұстаздан*» тіркесі толықтауыш болумен бірге, логикалық субъекті екені де айқын.

5. Кейбір жанама толықтауыш іс-әрекеттің тірелген, тура келген объектісін білдіреді: *Сол ұрыста ол қолынан ауыр жараланды (Газеттен)*.

6. Іс-қимылдың тура объектісінің нендей заттан, құбылыстан т.б. бөлініп, ажырап шыққандығын білдіреді. Мысалы: *Олардың бұтақтарынан, не салбыраған мәуелерден алма мен алмұрттың, өрік пен інжірдің, шие мен шабдалдың неше сорттарын кездестіресің (Мұқанов)*. *Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді? Қызығатының бар ма? – деді (Әуезов)*. *Ішінде қазақтан төртеуміз (Мұқанов)*. *Түстен бері осы қонақтар Абайдың үстіне келіп сәлем берісіп, түстік астан, күндізгі шайдан ішісті (Әуезов)*. Егер жанама толықтауыш қызметінде жиынтық зат атаулары жұмсалса, шығыс септіктегі сөз олардан сол заттың түгелдей емес, белгілі бір ғана бөлігі ажырап шыққандығын білдіреді. Соңғы сөйлемдегі «*(түстік) астан*», «*(күндізгі) шайдан*» дейтін сөздер сондай. Егер, ішілген заттың аумақ-көлемін айқындау керек болса, онда сөз табыс септікте (көбіне жасырын түрі) жұмсалып ол «*бір кесе шай ішті*» немесе «*бір табақ ас ішті*» түрінде айтылар еді. Заттың аумақ-көлемін айқындау қажеттігі болмаған реттерде шығыс септікті жанама толықтауыштар қолданылып, процеске қатысы бар объекті ғана айтылады. Жанама толықтауыштардың осы тобымен байланысты сөйлем құрамында мынадай ерекшелік кездеседі: егер сөйлемде жанама толықтауыштардың басқа тобы жұмсалса, керегіне қарай сөйлем ішінде тағы да тура толықтауыш айтылуы мүмкін (*Олардың бұтақтарынан, не салбыраған мәуелерден алмамен алмұрттың... неше сорттарын кездестіресің*). Ал сөйлем құрамындағы жанама толықтауыш жоғарыдағыдай жиынтық зат атауларынан жасалған болса, онда сөйлем ішінде тура толықтауыш қолданылуының мағыналық тұрғыдан ешбір қажеттігі болмай қалады. Қазіргі қазақ тілінде «*күндізгі шайдан шай ішісті*» деп сөйлеу норма да емес, оның үстіне ой айқындығы тұрғысынан да ешбір қажеттігі жоқ деп қаралады.

Сонымен шығыс септік жалғауын қабылдап, жанама толықтауыш болатындар – *кімнен? неден?* деген сұраққа жауап беретін зат есімдер немесе субстантивтенген басқа да сөз таптары. Шығыс септік жалғауын қабылдайтын сөздер көп, бірақ *қайда?* сұрағына жауап беретін көлем-кеңістік, мезгілдік мән беретін сөздер сөйлемнің басқа мүшесі (пысықтауыш) қызметін атқарады.

Шығыс септікті жанама толықтауыштар да күрделі, бірыңғай және үйірлі құрамда қолданылады.

Көмектес септік жалғаулы жанама толықтауыштар (косымшалары – *-мен, -пен, -бен*) көбінесе *шабу, кесу, сөйлеу т.б.* тәрізді іс-қимыл етістіктері, *танысу, кездесу, ойласу* тәрізді күй-қалыпқа байланысты айтылатын ортақ етіс тұлғалы етістіктерге меңгеріледі. Көмектес септігінің жоғарыдағыдай тұлғада келуі – тек қазақ тілінің өзіне ғана тән ерекшелік. Басқа түркі тілдерінде бұл жалғаулардың қызметін «біле» (*білән*) шылауы атқарады. Ал көне түркі тілінде осы шылаудың «бірле» варианты және *-ын, -ін, -н* косымшалары қатар қолданылған. «Бірле» шылауы қазақтың ауызекі тіліндегі қолданыс барысында түрлі дыбыстық вариантта (*білән, мынан, пынан*) айтыла жүріп, «*-мен (-бен, -пен)*» жалғауы мен «*менен, бенен, пенен (мен, бен, пен)*» шылауына ажыраған. Сөйтін омонимдес тұлғаларға айналған.

Көмектес септік жалғаулы жанама толықтауыш қызметін көбіне орын-мекендік, мезгілдік, қимыл-процестік мәні жоқ зат есімдер немесе солардың мағынасына ие болған (субстантивтенген) басқа сөздер атқарады. Ондай сөздердің көмектес септік тұлғасында болуы – меңгеруші сөздердің (баяндауыш қызметіндегі) ықпалы, соның лексика-грамматикалық мәнінің салдары. Егер «*шапты*» деген етістікті сөйлем баяндауышы қызметінде қолданатын болса, сол етістік мәнінен туатын бірінші сұрақ – *нені?* одан соң сол мәнді жіктей түсу үшін қойылатын екінші заңды сұрақ – *немен?* – *Ағашты балтамен шапты.* Дегенмен, сөйлем құрамында көмектес септік тұлғасында келген, бір ғана лексика-грамматикалық топқа жататын сөздердің синтаксистік мәні мен қызметі әр түрлі болып та келе береді. Сондықтан да көмектес септікті жанама толықтауыштардың негізгі мағыналық топтарын білу қажет. Ол мағыналар мыналар:

1. Іске бірлестік, ортақтастық қатынасты білдіреді. Мысалы: *Раушан Марияммен сүйісіп амандасты (Б.Майлин). Андрей Жабай қартпен шүйіркелесе кетті (С.Мұқанов).*

2. Материалдық, заттық объектіні білдіреді: *...Абайды далаға алып шығып, жаңа сойған қойдың өкпесімен қақты (М. Әуезов).*

3. Іс-қимылдың құралы ретіндегі объектіні білдіреді: *Атты қамшымен айдама, жеммен айда (Мақал). Бәріміз де атып тұрып, көзді жұдырықпен уқалай бастадық. (Ф.Мүсірепов).*

Көмектес септікті толықтауыштар білдіретін мағыналар осы тәріздес. Осыдан бұрын ескертілгендей, көмектес септікті сөздер сөйлем құрамында екінші бір қызмет – пысықтауыш мүшелер қызметінде де жұмсалады. Қолдану ауқымы мен жиілігін еске алсақ, сірә соңғы түрі мол болуы да мүмкін. Жалпы көмектес септікті сөздер (тіпті жоғарыда толықтауыш есебінде талданғандардың кейбірі де) үстеулік мән беруге әлдеқайда бейім, ыңғайлы сезіледі. Мысалға, жоғарыда келтірілген мына сөйлемді алайық: *Абайды далаға алып шығып, жаңа сойған қой-*

дың өкпесімен қақты (М.Әуезов). Осындағы «өкпесімен» деген сөзге баяндауыштың ыңғайымен қалай? деп те сұрақ қоюға болатын тәрізді. Немесе: *Ағашты балтамен шапты – қалай шапты?* – түрінде де талдауға болар еді. Дегенмен, көмектес септікті сөздердің бұл тобын жанама толықтауыш деп талдауға үлкен дәлел – олардың сөйлем құрамында етістік-баяндауышпен грамматикалық байланысқа түскенде де өздерінің заттық, объектілік мәнінен айрылмауы. Ал егер мәтін ішінде не сөйлем құрамында зат есімдер тобына жататын, бірақ нақты затты емес, дерексіз ұғымды білдіретін немесе сол мағынада қолданылған сөздер көмектес септікте жұмсалғанымен, сөйлем ішінде жанама толықтауыш ретінде ұғынылмайды. Мысалы: *Жаңа күн өзінің жаңа жорасын, жаңа тілегін жас көңілмен айтады. Шүкіман кішкене Әзіл қатып, тағыз да сәнмен күліп... жігіттің өз-өзіне сенімділігін азырақ ажыра қып отырды. Жастар үріккендей боп түйілген қабақпен, шошынған жүзбен қарасады (М.Әуезов).* Осы сөйлемдердегі «жас көңілмен», «қабақпен», «жүзбен» сөздеріне немен? дейтін сұрақ қоюға әсте келмейді. Бұл ретте тек қана қалай? деген сұрақ қойылады. Сөйлем мағынасы осы сұрақты қажет етеді. Сөйтін, баяндауыш қызметіндегі етістіктің ықпалымен мұндай сөздер көмектес септікте үстеулік жаңа мән алады. Бұлар, әрине, жанама толықтауыш емес, пысықтауыш мүше деп қана қаралғаны жөн.

Бұл айтылғандардан басқа *туралы, жайында, тақырыпты, жөнінде* септеуліктерінің негізгі сөздермен тіркесі және мезгіл есімнен басқа есім сөздермен тіркесе айтылатын *сайын* шылауы қатысқан сөздер де жанама толықтауыштық қызметте жұмсалады. Мысалы: *Екеуі совхозды суландыру жайында бірсыпыра кеңесті (Ғ.Мұстафин).* *Мен сіз туралы бұрынырақта естігенмін. Өзіңмен кездесіп сөйлескен сайын бір жасарып қалам (Ғ.Мүсірепов).* Негізгі сөздер мен осы септеуліктердің тіркесі сөйлемде айтылған ойдың бағытын, бағдарын білдіреді. Жанама толықтауыштың бұл түрі де күрделі, бірыңғай және үйірлі болып қолданыла береді.

3. Анықтауыш

Анықтауыштар сөйлемнің зат есімнен болған немесе зат есім қызметіндегі мүшелерін анықтайды да, соған катысты болады. Мысалы: *Салделі кісі ернін анда-санда бір қымылдатып ұзақ отырып, жұрттың қары талған кезде алақандарын маймитып әкеп барып бетін сипады (С.Мұқанов).* Анықтауыштың мән-мағынасы да сол анықталатын сөзбен бір тіркесте қарастырғанда ғана анық байқалады. Соның салдарынан, анықтауыш пен анықталатын сөз сөйлеуде де бір әуенмен, бір ғана ритмикалық топта айтылады. Анықтауыш пен анықталушы

сөздер тіркесінің мұндай тығыз бірлігі сөйлеу практикасында олардың күрделі сөзге айналып, қалыптасуына да негіз болған. «*Жарқабак*», «*қарағаш*» тәрізді біріккен сөздер мен «*Көктің көлі*». «*Иіркөл*», «*Талдықорған*» тәрізді жер-су аттары, әрине, о баста анықтауыш пен анықталушы сөздер тіркесі болғанына сөз жоқ. Дегенмен, осы ізбен анықтауыш пен анықталушы сөздер тіркесін бөліп-жаруға келмейтіні бір ғана лексика-грамматикалық бірлік (единица) деуге болмайды. Қазіргі казак тіліндегі анықтауыштар сөйлем құрамында лексикалық та, грамматикалық та дербестігі бар элемент ретінде өзіне лайық синтаксистік қызметті атқарады.

Анықтауыш қызметінде жұмсалатын негізгі сөздер – сын есімдер мен сан есімдер. Өйткені бұл екі сөз табының да қызметтері тікелей зат есімге қатысты белгіленеді: бірі – заттың сындық, сапалық белгісін, екіншісі – сандық мөлшерін білдіреді. Мысалы: *Жарау, жатаған, қарагер ат пен қаракөк биені жетегіне алып Нұрұш келеді (Әлімқұлов). Ат-сойылы дайын отырған Бөкенші тобынан жүз жігітті жүз боз атқа мінгізіп жіберіп, дәл күн батарда Жігітекке аттандырды (Әуезов).*

Бұлардан басқа, анықтауыш қызметінде зат есімдер мен есімдіктер, етістіктің есімге жақын топтары (есімшелер мен кимыл есімдері), т.б. сөздер де қолданылады. Бірақ ондай сөздер сөйлем, сөз тіркесі құрамындағы тұрған орны, не арнаулы грамматикалық тұлға арқылы өздерінің бұрынғы мәнінен ажырап, сын-сапалық, иелік мән алғанда ғана анықтауыш бола алады: *Қараш пен Елеусіз қиыршық жолмен шоқыта тасырлата жөнелді. Нұрша самарқау оянды да, алақанын шырагданның сәулесіне тосып қалқалап қарады. Саған кез келген адам шешіліп сырын айта бермейді (Әлімқұлов).*

Бірінші, үшінші сөйлемдер құрамындағы «*қиыршық*» (зат есім), «*кез келген*» (есімше) сөздері өздерінен соң тұрған есім сөздермен орын арқылы байланысып анықтауыштық мән алған. Егер олардың орнын өзгертіп есімдерден соң қойып айтатын болсақ, олардың синтаксистік қызметі де өзгеріп кетер еді. Сондай-ақ, екінші сөйлем құрамындағы «*шырагдан*» зат есімінің анықтауыш қызметінде жұмсалуды да ілік жалғауына байланысты екені анық.

Анықтауыштар, негізінен, сөйлемнің бастауышын анықтайды, соның сындық сапасын, мөлшер санын, иелік белгісін, әлде процесуалдық ерекшелігін білдіреді: *Қалиманың төркіндері бірінен соң біріне жылжып, соларда екі күн жатты (Мұқанов). Сол күні, құдай көрсетпесін, бір қатты боран басталып,... бар қой ығып кетіп, қырылыпты... (Әуезов).* Дегенмен, анықтауыштар тек қана бастауышқа қатысты болып қалмайды, ол есімнен болған толықтауыш пен баяндауышқа да қатысты болып, солардың сындық сапасын, басқа да бел-

гілерін білдіріп тұрады. *Соңғы күндер көбінше домбыра алып, мөлдiр күйлер, сұлу әндер тарта берушi едi (Әуезов). (Ол) қысты күндерi ауыр жұмысқа жарамайды (Мұқанов). Күйеуi де тым тәуiр қызметкер, ұжымында сыпайылығымен құрметтелетiн ерекше адам (Ахтанов).* Осы сөйлемдер құрамындағы мөлдiр, сұлу, ауыр сөздерi толықтауыштарды (күйлер, әндер, жұмысқа) анықтаса, тым тәуiр, ерекше сөздерi есiм баяндауыштарға (қызметкер, адам) қатысты айтылып, солардың сындық сапасын білдіріп тұр.

Сөйтіп, әдетте, анықтауышты бастауыш тобына ғана қатысты деп қарайтын көзқарастың мызғамас заң бола алмайтындығы көрініп отыр. Қазіргі қазақ тілінде анықтауыштың сөйлемдегі орнын анықталатын сөз ыңғайында ғана айқындауға болады. Ол анықталатын сөздің ыңғайымен бірде сөйлемнің басқы позициясында келсе, бірде орта шенінде, бірде тіпті сөйлемнің соңғы бөлімінде де жұмсалуды мүмкін. Сонымен, анықтауыштың сөйлемдегі мәнін жалпы сөйлем құрамының ерекшелігінен қарастырмай, анықтауыш-анықталушы сөз байланысы тұрғысынан қарастырғанда ғана айқын түсінуге болады.

Сөйлем құрамында бір сөзге бірнеше анықтауыштар қатысты болып, бірыңғай анықтауыштар қатарын құрады: *Олар автобустан түсіп, төрт қабатты шомбал, сұр үйге қарай бұрылды (Әлімқұлов).* Мұндай бірыңғай анықтауыштардың ішінен сапалық, тұрақты сынды білдіретіндері анықталатын сөзбен іргелес келіп, арасына сөз салмай байланысады да, қалғандары алшақ тұрып байланыса береді. Әдетте, анықталатын сөзден ең шеткері тұратындар – есімшелерден болған анықтауыштар.

Кейде іргелес тұрған анықтауыш пен анықталатын сөз бір тұтас грамматикалық топ болып ұғынылады да, басқа анықтауыш сол грамматикалық топқа қатысты болып, соны түгелімен анықтайтын болады. Мысалы: *Жоғарыдағы төрт жігіт Қодар денесін қаумалап ілгерілі-кейінді толқытып тұрып, бір кезде тастап жіберді. Болыс өзі мен маңындағы атишабар, старшындарының аттарынан құрастырып төрт пәуескені екінді кезінде зорға жүргізді (Әуезов).* Бірінші сөйлемдегі «*жоғарыдағы*» анықтауышы, «*төрт жігіт*» тіркесін тұтасымен анықтап тұр. Сондай-ақ, екінші мысалдағы «*Өзі мен маңындағы*» дейтін анықтауыштық тіркес, «*атишабар, старшындарының аттарынан*» дейтін анықтауыштар мен анықталушы сөз тіркесіне тұтас қатысты айтылған. Мұндай анықтауыштар есімнен болған мүшені әр түрлі жағынан сипаттайтын болады. Сонымен қатар, бір ғана анықтауыштың екі, я үш түрлі анықталушы сөзге қатысты айтылуы да кездеседі: *Сипағанда талғамай сипаса, инесін қадарда екі сирақтағы жара мен жарықты тауып алып қадайды (Мүсірепов).* Міне, осының

салдарынан өткен жылы қаладағы базалар мен қоймаларда көп тауар жатып қалды (газеттен).

Анықтауыш пен анықталушы сөз арасындағы қатынастың мұндай ерекшеліктері тек қана сөйлем құрамында болуы мүмкін. Бұлар – сөз тіркесі аясына сыймайтын, сөйлемнің ритмикалық заңдылықтарынан ғана туатын құбылыстар.

Анықтауыштар құрамына қарай дара, күрделі және үйірлі болып келеді. Бір ғана сөзден жасалған анықтауыштар дара болады: *Көңілдегі жел осылай басылды, бірақ әлі төзімді, қайыспас ерлік келген жоқ.* (Ахтанов). Екі я үш сөзден, сөздер тіркесінен құралса, күрделі анықтауыш болады: *Аспанды қара қоңыр бұлт торлап алды... Ең шетіне бармақ басындай май қойыпты. Жалғыз-жарым әйелдер, балалар тұра қалып, поезға қол бұлғайды* (Ахтанов). Күрделі анықтауыш жасайтын сөз тіркестері бөліп-жаруға келмейтін лексикалық бірлік есебінде ғана ұғынылады. Күрделі анықтауыштардың бірнеше жасалу жолдары бар. Солардың негізгілері мыналар:

1) Екі негізгі сын есімдердің өзара тіркесіп не қосарланып барып басқа бір мүшеге анықтауыш болып қолданылуы: *Аспанды қара қоңыр бұлт торлап алды* (Ахтанов). Астындағы қойшылар мінген қара кер бесті үсті-үстіне ұрып отырмаса кейін қалып қоя береді (Майлин). *Сеңгір-сеңгір таулардан секіріп алып жөнелді* (Эпостан).

2) Негізгі сын есім мен қатыстық сын есім тіркесі: *Сұңзақ бойлы, кең жауырынды, кең маңдайлы, шолақтау дөңес мұрынды, сүйірлеу иекті, толық мойынды, аршын тік денелі Байжан жолыққан сайын Гүлнардың құмарлығын арттыра түсті* (Мұқанов). Күрделі анықтауыштардың бұл тобының жасалуындағы мына бір ерекшелікті атап айту керек: ең әуелі негізгі сын есім мен зат есім тіркесі құралады да (*кең маңдай, аршын тік дене, сүйірлеу иек, кең жауырын т.б.*), сөйлем құрамында басқа бір есімнен болған мүшеге қатысты болудың салдарынан барып, тіркестің соңғы компоненті (зат есім) сын есімдік қосымшаны қабылдайды. Сөйтіп, алдыңғы сын есім (тіркестің бірінші компоненті) туынды сын есімнің (тіркестің екінші компоненті) анықтауышы болады да, оның өзі (туынды сын есім – екінші компонент) есімнен болған мүшемен тікелей байланысады. Мұндай анықтауыштардың анықталатын мүшемен байланысын шартты түрде сатылы деп атауға болар еді: *кең – маңдайлы – жігіт*. Күрделі анықтауыштардың бұл тобы – қазіргі әдеби тілімізде кең жайылған құбылыс.

3) Негізгі сөздер мен көмекші есімдер тіркесі сын есімнің сөзжасамдық *-ғы//-гі* жұрнағын қабылдау арқылы күрделі анықтауыш болады: *Таң алдындағы мұнар мен қалғызан Көкшетаудың биігінің басына қарап тұрды* (Сейфуллин). Екінді әлетінде тұрып далаға шықсам, *ауылдың сыртындағы белесте ішінде Қажыбай ақсақал бар бірта-*

лай адам сөйлесіп отыр екен (Майлин). **Үй ішіндегі** үлкендер бала мінезіне сүйсініп қалды (Әуезов). **-ғыл/-гі** жұрнағы арқылы негізгі не туынды сын есімдердің зат есіммен тіркесі күрделі анықтауыш болады: **Желсіз түндегі** үнсіз ауаны қақ жарып ақырған отарбаның даусы жұмсақ, әдемі тынық түнде маужыраған, қалғыған төңіректі селк еткізді (Сейфуллин). Сілтеу есімдігі мен зат есім тіркесі де осы тәсілмен күрделі анықтауыш болады: **Сол күнгі** ауаның райы да әлі күнге есімнен қалмайды (Сейфуллин). Сан есімдер мен зат есімдер тіркесі де **-ғыл/-гі** аффиксі арқылы күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалады. **Елу қадам жердегі** нәрсе, **қара-құра** завод үйлері көрінбейді (Сейфуллин). Осы ізбен күрделі сан есімдер де күрделі анықтауыш болады: **Жұрттың он алтыдағы** баласы кісіге жалданып, я үйінде кәсіп етіп, әке-шешесін асырап отыр (Майлин). Кейде қимыл есімдері де **-ғыл/-гі** аффиксі арқылы (**-дағы/-дегі**) өз айналасына топталған сөздермен бірге күрделі анықтауыш бола алады: **Жарыс озаттарының... өндіріс резервтерін толық пайдаланудағы тәжірибесін** іліп әкеліп, бүкіл жұртшылыққа тарата білу керек (Газеттен).

-ған, -атын тұлғалы есімшелер мен зат есімдер тіркесі де **-ғыл/-гі** аффиксі арқылы сол қызметте жұмсалады: **Өткен түнгі** оқиға оның есінен шықпай қойды (Газеттен).

4) Мына төмендегідей сөздер тіркесі де **-лы** аффиксі қосылу арқылы күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалады:

а) екі зат есім тіркесі: **Қиял бірден бірге көшіп... «жұлдыз көзді, ай маңдайлы»** сұлуға келіп тірелді (Сейфуллин). ә) сан есімдер мен зат есімдер тіркесі: **Солардың ішінде де он бес-жесірме қойлы, отыз-қырық қойлы** алсіздерге барды (Әуезов).

5) Мынадай сөздер тіркесі қосымшасыз қатар тұру арқылы күрделі анықтауыш болады: а) екі сын есім тіркесі: **...Көк шолақ ат күректің тықырымен** Егеубайды танып, жем іздеп оқыранып қойды (Майлин). ә) сын есім мен зат есім тіркесі: **... Қара қыл шылбыры жұпыны** көрінгенмен, **бәрі бір-біріне үйлесімді еді** (Сейфуллин). б) есімше мен туынды сын есім тіркесі: **Асқақтаған таусыз, мұнартқан ормансыз...** шөл даладан бұл жерге келген Асқар рақаттанып қалды (Мұқанов). в) екі зат есім тіркесі: **Қамыс құлақ ат мініп, қолына бүркіт қондырып кәрі аңшы аңға шықты** (газеттен). Алайда мұндай тіркестер қазіргі әдеби тілімізде соншалық мол емес. г) сан есім мен зат есім тіркесі: **Кәдірдікі мал сойып бес ауыл ағайынның басты-бастыларын шақырып, жаңбыр алдында дәм татқызып, бата қылдырып тарқатты** (Сейфуллин).

6) Күрделі анықтауыштардың қазіргі әдеби тілімізде кең тараған түрі – есімшелі тіркестер. Күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалған есімшелі тіркес компоненттері өзара меңгеру, қабысу арқылы байла-

нысып келеді. Мысалдар: *Кішкене қолы тырбиып, уысына сыйған бір-екі шөпті сырғауылды сындырғандай қылып сындырады. Терезенің көзінен түскен күн сәулесі Бақыттың бетінен сүйіп, еркелетіп ойнатқандай болады... Сыздық шын сүйіскен жүректен айрылды (Майлин). Күн батып бара жатқан кезде күйеулер отырған үйден үш-төрт жігіт шығып, қыз-келіншек отырған үйге қарай жүрді (Сейфуллин). Күрделі анықтауыш қызметіндегі есімшелі тіркестер кейде күрделі құрамды, жайылыңқы да болып келеді: *Ана Кәдірдің үлкен баласы Сонабайдың үйінің сыртында жолдастарымен отырған төрт-бес кісі – сол Боранбайдың баласы (Сейфуллин)*. Мұндай күрделі тіркестер құрамындағы сөздер каншалық көп болғанмен, бәрі де не сатылай келіп, немесе тікелей тіркестің соңғы басынқы компоненті есімшеге қатысты болып, соның мән-мағынасын әр түрлі жақтан айқындап, саралап тұрады. Жоғарғы сөйлемдегі «Сонабайдың үйінің сыртында жолдастарымен отырған» дейтін анықтауыштық шумақты басынқы компонент – есімшеге қатысы тұрғысынан екі топқа бөлуге болар еді: «Сонабайдың үйінің сыртында отырған», «жолдастарымен отырған». Сөйлем құрамында осы шумақты тағы да одан әрі күрделендіре түскен – «Ана Кәдірдің үлкен баласы». Бірақ соңғы тіркес ештеңеге қатысты емес, шумақтың соңындағы Сонабайдың өзіне қатысты, соның анықтауышы болып тұр. Сөйтіп, күрделі анықтауыштардың құрамы кейде соншалық кең, аумақты да болып отырады. Дегенмен, мұндай жайылыңқы күрделі анықтауыштар өзі ішінде қатысты сөздің ыңғайына қарай жіктеліп тұрады. Ондай топтардың бірі мағыналық жағынан да, грамматикалық жағынан да басынқы, ал екіншісі қай жағынан да бағыныңқылы топ болады. Жоғарғы сөйлем құрамындағы күрделі анықтауыш та сондай: «Ана Кәдірдің үлкен баласы» – бағыныңқы топ та, «Сонабайдың үйінің сыртында отырған» – басынқы топ.*

7) Күрделі анықтауыштар жалқы есімдер мен *сықылды, сияқты, тәрізді, деген, дейтін* көмекші сөздерінің тіркесуінен де жасалады: *Қатыны өлген, үйінде жетім баласы бар, бетін шешек әсеген, қисық қара сақалды Шәкір бай атақты, мықты адамдар қыздарын отыз шақты қараға бере қоймайтын болған соң, бөтен елге келіп, Кәдір сияқты кісінің Айша сияқты көк өрімдей қызын мал-жананын сала қадалып алғалы жатыр... Міне, Боранбайдың Шәкірі біреуден Кәдір дегеннің Айша деген тал шыбықтай бұралып отырған қызы бар дегенді естіп келіп, әлгі жөнмен екі күннен бері Бименде байдың Қоржынбай деген «дәвернәй» кісісін салып, Кәдірдің өзімен, үлкен балаларымен және Кәдірдің ағайындарымен сөйлесіп келісіп отыр (Сейфуллин).* «Сияқты», «сықылды» «тәрізді» деген сөздердің мұндай тіркес құрамындағы қызметі – өзінен бұрын тұрған жалқы есімді кейінгі

есімнен болған мүшемен атрибуттық қатынасқа түсіру. Сөйтіп, бұлар мұндай реттерде сөз бен сөзді байланыстырушы аффикстің қызметін атқарады. Күрделі анықтауыштардың бұл тобының алдыңғы топтардан ерекшелігі де осында. Күрделі анықтауыштың басқа топтарының мән-мағынасы бір-бірімен байланысқа түскен негізгі сөздердің лексикалық жағынан ұласуынан қалыптасатыны белгілі. Ал, мына топтың мағынасы ондай күрделі емес, негізгі сөз – жалқы есім де, екінші компонент грамматикалық байланыс тәсілі дәрежесінде ғана.

Үйірлі анықтауыштар деп аталатын синтаксистік топ өзінің мүмкіндігіне қарай сөйлем құрамына ұқсас болады, нақтырақ айтқанда, негізгі ойды білдіретін сөйлемнің бастауышымен іштей предикаттық қатынаста тіркескен сөздер тобы тұтасымен бір ритмикалық топта айтылып, бір мүшелік қызмет атқарады. Сонда ішкі бас мүшелік тіркестің басыңқы сыңары (негізгі сөйлемнің бастауышы) зат есім, сын есім, сан есім, есімше және модаль сөздер болуы мүмкін. Мысалы:

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы (Абай).

Екі көзі қыран бүркіттің көзіндей, кере қарыс жазық мандайына жарыса біткен қалың қара қасы бар, жасы 25 шамасындағы, ұзын бойлы қазақ жігіті келеді (Ә.Әбішев). Осы мысалдардағы асты сызылған анықтауыштық топтардың қайсысы да өз ішінде жіктеліп, бас мүшелердің және басқа сөйлем мүшелерінің қызметіне ұқсас мәнде жұмсалған.

Анықтауыштар жасалу жолдары мен байланыс тәсілдеріне қарай қабыса байланысқан анықтауыштар (немесе сапалық анықтауыштар) және матаса байланысқан анықтауыштар (немесе меншікті анықтауыштар) дейтін топтарға бөлінеді. Анықтауыштардың мұндай түрлері осы қызметте жұмсалатын сөздер мен олардың мағынасынан пайда болады. Анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері жоғарыда айтылғандықтан, соларды қайталамау үшін бұл арада анықтауыштар түрлері санамалап қана беріледі.

3.1 Қабыса байланысқан анықтауыштар

Өзі қатысты сөзбен қабыса байланысып, анықтауыш қызметінде жұмсалатын сөздер – сын есімдер мен сан есімдер, етістіктің есімге ұқсас түрлері (есімше және қимыл есімдері), зат есімдер мен есімдіктер.

1) **Сын есімдер** есім сөздерден жасалған кез келген мүшенің алдынан тіркесіп, олармен қабыса байланысады да, анықтауыш қызметінде жұмсалады. Сын есімдердің заттың сапалық және қатыстық сындарын білдіру негізгі мәні екендігі мәлім. Олай болса, олардың

анықтауыш болуы – негізгі синтаксистік қызметі деп қаралуға тиіс. Мысалы: *Біздің үйдің қара құманы шыдап-ақ келе жатыр ғой, неше жыл бойы (Ғ.Мүсірепов). Көп үйлі, көп ауылды аймақтың анасы есепті болған Ұлжаннан базарлық дәмтетін жандар көп (М. Әуезов).*

2) **Сан есімдердің** негізгі мәні заттың нақты сандық, мөлшерлік шамасын білдіру болып табылады. Сөйлем құрамында сан есімдер өздерінің тура мәнінде жұмсалып, зат есімдермен қабыса байланысады да, анықтауыштық қызмет атқарады:

Сегіз ағаңның бары рас еді, жұт жылы кетіп еді (Ертегілер). Ат-сойылы дайын отырған Бөкенші тобынан жүз жігітті жүз боз атқа мінгізіп... аттандырды. Абай осы кезде «арбаға отырайық» деп екі әйелге қолымен белгі етті (М. Әуезов). Бірінші хатым Володязға жазылды (Ғ.Мүсірепов).

3) **Есімдіктердің** барлық топтары бірдей анықтауыштық қызметте жұмсалуға икем емес. Жіктеу есімдіктері түбір күйінде есімнен болған мүшемен қабыса байланыса алмайтыны мәлім. Сөйлем құрамында есімдерден жасалған мүшелерге қатысты болып, анықтауыш қызметінде жұмсалатындар – сілтеу, өздік есімдіктері мен кейбір сұрау, белгісіздік, жалпылауыш есімдіктері: *Қыстыгүні жаман-жаутик, арық-тұрағымызбен әрбір сайға бұқпалап, паналап тіршілік етеміз (М. Әуезов). Совет жерінің өз иесі келіп, күн санап іргесін бекіте түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов). Жігіт кезінде де бұл мінезін өзгертпей, сынықтан сылтау тауып, талай қазақты ұрған (С.Мұқанов).*

– *Неше ұя қырман шаптыңдар? (М. Әуезов).*

4) **Есімшелер** сөйлемнің анықтауышы қызметінде жұмсала отырып, қимылды, процесті білдіру мәнінен де ажырамайды. Анықтауыштардың басқа түрлері (есімдерден болған анықтауыштар) есім мүшені әр түрлі сын-сапалық, мөлшерлік т.б. жағынан анықтаса, есімшелер өзі тіркесетін есімдерді бұрын болып кеткен қимылға қатысы тұрғысынан анықтайды.

Осы жолы да сөйтіп қиялға мүлгіп келе жатқанда, жолдасының оқыс шыққан даусынан селк ете қалды (Т. Әлімқұлов). Елеусіздің сыйласатын да, сырласатын да дос-жараны бар (Т. Әлімқұлов). ...Жаяу итерген қол арбалар, сапырылысқан адам, мал лек-легімен кетіп барады (Т. Ахтанов). Содан бері оған шақырайған күн, сақылдаған аяз болса да, сөйлеушінің жалаңбас тұруы парыз сияқты еді (Ғ. Мұстафин).

5) **Зат есімдер** біріне-бірі іргелес орналасып, алдыңғысы соңғысына анықтауыш болып жұмсалады. *«Ағаш үй, кірпіш үй, ер бала»* тәрізді зат есімдер тіркесінің алдыңғы компоненті анықтауыш қызметінде жұмсалса, соңғысы анықталатын сөз болады. Сөйлем құрамында мұндай тіркестердің соңғы компоненті басқа мүше (бастауыш,

баяндауыш, толықтауыш, пысықтауыш) қызметін атқарады да, алдыңғы компонент соңғысының мағынасын нақтылаушы, айқындаушы анықтауыш мүше болады. Мысалы: *Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде қызғылт, күңгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр (М. Әуезов).*

3.2 Матаса байланысқан анықтауыштар

Бұл – анықтауыштардың екінші бір үлкен тобы. Бұндай анықтауыштар ілік септікте тұрады да, анықталатын сөздің тәуелділік жалғаудың үш жағында тұруын талап етеді: *сенің інің, менің балам, Асанның үйі, адамның үлкені, сиырдың сүті, койдың семізі т.б.*

Ілік жалғауында тұрып, анықталатын сөзбен матаса байланысатындар – зат есімдер мен есімдіктер, заттанған басқа сөз таптары: *Төстік шешесінің қолын босатып жіберді (Ертегілер). Жаманқұлдың жыны әуелі арық бойлап жүзіп жүрген үйрек-қаздарға түсті (Т.Нұрмағамбетов). Біздің азығымыз өзімізге жеткілікті және дәмді де азық... (С.Мұқанов).*

Кейде мұндай анықтауыштар ілік жалғаусыз да қолданылады. Ондай жағдайда сөздің ілік септікте тұрғандығы тағы да анықталатын сөздің тұлғасы арқылы белгілі болады. Кеңсе, мекеме т.б. күрделі атаулар құрамында ілік жалғаудың түсіріліп айтылуы қазіргі қазақ тілінде нормаға айналған. *Қазақ мемлекеттік университеті, облыстық ауылишаруашылығы басқармасы, студенттер үйірмесі, т.б.* Сондай-ақ, бұлардан басқа кейбір іргелес байланысқан тіркестерде де ілік септігінің түсіріліп айтылуы жиі кездеседі (*ауыл малы, ел ағасы, теңіз суы т.б.*). Бірақ осындай сөздердің барлығы бірдей кез келген жерде ілік жалғаусыз айтыла бермейді. Әр түрлі лексика-грамматикалық заңдылықтарға сәйкес олар мынадай реттерде ілік жалғаулы болып, сөйлем құрамында анықтауыш қызметін атқарады.

1) Анықтауыш пен анықталатын сөз арасына басқа бір сөз түсіп айтылады: *Көп бөлменің әрбір есігін ашып, басын сұғып жүріп, осы бөлмені зорға тапқан-ды (М. Әуезов). Теңіздің өкпек суық дем алысын бақайшағыңа дейін сезініп, бар денең түршігіп қояды (Ғ.Мүсірепов).* Осы сөйлемдер құрамындағы «бөлменің, теңіздің» анықтауыштарын ілік жалғауынсыз – «бөлме әрбір есігін ашып», «теңіз өкпек суық дем алысын» деп айтуға сірә болмайды, сөздер арасындағы грамматикалық байланыс жүйесі бұзылып, мағынасыздыққа соқтырады.

2) Жіктеу, сілтеу есімдіктері, сол сияқты заттанған басқа да сөздер анықтауыш қызметінде жұмсалса, ілік жалғаулы болып қана айтылады. Мұндай мінез *біреуіміздің қарабасымызға арнаулы сөзі болып келгенде байқалатын еді (Ғ.Мүсірепов). Ал, тек үй оңаша, кең болғанмен,*

менің жолым тар зой. «Өмірде қадір тұтар замандасымның бірі боларсың» деп байлады (М. Әуезов). Бекіністі қорғауға қалған он шақты солдат автоматтарын бізге қалдырып, бұдан былай хабарсыз кеткендердің тізіміне қосылатын болды (Ғ. Мүсірепов).

Анықтауыш қызметінде кісі аты (жалқы есімдер) жұмсалса, олар да ілік жалғаулы болып қолданылады: *Салтанаттың алтынды шолпысы бірде жіңішке шыңғыр салып, бірде сылдырай түседі* (М. Әуезов).

Мұндай сөздердің ілік жалғаулы болып қолданылуы сөздердің синтаксистік қызметін саралау заңдылығынан туындаса керек. Өзінің бастапқы қызметі анықтауыштық емес жіктеу есімдіктері ілік жалғаулы болмаса, анықтауыш ретінде ұғынылмас та еді. Сол сияқты, заттық мәні жоқ сан есімдер мен сын есімдер т.б. сөздер ілік жалғауы арқылы заттық мән алып, матаса байланысу мүмкіндігіне не болады.

3) Алдынан сілтеу есімдігінен, сан есім, сын есім, есімшелерден жасалған басқа бір анықтауыштар айтылса, матаса байланысқан анықтауыштар ілік жалғаулы болып қолданылады: *Абай... құла жүрен аттың ері мойнына кетіп, шоқтығынан асып, құларман болған қалпына қарамады... Жуынған сұлудың қос шынтағы шашын көтеріп бүлкілдегендей* (М. Әуезов). *Үлкен бір кітаптың бетін ашты да, сол күйінде тастап майданға кетті* (Ғ. Мүсірепов).

Егер анықтауыш қызметінде жұмсалған сөз тәуелдік жалғаулы болса, ілік жалғауы түсірілмейді: *Көбінде жүзі ақшыл не қызғылт, сарғыш* (М. Әуезов). Қазіргі әдеби тілімізде ілік жалғауының жасырын түрінде келген сөз бен тәуелдіктің үшінші жағындағы сөздер тіркесі аса көп қолданылатыны белгілі. Мұндай тіркестер құрамындағы компоненттердің мағыналық қатынастары да көп түрлі. Олар бірде этникалық атаулар (*қазақ халқы, қазақ баласы*) болса, бірде жер-су аттары (*Арал теңізі, Балқаш көлі*), бірде заттың арналған ісі, мақсатын білдіруі мүмкін (*балалар бақшасы, мұғалімдер бөлмесі, шоп машинасы*). Ондай тіркестердің бірінші сыңары, сонымен қатар заттың теңдігін, ортақтастығын, жалпылығын да (*құс ұясы, колхоз малы, оқушылар комитеті, жастар үйі*) немесе мезгіл-мерзімдік мән де (*қыс күні, 1964 жылы*) беруі мүмкін. Кейде мұндай тіркестің компоненттері өзара бір-біріне балама болып, метафоралық ынғайда да келуі мүмкін (*сенсің жан ләззаты, сенсің жан шәрбәті*). Алайда, мұндай тіркестер сөйлем құрамында қолданылғанда, олардың компоненттері бір-бірінен дара тұрған сөйлем мүшелері ретінде ұғынылмайды. Бір-бірімен тығыз лексикалық және грамматикалық қатынаста болудың салдарынан бір ғана күрделі мүше болып ұғынылады, Мысалы: *Түнде, ел орынға отыра, отарба Көкшетау қаласына келді. Бетіне ай сәулесі нұрын төгіп, төсектен жібек шашы салбырайды. Осы сөйлемдер құрамындағы «Көкшетау қаласына», «ай сәулесі»* дейтін тіркестердің

алдыңғы сыңарын анықтауыш, соңғы сыңарларын анықталушы мүшелер (пысықтауыш, бастауыш) деп талдауға келмейді. Бүкіл тіркес бір ғана күрделі мүше ретінде жұмсалған. Сондықтан мұндай тіркестер (компоненттері өз ара атрибуттық қатынаста болса да) күрделі мүшелер деп қаралады.

Осы тұста анықтауыштардың сөйлем ішіндегі кездесетін «айқындауыш мүшелерден» елеулі айырмашылығын да көрсете кеткен орынды болады:

- анықтауыш өзі анықтайтын сөздің (сөйлем мүшесінің) алдынан келсе, айқындауыш өзі анықтайтын сөзінің соңынан келеді;

- анықтауыш өзі тіркесетін сөзбен бір ұласпалы интонация арқылы байланысса, айқындауыш өзі анықтайтын сөздерден бөлініп, ерекше ырғақпен айтылады және осыған сай арнаулы тыныс белгілері де болады (қосарлы және оңашаланған айқындауыштар);

- анықтауыш жеке сөйлем мүшесі қызметін атқарса, айқындауыш өзі айқындайтын сөзбен бір мүше қызметін атқарады, яғни анықтауыштар еркін сөз тіркестеріне тән қасиетке ие болса, айқындауыштар өзі айқындайтын сөздермен ондай қатынасқа ие бола алмайды;

- сөйлем ішіндегі кез келген сөздің (сөйлем мүшелерінің) өзіне тән айқындауыштары бола алады. Айқындауыштардың, анықтауыштарға ұқсастығы олардың мағыналық жағында. «Қосалқы», «қосарлы» және «оңашаланған» деп аталатын айқындауыштардың анықтауыштардан айырмашылықтары олардың орындарында ғана. Мысалы, «*ақын Абай*» тіркесінде «*ақын*» анықтауыш болса, «*Абай ақын*» тіркесіндегі «*ақын*» – айқындауыш. Алдыңғы тіркестегі екі сөз жеке сөйлем мүшелері болса, соңғы тіркес тұтасымен бір ғана мүше болады. Мысалы: *Девяткин фельдшерге кісі жіберген-ді (М. Әуезов).*

Қосарлы айқындауыштар қос сөз ретінде дефис арқылы жазылып, бір ғана мүше болады: *Әйел-ана барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе?! (Ғ. Мүсірепов).*

Оңашаланған айқындауыштар өзі айқындайтын сөздермен тұлғалас болып келеді де, арнаулы тыныс белгілері (үтір, сызықша) арқылы ажыратылып жазылады: – *Бұл істі істеген – мен, Базаралымын! Өзі сері, әнші, өзі сұлу Байтасқа екеуі де – бірі кәрі, бірі жас бала – қызыға да, тамашалай да қараған (М. Әуезов).*

4. Пысықтауыш

Сөйлем баяндауышына көбірек қатысты болып айтылатын мүшенің бірі – пысықтауыш. Мән-мағынасы тұрғысынан пысықтауыштар анықтауышпен астасып, орайласып жатады. Мысалы: *Сондықтан кенірек жайға орналасу керек... Бұл қарт өзге ойаз адамдарынан қа-*

зақ ішін жақсы-ақ біледі (М.Әуезов). Бұл сөйлемдер құрамындағы бірі қатыстық, бірі сапалық «кеңірек», «жақсы-ақ» сын есімдері лексикалық мән-мағынасы тұрғысынан орайлас, яғни екеуі де сын-сапаны білдіреді. Бірақ олардың грамматикалық мәндері әсте бірдей емес. Өйткені алдыңғы сөйлемдегі «кеңірек» сын есімі «жай» зат есіміне қатысты айтылады да, анықтауыш қызметін атқарады, ал «жақсы-ақ» сөзі қимыл-әрекет сынын білдіріп, етістіктен болған мүшеге қатысты айтылады да, пысықтауыш мүше ретінде танылады.

Әдетте, пысықтауыш мүше үстеу сөздерден, мезгіл мәнді есім сөздерден, барыс, жатыс, шығыс септіктеріндегі кеңістік, орын, амалдық мағыналы сөздерден жасала отырып, өздері қатысты мүшені (көбінесе етістік баяндауышты) мекен, мезгіл жағынан және де істің істелу амалы, себебі мен мақсаты жағынан пысықтайды деп есептеледі. Дегенмен, оладың есім баяндауыштармен қатысты болатын жақтары да бар. Мысалы: *Бүгін бұл жастар ұлы майданның алдыңғы қатарында (Б.Бұлқышев). Екеуі де әзірше өткелсіз екі жағада... Кеше урядник осы хабарды әкелген екен, бүгін ел іші шапқын. Биыл Аиқысудың толқыны мол, жайылымы кең көрінеді (М.Әуезов)*. Алғашқы сөйлемде пысықтауыш болуға тиісті «алдыңғы қатарында» есімді тіркес баяндауыш қызметін атқарып тұрса, қалған сөйлемдерде есім баяндауыштарды пысықтап тұр. Осыған байланысты мынаны айтуға болады: біріншіден, есімнен болған баяндауыштардың барлығы бірдей пысықтауыштармен байланыса бермейді. Көбінесе қимыл-процестік мәні бар сөздерден болған немесе жатыс жалғаулы есімді тіркестен жасалған есім баяндауыштар ғана пысықтауыштарды өзіне бағындыра алады. Екінші жағынан, пысықтауыш мүшелердің барлығы бірдей есім баяндауышына қатысты айтыла бермейді. Мезгіл үстеулері мен мезгіл мәнді есімдерден жасалған мезгіл пысықтауыштар ғана жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай есім баяндауышпен байланыса қолданылады. Пысықтауыштардың басқа түрлерінің есім баяндауышқа қатысты айтылуы кездеспейді деуге болады.

Пысықтауыштардың есімді баяндауыштарға қатысты болуының тарихи қалыптасу заңдылығы бар. Себебі, мұндай есім баяндауышты сөйлемдер, әдетте, етістік баяндауыштары түсірілген, эллипсистенген сөйлемдер болып табылады да, ықшамдалған есімдік баяндауыш етістік баяндауыштың кей сипаттарын өз бойына қабылдайды. Мысалы: *Екеуі де әзірше өткелсіз екі жағада (тұр)*.

Кейде пысықтауыш сөйлем баяндауышына тікелей қатысты болмай, өз ара бірі екіншісіне қатысты айтылу арқылы баяндауышпен сатылай байланысады. Мысалы: *Татар байлары Хамитов, Негматуллин, Тухфатуллиндер магазиніне сәл уақытқа... бас сұғып шыққан еді (М.Әуезов)*. Бұл сөйлемдегі «сәл уақытқа» пысықтауышы «бас сұғып»

дейтін екінші пысықтауыш мүшеге қатысты айтылып барып сөйлем баяндауышымен байланысқан. Бұл жерде сатылай байланыстың алдыңғы пысықтауышының мәні екінші пысықтауыштың мәніне емес, соның түбіріндегі етістіктің мәніне қатысты екені айқын (*сәл уақытқа бас сұғу*).

Пысықтауыш мүшенің тағы бір ерекшелігі – ол пысықталатын мүшемен сондайлық тығыз байланысты бола бермейді. Логикалық екпін өзіне түскен жағдайда ғана (актуализацияланғанда) пысықтауыш өзі айқындайтын етістік баяндауыштың нақ алдында тұрады да, қалған реттерде бірде арасына сөз салып, сөйлемнің орта шенінде, бірде сөйлемнің бас шенінде, тіпті баяндауыштан кейін де келе береді. Мысалы: *Мұрат мектепке кеше барды. Мұрат кеше мектепке барды. Кеше мектепке Мұрат барды. Мұраттың мектепке барғаны кеше.* Осы сөйлемдер құрамындағы пысықтауыштардың орнын ауыстырып айту мүмкіндігі айтылған пікірдің дәлелі бола алады. Алғашқы сөйлемде ғана логикалық екпін «кеше» сөзіне түскенде, ол баяндауыштың тікелей алдынан орын алған. Қалғандарының бәрінде де логикалық екпін пысықтауышқа түспей, басқа сөздерге түскен, соның салдарынан орыны да әр қилы өзгере берген. Соңғы сөйлемдегі пысықтауыштың сөйлем соңынан келу жағдайы көбіне ауызекі сөйлеуде кездеседі. Мұны да Р.Әмір актуализацияның әсері деп есептейді [14: 57]. Пысықтауыштардың мұндай «еркіндігі», әрине, сөздің стильдік қолданылу заңдылықтарымен ұштасып, инверсия заңдылығын туғызады. Екінші жағынан, бұл ерекшелік пысықтауыштың өзі пысықтайтын сөзбен байланысының бір шама әлсіздігін, көбіне, грамматикалықтан гөрі мағыналық жағынан ғана ұласып жататындығын дәлелдейді. Сөйлем құрамында біріңғай пысықтауыштардың жұмсалуды да белгілі бір мағыналық ізбен келеді. Алдымен жалпы, кең мағыналы сөз айтылады да, содан кейін сол мағынаны дәлелдейтін, туралайтын, саралайтын сөз қолданылады. Мысалы: *Қиыр жайлаудан итарқасы қияннан... «балам абақтыда сарғайып жатыр, аман-жаманын біліп бер» деп кәрі шешесі мені жұмсады (М.Әуезов).*

Пысықтауыш қызметінде жұмсалатын сөз таптары да әркелкі. Грамматикалық табиғаты мен лексикалық мағынасы жағынан пысықтауыш болатын сөздер – үстеулер. Үстеулердің осы қасиеті кейде оларды «қимылдың сыны» деп айқындауға да негіз болып жүргені мәлім. Сонымен қатар пысықтауыш қызметінде зат есімдер, етістіктің есімше, көсемше, шартты рай тұлғалары, еліктеуіш сөздер мен көмекші сөзді тіркестер, тағы басқалар да жұмсала алады. Мысалы: *Соңғы жылдарда ағайын ауқымында Абайдың ірілеп келе жатқанының бір белгісі осындайда көрінетін (М.Әуезов). Шынар базарлыққа алып бара жатқан бөлек-салағын буып-түйіп болған еді (Т.Әлімқұлов). Осы*

кеште Абай істеген сый-құрметке, жақсы ретке олардың өздерінің де көздері әбден жетті (Әуезов). Екеуі қайнаған суға қарай жүгірді (Т.Әлімқұлов). Салқында кісі сусынды шайқап ішеді, ыстықта аңсап ішеді (Ғ.Мұстафин). Сексенде қайта жасарттың, Жастармен бірге мені де (Жамбыл). Мына боранда қашып құтылғылары келеді (Ғ.Мүсірепов).

Жоғарыдағы мысалдарға зер сала отырып, үстеуден басқа сөз таптарының пысықтауыш қызметінде жұмсалуды, көбінесе синтаксистік қоршауға, қандай грамматикалық тұлғада келуіне, сонымен қатар, кейде сөздің лексикалық мағынасының ерекшелігіне байланысты болып отыратынын байқау қиын емес. Көсемше етістіктердің пысықтауыш қызметінде жұмсалуды олардың етістік баяндауыштың алдында келіп, субъекті әрекетінің болу, істелу тәсілін, т.б. білдіруіне байланысты. Егер оны сөйлем баяндауышының орнына қойса, онда ол баяндауыш болып ұғынылар еді. Өйткені оның грамматикалық табиғаты соған бейім. Сол сияқты, сын есімдердің пысықтауыш болуы да оның етістік-баяндауышқа қатысты айытылуына байланысты. Ал, жеке күйінде пысықтауыштық мәні жоқ зат есімдердің бұл қызметте жұмсалуды қандай грамматикалық тұлғада (септік жалғауларында) келуіне және олардың лексикалық мағынасына бағынышты болып отырады. Мысалы, қалам, дәптер тәрізді конкретті зат есімдер қандай грамматикалық тұлғада қолданылып, қандай сөзге қатысты айтылса да, пысықтауыштық мәнге ие бола алмайды.

Онан соң, осы айтылып отырған сөз таптарының әрқайсысы (әрине, үстеуден басқалары) пысықтауыштың барлық түрлерін жасай алмайды. Олардың әрқайсысы өздерінің лексика-грамматикалық мағыналарына сәйкес пысықтауыш мүшелердің белгілі бір түрлерін ғана жасай алады. Мысалы, көсемшелер амал пысықтауыш және мақсат пысықтауыш мүше бола алады. Ал, пысықтауыштың басқа түрлерінің қызметінде көсемшелердің қолданылуы – аса сирек кездесетін құбылыс. Сол сияқты, сын есімдер мезгіл, амал пысықтауыш қызметтерінде қолданылығанымен, басқа ыңғайда көп байқала қоймайды, т.б.

Пысықтауыштардың мұндай жасалу жолдары көп реттерде, әсіресе, есім сөз таптары ыңғайында толықтауыштың жасалу жолдарымен астасып жатады. Сол себептен де қазақ тіл білімінде пысықтауыштар мен жанама толықтауыштардың ара жігін айыру мәселесі ұзақ айтыс туғызғаны мәлім. Өткен ғасырдың 50-жылдарына дейін шыққан жеке оқулықтарда, кей ғылыми еңбектерде септік жалғауларында тұрған есім сөздерді олардың мағынасы мен контекстегі синтаксистік қызметіне қарамай, жанама толықтауыш деп талдау басым болды. Әрине, мұндай бағыт сөз мағынасы мен оның функциялық ерекшелігін еске алмаудан туғандығы айқын.

Пысықтауыштар, жоғарыда айтылған жасалу жолдары мен тәсілдеріне ылайық, өздері пысықтайтын мүшемен қабысу және менгеру арқылы байланысады. Бұл тұста барыс, жатыс, шығыс септік жалғауларының көнеленуі арқылы жасалған үстеулердің өздері пысықтайтын сөзбен (етістікпен) қабысу арқылы, ал осы септіктердің тура мағынасында (көлемдік – мекен, кеңістік, бағыт) қолданылуының менгеру арқылы байланысатынын ескеру қажет. Мысалы: *Ауылдан шығып, қалаға бет алдық (меңгеру); Сүрінп кетіп, етпетінен құлап түсті (қабысу); Кешке қарай келіп қалар (қабысу) т.б.*

Пысықтауыштар да, сөйлемнің басқа мүшелері сияқты, құрамына қарай күрделі және үйірлі болып келеді. Дара пысықтауыштар бір ғана сөзден жасалады. Пысықтауыштардың мұндай құрамдық типін жасайтын, негізінен, үстеулер (дара үстеулер). Үстеулер өз мәніне, мағынасына сай сөйлем құрамында басқа сөздердің көмегінсіз-ақ дара тұрып та пысықтауыш қызметінде қолданыла алады. Бірақ бірсыпыра сөздер пысықтауыш қызметінде арнаулы грамматикалық қосымшаларды қабылдаумен бірге, басқа сөздермен бір тіркесте айтылғанда ғана жұмсала алады. Дегенмен, мұндай тіркестер тұтас, күрделі пысықтауыш мүше ретінде ғана ұғынылады. Мұндай күрделі пысықтауыштардың жасалу жолдары, негізінен, мына төмендегідей:

1) Негізгі сөздер мен көмекші сөздердің (көмекші есімдер, демеулер) тіркесінен жасалады. Мұндай тіркестердің бірінші сыңары болып, көбінесе, мезгіл мәнді сын есімдер мен зат есімдер, сілтеу есімдіктері, қимыл есімдері, кейбір күй-қалыпты, мекен-орынды білдіретін сөздер жұмсалады. Тіркестің екінші сыңары қызметіндегі көмекші сөздер қосымшасыз (демеулер) немесе әр түрлі септік жалғаулары арқылы (көмекші есімдер) пысықталатын мүшемен байланысады.

Таянған сайын сыңсыған ызың анығырақ шығады, таянған сайын жүрек елжіреп өксиді. Тез басып демігіп келсем, өзеннің жағасында бір түп талдың түбінде көзінің жасын көл қылып егіліп, зар жылап отырған Мұслимажан екен (С.Сейфуллин). Өлке бойында Жаппасбай ауылы атақты, даңқты ауыл: бір кезде аруағы жер жарып, аймағын бір шыбықпен айдаған ауыл. Міне, осы оқиғадан бері байлар бізге қатерін тігіп отыр. Жақыптан кейін Рабиға сөйледі. Одан кейін бір-екі батырақ шығып сөйледі (Б.Майлин). Енді шай үстінде Абайдан осы жолдың бейнеті, қауіп-қатері, ауыртпалығы қандай екенін сұрастырды (М.Әуезов). Мұндай күрделі пысықтауыштардың екінші сыңары қызметіндегі көмекші сөздер екі түрлі қызмет атқарады: біріншіден, олар екі негізгі сөздің (түйдекті тіркестің бірінші сыңар болып табылатын негізгі сөз бен пысықталатын мүшенің) арасын байланыстырады. Екіншіден, өзінен бұрынғы негізгі сөздің мағынасын нақтылаушы, сол

сөзді басқа бір мүшемен пысықтауыштық катынаска икемдеуші дәнекер де болады,

2) мезгіл мәнді туынды сын есімдер мен құбылыс-процесті білдіретін есімдер тіркесі: **Қысқы күйзелісте Игілік кіресіне еріп көшіп келген (Ғ.Мүсірепов);**

3) сондай сын есімдер мен мезгіл мәнді сөздердің тіркесі: **Бірақ соңғы әзірде Раушанда да өзгеріс бар сияқтанады (Б.Майлин);**

4) сілтеу есімдіктері мен процесс-құбылысты, мекен-орынды білдіретін зат есімдер тіркесі: **Оның рас-ау, қарағым! Бірақ жаңа кеш бата сол Мұсақұлға зорға кеп жетіп ек... Түн ішінде, мына боранда қайда барады (М.Әуезов);**

5) мезгіл-мәнді туынды сын есім, сан есім және мезгіл мәнді зат есімдер тіркесі: **Бірақ осы соңғы екі жылда Жұмағұл орын тапты (М.Әуезов);**

6) мезгіл мәнді сөздерден немесе көлем-кеңістік мәнді сөздерден құралған изафеттік тіркестер: **Содан Сәйгелдің ауылына келсем, Ер-мек қызын ұзатпақшы болып той қылып жатыр екен (Майлин). Енді 1921 жылдың күзінде «банды» деген бәле шыға бастаған соң, момын шаруа тағы да тыныш ұйықтай алмауға айналды (Сейфуллин);**

7) күрделі сан есімдер тіркесі: **Елу бесте біз-дағы сенісер адам таптық па? (Абай);**

8) үстеулердің тіркесі: **Былтыр ала жаздай серілік құрып, ел қыдырып, қыз-келіншекпен сауық-сайран салмадым ба (М.Әуезов).** Мұндай бір түйдек болып келіп, күрделі пысықтауыш жасайтын үстеулердің біріншісі біршама үлкен кезенді білдіреді де, екінші сыңары бір шама қысқа, аз уақытты білдіретін болады;

9) -дай тұлғалы туынды сын есімдер өз анықтауышымен бірге етістікке қатысты болғанда күрделі пысықтауыш болады: **Жаураған қойдай бүрісіп, ұйлығып қалыпты (Газеттен);**

10) күрделі пысықтауыш жасайтын сөз тұлғаларының қатарына көсемшелік, есімшелік тұлғаларды, кимыл есімдерін де жатқызу қажет. Бұлар сөйлем құрамында көбінесе өздерін нақтылайтын, саралайтын басқа сөздермен бірге жұмсалады: **Үркіп қалғандықтан аңғара алмапты... Осындай қарбаласта «бармақ басты, көз қысты» боп талай момынның тоқты-торымы сотқар ауылдардың жемі боп жүреді (М.Әуезов). Игілікке істелетін жұмыс болған соң, жөндеп істегенге не жетсін... Доспол мен Қасен тумалас. Насыбай тостағанға бола төбелеснесе қайтеді (Б.Майлин). Міне, енді Кудряның ізін, кімдермен байланыс қылатынын астыртын жансыз жүріп біліп, ұстауға әрекет қылуға политюбро Хамитті жұмсап отыр (С.Сейфуллин). Оспан... борбайлай қамшылап құйғыта жөнелді (Әуезов).**

Есімшелер мен көсемшелер, кимыл есімдері өздерінің лексика-грамматикалық ерекшелігіне лайық әр уақыт өздерін нақтылайтын, саралайтын сөздерді керек етеді. Сөйлем ішінде мұндай есімшелік, көсемшелік, кимыл есімдік шумақтардың көпшілігі өз арасында жіктелмейтін лексика-грамматикалық тұтас топ есебінде бір ғана күрделі мүше қызметін атқарады. Күрделі пысықтауыш қызметінде жұмсалған шумақтардың құрамынан сөйлемге тән элементтердің бәрі табылмайды. Жоғарғы мысалдар құрамындағы «*осындай қарбаласта*», «*жөндеп істегенге*», «*насыбай тостағанға бола*» шумақтарын шартты түрде болса да, сөйлем құрамына тән грамматикалық қатынастарға ажыратуға келмес еді.

Қазіргі қазақ тілінде үйірлі пысықтауыш мүшелер де мол кездеседі. Үйірлі пысықтауыштар құрамында, күрделі пысықтауыштардай емес, өз алдына дербес қарастырғанда сөйлемге тән предикативтік қатынастың ізін айыруға болады. Егер аса жайылыңқы құрамды үйірлі пысықтауыш болса, оның құрамынан бастауыш-баяндауыштық қатынас қана емес, тұрлаусыз мүшелерді де ажыратуға болады: *Өзі жоқпта Нұрыштың қақпанына оп-оңай түскеніне ол айқай салмады, бишара қартқа нали сөйледі (Х.Есенжанов). Мәз болады болысың арқаға ұлық қаққанға (Абай)*. Алдыңғы сөйлем құрамындағы «*өзі жоқпта*» үйірлі пысықтауышты тек бастауыш пен баяндауыштан ғана құралған болса, соңғы сөйлемдегі «*арқаға ұлық қаққанға*» үйірлі пысықтауыш құрамында басқа тұрлаусыз мүше де (*арқаға*) бар.

Пысықтауыштар мағыналық жағынан, негізінен, алты топқа бөлінеді. Олар: мезгіл, мекен, мақсат, амал, себеп, мөлшер пысықтауыштар.

4.1 Мезгіл пысықтауыш.

Мезгіл пысықтауыш істің орындалу мезгіл-мерзіміне байланысты түрлі мағыналық мәнер білдіретін жеке сөздер мен сөздер тіркесі болып келеді. Мезгіл пысықтауыштардың бір тобы ешқандай нақтылығы жоқ мезгіл-мерзімді білдірсе, енді бір тобы біршама дәл мерзім-уақытты білдіреді. «*Ол кеше келді. Ол сағат бесте келді*» деген сөйлемдердегі «*кеше*» сөзінен гөрі «*сағат бесте*» дейтін тіркестің біршама дәл уақытты білдіретіні айқын. «*Кеше*» сөзі өтіп кеткен уақыттың кез-келген күнін білдіруі де мүмкін және дәл кешегі күннің өзі болғанда да оның қай мерзімі екендігі белгісіз. «*Сағат бесте*» деген тіркес сол күннің дәл қай мерзімі екендігін дәл көрсете алады.

Мезгіл пысықтауыш қызметінде жұмсалатын сөздер әр алуан және ол сөздерді осы қызметке икемдейтін грамматикалық тұлғалар да әр түрлі. Ең алдымен мезгіл пысықтауыш болатын сөздер, әрине, мезгіл үстеулері. Сонымен қатар бұл қызметте мезгіл мәнді зат есімдер,

кимыл-процесті білдіретін сөздер, көсемшелер, сын есімдер, негізгі сөздер мен көмекші сөздер тіркесі, т.б. қолданыла алады.

1) Мезгіл үстеулердің біразы дерексіз мәнді мезгіл-мерзімді білдіретін пысықтауыштар жасайды: *Оқыста сыртқы есік ашылды да, Мағышқа тура қарама-қарсы қарап, үйге кіріп келе жатқан Абай көрінді...* (М.Әуезов).

Кейбір мезгіл үстеулері біршама анық, біршама шектелген мезгіл-мерзімді білдіретін пысықтауыш жасайды. Мысалы: ... *комендант жаздай құрғақ айқаймен жүрді де, қыс түскесін үні өшті* (С.Ерубаев). *Қараңғы інірде* өзеннің арғы бетінен таныс белгі берілген дауыс естілді (F.Мүсірепов).

Мезгіл үстеулердің дерексіз уақытты, әлде біршама шектелген, біршама анық мезгілді білдіруі олардың этимологиясымен ұштасып жатады. *Оқыста, қапелімде, жөпелдемеде* т.б. тәрізді сөздер дерексіз мерзімді білдіретін болса, *жаздай, қыстай, күздей* т.б. тәрізді сөздер олармен салыстырғанда, біршама айқын мерзімді білдіретіні белгілі.

Мезгіл үстеулерінің мағынасын нақтылап, дәлелдеудің, сөйтін біршама айқын мерзімдік ұғым берудің бір тәсілі – оларды өз ара тіркестіріп қолдану болады. Мұндай реттерде жалпы мағыналы сөзден гөрі біршама шағын мерзімді білдіретін сөз қолданылады. Мысалы: *Былтыр ала жаздай серілік құрып, ел қыдырып, қыз-келіншекпен сауық-сайран салмадым ба* (М.Әуезов). *Жұмыскерлерді кеше кешке қонақ етіп, бүгін қоштасып қалғалы тұр* (F.Мүсірепов). *Ертен танертең тағы сол күй басталды* (М.Әуезов).

2) Мезгіл пысықтауыш қызметінде жиі кездесетін сөздер – зат есімдер. Мұндай қызметте мезгіл мағыналы зат есімдермен қатар түрлі құбылыс, процесс атаулары болатын зат есімдер де қолданыла алады.

Мезгіл мәнді зат есімдер атау, ілік, табыстан басқа септік жалғауларда келеді: *Көктемде бұл жел – игілік желі* (М.Әуезов). *Жас уақытта көңіл гүл* (Абай). *Осы күзге Құнанбай тағы да бір топ жанды қырына алыпты...* *Бұл күніннен мынадай адамшылық, қиянаткерлік, зұлымдыққа барған соң, ілгеріде кім боларсың* (М.Әуезов). Құбылыс, процесс аттары, кей дерексіз ұғым беретін зат есімдер, көбінесе, жатыс септікте тұрып мезгіл пысықтауыш болады. Мысалы: *Егесте сойыл соғар, еседі құм қабар* (Мәтел). *Жауында...* *басқалар жатса да, малышы жатпайды* (F.Мұстафин). *Таршылықта қайраңдап, Кеңшілікте ойрандап. Көп батырға қалдыңыз* (Абай). Мұндай сөздер кейде өз анықтауышымен бір топ құрап барып мезгіл пысықтауыш болады. *Ал, Инеш болса бұл сабақта алдыңғы столға отырғысы келді* (С.Шаймерденов). *Қысқы күйзелісте Игілік кіресіне ілесіп келген. ...Олар мына боранда қашып құтылғылары келеді* (F.Мүсіре-

пов). Бұл сөйлемдер ішіндегі мезгіл пысықтауыш қызметінде жұмсалған сөз тіркестері – «бұл сабақта», «қысқы күйзелісте», «мына боранда». Негізгі мән зат есімдерде (*сабақ, күйзеліс, боран*) болса да, дәл осы қызметте оларды өзін анықтайтын сөздерден бөліп, дара қарастыруға келмейді.

Жатыс, кейде көмектес септік жалғауларында келіп кейбір сапалық сын есімдер де мезгіл пысықтауыш болады: *Салқында әлсіреп, өздігінен өліп қырыла бастайды (М.Әуезов). Қаранғыда қорқытқан күшті дүрсілді жарықта* көзімен бір көргісі келіп, артына қарады *Жамал (Ғ.Мұстафин). Бірінен-бірі қызық романдарды күндіз оқуға тоймай, түн жарығымен де оқығысы келеді (М.Әуезов).*

3) Жатыс септіктегі **-ған, -ар** тұлғалы есімшелер мен сан есімдер де мезгіл пысықтауыш қызметінде қолданыла алады: *Қазір қоштасарда мен саған осыны ғана айтып қалармын (Ғ.Мүсірепов). Туғанда дүние есігін ашады өлең (Абай).*

Есімшелік тұлғалар бұл қызметте өзіне бағынышты сөздермен бір тіркесте тұрып та қолданылады: *Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ (Абай). Сусан жүргенде көзіміз қайта-қайта түскен (Ғ.Мүсірепов).*

4) **-ғалы, -а/-е, -й** тұлғалы көсемшелер де сөйлем құрамында мезгіл пысықтауыш болады. Бұл қызметте олар, көбінесе, өзіне бағынышты есім сөзбен тіркесте (мұндай күрделі құрылым тұрақты сөз тіркесі де, еркін тіркес те болуы мүмкін) қолданылады. Мысалы:

– *Онда, Байжеке, сен сол маңға көз байланбай жетіп, жолдың бұрау-бұлтарысы мен талы қалың бергі жарқабақтың астын байқай берсең қайтеді? (Ғ.Мүсірепов). Қорықтан кун шыға атқа мінейік (М.Әуезов). Көзі кеткелі жұрттың көбін аяқ басысынан, тіпті есік жабысынан, адам көңілін сөз әуенінен танитын (Ғ.Мұстафин).*

5) Мезгіл пысықтауыш болатын сөздердің үлкен бір тобы – көмекші есімді және септеулік шылаулы түйдекті тіркестер.

Мезгіл пысықтауыш болатын көмекші есімді түйдекті тіркестер, көбінесе жатыс, шығыс септік жалғауларында тұрады. Мысалы: *Ет артынан Сүйіндіктің көптен сауғызып отырған қысырларының сары қымызы да келді (М.Әуезов). Заводты жүргізіп жібер деген Ушаковтың хабары да осы борандардың алдында келді (Ғ.Мүсірепов). Қадірбай бұл мәжілістер тұсында даңғыл жолға түскендей боп жазылып кетті (М.Әуезов). Адам қуаныш үстінде қайғырып, қайғы үстінде қуана алмайды (Ғ.Мүсірепов).* Бір көңіл аударарлық жәй – мезгіл мағынасын беретін мұндай көмекші есімді түйдекті тіркестердің бірінші сыңары болып күй-қалыпты, процесті білдіретін сөздер немесе белгілі мерзімге тән құбылыс аттары ғана жұмсала алады.

Мезгілдік мән туғызып, сөйлем құрамында мезгіл пысықтауыш қызметін атқаратын тіркес жасайтындар, көбінесе *үсті, арты, алды, тұсы* тәрізді көмекші есімдер ғана.

Негізгі сөздер мен *кейін, дейін, бері, бұрын, бастап, соң, сайын, таман, жақын* шылауларының тіркесі де мезгіл пысықтауыш қызметінде жиі қолданылады. Бұл мәнде аталған шылаулармен тіркесетін негізгі сөздер: мезгіл мағыналы зат есімдер (*сәуірдің он бесіне дейін, сол күннен бастап*), құбылыс пен процесті білдіретін зат есімдер (*соғыстан бұрын, айтыстан кейін*), **-ған** тұлғалы есімшелер, **-у** тұлғалы қимыл есімдері (*сөйлеуден бұрын, келген соң*), модаль сөздер, т.б. Мысалы: *Сондықтан ат Амантайдың алып ұшқан көңіліне серік болмай, аттаған сайын сүрініп зорға жетті (С.Мұқанов). Неміс армиясы күн сайын бөгеліске көбірек ұшырап, ілгері аттай алған жоқ; Бірақ әр айтқан кейін бір жағы жеңіске, бір жағы жеңіліске жақындай берді (Ғ.Мүсірепов). Үш бала биыл көктемнен бері бір кішілеу қайыққа ие болыпты (М.Әуезов). Бекітуден бұрын өз ара бір сөйлесерміз, – деп, Ушаков бір уәде аңғартып қалды (Ғ.Мүсірепов).*

Көмекші есімдермен, шылаулармен келген түйдекті тіркестер жанама толықтауыш немесе мекен пысықтауыш қызметтерінде де жұмсалуды мүмкін. Олардың мұндай функциялық әр қилылығы, көбінесе, олармен тіркесетін негізгі сөздердің мағыналарына байланысты болады.

4.2 Мекен пысықтауыш.

Мекен пысықтауыш іс-қимылдың бағытталған мекенін, шығар жерін, тірелер орнын білдіреді.

Мекен пысықтауыш қызметінде қолданылатын арнаулы сөздер – мекен үстеулері: *кейін, әрі, әріде, жоғары, төмен, алда(н), артта(н), үске, іште, әлдеқайдан, тысқары, осында, сонда, мұнда, т.б.* Мысалы: *Дәл шаңқай түс кезінде Құнанбай шарт киініп, Байсал, Майбасарды ертіп, тысқа шығып кетті (М.Әуезов). Аяңдап кеткенде алдымызда отыратын Семен Зонин еңбектегенде ең артта қалды (Ғ.Мүсірепов). Жоғары, төмен үйрек-қаз ұшып тұрса сытылдап (Абай). Полк ілгері жүріп кетті (Ғ.Мүсірепов).*

2) Мекен пысықтауыш қызметінде, сонымен бірге, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларында тұрған есім сөздер де жұмсалады: *1944 жылдың 24 февралі күні штабка шақырып алып,... Қызыл жұлдыз орденін табыс етті... 1954 жылы Самарканд қаласында тері аурулары жөнінен кандидаттық диссертация қорғайды... Тағы бір кезде Ғабитхан әдейілеп тұрып Қарашоқыға, Күңкенің ауылына барып, екі қоржын басы кітап әкелді (М.Әуезов).*

Барыс жалғаулы есімдер істің, қимылдың бағытталған не тірелер мекенін білдіреді де, жатыс жалғаулы есімдер іс-қимыл болған мекен-орынды көрсетеді. Ал, шығыс жалғаулы сөздер іс-қимыл басталған орнын, мекенін білдіреді. Сөйтіп, септік жалғауларының ауысуымен бірге мекен пысықтауыштардың мән-мәнері де өзгеше болып отырады.

Мұнымен бірге мекен пысықтауыш болатын сөздердің лексикалық мағынасының да белгілі дәрежеде әсері болатынын ескерген жөн. Кез келген сөз барыс, шығыс, жатыс, көмектес септіктерінде тұрып мекен пысықтауыштық мәнге ие бола бермейді. Мекен-көлемдік мәні жоқ сөздердің аталған септік жалғауларында келіп, тек қана жанама толықтауыш болатындығы бұдан бұрын айтылған болатын. Сондықтан, аталмыш септік жалғауларында тұрып, мекен пысықтауыш болатындар, негізінен жер-суға байланысты атаулар, нақтырақ айтқанда, қалайда болса мекендік мәні бар, біршама аумақ-көлемді білдіретін сөздер ғана. Дегенмен, қазақ тілінде кейбір сөздердің әрі толықтауыштық, әрі пысықтауыштық мәнде жұмсалуды кездесіп отырады. Мысалы, ауызекі сөйлеу тілінде болсын, көркем әдебиетте болсын *Әкем жылқыда жүр, ол малға кетті* («*Әкем жылқы фермасында жүр, ол мал қыстайтын жерге кетті*» деудің орнына) тәрізді қолданыстар кездесе береді. Мұндағы «*жылқыға*», «*малға*» сөздерін қалайда мекен пысықтауыш деп тануға тура келеді. Мұны осы сөздердің ауыспалы мәндері шешеді. Сөйлем арқылы беріліп отырған хабар мазмұны кез келген мал баққан қазаққа түсінікті. Бұл, бір жағынан, көп сөзбен берілуге тиіс ойды бір сөзге сыйғызып, ықшамдап берудің де бір тәсілі. Бірақ осылар немесе осыған ұқсас сөздер барлық уақытта мекен пысықтауыштық мән береді деген тұжырым жасауға негіз бола алмайды. Дұрысында, мұндай сөздер өзінің тура мағынасындағы қолданысында жанама толықтауыштық мән береді. Аталған ерекшелік – сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы өзара тығыз қатысымдық әрекеттен, психологиялық тығыз байланыстан, түсіністіктен пайда болатын құбылыс.

3) Мекен пысықтауыш қызметінде **қарай, таман** шылауларымен және **алды, қасы, басы, жаны, түбі, маңы, бойы, арасы** тәрізді көмекші есімдермен келген тіркестер басқа сөздерге қарағанда мекен-орынды біршама анығырақ, дәлірек көрсетеді. Бұл ерекшелік, әрине, шылаулар мен көмекші сөздердің грамматикалық қасиетінен туып жатады. Мысалы: *Түнге қарай жауынгерлерімді көптің алдына қойсам, күндіз жол бойын өрлей, әр сайдың қабағына қоям* (Ғ.Мүсірепов). *Қалың топ – бата оқушы шаңқай түс кезінде сансыз көп салт атты боп күнбатыстағы Жәнібекке қарай тартты... Салиқа қыз... осы Балқыбек басында болатын* (М. Әуезов). *Көз алдыма тұмсығын қарға тығып, өлген су тышқандай бүкшіп жатқан манағы жау қа-*

питаны келеді... Бірақ Москва түбінен жау армиялары оқыс шегінгенде, мрамор біздің қолға түсіп қалыпты (F.Мүсірепов). Мұндай қызметте қолданылатын түйдекті тіркестердің бірінші компоненті болып жер-су аттары, мекен-көлемдік мән бере алатын басқа сөздер жұмсалады. Егер бірінші компонент қызметінде басқа мағыналық топқа жататын сөздер қолданылса, онда мұндай тіркестер мекен пысықтауыш та бола алмас еді.

Көмекші есімді түйдекті тіркестер бұл қызметте шығыс, жатыс, барыс, көмектес септік жалғауларында тұрып жұмсалады. Басқа септік жалғауларын (атау, ілік, табыс) иемденген сөздер мекендік мән бере алмайды. Мысалы: – Гитлер енді Москва маңын көре алмайды, бұл анық, – дейді тағы да Ревякиннің даусы (F.Мүсірепов). Осы сөйлемдегі «Москва маңын» тіркесі табыс септік жалғауымен түрленіп, тура толықтауыштық мәнге ие болған.

Сонымен, көмекші сөзді түйдекті тіркестердің мекен пысықтауыш болуы олардың бірінші компоненті қызметіндегі негізгі сөздердің лексикалық мағынасына және көмекші сөздің грамматикалық тұлғасына байланысты болып отырады.

4.3 Амал (сын-қимыл) пысықтауыш.

Пысықтауыштың бұл түрі істің, қимыл-әрекеттің сапасы мен белгісін, сынын және орындалу тәсілін, амалын білдіреді. Мағыналық жағынан бұларды екі топқа: 1) істің сын-сапасы мен белгісін білдіретін пысықтауыштар және 2) істің орындалу тәсілі мен амалын білдіретін пысықтауыштар деп бөлін қарастыру мақұл. Бұл екі топта жұмсалатын сөздердің сипаты да осыны қажет етеді.

1. а) Сын-сапаны, белгіні білдіретін пысықтауыштар қызметінде жұмсалатын сөздер – ең алдымен үстеулер. Олар: *едәуір, оншама, шапшаң, әлініше, пәрменініше, біржолата, тікелей, іле-шала, әрең-әрең, дереу, жедел, жатпай-тұрмай, ашықтан-ашық, т.б.* Мысалы: *Жақын ауылдарға тегіс шапшаң кісі шаптырыңдар. Ұйқысы қатты еді, әрең ояттым (Т.Әлімқұлов). Теніз тағы да алай-түлей долданып болар, – дейді Володя (F.Мүсірепов).*

Осы қызметте -ша/-ше жұрнағы арқылы есімдерден жасалған туынды үстеулер де қолданылады: ... *Әнді сүйсең, менше сүй (Абай). Турникке ойнағанда ол ұршықша үйірлетін (Газеттен). Құмырсақдай қатпаған сұрәулт түсті жауға қарсы Совет адамдары ерлерше күресті.*

ә) Іс-қимылдың сапасын, белгісін білдіріп, амал пысықтауыш қызметінде жиі жұмсалатын сөздер – сын есімдер. Бұл қызметте негізгі сын есімдер де, сонымен қатар басқа сөз таптарынан жұрнақтар

арқылы жасалған туынды сын есімдер де кездеседі. Мысалы: *Мирошник сыпайы ғана езу тартты да, қолымды қысып отыруға нұсқады... Сол біраз калжыңмен талай күнгі азап ауырлығын жуып тастағандай, жауынгерлерім жеңіл жүрпін келеді... Жалғыз зар қаққан домбыра үні әлсіз сарнады (Ғ.Мүсірепов). Жақсы айтты-ау... Салтанаттың алтынды шолпысы бірде жінішке шыңғыр салып, бірде сылдырай түседі (М.Әуезов).*

Туынды сын есімдердің ішінде көп жұмсалатындары – **-дай/-дей** аффиксі арқылы жасалған сын есімдер: *Қазір-ақ үсті-басымыз малмандай болып, жаураған қойдай бүрсиеміз-ау... (Ғ.Мүсірепов). Бірақ, мына суретте сол жарастық шымыр денсаулыққа арманышыл көңіл күйіне жалғасып тұрғанын айтқанда, Лиза әлденеден ұялғандай қызарып кетті (Т.Әлімқұлов).*

б) Сын-сапалық пысықтауыш қызметінде **-ып/-іп** және **-а/-е/-й** тұлғалы көсемшелер де жиі қолданылады: *Нелла Борисовнаның өзі жақтауын пісіре түс дегендей шалқи жадырап, үй ішінде киетін кең қара жібек шалбарын сусылдатып, әрі-бері көлбендеп өтті (Т.Әлімқұлов).*

Көсемшелердің амал пысықтауыш мәнінде қолданылуы бұл сөздердің баяндауыштың тікелей алдында келуімен байланысты.

2. а) Істің орындалу тәсілі мен амалын, орындалу ерекшелігін білдіріп, амал пысықтауыш қызметін атқаратын сөздер: *ақырын, жай, жалма-жан, шатишаң тәрізді т.б. үстеулер: Көкіректегі байлаулы арыстан қозғалып, бостандықты ойлап ақырын қимылдайды (С.Сейфуллин).*

-ша жұрнағы немесе басқа да тәсіл арқылы (мысалы, көнерген септік жалғаулары арқылы) жасалған кейбір туынды үстеулер де істің атқарылу тәсілін, орындалу ерекшелігін білдіреді: *Кісі мінезіне жүйрік Әйгерім өзінше оқшау сын жасаған (М.Әуезов). Батыраш көк арбаны орталап салып алған шөптің үстінде шалкасынан жатыр да, екі жігіт оны ұстап отыр (Ғ.Мүсірепов).*

ә) Шығыс, жатыс, көмектес септікті кейбір есім сөздер де етістік баяндауышқа қатысты болып, амал пысықтауыш қызметін атқара алады. Мысалы: *Жүректен сүйтін еліңді, жұрт мейірін қандырдың (Сыздықов). Чиновникке тұңғыш қара көк көздерін кейіспен бұрды. Абайға соншалық мейірілі жүзбен, көз қиығымен бір қарап, бетін басып төмен илді (М.Әуезов).* Амал пысықтауыштық қызметте жұмсалатын мұндай сөздер, көбінесе, дерексіз зат атаулары болып келеді.

Есімдердің амал пысықтауыш қызметінде жұмсалыуына байланысты айтыла кетуге тиіс бір жәй – сондай есім сөздердің екі жақтылығы. Осыдан бұрын толықтауышқа байланысты ескертілгендей, кейбір есім сөздер көмектес септік тұлғасында екі түрлі түсінілуі мүмкін: жанама

объектілік мәнде немесе амал пысықтауыш мәнде. Дерексіз зат атауларын былай қойғанда, конкретті зат есімдердің өздері де көмектес септік тұлғасында екі түрлі сұраққа (*немен? қалай?*) жауап беруі мүмкін. Мысалы, «*Ол ауылға атпен келді.*» сөйлеміндегі «*атпен*» сөзіне *қалай?* деп те, *немен?* деп те сұрақ қоюға болар еді. Дегенмен, сөйлем құрамында өзінің бұрынғы заттық мәнінен ажырамаған сөздер жанама толықтауыш деп, ал, дерексіз зат есімдер және бұрынғы заттық мәнінен сөйлем құрамында ажырап қалған сөздер амал пысықтауыш деп танылғаны жөн (*кейіспен бұрылды, жақтырмаған қабақпен қарады*).

б) *Арқылы, құрлы* шылау сөздерінің есімдерге тіркесуі де амал пысықтауыштық мән береді: *Елеңдей қарасып, ақтар да тілмаш арқылы бұл хабарды есітіп, атыл-құтыл аттана жөнелді (С.Сейфуллин). – Несі бар, жаман Несіпбай құрлы істей алмас дейсің бе? (Б.Майлин).*

в) Кейде сөйлем құрамында *тәрізді, сияқты, сықылды* сөздерінің есімдермен тіркесі де етістік баяндауышқа қатысты болып, амал пысықтауыштық мән туғызады: *Тыңдаған жұртқа ол кекеш сияқты көрінеді. Есіктен кірді де, қалжыраған адам тәрізді отыра кетті босағаға (Қазақ әдебиеті).*

г) Сөйлемде *қарай, бойынша* сөздерімен келген тіркестер де амал пысықтауыштық қызметте қолданыла алады: *Бастықты бағыныштылары түріне қарай бағаламайды, тындырған ісіне қарай бағалайды... Оның жыл бойғы істеген ісі, бітірген шаруасы, келтірген пайдасы жылдық қорытынды бойынша сарапқа салынып, әділ бағасын алуы керек (Газеттен).* Дегенмен, бұл терізді тіркестер әр уақытта амал пысықтауыштық қызметте жұмсалады деп қорытындылауға болмайды.

Тіркестің бірінші сыңары болатын негізгі сөздің лексикалық мәніне және синтаксистік қоршауға қарай олардың сөйлем ішіндегі қызметі де құбылып отырады.

д) Бұл қызметте ең жиі жұмсалатындар – еліктеуіш сөздер. Еліктеуіш сөздер сөйлем құрамында, көбінесе, етістік баяндауышқа қатысты болады да, іс-қимылдың орындалу ерекшелігін, тәсілін білдіріп, амал пысықтауыш мәнін береді: *Дон өзені шұрк-шұрк тесіліп, қайта тасып кетті... Сөйткенше болған жоқ, төбеден тасталған екі граната ішке түсіп, гүрс-гүрс қатар жарылды (Ғ.Мүсірепов). Жүректен тиген қатты тепкіден Нұрғаным талықсып барып, сылқ құлап түсті (М.Әуезов).*

Еліктеуіш сөздер және кейбір есімдер *е-*, де көмекші етістіктерімен немесе басқа бір көмекші етістікпен тіркесіп, тұтас тіркес күйінде амал пысықтауыштық қызмет атқарады: *Жұқа көкше мұз сынған айнадай жалт-жалт етіп сумен бірге атылып, сыңғырап келіп жазаға түсіп жатыр. Өткелді өткел деп сұрау керек (Ғ.Мүсірепов).*

Еліктеуіш сөздерден жасалған көсемше етістіктер де іс-қимылдың тәсілін, істелу ерекшелігін білдіреді: *Абылғазының көңілі жүйріктігіне сүйсініп кеткен Абай сақылдап күліп жіберді (М. Әуезов).*

е) Кейде *бірге* көмекші есімімен келген түйдекті тіркестер де амал пысықтауыштық мән береді: *Жұқа көкшемүз сынған айнадай жалт-жалт етіп, сумен бірге атылып, сыңғырап келіп жазаға түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов).*

4.4 Мақсат пысықтауыш.

Пысықтауыштың бұл түрі іс-қимылдың арналған мақсатын, көздеген нысанасын білдіреді.

Мақсат пысықтауыш төмендегідей жолдармен жасалады:

1) *Әдейі, әдейілеп, арнайы, жорта, қасақана* тәрізді мақсат мәнді үстеулер: *...Абай үшін жүйрік домбыраны әдейі Әйгерім үшін тартатын (Әуезов). Ол қасақана қырыс сөйледі.*

2) *-ғалы* тұлғалы көсемшелер сөйлем құрамында, негізінен, екі түрлі мәнде (мезгілдік, мақсаттық мөндерде) ғана қолданылады. Соның ішінде, мақсатты білдіруі – бұл көсемшелердің басты мағынасы болса керек. Ал мезгілді білдіруі – тіркесетін сөздің ықпалымен синтаксистік қоршауға байланысты беретін мағынасы. Мысалы: *Мен оның кескінін көргелі қанша үңілсем де, қарауытып кеткен жүзіне, бетіне батып кеткендей мұрнына жарық дұрыстап бір түспей қойды (Ғ.Мүсірепов).*

3) Осы қызметте кейде *-а, -е, -й* және *-п* тұлғалы көсемшелер де жұмсалады: *Сығырайған білте шамның жарығымен лейтенант қағазын жазып отыр да, мен мінезін танығым кеп қадалып тұрмын (Ғ.Мүсірепов). Лосовский арқылы бір үміт бола ма деп келіп едім. Бағанағы топ артынан Абайдың хабарын біле келген екен (М. Әуезов).*

-а, -е, -й және *-п* тұлғалы көсемшелер мақсат пысықтауыш қызметінде дара жұмсалмайды, жоғарғы сөйлемдердегідей өздеріне қатысты, бағынышты сөздермен тіркесе тұтасып, үйірлі мүше болып қолданылады. Бұндай реттерде әлгі көсемшелерге қатысты сөздер тек қана есімдер емес, кейде бұйрық, қалау райлы етістіктер де болуы мүмкін. Мысалы: *Баламды медресеге біл деп бердім (Абай).*

4) Мақсат пысықтауыш қызметінде барыс септік жалғаулы қимыл есімдері де жұмсалады: *Қазір біз сол маңайды барлап қайтуға келеміз (Ғ.Мүсірепов). Енді ыңырышағымды арқалап, кезбені қойып, мынадай ел арасына байыздауға келдім (М. Әуезов).*

5) Қимыл есімдері үшін, мақсатымен, ниетімен сөздерімен тіркесіп келіп те мақсаттық мән туғыза алады: *Колхозшылар алдағы жылы егіннен мол өнім алу үшін қажырлы еңбек етуде (Газеттен).*

Жұмыста мұндай кемшіліктерді енді қайталау мақсатымен басқарма арнаулы қаулы қабылдады. Әкесі баласын қалайда көндіру ниетімен келіп еді.

4.5 Себеп пысықтауыш.

Пысықтауыштың бұл тобы – іс-қимылдың болу себебін не сол қимыл-әрекеттің болу-болмауына түрткі болған жағдайды, белгіні білдіреді. Мұндай пысықтауыштар қимыл-әрекеттің болу-болмауына қатысты себеппен қатар, іс-әрекеттің нәтижесінен, салдарынан болған ерекшеліктерді де білдіруі мүмкін. Сондықтан ғылымда оларды «себеп-салдар пысықтауыш» деп атау да бар. Мәселен, «*Ол қысылғаннан қызарып кетті. Ол аурулы себепті жиналысқа қатыса алмады.*» деген сөйлемдердің алдыңғысының құрамындағы «*қысылған*» деген сөзді «*қызарып кетті*» баяндауышының себебі деп танысақ, соңғы сөйлемдегі «*аурулы себепті*» тіркесі әрі «*қатыса алмады*» деген баяндауыштың себебі есебінде, әрі оған дейінгі басқа бір күй-қалып, процестің салдары болып ұғынылады. Сөйтіп, кейде себептік мән мен салдарлық мән бір-бірімен астасып жатады. Себептік мән туғызатын үстеулер қазақ тілінде көп емес және олар құрамы жағынан туынды түбірлер болып келеді. Себеп пысықтауыштың жасалу жолдары төмендегідей:

1) Себеп пысықтауыш себептік мән туғызатын үстеулер арқылы жасалады. Олар: *босқа, құр босқа, бостан-бос, текке, тектен-текке, бекерге, амалсыздан, лажсыздан, амал жоқтықтан, шарасыздан, әншейін, құр әншейін, жәй, жәйден-жәй* үстеулері. Мысалы: *Талайының үйіне жаңағы сөзді амалсыздан қосып, хат та жаздым (Ғ.Мүсірепов).*

2) **-ған** тұлғалы есімшеге **-дықтан** жұрнағының (қимыл есімі мен шығыс септік тұлғасы) жалғануы арқылы: *Осы күйлерді сезгендік-тен Абай әдейі үндемей кетті (М.Әуезов). Балға солай дәнiккендік-тен Қайыркеннің «араның ұясын таптым» деген сөзіне иландым да, соңына ердiм (С.Мұқанов).*

3) **-ған** тұлғалы есімшенің өзі де шығыс септікте тұрып себеп пысықтауыш қызметін атқара береді: *Председатель қысылғаннан абдырай қалды да, жөнді жауап қата алмады (Газеттен).*

4) **-ған** есімшелеріне *соң, себепті, үшін* көмекші сөздері тіркесіп келу арқылы да себеп пысықтауыш жасалады: *Әке-шешем кешке дейін тосады да, келмеген соң әкем малдың өрген жағына жаяу іздеп кетеді (С.Мұқанов). Мұғалім сабақ білмегені үшін балаға қатты ұрысты.*

5) *Көңiлшектік, жеңiлтектік, жалқаулық, кедейлік, байлық* тәрізді дерексіз зат есімдер шығыс жалғаулы түрде келіп себеп пысықтауыш

қызметін атқарады: *Кедейлігінен бе, дәуірлері жүріп-тұрған кезінде тізелерін батырғандықтан ба, бұл елде төре атаулыдан жексұрын кісі жоқ (С.Мұқанов). – Кедейліктен қол қысқа, шырағым, – деді шаруа (Ертегіден).*

б) Кейде көсемшелер де өз айналасындағы сөздермен бірге күрделі себеп пысықтауыш қызметін атқарады. *Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалын мал да түгелдемей, ұрын да келе алмай, өз әйелінен аса да алмай шырмалып жүр екен (М.Әуезов).* Әрине, көсемшелермен келген осындай тіркестерді кейде амал пысықтауыштармен шатастырып алу әбден мүмкін. Бірақ соларды баяндауыш мәнімен салғастырып, сонымен байланыстыра қараса, баяндауышта айтылған іс-әрекеттің себебі екендігін байқау қиын емес. Солай екендігі оның синтаксистік синонимімен салыстырғанда бірден көзге түседі. Жоғарғы сөйлемдердегі көсемшелі тіркесті «*әйелінен аса алмағандықтан шырмалып жүр екен*» деп айтатын болса, себептік мәні өзінен-өзі айқын болады.

4.6 Мөлшер пысықтауыш.

Мөлшер пысықтауыш іс-қимылдың мезгілдік созылу, көлемдік таралу мөлшерін немесе істің қайталану дәрежесін, істі істеуге объектілердің қатысу дәрежесін білдіреді.

Мөлшер пысықтауыш қызметінде ұзақ, қысқа сын есімдері мен көп, аз модаль сөздері, тегіс, жаппай, онша, сонша, бірен-саран, ондай, екеулеп, аз-аздан, азды-көпті, едәуір, бастан-аяқ, талай, бірталай, түгел, бірқыдыру, біртіндеп т.б. сан-мөлшерлік мәндегі үстеулер, сан есімдер, сан есімдер мен зат есімдер тіркесі, зат есімнің бойы көмекшісімен тіркесі т.б. жұмсалады. Мысалы: *Ұмытып барады екем: шайды мен шешеме ерін недәуір іштім... Әрқайсысына жүздеп жылқы, мындап қой бітеді (С.Мұқанов). Біздің өзбек халқы өмір бойы су ішінде жүреді (Ғ.Мүсірепов). Ол туралы Дәркембай қысқа айтты (М.Әуезов).*

Мөлшер пысықтауыш етістік баяндауышты пысықтап, соның сан-мөлшерлік дәрежесін білдіреді. Мән-мағынасы жағынан ол анықтауыштың кейбір топтарына ұқсас. (Жалпы тіл білімінде пысықтауыштарды етістіктің анықтауышы ретінде қарастыру бар). Мөлшер пысықтауыш қызметіндегі кейбір сөздерді есімнен болған мүшеге қатыстырып айтса, олар анықтауыш та болады. Мысалы, жоғарғы сөйлемдегі «*қысқа*» сөзін есіммен тіркестіріп, «*қысқа жіп*» ыңғайында қолданса, ол анықтауыш болар еді. Сөйтіп, мөлшер пысықтауыштың жасалуы етістік баяндауышқа қатысты болып, соған бағыныштылық қатынаста айтылуына байланысты болып отырады.

Мөлшер пысықтауыштар мағыналық жағынан үш түрлі топқа ойысады. Бір тобы – іс-әрекеттің мерзімдік созылуын, қанша уақыт болғанын білдіреді де, екінші бір тобы – іс-әрекеттің көлемдік, мекендік таралу, жайылу дәрежесін білдіреді. Мөлшер пысықтауыштардың үшінші бір тобы – баяндауыштың мәнін таза сан-мөлшер жағынан пысықтай анықтайды.

1) Іс-әрекеттің мерзімдік созылуын, мерзімдік жайылуын білдіретін мөлшер пысықтауыш қызметінде *ұзақ, қысқа, аз, көп сөздері мен едәуір, тез, бірталай, сонша, қанша, лезде* үстеулері жұмсалады. Мысалы:

Осы елдің өзінен шыққан жігіт болғандықтан, ұлықтың қасына ерген болса да, мынау айтылғанды тез аңғарды (М.Әуезов). Сергей тырс-тырс етіп тұрған тістерін қанша қатты басқанмен, тырсылдағын қойдыра алар емес (С.Мұқанов).

Осы мәнде сан есім мен мезгіл мәнді зат есімдердің тіркесі де қолданылады. Мұндай тіркестер атау, барыс, жатыс септік тұлғалы болады: *Базаралы тағы екі күн болыпты... Жатақтың мынау қазір жалаңаш қалған, баспанасыз қалған үйлерінің бәрін де бір-ақ сәтте көтеріп көшіріп әкетіпті (М.Әуезов).*

Сонымен қатар, *бойы* көмекші есімімен және *дейін, шейін, бері* шылауларымен келген тіркестер де мерзімдік созылуды білдіруге икем: *Он шақты күннен бері Абай Семейде каталашкада отыр (М.Әуезов). Менің творчестволық жолым бірталайдан бері оқон, айқастар арқылы өтті зой (Ғ.Мүсірепов). – Өмір бойы болса қайтеді, – дейді Қайырке. – Сыыр бағын өткен кісі бізден кем емес. Сыырлар түске шейін жайылғаннан кейін, мерзімді уақытында көлдің жағасына жусаттық (С.Мұқанов).*

Сан есімдер мен мезгіл зат есімдердің тіркесі, *бері, дейін (шейін)* шылауларымен және *бойы* көмекші есімімен келген тіркестердің мөлшерлік мәні мезгілмен ұштасып жататыны айқын. Бірсыпыра оқулықтарда бұндай синтаксистік топтарды мезгіл пысықтауыш деп талдауға да сол себеп болса керек. Бірақ бұлар айқын мерзім-уақытты білдірмей, солардың сандық мөлшерін ғана білдіре алады.

Мөлшер пысықтауыш қызметінде *бие сауым, сүт пісірім, көзді ашып-жұмғанша, қас қаққанша, қас пен көздің арасында* тәріздес мөлшерлік мәнде айтылатын тұрақты тіркестер де жұмсалады.

2) Іс-қимылдың көлемдік таралу, жайылу дәрежесін білдіретін мөлшер пысықтауыш қызметінде сан есімдер мен мөлшер, көлем мәнді зат есімдердің тіркесі жұмсалады: *Машина алтыс километр жүрді. Бала бір шақырым жүгірді.*

Көлем мәнді зат есімдер мен *дейін (шейін)* шылауларының тіркесі де осындай мағына береді: *Шыңғыс сыртындағы Бақанас, Байқо-*

иқарға дейін көшіп барыспақ (Әуезов).

3) Мөлшер пысықтауыштардың үшінші бір тобы, жоғарыда аталғандай, баяндауыштың мағынасын сан-мөлшер жағынан пысықтайды. Мұндай пысықтауыштар істің қайталану дәрежесін білдіреді: *Сол арыз көршілес Жетісу мен Семейдің екі жандаралының да кеңесін көп аралаған екен. Найман өзінің малын бір құса, қрестьян начальнигінің кегін және қуыпты* (М. Әуезов).

Қимылдың мөлшерлік шегін білдіреді: *1960 жылы электр энергиясын жылына үш триллионға дейін өндіруге болады* (Газеттен).

Іс-қимылға объектілердің қатысу дәрежесін білдіреді: *Бағанағы Абаймен келген жатақтар да тегіс осында жүр. Бұл шырайдың артынан мынау үйде көп отырмай. Байкөкше, Шәке, Баймағанбеттер біртіндеі сусып. Абайды іздеп шығып кетті* (М. Әуезов).

Іс-қимылдың сапалық мөлшерін білдіреді: *Әйеліммен кездесудің бір түрі онша ұнамайды да, ішімнен «отставитъ» деп, басқа бір түрін ойлап қараймын* (F. Мүсірепов).

Сондай-ақ, шана-шана, қора-қора, уыс-уыс, тай-тай тәрізді мөлшер мәнді қос сөздер көмекші етістіктермен бір тіркесте келіп сөйлем құрамында мөлшер пысықтауыш болады: *Су сіңіп борсыған балшықты... далаға шана-шана қылып төктірді* (F. Мүсірепов).

Қорытынды

Сонымен, сөйлемнің қатынас құралы болу қызметінде тұрлаусыз мүшелердің тұрлаулы мүшелерді жайылмаландыру арқылы ойды кеңейтіп, дәлдеп, нақтылап берудегі орны айрықша екені, тіпті, кей жағдайда олардың бұл қызметі тұрлаулы мүшелерден кем түспейтіні біршама талдауға түсті. Жоғарыда солардың әрқайсысының грамматикалық сипаты мен жасалу жолдарына біршама түсініктер берілді дегенге болады. Алайда, ауызекі сөйлесу барысында сөйлеушінің хабарды ықшамдап айту немесе стильдік жағынан түрлендеріп айту, оған эмоционалдық бояу қосу тәрізді субъективтік еркіне сай пайда болатын тұрлаусыз мүшелердің басқаша құрылымдағы кейбір стильдік баламалары қалыптасады. Р. Әмірдің айтуынша, мұндай құрылымдар тұрлаусыз мүшелердің бәріне де қатысты.

Мысалы: *Осы келгеннің өзінде де Тымақбайдың атын сұрап жегіп келіп отырмыз, – деді көзін жауаңдаттып* (Б. Майлин). *Орта мектепті бітірген соң бұлар бүкіл класс болып колхозда қалды* (С. Мұратбеков). Алғашқы сөйлемдегі «келгеннің өзінде» күрделі мезгіл пысықтауышын «келгенде» деген дара пысықтауышпен алмастыруға әбден болады және сол мезгіл пысықтауыштық мағынасын сақтап қалады. Бұл жерде автор кейіпкердің психологиялық күйзелісін көрсе-

ту мақсатында негізгі сөзге «өзі» сөзін қосып хабарды қоюландырып беруді көздейді. Расында да, кейіпкер сөзінде пысықтауыштың дара сөзбен берілген күйінен гөрі күрделі күйінде берілуі хабардың экспрессивтік мәнін аша түскені аңғарылады.

Келесі сөйлемде де сын-кимыл пысықтауыштың «*бүкіл класпен*» деген түрінің орнына «*бүкіл класс болып*» деген күйде берілуі хабардың мәнін аша түсіп тұр. Ғалым пысықтауышқа тән осындай синонимдік құрылымның сегіз түрлі жасалу жолын көрсетесе, толықтауыштың – үш, анықтауыштың – 2 түрлі жасалу жолын көрсетеді [14: 149-157].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1994.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999.
5. Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Пб., 1846.
6. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Пб., 1997.
7. Балакаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1997.
8. Русская грамматика (гл. ред. Н.Ю. Шведова). ч. II, – Москва, 1982.
9. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Ярцева). – Москва, 1990.
10. Закиев М.З. Татарская грамматика. Синтаксис. – Казань, 1995.
11. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988.
12. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. – Москва, 1962.
13. Серебrenников Б.А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков. // Сб. «Структура и история тюркских языков». – Москва, 1970.
14. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983.

Қ. ЖАЛАЙЫРИ: ЖАМИ-АТ ТАУАРИХ
(Жай сөйлем синтаксисі)

Мазмұны:

1. XV-XVII ғ.ғ.-ға тән жазбалар және Қ.Жалайыридің «Жами-ат тауарих» шығармасы.

2. «Жами-ат тауарих»-тың бізге жетуі туралы

3. «Тауарих»-тағы жай сөйлем түрлері

4. Сөйлем мүшелері

4.1 Тұрлаулы мүшелер

4.2 Тұрлаусыз мүшелер

5. Бірыңғай мүшелер

6. Айқындауыш мүшелер

7. Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі

Пайдаланылған әдебиеттер

Алғысөз

Жоғары оқу орындарында «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» атты пәннің оқытылғанына біраз уақыт болды. Бұл пәннен оқу құралдарының аздығы үнемі байқалып келеді. Мысалы, қазіргі уақытқа дейінгі оқулық ретінде қолданылып келе жатқан ең жаңа деп есептелетін еңбек – профессор М.Томановтың осы аттас оқулығы (1981, 1988, 2002 ж.ж.) мен доцент Е.Ағмановтың «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» (1986 ж.) аталатын еңбегі. Бұларға қосымша ретінде Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, Т.Қордабаев, Ғ.Айдаров, Б.Сағындықұлы тәрізді санаулы ғалымдардың көне түркі, орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілін зерттеуге арналған ғылыми еңбектері пайдаланылды. Бұл кітаптардың баспадан шыққанына көп уақыт болғандықтан, қазір ескіріп жарамсызданған немесе кітапханаларда өте аз мөлшерде қалған. Ал жаңадан жазылып жатқаны жоқтың қасында. Әсіресе, синтаксис тарихына қатысты тіпті жоқ. Бұны, біріншіден, тіл тарихында синтаксистік өзгерістердің баяу жүретіндігі, соған байланысты ұзақ уақытты қамтитындығымен, екіншіден тарихи синтаксис мәселесімен айналысатын ғалымдардың қазіргі таңда өте аз екендігімен түсіндіруге болады.

Ұсынылып отырған шағын еңбектің авторы боп отырған біз де бұл мәселемен тікелей айналысқан емеспіз. Алайда, жоғары оқу орнында ара-тұра осы пәннен сабақ беру кезінде пайда болған ізденісіміздің бір парасын оқыту кезінде септігі тиер деген ниетпен, қосымша оқу құралы етіп беруді жөн көрдік.

Оқу құралы Қ.Жалайыридың «Жами-ат тауарих» шығармасы туралы бұрын жазылған еңбектермен салыстырылып, ол еңбектерде терең талдауға түспеген жай сөйлем синтаксисін сипаттауға арналды.

Автор.

1. XV–XVII ғ.ғ.-ға тән жазбалар және Қ.Жалайыридің «Жами-ат тауарих» шығармасы

Қандай тіл болмасын, сол тілдің иесі болып есептелетін халықты басқа халық түрінен ерекшелендіретін ұлттық белгі ретіндегі басты категория болып табылады. Өйткені ол – өзін қолданатын халықпен бірге жасап, өсіп-өрбіп, дамып отыратын құбылыс. Қазақ тілі де тарихи тұрғыдан ХУ ғасырдан бастап мемлекеттікке ие болды деп есептелетін «Қазақ» аталатын халықтың тілі болып табылады. Және ол өзінен әлдеқайда бұрын пайда болған түркі тайпалар бірлестігінің тілі ішінде біртіндеп қалыптаса отырып, бір жағынан осы тілде сөйлейтін біртектес туыстас тайпалардың бірігіп, қазақ халқының қалыптасуына себепші болса, екінші жағынан, өзі де сол халықпен бірге өсіп, басқа туыстас халықтар тілдерінен ерекшеленіп, бөлініп шықты.

Қазір, енді бірнеше ғасырлық бодандық бұғауын бұзып өзіне-өзі келіп кемелденген, егемендік арқасында басқа да елдермен терезесі теңдеген тұста өткенге көз жүгіртіп, халқымыздың тарихымен бірге тілінің де даму тарихын бұрынғыдан да гөрі тереңірек әрі жүйелірек зерттейтін мезгіл жеткен тәрізді. Әрине, Кеңес дәуірі тұсында қазақ тілі тарихы зерттелмеді деп ауызды қу шөппен сүртуге болмайды. Өйткені қазақ тілін тарихи тұрғыдан зерттеуге дәл сол кезеңде біршама көңіл бөлінді. Әсіресе, бұл тұрғыда қазақтың өз ішінен шыққан Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, Н.Сауранбаев, Т.Қордабаев, Р.Сыздық, Ғ.Айдаров, Ә.Қайдар, М.Томанов т.б. тілші-ғалымдар қазақ тілі тарихын әр түрлі қырынан белгілі дәрежеде зерттеп, қазақ тіл ғылымының дамуына өз үлестерін қосты. Бұл ғалымдар зерттеулерінің негізіне сонау көне түркілік дәуірде тасқа жазылған ескерткіштерден бастап қазақ тілі дамуының түрлі кезеңдеріне қатысты жазбаша, ауызша тілдік материалдардың барлық түрін арқау етті. Зерттеу еңбектерінің басым көпшілігі ол материалдардың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық ерекшеліктеріне баса назар аударды да, ал синтаксис саласы тарихи тұрғыда терең зерттеле қойған жоқ. Бұл бағытта ауыз толтырып айтарлық екі еңбекті ғана айтуға болады, олардың бірі – профессор Т.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» (1964 ж.) кітабы болса, екіншісі – Е.Ағмановтың «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» (1991 ж.) аталатын ғылыми зерттеу еңбегі.

Т.Қордабаев еңбегінің өзіндік ерекшелігі сол – ол жазылуы қазақ халқының өз алдына мемлекет болып қалыптасуының алғашқы кезеңіне (XV–XVII ғ.ғ.) сай келетін, қазақ тілінде жазылған алғашқы шығарма ретінде танылып жүрген Қ.Жалайыридің «Жами-ат тауарих» шығармасы, басқа да қазақ тіліне жақын туыс тілдерде жазылған

(Әбілғазы ханның «Шежіре-и түрк») шығармалар мен ауыз әдебиеті үлгілерінің синтаксистік құрылысына арналады. Осы тұрғыдан еңбектің құндылығында дау жоқ. Алайда, профессор Р.Сыздық кезінде атап көрсеткендей, «еңбекте синтаксистік ерекшеліктер сипаттама түрінде берілген. Автордың өз тарапынан жасалған бірде-бір нақты тұжырымы не ой қорытындысы байқалмайды. Тіпті, өте-мөте терең де байыпты талдаулардың өзіне қорытынды жасалмаған.» [1; 110] Сонымен бірге, Т.Қордабаевтың Қ.Жалайыридің шығармасын М.Дулатидің еңбегімен бір деңгейге қойып (соңғысы парсы тілінде жазылған), оларды түркі тілдеріне ортақ мұра деп қарауының өзін сол шығармалардың тілдік ерекшеліктерінің толық та, терең зерттеуге алынбағандығынан деп қарау орынды.

Е.Ағманов өзінің жоғарыда аталған зерттеу еңбегінде қазақ тілі синтаксисін тарихи-салыстырмалы негізде қарауда көбіне көне түркі жазбаларының деректеріне сүйенеді. Бұл материалдардың тек қазақ тіліне ғана емес, жалпы түркі тектес халықтарға ортақ екені белгілі. Сондықтан ол қазақ халқы қалыптасуына дайындық кезеңіне тән тілдік ерекшеліктерді айқындайды. Қалай болғанда да, қазақ тілі синтаксисінің тарихи тұрғыдан зерттелуінде бұл екі еңбектің де өзіндік үлесі бар екендігінде дау жоқ.

Қазақ тілі синтаксисін халқымыздың «Қазақ» деген атпен мемлекет болып қалыптасу және даму кезеңдеріне сай жазба материалдар негізінде зерттеудің мәні айрықша. Өйткені бұл кездегі материалдар көне дәуір материалдарына қарағанда қазақ тілінің ерекшеліктерін нақтырақ көрсетеді. Қазақ тілінің тарихи даму кезеңдерін былайша бөліп қарауға болар еді деп есептейміз.

1-кезең: Қазақ халқының мемлекет ретінде жеке өмір сүре бастаған кезіне дейінгі немесе жалпытүркілік дәуірдегі тілдік құрылыс (ерте дәуірден ХҮ ғасырға дейінгі кез); 2-кезең: қазақтың дербес хандық құрып өмір сүруінің алғашқы дәуіріндегі тілдік құрылыс (XV-XVII ғ.ғ.); 3-кезең: орыс патшалығына бодан болу дәуіріндегі тілдік құрылыс (XVIII-XX ғасырдың басы); 4-кезең: Кеңес үкіметі дәуіріндегі тілдік құрылыс (XX ғасырдың 90-жылдарына дейін); 5-кезең: жаңа дәуірдегі тілдік құрылыс (XX ғасырдың 90-жылдарынан бері қарай).

Қай халықтың болмасын, әлеуметтік-экономикалық жағынан дамуы оның тіліне де белгілі дәрежеде әсер етіп жататынын ескерсек, біздің халқымыздың да өз алдына мемлекет болып қалыптаса бастау дәуірінің ерекшеліктеріне соқпай кетуге болмайды. Сонымен бірге, ол кезеңге сай тілдің тарихын, оның грамматикалық құрылысының даму жолдарын зерттеп үйрену үшін сол тілдің өткен дәуірдегі күйін білдіретін тілдік фактілері сақталған материалдары болу керек. Әсіресе, аталған кезеңге сай жазба материалдарынсыз тіл тарихын зерттеу, ол

жөнінде нақты, дәл тұжырым айту мүмкін бола бермейді. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілі тарихының басын сонау Хун дәуірінен бастаушылар да бар. Әрине, ол дәуірдегі тілдік құрылысты зерттеудің қазіргі түркі туыстас халықтардың бір шаңырақ астындағы жалпы түркілік сипатын, олардың біртіндеп жеке мемлекет ретінде бөлініп шығу себептерін және сол тұстағы тілдік ерекшеліктердің сипатын айқындау үшін аса қажет. Осы ыңғайда қазақ халқының да тарихы жалпы түркілік дәуірмен тығыз байланысты. Сондықтан ол кезеңнің тілдік ерекшеліктерін зерттеудің қажеттілігі, өзіндік мәні осы тұрғыдан айқын.

Т.Қордабаев бұрынғы түркітанушылардың ізімен қазақ тілі тарихын зерттеудің алғашқы кезеңінің өзін үшке бөліп қарау керек деп есептейді. Ғалым мұнда осы кезге дейінгі сақталған жалпы түркілік жазба материалдарды негізге алып: «Батыс түрік, Қарлұқ қағандықтары дәуірі – қазақ тілі тарихын зерттеудің бірінші дәуірі, X-XIII ғасырлар арасы (Оғыз-қыпшақ бірлестігі дәуірі – Ж.С.) – қазақ тілі тарихын зерттеудің екінші кезеңі. XIII-XIV ғасыр, яғни моңғол империясы дәуірі – қазақ тілі тарихын зерттеудің үшінші кезеңі болмақ», – деп көрсетеді. [2; 10-12]

Біздіңше, бұлардың бәрін қосып «жалпытүркілік дәуір» деп бірақ атаған орынды тәрізді. Әрине, халық тарихын болсын, оның тілі тарихын болсын зерттеуде бұлай шек қойып, кезеңдерге бөлу шарттылыққа негізделетіні белгілі. Өйткені, әр кезеңнің арасында белгілі шекара, үзіліс болмайды. Жаңа кезең ескі кезеңнің негізінде, соның қойнауында жасалып, қалыптасып, дамидыныдықтан, бұлардың арасында ұласпалы байланыс болады. Сондықтан, бір кезең туралы әңгіме ету барысында оның алдындағы кезеңге оралып соғып, сілтеме жасап отыруға мәжбүр боламыз.

Біз әңгімелеп отырған кезең қазақ халқының мемлекет ретінде қалыптасуының алғашқы кезеңі болып саналады. XV ғасырдың орта тұсында (1456 ж.) қазақтар Еділ мен Жайық өзендерінің арасын мекен еткен Өзбек хан билеп тұрған Ноғай ордасынан бөлініп, жеке хандықтар құра бастайды. Олар алғашында Шу, Сарысу, Сырдария, Қаратау өңірлерін, Ташкент және Түркістан маңын мекен еткен. Бұл халықтың негізін бұрынғы кезде Түркі қағанатына белгілі рулар – қаңлы, қыпшақ, үйсін, дулат, албан, қонырат, жалайырлар құрса, кейінірек оларға батыс, арқа бойындағы Еділ-Жайық, Есіл, Тобыл, Ертіс бойындағы найман, керей, уақ, шекті, жағалбайлы, тама, табын, арғын т.б. рулар да қосылады. Сөйтіп, осы рулар көшіп-қонып жүретін аймақ біртұтас қазақ жерін, қазақ мемлекетін құрайды. Ал XVI ғасырда бұл мемлекет бір ханға біріккен біртұтас мемлекет ретінде танылады. Әрине, бұл феодалдық, тек мал шаруашылығымен айналысқан, көшпелілікке негізделген мемлекет еді. Оның мәдениеті, әдебиеті, негізінен ауызша

дамығаны белгілі. Әйтсе де, мемлекет ретінде өзін-өзі сақтап қалу үшін сол кездегі ел билеген хандар мен билердің өздері сауатты болуы керек еді немесе хан сарайларына өз кезінің білімді, сауатты адамдарын жинауы қажет болатын. Сауаттылық ол кезде жалпы халықтық сипат алмағанымен, хан сарайларында дипломатиялық қарым-қатынас қағаздарын, хандық шежірелер жазып отыратын арнайы адамдар ұсталатын. Өте сирек болса да, шығыс елдерінен өз бетінше білім алып келген халықтық шежіре жазушылар, көшірмешілер де болған. Дегенмен, халқымыз дамуының осы тұсындағы жазба материалдардан бізге жеткені өте-мөте аз, саусақпен санарлықтай ғана. «Софы Алдияр», «Бадуам», «Бакырғани» тәрізді халық аңыздарына құрылған шығармалармен бірге Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі», Қадырғали Қосымұлының «Жами-ат тауарих» атты еңбектері, тағы да басқа бірсыпыра шежірелік мәні бар шығармалар сол дәуірге қатысты жазба материалдар ретінде аталады. Бұларға осы тұстағы қазақ хандарының орыс патшалығымен жазысқан хаттарын, басқа да мемлекеттік мәні бар жазбаларды қосуға болады.

Егер тілді тарихи тұрғыда зерттеуде жазба ескерткіштердің маңызы аса зор екенін еске алсақ, жоғарыда аталған азын-аулақ шығармалар мен жазба деректер бойынша тілдің сол кезеңге сай алуан-түрлі синтаксистік белгілерін толық анықтау мүмкін бола бермейтіні өзін-өзі айқын көрінеді. Онда XV-XVII ғасырларда өмір сүріп, аттары, шығармалары халық көкейінде жатталған Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкез, Жиенбет, Марғасқа, Ақтамберді тәрізді жыраулардың туындыларын да, қала берді, кейбір фольклорлық шығармаларды да ескергеннің артықтығы болмайды. Бірақ бұл шығармалардың алғашқыда ауызша таралып, кейінірек қана хатқа түсуі жолында олардың бастапқы синтаксистік құрылыстары елеулі өзгерістерге ұшырап, үнемі уақыт тезіне сай бейімделіп отырғанын ескермесе тағы болмайды. Олардан ең көне деген, сол дәуірдің белгісі деп есептелетін ерекшеліктерді ажыратып алудың өзі ондай емес. Міне, осының бәрін ескере отырып, ескі мен жаңаны салыстыру барысында ғана сол кезеңнің өзіне тән синтаксистік белгілерін біршама айқындауға болады.

Әрине, синтаксистік ерекшелік – тілдің басқа белгілеріне қарағанда өте баяу өзгертін құбылыс. Осынысына қарай да ғалымдар бұл құбылысты арнайы зерттеу объектісі етуге құлықты бола бермейді. Оның үстіне, жоғарыда аталғандай өзіндік қиыншылықтары да баршылық. Фактілерді нақты, дәл саралай білмесе, тура жолдан тайып кету де қиын емес. Қазақ тілі синтаксисінің тарихына байланысты зерттеулердің аз болуы да, бір жағынан, осыларға байланысты болса керек. Зерттеу нысаны болып отырған дәуірдің бірден-бір жазба дерегі болып табылатын «Жами-ат тауарих», «Шежіре-и түрк» тәрізді

шығармалар мен бірсыпыра ауыз әдебиеті материалдарының синтаксистік ерекшеліктерін сипаттауға алғаш қалам тартқан Т.Қордабаев екені жоғарыда аталған болатын. Қадырғали Жалайыридің аталған еңбегін Р.Сыздық та зерттеп, мәтінін транскрипциялаған. Ғалым бұл еңбектің қазақ тілін тарихи тұрғыда зерттеуде маңызды екенін атай отырып, ондағы фонетика-лексикалық, кейбір стильдік ерекшеліктері жайында сөз еткені болмаса, оның синтаксистік құрылысын арнайы талдамайды.

Бұл еңбекті диссертациялық ғылыми зерттеуге негіз еткен татар зерттеушісі З.А.Хисамиева да оның лексика-морфологиялық сипаттарын ғана тілге тиек етеді.

Қазақ әдеби тілінің тарихына арналған бірсыпыра еңбектерде де (Р.Сыздықова. Қазақ әдеби тілінің тарихы, 1993; С.Исаев. Қазақ әдеби тілінің тарихы, 1989) бұл дәуір шығармаларының синтаксистік ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалмайды.

Сонымен, қазақ тіл білімінде XV-XVII ғасырлардан сақталған жазба, ауызекі материалдарды жекелей қайта қарап, сол кездегі қолданылған сөйлем түрлерін, ол сөйлемдердің жасалу, өсу-өрбу жолдарын кейінгі тілдік ерекшеліктерін салыстыра оырып, қазіргі тіл ғылымы талабы деңгейінде бағамдап, белгілі бір тұжырымға келу аса қажет екені анық. Осы мақсатты жүзеге асыру жолында бұл шағын еңбекте Р.Сыздықова транскрипциялаған мәтін мен Т.Қордабаевтың еңбегі негізге алынды.

2. «Жами-ат тауарихтың» бізге жетуі туралы.

Қадырғали Қосымұлының бұл шығармасы алғаш рет ғылыми ортаға орыс түркітанушысы И.Н.Березиннің 1854 жылы шығарған «Библиотека восточных историков» деген еңбегі арқылы таныс болғаны белгілі. Осы басылымға жазған ескертпесінде И.Н.Березин бұл қолжазбаны өзі қызмет атқарып жүрген Қазан университетіне Хальфин деген кісінің әкеліп тапсырғанын айтады. Бұл еңбек ғалымның қолына тигенге дейін ғылымға белгісіз болғанын және оның аты жазылған мұқабасы мен алғашқы және соңғы бірнеше беттері жоқ болғанын ескертеді. Кітапты оқып көргеннен кейін, оның бұған дейінгі ғылымға белгілі Рашид-эд Диннің «Жами-ат Тауарих» атты еңбегінің ықшамдалған көшірмесі деген тоқтамға келіп, ол Рашид-эд Диннің кітабының атын осы еңбекке қояды.

Шығарманың авторы Қадырғали Қосымұлы тарихта белгілі адам болған. Ол – Жалайыр руынан шыққан, XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, сол кезідегі Қасым қаласының (қазіргі Татарстан жері) ханы болған Ораз-Мұхамедтің

әрі тәрбиешісі, әрі биі болған тарихта белгілі Тәуекел ханның жиені. Оның атына «Жалайыри» деген ныспыны кейін ғалымдар қосқан.

Сол тұстағы және одан бұрынғы хандардың тәжірибесінде хандар тарихын көрсететін шежіре жазу дәстүрі болған. Бұл еңбек те сол дәстүрдің жалғасы іспеттес. Еңбектің негізгі бөлігінде Шыңғыс ханның ата-бабалары, өзі, оның ұрпақтарының өмірлері, олардың жаугершілік әрекеттері баяндалып, шығарма Ораз-Мұхемедтің Қасым қаласына хан болуымен аяқталады. Ал шығарманың бастапқы беттері сол тұстағы орыс патшасы Борис Годуновтың (шығармада Барыс хан – автор) байлығын, әскери күшін, әділдік, адамгершілік қасиеттерін дәріптейтін арнау хат тәрізді. Шамасы, автор орыс патшасымен достық қарым-қатынаста болу үшін, оны барынша мақтай отырып, өздерінің де хан тұқымынан шыққанын, сондықтан бұлармен санасып отыруы қажеттігін білдіруді мақсат еткен болуға тиіс.

И.Н.Березин шежіренің басқы тарауындағы орыс патшасы Б.Годуновқа арналған бөлімі мен Қырым жайын баяндайтын бөлімін Қадырғалидың өзі жазған, ал одан басқалары Рашид-эд Диннің «Жами-ат Тауарих» атты шығармасының көшірмесі деп есептейді.

Бұл шығармамен И.Н.Березиннен кейін қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлиханов танысады. Ол «Тауарихтың» ғылым үшін аса маңызы бар шығарма екеніне баса назар аудара отырып, тілі жағынан сол тұстағы қазақ тіліне өте жақын шағатай тілінде жазылған деген тоқтамға келеді. [3; 122-123] Бұдан соң орыстың түркітанушы ғалымы В.В.Вельяминов бұл шығарманың құнды жақтарын өзінің «Исследование о Касимовских царях и царевичах» деген еңбегінде атап көрсетеді. Одан кейін, 1922 жылы татар ғалымы Р.Рахим Қазан қаласындағы Орталық шығыс кітапханасына молда Г.Галеев-Борудий тапсырған мұралар ішінен Жалайыри шығармасының екінші қолжазбасын табады. Шамасы, қолжазбаның бастапқысы да, негізгісі де осы болса керек. Өйткені, мұнда автордың аты мен шығармасының жазылған жылы (1602 ж.) анық көрсетілген.

Қазақ халқы, әсіресе қазіргі оқырман, «Тауарихпен» академик Ә. Марғұлан арқылы таныс болды. Ғалым Ш.Уәлиханов еңбектерін бастырып шығаруға байланысты жазған «Очерк о Чокане Валиханове» атты еңбегінде Шоканның аталған еңбекті жоғары бағалағанын және оны алғаш рет орыс тіліне аударушы екенін көрсетті.

1960 жылдардан бергі кездерде бұл шығарма жөнінде К.Жүнісбаев бірнеше хабарламалар жазды. Ол «Жами-ат Тауарих» XVI ғасырдағы қазақтың жазба әдеби тілі негізінде жазылған деген пікір айтып, ол кездегі мемлекеттік құжаттардың да, ауызекі шығармалардың да тілі осы шығарманың тіліне ұқсас болып келетінін ескертеді. [4; 209-210]

Сонымен, Қадырғали Қосымұлының бұл еңбегі, ғалымдардың айтуынша, қазақ тілін тарихи тұрғыда зерттеу жұмыстарына практикалық материал бола алатын шығарма болып есептеліп отыр. Шығарманың тілдік құрылысы, әсіресе синтаксистік ерекшеліктері, әлі де тереңірек, жан-жақты зерттей түсуді қажет етеді.

3. «Тауарихтағы» жай сөйлем түрлері

«Тауарихтың» синтаксистік құрылысындағы басты ерекшелік – онда жай сөйлемдердің басым болуы. Соның ішінде, әсіресе, бастауыш-баяндауыштық қатынасқа құрылған екі негізді (екі бас мүшелі) жай сөйлемдер шығарманың өн бойына арқау болған десек, қателеспейміз. Әрине, бір негізді және екі негізді жай сөйлемдерден құралған құрмалас сөйлемдердің де кездесетін орындары бар. Олардың өздері де салаласып және сабақтасып келгенімен, салалас түрі сабақтастан басым, бірақ қазіргі қолданыстағыдай күрделі де оралымды емес. Ал екі негізді жай сөйлемдер олардан әлдеқайда көп және олар көбінесе ықшам, жинақы, эллипсистенген түрде келіп отырады. Мысалы:

...Тамам ләшкәрлері білән екісі урушқалы атланды. Ол йерні Утқу Бағул теб айтурлар... Анлардун жасус хабар берді. Бұлар һәм ләшкәр тартты. Чиңгиз хан андын қашты. (173) т.б.

Жай сөйлемдердің дені осындай құрылымда келеді. Ең күрделі деген сөйлемдердің өзі мына төмендегідей іспетте құрылған:

...Ор ханның қызын бір нечә кәнизаклар бірлә дарйа қырыгында тамашаға чықыб йурурлерін көрді. (150) т.б.

Құрмалас сөйлемдер мынадай құрылымда келген:

...Ол Чиңгиз хан(ға) душманлық қылды. Тайжутқа бірікті, андын Оң ханға барды, андын Дурбанге барды. (162) ...Аның соңғудан Оң хан білән оглы Сәнгән бір болуб, ләшкәр тартыб нақай Чиңгиз ханның үстіне барғайлар. (173) т.б. (Сөйлемдердің соңынан жақша ішінде келтіріліген сандар проф. Р.Сыздық транскрипциялаған мәтіндегі сөйлемдердің реті екендігін ескертеміз – автор.)

Шығармада жай сөйлемнің қазіргі қазақ тіліндегі түрлерінің бәрі болмағанымен, басым көпшілігі кездеседі. Олардың өздері де шығарма ішіндегі мағыналық қатысы жағынан әр түрлі деңгейде. Мәселен, айтылу мақсаты жағынан алғанда, басынан аяғына дейін хабарлы сөйлеммен берілген десе де болады. Ал сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдер өте аз, бірен-саран ғана. Бұлай болуының өзі шығарманың жазылу ерекшелігі мен жанрлық сипатына байланысты болса керек. Өйткені шығарманың басынан аяғына дейін автордың мақсаты өзіне дейінгі тарихи деректерді оқырманға баяндап жеткізу болған. Мұнда автор тек болған оқиғаларды сол күйінде баяндаушы ғана. Онда көр-

кем әдебиетке тән басқа белгілер (көркемдегіш құралдар, модальдық сөздер т.б.) жоқтың қасы. Сондықтан, баяндау мақсатындағы хабарлы сөйлемдер шығарманың өн бойына арқау болған да, сөйлемнің басқа түрлері азын-аулақ қажетті жерінде ғана қолданылған. Бұл жөнінде Т.Қордабаевтың: «...Талданып отырған еңбек – жеке бір автордың баяндауы түрінде жазылған шығарма. Мұнда өзара сөйлесетін, бірдемелерді бірінен-бірі сұрайтын, я біріне-бірі бірдемелерді бұйыратын персонаждар жоқ. Бірді-екілі болса да кездесіп калатын сұраулы я лепті сөйлемдер болса, олардың өздері де белгілі бір тарихи адамның сөзі ретінде келген төл сөздерде ғана кездесіп қалады. Ал ондай төл сөздердің өздері де өте санамалы... Бұл жағдай талданып отырған шығарма жазылған дәуірде сұраулы, лепті сөйлемдер пәлендей амал-тәсілдер арқылы жасалыпты деген тәрізді жинақы пікір айтуды қиындатады», – деген пікіріне қосылмасқа болмайды. [2; 72-73]

Шынында да, қай шығармада болмасын белгілі бір тілдік дерек өте аз болса, ол деректердің табиғаты мен ерекшеліктері туралы белгілі бір тұжырым жасау, қорытындыға келу өте қиын, тіпті мүмкін де емес. Алайда, осы шығармада кездесетін азын-аулақ сұраулы сөйлемдердің қазіргі тіліміздегі сұраулы сөйлемдерден, жасалуы жағынан болсын, мағыналық-интонациялық жағынан болсын айырмашылығы жоқ екенін байқауға әбден болады. Мысалы:

...Оғуз аңлар арасында йашурун барыб, ол қызға айды: – Мені білүрмісің? (150) ...Мунлуқ қатун айды: – Менің оғланлар(ның) ат чабып ойнар йерлерін нечүн чукур қазарсыз? – теб. (153)

Алғашқы сөйлемде сұраулық шылау (-ма, -ме) баяндауыш қызметіндегі етістік түбіріне бірігіп кетіп (жұрнаққа айналып), сұраулық мағына туғызып тұрса, екінші сөйлемде сұраулық мағына сұрау есімдігі (*нечүн – не үшін*) арқылы беріліп тұр. Сұраулы сөйлемнің жасалуының бұл екі тәсілі де қазіргі тілімізде сақталған және біршама жиі де қолданылады.

Ал шығармадағы лепті және бұйрықты сөйлемдерді олардың мағыналық ерекшеліктеріне қарай ғана ажыратуға болады және бұндай сөйлемдер соншалықты көп те емес (Ескерту: Р.Сыздық мәтіннің тыныс белгілерін сөйлем мазмұнына, семантикасына қарай қойып отырған – Ж.С.). Мысалы:

Йыл ашасун, йуз йашасун аты йақшы Барыс хан! (140) – мақтау, мадақтау: ...Аны, аны тірік етмен! (149) – ашу, ыза; ...Айдылар: – Мұның ұғланларын һәм өлтүрмей тынмасмыз! – тебділер (151) – ант. Бұлардың бәрі де лепті сөйлемдер. Себебі, мағыналық жағынан сөйлеушінің алуан түрлі сезім-күйі сөйлемнің әртүрлі интонациялық ыңғайдағы тілдік бірліктер арқылы жасалуына себепші болған. Ал бұйрық мәнді сөйлемдер бұйрықтық интонациямен берілген:

...Менің сүңгегімні тұрған сандықны алып, өз уйлайатыңызға йуз буруңыз. Йолда һәр кішіні йолықса өлдуруңыз, та хабар һәр тарафқа чықмасын! – теб бу уасийатны қылды. (180) ...һәр йерде аны айтғанын еткіл. (197)

Алғашқы сөйлемнің баяндауышы (чықмасын) бұйрық райлы 3-жактық жіктік жалғауы (-сын) арқылы берілген. Бұл ерекшелік қазақ тілінде қазіргі кезде берік орныққан. Ал екінші сөйлемнің баяндауышы (еткіл) бұйрық райының 2-жактық тұлғасы (-кіл) арқылы берілген. Бұл жұрнақ қазіргі кезде қазақ тілінде диалектілік сипат алып, дыбыстық өзгеріске (-ғын, -гін, -қын, -кін) түскен күйінде оңтүстік өңірлерде ауызекі тілде қолданылады.

Шығармадағы жай сөйлемдер сөйлем мүшелерінің қатысына қарай толымды, толымсыз және жалаң, жайылма құрылымда да кездеседі. Мысалы:

1. ...Алан Куа неча уақытдын соң ерсіз тул ерді. 2. Бір уақытда үйінде йалғуз ерді. 3. Үйінің түңлігі ачылмыш, андын нұры пайда болды. 4. Аның курсағы үстінде түшті. (157)

Осындағы 1, 3-сөйлемдер толымды, ал 2, 4-сөйлемдер толымсыз (бастауышы түсірілген). Жалаң және жайылма сөйлем түрлеріне мына төмендегі сөйлемдерді жатқызуға болады:

...Қийат дегенлері бу туруп. (148) – **жсалаң**; Аналары Алан Куа туруп. (155) – **жсалаң**; ...Анларның саны ер уа қатун білән йуз мың ерділер. (160) – **жсайылма**; ...Бу үчісі үч қауым болдылар бу заманга дегәч. (161) – **жсайылма**; ...Андын бір мақбулрақ йақшы оғул тугды. (155) – **жсайылма**. т.б.

«Тауарихта» қазіргі қазақ тілінде «бір негізді» (бір бас мүшелі) аталып жүрген сөйлем түрлерін (белгілі, белгісіз, жалпылама және жанама жақты) де кездестіруге болады.

Бір негізді белгілі жақты сөйлемдер, сырттай қарағанда, бастауышы түсірілген толымсыз сөйлемдерге ұқсас болып келеді. Бір негізді сөйлемнің мұндай түрі ерте кезде сөйлем соңында келетін бастауыш қызметіндегі жіктеу есімдіктерінің баяндауышқа тартылып, жіктік жалғауына айналуынан пайда болған. Сөйтіп бастауыш мәні осы жіктік жалғаулары арқылы айқындалған. Ал кейінірек қимыл иесі ретінде бастауышты атап көрсету қажеттігі болған жағдайда ғана бұл қызметтегі есімдіктер сөйлем ішінде баяндауыштың алдыңғы жағына қойыла бастаған. Сөйтіп, жақтық мағынасы аранайы есімдік арқылы да немесе баяндауыш құрамындағы жіктік жалғаудың грамматикалық мағынасы ақылы да білдірілетін сөйлемдер пайда болған. Сондай-ақ, тарих бойында жіктеу есімдіктерінің атау септігі ғана емес басқа да септіктер арқылы (ілік, барыс) түрленіп басқа мүшеге айналуы негізінде жақтық мағынасы тек логикалық ыңғайда ғана сақталған бір

негізді сөйлемдер дүниеге келген. Бұлар атау септіктегі бастауышты мүлдем қажет етпейді. Сонымен, қазіргі қолданыста жіктеу есімдіктерін бастауыш қызметінде қажет ететін сөйлемдер де, қажет етпейтін сөйлемдер де бар. Кейінгі кездерге дейін бастауышы жоқ сөйлемдер я екі негізді сөйлемнің толымсыз түрі (бастауышы түсірілген), я жақсыз сөйлемдер ретінде қаралып келді. Т.Қордабаевтың аталған еңбегінде осы ыңғайда қарастырылған. Біз сөйлемнің бұл екі түрін де бір негізді (бір бас мүшелі) сөйлем деп есептеп, оларды іштей мағыналық жағынан жіктеп көрсеткен болатынбыз. [5] Мысалы, шығармадан мына екі сөйлемді де бір негізді сөйлемдер деп есептеуге болады: *...Аның құланларын соң айғаймыз. (191) – Мені білүрмісін? (150)* Себебі, 1-ден, алғашқы сөйлемнің бастауышы сөзбен берілмеген, оның мағынасы баяндауыш құрамындағы жіктік жалғау арқылы айқындалады яғни предикативтік қатынас мазмұны осы бір тұлғаның бойында тұр; 2-ден, баяндауыш сырттай қарағанда көптік жалғауда тұрғанымен, дәл көптік мағынаны емес, жекелік мағына орнына қолданылып тұр. Себебі, мұны айтып отырған автордың өзі. Автор өзінің әрекетін жалпылап (абстракциялап), көпке тән әрекет ретінде көрсетуді мақсат етеді. Ол үшін 1-жақтық жекеше тұлғаны көпше тұлғамен ауыстырады. Бұл өз ретінде авторға тән сыпайылықтың көрінісі болатын мән туғызады. Сол себепті бұл сөйлем бастауыштың өзген берілуін қажет етпейді. Сондықтан оны «жалпылама жақты бір негізді сөйлем» деп атауға болады. Келесі 2-сөйлемдегі баяндауыш бұйрық райда берілген. Сөйлеуші тыңдаушыға сұрауды көзбе-көз сөйлесу жағдайында бірден бергендіктен, оны жақтық жағынан (сен) атап көрсетуді қажет етпейді. Егер атап көрсетер болса, оны көптеген тыңдаушы ішінен даралап көрсету қажеттігін білдіретін семантика пайда болар еді. Шындығында, бұл жерде тыңдаушы біреу ғана, сондықтан оны даралап көрсетудің мәні жоқ.

Ал мына бастауыш қызметіндегі есімдік (*мен*) баяндауыштан кейін келген сөйлемді жоғарыдағы сөйлемдермен салыстыра қарап, екі негізді сөйлем ретінде түсінуге болады.

...Жаһан Шұлхата ішінде дүнишаның бурчын кездім мен. (142) Мұның екі түрлі себебі бар деп ойлаймыз. 1-ден, бұл – көне дәуірден қалған ерекшелік. Етістік баяндауыш бойындағы жіктік жалғауының жіктеу есімдігінен пайда болғаны – тарихи жағынан дәлелденген құбылыс. Ал, 2-ден, одан соң есімдік бастауыштың баяндауыш позициясына қайта келуі, біздің ойымызша, сол бұрынғы дәстүрмен іс иесін дәлдеп көрсету, яғни актуализациялау мақсатында қалыптасқан. Және бұл құбылыс шығармада, әсіресе оның Барыс ханға арналған бөлігінде жиі қайталанады. Мұның өзі сол тұста бұл екі құбылыстың (жақтық мағынаның жіктік жалғауы арқылы берілуі мен жіктеу есімдігінен

болған бастауыштың) қатар келуі қазіргімен салыстырғанда жиірек болғанын көрсетеді. Соған қарағанда, жіктеу есімдігінен болған бастауыштың біртіндеп баяндауыштың алдынан орын ала бастауы кейінірек барып қалыптасса керек. Сондықтан осындай сөйлемдерді екі негізді сөйлем қатарына жатқызу әбден орынды деп есептейміз.

Шығармада баяндауыш қызметі бастауышқа ауысып, оның көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалған бір негізді сөйлемдер де кездеседі. Мысалы: ...*Шул атадан төрт ұғыл ерділер.* (149)

«Таурихта» қазіргі қазақ тілінде жиі кездесетін, алуан түрлі жасалу жолы бар «жақсыз» аталып жүрген (біздіңше – «жанана жақты») сөйлемдер жоқтың қасында. Оның есесіне белгісіз жақты мағыналы сөйлемдер жиі кездеседі. Бірнеше мысал келтірейік:

...*Ошбу нуңдағ қаумны аууалдан беру, қадім алайымдын беру анларны түрк теб айтурлар.* (144) ...*Уа тақы оғузның барча қаумын ол уақытда түркмен теб айтур ерділер.* (145) ...*Ол сабабдын Оғыз атадылар.* (149) ...*Бу уч оғулнуның нәсіліні барчасын Нирун теб айтурлар.* (155)

Осы сөйлемдердің барлығының да баяндауыштары бірдей көптік жалғаумен келген де, ешқайсысы бастауышты қажет етіп тұрған жоқ. Яғни іс-әрекет иесінің (субъектінің) бар екені, оның әйтеуір адам екені сөйлем мазмұнынан белгілі болғанымен, нақты қай жақ екені белгісіз. Сондықтан мұндай сөйлемдерді біз «белгісіз жақты сөйлемдер» деп атадық.

Т.Қордабаев бұл типтес сөйлемдер жөнінде атап көрсетпейді. Ол біз «бір негізді белгілі жақты» (бір құрамды) деп атайтын сөйлемдердің бәрін толымсыз сөйлемдер деп есептеумен бірге, атаулы сөйлемдер шығармада жоқ деген тоқтамға келеді. [2;70]

Қазіргі кезде түркі ғалымдарының көпшілігі «мүшеленбейтін сөйлем» деп есептейтін атаулы сөйлемдердің осы күнгі тілімізде қолданылатындай түрлерінің шығармада жоқ екені рас. Бірақ, қайсыбір сөйлемдердің қазіргі атаулы сөйлемдерге ұқсап немесе соның мағынасын беріп тұратынын байқауға болады. Мына үзінділерге назар салайық:

...*Хикайат қаум Оғуз йігірмі төрт уруз болды. Қаум үйғыр, ва кыпчақ, ва канқылы, ва карлык, ва калыч. Бу халықлар пайда болды.* (143) ...*Дастан Добун Байан, Алан куа. Дастан Алан Куадан – уч оғул.* (142) ...*Лу йылы алты йуз төртде ва аки ражсаб айында. Чингиз хан бу йыллар жалайыр Муқалы гәйәні сол қолы блән йебірді.* (177)

Бұл үзінділердегі асты сызылған сөйлемдер өзінен кейінгі сөйлемдермен мағыналық жағынан тығыз байланыста. Р.Сыздық еңбегінде сөйлемдер осы ыңғайда берілсе, Т.Қордабаевта бұлар тұтас бір сөйлем ретінде берілген. Соңғы ғалымның бұл шығармада атаулы сөйлем жоқ деуінің мәнісі осында болса керек. Шындығында, шығарма сөйлемдерінің шегарасын дұрыс белгілеудің өзі ондағы сөйлемдердің

құрылымдық түрлерін дәл ажыратуға мүмкіндік береді. Сондықтан да ғалым осындай ала-құлалықтардың боларын алдын-ала біліп, мынадай ескерту жасайды: «...белгілі бір дәуірде шыққан бір шығарманы талдау арқылы тілдік пәлендей категория сол уақытта болмады деген қорытынды жасау ұшқарылық болады. Ол үшін сол дәуірде шыққан жазу нұсқаларының бәрін, ең болмаса, көпшілігін қарап шығу керек. Осы тұрғыдан алғанда, пәлендей тілдік категория болмады дегенде, бүкіл сол дәуірде болмады деген мағынада емес, талданып отырған еңбекте болмағандығын айтамыз». [2; 70]

Р.Сыздық терең талдап транскрипциялаған бұл еңбекті мұқият қарағанда, онда атаулы сөйлемдердің де бар екенін көруге әбден болады. Шығармадағы әр ру тармағының басы «Дастан» сөзінің тіркесуімен келген ең үлкен ру басының не атасының атымен басталады. Мәселен, екінші үзіндідегі асты сызылған осындай тіркестер қазіргі атаулы сөйлемге өте жақын келеді. Ал үшінші және төртінші үзіндідегі асты сызылған сөйлемдер – жыл және ай атаулары. Шыңғыс ханның әрбір жорығы, тірліктегі барлық әрекеттері осындай сөйлемдермен басталып берілген. Кейде, ешбір қосымшасыз, кейде жатыс жалғауымен, кейде «болғай» сөзі тіркесіп беріледі. «Болғай» сөзінің тіркесуі сирек, соған қарағанда бұл кейініректе қосыла бастаған етістік атаулы сөйлемді грамматикалық баяндауышты сөйлем ету үшін қажет болған тәрізді. Яғни бұл – атаулы сөйлемдердің тарихи бұрын пайда болғандығын, ал бас мүшелі сөйлемнің кейін пайда болғандығын дәлелдейтін мысалдар. Нақтырақ айтқанда, осы кезеңде атаулы сөйлемдердің бас мүшелі сөйлемдерге айналуының жалғасын жатқандығын осы сөйлем құрылыстарынан көруге болады.

Әрине, белгілі бір замандағы халық тілінің ерекшеліктерін жан-жақты айқындауда жазба мұралардың мол болғаны абзал. Бірақ қазақ халқының қалыптасу дәуірінен мұндай мұралардың аз қалғанын ескерсек, «Тауарихтағы жай сөйлем түрлерінің өзі-ақ сол тұстағы халық тілінің сөйлемдік құрылымынан біршама хабар берумен бірге, сол ерекшеліктердің тілдің кейінгі дәуірлерде дамуына бастама болғанын, қазіргі тілдік құрылыс соның көп жылғы тарихи қалыптасуының жемісі екенін байқатса керек.

4. Сөйлем мүшелері

4.1 Тұрлаулы мүшелер. Бастауыш. Екі негізді сөйлемдердің негізгі қазығы болатын бастауыш мүше қазақ мемлекетінің қалыптасу дәуіріндегі тілдің ғана емес, жалпы тіл дамуы тарихының өн бойында, соның ішінде жалпы түркілік дәуір кезіндегі тілдің дамуы жолында да басты мүше болып қалып отырғаны белгілі.

XV-XVII ғасырлар кезіндегі қазақ тілінің ерекшеліктері одан бұрынғы түркі дәуіріндегі тілдік қалыптасулардың заңды жалғасы десек, сол дәуірдегі жазба шығармаларда қазіргі қолданыстағы жай сөйлемдердің барлық түрлері дерлік кейбір құрылымдық ерекшеліктермен кездесіп отыратынын байқаймыз. Сөйлемнің құрылымдық ерекшеліктері, ең алдымен оның предикативтік сипатынан көрінеді. Ал предикативтік құрылым, әдетте, грамматикалық бас мүшелердің өзара қатынасына негізделеді деп есептеледі. Осы тұрғыдан келсек, сол тұстағы бастауыш мүшенің қазіргі кезде де айтарлықтай өзгере қоймағанын, тек жасалу тәсілдері ыңғайында ауқымын кеңейткенін көреміз. Мәселен, есім сөз таптары сол кездің өзінде де бастауыш қызметін атқаратын негізгі тұлғалар болған. әсіресе зат есімнің атау тұлғада жай және тәуелденген күйде келіп дара, күрделі бастауыш болуы жиі кездеседі және барлық жағдайда қазіргі бастауыштардан айырмасы да байқалмайды. Бірнеше мысалдар келтірейік:

1. *Халайықын адлік білән сурған хан.* (140)

2. *Қыш уа йаз, ай уа йыл хазинада бар малын хақ йолында ихсан қылған хан.* (140)

3. *Андағ кім йерлері Иран заминда 'араб-у мулки болғай.* (144)

4. *Йыл ашасун, йуз йашасын аты йақшы Барыс хан!* (140)

5. *Падшайның падшайлығы халқ бірлә турур.* (141)

Мысалдарда көрініп тұрғанындай, зат есімнің бастауыш болу қабілеті сол кездің өзінде активті болғаны көрінеді. Жоғарыда аталып кеткіндей, шығармадағы сөйлемдер көбіне екі негізді болып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, мысалдар ішіндегі 1,2,4-сөйлемдер бастауышы баяндауыштан кейін келген (сөйлем соңында) екі негізді жай сөйлемдер болып есептеледі. Ал қазіргідей сөйлем құрылымының жетіліп күрделенуі дәуірінде мұндай сөйлемдер бұрынғыша да қолданылумен бірге, көбіне атаулы сөйлемдер ретінде де, күрделенген үйірлі мүшелі оралымдар ретінде де қолданылады. сондай-ақ, қазіргі кезде осындай сөйлемдер мәтін ішіндегі баяндауышы зат есімнен бастауышы жіктеу есімдігінен құрылған сөйлемнің бастауышсыз толымсыз түрі ретінде де қолданылуы мүмкін ((Ол) – халқын әділдікпен басқарған хан).

1,2,4-сөйлемдердегі «хан, Барыс хан» сөздерін бастауыш деп қараудың тарихи бірнеше себептері бар. Біріншіден, көне дәуірдегі сөйлем бастауыштарының қазіргідей (бастауыш баяндауыштан бұрын тұрады деген тәрізді) белгілі орны болмағаны белгілі. Түркі дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерде жіктеу есімдіктерінен болған бастауыштардың сөйлем басында ғана емес, сөйлем соңында да келуі есімдіктің ежелгі кезде сол орында жеке дара қолданылып, кейін жіктік жалғауына айналуынан қалған із болса керек. [6, 143] Бастауыштың орын жағынан тұрақсыздығының ізі қазірге дейін бар. бірақ ондай ауыстырудың бел-

гілі бір семантикалық, стильдік мәні бар. Шамасы, ауыстырудың мұндай мәні сол тұста да болған сияқты, себебі шығармадағы осындай сөйлемдерден бұл ерекшелік айқын байқалып қалып отырады.

Алынған мысалдар ішінен 3, 5-сөйлемдер – кәдімгі бастауышы баяндауыштан бұрын келген сөйлемдер. Екеуі де зат есімнің тәуелденген түрі. Бұдан басқа зат есімдердің (деректі, дерексіз) тәуелденбеген дара күйінде бастауыш болып қолданылуы көп кездесетін болғандықтан және қазіргіден еш айырмасы болмағандықтан, бір-екі мысалмен шектелейік: ...Адл келді, зулм котерілді. (142) ...Андын бір мақбулрақ йақшы оғұл туғды. ...Андын уч су ақар тағдын пайда болуб. (155)

Бастауыш болатын сөз таптары ішінде жіктеу есімдіктерінің рөлі сол кездің өзінде басым болғаны байқалады. Мысалы:

1. Жаһан ішінде дүнианың бұрчын кездім мен. (142)
2. Біз аңа иңқар қылдымыз. (151)
3. Сізлер мамлакаттеріңізге улусыңізге барыңыз... (195)
4. Ол Чиңгиз хан(за) душманлық қылды. (162)
5. Нирун мутлақтан анлар он алты уруг қауым болдылар. (143)

Қазіргі қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің бастауыштық қызметіндегі бір ерекшелік – 1,2-жақтық жіктеу есімдіктері қажеттілікке байланысты болмаса (сөйлем семантикасына сай), айтыла бермейді. Өйткені баяндауыштың жіктік жалғау формасы бастауыштың жақтық мағынасын өз бойында сақтаған. Оның тарихи негізі түркологиялық зерттеулерде дәлелденген. [7]

Талдауға алынған еңбекте 1, 2-жақтық мағынадағы сөйлемдер аз кездеседі, соның ішінде аталып отырған ерекшеліктің сол кездің өзінде-ақ болғанын аңғаруға болады. «Мен» бастауышы сөйлемнің басынан гөрі соңында көбірек келеді. бұл да, шамасы, көнеден қалған белгі болса керек. Ал 2-жақтық «сен»-нің яғни анайылық мағынада қолданылатын жіктеу есімдігінің бастауыш болып келуі кездеспейді. Оның орнына «Сіз» есімдігі қолданылады. Әрине, бұл шығармадағы диалог, төл сөздердің өте аз болуына байланысты болуы да мүмкін.

Ал 3-жақтық бастауыш бұл еңбекте негізінен зат есімдер арқылы беріледі. Мәтін ыңғайында кейде «Ол» есімдігінің қолданылатын орындары да кездеседі. Бірақ оның жіктеу есімдігінен гөрі сілтеулік мағынада берілін, анықтауыштық қызметте қолданылуы басымырақ. Кейде оның қай мағынада қолданылып тұрғанын айыру да қиынға соғады. Мысалы: ...Уа ол қыз насихатын қабул қылмады деген сөйлемдегі «ол» бастауыш тәрізді болып тұрғанымен, шындығында сөйлемнің анықтауышы қызметін атқарып тұр. Оны келесі жай сөйлемнің мағынасынан аңғаруға болады. Уа айды атаңа айтурмын теңді. (150) Яғни осы сөйлем арқылы іс-әрекет иесі бөгде біреу емес, қыз екенін айқын аңғарамыз. Тағы бір ескеретін нәрсе – «ол» есімдігі тек атау

тұлғада ғана осы дыбыстық құрамда кездеседі. Ал септелген, тәуелденген, көптелген жағдайда *анлар, ана, аны* түрінде беріледі. Соған қарағанда, бұл дәуірде сілтеу мен жіктеу мағынасындағы «*ол/ан*» есімдіктерінің бұрынғы әр түрлі дыбысталуынан омонимдес сөздерге айналуы басталған тәрізді. Кейін жіктеу есімдігінің «*ол*» түрі бізде тұрақтап қалған да, «*ан*» түрі басқа кей түркі тілдерінде (татар, қырғыз т.б.) сақталған. Қазір біздің тілімізде екі «*ол*» да бастауыш қызметінде қолданыла алады, бірақ екеуін айыру оңай: жіктеу есімдігі етістік баяндауышпен, сілтеу есімдігі есім баяндауышпен қиысады. Сондай-ақ, сілтеу есімдігі қабыса байланысқан сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары болады (*ол қыз...*).

Есімдіктердің басқа түрлері ішінен жалпылау, белгісіздік есімдіктері бастауыш қызметінде қолданылған. Мысалы: *...Бу сөзні ештігәши Оғуздин ағридылар баршасы Оғузны өлтүрмәккә атфан қылдылар. (151) ...Дарйа суын һичкім ерсә ічіб түгәне алмас. (141)*

Сонымен, талданып отырған шығарманың жанрлық, құрылымдық ерекшелігі ме, әлде қазақ жазба әдебиетінің әлі де болса балаң кезіне тән ерекшелік пе, қалай да дара бастауыштардың жасалу жолдары мен әдіс-тәсілдерінің мол екені айқын.

«Тауарихта» бастауыштың күрделі түрлері де кездеседі. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі бастауыштардың басым көпшілігі жасалу тәсілдері жағынан сол кездегі күрделі бастауыштармен сәйкес келіп жатады. Солардың түрлеріне бір-бір мысалмен шолу жасап өтейік:

1. Өзара қабыса байланысқан қосалқы айқындауышты тіркестен жасалған: *...Йесуге баһадүр Чиңгиз ханның өз атасы ерді. (165)*

2. Өзара матаса байланысқан изафеттік құрылыстағы сөздер тіркесінен жасалған: *Падшаһның падшалығы халқ бірлә турур. халқның даулаты падшаһ бірлә турур. (141)*

3. Қазіргі тілімізде бір атаулық мағынаға айналып кеткен түбір сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің тіркесіп келген түрі (Арал теңізі, Қазақстан Республикасы т.б.) ол кезде тәуелдік жалғаусыз және орны ауыстырып берілген (*Шаһар Мәскау, уаләйат Тибет т.б.*): *...Хикаят қаум Оғуз йігірмі төрт уруг болды. (143)*

4. Негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалған: *...Қийат дегенлері бу турур. (148)*

5. Заттанған сапалық есімдердің тіркесінен жасалған: *...Дүниа падшаһлары улус лашкәр башлаганлар анлар турур (157). ...Шақсауаның үч ұғлы бар ерді. Бү үчісі үч қаум болды. (161)*

Келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, шығармадағы күрделі бастауыштардың жасалу тәсілдері алуан түрлі және көбінесе қазіргі күрделі бастауыштарға сәйкес келіп отырады. Әрине, қазіргі күрделі бастауыштардың жасалуы аталған түрлермен шектелмейді.

Кейінгі дәуірлерде күрделі бастауыштардың жасалу жолдары мен тәсілдерінің ауқымы әлдеқайда кеңіген.

Тағы бір ескерте кететін нәрсе – бастауыш болатын сөздер дара түрінде де, күрделі түрінде де тәуелденіп келуі жиі кездеседі. Тәуелдік жалғауының парадигмасы ол кезде дыбыстық және буындық үндесулер болмағандықтан, қазіргідей жүйелі емес. Әйтсе де, үш жақта да қазіргі тәуелдік жалғауларымен сәйкес келіп жатады.

Бастауыштар бірыңғай да болып келеді. мұндайда көбінесе шылаулар, жалпылауыш сөздер тіркесіп келіп отырады. Мысалы: ...*Онда уа солда султанлар, беклер уа мырзалар ач арслан тек һәр бір баһадурлар жсаулан қылур. (141) ... Уа һәм Қара хан, уа Ор хан, уа Көр хан, уа Көз хан – бұлар анда пайда болды. (146) ...Қара ханның ағасы, інісі, аға оғланлары барчасы йығылып Оғуз білән бір бірісі йетмиш йылға дегәч тоқуш қылдылар. (152)*

Сонымен, сөйлемнің негізіне алынатын бас мүше – бастауыш шығарма жазылған дәуірде де сөйлем құрауда басты рөл атқарған. Олардың жасалуында болсын, қолданылуында болсын, құрамында болсын қазіргі бастауыштармен астасып жататын сабақтастық байқалады. Бірақ қазіргі бастауыштарға қарағанда ол кездегі бастауыштар қай жағынан болсын қарапайымдау, аясы тарлау болып келеді.

Баяндауыш. Тіл ғылымында сөйлемнің тарихи жасалуында бастауыштың қажеттілігі қандай болса, оның одан әрі дамып, қазіргідей күрделі де сан қырлы дәрежеге жетуінде баяндауыш мүшесінің де рөлі сондай болатыны, тіпті одан да қажеттірек екені дәлелденген қағида.

Осы тұрғыдан алғанда, XV-XVII ғасырлардағы сөйлемдерге тән бас мүшенің бірі баяндауыштың ерекшелігі оны бұдан бұрынғы көне түркі жазбаларымен және кейінгі дәуірдегі, әсіресе осы кездегі жазба материалдармен салыстыра қарағанда айқын көрінеді.

Сырттай қарағанда, қарастырылып отырған дәуірдің жазба материалдарындағы сөйлем баяндауыштарының жасалуында қазіргі сөйлемдердің баяндауыштарының жасалуынан пәлендей айырмасы көрінбейтін тәрізді. Сонымен бірге, ол өзінен бұрынғы жазба материалдарға да ұқсайды. Мәселен, сөйлемдегі баяндауыш қызметінде жұмсалатын етістік тұлғаларында баяндауыштың күрделеніп қолданылуы, сондай-ақ, сөйлем мүшелерінің, соның ішінде баяндауыштың да орындарының тұрақсыздығы жағынан алғанда көне түркі жазбаларына ұқсастық, содан қалған ерекшеліктері бар екені көрінеді. Ал баяндауышты жасайтын сөз таптарының саны, қайсы бір баяндауыштық тұлғалардың қазіргі тұлғалармен сәйкес келіп жатуы, оның бастауышпен қиысып предикаттық қатынас жасаудағы ұқсастықтары сол кездегі сөйлемдердің өзінен бұрынғы жалпы түркілік сипаттан белгілі бір халықтық (қазақтық) сипатқа қарай даму ерекшелігіне ие болға-

нын көрсетсе керек. Міне, осындай ерекшеліктерді жиып көрсетуге әбден болады.

«Тауарихтан» қазіргі тіл білімінде баяндауышқа тән сипаттардың басым көпшілігін, тіпті бәрін дерлік табуға болады. Ең алдымен баяндауыштың есім және етістіктен дара және күрделі болып жасалған түрлерін көреміз. Дара баяндауыштардың есімнен жасалған түрінен гөрі етістіктен жасалған түрі өте көп кездеседі. Мысалы: ...*Екінші оғлы Үге-тай ханның – Күтән. (204) ...Бұларның ба'зы фарзандларының аты – Йесуту, уа бірінің аты – Даууру Буту. (160) ...Таб'а қаумның өзлері қадимдан беру анларның улдзлары ма'лум болды. Қисм аууал, йа'ни аууал бөлек. (160)* Осы сияқты бірен-саран сөйлемдерде болмаса, қазіргі кездегідей кез келген есім сөз таптарынан дара баяндауыш жасала бермеген сынайлы. Нақтырақ айтқанда, шығармада дара есім баяндауыш қызметінде тек зат есім (негізінен – жалқы есім) және сын есім ғана қолданылған. Оның есесіне, баяндауыштың күрделі түрінде есім сөздер жиі қолданылған да (құрама баяндауыш ретінде), ал етістіктердің күрделеніп қолданылуы өте сирек. Бірнеше мысал келтірейік: ...*Падшаһның падшаһлығы халық бірлә турур. (141) ...Екі ләшкәр бір-бірі білән тоқуш қылды. (152) ...Бусун Салжы, тамам салжнут уруғы аның турур. (157) ...Ол Чингиз ханға душманлық қылды. (162) ...Қиат дегенлері бу турур. (148) ...Оларның саны ер уа хатун білән йуз мың ерділер. (160) ...Анларның қасраты өнгін қауымдын артуқрақ болды. (147)*

Сөйлемдерден көріп отырғанымыздай, есім сөздердің барлығы дерлік күрделі құрама баяндауыштар жасауға қатысып тұр. Әрине, бұлардың да мөлшері бірдей емес. Баяндауыштың бұл түрін жасауға, әсіресе зат есім мен сын есім көбірек қатысқан. Содан соң сан есім мен есімдіктің де араласқанын байқауға болады. Ал үстеулер мен модаль сөздер аз кездеседі. Бір ескеретін нәрсе – зат есімдер мен есімдіктердің атау тұлғалы түрлерімен бірге ілік, барыс, жатыс, көмектес септікті түрлері де көмекші етістікпен тіркесіп, күрделі құрамды баяндауыш жасай береді. Мұндағы «турур» көмекші етістігінің қызметі нақ осы шақтық мағынаны айқындай түсу екенін байқау қиын емес. Осы тұста екі түрлі тарихи өзгеріс байқалады. Біріншіден, қазіргі қолданыста «турур» көмекші етістігі тек етістікпен тіркесте «түр» күйінде қолданылады да, есімдермен тіркесте қолданылмайды. Оның есесіне есімдердің өзі баяндауыш қызметінде жеке дара қолданылады, мұндайда есім баяндауыш осы шақтық мағынаны білдіреді деген пікір бар. Оның есесіне қазіргі күрделі құрама баяндауыштар басқа көмекші етістіктермен тіркесіп қолданылады (*адам еді, бала екен, жақсы болатын, осы еді, сол екен, ол емес т.б.*). Екіншіден, баяндауыш құрамындағы септік жалғаулы есімдердің сол құрамын қазіргі кезде сақтағаны да байқалады. Мәселен, мысалдағы алғашқы сөйлемді қазіргі кезде

«Патшаның патшалығы – халқымен, халқының дәулеті – патшасымен» деген түрде айтуға болады және осыған ұқсас макалдар солай айтылып та жүр. Сол заманда түбір сөзден бөлек қолданылған «*білән, бірлә*» сөздерінің бұрынғы көне түркі тілдеріндегі бір сөзден қалыптасқаны және сол тұстағы қолданыстан қалған із екені, кейінгі дәуірлерде қазақ тіліндегі қолданыс барысында екеуі екі түрлі (бірі – көмектес септігінің жалғауы, бірі – жалғаулық шылау) қызметке ауысқан тілдік бірлік болғаны қазіргі ғылымда дәлелденген [8, 138-139] Олай болса, шығарма жазылған дәуірде бұл тілдік бірліктер мағыналық жағынан әлі де болса саралана қоймаған деген тұжырым жасауға болады.

Осы сияқты ерекшеліктер басқа сөйлемдерден де байқалады. Мәселен, 3-сөйлем баяндауышы (*аның турур*) 3-жақтық ілік септік жалғаулы жіктеу есімдігінің көмекші етістікпен тіркесуінен жасалған. Бұл қолданыс та қазіргі тілімізде пайдаланылмайды, оның орнына *онікі, олардікі* түрінде қолданылады немесе шығыс септігімен алмасады (*олардан, солардан*).

Сондай-ақ, жоғарыда айтылғандай, «*турур*» көмекші етістігінің «*тұр*» немесе «*-ты*» қосымшасына айналуы көне түркі жазбаларында-ақ байқала бастағаны белгілі. «Тауарихта» да осы осы құбылыс жалғасқан. Ал біздің дәуірімізге дейінгі тарихта пайда болған есім баяндауышы сөйлемдер осы көмекші етістіктің түсіп қалуынан пайда болғаны айқын. Соңғы жылдардағы есім баяндауыштардың қалыптасуы жайындағы зерттеу осыны дәлелдейді. [9] Мысалы: ...*Аналары Алан Куа турур* (Аналары – Алан Куа); ...*Қийат дегенлері бу турур* (Қийат дегендері – осы (бұл)); ...*Ол шаһарның баш-айақға дегәч айланасы бір күнлік йер турур* (Ол шаһардың басынан аяғына дейін бір күндік жер).

Көмекші етістіктердің ішіндегі ең көп қолданылатыны – жедел өткен шақ тұлғасындығы «*ерді*» (*edi*) көмекші етістігі. Бұл көмекші етістік есім сөздердің алуан түріне тіркесіп, өткен шақтық күрделі баяндауыш жасайды. Баяндауыштың бұл түрі қазіргі тілімізде де сол шақтық мағынасын сақтап қолданылады: ...*Қара хан атасы тұрған йуртында ерді* – Қара хан атасы тұрған жұртында еді; ...*Шул атадан төрт оғұл ерділер* – Сол атадан төрт ұл еді; ...*Ол қаум кафр ерділер* – Ол қауым кәпір еді; т.б. Сырттай қарағанда осы сөйлемдерді де көмекші етістіктерсіз де айтуға болатын тәрізді. Бірақ бұлай деуге болмайды, себебі «*ерді*» көмекшісіз айтылғанда сөйлемнің шағы өзгеріске ұшырайды, яғни осы шаққа ауысады. Бұндай ерекшелік «*турур*» көмекшісі арқылы жасалған сөйлемдерге ғана тән. Өйткені «*турур*»-дың өзі осы шақты білдіреді де, оны түсіріп айтқанда осы шақтық мағына есім түбірге ауысады. Сондықтан «*ерді*» көмекшісі сөйлемнің өткен шақта берілуін ғана қамтамасыз ететіндігін есте сақтау қажет.

Бұлардан басқа жеке тұрып толық мағынада қолданыла алатын, ал басқа сөздерге тіркескенде мағыналарынан толық және жартылай айырылатын етістіктер де көмекшілік қызметте қолданылады. Ондай қолданыстардың бірсыпырасы қазіргі қолданыстармен сәйкес келіп жатса, кей жағдайда ондай сәйкестік байқалмайды. Қазіргі қызметімен көбірек сәйкес келетін көмекші етістік – *қыл*: *тоқуш қылды*, *ақлық қылды*, *уофа қылды*, *уруги қылды*, *уасийат қылды*, т.б. Осы баяндауыштардың бірсыпырасы қазіргі кезде де осы тіркес құрамын сақтаса, бірсыпырасы қолданыстағы мағыналық өзгерістерге сай келетін көмекші етістіктермен орын ауыстырған. Бұл қоғамның, адам ойының дамуына сәйкес келетін жаңа сөздердің пайда болуымен, яғни тіліміздің лексикалық жағынан бақымен түсіндіріледі. Мысалы: қазіргі тілімізде *соғыс (ұрыс) қылды* дегеннен гөрі *соғыс салды (ұрыс салды)* немесе *соғысты (ұрысты)* деп айту қолданылады. сондай-ақ, *она қылмады*, *өсиет қылды* дегеннен гөрі *она бермеді*, *өсиет етті* күйінде жиі қолданылады. Ал *ақллық қылды* – *ақылдылық қылды (етті, жасалды)*, *отан қылды* – *отан қылды (етті)* күйінде қазіргі кезде де айтыла береді. Жалпы бұл көмекші етістік сол тұста жиі пайдаланылғанымен, кейінгі даму барысында оның қолданылу аясы тарылып, орнын басқа синонимдес көмекшілермен ауыстыра бастағанын аңғарамыз.

Бұлардан басқа *бол (мункар болдылар)*, *тут (дос тутмадым)*, *таб (шуһрат тапты)*, *ет (достлық етішді)* тәрізді етістіктер де есімдерге көмекшілік қызмет атқарып, күрделі баяндауыш жасайды. Бұлардың ішінде «*бол*» көмекші етістігі басқаларға қарағанда жиірек қолданылған, бірақ мағынасында қазіргі қолданыстан пәлендей айырмасы жоқ. Негізінен амалдың тез арада орындалғанын, бітіп қалғанын білдіретін семантикалық мәнде қолданылады. Сирек те болса, бір есім сөзге бірнеше көмекшінің бір мезгілде тіркесіп келуі де кездесіп қалады: ...*Андун уч қаум болып кетті*. *Бу ма нидын хазрат Үгетай хана арз қылғум тұрур*.

Етістік баяндауыштың күрделі түрі қазіргіге қарағанда біршама аз. Мысалы: ...*Дарийа суын һич кім ерсэ ічіб тугане алмас*. ...*Тамами анларның уругы ол йерлерде олтурур ерділәр*. ...*Һинду дарийасы йақасыда устан қалдылар*. *Уа тақы огузның барча қаумын ол уақытда туркмен теб айтур ерділәр*. ...*Ол оглан анасының сүтін еме башлады*. ...*Огуз анлардан башка йүрүр ерді*. ...*Менің дінім йолындан қайтып ермиш*.

Келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, күрделі баяндауыштардың негізгі сыңары мен көмекші сыңары өзара көсемшенің *-е*, *-н*, *-ып* және есімшенің *-ур* жұрнақтары арқылы байланысқан. Бұл тұлғалардың қазіргі тұлғалардан айырмашылы жоқ деп есептеуге болады. Қазіргі кезде етістіктің мұндай күрделі түрлері етістіктің

аналитикалық форманттары ретінде қарастырылып, сыпат категориясының көрсеткіші деп есептеледі. [8, 251-265]. Бұлар ол кезде де осындай мағыналық қызметте қолданылған тәрізді. Ерекшелік – кейін бұл тұлғалардың әр түрлі варианттары пайда болып, беретін мағыналарында да кеңейгендік, толысқандық көрінуінде. Бұл туралы төменде толығырақ айтылады.

Сонымен, «Тауарихтағы» баяндауыштар құрамы жағынан да, семантикалық ерекшеліктері тұрғысынан да, қолданылу аясы тұрғысынан да қазіргіге қарағанда қарапайымдау болғанымен, сөйлемнің предикативтік құрылымын жасауда сол тұстың талабына сай қызмет атқарғаны аңғарылады.

Баяндауыштың сөйлем құраудағы басты сипаты оның өз бойына барлық грамматикалық мағыналарды жинақтауында екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, сөйлемнің басты сипаты болып есептелетін предикативтік белгінін жасалуында оның бір тәсілі болып табылатын бастауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс – **жақтық** қиысудың мәні ерекше. Жоғарыда аталып өткен бірлі-жарым бір негізді сөйлем түрлерін ескермегенде, шығармадағы барлық жай сөйлем жақтық жағынан қиысуға негізделген. Бірақ шығарманың жанрлық ерекшелігіне қарай 1,2-жақтық қатынастағы сөйлемдер жиі кездесе бермейді [2, 47] де, көбінесе 3-жақтық қатынастағы сөйлемдер болып келеді. Әйтсе де, шығармада сирек те болса кездесіп қалатын төл сөздер ыңғайындағы сөйлем түрлерінен-ақ сол кездегі қолданылған сөйлемдердегі 1,2-жақтық мағыналардың берілу сипатын біршама анықтауға болады және қазіргіге соншама жақын екенін байқау да аса қиын емес. 1-жақтық мағынадағы сөйлемдерден мысал келтірейік:

1. *Жаһан ішінде дүниенің бұрчын кездім мен. (142) Анлар білән сұхбат қылмадым. (150)*

2. *Уа ілгергі уа соңғы йүргүзүб анларға алтунлы тонлар білән келтүрдүм. (201) Уа туар қарасын анларның йақшы отлуқ, сулуқ йерлерде отказдым. (201)*

3. *Мен тілемесмін үйде өлмекні. (195)*

4. *Біз аңа шкәр қылдымыз. Аның соңына кірмедіміз. (151)*

5. *Біз нечүк андын кечелім, аның фарманын нечүк хилаф қылалым. (192)*

6. *Аның оғланлары өз дастаныда келүр, соң айғаймыз. (221)*

7. *Біз аңа атландүк, көп тағ өкүзін өлтүрдік. (201)*

Келтірілген мысалдардан мынадай ерекшеліктерді көруге болады: 1-ден, сөйлемдердегі предикативтік байланыс бастауыштың тікелей қатысуымен де, қатысуынсыз да жүзеге асқан; Т.Қордабаев аталған еңбегінде бұл екі мүше арасындағы байланыстың үш түрлі жолмен – комбинаторлық, синтетикалық және аналитикалық жолдармен жасалатынын көрсеткен болатын. [2, 10] Осында комбинаторлық тәсіл

– бастауыштың қатысуымен 1,3,4,5,7-сөйлемдер жасалған болса, синтетикалық тәсіл арқылы (жақтық қатынас баяндауыш арқылы белгілі болады) 2,6-сөйлемдер жасалған. Ал предикаттық байланыстың үшінші түрі (жақтық қатынас тек бастауыш арқылы белгілі болады) шығармада бар-жоғы бір-екі сөйлем ғана. Мысалы: ...*Қисм аууал, йа'ни аууал бөлек. (147)* 2-ден, жақтық қиысумен бірге сандық қиысу да айқын аңғарылады. Қиысудың жекеше түрі «мен» (бастауыш) жіктеу есімдігі мен баяндауыштағы жекеше жіктік жалғауының (-м, -ым, -ім, -мін) сәйкес келуінен байқалады. Сондай-ақ, көпше түріндегі қиысу да жіктеу есімдігінің көпше түрі (біз) мен жіктік жалғауының көпше түрінен сәйкес келуі арқылы берілген. Әйтсе де, қазіргі кездегі жақтық қиысудың кейбір өзгешелігі бар екенін де жоққа шығаруға болмайды. Мысалы: 1-жақтық жалғаулар ашық райда -м, -мын, -мін, бұйрық райда -йым, -йім, -йін. Мұндай дыбыстық өзгерістердің болуы – тілдің ішкі даму заңдылығына байланысты екені де дәлелденген мәселе. (Ескерте кететін бір жәйт – қосымша құрамындағы «м» дыбысының «н»-ға айнала бастауы сол кездің өзінде басталғанын осы шығармадағы бірлі-жарым сөйлемдерден көруге болады: *Елші йбәрді ел болайын теб.*). 1-жақтық қиысудың көпше түрі -мыз, -міз, -қ жақтық жалғаулары арқылы берілген. Бірақ бұл қосымшалардың етістікке жалғануында қазіргідегідей дыбыстық, буындық үндесулер, т.б. заңдылықтар сақтала бермейді. Мысалы: *кірмедіміз (кірмедік), тілемесмін (тілемеспін), инкәр қылдымыз (інкәр қылдық) т.б.*

Осы шығармада кездесетін -лым// -лім жалғауы бірде жекелік, бірде көптік мағынаны білдіретін тәрізді. Тұлғалық жағынан күрделі қосымша екені анық (-лы+м). Мұндағы -л тұлғасы фольклорда кейінгі кезге дейін баяндауыштың тұлғасы ретінде қолданылып келді (баралы, айталы). Ал -м – 1-жақтық жіктік жалғауының қысқарған түрі. Олай болса, бұл жекелік тұлға болуға тиіс. Оның үстіне, бұл қосымшаның көпше түрі (-лы+қ// -лі+к) ауызекі тілде, фольклорда осы кезге дейін сирек те болса қолданылып келеді. «Тауарихта» көпше -қ// -к жалғауы жедел өткен шақтан кейін бірен-саран ғана қолданылғанымен, -лық формасында еш жерде кездеспейді. Соған қарағанда, -қ // -к көптік жалғауы сол тұста қолданылғанымен, әлі де толық еніп, орнығып кете қоймаған жаңа тұлға болса керек. Сондықтан да кей жерде оның орнына жекелік тұлға қолданылып кетіп отырған. Оған қоса, бұл еңбекті жазба ескерткіш есебінде танығанымызбен, таза әдеби тіл дәрежесіндегі шығарма ретінде санау шындыққа жанаса қоймайды. Сондықтан, жоғарыдағыдай біршама заңға қайшы ерекшеліктердің болуына таңдануға болмайды, ол ауыз әдебиетінің ізі болуы әбден мүмкін. Қалай болғанда да, қазіргі қолданыстан ерекше көрінетін осындай белгілер бар екені – шындық.

Тағы бір ескеретін нәрсе – 1-жақтық жекелік (*мен*) бастауыш көп жағдайда түсіріліп айтылады. Ал бастауышты айқындап көрсету қажет болғанда, ол тек сөйлем соңында беріледі. Бұл да сол көне түркі дәуірі кезінен қалған ерекшелік болса керек. Себебі көпше түрдегі есімдік бастауыш ретінде үнемі сөйлемнің басында келіп отырады.

2-жақтық қиысу да көпше және жекеше түрде бастауыштың айқын және түсіріліп келуі түрінде кездеседі. Колданылу ынғайы да, жақтық тұлғалар да кейбір дыбыстық өзгешеліктер болмаса, қазіргі 2-жақтық қиысуға сәйкес келеді. Мысалдарға жүгінейік:

1. *Оғландын ауаз келді «Менің атымны Оғуз қойуыңыз» теб. (149)*

2. *Оғуз анлар арасына йашурун барып, ол қызга айды: – Мені билүр-мисін? (150)*

3. *Тіледім, кім «Көкнің худайга имам келтүргіл, аңа дост болгыл» теб. (150)*

4. *Нечүк құллығұмызны Чиңгиз ханга тигердің, менің сөзімні гараз қылдың.*

5. *Чиңгиз хан: «Бу улуғларны сізлерге бердім, оғланларым, сізлер һануз йашсыз. Сіз анларны өз көңілің бірлән өлтirmeгил меңә кеңешлигүгә. Мендін соң бір-біріңіз билән кенәч етіңіз». (191)*

6. *...Һәр йерде аны айтғанын еткіл. (197)*

Мысалға алынған сөйлемдерден көрініп тұрғанындай, 2-жақтық жіктік жалғаулары *-ң, -ыңыз, -іңіз, -сыз, -сін, -кіл* түрінде кездесіп отырады. Осындағы *-кіл, -гил* тұлғаларынан басқасы 2-жақтық бұйрық, ашық райының тұлғалары ретінде қазіргі тілімізде қолданылатыны белгілі. Ал *-кіл, -гил* жайында жоғарыда айтылған болатын. Тағы бір ерекшелік – қазіргі кезде 2-жақта көптік тұлға ретінде *-лар* қосымшасы қолданылады да, *-сыз* түрі осы жақта сыпайылықты білдіретін қосымша ретінде қолданылады. Ал XV-XVII ғасырларда бұл тұлға әлі де болса әрі көптікті, әрі сыпайылықты білдіретін түркі дәуіріндегі қасиетін сақтаған көне қосымша екені тарихи зерттеулерде дәлелденген. [6]

Сонымен, «Тауарихтағы» сөйлемдердің 1,2-жақтық мәндері жіктеу есімдіктері мен баяндауыштың 1,2-жақтық тұлғаларының предикативтік байланыстары арқылы жүзеге асқан. Ал олардың берілу жолдарында, жақтық мағына туғызатын тұлғалардың құрылыстарында кейінгі дәуірлердегі тарихи дамуға сай енген кейбір өзгерістер (дыбыстық құрамы жағынан, тұлғалардың саны мен мағынасы жағынан молаюы мен күрделенуі, дыбыстық, буындық үндесу жағынан тұрақталуы т.б.) байқалады.

Шығарманың мәтіні баяндау стилінде құрылуына байланысты ондағы сөйлемдердің басым көпшілігі дерлік 3-жақтық қиысуға негізделген. Алайда, 1,2-жақтық қиысуға қарағанда 3-жақтық қиысудың елеулі

ерекшеліктері бар екенін көреміз. Ең бастысы – 3-жақтық мағынаны білдірерлік арнаулы жақ тұлғасының кездеспеуі. Профессор Т.Қордабаев 3-жақтық мағына *-ды, -ді* шақтық тұлға арқылы берілген деп көрсетеді. [2,17] Ғалымның еңбегі жазылған кезде осындай көзқарас болғаны да рас және «Тауарих» жазылған дәуірде бұл тұлғаның екі мағынаны бірдей білдіргенін де жоққа шығаруға болмас. Әйтсе де, қазіргі қазақ тіл білімінде етістік түбіріне тікелей жалғанатын *-ды, -ді* тұлғасы таза шақтық мағынаны білдіретіні, мұндай жағдайда жақтық мағына нөлдік тұлға арқылы беріледі деп есептелетіні – тұрақталған пікір. Сонымен бірге 3-жақтық мағына білдіретін *-ды, -ді* жалғауының бар екені де, олардың шақтық жұрнақтардан кейін келетіні – қазіргі тіліміздегі шындық. Дегенмен, шығарманың біз талдауға алып отырған нұсқасында осындай құрылымдағы сөйлем де бар екені анықталды. Мысалы: ...*Ол екі(сі) бір-бірі бірлә ұрушмайдулар. (173)* Мұндағы болымсыз түбір етістікке жалғанған *-й* жұрнағы келер шақты білдіретін көсемше жұрнағы да, одан кейінгі *-дур* қосымшасы 3-жақтық мағынаны білдіретін қазіргі *-ды, -ді* жалғауының көне нұсқасы болып табылады. Сондықтан, Бұл тұлғалардың бірі – жалғау, бірі – жұрнақ боп бөлінуі сол тұста-ақ басталып, кейін біржола тұрақталған деп тұжырымдауға болатын тәрізді.

Сонымен, шығармада 3-жақтық мағына нөлдік тұлға арқылы яғни етістіктің шақ тұлғалы түбір күйі (негізгі және туынды, болымды және болымсыз) мен бастауыштың (субъектінің) қиысуы ыңғайында аңғарылады.

Мұнда, әсіресе, шақ тұлғалы етістіктердің, соның ішінде жедел өткен шақ тұлғалы түбір етістіктер мен есімше тұлғалы етістіктердің жиі қолданылғанын көреміз. Мысалы:

1. *Қара хан атасы тұрған йуртында ерді. (149)*
2. *Ол Оғлан, анасының сутін еме башлады. (149)*
3. *Бір күн(і) тағ өкүзін өлтүрді. (155)*
4. *Аның құрсағы үстінде түшті. (157)*
5. *Тақы өзі Чиңгиз хан Термездке барды. (178)*
6. *Ол қаум ол күндін бу күнге дегәч бисиар қаум болуб кечтіләр. (145)*
7. *Анларның саны ер уа хатун білән йүз мың ерділер. (160)*
8. *Тамам ләшкерлері білән екісі урушқалы атланды. Йарашыб, хытай үстіне бардылар. (173)*

Келтірілген сөйлемдердегі баяндауыштар дара да, күрделі де, есімді де, етістікті де болып келген. Бірақ ешқайсысында 3-жақтық арнайы жалғау жоқ. Жақтық мағына бастауышпен қиысу арқылы, бастауыш жасырын тұрған жағдайда оның 3-жақтық нөлдік тұлғасы арқылы (бұл жақтық мағына баяндауыштың ол есімдігімен байланысу мүмкіндігінен көрінеді) берілген.

Қиысудың бұл түрі – қазақ тіліне жат емес, қайта белгілі бір заңдылық түрінде қалыптасқан құбылыс. Әйтсе де, қазіргі қазақ тілінен айырмашылығы – 3-жақтық қиысудың көптік жалғау арқылы берілуі болып есептеледі. Бастауыш көптік мәнді сөздер арқылы берілген жағдайда баяндауыш та көптік жалғаумен түрленеді (6,7,8-сөйлемдер). Бұл бұрынғы жалпы түркілік заңдылық қазіргі кезде кейбір түркі тілдерінде сақталған да, қазақ тілінде жоқ болуы заңдылық ретінде қалыптасқан. Әрине, мәтіндегі берілген сөйлемдерде бұл заңдылықтың өзі сақтала бермеген. Мысалы: ...*Тамам ләшкарлері білән екісі урушқалы атланды. Бұлар һәм ләшкар тартты.* (173) Бұл сөйлемдерде бастауыш көптік жалғауда тұрғанымен, баяндауыш көптік жалғаумен түрленбеген. Соған қарағанда баяндауыштың көптік тұлғада түрленуі тек бастауыштың мағынасына ғана байланысты болмаған. Осыған байланысты кейде баяндауыштың құрамындағы сөздердің бірі көптік ұғымда қолданылғанда, күрделі баяндауыштың құрамында да осындай көптік мағыналы сөздер болғанда, сөйлем бастауышы жалпылық ұғымда берілгенде осындай тәсіл қолданыла берген-ау деген ой туындайды. Мысалы: ...*Соң заманда анларның уругы үкүш қаум болып йүрділер.* (152) *Анларның саны ер уа хатун білән йуз мың ерділер.* (160) *Шу қаумны Нирун атадылар.* (155) Оның үстіне, бірдей мағыналы екі сөйлемнің біріне көптік жалғау жалғанып, екіншісіне жалғанбауының өзі осы дәуірде 3-жақтық көптік жалғауының міндетті болу заңдылығы бұзыла бастағанын көрсетсе керек (салыстырыңыз: *Тамам ләшкарлері білән екісі урушқалы атланды – Ол екісі бір-бірі бірлә урушмайдулар*). Нақтырақ айтқанда, қазіргі қазақ тіліндегі 3-жақтық көптік тұлғаның баяндауыш құрамында берілмеуі сол кездің өзінен басталғаны айқын. Бастауыш пен баяндауыштың жақтық қиысуы бірен-саран да болса, есім бастауыш пен есім баяндауыш арасында да кездеседі (жоғарыдағы мысалдардан қараңыз).

Сонымен, бастауыш пен баяндауыш арасындағы қиысу сол кездің өзінде сөйлемнің предикативтік сипатының негізі болғанын және баяндауыш тұлғаларының кейбір ерекшеліктері қазіргі қазақ тілінде қалыптасқан заңдылықтарға негіз болғанын көреміз. Бұлардан басқа шақтық, райлық сипаттағы бірсыпыра өзгерістер де бар. Ол өз алдына әңгіме етуді қажет етеді.

Баяндауыштың (әсіресе етістік баяндауыштың) ендігі бір басты грамматикалық сипаты – оның арнаулы тұлғалар арқылы берілетін **шақтық** мағынада қолданылуы. Баяндауыштың шақтық мәнде қолданылуындағы басты ерекшелік деп, ең алдымен шығарманың белгілі бір баяндау ерекшелігіне қарай ондағы сөйлемдердің көбіне өткен шаққа қатысты берілуін айтуға болады. Шығарма сөйлемдеріндегі өткен шақты қазіргідегідей жедел, бұрынғы, ауыспалы деген сияқты түр-

лерге бөліп жатудың пәлендей рөлі байқалмайды. Себебі, уақиғалардың өзі жазылып отырған кезеңнен әлдеқайда бұрын болғандықтан, бұлай бөлудің реті жоқ. Сол себепті баяндауыштардың шақтық мәнін бір ғана «өткен шақ» деп атаған орынды болады. Осыған орай баяндауыштың шақтық мәні дегенде, олардың негізінен екі түрлі тұлға арқылы өткен шақты білдіргені көрінеді: бірі – -ды / -ді, -ты / -ті, екіншісі – өткен шақтық есімше тұлғалары. Алғашқысы жөнінде жоғарыда жақ тұлғасынан ажыратуға байланысты айтылып өтті. Соңғысына мысалдар келтірейік:

1. *Қыш уа йаз, ай уа йыл хазинада бар малын хақ йолында ихсан кылған хан. (140)*

2. *Андын үч су акар тағдын пайда болуб. (155)*

3. *Тамами анларның уругы ол йерлерде олтурур. (145)*

4. *...ата-анасының оты, йурты, малы, туар қарасы, үй тірлігі кішіг оғулға қадур. Аны могол отчигин деб айтур. (165)*

5. *Андағ кім йерлері Иран заминда Тараб-у мулки болғай. Челлерінде сусыз от көп болғай. Андағ кім йерде теуәге мінесіп болғай. (144)*

6. *Дарйа суын һічкім ерсә ічіб түгәне алмас. (141)*

7. *Бу заман йаман ішні тутуб йурур ерміш. Менің дінім йолындын қайтып ерміш. (151)*

8. *Садардын данә инжудек сачылды, һәр бір данәсі Рум билән Хытайға тигмес дүр. (141)*

Осы сөйлемдердің бірсыпыра шақтық тұлғаларына талдау жасап көрейік.

Сөйлем баяндауышы *-ған* тұлғалы есімшеден жасалған. Есімшенің бұл жұрнағының өткен шақтық мағына беретіні тіл білімінде қашаннан белгілі. «Тауарихта» да сол мәнде қолданылған. Әрине, *-ған* тұлғалы есімшенің баяндауыштық қызметінен басқа анықтауыштық та қызметі бар. І-сөйлемдегі есімше, қазіргі сөйлем құрылымдарымен салыстырғанда, сондай қызметте тұрған тәрізді. Бірақ сөйлемнің қалыптасу тарихында жіктеу есімдіктерінен жасалған бастауыштардың сөйлем соңында келген дәуірлі басынан кешкенін және ол дәуір қазіргіден гөрі еңбек жазылған дәуірге жақын екенін ескермеске болмайды. Сондықтан есімше тұлғалы сөзді баяндауыш деп, ал оның тұлғасын өткен шақ тұлғасы деп тану қажет. Мұны сөйлем семантикасынан да аңғаруға болады.

Аталмыш шығармада жиі қолданылатын есімше жұрнақтарының бірі – *-ар, -ур, -ұр, -ор, -ыр*. Т.Қордабаев баяндауыш құрамында көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтары келетін орындарда осы аталған қосымшалардың келетінін айтады. Әрине, ғалымның мұндай тұжырым жасауына белгілі бір себептер де болуы мүмкін. Мәселен, мына сұралы сөйлемдерде бұл тұлғалар шынында көсемшенің *-а, -е, -й* жұр-

нағының орнына қолданылған тәрізді: «...*Мунлук хатун айды: – Менің оғланларның ат чабып ойнар йерлерін нечун қазарсыз? – теб. Оғуз аңлар арасына йашурун барыб, ол қызга айды: – Мені білүрмісін?*»

Екіншіден, қазіргі кейбір түркі тілдерінде есімшенің бұл қосымшасының орнына көсемше қосымшасының қолданылатыны бар. Дегенмен, мүл мәтінде есімшенің осы жұрнағы жиі қолданылады және оның бәрін көсемше орнына қолданылған деп үзілді-кесілді айтуға да болмайтын. Себебі, осы тұлғалар арқылы берілген көптеген сөйлемдердің өткен шаққа қатысты екені айқын және оны сөйлем семантикасынан да аңғаруға болады. Ал көсемшенің аталған тұлғалары қазіргі кезде ауыспалы шақтық мәнде қолданылатыны да ғылымда дәлелденген. Осыған байланысты есімшенің аталмыш жұрнақтары қазіргідей келер шақта емес, өткен шақты білдіруі сол дәуір үшін заңды құбылыс болуы әбден мүмкін. Оны, біріншіден, жоғарыда келтірілген 2,3,4-сөйлемдердің шақтық мағынасынан аңғару қиын емес. 2-ден, бұл қосымшалардың көсемшенің жұрнақтарының орнына қолданылуы мүмкін емес, өйткені қазақ сөйлемі көсемшеге ешқашан аяқталған емес. Бұл 3-жақта жақтық тұлғаның болмауымен де байланысты. Ал мысалға алынған сөйлемдер, жоғарыда келтірілген бірді-екілі сөйлем болмаса (соның өзінде сөйлем жіктік жалғауына біткен), барлық жағдайда 3-жақтық (жіктік жалғауының нөлдік тұлғасы) баяндауыш құрамында келеді. Сондай-ақ, 3-жақта көсемше тұлғасы келуі қажет болса, онда міндетті түрде жіктік жалғауын (-ды) қабылдауы тиіс. Аталған еңбекте жіктік жалғауының арнаулы тұлғалары бола тұра, жоғарыдағы есімше тұлғалары жіктеліп келмеген.

Тағы бір ескеретін жай – Т.Қордабаев: «Келер шақтық есімше қазіргі әдеби тіліміздегі *-ар, -ер* жұрнақтарымен қатар қазіргі тілімізде кездеспейтін *-ор, -р, -ур, -ұр, -үр* жұрнақтары арқылы да жасалған», – деген пікір айта отырып, *турор, айтор, барор, берор* тәрізді мысалдарды келтіреді. [2,34] Бұл жерде ғалым жұрнақтардың есімшенікі екенін дұрыс айтқанымен, оның шақтық мән беруі жөнінде жанылысқан. Сөйтіп келтірілген мысалдардағы жұрнақтарды келер шақтың жұрнағы деп қате тұжырымдаған. Шынында, бұл сөздердің бәрі, сырттай қарағанда, қазіргідей келер шақтық мағынада қолданылған сияқты болып көрінгенімен, сөйлем ішінде келгенде өткен шақтық мәнде қолданылғаны айқын аңғарылады. Сонымен *-ар, -ер, -р* тұлғасы сол кезде әр түрлі вариантта келіп, бірлі-жарым жағдайда болмаса, көбіне өткен шақтық мағынада қолданылған. Тіпті, оның шығармада аз кездесетін болымсыздық түрі де (-с) бірде келер шақтық, бірде өткен шақтық мәнде қолданылған. Бұл жұрнақтардың осындай екі түрлі мәнде қолданылуы сол кезден бастап олардың біртіндеп келер шақтық мәнге ауысуы басталған деген тұжырым жасауға негіз болады.

Баяндауыш құрамында *-ғай* қосымшасы да кездеседі. Бұл тұлғаның қазіргі әдеби тілдегі қолданысы сиреп бара жатыр десе де болады. Тілдегі белгілі қолданыстары ыңғайында бұл қосымша көбіне істің алдағы уақытта орындалуына мегзейтін қалау райының жұрнағы ретінде танылған. Өйткені ашық райдан басқа райлардың бәрі де (ирреалды райлар) алдағы уақытта орындалатын іс-әрекетке мегзелуді білдіреді. Ал «Тауарихтағы» *-ғай* қосымшасының мәні қазіргі қалау райлық мәннен гөрі есімшенің *-ған* тұлғасының мәніне ұқсас. Мысалы: ...*Андағ кім йерлері Иран заманида 'араб-у мулк' болғай. Челлерінде сусыз от от көб болғай* – деген сөйлемдерді анықтап, түсініп оқысақ, бұл ойымыз дәлелденген тәрізді болады. Олай болса, сол тұста *-ған* және *-ғай* тұлғалары бірдей шақтық мағыналарды білдіргенімен, кейін біртіндеп *-ған* тұлғасының нақты шақтық мағынада (ашық райда) қолданылуы басым орын ала бастағандықтан, *-ғай* жұрнағы бірынғай райлық мән алуға көшкен. Бірақ бойында нақты болмаса да, жалпылық мәнде алдағы уақытқа мегзелу мағынасы ізін сақтап қалған. Бұл соңғы жалпылық шақтық мағына – барлық ирреалды райларға тән ортақ құбылыс. [10]

Қазіргі тілімізде сирек те болса қолданылатын демеулік шылау қатарындағы *-мыш / -мыс* тұлғасы да сол кездегі есімшенің өткен шақтық мән беретін тұлғасы ретінде қолданылған (7-сөйлем).

Сонымен, «Тауарих» тілін бақылау сол кездегі сөйлемдердің өзіне тән ерекшеліктері болғанын, бірақ сол ерекшеліктердің негізінде көне түркі дәуірінен бастау алатын қазіргі тіліміз дамуының жалғасын, нақтырақ айтқанда, тіліміздің қазақилық беталысының бастамалық белесін көреміз. Әсіресе, сөйлем негізіне алынатын тұрлаулы мүшелерді бақылай отырып, олардың жасалуында, өзара байланысында, жалпы сөйлем жасаудағы ерекшеліктерінде қазіргі қолданыстағы тілдік деректерге ұқсастықтар мен сәйкестіктер барлығын, солармен сабақтасып, тамырласып жататынын байқаймыз.

4.2 Тұрлаусыз мүшелер. Т.Қордабаевтың айтуынша, «Тауарихта» қазіргі әдеби тілімізде кездесетін сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің барлық түрі де кездеседі. Шығарманы талдау бұл пікірдің дұрыс екеніне көз жеткізеді.

Толықтауыш. Қазіргі қазақ тіліндегі тәрізді «Тауарихта» да толықтауыш мүшенің тура және жанама түрлері молынан кездеседі.

Тура толықтауыш табыс септік жалғауы арқылы жасалып, сабақты етістікпен меңгеріле байланысатыны белгілі. Толықтауыштың осы түрі еңбекте жиі байқалады. Тура толықтауыш, негізінен, зат есімдер мен есімдіктерден жасалған. Мысалы: ...*Оғланлары Отрарны алыб. атасы алдыға келділар. ...Уа Жочи, уа Чағатай, уа Үгетай бұларны*

Хорезмға йебірді. ...Жайхунды кечті. (178) ...Чингиз хан бу йылар жалайыр Мукалы гәйәні сол қолы білән йебірді. (177) Мұндағы бір ерекшелік – тура толықтауыш жалғауларының қазіргі қазақ тіліндегідей көп вариантты емес, негізінен бір ғана түрде (-ны/-ні) келуі. Сондықтан болар, бұл жалғыз жалғау сөзге қазіргідей үндестік заңдылықтарын сақтамай жалғана береді (*Отырарны, бұларны, Мукалы гәйәні т.б.*).

Тура толықтауыштың сын есімдерден, есімшелерден және бірлі-жарым қимыл есімдерінен жасалған түрлері де кездеседі. Бірақ бұлар зат есімдер мен есімдіктерден жасалғандардан біршама аз. Бірақ осының өзі де басқа сөз таптарының заттануы сол тұста да жат болмағанын көрсетеді. Мұндай ерекшеліктің шығармада аз қолданылуы оның жанрлық ерекшелігімен, жазылу стилімен де байланысты болуы мүмкін. Шығарма көркем әдебиет емес, дерекнама-шежіре болғандықтан, әрбір затты, құбылысты өз атауымен атау қажеттігінен де болған болар. Бірнеше мысалдар келтірейік: ...Қорукты әгәр ашқара қылсам худайға табунмақны, аны оғлы білән бірге өлтіргей теб сықынды. (149) ...Мен тілемесмін үйде өлмекні. (195) ...Өңгәгә көнүл қылғанларны тақы айтып тұрұр. (109) ...Уа йақшыларны уа мундақ маст қылулар етмәсләр. Бу тарап тарасын маст еткүшіні көнүл йүзі білән көрмәс. (202)

Тура толықтауыштың жалғаулы да жалғаусыз да кездесуі қазіргідегідей. Олардың жалғаусыз келуі көбіне баяндауышқа іргелес орналасқан жағдайда болады. Мысалы: ...Қара ханның оғлы Оғыз атанды. Нече йыл патшалық биледі. (146) ...Мундук хатун айды: – Ай, менің оғланлар/ның/ ат чабып ойнар йерлерін нечүн чуқур қазарсыз? – теб. (158) ... Булар һәм дәшқәр тартты. (173) Табыс септік жалғауының жасырын тұруы арқылы келген мұндай сөздердің басым көпшілігі көмекші етістіктермен тіркесіп, баяндауыш құрамына өткен. Сондықтан бұл екеуінің арасын ажырату оңайға соға бермейді.

Жанама толықтауыштар атау мен ілік септіктен басқа септік жалғауларымен түрленіп келген зат есімдер не заттанған басқа сөз таптарынан жасалатыны сөйтіп етістікке менгеріле байланысады. Талданып отырған шығармада да осы қағидаға сай келетін толықтауыштардың барлық түрі бар. Олардың ішінде, әсіресе барыс және шығыс септіктері арқылы жасалған жанама толықтауыштар жағы басым. Ал жатыс жалғаулы жанама толықтауыш көп кездеспейді. Қазіргідей арнайы жалғауы бар көмектес септігі арқылы жасалған жанама толықтауыш болмағанымен, алайда осы септік мағынасымен сәйкес келетін «білән», «бірлән» шылауларының тіркесуі арқылы берілген сөздер жеткілікті. Енді әр септік жалғаулары арқылы берілген жанама толықтауыштарға мысалдар келтірейік:

а) Барыс жалғаулы жанама толықтауыштар:

-а, -ә: ...*Ай оғланларым, аңлаңыз сіздер, бу дүниядың сафар қылмақ уақты менә тиіб турур. (195) ...Тақы екінчі ағасы Көзханның қызын жиһат аңа алды. (150)*

-на, -не: ...*Мажар, Рум уилайатыдын мурад ол турур, кім андын һәм мундын барыш-келіш етішіп, достуна дос болуб, душманына душман болуб, достлық етішіді. (140)*

-ға, -ге: ...*Бу сөз Чиңгиз ханға хуш келді. (181) Тіледім кім «Көкні» худайға иман келтіргіл, аңа дост болғыл теб. (150) ... Андағ кім йерде теуәге мінәсіп болғай. (144)*

Бұл соңғы екі жалғау қазір де осы күйінде қолданылады. Бірақ ол кезде қазіргідегідей қатаң дауыссыздан басталатын түрлері (-қа, -ке) болмаған тәрізді. Өйткені ол тұста сөз аяғының қатаң дыбысқа бітуінен гөрі ұян, үнді дыбыстарға аяқталуы басым болған көрінеді.

ә) Шығыс септікті жанама толықтауыштар негізінен -дын, -дан жалғаулары арқылы жасалған. -дын жалғауы көбінесе «м» және «н» мұрын жолды сонорлардан кейін жалғанған: ...*Менің дінім йолындың қайтып ерміш. (151) Үйінің түңгігі ачылмыш, андын нұры пайда болды. (157)*

-дан жалғауы негізінен дауысты дыбыстарға және ауыз жолды сонорларға, ұян дыбыстарға біткен сөздерге жалғанған: ...*Шул атадан төрт оғул ерділер. (149) Барча оғланларыдан Фуужин беги атлығ қыз мундын улуг ерді. (205) Оғузның хатуны бу халдан уахиб ерді. Оғуз анлардан башқа йүрүр ерді. (151) Ол сүдан кешті. (159)*

б) Жатыс жалғаулы жанама толықтауыштар өте аз кездеседі. Бұл жалғаумен түрленген сөздер жалпы мәтінде мол болғанымен, олардың көбі пысықтауыштық қызметте қолданылған. Толықтауыш болатындары зат есімге -да жалғауы жалғанып объектілік мағынада қолданылатындары ғана. Мысалы: ...*Чиңгиз ханда бу төрт бек мағлум турур. (186) ...Хаса ханның өзінде тағлық бар ерді (187)*. Алдыңғы сөйлемде жатыс жалғауы барыс жалғауының орнына ауысып қолданылғаны байқалады. Мұның өзі кей септік жалғауларының сол тұста әлі де саралана қоймағандығын көрсетеді. Ал септік жалғауларының ауысып қолданылу құбылысының ізі тілімізде қазірге дейін сақталған (*атты мінді – атқа мінді т.б.*).

в) Шығармада *білән, бірлән* шылаулары бірде шылаулық, бірде көмектестік (бірлескен қимыл, құралдық) мағынада қолданылады. Бұның өзі ол кезде әлі септік жалғауының шылаудан ажырап болмағандығын анық көрсетеді. Сондықтан оны септіктің бір түрі ретінде атап көрсетудің қажеті де болмас еді. Алайда, қазіргі қолданыстағы көмектес септігі мағынасымен салыстыра отырып, осы септікпен мағыналас кей сөйлемдерді көрсете кетуді орынды болар деп есептедік. Мысалы:

...*Чингиз хан білән уруш қылдылар. (162) Ор ханның қызын (ың) бір нечә кәнизәклар бірлә дарйа қырығында тамашаға чықыб йүрүрлерін көрді. (150)* Осы шылау тіркескен көптеген сөздер мекен, мезгіл пысықтауыштық мағыналарда қолданылған.

Сонымен, келтірілген мысалдар толықтауыш мүшелердің қазіргіден пәлендей айырмашылығы жоқ екенін дәлелдейді. Өзгешелік тек жалғаулардың саны мен дыбыстық құрамында болуы мүмкін.

Анықтауыш. «Тауарихтағы» анықтауыш мүшенің жасалуы мен қызметі де қазіргіден соншалықты алшақ емес. Мәселен, қазіргі анықтауыштар сын есім мен басқа сөз таптарының адъективтенуінен жасалатын болса, осы ерекшелік «Тауарихта» да кездеседі. Сондай-ақ, мәтіндегі анықтауыштар құрамы жағынан да қазіргі анықтауыштарға сәйкес келеді: дара және күрделі болып келіп, өздері анықтайтын мүшелермен қабыса және матаса (ілік септігі арқылы) байланысады. Анықтауыштардың бірсыпырасы өздері анықтайтын сөздермен сапалық, сындық қатынастарда байланысса, бірсыпырасы салыстырмалы қатынастық ыңғайда, ал біршамасы мөлшерлік, шамалық қатынаста байланысып жатады. Бұл жағынан да пәлендей өзгешелік аңғарылмайды. Енді олардың жасалуына мысалдар келтірейік.

а) Сын есімнен жасалған анықтауыштар:

...*Йыл ашасун, йуз йашасун аты йақшы Барыс хан! (140) Андын бір мақбулрак йақшы огул тугды. (155) ...Уа тәтті арик ақын сулардан ічірдім. Уа туар қарасын анларның йақшы отлық, сулық йерлерде отқыздым. (201) ...Чыңгиз хан бу йыллар Бухараға келіб, алды һәм ошбу йыл оқ аның тәгрәсіндәгі шаһарларны алды. (178) ...Бату бұлар білән шамал тарафындағы көб уйлайатларыны бақтурды. (209)*

Осы келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, анықтауыштар сапалық сын есімдерден де, негізгі және туынды сын есімдерден де жасалып, дара және күрделі құрамда зат есімдермен қабыса байланысып, олардың сындық сапалық т.б. касиеттерін айқындау қызметтерін атқарып тұр.

ә) Зат есімнен анықтауыштар екі жолмен жасалады: ілік септігі арқылы (матасу) және түбір зат есімдердің өзара қабыса байланысуынан. Мысалы: ...*Падшаһның падшһлығы халқ бірлә турур. Халқның даулаты падшаһ бірлә турур. (141) ...Оғузының хатуны бу халдан һахиф ерді. (151) ...Бу төртісінің ен кічігі(нін) оғлы бар ерді Құлұн Сақал атлығы. (155) Хикайат қаум Оғуз йігірмі төрт уруз болды. Атасы Қара хан(ның) өз агасы Көр хандын туган ғайат хуб Сахиб Жамал қызы бар ерді. (150) Құлқана йыл, йа ни сычқан йылы /болғай/. (177)* Мысалдардағы жақшаға алынған ілік септігінің жалғаулары мәтінде жазылмаған. Бұл сол кездің өзінде олардың эллипсистену ерекшеліктерінің болғандығын көрсетеді.

б) Сан есімнен болған анықтауыштар зат есімдердің сандық мөлшерін, көлемін анықтайды: ...*Бу үчiсi үч қаум болдылар бу заманга дегәч. (160) Бу Қайду – Чиңгиз хан(ның) алтынчи атасы турур. (144) Шул атадан төрт оғұл ерділер. (149) Ахир бешінчи оғлум болғыл теңі. (189)*

в) Есімдіктердің ішінде сілтеу, жалпылау, белгісіздік есімдіктері анықтауыш қызметінде жиірек қолданылған: ...*Нечүк кім жалайыр, татар, ойрат, меркит уа тақы андын башқа қаумлар моғул ішінде ерділер. (145) Ол оғлан анасының сүтін еме башлады. (149) Шү қаумны Нирун атадылар. (155) Бү күн(i) аутурлар Қайду кечүі теб. (159) Тамам ләшкәрлері билән екiсi урушқалы атланды. (173)*

ғ) Есімшеден болған анықтауыштар: ...*Аның йайлағы Әр тағтағы Көр тағ деген тағ ерді. (149) Қара хан атасы тұрған йуртында ерді. (149) Ай оғланларым, аңлаңыз сiзлер, бу дүниадын сафар қылмақ уақты меңә тиіб турур. (195)*

Т.Қордабаев «Тауарихта» қазіргі қазақ тілінде бар үйірлі мүшелердің жоқтың қасы екенін айтады. Шынында бірлі-жарым ғана есімше және сын есімдер арқылы жасалатын түрлері болмаса, қазіргідей күрделенген түрлері кездеспейді десе де болады. Мысалы: ...*Тақы бұлардан башқа өзгә хатундын тұған бір оғул бар ерді. (163) Йыл ашасун, йуз йашасын аты йақшы Барыс хан! (141)*

Пысықтауыш. «Тауарих» мәтіндегі пысықтауыш мүшенің де қазіргі қазақ тіліндегі пысықтауыштардан айырмашылығы жоқтың қасы. Қазіргі бар пысықтауыш түрлерінің бәрі де шығарма мәтінде кездеседі және олардың жасалуында да пәлендей ерекшеліктер байқалмайды. Нақтырақ айтқанда, шығармадағы пысықтауыштар дара да, күрделі де болып келіп, баяндауыштардың әр түрлі белгілерін (мезгіл, мекен, мақсат, амал, себеп) білдіреді. Сондықтан қазіргі пысықтауыштардың жасалуы мен мағыналық қолданылуы ыңғайында олардың әрқайсысына 2-3 мысал келтірейік.

1. Амал пысықтауыш:

а) *билән, бірлә* шылауларының есімдерге тіркесуі арқылы жасалады: ...*Халайықын адллік билән сурған хан. (140) ...Уа бү біліклерні өз ақтым бірлә истинбат қылдым. (196)*

ә) Үстеу сөздерден жасалады: ...*Оғуз анлардан башқа йүрүр ерді. (151) ... Хатун йашурун иман келтүрді. (149)*

б) Көсемшенің *-уб, -б* (қазіргі *-ып, -п*) жұрнағы арқылы жасалады: ...*Ол қаум ол күндін бу күнге дегәч бисйар қаум болуб кечтіләр (145). ...Бу күн айтурлар Қайду кечүі теб. (159)*

в) *-дек* (қазіргі *-дай, -дей*) жұрнағы арқылы жасалады: ...*Садафдын данә инжудек сачылды... (141)* Бұл жұрнақ негізінен сын есім жасай-

тын тұлға болып есептеледі. Мұндай туынды сын есімдер етістікпен тіркесіп пысықтауыш мүше бола алатындығы сол тұста да болған тәрізді.

г) Зат есімге **-інче** жұрнағының жалғануы арқылы жасалған үстеулерден болады: ... *Чиңгиз хан Тайан ханны өлтіргендін соң ол хатунны Чиңгиз хан могол дәстүрінче никах қылыб алды.* (168)

д) Ырықсыз етіске көсемшенің **-а** жұрнағы жалғануы арқылы жасалады: *Черақа Байсоңқурның хатунын йенгәлата алды.* (160)

е) Сын есімнің салыстырмалы жұрнағының (**-рақ**) зат есімге жалғануы арқылы жасалады: ... *Чиңгиз хан Илжитай нойанны барча қарындашларыдан муны дүсрақ тутар ерді.* (190) Шығармадағы амал пысықтауыштың қазіргі тілден ерекшелігі осы ғана. Өйткені қазіргі қазақ тілінде ауызекі қолданыста болмаса, әдеби тілде мұндай қолданыс кездеспейді.

2. Мезгіл пысықтауыштың негізгі мағынасы іс-әрекет, қимылдың жүзеге асу-аспауын мезгіл жағынан нақтылай, айқындай түсу екені белгілі. Шығармадағы мезгіл пысықтауыштардың да жасалу жолы мен тәсілдері амал пысықтауыштан кем емес.

а) Мезгіл атаулары немесе олардың есімдіктермен тіркеліп келуі арқылы жасалады: ... *Қыш ва йаз. ай ва йыл хазинада бар малын йолында ыхсан қылған хан.* (140) ... *Бу күні айтурлар Қайду кечуі теб.* (159) *Бір күн(і) тағ өкүзін өлтірді.* (155) ... *Құлқана йыл. йа 'ни сычқан йылы (болғай).* *Чиңгиз хан бу йыллар жалайыр Мукалы гәйәні сол қолы блән йебірді.* (177)

ә) Осы сөздердің жатыс септігінде келуі немесе барыс септікті сөзге **дегәч** шылауының тіркесуі арқылы жасалады: ... *Бу уақытта анларның падшаһы Оң хан ерді.* (174) ... *Бу үчісі үч қаум болдылар бу заманға дегәч.* (160) ... *Добун Байан йігітлігте өлді.* (156)

б) **соң** сөзінің бірде негізгі, бірде көмекші мағынада келуі арқылы жасалады: ... *Уа соң аны Ауалун ене деб айтурлар ерді.* (163) ... *Сон заманда анларның уругы укуш қаум йурділер.* (157) ... *Аның оғланлары өз дастаныда келур. соң айғаймыз.* (221)

в) Шығыс септік жалғаулы сөз бен **бері** көмекші есімінің тіркесіп келуі арқылы жасалады: ... *Оң ханның падшаһлығы кадымдын беру кечіб ерді.* (174)

г) **жазғы, қысқы** тәрізді туынды сын есімдерге **-сын** жұрнағының жалғануы арқылы жасалған мезгіл үстеулерден болады: ... *Чиңгиз хан бу йылларда йазғысын өз үйінде ерді. Қышқысын меркитнің падшаһы Тоқба бениге атланды.* (175)

д) Бірлі-жарым жерде **соңыратын** үстеуі арқылы берілетіні бар. Бұл сөз шығармада аз кездеседі, алайда оның түбірі қазіргі **кейін** үстеуінің

мағынасында қолданылатын *соң* сөзімен түбірлес екені анық. Қазіргі тілімізде осы сөзбен түбірлес *соңыра* үстеуі сақталған: ...*Моголлар уа түркілер соңыратын бу сөзні суарлар, ликин турклер йафесні Абулжа хантеб айтурлар уа махкан білмеслер. (149)*

Міне, келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, мезгіл пысықтауыштың да сол кездегі жасалу жолы алуан түрлі болғанын көреміз. Бұл пысықтауыштардың біразы мезгіл үстеулерімен сәйкес келеді.

3. Мекен пысықтауыштардың да жасалуында қазіргіге ұқсастық жақтары мол.

а) Мекен үстеулерінен жасалады: ...*Ағаларың қызларыңдын йырақ туруб, онларны дост тутмадым. (150) ... Уа ілғарғі, уа сонғы йүреғүзүб анларға алтунлы тонлар білән келтүрдүм. (201)*

ә) Жатыс септігіндегі мекен, бағыт, кеңістік, орын т.б. осындай ұғымдарды білдіретін сөздердің дара және күрделі болып келуінен жасалады: ...*Ол йерде Қара ханның оглы тұғды. (149) ... Анын қурсағы үстінде түшті. (157) ... Чиңғиз хан ол йерде Оң ханны өлтүрді. (174)*

б) Барыс септігі арқылы жасалады: ...*Анлар арасына йашурун барыб, ол қызға айды... (150) ... Оғланлары Отырарны алыб, атасы алдыға келділер. (178) ... Шам білән Иракға тарих мың да бешде мундағ хуруш қылды. (141) ... Күнлерде бір күн Оғуз йазыға чықты. (150)*

в) *таба* шылауы арқылы жасалады: ...*Йафесні күн тұғыш таба йебірді (148).*

4. Себеп пысықтауыштың мынадай жасалу жолдарын көреміз:

а) *-дын* тұлғалы шығыс септікті *сабаб* сөзінің сілтеу есімдігіне тіркесуі арқылы және осы септіктегі зат есімнен жасалады: ...*Бу сабаб-дын анасы йыглап тазарру қылды. (149) ... Қара ханға қылыч тігді. Ол закымдын оқ өлді. (152)*

ә) *-уб, -б* тұлғалы көсемшелерден жасалады: ...*Бір нечәсі өлді, бір нечәсі қорқуб қачты. (158) ... Йолда һәр кішіні йолукса өлдүрүңіз, та хабар һәр тарафка чыкмасын теб бу уасийатны қылды. (180)*

5. Мақсат пысықтауыштың жасалуына назар аудапайық:

а) *үчін* шылауы арқылы жасалады: ...*Анын үчін анларны өзімдін йырақ қылдым. (150)*

ә) *-қалы* тұлғалы көсемшеден: ...*Тамам ләшкәрлері білән екісі урушқалы атланды. (173)*

б) Барыс жалғаулы мақсатты есімшеден: ...*Жаһат аңа ат атамақға кеңештілер. (149) ... Алауан айында Чиңғиз хан бу йылларда урушмақға қаум Алчы татарда шаған татарға атланды. (173)*

Сонымен, «Тауарихта» кездесетін пысықтауыш мүше түрлерінің қайсысы да қазіргіден алшақ емес екенін осы мысалдар дәлелдесе керек.

5. Бірыңғай мүшелер

Бұл шығармада бірыңғай мүшелер де мол қолданылған. Олар барлық сөйлем мүшелері ыңғайында кездеседі. Бірыңғай мүшелер шылаулы да, шылаусыз да, дара да, күрделі де және жалпылау есімдіктерімен де келеді.

1) Бірыңғай бастауыш: *...Нечук кім жалайыр, татар, ойрат, меркит уа такы андын башқа ба'зи қаумлар моғул ічінде ерділер. (145) ...Уа һәм Қара хан. уа Ор хан. уа Көр хан. уа Көз хан – булар анда пайда болды. (146) ...Қара ханның ағасы, інісі, аға оғланлары – барчасы йығылып. Оғыз білән бір-бірісі йетміш беи йылға дегәч тоқуш қылдылар. (151)*

2) Бірыңғай баяндауыш: *...Йыл ашасун, йүз йашасун аты йақшы Барыс хан! (149) ...Йерлерінің аты Йүрсүх. уа Қатан. уа Қарқурм тұрур. (149)*

3) Бірыңғай анықтауыш: *...Анларның йурты Онан. уа Келуран. уа Тоғла деген йерлер ерді. (155)*

4) Бірыңғай толықтауыш: *...Қонқырат, құрлас, икирас, елжиген, орданқыт, кәлгәнүт анлардын онгүнні(ң) жүмләсін моғолдар ләкин теб айтурла. (145) ...Уа Жочи. уа Чағатай, уа Үгітай – бұларны Хорезга йебірді. (178)*

5) Бірыңғай пысықтауыш: *...Қыш уа йаз, ай уа йыл хазинада бар малын хақ йольында ихсан қылған хан. (140) ...Оңда уа солда султанлар, беклер уа мырзалар ач арсылан тек һәр бір баһадурлар жаулан қылур. (141)*

Мысалдардан көрініп тұрғанындай, бірыңғай мүшелердің де жасауынан ерекше өзгешеліктер байқалмайды. Әйтсе де, бірыңғай мүшелерде қолданылатын жалғаулықтар қазіргіге қарағанда сан жағынан өте шектеулі екенін көреміз. Әсіресе *уа* жалғаулығы өте жиі қолданылады. Бұл жөнінде Т.Қордабаев: «Шығармада қолданылатын орындарына, атқаратын синтаксистік функцияларына қарағанда *уа* жалғаулығы сол дәуірдегі ең бір икемді, актив дәнекер болған тәрізді», – дейді. [2,85]

6. Айқындауыш мүшелер

Еңбекте айқындауыш мүшелерден қосалқы айқындауыш пен оңашаланған айқындауыштар кездеседі. Қосалқы айқындауышты табу қиындық келтірмейді. Ал оңашаланған айқындауышты сөйлем мазмұнына қарап немесе контекст ыңғайында ажыратпаса, сөйлемдерде тыныс белгілері болмағандықтан, оларды табу қиынға соғады. Жалпы шығарманың негізгі мәтінінде тыныс белгілер болмаған. Оны кейінгі

зерттеушілер қойып отырған. Қосалқы айқындауыштар мынадай жерлерде кездеседі:

а) Қосалқы айқындауыштар негізінен адам аттарымен қатар келіп, оларға берілген қосалқы атақтар, дәрежелер, ру аттарын білдіреді: ...*Дастан Чингиз хан Йесуге баһадурның оғлы ерді. (143) ...Төртінші оғлы Темуге отчиген атлыз ерді. (164) ...Ол қаумның (ішінде) жалайыр Жамұған деген бар ерді. (158)*

ә) Оңашаланған айқындауыштар сөз тіркестері және түсіндірмелі сөйлемдер ыңғайында кездеседі: ...*Ол Хамға өз оғланлары судан атасы ерді. йа'ни кара зәңгилер. (148) ...Анларның саны, ер уа хатун білән, йуз мың ерділер. ...Отчигин ма'нида моголның рәсімі ол турур. кім кічигін отчигин дерлер. йа'ни ата-анасының оты, йурты, малы, туары, қарасы, үйтірлігі кічиг оғлыға қалур. (165) ...Барча хатунларыдан улугы Ауалун Фужсин Хатун ерді, уа сон аны Ауалун ене деб аутурлар ерді. (163)*

7. Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі

«Тауарихтағы» сөйлем мүшелерінің орналасу ыңғайына қарасақ, сол кездің өзінде-ақ қазіргі қазақ тіліндегі сөйлем мүшелерінің орналасу жүйесі біршама қалыптасып қалғанға ұқайды. Өйткені сөйлемдердің көпшілігі дерлік жіктелген баяндауышқы аяқталып отырады. Сөйлем бастауышы, негізінен, баяндауыштың алдыңғы жағында айқын да, кейде түсіріліп те келе береді. Анықтауыштар өздері анықтайтын сөздердің алдында, толықтауыш пен пысықтауыштар да көбіне етістік баяндауыштың алдыңғы жағында, сөйлемнің мағыналық құрылымына қарай орындарын ауыстырып отырады. Мұндай қалыптағы сөйлемдер мына тәрізді болып келеді: ...*Чингиз хан бу йылар Бұхараға келіп алды, һәм ошбу йыл оң аның тегрәсіндегі шаһарларны алды. Уа Самарқанды алды. Оғланлары Отрарны алыб, атасы алдыға келділар. Уа Жочи Йаңы кент, Барчын кент – анларны алыб келді. Уа Жочи, уа Үгетай бұларны Хорезмға йебірді. Тақы өзі Термездке барды. Жайқунды кечті. (178)*

Міне, осы мәтіндегі кез келген сөйлемнің мүшелерінен қазіргі орналасуға тән емес ауытқуларды табу қиын. Сөйлемде ойға қатысты мүшелердің толық болу, болмауына байланысты қазіргідегідей толымсыз сөйлемдердің де сол тұста мол пайдаланылғаны байқалады. Мұның өзі одан бұрынғы да (көне түркі т.б.), сол тұстағы да жазба шығармаларға тән құбылыс болғанға ұқсайды. Себебі, сөйлемді ықшамдап, тұжырымдап, айтылар ойдың негізін ғана беру сол кезде басты қажеттілік болған. Қағаз тапшылығы, сонша ұзақ шығармаларды қолмен жазып шығу сөйлемдерді осылай ықшамдап қолдануға

мәжбүр еткен тәрізді. Қалай болғанда да, сөйлем толымсыздығы – осы еңбекке тән құбылыс. Қазіргі тіліміздегі толымсыз сөйлемдер мен бір негізді сөйлемдердің бастауы да осы аталған ерекшеліктерде жатқанын ескермеске болмайтын тәрізді. Әрине, кей сөйлемдердегі ықшамдаулар жеке сөйлем мағынасын бірден түсінуге қиындықтар да келтіріп жатады. Дегенмен мұндай түсініксіздіктерден контекст құтқарады.

Сонымен, жалпылай алғанда, шығармадағы сөйлемдер құрылымы сөйлем мүшелерінің қазіргі орналасу жүйесіне сәйкес келеді дегенімізбен, сөйлем мүшелерінің орналасу жағынан кейбір сәйкессіздіктер де байқалады. Мұндай азды-көпті ауытқушылық, шығарманың мазмұндық құрылымы тұрғысынан алғанда, елеусіз де болар. Дегенмен, осындай елеусіз нәрсенің өзі тарихи тұрғыдан мәні зор, қажетті нәрсе болып шығуы әбден мүмкін. Біздіңше, мұндай ауытқушылық сол тұста әлі де болса көненің ізі толық жойылып болмағанын көрсетеді. Ал бұл – заңды құбылыс. Сөйлем мүшелері қазіргідей белгілі бір орналасу ретін сақтай бермейтін көне түркі жазбалары мен қазіргі тілді салыстыра қарасақ, «Тауарихтағы» сөйлем құрылымы осының екі арасындағы ерекшеліктерді де қамтитын, әсіресе кейінгі дәуір ерекшелігіне жақындығы молырақ екенін көреміз. Міне, сөйлем мүшелерінің орын ауытқушылығы бұл сөйлемдер жөнінде әңгіме ету қажеттігі де осында. Сонымен, еңбекте сөйлем мүшелерінің бәрінде де орын ауытқушылық кездеседі.

1) Бастауыштың орын ауысуы. Бастауыштың орын ауысуының бір көрінісі – оның сөйлем соңында айтылуы. Мысалы: ...*Халайиқын адлік билән сурған хан*. ...*Тарихның мың да төртунде пайда болды орыс мамалакатында а'зам хан*. Бастауыштың бұл ауытқуын автордың психологиялық сезімінен туған деп қарауға да болар еді. Себебі, шығарманың алдыңғы кіріспесі орыс патшасы Барыс ханның байлығын, батырлығын, әділдігін т.б. ерекшеліктерін сипаттайтын мақтауға толы шабытты сөздермен берілген. Алайда, бұндай ауытқу автордың өз атынан айтылған сөйлемдерде де кездеседі: ...*Жаһан ішінде дүнийаның бурчын кездім мен*. *Көб китаблар оқуб һәм білдім мен...* (142) *'Адл уа инсаф хабарін һәм көрдүм мен*. (142) Олай болса, біріншіден, мұндай ауытқулардың тамырын тереңде, яғни көне түркі дәуірінен іздеу қажет тәрізді. Түркітанушылардың тұжырымдарына сенсек, көне түркі дәуірінде, тіпті одан да ертерек, әуелі хабардың баяндау бөлігі яғни баяндауыш айтылып, хабардың иесін білдіретін жіктеу есімдіктері сөйлем соңынан айтылған. Бұған дәлел – қазіргі жіктік және тәуелдік жалғауларының пайда болуы. Тіл тарихын зерттеушілердің қай-қайсысы да бұл жалғаулар сөйлем соңынан келетін бастауыш қызметіндегі жіктеу есімдіктерінен пайда болған

деп есептейді. Және бұл – ғылымда дәлелденген құбылыс. Егер осы сөйлемдерді қазіргі ғылым деңгейінен карасақ, алдыңғысы – күрделі құрылымдағы атаулы сөйлем, ал соңғысы тілімізде қазір де ретіне қарай қолданылып қалатын – актуализация құбылысының әсерінен болған позициялық ауытқу.

Бұдан шығатын қорытынды – шығарма жазылған тұста бастауыштың сөйлем соңында келуі көне жүйенің ізі ретінде сақталған болса, кейінгі тарихта ол екі қызметті: бірі – күрделі атаулы сөйлем қызметін және осы құрылымда күрделенген сөйлемнің бір мүшесін жасау қызметін, екіншісі – сөйлем мүшесін актуальдандырудың құралы қызметін атқаратын дәрежеге дейін өзгерген.

2) **Баяндауыштың ауытқуы** баста қазіргідегідей коммуникативтік қажеттілікке, соған сай интонациялық ерекшеліктерге (актуализациялық құбылысқа) байланысты болмаған, бұл да сол көне дәуірден сақталған із деуге болады. Алайда, кейінгі тарихи қолданыста осы қызметке ауысқан. Мысалы: ...*Айтурлар*, кім Дорбан қаумы андын пайда болды. (155) *Тіледім*, кім бізні «Көкнін худайға иман келтургіл, аңа дост болғыл» теб. (150) ... *Тіледі*, кім бізні өзіне муафақат қылғаймыз. (151)

3) **Толықтауыш** көп жағдайда баяндауыштан кейін орналасып жатады: ...*Қорукты эгер ашқара қылсам худайға табунмақты*, аны оглы білән бірге өлтүргей теб сақынды. (143) ...*Мен тілемесмін үйде өлмекні*. (195)

4) **Анықтауыштың** орын ауысуы өзінің анықтайтын сөзінен кейін де, баяндауыштан кейін де келіп орын ауысуымен көрінеді. ...*Бу төртісінің ең кішігі(нің) оглы бар ерді Құлун Сақал атлығ*. (155) *Екінчі оглы Үгітай ханның* – *Күтән*. (204)

5) **Пысықтауыштың орын ауысуы**, әсіресе баяндауыштан кейін келуі – шығармада жиі кездесетін құбылыс. Мысалы: ...*Оғландын аказ келді «менің атымны Оғуз қойуыңыз» теб*. (149) ...*Бу үчісі үч қаум болдылар бу заманға дегач*. (160) *Сіз анларны өз көңлің бірлән өлтүрмегіл менә кенешмегүнгә*. (191)

Сонымен, қорыта келгенде, халқымыздың пайда болуымен, оның тарихымен тығыз байланысты осы бірегей еңбекті талдай келіп, оның жай сөйлем синтаксисі жөнінде мынадай қорытынды жасауға болады:

1-ден, «Тауарихта» қазіргі тіліміздегі жай сөйлемнің барлық түрлері де кездеседі. Соның ішінде, әсіресе, екі негізді жалаң, жайылма, толымды, толымсыз болып келетін жақты кездеседі;

2-ден, еңбекте қазіргі тілімізде кездесетін сөйлем мүшелерінің бәрі де бар. Сөйлемнің құрылымында баяндауыштың орны айрықша;

3-ден, сөйлемдегі бірыңғай мүшелер мен оңашаланған мүшелердің түрлері, жасалу жолдары да қазіргіге өте ұқсас;

4-ден, сөйлем мүшелерінің орны жағынан қазіргі қолданысқа ұқсастығы болғанымен, олардың орын ауысуында біршама ерекшеліктер кездеседі. Бұл ерекшелік шығарма тілін көне түркі жазбаларына жақындатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздық Р.Г. Язык «Жами-ат Тауарих». – А., «Наука», 1989.
2. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – А., «Ғылым», 1964.
3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – А., «Жазушы», 1985.
4. Жунисбаев К. Кадыргали Жалайыри // Великие ученые Средней Азии и Казахстана. – А., «Наука», 1965.
5. Садуақасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер. –А., «Білім». 1996.
6. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –А., «Мектеп», 1988.
7. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. –А., «Мектеп», 1986.
8. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. –М., «Наука», 1973.
9. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемі (оқу құралы). – Астана, 2011.
10. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. –А.,«Мектеп», 1991.

ТІЛДІК ТАЛДАУ ПРАКТИКУМЫ

(ӘДІСТЕМЕЛІК ОҚУ ҚҰРАЛЫ)

Оқу құралы қазіргі қазақ тілінің барлық салалары бойынша теориялық тұжырымдар мен ережелерді негізге ала отырып талдау-жаттығу жұмыстарын жүргізудің әдіс-тәсілдері мен түрлерін жүйелі көрсетуді мақсат етеді. Еңбек жоғары және арнаулы оқу орындары мен орта мектептерде қазақ тілінен қосымша пән (факультативтік, элективтік т.б.) ретінде пайдалану үшін оқытушылар мен мұғалімдерге арналып даярланған. Оны мектеп оқушылары, жоғары оқу орнына түсуші талапкерлер, студенттер мен магистранттар және қазақ тілін терең меңгергісі келетін кез келген азамат пайдалана алады.

Мазмұны

Алғысөз

- 1. Фонетикалық талдау*
- 2. Лексикалық талдау*
- 3. Сөзді морфемдік құрамына талдау*
- 4. Сөзжасамдық талдау*
- 5. Морфологиялық талдау*
- 6. Синтаксистік талдау*
- 7. Тыныс белгілеріне талдау*
- 8. Стильдік қателер: түрлері мен себептерін анықтау және болдырмау жолдары*
- 9. Мәтін талдау үлгісі (қосымша ретінде)*

Қорытынды

Пайдалануға ұсынылатын әдебиеттер

Алғысөз

Егемен еліміздің болашағы оның әр азаматының ұлттық ана тілін қаншалықты терең меңгеріп, оны күнделікті тұрмыста, өскелең өндіріс өмірінде, техникалық, эконкомикалық, ғылыми мәдени қатынастарда қалай қолданып, пайдалана алуымен байланысты. Егер тілдің қоғам мен адамзат дамуындағы, халық және ұлттың өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасып өсуіндегі аса зор орнын есте ұстар болсақ, талай қиын да қилы кезеңді бастан өткізе отырып, бір кезде аса бай, құнарлы да қуатты дәрежеге жеткен қазақ тілінің қазіргі жағдайы мен болашағы әр қазақты ойландырмай қоймайды.

Еркіндікке қол жеткізген жиырма жылдан астам уақыт ішінде қазақ тілінің мәртебесін арттыру бағытында, мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, республика азаматтарын мемлекеттік тілді меңгеруге бағыттау жолында бөлініп жатқан қаражат та, түрлі іс-шаралар да аз емес. Бірақ, қандай да бір заңнама немесе міндеттеу бұл мәселені толықтай шеше алмайтыны айқын. Тек әр азаматтың адамгершілік, отаншылдық, борышкерлік міндетін тани білуі, сонымен бірге қазақ тілін терең меңгеріп қолдануды парызым деп түсінуі ғана мемлекеттік тілдің өз қызметін толықтай атқаруына негіз болады.

Мұндай дәрежеге жетудің басты жолы – жас ұрпақты отбасында, одан бері мектепте, жоғары оқу орындарында қазақ тілінің қыры мен сырына үлкен азаматтық жауапкершілікпен қанығуға үйрету. Бұл мәселеге Елбасы Н.Ә.Назарбаев жыл сайынғы халыққа Жолдауларында, халықаралық, үкіметтік жиындарда, жастармен кездесулерінде үнсімі көңіл бөліп келеді. Алайда, қазіргі таңда орта мектепті бітіріп, жоғары оқу орнына түскен талапкерлердің біршама бөлігі қазақ тілінің теориялық қағидаларын орта мектеп бағдарламасы деңгейінде толық меңгермегендігі, мектептен алған азды-көпті (көбінесе жаттанды) білімдерін практикалық тұрғыда дәлелдеп, көрсетіп бере алмайтындығы – көпке белгілі құбылыс болып отыр.

Қазақ тілі пәнінің басты мақсаты – оқушыларға тілдің теориялық қағидаларын жан-жақты меңгерту екенін еске алсақ, бұл талаптың жүзеге асуында, оқу орнының қай деңгейінде болмасын, жаттығу-талдау жұмыстарының рөлі айрықша екені белгілі. Әрине, жекелей алғанда, жаттығу мен талдау жұмыстарының өздеріне тән ерекшеліктері де, қолданылатын орындары да бар. Мысалы, жаттығу жұмыстары, әдетте, білім беру үстінде жеке тақырыптар бойынша өтілетін ережелер мен анықтамаларды дәлелдеу, түсіндіру, есте сақтауға жол ашу мақсатында мұғалімдердің активті рөлі арқылы жүргізілсе, ал талдау тапсырмалары алған теориялық білімнің есте сақталуын бақылау, орнықтыру мақсатында, негізінен оқушының басым әрекеті арқылы мұғалімнің

көмегімен орындалады. Алайда, бұл екі әрекеттің тығыз байланыста жүргізілуі жақсы нәтиже беретіні ғылымда дәлелденген. Сондықтан да бұл екеуін «жаттығу-талдау» деп бірге атайды. Сонымен, жаттығу мен талдау жұмыстары мектептегі білім беру үстінде де, үй тапсырмаларын орындағанда да бір-бірімен өте тығыз байланыста жүретін әрекет ретінде жүзеге асырылуы тиіс.

Жаттығу-талдау жұмыстары кезінде тілдік бірліктердің барлық түрлері – ең кіші бөлшек дыбыстан бастап жоғарғы бөлшек сөйлемге (тіпті мәтінге) дейін тақырып ыңғайына қарай нысана (объекті) етіп алынуы мүмкін. Бірақ олардың өзіндік жүйесін сақтау орынды болады. Мысалы, фонетикалық талдаудың нысанасы жеке тілдік дыбыстардың қызметін айқындау болып көрінгенімен, ол міндет жеке сөзді нысана етіп алмайынша жүзеге аспайтыны анық. Сондай-ақ, лексикалық, сөз-жасамдық және морфологиялық талдаулардың нысаны да сөз болып табылады. Ал синтаксистік талдаудың нысаны осы сөздердің жүйелі тіркесі және сол арқылы жасалған сөйлем мен мәтін болады. Дегенмен, тәжірибелі ұстаздардың басым көпшілігі қандай талдау болса да сөйлем арқылы, сөйлем ішіндегі жеке сөздер мен сөз тіркестерін талдаудың түрлері мен сипатына қарай іріктеп алу арқылы жүзеге асуы қажет деп есептейді.

Қазақ тілінен орындалатын жаттығулар мен талдау жұмыстары жөнінде осы кезге дейін талай еңбектер жарыққа шықты және олардың әр кезеңде өзіндік пайдалы жақтары болып отырды. Бұл еңбектер көбінесе ұстаздардың өз тәжірибесінен жинақталған пікірлері мен көзқарастарын білдіреді. Алайда әр маманның өз тәжірибесі мен өзінің еңбегін жемісті еткен әдіс-тәсілдік қолтаңбасы болады. Осындай тәжірибені ортаға салып отыру ортақ міндетті атқаруға – жас ұрпақтың ана тілінің қыры мен сырын терең меңгеруіне септігін тигізетіні сөзсіз. Осыны ескере отырып, біз де көп жылғы ұстаздық қызметіміздің өн бойында қолданған тәжірибемізді көпке ұсынуды ойладық.

Еңбектің басты мақсаты – қазақ тілінен білім берудегі ішін-ара кездесетін олқылықтардың орнын толтыруға, шәкірттердің өз бетінше ізденіп, білімін көтеруіне, оқытушылардың осы жолда оларға дұрыс бағыт бере білуіне көмектесу. Аталған мақсаттың орындалуында ұсынылып отырған оқу құралының титтей де септігі тиер болса, еңбегіміздің ақталғаны деп білеміз.

Автор.

I. Фонетикалық талдау

Фонетика – тіл дыбыстарын (фонемаларды), олардың жіктелуін, бір-біріне әсер ету (ықпал) заңдарын, буын түрлерін, олардың жасалуын, үндесуін, сөздердің айтылу-жазылу заңдылықтарын сөйлем ішіндегі сөздерді негізге ала отырып зерттейді. Сондай-ақ, ол екпін мәселесіне де назар аударады.

Фонетикалық талдау-жаттығу кезінде ең алдымен дыбыс түрлерін есте сақтау жаттығулары, содан соң дыбыстарға жіктеу, талдау жұмыстары жүргізіледі. Ол үшін мұғалім фонетика ғылымындағы бұрынғы ізденістер негізінде (А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М. Балақаев, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, С.Кеңесбаев еңбектері) қалыптасқан дәстүрлі қағидалармен бірге кейінгі кездегі көзқарастар мен пікірлер жөнінде де (Ж.Аралбаев, Ә.Жүнісбеков, С.Мырзабеков, З. Базарбаева т.б.) хабардар болғаны жөн. Мысал үшін белгілі фонетист Ә.Жүнісбектің қазақ тілі дыбыстарының құрамы мен жүйесі жөніндегі зерттеулер қорытындысымен таныстыра кетейік.

Ғалымның қорытындысы бойынша, қазақ тілінде 28 (Ғ, Г-ні қоса есептегенде) төл әліпби-дыбыстар бар. Оның 9-ы – дауысты дыбыстар, 19-ы – дауыссыздар. Дауыстылар алдымен: 1) құрамына қарай – жалаң (А, Ә, Ы, І, Ұ, Ү) және құранды (дифтонг) – (О, Ө, Е); 2) жақтың қатысына қарай – ашық (А, Ә) және қысаң (Ы, І, Ұ, Ү); 3) еріннің қатысына қарай – еріндік (Ұ, Ү, О, Ө) және езулік (А, Ә, Ы, І, Е); 4) жасалу орнына қарай – тіл ортасы (Ә, І, Ү) және тіл арты (А, Ы, Ұ) болып жіктеледі; 5) «Дауыс қатысы барлық дауыстылар үшін ортақ болғандықтан, дауыстылардың жіктелімінде ескерілмейді. Оның есесіне дауысты дыбыстарды үндесім (сингармонизм) ерекшелігіне қарай: тіл әуез (жуан-жіңішке) және ерін әуез (еріндік және езулік) деп бөліп талдауға болады», – деп есептейді Ә.Жүнісбек. Сонда «тіл әуез» термині бұрынғы «тілдің қатысына қарай» деген терминмен сәйкес келеді, яғни дауыстылар тілдің қатысына қарай жуан (А, Ы, Ұ, О) және жіңішке (Ә, І, Ү, Ө, Е) болып бөлінеді.

Қазақ тіліндегі төл дауыссыз дыбыстардың саны – 26. Дәстүр бойынша Қ – К, Ғ – Г дыбыстарының жасалым айырмашылықтарын ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Ал Ә.Жүнісбек көп жылғы эксперименттің қорытындысында соңғысы алдыңғысының үндесім варианты екенін дәлелдеп, оларды бір дауыссыз деп қарастырады. Сонымен, дауыссыз дыбыстар 1) жасалу орнына қарай – ерін-ерінді дауыссыздар (тоғысыңқы және жуысыңқы – П, М, Б, У); тіл ұшы дауыссыздар (тоғысыңқы және жуысыңқы – Т, Д, Н, С, З, Р, Ш, Ж, Л); тіл ортасы дауыссыздар (тоғысыңқы және жуысыңқы – Қ, Г); тілшік дауыссыздар (тоғысыңқы және жуысыңқы – Қ, Ғ, Ұ); 2) дауыс қатысы-

на қарай: қатан дауыссыздар (П, Т, Қ-Қ, С, Ш), ұяң дауыссыздар (Б, Д, Ғ-Ғ, З, Ж) және үнді дауыссыздар (М, Н, Ң, Р, Л, Й, У) деп бөлінеді. Осы тұста бір ескеретін нәрсе – дәстүрлі грамматикаларда Й және У дыбыстарын бірде дауысты, бірде дауыссыз, дауысты болған кезде бірде жуан, бірде жіңішке деп түсіндіру болып келгені бар. Ғалымның бұл екі дыбысты дауыссыздар қатарына қосуының үлкен мәні бар. Бұл дыбыстарды айтқан кезде, басқа дауыссыздар сияқты, алдыңғы жағынан дауысты дыбыстар естіліп тұрады – *бар-ұу (бару), кел-іу (келу), тый, тій (ти), сый, жііі (жиі) т.б.* Осы сөздердегі бұл дыбыстардың бірде дауысты, бірде дауыссыз, бірде жуан, бірде жіңішке болуы орфографиялық (ықшамдауға негізделген жазу ережесі) заңдылық деп есептеледі. Қазақ дыбыстарының бұрмалануы да осы себептен. (Бұл жөнінде толығырақ – «Қазақ грамматикасы», Астана, 2002. 11-98-бб). Міне, тіл дыбыстарын ажыратуға арналған талдауларды бастамас бұрын осы бөліністерді бұрынғы дәстүрлі бөліністермен салыстыра отырып түсіндіруді ескерген дұрыс. Бұл жерде профессор Ә.Жүнісбектің тіл дыбыстарын зерттеуде олардың айтылу, естілу, үндесім ерекшеліктерін баса назарда ұстағанын да ескерген орынды болады.

Сонымен, дәстүрлі және жаңа көзқарастарды салыстыра қарау барысында оқушылар тіл дыбыстарының жіктелісі жөнінде төмендегідей ереже-қағидаларды меңгеруге тиіс. Ал мұғалім оқушылардың фонетикалық ұғымдарды тезірек есте сақтауы және жазуды үнемдеуі мақсатында жіктеліс түрлерін арнайы дыбыстық қысқарту таңбаларымен белгілеп алған дұрыс болатынын ескертуі қажет және оны өзі көрсетуі керек.

I. Тіл дыбыстары өкпеден шыққан ауаның кедергіге ұшырау-ұшырамауына қарай (немесе салдырдың қатысына қарай) – (с.қ.қ.) дауысты(Д) және дауыссыз(Дз) дыбыстар деп ажыратылады.

II. Дауысты дыбыстар өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында еш кедергіге ұшырамай, еркін шығуынан жасалады. Қазіргі қолданыстағы дауысты дыбыстар саны – 12: а, ә, е, и, о, ө, у, ұ, ү, ы, і, э (мұның ішінде қазақ тілінің төл дыбыстары – 9 екені, и, у дыбыстарының өзіндік ерекшеліктері және э дыбысының тек орыс сөздерінде ғана қолданылатыны түсіндірілуі қажет). Олар:

1) құрамына қарай – (қ.қ.) жалаң (монофтонг): а, ә, ы, і, ұ, ү (Ж) және құранды (дифтонг): е, и, о, ө, у (Қр);

2) тілдің қатысына қарай (т.қ.қ.) – жуан (гуттураль): а, о, ұ, ы, у (Жн) және жіңішке (палаталь): ә, ө, ү, і, е, (у), и, э (Жк);

3) ерін қатысына қарай (е.қ.қ.) – еріндік (Ер): о, ө, ұ, ү, у және езулік (Ез): а, ә, ы, і, у, и, э;

4) жақ қатысына қарай (ж.қ.қ.) – ашық (Аш): а, ә, ө, о, е және қысаң (Қс): ұ, ү, ы, і, и, у, э;

III. **Дауыссыз дыбыстар** өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығуынан жасалады. Қазіргі қолданыстағы қазақ, орыс сөзеріне ортақ **дауыссыз дыбыстар** саны – 15. Олар:

1) дауыс қатысына қарай (*д.қ.қ.*) – қаған (Қ): **п, ф, к, қ, т, ш, с, х, һ, ц, ч**; ұян (Ұ): **б, в, г, ғ, д, ж, з**; үнді (Ү): **л, м, н, ң, р, й, у**;

2) жасалу орнына қарай (*ж.о.қ.*) – ерін фонемалары (Е): **п, б, в, ф, м, у**; тіл фонемалары – тіл алды (Тал): **т, д, с, з, ш, ж, ц, ч, н, л, р**, тіл ортасы (Тор): **й**, тіл арты (Тар): **г, ғ, к, қ, ң, х**; көмей фонемасы: **һ**.

3) айтылу жолына қарай (*а.ж.қ.*) – шұғыл (Ш): **п, б, т, д, к, г, қ, ц, ч, м, н, ң**; ызың (Із): **ф, в, с, ш, ж, з, х, һ, ғ, л, й, у**; діріл (Др): **р** болып бөлінеді. Дыбыстарды жіктеуде дыбыстау мүшелерінің қозғалысына, өзара қатысына аса мән беріп отыру орынды болады.

Тіл дыбыстарының айтылу, естілуі (орфоэпиясы) мен оның жазылуы (орфографиясы) арасында айырмашылықтар болады. Сондықтан олар арнайы тілдік заңдылықтар ретінде бекітілген. Бұл заңдылықтар оқулықтарда берілген. Бір-екі мысал мынадай:

1. А әрпі *ж, ш* мен *й* әріптерінің ортасында келгенде, *ә* болып оқылады, бірақ а әрпі жазылады. Мысалы: *шай/шай, шайнау/шайнау, жәй/жәй, жәйлап/жәйлап* т.б...

2. ...*й, ң, һ* әріптері сөздің басында қолданылмайды (*йод* сөзінен басқасы), тек сөздің ортасында және аяғында ғана қолданылады. Мысалы: *жаңа, аң, жәй, Қайрат, қаһар* т.б...

Фонетикадан өтілетін тақырыптарға байланысты талдау-жаттығу түрлері мынадай үлгіде болуы мүмкін:

а) Мына сөздердегі дыбыстарды салдырдың қатысына қарай (*с.қ.қ.*) ажыратыңыз:

мұғалім: дауыссыз+дауысты+дауыссыз+дауысты+дауыссыз+дауысты+дауысыз (үлгі: Дз+Д+Дз+Д+Дз+Д+Дз);

мектеп: Дз+Д+Дз+Дз+Д+Дз; т.б.

ә) Сөйлем ішіндегі сөздерден дауысты дыбыстарды тауып, жіктеңіз: *Қос аққу бізге қарай жүзіп келеді*(*Ы.Кенебаев*).

о : *қ.қ.* – құранды, *т.қ.қ.* – жуан, *е.қ.қ.* – еріндік, *ж.қ.қ.* – ашық, *ж.о.қ.* – тіл арты;

а : *қ.қ.* – жалаң, *т.қ.қ.* – жуан, *е.қ.қ.* – езулік, *ж.қ.қ.* – ашық, *ж.о.қ.* – тіл арты;

і : *қ.қ.* – жалаң, *т.қ.қ.* – жіңішке, *е.қ.қ.* – езулік, *ж.қ.қ.* – қысаң, *ж.о.қ.* – тіл ортасы;

е : *қ.қ.* – құранды, *т.қ.қ.* – жіңішке, *е.қ.қ.* – езулік, *ж.қ.қ.* – ашық, *ж.о.қ.* – тіл ортасы;

у : *қ.қ.* – жалаң, *т.қ.қ.* – жіңішке, *е.қ.қ.* – еріндік, *ж.қ.қ.* – қысаң, *ж.о.қ.* – тіл ортасы.

б) Сөйлем ішіндегі сөздерден дауыссыз дыбыстарды тауып, жіктеніз: *Сарыарқаның сары қымызын аңсап жеткен Шоқан төренің мінезімен санаспайды* (С. Мұқанов).

с : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – ызың;

р : д.қ.қ. – үнді, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – діріл;

қ : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл арты, а.ж.қ. – шұғыл;

н : д.қ.қ. – үнді, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – шұғыл;

ң : д.қ.қ. – үнді, ж.о.қ. – тіл арты, а.ж.қ. – шұғыл;

м : д.қ.қ. – үнді, ж.о.қ. – ерін, а.ж.қ. – шұғыл;

з : д.қ.қ. – ұяң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – ызың;

п : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – ерін, а.ж.қ. – шұғыл;

ж : д.қ.қ. – ұяң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – ызың;

т : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – шұғыл;

к : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – шұғыл;

ш : д.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – шұғыл;

й : д.қ.қ. – үнді, ж.о.қ. – тіл ортасы, а.ж.қ. – ызың.

в) Сөйлем ішіндегі асты сызылған сөздерге кешенді дыбыстық талдау жасаңыз: *Жақсы сөз – жан азығы* (мақал).

с : с.қ.қ. – дауыссыз, с.қ.қ. – қатаң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – ызың,

ө : с.қ.қ. – дауысты, т.қ.қ. – жіңішке, е.қ.қ. – ерін, ж.қ.қ. – ашық;

з : с.қ.қ. – дауыссыз, д.қ.қ. – ұяң, ж.о.қ. – тіл алды, а.ж.қ. – ызың;

а : с.қ.қ. – дауысты, т.қ.қ. – жуан, е.қ.қ. – езулік, ж.қ.қ. – ашық;

ы : с.қ.қ. – дауысты, т.қ.қ. – жуан, е.қ.қ. – езулік, ж.қ.қ. – қысқа;

э : с.қ.қ. – дауыссыз, ұ.қ.қ. – ұяң, ж.о.қ. – тіл арты, а.ж.қ. – ызың.

Осындай талдау тұсында дыбыс түрлерінің аттарын бас әріптері арқылы қысқартып, жинақтап беруге де болады. Мысалы, *сөз* – (Дз: Қ, Тал, Ыз) + (Д: Жк, Ер, А) + (Дз: Ұ, Тал, Ыз).

Фонетика ауызекі сөйлеу тілі лексикасында және тілімізге ауысып келген кірме сөздерде молынан кездесетін түрлі дыбыстық құбылыстарды да зерттейді. Тілімізге басқа тілден енген кірме сөздердің дыбыстық құрамы түрлі игерулерге түседі: оларды айту кезінде өз тіліміздің заңдылығына бағындыру мақсатында кей дыбыстарды тілімізде бар басқа дыбыстармен алмастыруға, кей дыбыстарды түсіруге немесе дыбыс қосуға мәжбүр боламыз. Ғасырлар бойы үздіксіз жүргізілген осындай әрекеттердің барысында көптеген сөздердің кірмелігі байқалмай, өз сөзіміздей болып кетеді. Бұған араб-парсы тілінен енген, кейбір орыс тілінен енген сөздер куә бола алады. Осыған байланысты мұғалім сөздердің айтылуы барысында *протеза* (сөздің алдынан басы артық дыбыстың қосылуы: *ы+лақ*, *ы+рас*, *ұ+рұқсат т.б.*), *эпентеза* (сөз ішінде дауыссыздардың арасына дауысты дыбыстың қыстырылуы: *бөрене – ор: бревно*, *жеребе – ор: жребий*, *қас батыр – қаса батыр*, *тұп-тура – тұпа-тура т.б.*), *элизия* (бунақта қатар келген екі

дауыстының алдыңғысының түсірілуі: *қара ала – қарала, ала алмады – алалмады, жақсы өлең – жақсөлең т.б.*), *метатеза* (сөз ішіндегі дыбыстардың не буындардың орын ауыстырулары: *қақпан – қапқан, есіт – есті, еліт – елті, қолғап – қолқап т.б.*), *гаплогогия* (сөз ішіндегі ұқсас буындардың бірінің түсірілуі: *балалар – балдар, арластыр – арластыр т.б.*), *дыбыстық үнем* (сөз құрамындағы жеке дыбысты, дыбыстар тіркесін айтпау, үнемдеу, ықшамдау: *алып бар – апар, алып кел – әкел, солай ет – сөйт т.б.*) тәрізді құбылыстардың болатыны жөнінде хабардар болып, осындай құбылыстарға арналған түрлі жаттығулар мен талдаулар орындату арқылы оқушылардың көзін жеткізе білуі тиіс. Бұл әрекет лексемалардың айтылу және жазылу (орфография және орфоэпия), дыбыстардың, буындардың үндесу, ықпалдасу (өзгеру) заңдылықтарына байланысты емелілік талдау-жаттығу жұмыстарын жүргізу барысында жүзеге асады (Бұл жөнінде толығырақ: «Ф.Ш.Оразбаева т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005» кітабында. 118-164-б.б.).

Бұл тұрғыдағы жаттығулар мен талдау әрекеттерінің бірсыпырасы төмендегідей үлгіде жүргізіледі:

а) Айтылуы бойынша жазылған сөздер мен сөз тіркестерін (сөйлемді) дұрыс жазып көрсет: *жасса, сәудегер, сиез, ашыын, пөңкіт, Жаңағорған, түндүк, тірес, ұстассыс, т.б. Өнер таппай мақтамба (Абай)*. Орындалуы: *жазса, саудагер, съезд, ашсын, пункт, Жаңақорған, түндік, трест, ұстассыз, т.б. Өнер таппай мақтанба (Абай)*.

ә) Жазылу ережесін сақтаған мына сөздер мен сөз тіркестерін айтылуы бойынша жаз:

абиыр, бүгінгі күн, жадыгөйлік, кейі, қара қоңыр т.б. Орындалуы: абүйір, бүгінгүгүн, жәдүгөйлүк, кейуу, қарақоңұр, т.б.

б) Сөйлем ішіндегі ықпал заңдарын түсіндір (ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалдарға жеке-жеке сөйлемдер беруге де болады): *Кейде қабағы түксиеді, кейде бет әлпеті күлім қағады (Б.М.)*.

кей + де – ілгерінді ықпал (ұяң → ұяң);

қабақ(ғ) + ы – кейінді ықпал (қатаң ~ ұяң ← дауысты);

қақ(ғ) + а + ды – кейінді ықпал (қатаң ~ ұяң ← дауысты);

в) Дыбыстардың бір-біріне ықпал етуі сөздердің, сөз тіркестерінің айтылуы кезінде жиі кездеседі. Тапсырма үлгісі:

Мына сөздер мен сөз тіркестерін айтылу күйінде жазып, ықпал заңдарын түсіндір: *клубқа, қара көз, қашса, көп бала, ақ жауын, сенбеді, қосшы, Қазанқап, бас жақ, т.б.*

клуб + қа – кейінді ықпал (б~п←қ); *қара гөз* – ілгерінді ықпал (→);

қаш + ша – ілгерінді ықпал (ш→с~ш); *көп пала* – ілгерінді ықпал (п→б~п);

аз жауын – кейінді ықпал (қ~ғ←ж); *сем + беді* – кейінді ықпал (н~м←б);

қош + шы – кейінді ықпал (с~ш←ш); *Қазақ + зап* – тоғыспалы ықпал (н~ң↔ғ~қ);

баш + шақ – тоғыспалы ықпал (с~ш↔ш~ж) т.б.

Фонетика буын мен тасымалдауды да зерттейтін болғандықтан, осыған байланысты талдаулар кезінде буын үндестігімен бірге буындардың түрлеріне ажырату, тасымалдау ережелері қоса ескеріліп талданады.

Әдетте, буын ондағы дауысты дыбыстардың айтылу ерекшелігіне қарай – *жуан, жіңішке* деп, дауыссыз дыбыстардың дауыстылармен тіркесіп орналасу ыңғайына қарай – *ашық, тұйық, бітеу* буындар деп бөлінетіні белгілі. Ал тасымалдауға болмайтын жағдайлар жөнінде мына ережелер есте болуға тиіс: 1) бір дауысты дыбыстан тұратын ашық буынды тасымалдауға не жолда қалдырып кетуге; 2) бір буыннан тұратын сөзді тасымалдауға; 3) қысқарған сөздерді тасымалдауға (буындар арқылы қысқарғандардан басқасы); 4) адамның аты-жөндерінің қысқарған дыбыстарын тасымалдауға; 5) қысқарған өлшем бірліктерін сан есімнен бөлек тасымалдауға болмайды.

Сонымен, буын мен тасымалдауға байланысты талдаулар төмендегідей үлгіде жүргізіледі. Мысалы: *Бұл – ақ құба, сымбатты, қаз мойын, ботагөз сұлу жан (Л.Е.)*.

Бұл – бір буынды, жуан, бітеу, тасымалданбайды;

ақ – бір буынды, жуан, тұйық, тасымалданбайды;

құ + ба – екі буынды, екеуі де жуан, ашық, буын үндестігі заңымен тасымалданады;

сым + бат + ты – үш буынды, үшеуі де жуан, 1,2 – бітеу, 3 – ашық, буын үндестігі заңымен тасымалданады;

қаз – бір буынды, жуан, бітеу, тасымалданбайды;

мо + йын – екі буынды, екеуі де жуан, 1 – ашық, 2 – бітеу, үндестік заңымен осылай тасымалданады (*мой + ын* емес);

бо + та – екі буынды, екеуі де жуан, ашық буындар;

көз – бір буынды, жіңішке, бітеу, тасымалданбайды;

сұ + лу – екі буынды, екеуі де жуан, ашық буындар;

жан – бір буынды, жуан, бітеу, тасымалданбайды.

Буынға талдау кезінде де буын түрлерінің атауларын шартты түрде әріптермен және таңбалармен беруге болады. (Мысалы: 1,2,..., – буын саны; буын түрлері: жуан – Ж, жіңішке – ж; ашық – А (немесе – [), тұйық – Т (немесе –]), бітеу – Б (немесе – []). Мысалы: *ботакөз* – 3, ЖА + ЖА + жБ (немесе Ж[+ Ж[+ ж]). Бұл буын түрлерін тез еске сақтауға әрі жазуды (уақытты да) үнемдеуге септігін тигізеді.

Осы тұста жоғарыда аталған ықпал заңдарының буындардың өзгерісіне де әсер ететініне көңіл бөлінуі тиіс. Мысалы, «*қабәқ*» сөзі екі буынды – *қа(А)+ бақ(Б)*, оған *-ы* тәуелдік жалғауы жалғанса, *қа(А)+ба(А)+ғы(А)* болып үш буынды сөзге айналады да, екінші бітеу буын соңғы «Қ» дауыссызының кейінгі буынға жылысуынан ашық буынға өзгереді. «*Қағады*» сөзінде де осындай буындық өзгеріс болады.

Фонетиканың жеке тақырыптары бойынша жүргізілген талдау түрлерінен кейін (әсіресе, қайталау сабақтары тұсында) «кешенді талдау» жүргізуге болады.

Тапсырма: *саудагер* сөзіне кешенді талдау жасаңыз:

8 дыбыстан (ішінде бір дыбыс екі рет қайталанады) тұратын 3 буынды сөз;

с – Дз, Қ, Тал, Ыз;

а – Д, Жн, Ез, А;

у – Дз, Ү, Тор, Ыз;

д – Дз, Ұ, Тал, Ш;

а – –

г – Дз, Ұ, Тар, Ш;

е – Д, Жк, Ез, А;

р – Дз, Ү(а), Тал, Др.

Сау+да+гер – буын аралығында екі дыбыстық ықпал бар, екеуі де ілгерінді ықпал (...у→да→г...); 3 буынды: Б(□),Жн; А(□),Жн; Б(□),Жк, *-гер* – үндестік заңына бағынбайды, осылай тасымалданады.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Дыбыс, әріп, фонемалардың өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары қандай?
2. Тілдік дыбыстар қандай ерекшеліктеріне байланысты «дауысты» және «дауыссыз» деп бөлінеді?
3. Тілімізде қанша дауысты дыбыс бар, олар қалай жіктеледі?
4. Тілімізде қанша дауыссыз дыбыс бар, олар қалай жіктеледі?
5. Тіл дыбыстарының жасалуында дыбыстау мүшелерінің рөлі қандай?
6. Дыбыстардың айтылу мен жазылуында қандай ерекшеліктер мен заңдылықтар бар, олар қалай айтылады?
7. Сөздерді буынға бөлудің заңдылықтары қандай, буын түрі нешеу, олар қалай аталады?
8. Айтылу және жазылу барысында сөзді құрайтын дыбыстарда қандай құбылыстар болады, олар қалай аталады?
9. Үндестік заңы деген не, оның түрлері қандай?
10. Дыбыстардың бір-біріне ықпалы және олардың түрлері қандай?

11. Ерін үндестігін қалай түсіндіруге болады?
12. Қазақ тіліндегі екпіннің рөлі қандай?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемдегі дауысты дыбыстарды дыбыстау мүшелерінің қатысына қарай ажыратып жазыңыздар.

Бәріміз де қалың баудың көлеңкесінде бір-бір жастықты қолтыққа қысып шалжыып-шалжыып жаттық (Т.Нұрмағамбетов).

2-тапсырма. *Ы, І* дыбыстарының жазылу емлесіне мысалдар келтіріп, түсіндіріңіз.

3-тапсырма. Сөйлемдегі дауыссыз дыбыстарды тауып, жіктеп көрсетіңіз.

Аяқ астынан үршіп, жүдеп қалған балаларының зәресін алғысы келмеді ме, Зылиқа жылдам ширап басын көтерді.

4-тапсырма. Сөздің барлық буындарында кездесетін дауыссыздарға мысалдар келтіріп, түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Сөйлемдегі сөздерді буынға бөліп, буын түрлеріне сипаттама беріңіз, тасымалдаңыз.

Бәрі де жазғы каникулға тарап кеткен болар деп, чемоданымды алып, вагонның аузына келдім (Ә.Нұршайықов).

6-тапсырма. Сөйлемді айтылуы бойынша жазып, дыбыстық өзгерістерге сипаттама беріңіз.

Ол мінбеге шығып, сөзді неден бастарын білмей біраз бөгелді де, манадан бері ішілмей стаканда тұрған суды түбіне дейін бір-ақ көтерді (Қ.Жұмаділов).

Өзіндік жұмыс тапсырмаларына қажетті мәтіндер (Фонетикалық талдаудың кез келген түріне осы мәтіндерден жеке сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді алып пайдаланумен бірге, талдау-жаттығу қорын басқа да мысалдармен толықтыруға болады.):

1) ...Еңтігін басып, тынығып алған соң, тағы да ілгері жылжыды. Темірқазықты бетке алып, суыт жүріп келеді. Қанша жүргені белгісіз, әйтеуір бірнеше қырқаны асып түсті... Етекке жақындап, Саршоқының мойнағына шыға келгенде, табанының астында жапырлап жанған отты көрді. Өкпе тұсынан жылқы кісінеді. «Жеттім-ау ақыры, деді ол көкірегі қарс айырылып, – мынау дәу де болса, «Көкөзек» колхозының орталығы болар. Шамдары түнде де сөнбейді екен-ау бұлардың... Жұлдыздай самсап тұр.

Шығыс жақ құланиектеніп, таң атуға айналды. Қарт тұла бойының қан қақсап ауырғанына қарамай, тістеніп, бар қайратын жинап, тағы да алға жылжыды... (Қ.Жұмаділов)

2) ...Қызтумас кемпір сөзуар екен. Өткен-кеткенді айтып, аузы бір тынбады. Ақырында, оны-мұны сұрағыштап, жігітті де сөзге араластырды. Жігіт бөсіп ала жөнелді... Соры арылмаған сорлы жетім боп шықты. Кімнен, қайда туғанын білмейді екен. Кейбіреулердің айтуына қарағанда, Сыр бойында, Қармақшы маңайында туса керек... Көрмегені де, жоқ екен, білмейтіні де жоқ екен. Келіні екеуі аузын ашып қалыпты.

– Алда байғұс-ай, ә! Соры ашылмаған сорлы-ай, ә! Е-е, шырағым-ай, қорлықты көп көрген екенсің-ау! – деп, кемпір таңдайын қағып, басын шайқай берді... (Ө.Тарази)

3) ...Жазық мандайы жарқырап, қыз тұрған жерінен сәл кейін шегінді де, менің бұзаубас керзі етікті аяғыма бір, әлі шаш өсе қоймаған тақырлау басыма бір қарап, шомбалдау боп біткен тәпелтек бойымды лезде шолып өтті... Өң бермеген құдай маған құнттап бой да бермеген ғой. Қыз байғұс бейнеттеніп қанша қарағанымен, бәйтерек емес, бір жарым метрден аз-ақ асатын тапал бойға қанша бөгеледі...

Әскерде кіші командир, үлкен командир болатынын оның білетін, білмейтіні маған беймәлім. Алайда ол менің кіші командир болдым дегенімді бойымның кішілігіне апарып сайды. Әдейі сөйтті ме, жоқ білмегендіктен солай ойлады ма, оны да аңғара алмадым. Әйтеуір қыздар оның «көрініп тұр» дегеніне ду күліп жіберді. Басымды қайта-қайта сипалап, өзім де күлдім... (Ө.Нұршайықов)

Әдебиеттер:

1. Байғұрсынов А. Тіл тағылымы. – А., 1992.
2. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (фонетика, лексика). – А., 1962.
3. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – А., 1997.
4. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
5. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
6. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

II. Лексикалық талдау

Лексикалық талдаудың басты мақсаты қазақ тілінің лексика саласынан шәкірттердің алған теориялық білімдерін байқау мен оны қолдану мүмкіндіктерін саралау болғандықтан, мұғалім алдымен оқушыларға төмендегідей білім түрлерін беруді басшылыққа алады.

Сөздік құрамдағы жеке бірліктердің мағыналарын, оның түрлері мен дамуын, ауысуы мен өзгеруін қарастыратын лингвистиканың саласы *семасиология* деп аталады. Осыған байланысты сөз мағынасын лингвистикада «семантика» деп те атайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің

мағынасы екі түрлі болады: түбір сөздің (түбір морфеманың) мағынасы – лексикалық мағына болады да, аффикстердің мағынасы – грамматикалық мағына болады.

Қазақ тілінің лексикология саласы сөздің лексикалық мағыналарын (семантикасын) зерттейтін болғандықтан, талдау негізіне тіліміздегі барлық сөздердің сөйлем ішіндегі лексикалық мағынасы тұрғысынан жіктелуі алынады. *Лексикалық мағына* – зат, құбылыс, іс-әрекеттің санада бейнеленіп тұрақталған ұғымының мазмұны. Лексикалық мағына – сөздерді бір-бірінен ажыратып танытатын ең негізгі мағына, ол арқылы сөз жеке даралық (единицалық) сипатқа ие болады, ол сөздің басқа мағыналарының тууына негіз болады, сол себепті сөз мағыналарын саралағанда алдымен оның лексикалық мағынасына көңіл аударылады.

Лексикалық мағынаның бірнеше типі бар: 1) шындық болмысқа қатысты – *атауыш (тура несе номинатив)* мағына, *ауыс* мағына; 2) шындыққа қатысына қарай – *нақты және дерексіз (абстрактілі)* мағынасы; 3) сөздердің шығу тегіне байланысты – *түпкі* мағына, *туынды* мағына; 4) сөздердің тіркесімділігіне байланысты – *еркін* мағына, *шартты* мағына, *фразеологиялық байлаулы* мағына; 5) сөздердің стилистикалық қызметіне байланысты – *бейтарап* мағына, *бейнелі* мағына, *терминдік* мағына, *поэтикалық* мағына. Лексикалық мағыналардың аталған типтері қолданыс барысында іштей тағы да типтерге бөлініп, арнаулы терминдермен аталады.

Егер біз практикалық тұрғыдан жиі қолданылатын мектеп бағдарламасына сай берілген лексикалық материалдарды негізге алар болсақ, талдау теориясы мынадай терминдермен аталған мазмұнды қамтиды: сөз тура және ауыспалы мағыналы болып бөлінеді де, сөздің тура мағынасы олардың жеке тұрған кезінде де, сөйлем ішінде тұрған кезінде де айқын аңғарылады. Ал ауыс мағына – белгілі бір қасиеттеріне қарай шындық құбылысты білдіретін сөздің басқа бір құбылысқа атау болуынан туатын және тек сөйлем ішінде ғана айқындалатын мағына. Мұндай мағына заттар мен құбылыстардың қандай да бір ұқсастығына, шектестігіне байланысты сөздің тура мағынасынан өрбиді. Мысалы: *айығу* – аурудан жазылу, күннің ашылуы; *жүйірік* – *жүйірік ат*, *жүйірік ой*, *жүйірік қалам т.б.*

Ауыспалы мағыналы сөздер (әдебиетте – көркемдегіш құралдар) *семантикалық ерекшеліктеріне (сөйлем ішіндегі мағыналық қолданысына) қарай* – жай троптар (теңеу, эпитет), күрделі троптар (метафора, метонимия, ирония-сарказм, синекдоха, гипербола, литота), тұрақты сөз тіркестері (идиомдық, фразалық) болып жіктеледі. Сондай-ақ, *сөздер этимологиялық жағынан*: байырғы, басқа тілден енген (кірме), жаңа (неологизм), көнерген (архаизм, историзм), кәсіби (тер-

миндік), диалектілік (говорлық), жаргон сөздер, варваризмдер, табу, эвфемизмдер болып та бөлінеді. Бұларды тілде *пассив* (қолданыс аясы шектеулі) сөздер деп те атайды.

Сондай-ақ, *сөздер қолданыс ыңғайында* синонимдес, омонимдес, антонимдес және көп мағыналы (полисемия) сөздер болып іштей бөлінеді. *Синонимдес сөздер* – мағынасы толық немесе жартылай сәйкес келетін, бір сөз табына жататын сөздер. Сөйлеу барысында бір ұжас мағынада қолданылатын бірнеше сөздер тобы бір синонимдік қатар құрай алады. Тілімізде синонимдік қатар құрай алмайтын да сөздер бар. *Омонимдес сөздер* – мағынасы бір-бірімен байланыссыз, әр түрлі тіл бірліктерінің бірдей дыбысталып айтылуы. *Антонимдес сөздер* – өздеріне тән сапалық белгілерін сақтап, бір-біріне қарама-қарсы мағынада қолданылатын сөздер. Бұған бір-біріне қарама-қарсы шартты мағынадағы сөздер (*пайда – зиян, биік – аласа, ыстық – суық т.б.*), қимыл-әрекеттің қарама-қарсы бағытын білдіретін сөздер (*ашу – жабу, айырылу – қосылу, бату – шығу т.б.*) жатады. *Көп мағыналылық* – сөздің екі я одан да көп мағынаға ие болуы. Көп мағыналылық сөздердің алғашқы мағыналарының түрленіп дамуы нәтижесінде туған. Мысалы: *түп* – 1) бір нәрсенің ішкі, төменгі қабаты (*судың түбі, сөздің түбі, ыдыстың түбі*); 2) түпкір, арғы мағынасында (*түпкі бөлме*); 3) адамның т.б. шыққан тегі (*түбі қазақ, түбі арған, түбі осы елдік*); 4) бір нәрсенің жаны, қасы (*Мәскеу түбіндегі шайқас*). (Басқа да аталған терминдердің анықтамасын мына сөздіктен табуға болады: Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, «Сөздік-Словарь». 2005.)

Лексикалық талдау нәтижелі болу үшін білім алушылар аталған лексикалық бірліктерді жеке тақырыптар түрінде өту кезінде түрлі жаттығулар арқылы олардың анықтамаларымен таныстырылған болуға тиіс және әр тақырыптың соңында қаншалықты игерілгендігін байқау мақсатында шағын талдау жұмыстары жүргізіледі. Сабақтағы лексикалық талдауға арналған мысалдар жеке сөз, сөз тіркесі және сөйлем күйінде беріліп, жоғарыда аталған лексикалық бірліктердің әрқайсысы бойынша жекелей де, топтай да олардың ерекшеліктері мен сипаттары тұрғысынан саралай талдау тапсырылады. Мысалы:

а) Берілген сөйлемдегі сөздерге лексикалық сипаттама беріңіз: *Атаман екі бүктеле ілгері ұмтылды* (Ә.Сәрсенбаев).

атаман – осы сөйлемде тура мағынада тұр (сөйлемнің мағыналық құрылымына қарай ауыспалы мағынада да жұмсала алады);

- омонимдік, антонимдік қатар құрай алмайды;

- синонимдік қатары: әскербасы (казак әскерінің атаманы), топ басшысы (ауыспалы мағынада – ұрылардың атаманы, жастардың атаманы т.б.), бұзық, ұрдажық, тәртіпсіз (кісі);

- кірме сөз;

- архаизм.

екі бүктеле – ауыс мағынада қолданылып тұр (эпитет);

- омонимдік қатар құрай алмайды;

- синонимдік қатары: еңкею;

- антонимдік қатары: бойын жазу, көтеріле беру, тұра келу т.б.;

- фразалық тіркес;

- байырғы сөз.

ілгері – тура мағынада жұмсалған;

- омонимдік қатары жоқ;

- синонимдік қатары: алға, озық;

- антонимдік сыңары: кейін;

- байырғы сөз.

ұмтылды – ауыс мағынада (эпитет) қолданылған;

- омонимдік қатары жоқ;

- синонимдік қатары: ұмсыну, тұра жүгіру, атылу, т.б.

- антонимдік қатары: шегіну, тоқтап қалу, кері кету т.б.

- көп мағыналық қасиеті бар: биікке ұмтылу, мақсатқа ұмтылу, айға

ұмтылу(ауыс мағынада), т.б.

- байырғы сөз.

ә) Мына мысалдардағы троп түрлерін (көркемдегіш құралдар) ажыратыңыз:

Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,

Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды.

Жұп-жұмыр ақ торғындай мойыны бар,

Үлбіреген тамағын күн шалмайды (Абай Қ.).

Қырлы мұрын, ақша жүз, ал-қызыл бет – эпитет;

Маңдайдан түскен – метафора;

Ақша жүз – метонимия (бет орнына);

Тіл байлайды – метафора;

Ақ торғындай мойын – теңеу.

б) мына сөздердің синонимдік, омонимдік, полисемиялық (көп мағыналық) қатарларын, антонимдік сыңарларын табыңыз: *көз* (з.е.), *қара* (ет.), *ыстық* (сын е.), *бері* (үст.).

Синонимдік қатары:

көз: шырақ, жанар, қарашық;

қара: көр, бұрыл, назар сал, көзіңді сал, жүзіңді бұр т.б.

ыстық: ыссы, қайнаған, оттай, жалынды, жүрекке жақын;

бері: бермен, жақын.

Омонимдік қатар:

көз – 1) адамның (малдың) көзі;

2) ағаштың, матаның көзі (жөнімен жарылмайтын ағашты, жөнімен жыртылмайтын матаны осылай атайды).

Қара – 1) етістік (алдына қара);

2) түс (баяу);

3) карапайым халық (қара халық);

4) аумақ, көлем, топ (адамдар тобы);

мал (ірі қара).

Ыстық – 1) қатыстық сынды білдіреді;

2) денеге тұтас шығатын майда бөрітпе жара;

3) дене қызуы.

Бері – жоқ.

полисемиялық қатар:

көз – 1) адамның көзі,

2) терезенің көзі,

3) оттың көзі,

4) күннің көзі,

5) машинаның көзі,

6) иненің көзі,

7) бұлақтың көзі, т.б.

қара – 1) түс (қара көйлек),

2) бейне (алыстан қара көрінеді),

3) теріс іс (істің ақ пен қарасы),

4) жағымсыз мінез (қара жүрек, қара бет), т.б.

ыстық – 1) ыстық ас,

2) ыстық жүрек,

3) ыстық сәлем,

4) ыстық жүз (бейне), т.б.

бері – 1) бағыт (ауылдан бері шықты),

2) көмекші сөз (кешеден бері).

антонимдік қатар:

көз – антонимдік қатары жоқ,

қара – ақ,

ыстық – суық,

бері – әрі.

в) Мына сөйлемдегі ауыс мағыналы сөздерді тауып, сипаттама беріңіз: *Тұрмыстың тауқыметінде жүріп, көзін енді ашқан секілді (Қ.Жұмаділов).*

тұрмыстың тауқыметі – эпитет;

көзін ашқан – метафора.

Лексикалық талдау кезінде ерекше көңіл бөлінетін тағы бір тілдік бірлік – **фразеологизмдер (тұрақты сөз тіркестері).**

Фразеология дегеніміз – құрамындағы сынарлары өте тұрақты болып келетін, колданысқа әрдайым дайын тұратын тұрақты сөз тіркесі. Мұнда тіркес құраушы сөздер өздерінің бастапқы тура мағыналарынан мүлдем немесе жартылай айырылып, өзара жымдаса келіп, бір ғана фразеологиялық жалпы мағынаға ие болады. Бұл мағынаға ауыспалылық пен бейнелілік тән.

Ертеректегі еңбектерде (А.Ысқақов, М.Балақаев, Т.Кордабаев) тұрақты тіркестерді идиомдық және фразалық тіркестер деп топтау орын алып келсе, ал кейінірек шыққан Ә.Болғанбаев пен Ғ.Қалиевтің еңбегінде фразеологиялық тұтастық (тұтасып, жымдасып, мағыналық жігін ажыратуға келмейтін дәрежеге жеткен – *мұрнынан шанышылып жүру, түйені түгімен, биені бүгімен жұту т.б.* тәрізді тіркестер), фразеологиялық бірлік (бастағы еркін тіркестен пайда болғандығы білініп тұратын, бейнеленген туынды мағыналы – *ит көйлекті бұрын тоздырған, ит байласа тұрғысыз, құлақ естімес жер т.б.* тәрізді сөздер тіркесі), фразеологиялық тізбек (мағынасы мүлдем жойылмағанымен, күңгірт тарта бастаған, көбіне фразеологиялық байлаулы мағынада жұмсалатын – *көк бет, қолаң шаш, жуан жұдырық, көз көрім жер, қалқан құлақ т.б.* тәрізді сөздер тізбегі) деп жіктелген.

Фразеологизмдерді құрылым-құрылысына қарай: а) сөйлем құрылымдас, ә) сөз тіркесі құрылымдас деп, ал беретін мағынасы мен сөз табына қатыстылығы тұрғысынан: а) *етістік мағыналы*, ә) *сындық мағыналы*, б) *заттық мағыналы*, в) *үстеу мағыналы* деп бөлу (Ә. Болғанбаев, Ғ.Қалиев) тұрақталған. Ал Ғ.Смағұлова бұған: а) *модаль сөздерден жасалған*, ә) *одағай тұлғалы*, б) *сөйлеу дағдысында қолданылатын фразеологизмдер* деген түрлерін қосады.

Сондай-ақ, тұрақты тіркестер белгілі бір сөз табының мағынасын беретіндіктен сөйлем ішінде сол тобымен мүшелік те қызмет атқарады.

Сонымен, тұрақты тіркестер, әдетте, сөйлем ішінде кездесетіндіктен, оны талдау да сөйлемді не мәтінді тұтас күйінде алу арқылы жүзеге асады және талдау оның мына белгілерін анықтау бағытында жүргізіледі:

- 1) түрлеріне қарай;
- 2) құрылысына қарай (жасалуына қарай);
- 3) мағынасына қарай;
- 4) қызметіне қарай.

Сабақтағы талдау үлгісі мынадай болады: Сөйлемнен тұрақты тіркестерді тауып, ерекшеліктерін көрсетіңіз: *Жұмыққа жызып бердің деп, анада бұған қырын қарап қалып еді. Содан бері бұл жаққа ат ізін салмай қойды (Қ.Жұмаділов).*

жығып берді – фразеологиялық тұтастық, сөйлем құрылымында (негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесуі), *көмектесу* мағынасындағы етістік, үйрлі мүшенің баяндауышы;

қырын қарап қалып еді – фразеологиялық бірлік, сөйлем құрылымында (үстеу мен етістік тіркесі), *сөйлеспеу* мағынасындағы етістік, баяндауыш;

ат ізін салмай қойды – фразеологиялық тұтастық, сөйлем құрылымында, *келмеу, хабарласпау* мағынасындағы етістік, баяндауыш.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Лексикологияның зерттеу нысанына нелер жатады?
2. Сөздік құрам мен сөздік қордың анықтамасы және олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын қалай түсіндіресіз?
3. Сөз мағынасын зерттейтін саланы қалай атайды?
4. Сөз мағынасының түрлерін атаңыз. Бұл жөніндегі қазақ ғалымдарының ой-пікірлері қандай?
5. Синоним дегеніміз не, олар қандай жолдармен жасалады?
6. Омоним дегеніміз не, олардың түрлері, қандай жолдармен жасалады?
7. Полисемия дегеніміз не, оны омонимнен қалай ажыратуға болады?
8. Антоним, ерекшеліктері мен жасалу жолдары қандай?
9. Фразеологизмдер дегеніміз не?
10. Фразеологизмдер қандай жолдармен жасалады, қолданылуы жайында не білесіз?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Мәтіннен ауыс мағыналы сөздер мен тіркестерді тауып, сипаттама беріңіз.

Даңқы жер жарған атақты кісілермен жолыққанда, сені қашанда олардың мысы басып тұрады. Манадан бері иығымнан басып тұрған сондай бір сиқырлы салмақтан енді-енді ғана арыла бастағандаймын. Оған, сірә, үлкен ғалымның қазіргі қарапайым отырысы, өзіне жан тарта қарайтын ерекше жылы көзқарасы себеп болған шығар (Қ.Жұмаділов).

2-тапсырма. Мәтіннен кірме сөздерді тауып, сипаттама беріңіз.

Әлекең мені бірінші қабаттағы өзінің кабинетіне бастап апарды. Дача деп аталғанымен, мұнда да әжептәуір жиһаздар қойылған. Диван, орындықтар, үлкен жазу столы тұр. Стол үстінде әр түрлі напқалар, сиясы кеппей бұрқырап жатқан қолжазбалар (Қ.Жұмаділов).

3-тапсырма. Көркем әдебиеттен тұрақты тіркес қатысқан 5-10 сөйлем тауып, мағынасын талдап түсіндіріңіз.

4-тапсырма. «Алыс» сөзінің синонимдеріне сөйлемдер құрастырыңыз.

5-тапсырма. «Бақ», «бай» сөздерінің омонимдерін тауып сөйлем құрастыру арқылы мағыналарын талдап көрсетіңіз.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Күндес қатындардың құдайы берді. Олар бәрін көрді. Бәрін білді. Не көрсе, не білсе, ым-жымы бір келіншектер соның бәрін жіпке тізіп, біріне-бірі сол бойда дереу жеткізіп жымындаса қалады. Бұл қалай үйден шықса, солай әлгі ым-жымы бір қатындар дереу мұны ымдап, басы түйісіп, пыш-пыштасып жатқаны. Бұл соны көруі көрсе де, тек есітпеді. Бірақ көкірегі сезеді. Е, Құдай, байын тастаған қатынның сыртынан тіл безегенде бал тамбай, зәр төгілмеуші ме еді. Мыналар да мұны не қарық қылып жатыр дейсің!.. (Ә.Нұрпейісов)

2) Даңқы жер жарған атақты кісілермен жолыққанда, сені қашанда олардың мысы басып тұрады. Манадан бері иығымнан басып тұрған сондай бір сиқырлы салмақтан еді-енді арыла бастағандаймын. Оған, сірә, үлкен ғалымның қазіргі қрапайым отырысы, өзіне жан тарта қарайтын ерекше жылы көзқарасы себеп болған шығар.

...Мен жадыма сақтап қалғым келіп, Әлекеңнен көпке дейін көз алмай қарап отырдым. Ғалым ағаның терісі жұқарып, шытынап әжімтүскен ажарына, сахараның сары белінен асып жатқан қасқа жолдай кең маңдайына, әлі де қайраты қайтпаған толық та тұтас тұлғасына қадалып қараймын...

...Дүниеде қаламнан асқан қару жоқ... Ақ қағазға өшіге өрнек салатын қара сиядан қасиетті не бар бұл жалғанда? Ол қазір мына заманнан роман жазамын де жанықпайды. Бұрк-сарқ қайнаған өтпелі дәуір бір қалыпқа түссін, қанды көбігі тарап, сорпасына дәм кірсін... Әйткенмен қолдан қалам түспеуге тиіс. Алдағы уақытта тұтас бір әңгімелер топтамасын жазуға бел байлаған... (Қ.Жұмаділов)

3) Хатты оқып, алдымен ішек-сілем қатып күліп алдым. Артынан өзімнің алғашқы лекцияда: «Аға сержант Есенов!» деп орнымнан атып тұрып, одан рұқсатсыз отырмаймын деп қалшиып тұрып алғаным есіме түсіп, кірерге тесік таба алмай, өз-өзімнен қысылған едім. Дегенмен, ...әскер тәртібінің осылай, сүйекке сіністі боп, көпке дейін көңілден кетпегеніне өз басым, бір себептен, өкінбеймін де... (Ә.Нұршайықов)

Әдебиеттер:

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – А., 2003.

2. Оразақынова Н.А., т.б. Лексикалық материалдарды сатылай комплексті талдау. Оқу құралы. – А., 2005.

3. Синонимдер сөздігі. – А., «Арыс», 2007.
4. Орфоэпиялық сөздік. – А., «Арыс», 2007.
5. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – А., 1996.
6. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

III. Сөзді морфемдік құрамына талдау.

Жоғарыда сөйлемде қолданылатын әр сөздің лексикалық мағынасы болатыны жайлы айтылған еді. Алайда, тек лексикалық мағыналық сөздердің өзі хабар білдіретін сөйлем құрай алмайтыны белгілі. Лексикалық мағыналы сөздер грамматикалық қатынастарға түсу арқылы ғана сөйлем құрай алады. Ал грамматикалық қатынастар белгілі бір грамматикалық формалар (тұлғалар) арқылы ғана жасалады. Дәлірек айтқанда, сөздер сөйлем ішіне енгенде түбір күйінде ғана қолданылып қоймай, қандай да бір құрылымдық-құрамдық өзгерістерге енеді. Бұл олардың өзара мағыналық байланыстарға түсіп сөз тіркесін, одан сөйлем құрауы үшін қажет. Сонда сөйлем ішіндегі сөздің өзі белгілі бір бөліктерден құралатын болып шығады. Ол бөліктер тіл ғылымында *морфемалар* деп аталады. Сөйтіп сөйлем ішіндегі сөздердің қандай құрамнан тұратынын білу үшін оларды морфемдік талдауға салу қажет болады. Мұндай талдау алдағы сөзжасамдық және морфологиялық талдауларды меңгеру үшін қажетті баспалдақ та болып есептеледі.

Сөздерді морфемдік құрамына қарай талдау үшін, алдымен морфеманың анықтамасын біліп алу керек. *Морфема дегеніміз – тілдің грамматикалық мағына білдіре алатын ең кіші бөлшегі* («Қазақ грамматикасы», 176-б.) (салыстырыңыз: «Ары қарай жіктелмейтін, ең кішкентай белгі ретінде танылатын негізгі тіл бірліктерінің бірі» – сөздік: Қалиев Ф., 219-б.). Анықтамадағы «грамматикалық мағына» дегеніміз сөйлеу барысында (контексте) сөздің лексикалық мағынасының үстіне түрлі грамматикалық категориялар арқылы жамалатын қосымша мағына болып табылады. Осы қағидалар білім алушыларға жаттығулар арқылы түсіндіріледі. Грамматикалық мағынаның лексикалық мағынадан айырмашылығы да осында. Сондай-ақ, морфемалардың *түбір морфема, қосымша морфема және көмекші морфема* болып бөлінетінін, олардың өзіндік белгілері мен ерекшеліктерін танытатын анықтамаларын біліп алу орынды. Мысалы, түбір морфема – құрылысы жағынан да, мағынасы жағынан да сөздің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін мағыналы түпкі бөлшегі, негізі, онда лексикалық мағына да, грамматикалық мағына да болады, сондықтан сөйлемде түбір күйінде де қолданыла алады, ал қосымша және көмекші морфемалар – сөздің өз алдына жеке тұрып ешбір мағына бере ал-

майтын бөлшегі, сондықтан олар тек түбір морфемаларға қосылып не тіркесіп, соған әртүрлі қосымша грамматикалық мағыналар үстей алады (көмекші тіркескен сөз *көмекшілі сөзформа* деп те аталады). Сонымен бірге, түбір мен қосымшалардың дара және күрделі болуы, қосымшалардың жалғау және жұрнақ болып бөлінуі, олардың іштей жіктелістері (жалғаулар – көптік, септік, тәуелдік, жіктік; жұрнақтар – сөз жасаушы, сөз түрлендіруші) туралы да, көмекшілердің түрлері (есім және етістік көмекшілер, шылаулар мен модаль сөздер), түбір мен қосымша және көмекшілердің тіркесу, орналасу заңдылықтары туралы да алдын-ала мәліметтер берілген болуы тиіс.

Морфемдік талдаулар сөйлем ішіндегі сөзтұлғаларға (сөзформаларға) жасалады (сөзтұлғаларға – жеке түбір сөздер, түбір сөздерге қосымшалар тіркесу арқылы жасалған сөздер, түбір не қосымшалы сөздерге көмекшілер тіркесу арқылы жасалған күрделі сөздер жатады). Сабақтағы морфемдік талдаулар мынадай бағытта жүргізілуі мүмкін:

а) Сөйлемдегі сөздерге морфемдік сипаттама беріңіз: *Есеней ұзай берген бала жігітке ұзақ қарап қалды (Ф.Мүс.)*.

Есеней – қосымшасыз сөзтұлға, түбір морфема;

ұзай берген – көмекшілі сөзтұлға, *ұзай* – қосымшалы негізгі сөз, *ұза* – түбір морфема, *-й бер* – аналитикалық формант, күрделі қосымша морфема (жұрнақ + көмекші етістік), сөз түрлендіруші; *-ген* – қосымша морфема, жұрнақ, сөз түрлендіруші.

бала – қосымшасыз сөзтұлға, түбір морфема;

жігітке – қосымшалы сөзтұлға, *жігіт* – түбір морфема, *-ке* – қосымша морфема, сөз түрлендіруші, барыс септік жалғауы.

ұзақ – қосымшалы сөзтұлға, *ұза* – түбір морфема, *-қ* – қосымша морфема, жұрнақ, сөз жасаушы;

қарап қалды – көмекшілі сөзтұлға, *қара* – түбір морфема, *-п қал* – аналитикалық формант, күрделі қосымша морфема (жұрнақ+көмекші етістік), сөз түрлендіруші; *-ды* – қосымша морфема, жұрнақ, сөз түрлендіруші.

ә) Морфемаларға мағыналық, қызметтік және категориялық сипаттама беріңіз: *Ал Мұстафа жаздығүнгі кикілжіңге дейін Айкүмістің айтқанынан шығып көрген емес (З.Ақшыев)*.

ал – көмекші (шылау) морфема, лексикалық мағынасы жоқ; грамматикалық мағынасы – қарсылықты; осы сөйлемді алдыңғы сөйлеммен байланыстырушы қызмет атқарып тұр;

Мұстафа – нөлдік тұлғалы түбір морфема, лексикалық мағынасы – кісі есімі; зат есімнің сандық, септік категорияларын нөлдік тұлғада иемденуіне байланысты мынадай қосымша грамматикалық мағыналарға ие: зат есім, жекеше, атау септігінде, 3-жақтық баяндауышпен қиыса байланысқан; бастауыш қызметінде;

жаздыгүнгі – қосымшалы сөз, туынды түбір морфема, бастапқы түбірі (*жаздыгүні*) кіріге біріккен күрделі туынды түбір (мезгіл атауы), *-гі* – қосымша морфема – сөз тудырушы (сөзжасам) жұрнақ, заттың мезгілге қатысын білдіретін сын есім жасап тұр; грамматикалық жағынан алғанда, зат есіммен (*кикілжің*) қабыса байланысып, анықтауыш қызметін атқарып тұр;

кикілжіңге дейін – құрамы жағынан қосымшалы сөз бен септеулік шылаудың (көмекші морфема) тіркесінен құралған біртұтас күрделі сөзтұлға; *кикілжің* – түбір морфема, психологиялық күйдің атауы ретіндегі зат есім, *-ге* – қосымша морфема – барыс септік жалғауы, негізгі сөз бен *дейін* шылауының арасын байланыстырады және шылаумен бірге іс әрекеттің мезгілге қатысын білдіретін пысықтауыш мүшенің жасалуына септігін тигізеді;

Айкүмістің – қосымшалы сөз, *Айкүміс* – бірігу арқылы жасалған күрделі түбір морфема, кісі есімі; *-тің* – ілік септігінің жалғауы, тәуелдік жалғаулы сөзбен матаса байланысып, меншік иесі грамматикалық мағынасын туғызады; анықтауыш қызметінде;

айтқанынан шығып көрген емес – тұрақты сөз тіркесіне (*айтқанынан шығу*) көмекші етістіктер тіркескен күрделі сөзформа: *айтқанынан* – қосымшалы сөз; *айт* – дара түбір морфема, сөйлеу әрекетін білдіреді; *-қан* – қосымша, етістіктен есімше тудырушы жұрнақ; *-ы* – тәуелдік жалғауы, заттанған қимылдың меншіктілігін білдіреді; *-нан* – шығыс септігінің жалғауы, әрекеттің шығу объектісін білдіреді; толықтауыш қызметінде;

шығып көрген емес – көмекшілі күрделі сөзформа; *шық* – дара түбір морфема, қозғалыс қимылын білдіреді; *-ып көр* – қосымша – аналитикалық формант – амалдың өту сипатын білдіреді; *-ген* – қосымша, сөз түрлендіруші жұрнақ, өткен шақтық мағына білдіреді; көмекшілі сөз баяндауыш құрамында; *емес* – болымсыз мағыналы көмекші морфема, баяндауыш қызметіндегі күрделі сөз құрамында тұрып, сөйлемнің болымды мағынасын болымсыздыққа ауыстырады.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Морфема дегеніміз не?
2. Морфтың морфемадан айырмашылығы неде?
3. Сөзфрманың (сөзтұлға) ерекшеліктері қандай?
4. Түбір морфеманың ерекшелігі неде?
5. Сөздің қандай бөлшегі қосымша морфема деп аталады?
6. Қосымша морфемалар қалай жіктеледі?
7. Көмекші морфемаларға нелер жатады, қызметтері қандай?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемдегі сөздерді морфемаларға талданыз.

Бел-Аранның ығында отырған балықшылар поселкасының орта тұсындағы еңселі биік үйге қатарласа бергенде, сен машинадан қарғып түсіп едің ғой (Ә.Нұрпейісов).

2-тапсырма. Сөйлемдегі сөздерді сөзтұлғаға (сөзформаға) ажыратыңыз.

Үш-төрт қадам шегініп, болашақ мүсінді көзіне елестеткендей, аз ғана бөгелді де, шапшаң басып барып, сол жақтағы тасқа... жалпақ шапқысын тіреп тұрып, оң қолындағы балғамен шық еткізіп, қатарынан үш рет шекіді (М.Мағауин).

3-тапсырма. Көркем әдебиеттен терілген 5 сөйлемнің түбір морфемаларын тауып, қай сөз табына жататынын анықтаныз.

4-тапсырма. Қосымша морфемаларды тауып, сипаттама беріңіз.

Олар ойда жоқта қалай тез танысса, ойламаған жерден дәл солайша тез жақындасып кетті (Н.Ораз).

5-тапсырма. Төмендегі көмекші морфемаларды қатыстырып сөйлемдер құраныз, көмекшілердің қызметі мен мағынасын түсіндіріңіз.

Қасы, соңы, дейін, соң, үйін, да.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Қарашаның жаңбырлы күндері басталды. Ауыл арасындағы қара жол аяқ алып жүре алмастай, ми баптағы шығып езіліп жатыр. Күн де суытып кетті. Аспаннан жаңбыр бір тамса, жапырағын жел тонаған сидам теректердің бұтағынан екі тамшылайды. Айналаның бәрі де көңілсіз. Күз аспаны қанын ішіне тартып, сұрлана жылайды. Көк күмбезі енді қайтып жадырап ашылмайтындай, бұдан былай күн де жарқырап ешқашан шықпайтындай көрінеді...

Ауданнан күніне бір рет қатынайтын пұшық автобустың екі бүйірі сатпақ-сатпақ, миы шығып езіліп жатқан қара жолмен қиқалаңдап әрең жетті. Бүгін азанда базарға кеткен азын-аулақ адам сөмкелерін, қапшықтарын көтеріп түсіп жатыр... (Н.Ораз).

2) Жас бұзау қалжырай бастады. Аяқтары шалынысып, бұларға ере алар емес. Мұқа қамшымен түрткілеп қаттырақ жүргізген болады. Онысы да ұзаққа созылмайды. Бұзау ақыры біржола жүрістен қалды. Бір кезде сымдай аяқтары маймиып, жол жиегіне құлай кетті.

Мұқа қарадай шаршады. Атынан түскен күйі, жол жиегінде өкпесі сырылдап жатқан жас бұзауға ұзақ қарады. Аймүйіз бұзауының үстіне түсіп өлетін түрі бар. емірене ыңырсып, бас салып жалап жатыр. Бұзауының денесінде оның тілі тимеген жері жоқ шығар.

Сәлден соң жас бұзау қалқиып қайтадан тұрды. Енесін еміп әлденгендей болды. Мұқа енді атының мойнынан қыл арқанды шешіп алды

да, бұзаудың мойнына байламақ болды. Шаршап тұр десе де, бұзау денесіне Мұканың кәрі саусағы тигенде қатты тулады. Мойнына тым дөрекі арқан байланған жас бұзау енесіне еріп, қайта жүре бастады... (Т.Нұрмағамбетов).

3) Неге екенін білмеймін, мен әйелдер туралы, олардың жаратылыс-табиғатындағы мәңгілік мазасыздық жайында көбірек толғанамын. Кейде мен әйелді түнгі бөлмеде маздап жанып тұрған шыраққа тенегім келеді. Олай дейтінім, шырақ бүкіл бөлмеге сәуле шашып, нұр таратады. Соның жарығымен үй ішінің күндізгі тіршілігі жалғасып, шаруасы істеліп, реттеліп жатады. Сағат сайын шырақтың майы азайып, бойы аласара береді. Ең соңғы тамшы майы сарқылып, білтесі біткеннен кейін, «ал маған разы болыңдар» дегендей, кеудеден ақтық рет дем шығарғандай бір дір етеді де, шырақ сөнеді. Ол жан-жағына үздіксіз жарық шашып, қараңғылықты қуалаумен бар өмірін өткереді де, мәңгі өшеді. Байқап, барлап қарасақ, әйелдің де өмірі осыған ұқсайтын сияқты... (Ө.Нұршайықов).

Әдебиеттер:

1. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – А., 1986.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – А., 1992.
3. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

IV. Сөзжасамдық талдау

Қазақ тілінің «Сөзжасам» саласы өткен ғасырдың соңғы ширегінде ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеліп (профессор Н.Оралбаева), соңғы онжылдық көлемінде ғана оқу орындарының бағдарламалары мен оқулықтарына ене бастады. Бұған дейін қазіргі сөзжасам нысаны болып есептелетін тілдік бірліктер лексикология мен морфология салаларында қарастырылып жүрді. Мұның өзі сөздердің жасалуына тән теориялық мәселелердің толыққанды шешілмеуімен, сөздерді жасаушы және сөздерді түрлендіруші формалардың өзара ұқсастықтарымен тығыз байланысты болып келді. Қазақ тіл білімінде жинақталған ғылыми деректер мен тілдік материалдар негізінде жасалған зерттеулер «Сөзжасамды» тілдің бір саласы ретінде тұрақтандырды. Зерттеу жұмыстары тіліміздегі атаулардың басым бөлігінің байырғы түбір сөздердің негізінде кейін жаңадан жасалған сөздер екенін көрсетіп берді. Соның негізінде сөздердің жасалуының өзіндік жүйесі бар екендігі, сөздердің жасалуының белгілі тәсілдері мен түрлері, айқындалды, арнайы еңбектер жазылды. Сонымен, сөзжасамға байланысты талдау

түрлерін өз алдына жүргізу мүмкіндігі мен әдістемесі дүниеге келді. Сөзжасамдық талдау кезінде мынадай теориялық мәселелер басшылыққа алынуы тиіс.

Ең алдымен, сөздердің жасалуының қалыптасқан үш тәсілі: **синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдері** есте болу керек. **Синтетикалық тәсіл** (немесе морфологиялық тәсіл) – біздің тілімізде ең көп қолданылатын тәсіл. Мұнда екі тілдік бірлік қатысады: лексикалық мағынасы бар түбір сөз және сөзжасамдық жұрнақ. Ал сөзжасамдық жұрнақтар: 1) лексикалық мағына жасайтын жұрнақтар және 2) лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар болып бөлінеді. Әрбір жұрнақтың жеке мағыналарымен бірге жалпы мағыналары болуына байланысты олар әр сөз табына телулі болады. **Аналитикалық тәсіл** (немесе синтаксистік тәсіл) де кең қолданылатын тәсілдің бірі. Мұнда екі я онан да көп сөздер тіркесіп, жаңа мағыналы сөз жасайды. Оның іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым (біріктіру – *Қырықбуын, қолбасы, білезік т.б.*), 2) қосарлау (*бау-бақша, үлкенді-кішілі, он-он бес, қып-қызыл т.б.*), 3) тіркестіру (*су жылан, елу бес, Алматы қаласы, қызыл-ала т.б.*) және 4) қысқарту (*Асеке, ҚазҰУ, теледидар т.б.*). **Лексика-семантикалық тәсіл** (немесе мағына ауысу тәсілі) бойынша сөздің тұлғасында еш өзгеріс болмай, өзгеріс оның мағынасында ғана болады. Яғни, сөз сөйлем ішінде қолданылу барысында жаңа мағынаға ие болып, бұрынғы мағынамен қатар жүре береді. Мысалы: *ақ* сөзінің мағыналары: 1) адал мағынасында (*аққа құдай жақ*), 2) сүт, айран, қымыз, шұбат тәрізді тағамдар (*ақ ішті*), 3) ақиқат, шындық мағынасында (*Жұмыр басты пендеге өлім ақ*).

Сондай-ақ, бұрын қолданылып жүрген **туынды түбір мен туынды** сөз терминдерінің айырмашылықтарын білу қажет. Туынды түбір – туынды сөздің бір ғана бөлігінің атауы, яғни жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің ғана атауы. Ал туынды сөз жалпы сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған барлық сөздердің атауы болып табылады.

Бұдан соң сөзжасамдық бірліктерге жататын **сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық саты** терминдерінің де мәнін білгеннің артықшылығы болмайды. Бұдан кейін әр сөз табының сөзжасамдық ерекшеліктерін білу қажет. Бұл жерде қазіргі тіл білімінде аталып жүрген тоғыз (С.Исаевтың көрсетуі бойынша – модаль сөздермен он сөз табы) сөз табының барлығының бірдей сөз жасамдық сипаты бола бермейтіні де есте болады. Бұлардың ішінде көмекші сөздердің (шылау, одағай, модаль сөздер) жасалуының өзіндік ерекшеліктері болатын болса, ал қалған жеті сөз табының (атауыш сөздердің) жасалуында да сөзжасам тәсілдерінің қолданылуы түрлі-түрлі. Міне, осы ерекшеліктер талдау кезінде ескеріліп отырылады.

Сөзжасамдық талдауды негізгі екі бағытта жүргізуге болады: сөзжасамдық бірліктерді анықтау және сөйлем ішіндегі сөздердің (сөз таптарының) жасалу тәсілдерін анықтау.

1. Сөзжасамдық бірліктерді анықтау бойынша жеке сөздер берілін, ол сөздердің сөзжасамдық ұяға ену қабілеттері, жұптасу, тізбек құрау, тарамдалу, саты жасау мүмкіндіктері айқындалады. Мұндай талдаулар мен жаттығулар, негізінен синтетикалық (морфологиялық) жолмен жасалуға тиіс сөздерге жүргізіледі. Мысалы, «Қазақ грамматикасында» *жел* деген негізгі түбір сөзден 105 туынды түбір жасалып, олардың бәрі бір ұяға енетінін айтады: *желбегей, желбегейле, желбезек, желде, желдет, желдік, желкем, желкек, желқом, желіл, т.б.* («Қазақ грамматикасы», 262-б.). Бұл жерде оқушы бір ұяға енетін сөздердің ең бастапқы түбірі бір ғана лексикалық сөз болатынын және ол түбірге бір немесе бірнеше жұрнақтар тіркестіру арқылы бірнеше жаңа туынды түбірлер жасауға болатынын және сонымен бірге мұндай сөздердің әр түрлі сөз таптарына жататынын да біледі. Кез келген лексикалық сөзді алып, оның сөзжасамдық ұясын жасату оқушының сөз байлығын арттыруға да септігін тигізеді. Мысалы, оқушы *жол* негізгі түбірінен, ең әуелі тікелей 10 туынды түбір жасалатынын (*жолға, жолай, жолақ, жолдас, жолды, жолдық, жолсыз, жолшы, жолшыл, жолық*), содан соң осы туынды түбірлерге әр түрлі жұрнақтар жалғау арқылы тағы да бірнеше туынды түбір жасауға болатынын (*жолат, жолаушы, жолаушылық, жолақсыз, жолдама, жолдастық, жолдасшыл, жолшыбай, жолықтыр т.б.*) өзі іздену арқылы табады.

Енді, осы бір ұядағы сөздердің өзара жұп құратуға болады. Ең аз деген сөзжасамдық ұяда кем дегенде бір немесе екі жұп болады деп есептеледі. Сондықтан, бір ұяға топтастырылған сөздерді жұптастырып та үйретудің мәні зор. Мысалы, *пай, пайшы* ұясында бір ғана жұп бар: *пай* → *пайшы*; ал *бық, быққыз, бықтыр, бықтырғыз, бықтырт, бықтыртқыз* ұясында мынадай 5 жұп бар: *бық* → *быққыз, бық* → *бықтыр, бықтыр* → *бықтырғыз, бықтыр* → *бықтырт, бықтырт* → *бықтыртқыз*. Сөзжасамдық жұптың құрамындағы сөздердің алдыңғы сыңары сөз тудырушы негіз сөз болады да, екінші сыңары туынды сөз болады. Осы талдау арқылы оқушы кез келген түбір сөзден жаңа сөздің жасалуын ғана емес, сол жаңа туынды сөздің өзінен тағы да жаңа туынды сөз жасауға болатынын үйренеді.

Сөзжасамдық ұядағы сөздер өзара тізбек құрайды. Тізбек бір немесе бірнеше жұптан құралады. Мысалы, *дін* сөзінен жасалған ұяда 8 тізбек болады: 1) *дін – діндар – діндарлық*, 2) *дін – діндар – діндарсы*, 3) *дін – діндес*, 4) *дін – дінді*, 5) *дін – діни – дінишілік*, 6) *дін – дінқор – дінқорлық*, 7) *дін – дінсіз – дінсіздік*, 8) *дін – діншіл – діншілдік*. Сонда,

бастапқы бір түбірден тараған, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздердің тобы сөзжасамдық тізбек деп аталады. Сөзжасамдық тізбектің құрамындағы сөздер бір сөз табына да, әр сөз табына да қатысты бола береді.

Бір сөзжасамдық ұядағы сөздер сөзжасамдық сатыларға және ол сатылардың кез келгені тарамдарға (парадигмаларға) жіктеле алады. Жаңа сөздің жасалуына арқау, негіз боллушы сөз бен сөз тудырушы жұрнақтан құралған туынды сөз сөзжасамдық сатыны құрайды. Мысалы, *аз* сөзінен жасалған ұяда 4 сөзжасамдық саты бар: 1-сатыға сол сөзден жасалған *аздыр*, *азғын*, *азғыр*, *азғыш* туындылары енеді де бұлардың өзі бір тарам болып есептеледі. Себебі, сөзжасамдық тарамның құрамына бір сөзден жасалған әр түрлі лексикалық мағыналы туынды сөздер ғана енеді. Нақтырақ айтқанда, бір сөзден бір сатыда түрлі жұрнақтар арқылы жасалған туынды сөздердің жиынтығы сөзжасамдық тарам деп аталады. 2-саты алдыңғы сатының құрамында екінші тұрған *аздыр* сөзінен жасалады: *аздырыл*, *аздырт*, *аздырушы*, *аздырғыш* – бұлардың өзі бір тарам болады. 3-сатыда азғыр сөзінен туындаған *азғырынды*, *азғырыл*, *азғырғыш* туындылары бар. Ал 4-сатыда «*азғыш*» сөзінен туындаған «*азғыштық*» сөзі тұрады Анығырақ болу үшін бұл талдауды мынадай үлгіде көрсетуге болады:

1-саты: *аздыр*, *азғын*, *азғыр*, *азғыш* – бұлар бір тарам болады;

2-саты: *аздырыл*, *аздырт*, *аздырушы*, *аздырғыш* – бір тарам;

3-саты: *азғырынды*, *азғырыл*, *азғырғыш* – бір тарам;

4-саты: *азғыштық* – бұның өзі бір тарам.

Кейде бір сатының ішінде бірнеше сөзжасамдық тарам бола беруі мүмкін.

2. **Сөз таптарының жасалуын** талдауда басты назар олардың жасалу жолы мен сөйлем ішіндегі қызметіне аударылады. Сөздердің синтаксистік қызметі сұрақ қою арқылы анықталады. Әр сөздің жасалуында түбір мен қосымшаның (сөз жасаушы және түрлендіруші жұрнақтардың) рөлі, сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі және қысқаруы арқылы жасалуы морфологияда, ал мағына арқылы жасалуы лексикология (полисемия – көпмағыналылық, неологизм, терминдер) мен синтаксисте (субстантивация – заттық мағынаға ауысу, адъективация – сын есімдік қызметке ауысу, адвербаллизация – үстеуге ауысу, прономинализация – есімдікке ауысу, вербаллизация – етістікке ауысу) біршама беріліп келді. Алайда, мектеп грамматикаларында көбінесе сөзжасамның алғашқы екі тәсіліне, оның ішінде де сөздердің жасалуы ыңғайында сөз жасаушы жұрнақтар арқылы жасалатын сөздерге көбірек көңіл бөлінетін. Ендігі жерде күрделі сөздердің де, ауыспалы мағыналы сөздердің де сөзжасам құбылысының жемісі

екендігін түсіндіру қажет. Сөз таптарын өткенде талдау осы тұрғыдан жүргізілуі керек және мысалдардың сөйлем күйінде, тіпті абзац күйінде алынғаны орынды. Мысалдарға жүгінейік.

а) Сөйлемдерден синтетикалық (морфологиялық) тәсіл арқылы жасалған сөздерді табыңыз, қай сөз табына жататынын анықтаңыз:

1. *Құлаштан сермелген әлпеншекке Абай мен Тоғжан кезек-кезек биіктеп түсіп, теңселіп тұрып ән шырқасты (М.Ә.).*

құлаш+та+n – зат есімнен *-та* жұрнағы арқылы етістік, содан соң *-n* жұрнағы арқылы етістіктің көсемше түрі жасалып тұр;

серме+л+ген – салт етістіктен *-л* етіс жұрнағы арқылы жаңа сабақты етістік, содан соң *-ген* жұрнағы арқылы етістіктің есімше түрі жасалған;

әлпен+шек – зат есімге *-шек* жұрнағы жалғану арқылы жаңа зат есім жасалған (тарихи тұрғыдан осылай дегенімізбен, қазір тұтас түбір ретінде ажыратылмай қарастырыла береді);

биік+те+n – сын есімге *-те* жұрнағы жалғанып, етістік жасалған, оған *-n* жұрнағы жалғанып, етістіктің көсемше түрі жасалған;

түс+in, теңсел+in, тұр+ын – етістіктерге *-in, -ын* жұрнақтары жалғанып, етістіктің көсемше түрін жасаған;

шыр+қа+c – еліктеуіш сөзге *-қа* жұрнағы жалғану арқылы етістік жасалған, оған *-c* жұрнағы жалғанып, етістіктің ортақ етіс түрі жасалған.

2. *Еріншек егіншіден ерінбеген масақишы артық (мақал).*

ерін+шек – етістікке *-шек* жұрнағы жалғану арқылы сын есім жасалған;

ек(г)+in+ші – етістікке *-in* жұрнағы жалғану арқылы зат есім жасалған, осы туынды түбірге *-ші* жұрнағы жалғанып, жаңа зат есім жасалған;

ерін+бе+ген – етістік түбірге *-бе* жұрнағы жалғану арқылы етістіктің болымсыз түрі, оған *-ген* жұрнағы жалғану арқылы етістіктің есімше түрі жасалған.

ә) Сөйлемдерден аналитикалық (синтаксистік) тәсіл арқылы жасалған сөздерді тауып, түрлеріне қарай түсіндіріңіз:

1. *Жазғытұрымғы сай-саланы қуалай аққан қар суындай қазақ қолдары тарамданып, жан-жаққа аттана бастады (І.Е.).*

жазғы+тұрым – туынды сын есім мен туынды зат есімнің бірігуі (кірігуі) арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім);

сай-сала – екі түбір зат есімнің қосарлануы арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім);

жан-жақ – екі зат есімнің қосарлануы арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім);

аттана бастады – негізгі және көмекші сөздің тіркесуі арқылы жасалған күрделі сөз (етістік).

2. *Қазгидрометтің хабарлауынша, ТМД-ға қарасты батыс мемлекеттерде күн күрт суытуы мүмкін (теледидардан).*

қаз+гидро+мет – үш сөздің алдыңғы буындарынан қысқару арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім);

Т+М+Д – үш сөздің басқы дыбыстарынан қысқару арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім);

Теле+дидар – алғашқы сөздің қысқарған басқы буыны мен түбір сөздің бірігуі арқылы жасалған күрделі сөз (зат есім).

б) Сөйлемдерден лексика-семантикалық жолмен жасалған туынды мағыналы сөздерді табыңыз:

1. *Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көлеңкесі де саялауға жер таппай, бауырыңа кіріп кетеді (Ғ.Мұс.).*

шалқыған: негізгі мағынасы – етістік, туынды мағынасы – сын есім;

жер: негізгі мағынасы – зат есім (планета), туынды мағынасы – зат есім (орын, мекен);

бауыр: негізгі мағынасы – конкретті (деректі) зат есім (ағза – дене мүшесі), туынды мағынасы – абстрактілі (дерексіз) зат есім (кеуде, құшпақ).

2. *Қазақ тіліндегі байырғы сөздер негізінен бір не екі буынды болып келеді («Қазақ грамматикасы»).*

тіл: бастапқы мағынасы – дене мүшесі (физиологиялық), туынды мағынасы – сөйлеу аппараты, сөз, лингвистикалық термин;

буын: бастапқы мағынасы – дененің бөліктерін жалғайтын мүше, туынды мағынасы – фонетикалық термин.

Енді осы сөзжасам тәсілдерін әр сөз табын өту кезінде олардың жасалу ерекшеліктерін нақтырақ түсіндіру мақсатында пайдаланып отырудың айрықша мәні бар. Бір-екі мысалы келтірейік:

1) **зат есімдердің жасалуы:**

а) синтетикалық тәсіл арқылы – *қойшы, тілші, егіншілік, адамшылық, кісілік, қателік, өсімдік, апталық, екілік, ондық, қаламгер, дәрігер, өнерпаз, жемқор, бөлме, көрме, білім, төзім, бұрғы, күлкі, айтыс, құрылыс, бұйрық, білгіш, өлшеуіш т.б.;*

ә) аналитикалық тәсіл арқылы – *бәйтерек, елтаңба, белбеу, көкпар, қолбасы, қайнаға, қолқанат, жарқанат, Қызылорда, Ақмола, Сырдария, ата-ана, ақыл-айла, ас-су, бала-шаға, кемпір-шал, ел-жұрт, тері-терсек, ауыл шаруашылығы, Білім және ғылым министрлігі, кәсіп одағы, Облыстық білім департаменті, ҚР ҰҒА, ҚазМУУ т.б.*

б) семантикалық тәсіл арқылы – *көк (аспан), мал (байлық), жақсы(лар) (жақсы адамдар), бас (жұмыстың басы), кітап, «Алға»*

(атау), Бек (есім), Ерегіскен (ел болмайды)..., (Досы) көппен (сыйлас)... (Заттың) жаңасы (жақсы), (Достың) ескісі (жақсы), т.б.

2) сын есімдердің жасалуы:

а) синтетикалық тәсіл арқылы – ауызғы, торгі, артқы, ішкі, кітаптағы, үюлі, атақты, икемді, балалы, ақылсыз, көліксіз, даусыз, ұйқышыл, өзімшіл, аттай, түйедей, мендей, өлердей, ұялас, сыйлас, пікірлес, мұңдас, көйлекшең, ашушаң, сөзшең, әскери, мәдени, өнерпаз, білімпаз, ашық, тұнық, жалтақ, адырақ, шығыңқы т.б.

ә) аналитикалық тәсіл арқылы – Қара көк, қара шұбар, қызыл ала, торы ала, кішкене- кішкене, үлкен-үлкен, малды-малсыз, орынды-орынсыз, ағалы-інілі, ойлы-қырлы, үлкенді-кішілі, бес кісілік, он адам сиярлық, күн көрерлік, ғылыми-әдеби, әлеуметтік-экономикалық, қолы ашық, бас бос, жөні түзу т.б.

б) семантикалық тәсіл арқылы – басқа (кісі), өзге (біреу), темір (күрек), ағаш (үй), батпақ (жер), бояма (мінез), жалдама (еңбек), еке (шөп), жайылма (сөйлем), сүзеген, қашаған, мақтаншақ т.б.

Осы мысалдарды барлық сөз таптары бойынша жалғастыруға болады. Бір ескеретін нәрсе – сөз таптарының семантикалық тәсіл арқылы жасалуын өту кезінде адъективтену (сындық мағынаға ауысу), субстантивтену (заттық мағынаға ауысу), вербалдану (етістік мағынасына ауысу), адвербиалдану (үстеулену) тәрізді терминдермен таныстыра кету артық болмайды. Сонымен бірге, кез келген сөз табы сөзжасамның осы үш тәсілі ынғайында жасала бермейтіндігін де ескерту қажет. Мысалы, сан есім басқа сөз таптарынан еш уақытта жасалмайды, керісінше, өзі басқа сөз таптарының жасалуына негіз болады. Сан есімнің жасалуы тек өз ішінде ғана болады (Мысалы, есептік сан есімнен жұрнақтар жалғану арқылы сан есімнің басқа түрлері жасалады, өзара тіркесуі арқылы күрделі сан есімдер жасалады). Көмекші сөздер туралы да осыны айтуға болады. Қалай болғанда да, сөзжасамдық талдау оқушылардың сөз байлығын арттыруға, ойлау қабілетін жетілдіруге септігін тигізеді. Талдаудың мақсаты да осы болуға тиіс.

Сондай-ақ, сөзжасам лексикологиямен тығыз байланысты болғандықтан, қазіргі кезде тіліміздің құрамында молынан кездесетін көп буынды бірақ түбір мен қосымшаға ажыратуға келмейді деп есептелетін сөздерді тарихи-этимологиялық, салыстырмалы талдау негізінде сөзжасам тәсілдері арқылы жасалғандығын дәлелдетуге болады. Бұл оқушыларды қызықтырып, ғылыми ізденістерге жетелейді, тіліміздің баю жолдарын терең білуге итермелейді. Бір-екі мысал келтіре кетейік:

нышақ – қазіргі мағынасы – жүзі өткір, бірнәрсені кесуге арналған темірден жасалған құрал. Бұл сөздің түбір және қосымшадан тұраты-

нын былай дәлелдеуге болады: көне түркі жазбаларында *бічқу* – қазіргі пышақ мағынасында бір нәрсені (киімді) пішуге (кесуге) арналған құрал; *біч* (піш-пішу) – қазіргі қазақ тілінде де етістік сөз табы ретінде қолданылады, сонда – *қу* (қазақ тілінде – *-ақ, -ек, -қ, -к, -қы, -кі*) етістіктен есім тудыратын жұрнақ болып табылады. Қазір осы негізде жаңа сөздер жасалынауда: *тұрақ, ұшақ, санақ т.б.*;

буын сөзі үш мағынада қолданылады: 1) өздік етіс тұлғалы етістік (*беліңді бу-ын*), 2) адам мүшелерінің өзара қосылатын қозғалмалы жері (*қолдың буыны*), 3) лингвистикалық термин (*ашық буын*). Бұлардың соңғы екеуінің жеке мағыналы сөз болып қалыптасуына бірінші сөздің түбірінің (*бу*) мағынасы себеп болған. Мысалы, белді буынғанда адам денесі екіге бөлініп тұрған сияқты болып көрінеді. Осыған ұқсату арқылы алғаш дене бөліктерін қосатын жерді, кейін сөзді құрайтын бөліктерді «*буын*» деп атау қалыптасқан.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Сөзжасам нені зерттейді?
2. Сөзжасамның синтетикалық тәсілі дегенді қалай түсінесіз?
3. Аналитикалық тәсіл – қандай тәсіл?
4. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздер қалай жасалады?
5. Сөзжасам бірліктеріне нелер жатады?
6. Әр сөз таптарының жасалуына байланысты талдаулар кезінде соған байланысты қосымша сұрақтарды қойып отыруға болады.

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Мәтін ішінен туынды сөздерді тауып, сөзжасамның қандай тәсілі арқылы жасалғанын түсіндіріңіз.

...Сондай сәттерде егіншілердің қосында аспаз боп жүрген Бибіқыз өзін іштей мүжіген қайғыны бір пәс ұмытып, көңілі сергіп қалғандай болатын. Көкірегін кре терең тыныс алып, жүрегін жаншып жатқан қайғыны оңашада ауыр күрсініспен сыртқа шығаратын. Салқын да сабат ауа іштегі өрттің жалынын сәл де болса жеңілдетуші еді (Н.Ораз).

2-тапсырма. Төмендегі түбір сөздерден сөзжасам тәсілдері арқылы қанша туынды сөз жасауға болатынын көрсетіңіздер.

Жер, көк, бөл, өнер, қара, құс, ақ, бұрыш, сөз.

3-тапсырма. Мәтіннен күрделі сөздерді тауып, жасалу жолын түсіндіріңіз.

...Бұл кезде Мұхтар Әуезов Ленинград университетінің студенті болатын. Денсаулығына байланысты бір жыл Семейде академиялық демалыста болып, 1925 жылы оқуын жалғастыру үшін қайтадан жұрмек болды. Мұхаң сол жылы техникумды тәмамдаған Әлкейге

Ленинградқа бірге кетуге кеңес береді. Сөйтіп, аға-інідей туысып кеткен, ғылымға сусаған қазақ даласының екі талантты перзенті Ленин қаласындағы білім ордасына бірге сапар шегіп еді... (Қ.Жұмаділов).

4-тапсырма. Көркем шығармалардан зат есімнен жасалған есім сөздері бар сөйлемдер теріп, олардың сөзжасамдық тұлғаларына талдау жасаныз.

5-тапсырма. Басқа сөз таптарынан сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған етістіктері бар сөйлемдер теріп, сөзжасамдық талдау жасаңыз.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) «Жаксыдан шарапат. Танабай деген бір айналайын бала болып тұр ғой» – дейді Сұлтан. Танабайдың қалада Мақа деген бір жолдасы бар екен. Сол іздеп келіпті. Жігіт – шегір көз, арық сары. Танабайдың өзіне сай. Ешкімнің көңілін жықпайды. Келген күні «ал-алдан» бас тарта алмай, қалбалақтап қызып қалды. Сырын ақтарып-ақ салды. Қарт әке-шешесінің қысымымен қыз іздей шығыпты. Сұлтанның үйінде жатып, қарындасы Гүлғауһарды жақтырып, алмақ болды. Келесі сенбі күні, кешкі сағат бесте келіп, осы ауылда тойын өткізіп, алып кетуге келісіп аттанды... (Ә.Тарази)

2) Баяндамашы кемшіліктерді де ұмыт қалдырған жоқ. Жұмыс тәртібінің босаңсып кеткені, кеш келіп, ерте кетушілердің бар екені еске алынды. Бір-екі жігіт өткен айда жұмысқа арақ ішіп келген екен, олардың сілікпесін шығарды. Содан кейін үстіміздегі бесжылдықтың сапа және тиімділік бесжылдығы екені, қазір шығып жатқан кейбір бұйымдар осы жаңа талапқа сай келмейтіні атап өтілді...

Бұдан кейін жарыссөз басталған. Цех бастықтары, бригада жетекшілері түгелге жуық мінбеге көтеріліп, жаңағы Өсербай салған ізбен өте орнықты сөйлеп шықты... (Қ.Жұмаділов)

3) Қалайда, сол жылдар көңілді еді-ау! Әзім астанада тұратын құрылысшы ағасының үнде жатқанмен, көбіне жатақханада жүреді. Табыскер, күйлі ағасы Әзімді келген бойда мұздай қып киіндірді. Бұрын да ақсары әдемі жігіт бас-аяғы сықырып киініп алғанда, қыздар тұрсын, көшеде көзі түскен көлденең жұрт бұрылып бір қарамай өтпейтін...

Бірінші курсты бітіріп келгесін Әзім балықшы ауылдың жастарын ұйымдастырып Орынбор жағалауына апарды...

...Ал, Әзім... Залым ғой, өзін жақсы ұстады.

Үлкен орында жүріп әбден ысылып алған. Жұрт алдында қимыл-қозғалысының бәрі өлшеулі. Сөзі санаулы. Бас изесіне дейін басқа жұрттан бөлек. Қарсыластар жағы сөйлесе де, жақтастар жағы сөйлесе де бет өнінен бір нәрсе аңғарып болмайды... (Ә.Нұрпейісов)

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің сөзжасамы. – А., 2002.
2. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – А., 1988.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
4. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері. – А., 2002.
5. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – А., 2003.
6. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

V. Морфологиялық талдау

Морфологиялық талдаудың ең негізгі түрі – сөз таптарына талдау. Сөйлемді сөз таптары тұрғысынан талдау үшін, алдымен сөздерді тапқа бөлудің принциптерін (лексикалық, морфологиялық, синтаксистік), содан соң әр табының жеке-жеке ерекшеліктеріне сай өзіндік белгілерін аса терең және дәл біліп алу керек. Мәселен, сөз таптарының есімдер (зат есім, сын есім, есімдік, үстеу) және етістік, көмекші сөздер (шылау, одағай, көмекші есімдер мен көмекші етістіктер, модаль сөздер) болып бөлінуін, одан соң әр сөз табының өзіндік белгілерін танытатын анықтама-ержелерін, түрлену ерекшеліктері мен мағыналық сипаттарын, сөйлем ішіндегі синтаксистік қызметтерін білу қажет болады.

1. **Зат есімге** қатысты талдау жұмыстарын жүргізу үшін оның анықтамасын, құрамы жағынан – дара-күрделі, лексика-семантикалық (мағыналық) жағынан – жалпы-жалқы, деректі-дерексіз, персондық-бейперсондық (адамзат-ғаламзат есімдері) болып бөлінуін, бұл мағыналардың *кім?* және *не?* сұрақтарына жауап беру ыңғайында берілетінін біліп алу орынды. Содан соң, зат есімнің өзіне тән грамматикалық категориялары – морфологиялық түрленуі тұрғысынан алғанда, төрт түрлі жалғаумен (көптік, тәуелдік, септік, жіктік) түрлене алатыны, бұл жалғаулардың сөздің лексикалық мағынасына үстейтін алуан түрлі грамматикалық мағынасы туралы, сондай-ақ, негізгі және туынды (субстантивтенген) зат есімдердің сөйлемдегі атқаратын мүшелік қызметі туралы да теориялық мәліметтерді біліп алу қажет. Білім алушыларға берілетін бұл мәліметтер зат есім тақырыбына байланысты өтілетін әр сабақтың үстінде жүргізілуге тиісті оқу, әдістемелік жұмыстардың, жаттығу-талдаулардың арқасында жүзеге асады.

Сабақтағы зат есімге байланысты талдауларды оның алуан түрлі ерекшеліктеріне қарай жеке-жеке де, кешенді (комплексі) түрде де жүргізуге болады. Мысалы:

а) Мына сөйлемдегі зат есімдерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай ажырату қажет: *Күлтай ауылнай болмағанмен, сельсовет мүшесі*

болып сайланды, *болыстық кеңес съезіне өкіл болып өтті* (Б.Майлин).

Күлтай – зат есім, жалқы есім, деректі, адам есімі; сұрағы – *кім?*

ауылнай – зат есім, жалпы есім, дерексіз, адамға қатысты есім; сұрағы – *не?*

сельсовет – зат есім, жалпы есім, дерексіз, затқа қатысты; сұрағы – *не?*

мүше – зат есім, жалпы есім, дерексіз затқа қатысты; сұрағы – *не?*

кеңес – зат есім, жалпы есім, дерексіз, затқа қатысты; сұрағы – *не?*

съезд – зат есім, жалпы есім, дерексіз, затқа қатысты; сұрағы – *не?*

өкіл – зат есім, жалпы есім, дерексіз, адамға қатысты; сұрағы – *кім?*

Осы талдау үстінде зат есімнің лексикалық сипаты тұрғысынан да өзіндік белгілерін қоса талдап кеткен орынды болар еді. Мысалы: *ауылнай* – кірме сөз, орыс тілінен енген (*аульный*), қазақтың байырғы сөзіне (*ауыл*) орыс тілінің қосымшасы (*-ный*) қосылу арқылы жасалып, сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан историзм (тарихи) сөз, «орыс тілінде сын есім» болса, қазақ тілінде зат есім мағынасында; «*съезд*» сөзі де – кірме сөз;

мүше – қазақ тіліндегі байырғы сөз негізінде мағынасын кеңейту тәсілімен жасалған неологизм (*жаңа*) сөз, «*кеңес*», «*өкіл*» сөздері де – осындай жаңа сөздер т.б.

ә) Зат есімдердің грамматикалық тұлғаларын анықтап, сипаттама жасаңыз: *Ауқаттылар мен байлардың бәрі қазір жалданған адамдарымен «Қосшы одағы» арқылы шартқа отырады* (С.Мұқанов).

ауқаттылар (субстантивтенген сын есім): – *-лар* – көптік жалғауы, атау септігінің нөлдік тұлғасында, сын есімнің заттық мағынаға ауысуы арқылы бастауыш қызметін атқарып, баяндауышпен 3-жақта байланысады;

байлардың (субстантивтенген сын есім): *-лар* – көптік жалғауы, *-дың* – ілік септік жалғауы, меншік иесін білдіреді, тәуелдік жалғаулы сөзбен байланыстырады;

адамдарымен: *-дар* – көптік жалғауы, *-ң* – тәуелдік жалғауының 3-жағы, меншіктілікті білдіреді, *-мен* – көмектес септік жалғауы, бірлесіп атқарылған қимылды білдіреді, сөзді етістікпен байланыстырады;

шартқа: *-қа* – барыс септік жалғауы, қимыл бағытталған затты (объектіні) білдіреді, сөзді етістікпен байланыстырып, тұрақты тіркестің жасалуына (шартқа отыру) септігін тигізіп тұр.

б) Сөйлемдердегі зат есімдердің мүшелік қызметін анықтап көрсетіңіз: *Арқатты залға ертіп келіп, диванға отырғызды да, қолына альбом ұстатып, әр алуан фотолармен таныстыра бастады. Орманшы формасында түскен әкесінің суреті, шешесінің суреті* (Қ.Жұмаділов).

Арқатты – құрмаластың алғашқы сыңарының тура толықтауыш мүшесі, сұрағы – *кімді?*;

залға – осы сөйлемнің мекен пысықтауышы, сұрағы – *қайда?*;

диванға – екінші сыңардың жанама толықтауыш мүшесі, сұрағы – *неге?*;

альбом(ды) – үшінші сыңардың нөлдік тұлғалы тура толықтауышы, сұрағы – *нені?*;

фотолармен – басыңқы сыңардың жанама толықтауышы, сұрағы – *нелермен?*;

орманшы(ның) формасында – екінші сөйлемнің күрделі сын-қимыл пысықтауышы, сұрағы – *қалай?*;

әкесінің (шешесінің) – анықтауыш, сұрағы – *кімнің?*;

суреті – баяндауыш, сұрағы – *несі?*.

в) Мына сөйлемдегі зат есімдерге толық морфологиялық сипаттама беріп, сөйлемдегі қызметін айқындау қажет:

– **Хатшы жолдас, маған осы бөлмеге стол қойып беріңіз, Дүйсенбай істі тапсырсын, маған қол қойдырмай, бір қағазды жөнелтуші болмаңыз (Б.Майлин).**

хатшы – дара, деректі, адамға қатысты, жалпы, нақты, туынды (*-шы* жұрнағы арқылы жасалған), атау тұлғалы зат есім, сұрағы – *кім?*, қаратпа сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары;

жолдас – дара, деректі, адамға қатысты, жалпы, туынды (*-да+с* күрделі жұрнағы арқылы жасалған), атау тұлғалы зат есім, сұрағы – *кім?*, қаратпа сөз тіркесінің басыңқы сыңары;

бөлмеге – дара, деректі, нақты заттық мағынадағы туынды (*-ме* жұрнағы арқылы жасалған), барыс септік жалғаулы (етістік баяндауышпен байланыстырады) зат есім, сұрағы – *қайда?*, мекендік мағынаны білдіріп, пысықтауыш қызметін атқарады;

стол(ды) – дара, деректі, жалпы, нақты заттық мағынадағы, жасырын (нөлдік) табыс жалғаулы (*-ды*), орыс тілінен енген зат есім, сұрағы – *нені?*, баяндауышпен байланысып тура толықтауыштық қатынаста тұр;

Дүйсенбай – күрделі, деректі, жалқы, адам есімі мағынасындағы біріккен атау септікті зат есім (*Дүйсен+бай*), сұрағы – *кім?*, бастауыш қызметінде баяндауышпен 3-жақта байланысып тұр;

істі – дара, дерексіз, жалпы, ауыспалы заттық мағынадағы табыс септік жалғаулы (*-ті*) сөз, сұрағы – *нені?*, қимылға тікелей қатысты затты білдіріп, тура толықтауыш қызметін атқарып тұр;

қол – жеке тұрғанда зат есім болғанымен, осы сөйлем ішінде «*қою*» сөзінен бөліп алуға болмайтын тұрақты тіркес құрап, етістіктік мағынада қолданылған;

қағазды – дара, деректі, жалпы, нақты заттық мағынадағы табыс жалғаулы (-ды) сөз, сұрағы – нені?, баяндауышпен тура толықтауыштық қатынаста тұр.

Талдауды зат есімнің жеке категорияларына арнайы жүргізуге де болады. Мұндайда басқа сөз таптарының сөйлем ішінде келгенде заттану (субстантивтену) қабілетінің болатыны да ескерілуі қажет. Заттану процесі, негізінен, сын есімдер мен етістіктің есімше түрінде болады. Бұл зат есімнің лексикалық тәсілмен жасалуы деп те аталып жүр. Басқа сөз таптары заттанған кезде бастапқы лексикалық мағынасынан түгелдей айырылып, заттық мағынаға толықтай ауысатыны да болады немесе сөйлем ішінде басқа сөздермен тіркесу ыңғайына қарай үстіне қосымша заттық мағына үстеп, зат есімдерше түрленетіні де болады. Қалай болғанда да, бұлар сөйлем ішінде зат есім ретінде талдана береді. Мысалы: *Бес күн болды, ыстығы қайтпай тұр (О.Бөкей). Бір қосыннан қырық-елу ғана мінгіш қалғаны бар (М.Әуезов). Соқырдың тілегені – екі көзі (мақал).*

ыстығы – негізгі сапалық сын есім заттық мағынада тәуелдік жалғауын (-ы) қабылдау арқылы заттанып, бастауыш қызметінде тұр;

мінгіш – етістіктен жұрнақ (-ғиш) арқылы жасалған туынды сын есім атау тұлғада заттанып, бастауыш қызметінде тұр;

қалғаны – етістіктің есімше түрі тәуелдену арқылы заттанып, баяндауыш құрамында тұр;

соқырдың – сапалық сын есім заттану арқылы ілік септігінде (-дың) келіп, анықтауыш қызметін атқарған;

тілегені – етістіктің есімше түрі заттық мағынада тәуелдік жалғауын қабылдап, бастауыш қызметінде келген.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Зат есімдер мағыналық жағынан қандай топтарға бөлінеді?
2. Көптік мәнді есімдерге қандай сөздер жатады?
3. Көмекші есімдер және олардың ерекшеліктері қандай?
4. Зат есімнің көптік категориясы қалай жасалады?
5. Септік жалғауларының түрлері, қызметі, мағынасы туралы не білесіз?
6. Тәуелдік категориясының қызметі, мағынасы, жасалуы туралы не білесіз?
7. Зат есім қалай жіктеледі?
8. Зат есім сөйлемде қандай қызмет атқарады?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Мәтін ішінен зат есімдерді тауып, мағыналық (семантикалық) талдау жасаңыз.

Үй іші жұпыны ғана: шопандар көш-қон кезінде дүние-мүлкін артып жүрмейтіні мәлім, төрге құрақ көрпе төселіп, жастық тасталыпты. Дастархан жайылған, нан туралып, май, қаймақ қойылыпты... Бұлар шай ішіп бола бергенде үйге көк көз сары қатын кірді. Қабағы түюлі, сұсы қатты жан сияқты... (Ә.Тарази).

2-тапсырма. Мәтіндегі зат есімдерге толық грамматикалық талдау жасаңыз.

Ертеңіне Ерекең Мәдібай шалдың былтыр он жылдықты бітіріп, ауылда тракторшы болып қалғанбаласы Қорғанбайға қолқа артып, түс ауа екеуі кабинасы қызыл, тұмсығы көк селкілдек «Беларусьпен» станцияға тартты. Әкесі марқұм мойнына мініп жатсаң да мыңқ демейтін үндемес жан еді. Ұлы да аумаған әкесі көрінеді... (Н.Ораз).

3-тапсырма. Көркем шығармалардан көптік жалғауынсыз көптік мағына беретін сөздері бар сөйлемдер теріп, олардың көптік жалғауынан ерекшеліктерін түсіндіріңіз.

4-тапсырма. Мына есім көмекшілерге сөйлемдер құрап, олардың түрлену ерекшеліктерін талдап көрсетіңіздер.

Сырт, қас, маң, жан, алд(ы), арт(ы), қас(ы), үст(i).

5-тапсырма. Мәтіндегі зат есімдердің синтаксистік қызметтеріне талдау жасаңыздар.

...Машинадан ұзап кеткен екен. Күн ұясына еңкейітті. Шығысқа қарай тұра қалып, әдеті бойынша көлеңкесін іздеп еді, түп-түп ши анық көрсетпеді, көлеңкесімен қоштасуға өзінің де зауқы жоқ-ты. Отарға ымырт жабыла қайтып келген... (Н.Ораз).

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Бас аяғы он шақты үйден аспайтын бұл ауыл Арқатқа жақсы таныс. Соңғы бір жарым ай уақытын осы ауылда өткізді десе де болғандай. Айманға келіп-кетіп жүріп, осындағы орманшы жігіттермен үйірлесіп алған. Әр қуыста бес-алты үйден шашырап отыратын бұл қауым осы төңіректе «орман шаруашылығы» дейтін бірлестікті құрайды екен. Өне бойы таза ауада, табиғат аясында жүргендікі ме, адамдары шетінен кең пейіл, ақ жарқын. Арқат сәуір айының бас кезінде, бір күні таңертең күнгедейде көшет отырғызып жатқан жігіттердің қасына барып, сәлемдесіп танысты да, карап тұрмай күні бойы ағаш егуге көмектесті. Өздігінен келіп қол ұшын берген жігітті орманшылар да шетке қаққан жоқ, бауырларына тартып, жылы кабак танытты. Кейін сұрастыра келе, оның оқудан қашып, бой тасалап жүргенін біліп, жас жігітті тіпті жақсы көріп кетіп еді. Орманшылардың ойынша, қаладағы жұрт, ақыл білсе, бір-бірлеп осында көшіп келуі керек (Қ.Жұмаділов).

2) ..Өне бойым жерге желімделіп қалғандай боп, басымды көтертпей, бір ауыр қол желкемнен нығарлай басып тұрған тәрізденіп, біраз үнсіз жаттым. Танктің тура маған қарай зымырап келе жатқанын, окопты ойрандап, оның ішінде үнсіз бұғып жатқан зеңбірек екеумізді жаныштап, жермен-жексен етіп кететінін біліп жатырмын. Білсем де, танк таптап, жанышса жанышып-ақ кетсін, бірақ басымды көтермесе қайтеді деп ойлаймын. Бір кезде дүбір жақындап, айналам, астым дірілдеп бара жатты. Осы кезде танкке қарсы қолданатын гранатты қыса ұстап, орнымнан қалай атып тұрғанымды өзім де білмей қалдым...

Иә, сонымен, орнымнан тұрғаннан кейін мен де темір танктен бетер тістеніп, жағым қисая ашылып, бар қуатымды қос қолыма жиып, шокпардай гранатты сілтеп кеп қалдым... (Ә.Нұршайықов).

3) Шал төмен қарай құлдырап аққан жауын суларымен жарқырап көріпген әлгінде митындап өздері жүріп келген қиядағы жолға көз салды.

Дәл осы жолмен осыдан он жыл бұрын көшкені есіне түсті. Онда Мұқаның көңілі ерсен қуануышты еді. Қасында жаңа қосылған жас келіншегі, басына құндыз бөрік киіп, жеңіл машинаның кабинасында отырған. Екі жүк, екі жеңіл машинамен көшіп, дәл осы Шырағданнан асып еді-ау.

Өзгелер сонда Мұқаға қызыға қарады. Тамсана әңгіме етісті. Сонда Мұқа шал жеңіл машинаның терезесінен жан-жағына пайдана қарап отырып: «Жұртта есік-терезелерім қалып кетіпті-ау. Жарайды біреуді жіберіп алармын» деп ойлаған... (Т.Нұрмағамбетов).

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. –Астана, 2002.
3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

2. **Сын есім** сөз табына қатысты жаттығуларды талдау үшін алдын ала мына теориялық мәселелер жөнінде, атап айтқанда: мағыналық қолданысы жағынан – *тура және ауыспалы* болуы, құрамы жағынан – *дара және күрделі* болуы, жасалуы тұрғысынан – *негізгі және туынды* болуы, лексика-семантикалық жағынан – *сапалық және қатыстық* болып жіктелуі, өзіне тән шырай категориясының (салыстырмалы, күшейтпелі) болуы, олардың жасалу тәсілдері туралы мәліметтер беріліп, жаттығу жұмыстары жүргізілуге тиіс. Сондай-ақ, сын есімдердің сөйлемдегі қызметін де ажырата білуге барынша назар аудары-

лады. Себебі, сөйлем ішінде сын есімнің заттанып (субстантивтеніп) кетуі, керісінше зат есім мен үстеулердің сын есімнің қызметін атқарып кетуі (адъективтену) – жиі кездесетін құбылыс. Мұндайда сын есімнің негізгі анықтауыштық қызметі оның сұрақтары арқылы (*қандай? қай?*) айқындалады. Сонымен бірге, сын есімнің сөйлем ішіндегі тұрақты орны зат есім немесе зат есім қызметіндегі сөздің алдыңғы жағы екені және баяндауыш қызметінде сөйлем соңында да келе беретіні ескерілуге тиіс. Мұндай мәліметтердің біреуі жөнінде шала түсінік болса, онда талдау нәтижелі болмайды. Ондайда түсінілмеген мәселелер қайта түсіндіріліп, жаттығуларды бірнеше рет қайталауға тура келеді.

Сын есімнің жоғарыда көрсетілген жалпы грамматикалық ерекшеліктерін жеке-жеке талдау нысаны етіп алуға болады. Әйтсе де, талдаудың негізгі бір-екеуіне тоқталайық.

а) Сөйлемнен сын есімдерді тауып, мағынасына және құрамына қарай талдаңыз: *Сұйықтау, қоңыр шашының арасынан бас құйқасы да қылаңданып көрінеді. Шымқай қызыл гүлдердің үлкен шоғы бірден назар аударады (М.Иманжанов).*

сұйықтау – дара, ауыспалы, негізгі, сапалақ (-*тау* – салыстырмалы шырай жұрнағы арқылы жасалған);

қоңыр – дара, тура, негізгі, сапалық;

шымқай қызыл – күрделі (күшейтпелі шырай арқылы жасалған), тура, негізгі, сапалық;

үлкен – дара, тура, негізгі, сапалық.

ә) Мына сөйлемдегі сын есімдерге толық сипаттама беріңіз:

Оның сүмбілдей сұп-сұр денесі, жай теңселген шолақ көк толқын-дармен бірде тұтас көміліп, бірде тұтас көрініп, суға қара қоңыр сәуле түсіреді (І.Есенберлин).

сүмбілдей – дара, тура, туынды (зат есімнен -*дей* жұрнағы жалғану арқылы жасалған), қатыстық сын есім, анықтауыштық қызмет атқарады;

сұп-сұр – күрделі, тура, негізгі, сапалақ, күшейтпелі шырайлы (*сұп-буыны* арқылы жасалған) сын есім, анықтауыш (алдыңғы сөзбен екеуі күрделі анықтауыш мүшені құрайды) қызметінде;

шолақ – дара, ауыспалы, негізгі, сапалық сын есім, күрделі анықтауыштың бір сыңары;

көк – дара, негізгі, сапалық сын есім, *шолақ* сөзімен тіркесіп күрделі анықтауыш болады;

тұтас – үстеу қызметіндегі сапалық сын есім, пысықтауыш мүше;

қара қоңыр – күрделі, тура, негізгі, сапалық сын есім, анықтауыш қызметінде.

Осы сөйлемдегі «*тұтас*» сөзі зат есімнің алдында келсе, сын есім қызметін атқарар еді, бірақ осы сөйлем ішінде етістікпен қабыса бай-

ланысу арқылы үстеулік мағынаға ауысып, пысықтауыш қызметін атқарып тұр. Бұл сын есім мен үстеудің, біріншіден, қызмет жақындығын көрсетсе, екіншіден, олардың бірінен екіншісіне ауыса алатындай мағыналық жақындығының да бар екенін байқатады. Сондай-ақ, сын есімдер сөйлем ішінде бастауыш та, баяндауыш та, толықтауыш та қызмет атқара береді. Бастауыш пен толықтауыш болуы оның заттану сипатына байланысты болса, баяндауыш болуы затқа тән сапаны, сынды білдіру сипатына байланысты. Мысалы: *Сұңғак бойлы, аққұба қыз, айтары жоқ, әдемі* (Қ.Жұмаділов).

б) Мына сөйлемдердегі сын есімнің шырай түрлерін ажыратыңыз: *Қараойға қарағанда Сұлутөбе бойшаңырақ* (Ғ.Мүсірепов). *Сол ауылда таныстау бір шал бар еді* (Ғ.Мүсірепов). *Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш, қара шаш қызыл жүзді жасырғанда* (Абай). *Ол тіптен жақсы адам екен* (А.Тоқмағамбетов).

бойшаңырақ – салыстырмалы шырай;

таныстау – салыстырмалы шырай;

аппақ, қып-қызыл, жап-жалаңаш – күшейтпелі шырай;

қара, қызыл – жай шырай;

тіптен жақсы – асырмалы шырай.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Сын есім қандай сөз табы, зат есімге қатысы қандай?
2. Сапалық сын есім деп қандай сын есімдерді айтамыз?
3. Қатыстық сын есімге қандай сын есімдер жатады?
4. Күрделі сын есімдер қандай жолдармен жасалады?
5. Шырай категориясының қандай түрлері бар?
6. Шырайдың қызметі туралы не білесіз?
7. Сын есім сөйлемде қандай қызмет атақарады?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Көркем шығармалардан сын есімдері бар сөйлемдер теріп, оларға семантикалық талдау жасаңыздар.

2-тапсырма. Мәтіндегі сын есімдерге мағыналық және қызметтік талдау жасаңыз.

Сөйтіп менің студенттік дәуірімнің алғашқы күндері өте бастады. Университетке, оның биік-биік аудиторияларына бойым үйреніп, біртіндеп көшелі студент санатына қосылып келе жаттым...

...Оқытушыларымыз да әр түрлі, алуан мінезді адамдар. Мысалы, біреуі биязы, білімдар, басы артық сөзге жоқ кісі. Біреуі байсалды, маңғаз, енді біреуі жеңілтек деген сияқты... (Ә.Нұршайықов).

3-тапсырма. Қатыстық сын есімдерге мысалдар теріп, жасалу жолдарына талдау жасаңыз.

4- тапсырма. Мына шырай жұрнақтары қатысқан сөздері бар сөйлемдер құрастырып, жұрнақтардың семантикасына талдау жасаңыз.

-ырақ, -леу, -шыл, -ғылт, -шіл, -ғыш.

5-тапсырма. Көркем шығармалардан күшейтпелі шырайлы сын есімдері бар сөйлемдер теріп, мағыналық ерекшеліктеріне талдау жасаңыз.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) ...Төрт жыл бойы майданда санаусыз солдат, сансыз техника, қаптаған қала, дервняларды толассыз жалмап отырғанның үстіне арттағы елде көзге көрінгеннің бәрін түк қалдырмай қылғып, жұтып келген жебір соғыстың жойылғанына жарты жыл ғана толған ол кезде студент үшін бір сауыт сияның қасқалдақтың қанындай қымбат қазына екенін мен артынан білдім... Кішкентай әсем аппақ қол мен быртықайлау қап-қара қол біріне-бірі тиіскенде электр сымының екі ұшы біріне-бірі жанасып, сол жерден жарқылдап ұшқын ұшып жатқандай, екеуін тез айырып жібермесе, өшпес от тұтанатындай күй тұған екен...

Бірақ қыз сабырлы болған сайын менен сабыр кете бастады. Оның ақ саусақ, ақ білек, ақ мойынына көзім түскен сайынбуын-буыным құрып, безгекке ұшырағандай бойым қалтырай түсті... (Ә.Нұршайықов)

2) Ақ үйден қамыс қалпақ ұзын еркек шықты.

Жап-жасыл, дөп-дөнгелек, көкпенбек далада аппақ үй, ерсілі-қарсылы шапқан жылқы, желі басында иқы-жиқы тізілген құлын, құдыққа асықпай беттеген ұзын еркек, оны айнала зыр жүгірген үлкенді-кішілі үш ер бала Тарағайдың есіне жағырапия оқулығының Оңтүстік Америка деген бөліміндегі бір суретті түсірді.

Жылқышы Қанатбай ақ сары кісі екен. Сөзге сараң, бірақ тұйық емес, іс-қимылы байыпты, сылбыр емес, адамның бетіне тік қарайды, жанарында жұмсақ бір ілтифат бар...

Ақ үйдің іші кең екен, салқын екен, жасаулы екен. Қызыл-жасыл көрпелер төселіп, кілемдер ілініпті. Төрде аппақ ақ киімешек, ақ көйлек, қара барқыт камзол, әміркен мәсі киген тіп-тік кемпір жайғасыпты. Одан төменірек бала емізіп отырған жалпақ сары келіншек қонақтарды онынан тұрып қарсы алды... (Ә.Тарази)

3) Әуелде қимылы шалт, сөзі шапшаң еді, аздан соң байсал тапты. Жаңа ғана шолақ жаңбыр өткен, күн ала бұлтты, жеңіл самал; көлеңкелей жайлап жүріп, баяу әңгімелесіп келеміз. Әңгіме болғанда, іші толып кетсе керек, сөйлеуші – Саржан, мен – тыңдаушы ғана. Реңіш, кейіссіз, салмақпен айтса да, ауыр әңгіме. Ерте шыққанына өкпелі. Ал менің байыбымша, бәрі керісінше. Ерте танылу – өзгеше бақыт

емес пе. Арыдағы өнер алыптарының тағдырын еске алыңыз. Бәрі де жарқырап көтерілген, жалындап өткен. Саржанның соры – заманында. Және... бәлкім, мінезінде. Соншама өткір, өтімді бола тұра, тым жұмсақ, әлде, шектен тыс баққұмар, мансапқор. Мүмкін болған атақтың бәрін алып бітті, енді кім зорлық жасамақ. Немесе әуелде мол қарпыған, енді қарызын өтеп, соның бәрін қайта құсуы керек. Бүгінгі жеруі – тоғайған, күпті көңілден ғана... (М.Мағауин).

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. –Астана, 2002.
3. Оразбасва Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. –А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

3. Сан есім сөз табының өзіндік ерекшеліктері мен сипаттарын анықтау мақсатында жүргізілетін жаттығу жұмыстары кезінде талдау нәтижелі болу үшін сан есімнің құрамы жағынан дара және күрделі түрлері, мағыналық жағынан есептік, реттік, болжалдық, топтық, бөлшектік түрлері жөнінде мәліметтер беріледі. Сан есімдер сөйлем ішінде зат есімдермен қатысты болып – анықтауыш, етістіктермен қатысты болып – пысықтауыш, кейде дерексіз ұғым атауы ретінде және ауыспалы мағыналарда келіп – бастауыш, толықтауыш және баяндауыш қызметтерінде болатынын ескеру қажет.

Сан есімдердің аталған ерекшеліктерін таныту мақсатында жеке жаттығулар жүргізілгеннен кейін, берілген мәліметтердің қаншалықты игергенін анықтау үшін жалпы кешенді талдау жүргізуге болады. Бірнеше сөйлемдердегі сан есімдерге талдау жасап көрейік:

... *Бір енеден бес едік.*

Бесеуіміз жүргенде,

Алашқа болман деуші едік... (Махамбет).

Екеудің үлесі үшеуге үнем (мақал).

Тұрқы кейде бес, кейде алты мың километр саналатын бұл қамалдың төрттен үші осындай тастан қаланған (Б.Момышұлы).

Төрт мыңдай жылқы сату керек (Ғ.Мүсірепов).

бір – дара, тура, есептік, анықтауыш;

бес – дара, ауыспалы (адам, бала мағынасында), есептік, күрделі баяндауыштың негізгі сыңары;

бесеуіміз – дара, ауыспалы (әрі сандық, әрі адам мағынасында), жинақтық (-еу жұрнағы арқылы жасалған), тәуелдеулі көпше түріндегі бастауыш;

екеудің – дара, ауыспалы (әрі сандық, әрі адам мағынасында), жинақтық (-еу жұрнағы арқылы жасалған), ілік септік жалғаулы анықтауыш;

үшеуге – дара, ауыспалы (әрі сандық, әрі адам мағынасында), жинақтық (-еу), барыс септікті жанама толықтауыш. Осы тұста мынаны ескеру керек: басқа сан есімдер тіркескен зат есімдері түсіріліп айтылғанда ғана сандық мағынасының үстіне заттық мағынаны қосып алатын болса, жинақтық сан есімдер сол жеке күйінде әрі сандық, әрі заттық мағынаны бірден білдіреді.

бес мың, алты мың – тура, күрделі (бірлік және мыңдық сандардың тіркесі арқылы жасалған), есептік сан есім, анықтауыш;

төрттен үші – тура, күрделі, бөлшектік (шығыс септік жалғауы арқылы жасалған), тәуелдеулі бастауыш;

төрт мыңдай – тура, күрделі (бірлік пен мыңдық сандардың тіркесі), болжалдық (-дай жұрнағы арқылы жасалған), анықтауыш.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін ұрақтар:

1. Сан есімнің өзіндік ерекшеліктері қандай?
2. Есептік сан есім деп қандай сан есімді айтамыз?
3. Реттік сан есім қалай жасалады?
4. Жинақтық сан есім қалай жасалады?
5. Топтық сан есім қалай жасалады?
6. Болжалдық сан есім қалай жасалады?
7. Сан есімдер басқа категориялармен түрлене ала ма?
8. Сан есім сөйлемде қандай мүшелік қызмет атқара алады?

Талдау тапсырмаларының үлгісі:

1-тапсырма. Сан есім кездесетін сөйлемдер теріп, ондағы сан есімдерді мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңыздар.

2-тапсырма. Сан есімдердің жазылу емлесіне қатысты сөйлемдер құрастырып, түсіндіріңіздер.

3-тапсырма. Төмендегі тұлғалар сан есімнің қандай түрлерін жасайды, мысалдар келтіріңіздер?

-у, -ыншы, -інші, -дан, -ден.

4-тапсырма. Болжалдық сан есімдердің жасалу тәсілдерінің әрқайсысына мысал сөйлем құрастырыңыздар.

5-тапсырма. Сөйлемдегі сан есімдерді цифрмен жазу емлесіне сай жазып сөйлем құрастырыңыздар.

Бестінші бөлме; екеуі келді; жасы бестерде; он-оннан байлады.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Саржанның шеберханасы ат шаптырым көрінді. Үлкен ғимараттың астыңғы, бірінші этапы. Тұтасымен бе деп едім. Жартысы екен. Екінші қанат – ол да атақты, пәленбай деген ақсақалмүсіншіге тиесілі.

Кең ғана емес биік... Яғни әдепкі пәтер үйдің екі қабатына тақау. Ал аумағына шаршылап бөлсе, кең пәтердің бес-алтауы сынып кетердей.

– Екі жүз тоқсан квадрат метр, – деді менің жан-жағым аңыра қарағанымды байқап. – Осы жасқа келгенше тапқан жалғыз қазынам. Басқасының бәрін қиратып, түгел қайта жасау керек. Түгел халтура! – деді қатқыл үнмен.

Мен ынғайсызданып, ештеңе дей алмай қалдым.

– Бірақ тәуба... – деді сосын. – Әлі қартая қойғам жоқ. Әлі жасаймын. Бәрін жаңадан. Енді бір жиырма жыл тұрсам...

– Қазір жас – отыз...

– ... екі, – деді Саржан.

– Мен де отыз екіге шықтым.

– Міне, көрдің бе, – деді Саржан көңілденіп. – Бар ғұмыр алда... деп бір-бірімізді алдарқатуға жақсы.

– Әдетте мүсіншілер мен сәулетшілер ұзақ жасайды, – дедім мен. – Микеланджело...

– Сексен тоғыз, – деді Саржан. – Леонарда да Винчи – алпыс жеті. Бірақ бұл ақсақалдар әуел бастан тура жолға түскен. Ал біз... алғашқы он жыл зая кетті!.. (М.Мағауин)

2) – Африка мен Оңтүстік Америка құрлықтарының ажырағанына шамамен екі жүз миллион жыл болған сияқты...

– Қалай? – дедім мен таңқалып.

– Мысалы, Гренландия Европада жылдына отыз бес метр алыстауда. Ал Корсика аралы соңғы сексен жылда шығысқа қарай он-он екі метр жылжыған...

– Қойыңызшы! – деп Зайтуна апай таңдайын қақты.

– Еш қалжыңы жоқ. Ирландияның Кастер қаласының маңындағы үлкен батпақ 1900 жылдары орнынан «жылжып» бір тәуліктің ішінде жиегіндегі селоны қиратып, «жұтып» қойды. 1957 жылы ФРГ-дағы Фосленберг деген тауды астынан батпақ кеулеп, ақыры құлатты... (М.Дүйсенов)

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.

4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.

5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

4. **Есімдік** сөз табына катысты талдау жұмыстарын жүргізу кезінде бұл сөздердің есім сөздер, соның ішінде заттың атауы және заттың белгісі ұғымындағы сөздер екені, соған байланысты *субстантивтік* есімдіктер және *атрибутивтік* есімдіктер болып бөлінетіні, бірақ олар қай сөз табының орнына қолданылса да, сол сөз табының нақты мағынасын білдірмейтіні, сол ұғымды не ойды жалпылама мегзеу арқылы ғана білдіретіні ескеріледі. Есімдіктер осы мағыналық сипатына қарай түрленеді де (мысалы, субстантивтік есімдіктер зат есімдерше түрленеді де, атрибутивтік есімдіктер түрленбейді), сол ерекшелік негізінде синтаксистік қызмет атқарады.

Есімдіктер мағыналық жағынан *жіктеу, сұрау, сілтеу, өздік, белгісіздік, болымсыздық, жалтылау* болып бөлінетіні белгілі. Талдау есімдік түрлерінің әрқайсысының өзіне тән морфологиялық ерекшеліктері мен синтаксистік қызметтері жөнінде білім алушының толық әрі нақты мәліметтері болғанда ғана нәтижелі болады. Мәселен, жіктелу құбылысы есімдіктердің бәріне бірдей тән болмайтыны тәрізді септелу мен тәуелдену құбылысы да есімдіктердің бәріне бірдей тән емес. Сондай-ақ, есімдіктер септелген жағдайда олардың түбірлерінде дыбыстық өзгерістер болады. Қайсыбір есімдіктер жаңа сөз жасауға негіз болса, қайсыбірі оған көнбейді. Есімдіктердің күрделі түрлерінің жазылуында да өзіндік ерекшеліктер бар.

Есімдіктер жөнінде теориялық мәлімет беру кезінде олардың жеке түрлеріне байланысты түрлі жаттығу жүргізіледі. Талдау, негізінен, қорытынды, қайталау сабақтарында орындалғаны дұрыс болады. Сабактағы талдау түрлері мынадай болуы мүмкін:

а) Сөйлемдердегі есімдіктердің қандай мағыналы сөздер орнына қолданылып тұрғанын және түрлерін анықтандар: *Қасендікінде Төлеген отыр екен. Ол сонда қызмет қылатын. Бұл жол – жұмаққа апаратын жол. Тұратын үйлері қандай! Біреу желіп, біреу шоқытып келеді (Ж.Аймауытов).*

ол – жіктеу есімдігі, субстантивтік, зат есім орнына;

сонда – сілтеу есімдігі, атрибутивтік, үстеу орнына;

бұл – сілтеу есімдігі, атрибутивтік, сын есім орнына;

қандай – сұрау есімдігі, атрибутивтік, сын есім орнына;

біреу – белгісіздік есімдігі, субстантивтік, зат есім орнына.

ә) Сөйлемдердің ішінен есімдіктерді тауып, толық сипаттама беріңіз:

Сол күш Қаракөзді көп заман қинап жүрді (М.Әуезов). Қалыма екеуіміздің қосылғанымыз бүкіл ауылға ертеңіне аян болды. Машина жолшыбай бірнеше жерге тоқтады: біреулер кіріп, біреулер түсіп жатыр. Тек не керек, құрбыларымың ешқайсысы көзіме шалынбады (Н.Ғабдуллин). Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек (Абай).

сол – атрибутивтік, сын есім орнына қолданылған сілтеу есімдігі, дара, негізгі, анықтауыштық қызметте;

бүкіл – атрибутивтік, сын есім орнына қолданылған жалпылау есімдігі, дара, негізгі, анықтауыштық қызметте;

бірнеше – атрибутивтік, сан есім орнына қолданылған белгісіздік есімдігі, күрделі (екі сөздің бірігуі арқылы жасалған: *бір+неше*), туынды, анықтауыштық қызметте;

біреулері – субстантивтік, зат есім орнына қолданылған, III жақта тәуелденген, көпше түрдегі, атау септікті белгісіздік есімдігі, дара, туынды (лексикалық тәсіл арқылы жасалған), бастауыш қызметінде;

ешқайсысы – субстантивтік, зат есім орнына қолданылған, III жақта тәуелденген, жекеше, атау септікті белгісіздік есімдігі, күрделі, туынды (екі сөздің бірігуі арқылы жасалған: *еш+қайсысы*), бастауыш қызметінде;

күллі – атрибутивтік, сын есім орнына қолданылған жалпылау есімдігі, дара, туынды (кірме сөз – лексикалық тәсіл), анықтауыштық қызметте;

сонан – субстантивтік, зат есім орнына қолданылған, жекеше, шығыс септік жалғаулы (*со+нан*) сілтеу есімдігі, дара, негізгі, жанама толықтауыш қызметінде тұр. Жоғарыда ескерткеніміздей, септелген сілтеу есімдігінің түбірінде дыбыстық өзгеріс болып тұр. Бұл – тарихи құбылыс. Ғалымдардың айтуынша, мұндай есімдіктердің әу бастағы түбірі осы қысқарған күйіндегідей болған (*о, бұ, ме/ма, со т.б.*). Расында, қазіргі кезде де ауызекі сөйлеуде осылай қолданылатыны жиі кездеседі.

Талдауға алынған сөйлемдер есімдіктің барлық түрін және ерекшеліктерін толық қамтыған жоқ. Дегенмен, есімдік сөз табына байланысты талдаулар осы бағытта жүргізіледі.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Есімдіктер қандай сөз табы?
2. Жіктеу есімдіктерінің басты қызметі қандай?
3. Есімдіктердің басқа қандай түрлерін білесіз?
4. Есімдіктер түрлене ала ма, түрленсе, қайсысы қалай түрленеді?
5. Есімдіктердің синтаксистік қызметі қандай?
6. Субстантивтік және атрибутивтік есімдіктерді қалай түсінесіз?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

I-тапсырма. Мәтіннен есімдіктерді тауып, сипаттама беріңіздер.

...Иә, көп кісіге оның нәтуасыздығы бағын байлап жүргендей. Әйтпегенде, осы ауылда қызыл тілге келгенде тірі жанға дес бермей, суқып тұратын сол. Білімді де сол. Тек бір жан оның қайда оқығанын білмейді. Қанша оқығаны да белгісіз... (Ә.Нұрпейісов).

2-тапсырма. Жіктеу есімдіктері қатысқан сөйлемдерден олардың қай сөз табының орнына қолданылып тұрғанын анықтандар.

3-тапсырма. Мына есімдіктерді қатыстырып сөйлем құраңыздар да, олардың өзіндік ерекшеліктерін талдап көрсетіңіздер.

Мынау, өз, қайда? барша, ештеңе.

4-тапсырма. Сөйлемдерден сілтеу есімдіктерін тауып, олардың сөйлемдегі мүшелік қызметтерін анықтаңыздар.

Сонау бір күндерде құтқарғаның былай тұрсын, мінезің естен кетпейді. Мен емес, сен қиналдығың-ау сонда. Осында бір қыз жүр, жұрттың бәрі соған қарайды. Соларға алдымен су, нан, баспана керек, ал бізде оның бірі де жоқ. Өкіл сөзін осымен аяқтады.

5-тапсырма. Сөйлемдердегі есімдіктерді тауып, құрамына, мағынасына, қызметіне талдау жасаңыздар.

Неменені естідің? Өзінің ниетіне астыртын ауыстырмай тұра ма? Әлденемеге үңіле ойланып қалыпты. Бұдан әлдеқайда кеңейте сөйлеймін. Ешкімге ұрысқан жоқ па? Қашан да қашан боп сырғып кетіпті-ау өзі.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Бәкізаттың бұнан алып қашып тұрған көзі ар жағындағы айнаға түсті. Айт-тойға баратындай сәнденіп киініп алыпты. Бәрі де анада демалыста болғанда ателиеге тіккізген инеден жаңа шыққандай әдемі, сәнді киімдер. Асығып тұрғасын ба, әлде құйындай ұйтқыған әлдебір құпия сезім көкірегің алып-ұшырып бара жатқасын ба, әйтеуір әне бір қыз кезіндегідей екі беті алаулап құлшырып кетіпті. Жанары жалтылдаған шаралы қара көз айнаға бір, өзіне бір қарап, бас-аяғын шолып өтті. «Қайда асығып тұр? Әлде, анадағы ренішін ұмыта алмай, бұған істеп тұрған кесірлік пе? Солай ма? Сонда, шамасы бұның Сырдарияға барғанын кешірмеген болды-ау?» Ендеше, сен неге кекірейесің? Бұрын бұндайда ылғи басыңды ніп, кешірім сұраушы едің ғой. Тағы да иіл. Басқа кезде кінәң болды ма, жоқ па, ал осы жолы кінәлісің. Осы жолы бірінші рет Бәкізаттың дегенімен жүрмедің... (Ә.Нұрпейісов)

2) – Біз білеміз, сіз істі болғансыз.

– Ұмытқам жоқ, – деді бұл.

– Ұлтшылдық үшін. Барлық уақытта да қатерлі дерт. Әсіресе, қазір, еліміз егемендік алып отырған кезде.

Мұның көзі атыздай болды.

– Қалай, қалай?

– Сіз оқыған адамсыз. Қалай екенін өзіңіз де білуге тиіссіз... Ал өткенге келсек,, осы мәселені қолға аларда, ісіңізбен толық танысып шықтым...

– Менің өзіме танысуға болар ма екен?

– Мен сізді тәжікелесуге шақырғам жоқ.
– Сонда жауапқа ма, тұтқынға ма?
– Оған әлі ерте. Немесе тиесілі орындар айналысады. Біздің қазіргі қызметіміздің жайы бөлегірек... (М.Мағауин)

3) – Біреуге күнім түсіп көрген жоқ, мен де өз еңбегіммен күнелтіп жүрмін, – деді ол тоғайдан шығып, кенере жолға түскен соң... – Үлкен орында отырған сенің алдына мен әлі бір рет барғам жоқ. Ал сен, секретарь інім, бәтіңкеңнің өкшесіне темір қаққызу үшін менің жаман дүкеніме екі-үш рет келгенсің...

– Дұрыс қой... Қызметім үлкен деп сізбен таласып отырған біреу бар ма? – деді ол, сатырлап жауа бастаған жауынға қарап қойып. – Мен, тіпті, сізге қызығып отырмын...

– Шырағым, сенің жөніңді сұрамадым ғой, – деп шал енді қасындағы Жарқынға бұрылды. – Осы қаланікісің бе? Не кәсіп істейсің?

– Мен бе?.. Мен де осы өзіңіз секілді еңбекпен күн көріп жүрген адаммын...

– Қалай, бұл қалада көп боласың ба?

– Жоқ, ертең қайтамын... (Қ.Жұмаділов)

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі оқулықтары.

5. Етістік қай тілде болмасын өте күрделі сөз табы ретінде танылады. Ол лексика-семантикалық (мағыналық) жағынан алуан түрлі (әрекет, қалып, қозғалыс, түрлі дыбыстық әрекеттер, белгінің өзгерістері, қабылдау, ойлау, сөйлеу әрекеттері т.б.) құбылыстарды білдіреді. Бірақ бұл құбылыстар сөйлем ішінде сол сөйлемнің негізіне алынатын немесе сөйлеу әрекетінде кездесетін – заттық ұғымдағы атауларға қатыстылығы жағынан, оның белгілі шақта өтуіне байланыстылығы жағынан т.б. ерекшеліктері мен сипаттары тұрғысынан беріледі. Осыған сай етістіктің сан қырлы грамматикалық мағыналарын беретін тұлғаларды (формаларды) айырып танымай, сөйлемдегі етістіктерге сипаттама беру мүмкін емес, және, екінші жағынан, сол ерекшеліктерді айырып тануға қажетті теориялық білімді игеру үшін де талдау-жаттығудың орны айрықша.

Осыған орай білім алушының етістікке байланысты білім деңгейін бақылау жолындағы талдау жұмысының нәтижелі болуы оның белгілі бір теориялық мәселелерді игеруімен айқындалады деп есептеледі.

Ең алдымен, етістік лексика-грамматикалық жағынан – *түбір етістік және көмекші етістік* болып бөлінеді. Осы тұста етістіктің түбір тұлғасы мен оған сәйкес келеді деп есептелетін 2-жақтық бұйрық райдың айырмашылығын білу қажет. *«Етістіктің түбір тұлғасы қимылды, іс-әрекетті, процесті т.б. білдіреді және ол – сөз табы ретіндегі жеке тұрғандағы семантикалық белгісі, негізгі жалпыграмматикалық белгісі, ал бұйрық райдың 2-жағы сол етістіктің сөйлеу процесінде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде пайда болатын, грамматикалық нөлдік форма арқылы көрінетін түрлену мағынасы, яғни категориялық мағынасы болып табылады.»* (Оразбаева Ф.Ш., т.б. – 306-б.) Екіншіден, етістіктер құрылымы жағынан – *жалаң, құрама және күрделі*, жалаң етістіктер (түбір тұлғалы етістіктер) – *негізгі түбір, туынды түбір* (бұл сөзжасамдық қасиеттері), күрделі етістіктер – *біріккен* (бұлар қазіргі кезде тілімізде бір түбір болып қалыптасып кеткен (*әкел, апар, әкет т.б.*)), *тіркескен* (құрама және күрделі болып бөлінеді) және етістік мағыналы *тұрақты тіркестер* болып келеді. Бұлар жөнінде мыналарды білу қажет:

1) құрама етістіктердің жетекші сөзі есім, еліктеу сөздер болады да, оларға көмекші етістіктер тіркеседі (*жақсы қору, ән салу, қиқаң ету, адам қылу т.б.*); Бұларды есім мағыналы құрама сөздерден (*жақсы адам еді; жүзірік ат болатын т.б.*) ажырата білу қажет.

2) күрделі етістіктердің жетекші сөзі негізгі және туынды түбір етістіктер болып келеді де, оларға көмекші етістіктер тіркеседі. Мынадай жолдармен жасалады:

а) жетекші сыңары да, көмекші сыңары да толық мағыналы (ген дәрежедегі) етістіктердің тіркесінен тұрады (*барып кел, айтып бар, беріп жібер т.б.*)

ә) жетекші сыңары толық мағыналы, көмекші сыңары мағыналарынан жартылай немесе толықтай айырылған көмекші етістіктер болатын тіркестен тұрады (бұларды жалғастыратын жұрнақтар мен көмекші етістіктердің тіркесін аналитикалық форманттар деп атайды, олар қимылдың әртүрлі өту сипатын, тәсілін және даму сатысын білдіреді: *айта сал, отыра тұр, қойып қал, келген екен, тұра берді, т.б.*);

б) тұрақты тіркестен жасалатын (ауыспалы мағынада) күрделі етістіктер: (*төбе иашым тік тұрды, аяғы жерге тимеді, зәресі зәр түбіне кетті, т.б.*).

Осы тұста көмекші етістіктердің анықтамасы да ескеріледі: *«Грамматикалық дамудың нәтижесінде өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан айыылып, грамматикалық мағынаға көшкен етістік түрі көмекші етістіктер деп аталады.»* (ОразбаеваФ.Ш., т.б. – 308-

б) Көмекші етістіктер беретін мағыналарына қарай толымды және толымсыз деп бөлінеді.

Тағы бір ескеретін нәрсе – сөздердің ауыспалы мағынада қолданылатыны тәрізді қосымшалардың да, соның ішінде етістік тұлғаларының да ауыспалы мәнде қолданылуы кездеседі. Әсіресе, ауызекі сөйлеуде (көркем әдебиетте бұл ерекшелік кейіпкер тілінде мол пайдаланылады) жақтық, шақтық, сандық, райлық тұлғалардың ауыспалы мәнде қолданылуы мол. Бұл, негізінен, сөйлемнің тұтас мағынасынан байқалады. Мысалы: *Тағы да азатты түндер басталды. Ары аунайсың, бері аунайсың, ұйықтай алмайсың (О.Бөкеев). Жас болса келіп қалды, сырт буын тарттық (Ф.Мұстафин).*

Алғашқы сөйлемнің баяндауышындағы II жақтық жіктік жалғауы (-сың) шын мәніндегі II жақтың қимылын көрсетіп тұрған жоқ, қимылдың сөйлеушінің өзіне тән екенін (I жақ) білдіріп тұр. Осы сөйлемнің шақтық мағынасы, сырттай қарағанда, келер шақтық сияқты болғанымен (-й тұлғасы арқылы жасалған), алдыңғы сөйлемнің жедел өткен шақтық мағынасына қарай өткен шақтық мағына деп түсінеміз. Екінші сөйлемнің басыңқысындағы I жақтық көптік жалғауы I жақтық жекелік мағынаның орнына қолданылып тұр. Міне, осындай тілдік ерекшеліктерді білу білім алушылардың сөз мағынасын терең түсініп, қолдана білуіне жағдай жасайды.

Етістікті грамматикалық түрленісі тұрғысынан талдау кезінде, *салт-сабақты* болу ерекшеліктеріне назар аудару қажет. Бұл категория қимыл-әрекетті қимыл иесіне тікелей немесе белгілі бір затқа қатысты етіп көрсететіні белгілі. Осы негізде етістіктің етіс түрлері де айқындалады. Оның *өзіндік, өзгелік, ортақ, ырықсыз* түрлерінің жасалу жолдары мен қызметін білу маңызды. Өйткені етіс жұрнақтарының салттылық және сабақтылық мағыналарын өзгертетін қасиеттері бар. Одан әрі етістіктердің *болымды-болымсыз* түрлері, *райлық* ерекшеліктері, *жаққа, шаққа* қатысы, осылардың жасалу жолдары мен арнаулы тұлғалары игерілуі керек.

Ақыр соңында, етістіктің *тұйық етістік* (қимыл атауы), *есімше, көсемше* деп аталатын ерекше түрлері мен тұлғалары, олардың қызметтері менгерілуі тиіс.

Әрине, етістікке жаттығу-талдау кезінде оның жеке тұлғаларын ажыратуға, олардың грамматикалық мағыналарын айқындауға болады. Бірақ кейбір грамматикалық ұғымдар мен мағыналардың ешбір қосымшасыз *нәлдік тұлғада* берілуі, кейде олардың ауыспалы мағынада қолданылуы білім алушыларды шағастыруы мүмкін. Талдау кезінде осындай ерекшеліктерге аса зор мән беріп отыру қажет.

Етістікке қатысты жүргізілетін талдаудың бірсыпыра үлгісі мынадай:

а) Сөйлемнен етістіктерді тауып мағынасы және құрамы жағынан талдау: *Әсем ақ көк атты жайдақ мініп, екі торыны жетекке алып, бұл да өзенге қарай кетіп барады* (F.Мүсірепов).

мініп – дара, негізгі түбір, көсемше тұлғалы (-*in*), қимылдың қалпын білдіреді, сабақтылық мағынада;

жетекке алып – күрделі, құрама (негізгі – *жетекке* көмекші *алып*), туынды – көсемше тұлғалы (-*ып*), қимылдың қалпын білдіреді, сабақтылық мағынада;

кетіп барады – күрделі тұлға (аналитикалық формант (-*ып бар*), қимыл-қозғалыстың басталып, аяқталмаған сипатын білдіреді, салт етістік мағынасында.

ә) Сөйлемдегі етістіктердің тұлғалық құрылымы мен грамматикалық ерекшеліктеріне сипаттама беріңіз: *Шұбатыла қонған ауылдың орта деңгейінде жеті-сегіз еркек алқа-қотан отыр екен* (F.Мүсірепов).

шұбатыла: *шұба* – дара, негізгі түбір, салт етістік, -*т* – өзгелік етіс жұрнағы, салт етістікті сабақтыға айналдырады, -*ыл* – өздік етіс жұрнағы сабақты етістікті салт етістікке айналдырады, -*а* – көсемшенің жұрнағы, қимылдың сипатын білдіреді, пысықтауыштық қатынас жасайды;

қонған: *қон* – дара, негізгі түбір, салт етістік, -*ған* – есімше жұрнағы, қимылдың өткен шаққа қатысын білдіреді, анықтауыштық қатынас жасайды;

отыр екен – күрделі етістік (*отыр* – негізгі қалып етістігі, *екен* – тарихи жағынан есімше тұлғалы көмекші етістік), қимылдың сөйлеу кезіне (осы шақ) қатысты қалпын білдіреді, предикативтік қатынас жасайды;

б) Сөйлемдердегі етістіктерге тән категорияларды, тұлғаларын тауып, мағыналары мен жасалуын көрсетіңіз: *Құдалыққа бүгін кешке баратын едік* (“Ана тілі”). *Жұрт ойынмен болып жатыр* (Б.Майлин). *Ішімнен шыққан Құтжаннан кем көрмеймін* (М. Әуезов). *Қысым көрсеңдер, осында келіңдер* (С. Сейфуллин). *Көп кешікпей біз де қайтып ораламыз* (F.Мұстафин). *Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады* (мақал).

бар-атын еді-к: 1) салт етістік (салт-сабақтылық категориясы); 2) негізгі етіс (түбір етістік); 3) есімше (-*атын*); 4) келер шақ (-*атын* тұлғасы арқылы); 5) ашық рай; 6) I жақ (-*к* жіктік жалғауының көпше түрі арқылы).

бол-ып жатыр: 1) салт етістік, 2) негізгі етіс (түбір етістік), 3) көсемше (-*ып*), 4) сыпат категориясы (-*ып жатыр* аналитикалық форманты арқылы әрекеттің орындалу үстінде екенін білдіреді), 5) осы

шақ (*жатыр* қалып етістігінің көмекшілік қызметі арқылы), 6) ашық рай, 7) III жақта (жіктік жалғауының нөлдік тұлғасы арқылы);

көр-ме-й-мін: 1) сабақты етістік, 2) негізгі етіс (түбір етістік), 3) болымсыздық (*-ма* жұрнағы арқылы), 4) ауыспалы келер шақ (көсемше жұрнағы арқылы), 5) ашық рай, 6) I жақ жекелік (*-мін* жіктік жалғауы арқылы).

қысым көр-се-ң-дер: 1) салт (тұрақты сөз тіркесі – *қысым көру*), 2) негізгі етіс, 3) шартты рай (мезгілдік мағынаны білдіреді, яғни бағыныңқыны басынқымен мезгілдік қатынаста байланыстырады), 4) II жақтық мағына (*-ң* жіктік жалғауы арқылы), 5) көптік (*-лар* жалғауы бастауыштың көптігін білдіреді);

кел-ің-дер: 1) салт, 2) негізгі етіс, 3) келер шақ (етістік түбірі бойындағы нөлдік тұлға арқылы), 4) бұйрық рай (түбірдің бойында), 5) II жақ (*-ің* көнеленген жіктік жалғауы арқылы), 6) көптік (*-лар* жалғауы бастауыштың көптігін білдіреді);

қайт-ып: 1) салт, 2) көсемше жасайтын жұрнақ (*-ып* іс-әрекеттің амалын білдіреді);

ора-л-а-мыз: 1) сабақты, 2) өздік етіс (*-л* жұрнағы арқылы, сабақты етістікті салт етістікке айналдырады), 3) келер шақ (*-а* көсемше жұрнағы арқылы), 4) ашық рай, 5) I жақтық мағына (*-мыз* жіктік жалғауының көпше түрі арқылы берілген);

қон-а-ды: 1) салт, 2) негізгі етіс, 3) ауыспалы шақ (*-а* көсемшенің жұрнағы арқылы), 4) ашық рай, 5) III жақтық мағына (*-ды* жіктік жалғауы арқылы).

в) сөйлемдегі етістіктердің синтаксистік қызметін айқындаңыз: *Анда-санда арқама үймелеген сары масаны қағып қалсам, арқам өгіздің жон терісіндей, қатпар-қатпар болып қалыңдап алыпты (Ғ.Мүсірепов).*

үймелеген – етістіктің есімше түрі, зат есіммен қабыса байланысып, анықтауыштық қызметте тұр, сұрағы – *қандай?* ;

қағып қалсам – аналитикалық формант арқылы жасалған етістік (*-ып қал*), мезгілдес бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем бағыныңқы сыңарының баяндауышы, жасырын бастауышпен I жақтық қатынаста қиыса байланысқан;

қатпар-қатпар болып – көсемше тұлғалы күрделі (құрама) етістік, қимыл-сын пысықтауыш қызметінде, сұрағы – *қалай?*, баяндауышпен қабыса байланысқан;

қалыңдап алыпты – аналитикалық формант (*-п ал*) арқылы жасалған күрделі етістік, бастауышпен III жақтық қатынаста қиыса байланысқан баяндауыш, сұрағы – *қайтіпті?*

г) Сөйлемдердегі көмекші етістіктерді тауып, қызметтерін анықтаңыз:

Жақсы атының да болмағанын арман етеді (Ә.Нұршайықов). Жалт қарап еді, есінен тана жаздады (Б.Майлин). Көштің алды адырдан бері шығып қалыпты (М.Әуезов). Жер құрғайын деді (Ғ.Мұстафин).

арман етеді: *ет* – *істе*, қимылда мағынасындағы, бірақ жекелей қолданылмайтын көмекші етістік, есім сөзбен (*арман*) тіркесіп, оны құрама етістікке айналдырып тұр, сұрағы – *не қылады?*, осы көмекші арқылы сөйлем шақтық (-*e*), жақтық (-*ді*), райлық (ашық рай) грамматикалық мағыналарға ие болып, аяқталғандық сипат алып тұр;

қарап еді: *еді* – мағынасы мүлдем жоғалған көмекші, көсемше тұлғалы етістікке тіркесіп, күрделі етістік жасап тұр, сұрағы – *қайтіп еді?*, осы көмекшінің бойындағы шақтық (-*ді*), райлық, жақтық (*III жақ, нөлдік*) мағыналар арқылы сөйлем аяқталғандық, тиянақтылық сипатқа ие болып тұр;

есінен тана жаздады: *жаздады* – мағынасы сақталмаған, сондықтан жеке қолданылмайтын көмекші, етістік мағыналы тұрақты тіркеске (*есінен тану*) көсемше жұрнағы арқылы аналитикалық формант (-*a жаздады*) ретінде жалғанып тұр, жетімсіз қимылды, яғни басталып, бірақ аяқталуға жақын қалғанда еріксіз үзілген қимыл сипатын білдіреді, өз бойындағы шақтық (-*ды*), райлық (*ашық*), жақтық (*III жақ, нөлдік*) мағыналар арқылы сөйлемнің предикаттық сипатта құрылуына септігін тигізіп тұр.

шығып қалыпты: *қалыпты* – жеке тұрғанда толық мағыналы, көсемшелермен тіркескенде көмекшілік қызмет атқарып, аналитикалық формант құрайтын (-*ып қал*) сөз, етістікке қимылдың аяқталуға жақын екендігін білдіретін сипат үстеп тұр, бойындағы шақтық (-*ып*), райлық, жақтық (*III жақ, -ты*) тұлғалардың мағыналары арқылы предикаттық қатынас құрап тұр;

құрғайын деді: *деді* – жеке тұрғанда *айт, сөйле* мағынасындағы, етістіктермен тіркескенде мағынасын жоғалтатын сөз, негізгі етістікке аналитикалық формант (-*йын деді*) ретінде жалғанып, қимылдың жасалуға бейімделгенін білдіреді, бұл жерде жердің құрғауға бет алғанын білдіріп тұр, баяндауыштың бастауышпен предикаттық қатынас құрап (құрамындағы -*ді* шақтық мағына және *нөлдік* жақтық мағына арқылы), сөйлем жасауға септігін тигізіп тұр.

д) сөйлемнен етістіктерді тауып, кешенді талдау жасаңыз: *Басқа кісілер әлденеше демалып, ырсылдап шықса, бұның аяғы жерге тимейтін (Ғ.Мүсірепов).*

демалып – күрделі туынды етістік, түбірі – *демал* – мағынасы *демді алу* деген зат есім мен етістік сөздің бірігіп лексикалануы тәсілімен жасалған *тынығу* мағынасындағы сөз, -*ып* – көсемшенің жұрнағы, қимылдың қалыптық сипатын білдіреді, етістікпен қабыса байла-

нысып, пысықтауыш қызметін атқарып тұр, сұрағы – *қалай?*, бірыңғай мүшенің бір сыңары;

ырсылдан – дара туынды етістік, негізгі түбірі – *ырс* – еліктеу сөз, *-ыл* – зат есім жасаушы, *-да* – етістік жасаушы жұрнақтар, *-н* көсемшенің жұрнағы, қимылдың бейнелік сипатын білдіреді, етістікпен қабыса байланысып, пысықтауыш қызметін атқарып тұр, сұрағы – *қалай?*, бірыңғай мүшенің бір сыңары;

шықса – дара, негізгі түбірі – *шық*, қозғалыс мағынасын білдіреді (қозғалу етістігі), *-са* – шартты рай жұрнағы, бұл жерде мезгілдес бағыныңқылы сабақтастың бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметін атқарып тұр;

аяғы жерге тимейтін – түбірі тұрақты сөз тіркесінен (*тез, шалт* мағынасында) лексикалану тәсілі арқылы жасалған туынды етістік (осы тіркестің тұрақты сөз тіркесі болып, ауыспалы мағынада қолданылуында болымсыздық *-ме* жұрнағының мәні бар, егер ол жұрнақ болмаса, еркін тіркес болар еді), өткен шақтық (*-ітін*), ашық райлы, III жақтық (*нөлдік* тұлға) баяндауыш.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Етістік қандай сөз табы?
2. Түбір етістіктің өзіндік ерекшеліктері қандай?
3. Көмекші етістіктің түрлері және қызметі жайлы не білесіз?
4. Етістіктің аналитикалық форманттары жайында не білесіз?
5. Етістіктің лексика-грамматикалық категорияларының түрлерін және олардың ортақ және ерекше белгілерін атаңыз?
6. Етістіктің Етістіктің ерекше категорияларына нелер жатады?
7. Етістіктің рай, шақ, жақ категорияларын қандай категориялар деп атайды және олардың қызметін атаңыз?
8. Етістік сөйлемде қандай қызметтер атқарады?

(Ескерту: етістік сөз табы өте күрделі және ауқымды болғандықтан, сұрақтар жинақталып берілді, оны оқытушы ыңғайына қарай бөлшектеп те қоя алады.)

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемдердегі етістіктерге талдау жасап, күрделі және құранды етістіктерді ажыратыңыздар.

Ол қағаз жазып отыр. Ермек Астанадан келе жатыр. Шал тоқтаусыз сөйлеп отыр. Әнуар мектепте де алғар бала еді. Мүгалім сабақ айтып тұр. Бастық сабырлы да салмақты кісі екен.

2-тапсырма. Салт етістіктерді сабақтыға айналдырыңыздар.

Бұқ, бар, жет, піс, көн, қал, қаш, айны, айық, бұлқын, жарыс.

3-тапсырма. Мәтіннен етістікті тауып, мағынасын, жасалу жолын түсіндіріңіз.

– Ана... қызың оқудан келмеген бе?

– Қайдам, о да кешігіп жатыр ғой.

– Бұл кезде оқу бітпеуімі ме еді?

– Келетін уақыты болған, кім білсін, сенің әлгі... қайын енең үйіне әкетпесе... (Ә.Нұрпейісов).

4-тапсырма. Сабакты етістіктерді салт етістіктерге айналдырып сөйлемдер құрастырыңыз, мағыналарында қандай өзгеріс болғанын түсіндіріңіз.

Айт, бер, айда, апар, жасыр, жама, теже.

5-тапсырма. Мәтіндегі етістіктерге толық талдау жасаңыз.

...ИӘ, сүйткен болды. Пақыр баланы сол қақсал бауырынан шығармай өбектеп кетті. Көз ашқалы көріп келе жатқаны соның тізгіні мен жетегі. Қаршадайынан қыз екенін құлағына құйып тастағаны сонша, құп-құртақандай болып ап үйден аяғын қия басса үлтілдеп киініп алады. Сондайда бұл өз қызын өзі танымай тосырқап қалатын... (Ә.Нұрпейісов).

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Кешегі қара суықта балықшылар ауылының бет алдындағы қолтық ұстасқан-ды. Сонан артына бірер күн салғасын сыпыра жағалау еңіреп қатып, көкше мұз көз ұшына асып кетті. Бүгін үйден азанда жын ұрғандай атып шыққан ұзын қара кісі жаңа қатқан жас мұздың кісі көтеретін жеріне дейін барған еді де, тоқтаған еді. Қазір, міне, түс ауды. Қысқа күн кешке тақады; ұзын қара кісі азанда кеп тоқтаған жерден әлі тапжылған жоқ. Сол баяғы бір орында тұра-тұра табанынан ызғар өтті. Тоңазыған дене оқтын-оқтын тітіркеп қалады. Бұл бәрібір тырп еткен жоқ. Келген ізбен кері қайтуға бетінен басады. Ал не де болса бүгін ертеңгісін бет алып шыққан жаққа маңдай түзеп тарта берейін десе, оған... алды бір аттаса – қара су. Оның арғы жағы буланып жатыр. Ұлы теңіз ашулы, әсіресе осы жолы өз-өзінен долданып, өкпектеп өкіреді... (Ә.Нұрпейісов)

2. ...Жақып олардың бұл отырысын жаратпаған болып, бұртыып жүріп, жалғыз өзі жұмысын жалғастыра берді. Анда-санда көзінің қиығымен қарап қояды. Әлгі екеуі тұрар болмады. Тіпті, екеуі темекіні де қойып, өздерінше бір әңгімеге түсіп кетіпті. Күйіп кеткен Жақып шенгелдердің түбін көміп жүрген кетпенін тастай салып, өзі олардан қашықтау жерге барып жантая кетті.

Жақып ашуланды-ау деп Ораз да қинала қойған жоқ. Қайта бұл ісіне риза болғандай.

– Жақа-ау, ақыры демалған соң, мына біздің жанымызға келсеніз-ші. Қарап отырғанша, әңгімелесейік, – деді.

Жақып бұртиып біраз отырды да, ақыры оларға қарай төрт-бес қадам жылжып жақындады. Осы кезде Жылқайдар да қайта оралды... (Т.Нұрмағамбетов)

3. Сол кезде қыз төсегінің бас жағында, жерде жатқан кітапқа назарым ауды. Оның мұқабасында «Жас Вертердің азабы» деген жазу көзіме оттай басылды. Бұл менің соғыстан қайтарда сонау Германияда жүріп оқыған соңғы кітабым болатын. Тегі Меңтай мұны түні бойы оқып, тауысып, талып барып ұйықтаған-ау. Бітірген соң, бас жағына тастай салған кітабы жерге түсіп қалған болды ғой деп ойладым да, ақырын еңейіп, жердегі кітапты сыбдырлатпай алып, ептеп қана Меңтайдың жастығының жанына қойдым. Содан соң қыздың мынау ғажап, тәтті ұйқысын бұзбайын деп, аяғымның ұшымен бір басып, екі басып, есіке қарай шегіндім.

...Қайтадан көшеге шықсам, айнала бағанағыдан да жарықтанып, төніректің бәрі жадырап, жайнап кетіпті. Бағанағы жатақханаға кіредегідей емес, менің де аяғым қаздаң-қаздаң етеді. Жатақхананың дәл жанынан өтетін Ұйғыр көшесіне түсін алып, Алатаудың алыстан көрінген ақ бас шыңын бетке ұстап, лағып, тарта бердім... (Ө.Нұршайықов)

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

6. **Үстеудің** де сөз табы ретіндегі өзіндік сипаты мен ерекшеліктерін таныту – морфологиялық талдаудың басты міндеттерінің бірі болып табылады. *Үстеулер – қимылдың іс-әрекеттің мекенін, мезгілін, жай-күйін, мақсатын, сын-бейнесін, себебін білдіріп, грамматикалық жағынан түрленбейтін сөздер.* Басқа сөз таптары тәрізді үстеулер де дара және күрделі, негізгі және туынды, мағыналық жағынан – мезгіл, мекен, мөлшер, сын-бейне, мақсат, себеп-салдар үстеулер болып бөлінеді. Оның кейбір сөз таптарынан басты ерекшелігі – түрленбейтіндігі. Бұл жағынан және сөйлем ішіндегі қызметі тұрғысынан да, ол сын есімге ұқсастау, жақындау болып келеді. Сын есім заттың сыны мен сапалық белгісін білдірсе, үстеу қимыл, іс-әрекеттің әр қилы белгісін білдіреді. Кейде екеуі қызметі жағынан ауысып келе беретіні де

бар. Үстеудің күшейткіш деп аталатын түрі сын есімнің шырай категориясын жасауға қатысады.

Тағы бір ескеретін нәрсе – үстеулердің көпшілігі (кей ғалымдардың айтуына қарағанда, барлығы дерлік) әр түрлі жолдармен басқа сөз таптарынан пайда болған. Солардың ішінде, сырттай қарағанда, түбір мен қосымшаға ажыратуға болатындай көрінетін септік жалғаулы түрлері де бар. Септік жалғауы айқын мұндай сөздерді талдап көргенде, түбірдің де қосымшаның да ешбір мағына бермейтіні, яғни мағынадан мүлде ажырап қалғаны аңғарылады. Мұндай үстеулер өте ерте кезден осылай қалыптасып, тарихи тұрақталған. Сондықтан оларды «көнеленген септік жалғаулы үстеулер» деп атау да кездеседі. «Көнеленген септіктер», негізінен, мекен, бағыт, орын мәнін білдіретін барыс, жатыс, шығыс септіктері болып табылады. Әрине, кейінірек басқа сөз таптарынан әр түрлі жолдармен жасалған үстеулер де бар, оларды сөзжасамдық ыңғайда морфологиялық талдауға салуға әбден болады. Енді үстеулерді кешенді талдаудың бір-екі үлгісін көрсетейік:

а) *Ал, бірақ оқта-текте қатуланып түйілсе, әлі күнге аса зәрлі. Қалың сордың қайғылы елі ұлардай шулап жүр екен (М.Әуезов).*

оқта-текте – қосарлану арқылы жасалған күрделі мезгіл үстеу, мезгіл пысықтауыш, сұрағы – *қашан?*, етістікпен жанаса байланысқан (*-та, -те* – көнеленген жатыс жалғауын түбірден ажыратуға келмейді);

әлі күнге – тіркесу арқылы жасалған күрделі мезгіл үстеу, мезгіл пысықтауыш, сұрағы – *қашан?*, етістікпен қабыса байланысқан (*-ге* – көнеленген барыс жалғауы);

ұлардай – дара, туынды (сын есім жасайтын *-дай* жұрнағы арқылы жасалған), сын-қимыл үстеу, қимыл-сын пысықтауыш, сұрағы – *қалай?*, етістікпен қабыса байланысқан. Бұл сөздің үстеу қызметін атқару қасиеті оның етістікпен байланысуынан туып отыр. Егер осы сөз зат есіммен тіркесер болса, оның сын есім екені айқын көрінер еді (*ұлардай құс болмас*). Қазір мұндай құбылысты бір сөз табының екінші сөз табына конверсиялық (лексикалық) тәсілмен ауысуы, яғни сөзжасамның бір тәсілі деген пікір қалыптасты. Бұл әрбір сөздің сөйлем ішіндегі қолданысына қарай мағыналары да, қызметі де ауысып тұратынын көрсетеді.

ә) *Кейде ұрлық жасауға әзірленіп тұрған кісіше қай-қайдағыға бола өлердей қысылатының да содан шығар (С.Мұратбеков).*

Кейде – дара, көнеленген жатыс септігі негізінде қалыптасқан, мезгіл мағыналы түбір үстеу, мезгіл пысықтауыш, сұрағы – *қашан?*, етістікпен жанаса байланысқан,

кішіше – дара, туынды (*кісі* – зат есім, *-ше* сөзжасам жұрнағы), сын-қимыл үстеу, сын-қимыл пысықтауыш, сұрағы – *қалай?*, етістікпен жанаса байланысқан:

өлердей – дара, туынды (*өлер* – етістіктің есімше түрі, *-дей* – сын есімнің сөзжасам жұрнағы), сын-қимыл үстеу, сын-қимыл пысықтауыш, сұрағы – *қалай?*, етістікпен қабыса байланысқан.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Үстеу қандай сөз табы, ерекшеліктерін атаңыз?
2. Үстеудің мағыналық түрлерін атаңыз (әрқайсысын жекелей атап сұрауға да болады)?
3. Үстеулер түрлене ала ма, қандай жағдайда, қалай?
4. Үстеу мен сын есімдердің байланысы бар ма?
5. Үстеулер қандай синтаксистік қызмет атқарады?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемдерден үстеулерді тауып, сөзжасамдық талдау жасаңыз.

Сен жаздай қайда болдың? Оқты жаңбырша жаудырды. Қызып алған өрттің алды дүркіреп ілгері кетіп барады. Қаншама қысып сұраса да, ұйымдастырушыларды таба алмады. Меніңше байқамай қалып қойған сияқты. Жұмыс оншалық сапалы болмады.

2-тапсырма. Төмендегі үстеулердің жасалу жолына және мағынасына талдау жасаңыз.

Күндейін, білмейтінше, бекерге, ендігәрі, жүресінен, баяғыда.

3-тапсырма. Мәтіннен үстеулерді тауып, мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңыз.

Ал осындай атүсті, жол-жөнекейде шапшаң өлең айтуға бәсеке мен жарысқа да түсе беретін. – Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Осы айтсын. Айт, кәне, шапшаң, – деп, Мағаш көзін сығырайта күліп, өзінің үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады...

Бүгінгі өзен кеше де, онан бұрын да дәл осылай ақты зой. Ұят емес пе, тапа-талтүсте аядай судан алып шыға алмай тұрып қалғаның!..

Бері жүр, ақылдасатын шаруа бар. Әзірше мынаны ала тұр. Сен де бала емесің енді, біз де құр жатпйық, балам...

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) ...Шалдың мекен-жайы жолдан онша алыс емес екен. Суырдың ініндей бұрма-бұрма бөлмелері мұндай көп болар ма... Жарқын баланың қасына барып, көзіне үңіліп біраз тұрды... Жарқын әлденеге ши-

рығып, шын шабытты қалпын қайта тапқандай еді. Ағасының сөзін бөліп, тебірене сөйлеп кетті.

– Байқадың ба, жаңағы шалдың балалары қандай әдемі! Шетінен ибалы, тәртіпті... Беттерінен қан тамып, көздері оттай жанып тұр...

Көйлегі көк, тамағы тоқ дегендей, мына кеншілік заманда жетіспей тұрған да ештеңе жоқ еді. Қаланың ипподром жақ шетінен екі бөлмелі пәтер алғанына да біраз болды... Күнде таңғы жетіде жұмысқа жөнеледі. Кешкі бесте сол жолмен, сол автобусқа отырып үйге қайтады. Жұмыстан келісімен әйелі кешкі ас дайындап әкелгенше, диванда демалып жата тұрады. Кейде бір тұрмыстың кем-кетігін еске алып, жоқтан өзгеге тарылып, шаң-шұң дауыс көтеретін әйеліне мәу деп айылын жиятын Қозыбай жоқ. Бәдишаның айқай-сүреңіне әбден еті өліп кеткен... (Қ.Жұмаділов)

2) ...Аққұба жігіттен кейін сен жиналыстың аяғына қарамай ерте-рек кетіп қалғансың-ды. Көшенің қарсы бетіндегі дырду да бұл кезде басылған. Бәкізаттың келмесіне көзің әбден жетті...

...Ой, дариға-ай!.. Өткен күнде белгі жоқ. Қазір ол күндер көрген түстей көзден бір-бір ұшты да кетті. Шіркін, ол кездегі өмірдің несін айтасың! ...Қашаған балықты қуып аулаған бұл елдің ер-азаматы ебіл-себіл. Қыс демей, жаз демей теңіз кезіп тентіреп жүргені, әне!

Бұл өңір жиырма жылдан кейін осылай болып жатыр. Ал ертең ше? Ертең тағы да жиырма, елу жыл өткесін теңіз әбден тартылар-ау. Аққұба жігіт анада айтса-айтқандай, тартылған теңіздің түбіне тұз айналып, Арал өңірінің аңызға аптабы күн-күн, түн-түн азынап соғып бергенде не болады? Арал тұзы қазір Қарақалпақ пен Қызылорданы тұншықтырып жатыр. Сол тұз ертең... Ертеңгі күні Қарақалпаққа көршілес жатқан елді тұншықтырмасына кім кепіл?.. (Ә.Нұрпейісов)

3) 1891, қоян жылғы көктем еді. Ел жайлауға жаңа жеткен. Барлық ел емес, астынан су шыққандай, биыл, неге екені белгісіз, малы төлдеп бітер-бітпесте жұрттың алдымен қозғалған Ақымбет ауылы... Қоңыр Белдің күнгейіндегі жылы қыстаудан асығыс көтерілді. Келерде көктеме, қайтарда күзек, жан жадырап, еркін тыныстайтын кең қоныс – арғы беті көгілдір тау, бергі беті оймауыт көк шалғын, қысаңнан тартып, жазанға жайылған әдемі Тұлба көлге де аялдамады. Көлденең аққан Делунге жетіп әрең тоқтаған... Енді, міне, арттағы ағайыннан мүлде озғындап, жазғы жайлауға бірден келіп түсті. Соншама сағынышты... (М.Мағауин)

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

7. Шылау сөздер – басқа сөз таптарына қарағанда өзіндік ерекшелігімен көрінетін сөз табы. Шылаулар, әдетте, көмекші сөздер қатарына жатқызылатыны белгілі. Шылауларға байланысты талдау-жаттығу жұмыстарын жүргізу үшін, алдымен олардың мынадай өзіндік белгілері мен ерекшеліктері жөнінде теориялық мәліметтер берілуге тиіс: 1) шылау сөздердің толық лексикалық мағыналары болмайды; 2) контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған қосымша әртүрлі грамматикалық мағына, рең үстейді; 3) шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады; 4) сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайды; 5) шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Осындай мәліметтермен бірге шылаулардың грамматикалық мағыналары мен атқаратын қызметтеріне қарай *жалғаулықтар, септеуліктер және демеуліктер* боп бөлінетіні және олардың әрқайсысы іштей мағыналық түрлерге жіктелетіні, жеке түрлерінің қолданылу сипаттары туралы деректер беріледі. Нақтырақ айтқанда, жалғаулықтар – ыңғайластық (*мен/бен/пен, және, да/де, та/те, әрі*), қарсылықты (*бірақ, алайда, дегенмен, әйтпесе, сонда да, әйткенмен*), талғаулықты (*әлде, біресе, не, немесе, болмаса, я, яки, кейде*), себеп-салдарлық (*себебі, өйткені, неге десең, сондықтан, сол себепті, өйткені*) болып бөлінсе, септеуліктер – атау тұлғалы сөздермен тіркесетін (*үшін, сайын, сияқты, секілді, сықылды, тәрізді, туралы, турасында, арқылы, бойы, бойымен, бойынша, жайында, жайлы, шамалы, шақты, қаралы*), барыс септікті сөздермен тіркесетін (*дейін, шейін, таман, қарай, салым, жуық, тарта, таяу*), шығыс септікті сөзбен тіркесетін (*кейін, соң, гөрі, бері, бұрын, әрі, бетер*), көмектес септікті сөзбен тіркесетін (*бірге, қатар, қабат*) болып бөлінеді, ал демеуліктер – сұраулық (*ма/ме, ба/бе, па/пе, ше*), күшейтпелі (*-ақ, -ай, -ау, әсіресе, да/де, та/те*), шектеу (тежеу) демеуліктері – (*ғана/қана, тек, -ақ*), болжалдық (*-мыс/-міс, -ау*), болымсыздық, қарсылықты, салыстыру мәнді демеуліктер (*түгіл, тұрсын, тұрмақ, құрылым*), нақтылы мәнді демеуліктер (*қой/зой, -ды/-ді, -ты/ті*), қомсыну мәнді (*екеші*) демеуліктер болып бөлінеді. Міне, осындай териялық мәліметтерді алғаннан кейін олардың есте сақталуы мен өмірде қолданылуына үйрететін жаттығу-талдаулар жүргізуге болады.

а) Демеулік шылаулардың түрлері мен қызметін көрсетіңіз:

Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тыын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әр түрлі белгісі бойында тұрмас па еді? (Абай).

-ай – демеулік шылау, оның ішінде күшейткіш демеулік, оқшау сөзге тіркесіп, адамның көңіл-күйін білдіріп тұр;

-ақ – демеулік шылау, оның ішінде күшейткіш демеулік, зат есімге жалғанып, осы сөздің мағынасын күшейтіп тұр;

па – демеулік шылау, оның ішінде сұраулық демеулігі, болымсыздық есімше мен көмекші етістіктің арасында келіп, әрі болымдылық, әрі сұраулық мағына туғызып тұр.

ә) Шылауларды тауып, түрлері мен қызметіне сипаттама беріңіз:

Шал есігінің алдына келген соң, үйге не кірерін, не кірмесін білмей дағдарып тұрып қалды (Р.Сәрсенбаев). Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес (Абай).

соң – септеулік шылау, жасырын шығыс септікті сөзбен тіркескен (келгеннен соң), құрмалас сөйлем сынарларын байланыстырып, мезгіл бағыныңқылы сабақтастық мағына туғызып тұр;

не – жалғаулық шылау, қайталанып келу арқылы талғаулықты мән туғызып тұр;

мен – жалғаулық шылау, ыңғайластық жалғаулық, бірыңғай мүшелердің арасын жалғастырып тұр;

да – демеулік шылау, атау септіктегі есімдікке тіркесіп, оның мағынасын күшейтіп тұр.

Сөз таптары ретінде еліктеу сөздер мен одағай сөздердің де сөйлем ішінде өзіндік орны бар екені белгілі. Еліктеу сөздер жөнінде оқушы олардың әртүрлі дыбысқа, құбылысқа еліктеуден және олардың бейнесін елестетуден туындаған сөз екенін және олардың сөйлем ішінде көбіне көмекші етістіктермен тіркесіп күрделене қолданылатынын, сондай-ақ басқа сөз таптарының (зат есім мен етістік) жасалуына негіз болатынын, сол құрылымда, кейде жеке тұрып та заттық мағынада қолданыла алатынын білуге тиіс. Мысалы: *Торғайдың үні шыр-шыр етеді. Ол тасыр-тұсырды алыстан естіді. Ала мысық әрі-бері зу-зу етіп өте шығады. Ол қираң етіп қайта құлады. Адыңғы жақтан бұрқылдаған шаң көрінді.*

Ал одағайлардың дербес мағынасы жоқ, сөйлемде түбір күйінде басқа сөздермен байланысқа түспейтін, сөйлем мүшесі бола алмайтын, тек адамның көңіл-күйін білдіретін оқшау сөздер екені белгілі. Оқшау сөз ретінде сөйлемде белгілі бір интонацияға ие болып, соған байланысты тыныс белгілермен оқшауланады. Мысалы: *Жайдары-ау, шіркін, қыз жаны! Ей, сен аузыңа келгенді айтып бейіпдене берме! Үйбай, қайтеді-ей! Ух, белі құрғырға не болған бұл.*

Бұл соңғы екі сөз табының қызметтері мен ерекшеліктері сөйлем синтаксисі мен және тыныс белгілерімен тығыз байланысты болғандықтан, соларға қатысты талдау үстінде де әңгіме болады.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Шылаудың сөз табы ретіндегі сипаты қандай?
2. Жалғаулық шылаулардың қызметі қандай?
3. Септеуліктердің түрлері мен қызметі жайында не білесіз?
4. Демеуліктерге қандай шылаулар жатады және қызметі қандай?
5. Еліктеу сөздерінің өзіндік ерекшеліктері қандай?
6. Сөйлемде одағайлар қандай қызмет атқарады?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Шылауларды тауып, түрін ажыратыңыз.

Жел барған сайын үдей түсті. Бұл батылдықты қала да, ауыл да күтпеген еді. Біресе жаңбыр себелейді, біресе қар ұшқындайды. Әдейі көзге түсу үшін жоғары шығып алған тәрізді. Келгені осы-ақ еді, тағы да түйелерін іздеп кетті.

2-тапсырма. Төмендегі шылаулардың мағыналарындағы өзгешеліктерді сөйлем құрау арқылы түсіндіріңіз.

Соң, сайын, бірге, қарай, таман, дейін, қарсы, тәрізді.

3-тапсырма. Демеулік шылаулардың қандай мағына беріп тұрғанын түсіндіріңіз.

Ой, дариға-ай, елдің көркі жас екен зой! Е, сендерде көз бар да, менде жоқ па, шырағым-ау? – Мына келін жарайды зой, осы кісіні сайлау керек. – Әй, Жамақ-ай, абырой алмай-ақ өлдің-ау!

4-тапсырма. Мына жалғаулық шылаулардың мағыналарына сипаттама беріңіз.

Және, тағы, бірақ, әйтпесе, немесе, біресе, өйткені, себебі, сондықтан, егер.

5-тапсырма. Одағайлардың тыныс белгілерін қойып, түрлерін ажыратыңыз.

Ай обай-ай не болды!? Ойпырмай бүкіл тау аңғарын күңірентіп жіберді зой.

Уай қайдасыңдар, түге, бар болғырлар! – Ой өркенің өссін! – Ой мың жаса! Әп-бәрекелді Келгенің жақсы болды зой.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Анасы шығып кеткесін де біразға дейін өзіне-өзі келе алмады. Кәрі ана бірдеңе білетін сияқты. Әлгі сумақай бұның көзін ала бере сыбырлап кетпесе не қылсын? Есіктен кірмей жатып «ақ жеңешелеп» анырап қоя бергенде-ақ, сол кәпірдің ішіне сыймай бара жатқан бір

пәле барын білген-ді. Анасына да бірдененің шетін шығармады ма? Ашып айтпаса да, дүдәмал бірдене тілінің ұшынан жасқаншақтап қайтып еді ғой... (Ә.Нұрпейісов)

2) Зәресі ұшқан әйел Әзімді қос қолдап ұстап жабыса түсті. Суық ұрды ма, әлде, тіпті қорқыныш пен суық қосылғанда, онсыз да кеудеден эзер шықпай тұрған жан заһарға кетті ме, әйтеуір, сарылы ту ана қара табаннан басталған діріл тұла бойын түгел жайлап, қалшылдатып әкетіп барады. Бұл не? Түс пе? Өң бе? Кісі қазіргідей шығалаңға түсіп, басы қатып жүріп, түс пен өңді ажырата алмай, шатастырып алуы мүмкін ғой. Иә, иә, әіресе дәл мына қара дауыл, қарлы, қараңғы түнде жүйкесі жүн боп, титығы құрыған шақта бұл да кісінің түсіне кіретін көп сандырақтың бірі болса ше? Иә, түс болуы мүмкін ғой! Бұнан бұрын да дәл осындай болмаса да, осыған ұқсас қорқынышты бірденелер түске кіріп, шырт ұйқыдан шошып оянбаулы ма еді? (Ә.Нұрпейісов)

3) Бір минут қана осы арада бір көлденең әңгімеге тоқтай кетейін. Лекция жазып отырған кезде қол терлейтіпін, ал қағаздың тер тиген жеріне сия жайылып кететінін, өйтпес үшін оң қолдың астына сия сорғыш не бір басқа қағаз төсеп отыру керектігін мен кейін Меңтайдан үйрендім. Күні бүгінгі үйде, иә кеңседе отырып газетке мақала немесе очерк жазғанымда бір бет ақ қағазды алып, ортасынан бүктеймін де, оң қолымның астына салып, әр жол жазған сайын оны сол студент кезімдегі сияқты төмен қарай сырғытамын да отырамын. Ал аудандарға командировкаға шыққанымда шақтап қойын дәптерімнің ішіне де сондай бөлек қағаз салып аламын. Неге десеніз, мен жолжазбаларымды қойын дәптерге тек қана сиямен толтырамын. (Ә.Нұршайықов)

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

Біз жоғарыда сөз таптарының ішіндегі ең күрделі, морфологиялық сипаттары мен ерекшеліктері мол түрлеріне көбірек тоқталып, олардың жеке қасиеттерін талдап көрсетудің біршама үлгілерін бердік. Оқу орындарында сөздерді морфологиялық жағынан талдаудың бұдан да гөрі нақтырақ түрлері, жеке тілдік белгілердің теориясын үйренуге жаттықтыру, есте бекіту мақсатында жүргізілетін жаттығу-талдау түрлері бағдарламада көрсетілген әр сағат сайын жүргізіліп отырылуға

тиіс. Бұл еңбекте көбінесе әрбір ірі тақырыпты өтіп болғаннан кейін алынған білімнің қаншалықты игерілгенін, оны тәжірибеде қалай пайдалана алатынын байқап, бақылау мақсатында жүргізілетін талдаулардың үлгісін беруге тырыстық. Әрине, бұл жеке тілдік белгілерді игерту мақсатындағы жаттығу-талдаулардан бөлек нәрсе емес, солардың жалғасы, солардың негізінде құрылатын талдаулар болып табылады. Сондықтан, еңбекте берілген талдаулар арасында жеке тілдік белгілерді анықтауға қатысты талдаулардың кездесіп отыруына таңдануға болмайды.

Енді бүкіл морфология курсынан алынған білім деңгейін бақылау мақсатында жүргізілетін кешенді **морфологиялық талдаудың** үлгісін беруге болады. Мысалы:

...Сонда, Құнанбайдың жалғыз сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай сақшыдай бағып, осы өңіроі қалт етпей күзетіп тұрған сияқтанады (М. Әуезов).

сонда – көмекші сөз, көнеленген жатыс септік жалғаулы үстеуден пайда болған шылау, ұштастырғыш жалғаулық – осы сөйлемді алдыңғы сөйлеммен мезгілдік жағынан ұштастырып тұр;

Құнанбайдың – қосымшалы сөз: *Құнанбай* – күрделі, біріккен (*Құнан+бай*), туынды, деректі түбір зат есім, жалқы есім, адам есімі мағынасында, *-дың* – ілік септік жалғауы, меншік иесі мағынасын білдіріп тұр, *сұрағы* – *кімнің?*, анықтауыш қызметінде;

жалғыз – қосымшасыз (тарихи-этимологиялық тұрғыда туынды, салыстыруға болады: *жал-қы//жал-ғы-з*), дара, негізгі мөлшер үстеу, сандық мағынадағы сөз, *сұрағы* – *қанша?*, анықтауыш;

сау – қосымшасыз, дара, негізгі, сапалық сын есім, адамның жай-күйін білдіреді, *сұрағы* – *қандай?*, анықтауыш;

көзі – қосымшалы сөз: *көз* – дара, негізгі түбір, деректі, адамның дене мүшесінің атауы, жалпы зат есім, *-і* – III жақтық тәуелдік жалғауы, меншіктілік мағынаны білдіреді, *сұрағы* – *несі?*, бастауыш;

оның – қосымшалы сөз: *ол* – негізгі түбір, жекеше III жақтық жіктеу есімдігі, сөйлеуші мен тыңдаушыдан бөгде жақты білдіреді, *-ның* – ілік септік жалғауы, меншік иесін білдіреді, *сұрағы* – *кімнің?*, анықтауыш;

көтеріңкі – қосымшалы сөз, дара, туынды, қатыстық мағыналы сын есім: *көтер* – негізгі түбір, II жақ бұйрық райлы, қимыл мәнді етістік, *-іңкі* – сөзжасам жұрнағы, етістіктен сын есім тудырып тұр, *сұрағы* – *қандай?*, анықтауыш;

жал – қосымшасыз, дара, негізгі түбір зат есімнен лексикалық тәсілмен жасалған (адъективтенген) сын есім қызметіндегі сөз, *сұрағы* – *қандай?*, анықтауыш;

тұмсығының – қосымшалы, дара, негізгі сөз, адамның дене мүшесінің атауы ретіндегі *мұрын* сөзінің синонимі: *тұмсық* – түбір, деректі, жалпы, ауыспалы мағынадағы зат есім, *-ы* – III жақтық тәуелдік жалғауы, меншіктілікті білдіреді, *-ның* – ілік септік жалғауы, меншік иесін білдіреді, *сұрағы – несінің?*, анықтауыш;

сол – қосымшасыз, дара, негізгі түбір сын есім («оң» сөзінің антонимі) лексикалық тәсілмен жасалған зат есім қызметіндегі сөз, *сұрағы – қай?*, анықтауыш;

ызына – қосымшалы сөз: *ыық* – негізгі, дара, түбір сөз, зат есім, деректі, жалпы, тура мағыналы, адамның дене мүшесінің атауы, *-ы* – тәуелдік жалғауының III жағы, меншіктілікті білдіреді, *-на* – барыс септік жалғауы, қимылдың бағытын білдіреді, *сұрағы – қайда?*, пысықтауыш;

шығып алып – негізгі және көмекші етістіктердің тіркесінен тұратын күрделі тұлғалы (аналитикалық формантты – *-ып ал*) амалдың өту сипатын білдіретін қосымшалы сөз: *шық* – негізгі, тура мағыналы, қозғалысты білдіретін, салт етістік, *-ып* – көсемшенің жұрнағы, негізгі етістікті көмекші етістікпен жалғастырады әрі аналитикалық форманттың бір сыңары, *ал* – көмекші етістік түбірі, аналитикалық форманттың екінші сыңары (*-ып ал* форманты қимылдың субъектінің өзі үшін жасалғанын білдіретін мән жамайды), *-ып* – көсемшенің жұрнағы, сабақтас құрмаластың бағыныңқы баяндауышына тиянақсыздық мағына беріп тұр, *сұрағы – қайтіп?*;

қалғымай – қосымшалы негізгі сөз: *қалғы* – қалыпты білдіретін, дара, негізгі, тура мағыналы түбір етістік, *-ма* – етістіктің болымсыздық мағынасын жасайтын жұрнақ, *-й* – көсемшенің жұрнағы, осы жұрнақ арқылы етістік қимылдың сипатын білдіретін үстеу қызметінде (адвербиалданып) тұр, *сұрағы – қалай?*, пысықтауыш;

сақшыдай – қосымшалы, туынды сөз: *сақ* – негізгі түбір, сапалық сын есім, *-шы* – сын есімнен зат есім туғызатын жұрнақ, *-дай* – зат есімнен сын есім туғызатын жұрнақ, туынды сын есім үстеу қызметінде тұр, *сұрағы – қалай?*, пысықтауыш;

бағып – қосымшалы, негізгі сөз: *бақ* – әрекетті білдіретін, дара, тура мағыналы түбір, сабақты етістік, *-ып* – көсемшенің жұрнағы, өткен шақтық және бағыныңқы сөйлемнің баяндауышына тиянақсыздық мағына үстеп тұр, *сұрағы – қайтіп?*, баяндауыш;

осы – қосымшасыз, дара, негізгі, тура мағыналы, сілтеу есімдігі, адъективтеніп сын есім қызметінде тұр, *сұрағы – қай?*, анықтауыш;

өңірді – қосымшалы, негізгі сөз: *өңір* – дара түбір, негізгі, дерексіз, тура, жалпы мағыналы зат есім, *-ді* – табыс септік жалғауы, қимылдың затқа (объектіге) тура қатыстылығын білдіреді, *сұрағы – нені?*, толықтауыш;

қалт етпей – қосымшалы, туынды (сөздердің тіркесуі арқылы жасалған: *еліктеуіш+көмекиі етістік*) сөз: *қалт ет* – қимылдың қалпын білдіретін күрделі (құрама) салт етістік, *-пе* – етістіктің болымсыздық мағына жасайтын жұрнағы, *-й* – көсемше жұрнағы, қимылдың сипатын білдіреді, *сұрағы – қалай?*, пысықтауыш;

күзетіп тұрған сияқтанады – қосымшалы, туынды (сөздердің тіркесуі арқылы жасалған: *етістік+көмекиі етістік+модаль сөз*) сөз: *күзетіп тұр* тіркесінің негізгі түбірі – *күзет* – сабақты етістік, *-іп тұр* – аналитикалық формант, амалдың бір калыпты өту сипатын білдіреді; *-ған сияқтанады* – автордың іс-әрекетке субъективтік көзқарасын (субъективтік модалдық) білдіретін күрделі (аналитикалық) тұлға, *сияқтанады* сөзінің түбірі – *сияқты* – модаль сөз, *-н* – өздік етіс жасайтын жұрнақ, *-а* – көсемшенің жұрнағы, ауыспалы осы шақ мағынасын үстейді (осы жұрнақтың ықпалымен түбірдің соңындағы **ы** дыбысы **а**-ға айналған), *-ды* – III жақтық жістік жалғауы, бастауыш пен баяндауыштың предикативтік қатынасын қамтамасыз етіп, сөйлемді аяқтап тұр.

Морфологиялық талдау кезінде тілдік тұлғаларды белгілеуге ыңғайлы келетін арнайы таңбалар пайдалануға да болады. Мысалы, 1) сөз таптары өздерін атайтын сөздің бас әріптерімен таңбаланады: зат есім – З, сын есім – С, сан есім – Сн, есімдік – Ес, етістік – Е, үстеу – Ү, шылау – Ш, одағай – О, еліктеу сөздер – Ел, модаль сөздер – М; 2) қосымшалар: септік жалғаулар 1,2,3,4,5,6,7 сандарымен, тәуелдік жалғаулары ТжI, ТжII, ТжIII белгілерімен, көптік жалғауы – Кж, жіктік жалғаулары ЖжI, ЖжII, ЖжIII белгілерімен белгіленеді; жұрнақтар: сөз жасаушы – сж, сөз түрлендіруші – ст болады. Одан әрі іштей бөлінетін түрлерін де осылай белгілеуге мүмкіндік бар (мысалы: осы шақ – ош, өткен шақ – өш, келер шақ – кш, көсемше – к, есімше – ем, т.б.). Егер нөлдік тұлға болса, оны Ø таңбасымен белгілеу қажет. Сондай-ақ, математикалық амал таңбаларын, басқа да қосымша таңбаларды пайдалануға әбден болады.

Енді осы белгілерді сөйлемді морфологиялық талдауға қолданып көрейік: *Тәкежан, Майбасар, Ысқақтармен ақылдасып, Шұбар жаңа сайлау алдында ел аңғарын түймек болған (М. Әуезов). 3,3,3+Кж+7 || Е(3+сж) + ст(к), || 3+1 || С || 3+Ø → көм.+ТжIII+5 || 3+Ø || 3+ТжIII+4 || Е+ст(ем) → көм+ст(ем).* Бұл үлгінің ауызша түсінігі мынадай : 1) бірынғай зат есімдердің соңғысына көптік жалғауы мен көмектес септігінің жалғауы жалғанған, 2) сөзжасам жұрнағы арқылы зат есімнен жасалған етістікке сөз түрлендіруші көсемше жұрнағы жалғанған, 3) атау септікті зат есім (1-ді нөлдік тұлға таңбасымен ауыстыруға да болады), 4) сын есім (сапалық), нөлдік тұлғалы зат есімге тәуелдік жалғаудың үшінші жағы және жатыс жалғауымен түрлен-

ген көмекші есім тіркескен күрделі сөз, 5) нөлдік тұлғалы зат есім, 6) тәуелдік жалғаулы, табыс септікті зат есім, 7) сөз түрлендіруші есімше жұрнағымен түрленген етістікке сөз түрлендіруші өткен шақтық есімше жұрнағы жалғанған үшінші жақтық нөлдік тұлғалы көмекші етістік тіркесіп күрделі етістік жасап тұр. Міне, оқушы алдыңғы үлгіні жазумен бірге оны осылай түсіндіріп бере алуға дағдыланса, өтілген теориялық мәселелерді есінде сақтап, ұмытпайтын болады.

Сонымен, морфологиялық талдау – ауқымының кеңдігіне байланысты мектепте де, жоғары оқу орындарында да ең жиі қолданылатын, оқушылар мен студенттердің теориялық білім деңгейлерін бақылап, бағалаудың және оны тереңірек есте бекітуге жаттықтырудың бірден-бір негізі болып табылатын талдау түрі. Бұл талдаудың нәтижелі болуы алдында өтілген фонетика, лексика, әсіресе, сөзжасам салаларының материалдарын білім алушының қаншалықты игергенімен тығыз байланысты болумен бірге, алда өтілетін синтаксис материалдарын меңгеруге де жол салады.

Әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – А., 1991.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А., 2005.
5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

VI. Синтаксистік талдау

Тіл білімі ғылымында синтаксис ең күрделі де ауқымды сала болып табылады. Себебі, жоғарыда аталған талдауларға арқау болған тілдік бірлік – сөз өзара синтаксистік қатынасқа түсу арқылы тіркесіп сөйлем құрайды, ал сөйлем осы арқылы ойды жеткізудің, адамдардың өзара қарым-қатынас жасауының құралына айналады. Осыған байланысты синтаксистің өзін іштей *сөз тіркесінің синтаксисі және сөйлем синтаксисі* деп, ал сөйлем синтаксисін *жай сөйлем синтаксисі және құрмалас сөйлем синтаксисі* деп жіктеп қарау қалыптасқан. Сөз тіркесінің синтаксисі сөздердің өзара еркін тіркесу (байланысу) түрлері мен тәсілдерін, олардың тілде орныққан басқа тіркес түрлерінен ерекшеліктерін қарастырса, ал сөйлем синтаксисі өзара тіркескен сөздердің сөйлем құрайтын мүшелерге айналу сипаттарын, яғни сөйлемнің құрылымдық ерекшеліктерін және түрлерін, олардың жасалу жолдарын қарастырады. Оқу орындарындағы қазақ тілінен жүргізілетін синтаксиске байланысты талдау-жаттығу жұмыстары осындай теориялық материалдарды игертуге бағытталады.

1. Сөз тіркесіне талдау. Сөйлемді сөз тіркесіне талдау үшін, ең алдымен, «сөз тіркесі», «түйдекті тіркес» және «тұрақты тіркес» деген терминдерді бір-бірінен ажырата алу керек. «Сөз тіркесі – бұл синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан тобы» (Ғ.Қалиев, 304-б.). «Түйдекті тіркес – сөз тіркесінің бір сынары қызметінде жұмсалатын лексика-грамматикалық сөздер тобы. Оларға: 1) күрделі етістіктер тобы (*оқып жатыр, оқып келе жатыр*), 2) есім мен көмекші етістіктер тобы (*құлақ тігу, қол қою*), 3) қосарлы есімдер тобы (*күннен-күнге, ыдыс-аяқ*), 4) күрделі есімдер тобы (*аяқ астынан, жұмыс басында, бала сияқты*), 5) тұрақты тіркестер тобы (*үрейі ұшу, тіс қаққан, беті бері қарау*) жатады». (Ғ.Қалиев, 334-б.). Сонда, тұрақты тіркестер – түйдекті тіркестің бір түрі болып табылады да, мағынасы жағынан ауыспалы, құрамы жағынан тұрақты, қызметі жағынан сөз тіркесінің бір ғана сынары болатын сөздер тобы болып есептеледі.

Сөз тіркесіне талдауда еркін тіркес негізге алынады. Өйткені, сырттай қарағанда түйдекті тіркес те, тұрақты тіркес те еркін тіркеске ұқсағанымен, олар тобымен бір ғана мағынаға ие болады да, бір ғана сөз орнына жүреді, сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқарады, басқа сөздермен еркін тіркестің бір сынары ретінде тіркеседі. Екіншіден, сөздердің байланысу тәсілдерін (жолдарын) – *аналитикалық* және *синтетикалық* тәсілдерді білу қажет. Аналитикалық тәсілге сөздердің интонация, орын тәртібі, шылаулар арқылы байланысы жатса, синтетикалық тәсілге сөздердің өзара жалғаулар (септік, тәуелдік, жіктік және көптік) арқылы байланысуы жатады. Үшіншіден, сөздердің байланысу түрлерін (формаларын – қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу) және олардың жасалу жолдары мен тәсілдерін меңгеріп алған орынды.

Сондай-ақ, әрбір тіркескен екі сөздің бірі бағыныңқы, бірі басынқы сыңар болуымен бірге, басынқы сыңарының есім не етістік болуына қарай «есімді сөз тіркесі» және «етістікті сөз тіркесі» болып аталатынын, бағыныңқысының ыңғайына қарай «предикаттық қатынас», «анықтауыштық қатынас», «толықтауыштық қатынас» және «пысықтауыштық қатынас» құрайтынын да білу орынды болады.

Тағы бір ескеретін жай – сөйлем мүшелері мен сөз тіркесі сыңарлары үнемі сәйкес келіп, бірдей бола бермейді. Мысалы, сөйлем ішіндегі бір сөйлем мүшесі бірнеше сөз тіркесінен тұратын күрделі мүше (оралымдар) болуы да мүмкін. Сондықтан, сөз тіркесінде тек сөздердің лексикалық мағынасы ыңғайында сәйкес келіп тіркесуі ескеріледі. Әрине, сөз тіркесінің сыңарлары да күрделі құрылымда болуы әбден мүмкін. Мұндайда ол сөздердің бір ғана лексикалық мағынада қолда-

нылуы (күрделі сөздер, күрделі атаулар, тұрақты тіркестер, кейде осы мағынадағы мақал-мәтелдер) есте болуы қажет.

Соңғы кездерде мектеп бітірушілердің басым көпшілігі сөз тіркесіне талдау жағынан шорқақ келетіні байқалып жүр. Осыған байланысты, сөз тіркесінің байланысу түрлері мен тәсілдері жөнінде қысқаша мәлімет бере кеткенді жөн көрдік.

Қиысу – бастауыш пен баяндауыштың жақтық, сандық жағынан сәйкес келіні байланысуы (Мектеп грамматикаларында атау тұлғада тұрған бастауыш сөздің, жіктік жалғауындағы баяндауыш сөзбен жақтық, сандық жағынан мағыналық сәйкестікте келіп тіркесуі ескерілгендіктен, оларды сөздердің байланысу түрлерінің біріне жатқызады. Сондай-ақ, ғылыми еңбектерде бұл тіркестерді сөйлемнің ең кіші құрылымдық түрі (жалаң сөйлем) ретінде де қарайды. Себебі, біріншіден, мұнда басыңқылық қызметті соңғы сыңар емес, алғашқы бастауыш болып тұрған сыңар атқарады. Екіншіден, бұл екі сөздің тіркесі бастауыш-баяндауыштық – предикаттық – қатынас құрап, сөйлем бола алады. Сондықтан, сөз тіркесінің бұл түрін сөйлем синтаксисінде қарастырады. – Ж.С.). Қиысу екі түрлі тәсілмен жасалады: жалғау арқылы және интонация арқылы.

Матасу – ілік септікті сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің байланысуы, жалғау арқылы жасалады, анықтауыштық қатынас құрайды.

Меңгеру – барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септікті сөздердің басқа сөздермен байланысы, ол септік жалғаулары және шылау арқылы жүзеге асады, толықтауыштық және пысықтауыштық қатынас құрайды.

Қабысу – сөздердің өзара ешбір жалғаусыз (түбір күйінде), іргелес тұрып байланысуы, орын тәртібі арқылы жасалады, анықтауыштық және пысықтауыштық қатынас құрайды.

Жанасу – сөздердің ешбір жалғаусыз алшақ тұрып (арасына сөз салып) байланысуы, орын тәртібі арқылы жасалады. (Соңғы екі байланыс түрін ғылыми еңбектерде онша ажырата бермей, «қабысу» деген бір ғана терминмен атау кездеседі), пысықтауыштық қатынас құрайды.

Есімді тіркестер қиыса, матаса, меңгеріле, қабыса байланысады да, етістікті тіркестер қиыса, меңгеріле, қабыса байланысады.

Сөз тіркесіне талдау кезінде әр сөздің сөйлемдегі мүшелік қызметі емес, толық мағыналы сөздердің өзара мағыналық сәйкестігі негізіндегі байланысы ескерілетіндіктен, сөйлем басындағы алғашқы сөздің келесі сөзбен мағыналық байланысынан бастап талдау жүргізіледі. Алдымен әр дара, күрделі сөздерді, тұрақты сөз тіркестерін жеке-жеке санмен белгілеп, оны сөздің жанына немесе төбесіне жазып алған

дұрыс болады. Бұл бір сөйлем ішінде қанша сөз (сөзтұлға, ал сөзтұлға дара да, күрделі де болады) бар екенін біліп алу үшін қажет. Бұлай етпеген жағдайда оқушының қай сөзбен қай сөзді байланыстыру қажеттігін бірден табуы қиын болады.

Сөйлем талдау үлгісі мынадай болады. **1-мысал:** *Биік(1) төсек жанында(2) дөңгелек(3) столға(4) шынтақтан(5), оңаша гана(6) отырған(7) Абайға(8) есіктен(9) кірген(10) самал да(11) жайлы(12) (М. Әуезов).*

1. *биік* → *төсек*: бағыныңқысы – *биік*, басыңқысы – *төсек*; есімді тіркес (сын → зат); байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы, іргелес; байланысу түрі – қабысу, анықтауыштық қатынас;

2. *төсек жанында* → *отырған*: бағыныңқысы – *төсек жанында*, басыңқысы – *отырған*; етістікті тіркес (зат → етістік); байланысу тәсілі – жалғау арқылы (жатыс септік); байланысу түрі – меңгеру, пысықтауыштық қатынас (мекен);

3. *дөңгелек* → *стол*: бағыныңқысы – *дөңгелек*, басыңқысы – *стол*; есімді тіркес (сын → зат); байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы, іргелес; байланысу түрі – қабысу; анықтауыштық қатынас;

4. *столға* → *шынтақтан*: бағыныңқысы – *столға*, басыңқысы – *шынтақтан*; етістікті тіркес (зат → етістік); байланысу тәсілі – жалғау арқылы (барыс септік); байланысу түрі – меңгеру; толықтауыштық қатынас;

5,6. *шынтақтан, оңаша отырған*: бағыныңқысы – *шынтақтан, оңаша*, басыңқысы – *отырған*; етістікті тіркес (етістік, үстеу → етістік); байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы, іргелес; байланысу түрі – қабысу; пысықтауыштық қатынас (қимыл-сын);

7. *отырған Абай*: бағыныңқысы – *отырған*, басыңқысы – *Абай*; есімді тіркес (етістік → зат); байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы, іргелес; байланысу түрі – қабысу; анықтауыштық қатынас;

8. *Абайға жайлы*: бағыныңқысы – *Абайға*, басыңқысы – *жайлы*; есімді тіркес (зат → сын); байланысу тәсілі – жалғау арқылы (барыс септік); байланысу түрі – меңгеру; толықтауыштық қатынас;

9. *есіктен кірген*: бағыныңқысы – *есіктен*, басыңқысы – *кірген*; етістікті тіркес (зат → етістік); байланысу тәсілі – жалғау арқылы (шығыс септік); байланысу түрі – меңгеру; толықтауыштық қатынас;

10. *кірген самал*: бағыныңқысы – *кірген*, басыңқысы – *самал*; есімді тіркес (етістік → зат); байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы, іргелес; байланысу түрі – қабысу; анықтауыштық қатынас;

11. *самал да жайлы*: басыңқысы – *самал да*, бағыныңқысы – *жайлы*; есімді тіркес (зат → сын); байланысу тәсілі – жалғау арқылы (атау септік және тәуелдік жалғауының III жағы); байланысу түрі – қиысу; предикаттық (бастауыш-баяндауыштық) қатынас.

Осы талдау ішінде кездескен мынадай екі нәрсеге назар аударма кетуді жөн көрдік: 1) *төсек жаны* тіркесін түйдекті тіркес ретінде алып отырмыз. Себебі, ғылымда *жаны, қасы, маңы, іші, тысы, сырты, арасы, басы, т.б.* тек тәуелдік жалғауында келіп, ілік жалғаулы сөзге тіркесіп қана қолданылатын бір топ сөздерді «көмекші есімдер» деп атау тұрақталған. Көмекші есімдер жөнінде «Қазақ грамматикасында» (2002) мынадай пікір айтылған: «Көмекші есімдер де зат есім сияқты нақтылы бір ұғымның аты, атауышы болатын сөздер. Бірақ біздің түсінігіміздегі кәдімгі зат есімдерден олардың айырмашылығы мағынасы дерексіз болып келеді және семантикалық тұрғыдан алғанда, нақтылы бір ұғымды өзінен бұрын тұрған есім сөзге тіркесу арқылы, соның шылауында айтылу арқылы ғана көрсете алады...» (449-б.). 2) Сөйлем ішіндегі шылаулар – *ғана, да* – де-меуліктер болғандықтан, сөздерді байланыстыруға қатысы жоқ, сондықтан оларды талдаудан тыс қалдырса да, не бағыныңқы сыңарға тіркестіре қараса да болады. Одан келетін өзгеріс жоқ.

Өтілген тілдік заңдылықтарды тезірек есте қалдыру және жазуды ықшамдап, уақытты үнемдеу мақсатында жоғарыдағы толық мағыналы әр сөздің жанына қойылған сандарды және қысқартуларды (сөздердің басқы әріптерін не буындарын) пайдалануға болады. Талдау кезінде қолданылатын ұғымдардың толық атауларын мынадай түрде қысқартып қолдануға болатынын білім алушыларға алдын-ала ескертіп қоюға да болады: **бс** – басынқы, **бғ** – бағыныңқы, **ес.т.** – есімді тіркес, **ет.т.** – етістікті тіркес, **о.т.(ірг./ал)** – орын тәртібі (іргелес/алшақ) арқылы байланыс, **ж.(а.с.)** – жалғау(атау септігі) арқылы байланыс, **ж.ж.3** – жіктік жалғауының 3-жағы, **т.ж.3** – тәуелдік жалғауының 3-жағы, **қб** – қабысу, **жн** – жанасу, **м** – меңгеру, **мт** – матасу, **қс** – қиысу, **а.қ.** – анықтауыштық қатынас, **б-б.қ.** – бастауыш-баяндауыштық қатынас, **т.қ.** – толықтауыштық қатынас, **п.қ.** – пысықтауыштық қатынас т.б.

Жоғарыдағы сөйлемді «ықшам талдауға» салып көрейік:

1 → 2 – ес.т., о.т.(ірг.), қб., а.қ.;

2 → 7 – ет.т., ж.(ж.с.), м., п.қ.;

3 → 4 – ес.т., о.т.(ірг.), қб., а.қ.;

4 → 5 – ет.т., ж.(б.с.), м., т.қ.;

5,6 → 7 – ет.т., о.т.(ірг.), қб., п.қ.;

7 → 8 – ес.т., о.т.(ірг.), қб., а.қ.;

8 → 12 – ес.т., ж.(б.с.), м., б-б.қ.;

9 → 10 – ет.т., ж.(ш.с.), м., т.қ.;

10 → 11 – ес.т., о.т.(ірг.), қб., а.қ.;

11 → 12 – ес.т., ж.(а.с.) + ж.ж.3, қс., б-б.қ.

2-мысал: *Қарағандының(1) қары(2) биыл(3) бұлқан-талқан(4) күрт(5) еріп еді(6) (Ғ.Мүсірепов).*

- 1 → 2 – ес.т., ж.(іл.с.)+т.ж.3, а.қ.;
2 → 6 – ет.т., ж.(а.с.) + ж.ж.3, қс., б-б.қ.;
3 → 6 – ет.т., о.т.(ал.), жн., п.қ.;
4 → 6 – ет.т., о.т.(ал.), жн., п.қ.;
5 → 6 – ет.т., о.т.(ірг.), қб., п.қ.

3-мысал: *Ноянның екінші аты – «басқарма» (Қ.Сәрсекеев).*

1. **Ноянның аты:** бағыныңқысы – *Ноянның*, басынқысы – *аты*, есімді тіркес, байланыс тәсілі – жалғау арқылы (ілік септік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің тіркесі), байланыс түрі – матасу, анықтауыштық қатынас;

2. **екінші аты:** бғ – екінші, бс – аты, ес.т., о.т.(ірг.), қб, а.қ.;

3. **аты – «басқарма»:** бғ – «басқарма», бс – аты, ес.т., инт, қс., б-б.қ.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Сөз тіркесіне ұқсас тіркестердің қандай түрін білесіздер?
2. Есімді және етістікті тіркестер жөнінде не білесіз?
3. Сөз тіркесінің байланысу тәсілдері қандай?
4. Сөз тіркесінің байланысу формалары қандай?
5. Сөз тіркесі болу үшін қандай шарттар болу керек?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Мәтін ішіндегі сөз тіркестерін анықтап, жасалу тәсілдерін түсіндіріңіздер.

Не болғанын білмеді. Былай шыға қасқа дөненге қамшы басты кеп. Ұшқыр дөнен ышқына шауып жүйткіп берді. Көп жьыласа керек. Неге екенін білмейді. Кебе бастаған көз жасының жолақтары бетін айқыш-ұйқыш жыбырлатып барады. Қолының сыртымен көзін уқалап тұр.

2-тапсырма. Төмендегі тіркес сөздердің сөз тіркесінің қай түріне жататынын анықтаңыз.

Жарық бөлме, су жүрек, жиырма бес, көк ала, су жаңа машина, жүрек жұтқан жігіт, қызыл ала көйлек, келе жатыр, жүгіріп бара жатыр.

3-тапсырма. Сөйлемдердегі жалғау арқылы байланысқан сөздерді талдаңыз.

Бұл үйдің бар жанына қадірлі көрінген қонақ Дәт болатын. Дәт әуелі Мағаш, Әбсеметке қайырлы болсын айтты. Торы жорға аттың жеңісін, бәйгесін құттықтады. Сөйте бере Мағашқа қасындағы жолдасын мәлім етті.

– Мынау – менің жолдасым...

4-тапсырма. Мәтіннен меңгеріле байланысқан тіркестерді тауып, жасалуы жолына талдау жасаңыз.

Сапар сөзін бітірді де, суызған шайын жұта салды. Байбол қолын қойнына тығып жіберіп, қолтық қалтадан ескі шүберек алып шықты. Шүберектің ішінен дөңгелек мөрдің жұқа резинкасын шығарды. Оны әуелі түкірікпен, оған жарымаған соң, тілімен жалап, сия қарындашты езді де, ақ қағазға баса берді.

5-тапсырма. Берілген сөздерді пайдаланып, мағыналық әрі тұлғалық үйлесімі бар сөз тіркесін жасаңыз және олардың қалай байланысып тұрғанын түсіндіріңіз.

Жүрек, биік, шынар, көк, табиғи, космос, ардақтау, ұлы, ер, сайлау, сыйлы, сыйымды, қиын, тың, даңқ, қизаш қас, бұлаң құйрық, ақ төбел.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Ол өз еркінен тыс көрші үйдің терезесіне көз жіберді. Бір заматта бұған тұспа-тұс балконның есігі ашылып, тысқа жап-жас келіншек шықты. Ұйқысын аша алмай ұзақ есінеп, аппақ білектерін басынан асыра керілді. Келіншектің екі бөлмелі үйде жалғыз тұратынын Әбдірасыл осы соңғы күндері ғана байқап жүр. Байқағанда, сырттай торуылдап, бақылаған бұл жоқ, келіншектің өзі көлбендеп көзге жиі түседі... Жалғыз тұратын болған соң кімнен именсін, жас әйел өз үйінде қалай болса солай, кейде іш көйлекпен, кейде тіпті пляж формасында да жүре береді. Көлденең көзде жазық жоқ, соның бәрі шам жарығында қарсы жакка ап-анық көрініп тұрады. Не сиқыры барын кім білсін, , әйтеуір, сол бір қымбат люстра жанатын тап-тұйнақтай таза бөлмеден бұл әрқашан жанға жайлы бір жылы леп сезгендей болады. Сол жакка көз қиығы түсе берген Әбдірасыл өзінен-өзі қуыстанып, ішке кіреді... (Қ.Жұмаділов)

2) Шашубайдың жаны мұрнының ұшына келді. Құлдырап ойдағы ауылға, қырдағы ауылға шапты. Құлдырап аудан асып кетті. Көрінгеннен машина, трактор сұрап, тапқан затын үйіне жеткізу де бір әуре.

Олай-бұлай жеті күн жүгіргенде Шашубайдың ши қалпағының маңдайы желкесіне қарап, ала шалбардың екі балағы бірдей қонышынның сыртына шығып кетті.

Қолы босаса-ақ балаларын әңгімеге қарық қылып, өтіп бара жатқандардан насыбай сұрап, екі аяқтың балшығын кезек-кезек сілкіп тұрып, кергіп сөйлесетін күндер адыра қалды. Ауданнан титықтап шаршап бір есік, бір терезе алып келген күні қараүйдің дәл есігінің ауызында шай ішіп отырып қалғып кетіп, әйелі төрге сүйреп апарып жатқызыпты. Оны өзі де білмейді... (Т.Нұрмағамбетов)

3) Осындай бір серпілістен кейін бойы сергіп, жан сарайы жуған шәйідей ашылып, нөсерден кейінгі аспандай тазарып қалатыны бар. Осындай бір серпілістен кейін өнге жұртпен де ара қатынасы жай-

ма-шуақ калыпқа түсіп, оқушылармен де шығарға жаны ғана бөлек болып, тіл табысып қалатыны бар.

Бұның сабақтарын шәкірттері өліп-өшіп тындайтынын өзі біледі. Орта мектеп тәмәмдаған соң тарихшы боламыз деп шетінен құлшынып жүрсе, көңілің қалай қош болмас!

Осындай бір серпілістен кейін табиғат пен Андрейдің «арасы» жымдаса қабысып жарастық табатын. Ондай кезде күн болса күлімдеп тұрады, ай болса маужырап тұрады, аяз болса шыңылтыр таза болады, өмірге деген құштарлық арта түседі, бөлмесін де жұтындырып қояды... (Ә.Тарази).

Әдебиеттер:

1. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – А., 1997.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А., 2003.
4. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
5. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Оқу құралы. – А., 2012.
6. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

2. Жай сөйлем синтаксисіне қатысты талдаулар.

2.1 Жай сөйлемді құрылымдық ерекшеліктеріне қарай талдау.

Сөйлемді зерттеуші ғалымдар оның құрылымын үш түрлі бағытта қарастырады: 1-ден, сөйлем қандай да бір хабардың тұтас мазмұнын құрайды, ал мазмұн (немесе сөйлем мағынасы) алдымен ойда қорытылады, сондықтан сөйлем білдіретін ой мазмұнының (мағынаның) өзіндік құрылымы болады, ол құрылым ой бөліктерін атап көрсететін логикалық мүшелердің (субъекті, объекті, предикат, атрибут) өзара қатынасынан тұрады және бұл мүшелер сөйлемнің грамматикалық мүшелерімен бірде сәйкес келсе, бірде сәйкес келмейді (бұл сөйлемнің логикалық, мағыналық немесе семантикалық құрылымы деп аталады); 2-ден, сөйлем адамдар арасында қарым-қатынас құралы қызметін (коммуникативтік қызмет) атқаратындықтан, белгілі бір хабардың көрінісі болып табылады. Сондықтан, оның құрылымы екі-ақ мүшеден : 1) хабарға негіз болатын ойдың тақырыбы, қазығы – темасы, 2) тақырыпқа байланысты жеткізілетін жаңа хабарды баяндайтын бөлік – рема (мұны сөйлемнің коммуникативтік құрылымы деп атайды); 3-ден, сөйлем ойды сыртқа шығаратын синтаксистік бірліктердің, яғни сөйлем мүшелерінің (бастауыш баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) өзара қатынасынан тұрады (мұны сөйлемнің грамматикалық құрылымы деп атайды). Міне, осы үш бағыт қазіргі сөйлемдерді талдауға да негіз болып жүр.

Сөйлем түрлеріне талдау дәстүр бойынша олардың үш түрлі принцип негізінде топтастырылуына сай жүргізіледі: 1) сөйлемнің мағынасына немесе айтылу мақсатына қарай (О.Төлегенов) түрлері: *хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті*; 2) құрылысына қарай түрлері: *жақты, жақсыз, толымды, толымсыз, жалаң, жайылма, атаулы* сөйлемдер; 3) құрамына қарай түрлері: *жай, күрделенген және құрамалас (салалас, сабақтас, аралас)*. Бұлар біздің осы күнге дейінгі оқулықтарымызда беріліп келе жатқан топтастыру және жіктеу түрлері. Бұл топтастырудың ішіндегі сөйлем мағынасына немесе айтылу мақсатына қарай түрлері жөніндегі көзқарастар мен пікірлер қазіргі кезде біршама қалыптасқан, тұрақтаған деуге болады. Сондықтан бұл жөнінде арнайы талдау түрін бермей-ақ, синтаксистік әдебиеттердегі теориялық мәселелерді біліп алуды ұсына отырып, талдауға байланысты кей мәліметтің тыныс белгілеріне талдау барысында айтылатынын еске саламыз.

Ал, 2-түріндегі сөйлем түрлерін топтастыруда негізге алынатын межелер (критерийлер) мен олардың өзіндік белгілерін нақты айқындауда әлі де болса даулы мәселелер жеткілікті. Бір ғана мысал келтірейік. Сөйлемді «жақты», «жақсыз» деп ажыратуда бастауыштың (яғни грамматикалық бас мүшенің) бар-жоқтығы межеге алынып кел-

гені белгілі. Профессор М.Балақаевтің өзі бір кезде «жақсыз» деп аталатын сөйлемнің өзінде логикалық тұрғыда жақ (субъект) бар екенін әлдеқашан ескерте отырып, тек грамматикалық бастауышы жоқ, оны табуға да, қоюға да болмайтын ерекшелігіне сай анықтама берген болатын. Ал «жақты» сөйлемдер тек бастауышы бар, жоқ болғанның өзінде баяндауышқа қарай оны қоюға болатын сөйлемдер ретінде танылып келеді. Бірақ, 50-60 жылдардан бері «белгісіз жақты» және «жалпылама жақты» деп аталатын бастауышсыз жақты сөйлемдер бар екені анықталып, бұл пікір академиялық грамматикалардан орын алды. Міне, осындай қайшылықтар сөйлемнің құрылымдық ерекшелігіне қарай (құрамына қарай) топтастырылуын қайта қарауды қажет етті. Бұл мәселелер тіл ғылымында сөз де болды (К.Аханов, О.Төлегенов т.б.), бірақ оқулықтарға айтарлықтай нақты өзгерістер енген жоқ. Осыған байланысты біз (О.Төлегеновтің жіктеуін басшылыққа ала отырып) өз көзқарасымыз бойынша талдау түрін ұсынамыз:

1) Ең адымен, сөйлем – мүшеленетін және мүшеленбейтін сөйлемдер деген екі үлкен топқа жіктеледі. Өйткені қазіргі кезде тілімізде синтаксистік мүшелеуге келмейтін, бірақ логикалық құрылымы (мазмұны) жағынан белгілі бір пікірді білдіретін сөйлемдер ретінде қарастыруға болатын құрылымдар бар екені анықталып отыр;

2) Мүшеленетін сөйлемдердің өзі: а) грамматикалық бас мүшелердің қатысына қарай – екі негізді (екі құрамды, екі бас мүшелі), бір негізді (бір құрамды, бір бас мүшелі); ә) субъект-жақтың қатысына қарай – екі негізді сөйлемдер: нақты жақты, жалпылама жақты, жақсыз боп бөлінсе, бір негізді сөйлемдер: белгілі жақты, жалпылама жақты, белгісіз жақты, жанама жақты, жақсыз сөйлемдер; б) грамматикалық сөйлем мүшелерінің қатысына қарай: жалаң, жайылма, ықшамдалған (парцеляцияланған) сөйлемдер; в) сөйлемнің жалпы мағынасына (ойға) қажетті мүшелердің қатысына (предикативтік, атрибутивтік, объектілік) қарай: толымды, толымсыз;

3) мүшеленбейтін сөйлемдер – а) атаулы. ә) сөз-сөйлемдер деп жіктеледі.

Енді осы сөйлем түрлеріне қысқаша анықтама-түсінік беріп, мысалдар келтіре кетейік.

1) **Екі негізді** (екі бас мүшелі) сөйлем деп бастауыш пен баяндауыштың предикативтік қатынасына негізделіп, бас мүшелері нақты, айқын берілген сөйлемдерді айтағыны бұрыннан белгілі. Бұған мына сөйлем түрлері енеді:

а) нақты жақты сөйлем (бастауышы 1,2,3-жақтық есімдіктермен берілген және өз бетінше қимыл-әрекет жасап өніп, өсе алатын жанды заттар мен қозғалысқа түскен жансыз заттар болатын сөйлемдер): *Мәңке мен Төлеу ау қарап қайтты (Ә.Нұрпейісов). – Екеуіміз оңаша*

сөйлесерміз (З.Шашкин). Тура сөзде айып жоқ (М.Әуезов) т.б.

б) жақсыз сөйлем (іс-әрекет иесі айтылмай, іс-әрекет объектісі бастауыш бастауыш қызметін атқаратын ырықсыз етіс тұлғасы арқылы жасалған сөйлемдер): Шөп шабылды. Қоңырау соғылды. Ата-аналар жиналысқа шақырылды т.б.

ә) жалпылама жақты сөйлем (мағынасы жалпылық болғанымен, бастауышы айқын берілетін контекске қатысты сөйлем): *Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзінен қалар дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек не едің? (Абай).*

2) Бір негізді (бір бас мүшелі) сөйлемдер деп бір ғана бас мүше – баяндауыштың негізінде жасалып, сөйлемнің жалпы мағынасы грамматикалық бастауыш мүшенің болуын қажет етпейтін сөйлем түрлерін айтамыз. Олар: а) белгілі жақты сөйлем (бастауышсыз айтылған, жақтық мәні баяндауыш мүше құрамындағы 1,2-жақтық жалғаулар арқылы берілген сөйлемдер): - *Не деп тұрсың. Алжығанбысың?.. (М.Әуезов).* - *Не айтам? Ойланайын... Қабырғаммен кенесейін (Е. Домбаев);*

ә) жалпылама жақты сөйлем (бастауышсыз айтылған, жақтық мән 2-жақтағы, ішінара 1,3-жақтағы жіктік жалғауының ауыспалы түрде, үш жаққа бірдей жалпылық мәні арқылы берілген сөйлемдер): - *Мәңгі жасайтындай алысасың, жұлысасың... Дүниеге не үшін келдің, не үшін кеттің? (Д.Исабеков).* *Айтпас жерде тіліңді тарт (мақал);*

б) белгісіз жақты сөйлем (бастауышсыз айтылған, жақтық мән 3-жақтағы ауыспалы белгісіздік жақтық мәні арқылы берілген сөйлемдер): *Анамен алыспайды да, атыспайды да. (Ғ.Мүсірепов);* - *Ойбай-ау тонап кетті ғой, тонап!.. (Д.Исабеков).*

в) жанама жақты сөйлем (бұрынғы “жақсыз” сөйлемдердің жақтық мәні септік жалғаулы сөздермен берілген түрі): *Менің ешкімді сүйгім келмейді (Д.Исабеков).* *Маған үйге соға кету керек (Д.Исабеков).*

г) жақсыз сөйлем (бұған бұрынғы «жақсыз» сөйлемнің ешбір жаққа қатыссыз айтылған түрі жатады): *...Бізде пысықтарға көп көңіл бөлінеді (С.Досанов).* *Хат жазуға тиым салынған (Д.Исабеков).*

Бір және екі негізді сөйлемдердің қай-қайсысы да **толымды** және **толымсыз** бола алады. Толымсыздық бір негізді сөйлемдерде тұрлаусыз мүшелердің, әсіресе толықтауыштың түсірілуімен байланысты байқалса, екі негізді сөйлемдерде кез келген сөйлем мүшесінің түсірілуінен көрінеді. Екі сөйлем түрі де **жалаң** және **жайылма** құрылымда бола береді.

3. Мүшеленбейтін сөйлемдер – грамматикалық жағынан мүше-луге келмейтін жеке тұрып сөйлемдік мағынаға ие бола алмайтын, тек контекстік ыңғайда мағынаға ие болатын сөздер мен сөз тіркестерінен тұратын сөйлемдер. Оның мынадай түрлері бар:

а) атаулы сөйлемдер (контекст басында келетін атау есім сөздер мен сөз тіркестері): *Ауыл. Үй саны жиырма шақты (Б.Майлин).*

ә) ықшамдалған сөйлемдер (парцеляция) (контекст соңынан келіп, алдыңғы сөйлемдегі ойды айқындай түсу үшін қолданылатын сөйлем түрі): *Желіден аулағырақ аударайық... **Былайырақ!** (Ғ.Мүсірепов). – Қайда барамын? – деді Ваня. – **Кейінгі жаққа! Батарейға!** (В.Катаев).*

б) экспрессивті-эмоциональдық лепті (вокативті) сөйлемдер (адамның көңіл-күйін білдіретін, одағай, қаратпа, мақұлдау, жоққа шығару т.б. мәндерді білдіретін жеке сөздерден тұратын сөйлемдер): *– **Ассалаумәлікім, Абай аға!** – деді (М.Әуезов). **Мәссаған! Жоқ, жолдас, жарамайды...** (М.Шонбаев).*

Енді сөйлем түрлеріне талдаудың бірнеше түрін берейік. *Қайырбаев бұл сөзді зор мақтанышпен айтады.* – жай сөйлем, екі негізді, нақты-жақты, толымды, жайылма сөйлем.

Тас көмір зауытында да жерді құдықша тесіп, «Шаң» қазады. Оған тақтай қыып шегендеп тастайды. Алғашқы сөйлем: құрмалас, екі сынары да бір негізді, мағыналық жағынан екеуі де белгісіз жақты, бірінші сынары толымды, жайылма, екіншісі – жалан. Екінші сөйлем: жай сөйлем, бір негізді, белгісіз жақты, толымды, жайылма сөйлем.

Келесі күні талан-таражға түскен тұқымдық астықты қайта жинауға кірісіді – жай сөйлем, бір негізді, белгісіз жақты, толымды, жайылма.

– *Тезірек балаларды жеткізу керек екен ғой...*

– *Я, тезірек әкелу керек...* (А.Макаренко).

1-сөйлем: жай сөйлем, бір негізді, жақсыз, толымды, жайылма.

2-сөйлем: «Я» – мақұлдау мәнді мүшеленбейтін сөйлем (өйткені бұл сөз өзінен кейінгі сөйлем айтылмаса да, сол сөйлем беретін мағынаны білдіреді), соңғы сынары (қайталанған сөйлем) – бір негізді, жақсыз, толымсыз, жайылма.

Сөйлем құрылысына қарай жай, **күрделенген** және құрмалас болып бөлінетіні жоғарыда аталған. Жай сөйлем жоғарыдағыша талданады. Ал «күрделенген сөйлем» термині өткен ғасырдың жетпісінші жылдарынан бері қарай профессор Қ.Есенов арқылы қазақ тіл білімінде қолданылып, жай сөйлемдер мен құрмаластардан өзгеше сөйлем түрлері ретінде қарастырылып келеді. Бұл бағытта осы сөйлем түрлеріне қатысты бірнеше диссертациялар қорғалды. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» арнайы сөйлем бір түрі ретінде енгізілді. Сондықтан, мектеп грамматикаларына әзірше ендіріле қоймаған (жақын кезеңдерде енгізілер деген үміт бар) бұл сөйлем түрлері жөнінде қосымша айта кеткен орынды болады. Профессор Қ.Есеновтің айтуынша, жай сөйлемнің күрделенуінің іштей бірнеше

түрге бөлінетіп екі жолы бар: 1) айқындауыштық қосалқы сөйлемдер арқылы; 2) синтаксистік оралымдар арқылы.

Онашаланған айқындауыштық қосалқы сөйлемдер қатарына ғалым белгілі бір сөйлем мүшесін айқындап, сол арқылы айтылар ойды толықтырып, нақтылап тұратын, қосалқы ғана мәні бар сөйлем не сөйлемге ұқсас конструкцияларды – онашаланған айқындауыш сөйлем, қыстырма сөйлем, қыстырынды сөйлем және бірыңғай мүшелі сөйлемдерді жатқызады. Мұндай сөйлемдердің өзін іштей қай сөйлем мүшесін анықтап тұруына қарай бастауышты айқындайтын, баяндауышты айқындайтын, толықтауышты айқындайтын т.б. деп жіктеп көрсетеді. Енді осыларға бір-бір мысалдан келтіріп көрейік:

1) *Жас ет. үйіткен қойдың еті болған да, мына табаққа тағы да өзгеше дәм бітіріп нәр берді (М.Әуезов).* Сөйлемдегі бастауышты (ет) одан кейін келіп тұрған асты сызылған онашаланған сөйлем айқындап, сөйлемді мағыналық жағынан күрделендіріп тұр.

2) *Қыстауымыз – Шу өзенінің томенгі жағындағы Қамқалы (Қазір мойынқұм орналасқан жер) (Т.Кәкішев «Қызыл сұңқар»).* Сөйлемдегі баяндауышты (Қамқалы) жақшаның ішіндегі асты сызылған сөйлем айқындап тұр.

3) *Шынында да Сәкен осындай кітаптарды бір танысы арқылы «қалалық кітапханадан» алып көп оқитын (Бұл кітаптар семинария кітапханасынан бізге берілмейтін) (Т.Кәкішев «Қызыл сұңқар»).* Сөйлем соңындағы жақшаға алынған онашаланған сөйлем толықтауыш мүшені (кітаптарды) айқындау арқылы сөйлемді күрделендіріп тұр.

4) *Кәлен... самауыр құйып отырған жас келіншектің (Алдабергелінің былтыр үйленген үшінші әйелінің) жанына, тері тулаққа тізе бүкті (Ә.Нұрпейісов).* Мұнда онашаланған сөйлем анықтауышты (келіншектің) айқындап тұрғаны айдан анық.

5) *Надандықты қазір мына ауылда, мына уезде отырып та, жоюға мүмкіндік мол (Х.Есенжанов).* Бұл сөйлемде пысықтауыш мүше айқындалған.

Қыстырма сөйлемдер арқылы күрделенген жай сөйлемдердің ерекшеліктері мынада: «...қыстырма сөйлем негізгі сөйлемнің ыңғайына қарай айтылып, айтушының түрліше көзқарасын, ықылас-тілегін білдіріп тұрады... Бұл сөйлемнің мазмұнын күрделендіріп, құрылысын аумақты қыла түседі. Осыдан барып сөйлемнің ішінен тағы да бір «сөйлем» бөлініп жатқандай болады. Алайда, соңғы «сөйлем негізгі сөйлемнің модалдық қатынасын білдіруші ғана.» [6,33-34]. Сырттай қарағанда сабақтасқа ұқсас болғанымен, аталған ерекшелігіне қарай, осындай сөйлемдер күрделенген жай сөйлем қатарына жатады. Қыстырма сөйлемдер әртүрлі жолдармен жасала береді. Бірнеше мысал келтірейік: – *Жоқ, шынын айтсам,*

маған олда аз еді (Б.Бұлқышев). Алдын ала айта кетуіміз қажет, Сәкен көркем прозада поэзиядағыдай шебер болмады (Т.Кәкішев «Қызыл сұңқар»). Шоқанның келуіне байланысты, бұл жағаға іші жасаулы бірнеше ақ үй тігілді (С.Мұқанов). **Кітаптың қызығына түскендіктен бе, немесе әкесін күткендіктен бе, оның отырысы бұл жолы күндегіден ұзаққа созылды (М.Иманжанов).** Осы сөйлемдердегі қарамен терілген қыстырма сөйлемдердің әртүрлі тәсілдермен жасалуына байланысты, олардың сөйлемге қосар мағыналары да әр басқа. 1-сөйлемдегі қыстырма шартты рай тұлғалы болып келіп, сөйлеушінің өз ой-пікірін білдіретін модалдық мән қосып тұр. Ал 2-сөйлемнің баяндауышы етістікке модаль сөздің тіркесуі арқылы жасалып, сөйлеушінің бір нәрсеге көзі жеткенін, сенімін білдіретін мән қосып тұр. Қалған сөйлемдердің де осындай ерекшеліктері байқалады. Сондықтан сөйлем түрлеріне талдау кезінде, біріншіден, күрделенген сөйлем мен құрмалас сөйлемді ажырата білу қажет, екіншіден, күрделенген сөйлемнің жасалу жолдары мен соған сай мағыналық ерекшеліктерін де ажырата білу қажет.

Күрделенген сөйлемдердің келесі бір түрі – **қыстырынды сөйлемдер** арқылы жасалатын түрі. Қыстырынды сөйлемдер де қыстырма сөйлемдердің ерекше түрі. Оның ерекшелігі – тұтас сөйлемге немесе сөйлем ішіндегі бір сөзге сөйлеушінің көзқарасына сай түсінік, ескерту жасап кетіп отырады. «Дәлірек айтқанда, негізгі сөйлемдегі ойдың жанама түсінігі» (Қ.Есенов, 45-б.). Мұндай қыстырынды сөйлемдер – **алдынала және соңынала қыстырынды сөйлемдер** болып бөлінумен бірге, әрқайсысының бірнеше жасалу тәсілдері, қосатын мағыналары бар. Бір-екі мысал келтірейік:

Олар солай бара берсін, біз оқырманға Сатыбалды шоқындының кім екенін баяндай тұрайық (С.Мұқанов). Негізгі сөйлемнің алдында келген қыстырынды сөйлем негізгі сөйлемде жаңа бір ойдың басталатындығы туралы мән қосып тұр.

Жас патшаның бұл қылығын әлденеше саққа жүгірткен жұрт (солардың ішінде Шоқан да бар) көп талқылаудың аяғын бір пікірге әкеп тіреді (С.Мұқанов). Сөйлем ортасында келіп, жақша арқылы бөлінген қыстырынды сөйлем қосымша мәлімет беретін мән қосып тұр.

Күрделенген сөйлемнің келесі бір түрі – күрделі синтаксистік мүшелердің бірыңғайласып келуі арқылы жасалады. Мұны проф. Қ.Есенов **бірыңғай мүшелі күрделенген сөйлемдер** деп атайды. Мысалы: *Ал шешем орысқа күйеуге шыққанымен, көп жыл қазақ арасында тұрғанымен, біраз жағдайда өзбек салтын қолданатын (С.Мұқанов).*

Үйге келсе, Мұратын ермек етеді, ертеп айтып береді, ойнатады (Т.Ахтанов). Бұл сөйлем, сырттай қарағанда, салалас құрмалас сөйлем тәрізді, бірақ бірыңғай баяндауышты күрделенген сөйлем деп есептеледі.

Жоғарыда айтылғандар қосалқы айқындауышты күрделенген сөйлем түрлеріне қатысты болса, ендігі айтарымыз синтаксистік оралымдар арқылы күрделенген сөйлем түрлеріне қатысты болады.

Профессор Қ.Есенов: «Оралым дегеніміз – сөйлемдік дәрежеге жетпеген, негізгі сөйлемнің мазмұн желісін айқындаушы әр түрлі амалдық түсініктеме ретіндегі синтаксистік конструкция», – дей отырып, мұндай сөйлем түрлеріне «соңғы кездерге дейін қазақ тіл білімінде есімше, көсемше және шартты рай тұлғалары арқылы жасалған ортақ бастауышты сабақтас құрмаластар не болмаса үйірлі мүшелі сөйлемдер деп танылып келген конструкциялық топтар жататынын» ескертеді де, мұндай топтардың қызметі – «сөйлемдегі негізгі түйіннің мазмұн барысын әр түрлі сапалық, қимылдық дәрежеде саралап көрсете отырып, сөйлемдегі ойға шарт, мезгіл, амал тәріздес мән қосу болып табылады», – деп есептейді (Қ.Есенов, 65-б.). Ғалым оралымды сөйлемдерді **қабыспалы және жанаспалы оралымдар** деп екіге бөледі. Қабыспалы оралымды сөйлемге үйірлі мүшелі сөйлемдер жатқызылса, жанаспалы оралымдыға ортақ бастауышты бағыныңқылы сөйлемдер жатқызылады. Жасалу тәсіліне қарай қабыспалы оралымды сөйлемдер: 1) есім қабыспалы, 2) есімше қабыспалы деп бөлінсе, жанаспалы оралымдылар: 1) көсемше оралымды, 2) есімше оралымды, 3) шартты рай тұлғалы оралымды және 4) қимыл есімді оралымды деп бөлінеді. Енді осыларға мысалдар келтірейік: *Жидебай мен сай-саласы ағашқа толы Орда тауы мұндайлық зор апатқа ұзақ жылдардан бері ұшыран көрген жоқ болатын* (Қ.Оразалин). Бұл – есім қабыспалы оралымды күрделенген жай сөйлем. Себебі, қарамен терілген жартылай предикатты сөйлем (немесе оралым) асты сызылған бастауышқа анықтауыштық қызмет атқарып тұр.

Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай ымырт жабылғанша осында болды (М.Әуезов). Бұл – есімше қабыспалы күрделенген жай сөйлем. Қарамен терілген сөйлем тұтасымен Абай сөзіне (бастауыш) анықтауыш болып тұр. Кейде бір сөйлем ішінде бірнеше оралымдар болып, олар әр түрлі мүшені анықтайды (әсіресе, бастауыш пен толықтауышты) және олар аралас оралымды да болып келе беруі мүмкін.

Қара сақалды, ұзын, арық денелі Рахмет үйіміздің қасына атымызды тоқтатқан бізді үйінен шыға құрметпен қарсы алды (С.Мұқанов). Бұл сөйлемдегі алғашқы оралым есім қабыспалы болса, екіншісі есімше қабыспалы болып табылады.

Жоғарыда берілген теориялық мәселелер қазақ тіл біліміндегі оқулықтарға еніп үлгірмеген жаңалықтар ретінде ғана ұстаздардың назарына ұсынылып отыр. Бұл мәселелер, негізінен жоғары оқу орын-

дарында сөз болып келеді. Сондықтан енді орта мектеп көлемінде өтілетін сөйлемді дәстүрлі **грамматикалық құрылысы тұрғысынан талдауға** көшеміз.

2.2 Жай сөйлемді мүшелік құрылымына, түрлеріне қарай талдау үшін білім алушылар (оқушылар) жай сөйлемнің құрылысына қарай жақты, жақсыз, жалаң, жайылма, толымды, толымсыз, атаулы болып бөлінуінен және олардың өзіндік белгілері мен ерекшеліктерінен хабардар болуға тиіс. Сонда: 1) **жақты сөйлем** – бастауышы бар, жоқ болса, орнына қоюға болатын сөйлем; 2) **жақсыз сөйлем** – бастауышы жоқ, оны қоюға да болмайтын сөйлем; 3) **жалаң сөйлем** – бастауыш пен баяндауыштан не тек баяндауыштан ғана тұратын сөйлем; 4) **жайылма сөйлем** – тұрлаулы мүшелерден басқа тұрлаусыз мүшенің бірі қатысқан сөйлем; 5) **толымды сөйлем** – ойға қатысты мүшелері толық сөйлем; 6) **толымсыз сөйлем** – ойға қатысты мүшелері түсірілген, бірақ оның мағынасы контекст (мәнмәтін) арқылы белгілі болатын сөйлем; 7) **атаулы сөйлем** – мағынасы мәнмәтін арқылы түсінетін атауыштық мағынадағы сөзден не тіркестен тұратын сөйлем екендігі туралы алдын ала толық мәлімет берілген болады. Сөйлемнің осы аталған түрлерін ажыратуда, байқап отырғанымыздай, сөйлем мүшелері негізгі рөл атқарады.

Сөйлемді грамматикалық құрылысы тұрғысынан талдай білу үшін оның өзара **тұрлаулы және тұрлаусыз** болып топтасатын бес мүшесін (**бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, нысықтауыш**), олардың сөйлем ішіндегі тәртібін, құрамын, жасалу жолдарын (сөз таптарына қатысын, морфологиялық белгілерін), сұрақтарын, т.б. ерекшеліктерін біліп алу, сондай-ақ, сөйлем мүшелерінің орын тәртібін, күрделі мүшелер мен үйірлі мүшелердің, бірыңғай мүшелердің, анықтауыш пен айқындауыш мүшелердің, сөйлемде кездесетін оқшау сөздердің, төл сөз, төлеу сөз, автор сөзі, есім баяндауыш пен етістік баяндауыштың ерекшеліктерін және айырмашылықтарын білу қажет. Сондай-ақ, бір сөз табының әр түрлі орында әр сөз табымен тіркесуіне қарай әр түрлі мүшелік қызмет атқаруын да білген жөн. Өйткені қайсібір сөздерді бірде бір сөз табына, бірде екінші сөз табына жатқызу, оның қызметінің ауысуына (конверсияға) байланысты деген пікірлер бар. Осы құбылыстың шекарасын ашу әлі өз шешімін толық таппаған мәселе. Талдау кезінде осындай мәселелерге де назар аударып отырудың маңызы зор.

Сонымен сөйлемді сөйлем мүшелеріне талдап көрейік.

1) *Ол бұдан кейін жазу столына қайтып отыра алмады (Қ.Жұмаділов).*

отыра алмады – негізгі және көмекші етістіктен жасалған күрделі баяндауыш, сұрағы – *не істеді? қайтты?*

ол – жіктеу есімдігінен болған бастауыш, жалқы есімнің (зат есім) орнында тұр, сұрағы – *кім?*

қайтып – көсемшеден болған сын-қимыл пысықтауыш, сұрағы – *қалай?*

жазу столына – күрделі мекен пысықтауыш, сырттай қарағанда толықтауыш болуға тиіс сияқты көрінгенімен, онымен байланысатын етістіктің (отыра алмады) мағынасына сәйкес қызметі өзгерін тұр, сұрағы – *қайда?*

бұдан кейін – күрделі мезгіл пысықтауыш, сұрағы – *қашан?*

2) – *Қап! Барғанда дұрыс болатын еді, – деп Базарқұл көшенің жиегінде тұрған машинасына қарай аяңдады.*

аяңдады – баяндауыш, етістік, сұрағы – *не қылды?*

Базарқұл – бастауыш, зат есім, сұрағы – *кім?*

машинасына қарай – күрделі пысықтауыш, сұрағы – *қайда?*

көшенің жиегінде тұрған – үйірлі анықтауыш, сұрағы – *қай?*

– *Қап! Барғанда дұрыс болатын еді, – деп – үйірлі сын-қимыл пысықтауыш, сұрағы – қалай?*

Енді бір сөйлемді толығырақ талдап көрейік:

Әр үйдің алдында аңға шығып қайтқан жараяу аттар қаңтарулы тұр (М. Әуезов).

тұр – дара баяндауыш, қалып етістігі, III жақтық, нөлдік тұлғада, сұрағы – *жоқ (отыр, тұр, жатыр, жүр)* қалып етістіктері нөлдік тұлғада тұрып баяндауыш болғанда арнайы сұрақ қойылмайды, ал көмекшілік қызметте негізгі етістікке сұрақ қойылады да, қалып етістігі соған тіркесіп айтылады. Мысалы: *оқып отыр – не істеп отыр?, кетейін деп жатыр – не қылып жатыр?, жүргелі тұр – қайткелі тұр?* т.б.).

аттар – дара бастауыш, көптік жалғаулы зат есім, атау тұлғалы, сұрағы – *нелер?*

қаңтарулы – дара, қимыл-сын пысықтауыш, туынды сын есім орын тәртібіне қарай үстеудің қызметіне ауысқан, сұрағы – *қалай?*

жараяу – дара, сапалық анықтауыш, қимыл есімнен (тұйық райлы) сын есімге ауысқан, сұрағы – *қандай?*

аңға шығып қайтқан – үйірлі анықтауыш, соңғы есімше (*қайтқан*) формалы сөз бүкіл тіркестің анықтауыштық қызмет атқаруына себепші болып тұр, сұрағы – *қандай?*

әр – анықтауыш, есімше зат есіммен тіркесу барысында сын есім қызметін атқарып тұр, сұрағы – *қай?*

үйдің алдында – күрделі мекен пысықтауыш – өзара матаса байланысқан негізгі және көмекші есімнің жатыс жалғауында келуі арқылы жасалған, сұрағы – *қайда?*

Бұл сөйлемнің жалпы мағынасы мынадай логикалық мүшелердің өзара қатынасынан тұрады: мазмұнның негізін құрайтын екі мүше – объекті (*аттар* – грамматикалық бастауышқа сәйкес келін тұр) және олардың қандай қалыпта тұрғандығын білдіретін предикат (*тұр* – грамматикалық баяндауышқа сәйкес келін тұр), сонымен бірге бірі объектіні, екіншісі предикатты айқындайтын атрибуттар (қимылдық – *аңға шығып қайтқан*, сындық сапаны – *қаңтарулы* және мекенді – *әр үйдің алдында*). Сөйлемде субъекті, яғни объектінің белгілі бір қалыпта тұруына ықпал жасайтын адам (аттарды байлаушы кісі) көрсетілмеген. Өйткені сөйлеушінің мақсаты тыңдаушыға аттардың қалпын ғана жеткізу болған. Сондықтан, сөйлемнің жалпы мағынасын былай түсінуге болады: сөйлеуші белгілі бір объектінің қимылдық және сындық сипаттағы қалпын мекендік орынға сай көрсеткен. Міне, осы мазмұндағы ойды беру үшін адам өзінің ұғымында калыптасқан сөздерді автоматты түрде іріктеп, соған тән сөздердің тіркесін тіл арқылы сөйлемге айналдырады.

Енді жоғарыда аталған сөйлем түрлерін осы сөйлем мүшелерінің қатысы ыңғайында талдап көрейік.

1. *Таңшолтан өр шешенің бірі еді* – жай сөйлем, жақты сөйлем, бастауышы айқын – *Таңшолтан (кім?)*, баяндауышы күрделі – *шешенің бірі еді (кім еді?)*, өр (*қандай?*) – анықтауыш.

2. *Сыбағаны Күңкеге әкелгізіп отырғанымыз жоқ* – жай сөйлем, жақты сөйлем, бастауышы жасырын тұрған – *біз (кім?)* (оны орнына қойғаннан зиян жоқ), баяндауышы күрделі – *әкелгізіп отырғанымыз жоқ (не қылып отырғанымыз жоқ?)*, *сыбағаны (нені?)* – тура толықтауыш, *Күңкеге (кімге?)* – жанама толықтауыш.

3. *Сауын биені онда апарып байлауға болмайды* – жай сөйлем, жақсыз сөйлем, бастауышы жоқ, баяндауышы күрделі – *байлауға болмайды (қайтуге болмайды?)*, *сауын биені (нені?)* – күрделі толықтауыш, *апарып (қайтіп?)* – қимыл-сын пысықтауыш, *онда (қайда?)* – мекен пысықтауыш.

4. *Балалар ай туғанша отырды. Тарағай келмеді.* Алғашқы сөйлем – бастауыш, баяндауыш, пысықтауыштан тұратын жайылма сөйлем, екіншісі – тек бастауыш, баяндауыштан құралған жалаң сөйлем.

5. *Намазшам кезі. Салқын түскен. Бала біткен ауылдың жоғарғы жағындағы биік төбенің басына жиналған. Өрістен қайтқан малды күтіп алмақ.* Мәтіннің алғашқы сөйлемі – атаулы сөйлем; екіншісі – жақты, жалаң сөйлем; үшіншісі – жақты, толымды, жайылма сөйлем; төртіншісі – жақты, толымсыз (бастауышы түсірілген), жайылма сөйлем.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Сөйлем мүшелері дегеніміз не?
2. Сөйлем құраудағы тұрлаулы мүшелердің орны қандай?
3. Тұрлаусыз мүшелер деп қандай мүшелерді айтамыз, олардың сөйлем құрауға қатысы қандай?
4. Бірыңғай мүшелердің қандай ерекшеліктері бар?
5. Үйірлі мүшелер мен күрделі мүшелердің айырмашылықтары қандай?
6. Оңашаланған мүшелер, оқшау сөздер сөйлем құрылысында қандай қызметтер атқарады?
7. Жақты және жақсыз сөйлемдердің ерекшеліктері қандай?
8. Толымсыз сөйлемдер қалай жасалады?
9. Атаулы сөйлем қалай жасалады?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемдердің бастауышын тауып, қай сөз табынан болғанын көрсетіңіз.

Адам ең алдымен жерді сағынады. Жерді анаға теңеу содан шыққан. Сендер әлі жассыңдар, не білесіңдер? Туған жердің топырағына аунау кісіні бұр жасартады. Әсіресе шаттана күліп, жүрек сырын шерте сөйлеген – Дәмеш (З.Шашкин).

2-тапсырма. Сөйлемнен күрделі бастауыштарды тауып, қалай жасалғанын түсіндіріңіз.

Мүсекең өзі таңдап алып берді. Құрыш құю – үлкен өнер. Бас инженер аяңдап жарық көшемен жүріп келеді (З.Шашкин). Ұңгір іші қараңғылана түсті (М.Иманжанов). Бұл келе жатқан Мейірхан еді (М.Әуезов).

3-тапсырма. Көркем шығармадан алынған мәтін ішіндегі сөйлемдердің тұрлаусыз мүшелерін тауып, жасалуын талдап көрсетіңіз.

4-тапсырма. Көркем шығармадан күрделі баяндауышы бар сөйлемдер терін, баяндауыштардың жасалуын түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Мәтіндегі сөйлемдерді сөйлем мүшесіне талдау арқылы сөйлем түрлерін анықтаңыз.

Ауылдың солтүстік жағы теп-тегіс жасыл алқап. Қызылша егілген. Екеуі жолсызбен төтелей тартты. Жолсызбен. Сұлтанның астындағы жатаған торы ат жүргіш екен. Тарағай мінген қазан ат ере алар емес. Қалып қоя береді. Тебінсе, желеді. Лоқылдақ. Жүрісі де, желісі де мазасыз (Ә.Тарази).

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) – Сен не сандалып тұрсың осы?! Туған жылың не осы сенің қайта-қайта? Сен түгілі, сенің әкең де туған жылын білмей-ақ өткен дүниеден... Ал мына сенікі не былдырақ? Әкең Бөрібай ма? Бөрібай...

Шешен Өрбике ме? Өрбике... Куә болуға мына біз жүрміз әлі басымыз қалтақтап. Ал не керек енді? Күмән келтірген адамды маған ертіп келші... Сөйлесейін!

...Кұлжамал орнынан тұрды. Тікесінен тік жүрген адамның төбесі тірелердей үйінің ішінде жан-жағына алақтай қарады. Не іздегенін өзі де білмейді... Кұлжамал ошақ жанында тұрған қара құманды қолына ұстады. Бірақ оны неге ұстағанын өзі де білмейді. Орнына қайтадан қойды.

...Ол теңселе басып сыртқа шықты. Таң енді ғана атып келеді екен. Үй маңына көз салды. Бастырма жанында Ерекеннің балтасы, күрегі сүйеулі тұр. Әнебір жерде қонышынан шұлғауы шыққан етігі де тұр екен (Т.Нұрмағамбетов).

2) Тарағай түс көріпті. Түсінде екі қолтығында екі бума қамыс. Үйге кіріпті. Үй дегені қаңыраған бас сарай ма, немене? Күңгірт. Үлкен бір пеш қана көрінеді. Түтеп, бықсып тұр. Қолтығындағы қамысты отқа салды. Үй ыси түсті. Күйіп барады. Қамыс сатырлап жанады. Сарай іші өртеніп барады.

Ол пештің алдында тұр екен. Маңдайын от күйдірген сайын, шегіншектегісі келеді. Табаны жерге желімделіп қалғандай. Жылжи алар емес. Енді көрді. Сытырлап жанып жатқан қамыс емес екен. Жылан екен. Денесі қамыс, басы жылан. Бала қорықпайды. Бедірейіп, жыландарға қарапты да қалыпты...

Тарағай оянып кетті. Сері Сұлтыан үстіне төніп тұр екен.

–Азаматым, тұр енді. Жолға шығалық, – дейді.

Анадай жердегі қазыққа ерттеулі екі ат байланыпты. Сері Сұлтан солардың қасына барып қалған. Күңкілдеп сөйлеп жүр... (Ө.Тарази).

3) Сыртқа шшықтым. Кеш жаң батқан. Аз-маз желтең екен. Көшедегі ағаш атаулыға жан біткендей көрінеді. Ал тас тротуар алабажак жапырақ көленкесімен тербеліп жатқандай. Табандағы тиянақ сенімсіз. Басым айналатын сияқты болып, әрең келем...

Сынықтан басқаның бәрі жұғады деген осы. Саржандікі жөн. Мүсінге сұқтанды. Жаңа бір үлгі, жаңа бір мектеп тапты. Менікі не?..

Десе де... Саржандікі не? Үлкен жұмысқа кірісер алдындағы өзгеше дайындық рәсімі ме. Мені қайран қалдыру үшін ойдан шығарылған қияли әңгіме ме...

...Осындай тоқтамға бекуге тырыстым. Әйткенмен, көңілім алаң еді. Дәл бүгін менің өзім түс көруім мүмкін. Жатқым келмейді... (М. Мағауин).

Әдебиеттер:

1. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – А., 1997.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А., 2003.
4. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
5. Сәдуақасұлы Ж. Сәдуақасова Г. Жай сөйлемнің құрылымдық түрлері. – Қызылорда, 2004.
6. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – А., 1995.
7. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Оқу құралы. – А., 2012.
8. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

2.3 Құрмалас сөйлемдердің кемінде екі сөйлемнен құралып, құрылымдық, мағыналық тұрғыдан салалас, сабақтас, аралас деп аталатын топтарға бөлінуі ертеден белгілі. Талдау кезінде, ең біріншіден, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары еске түсірілуі қажет. Олардың ұқсас жақтары: 1) жай сөйлем де, құрмалас сөйлем де тілдің қарым-қатынас бірлігі; атқаратын қызметтері бірдей; 2) жай сөйлем де, құрмалас сөйлем де предикативтік, модальдік қасиеттерге ие; 3) Екеуінде де тиянақты интонация бар; олар сөйлемді аяқтап тұрады. Айырмашылықтары: 1) жай сөйлемде бір ғана предикативтік орталық болса, құрмалас сөйлемдерде екі не одан да көп предикативтік орталық болады; 2) жай сөйлемде бір ғана ой берілсе, құрмаласта күрделі ой беріледі; 3) жай сөйлемде тиянақсыз интонация сөйлем мүшелерін бөліп тұрса, құрмаласта предикативтік топтарға бөліп тұрады. Осындай ерекшеліктерді ескере отырып, ғалымдар оларға түрлі-түрлі анықтамалар берген. Алайда солардың бәрі мынадай ортақ анықтама беруге негіз болады: *құрмалас сөйлем деп екі не одан да көп предикативтік компоненттердің өзара лексика-семантикалық, грамматикалық тәсілдердің көмегімен мағыналық, құрылымдық, интонациялық біртұтастық жасап бірігуі арқылы күрделі ойды білдіруге қызмет ететін коммуникативтік бірлік түрін айтамыз.* Оқытушының осы анықтамадағы терминдік ұғымдарды (*предикативтік компоненттер* – жай сөйлемдер, сыңарлар, *коммуникативтік бірлік* – қарым-қатынас құралы немесе сөйлем) қарапайым түсініктермен жеткізуіне де болады. Осы анықтамада көрсетілгеніндей, құрмаластардың жасалу жолдарымен бірге, жоғарыда аталған түрлерінің өзіндік ерекшеліктері, ішкі мағыналық топтары, олардың байланысу сипаттарына (жалғаулықты, жалғаулықсыз) аса мұқият мән берілуі тиіс. Себебі, қайсы бір жағдайда тұлғалық жасалу ерекшеліктері мен мағыналық ерекшеліктері сәйкес келе бермеуі мүмкін. Сондықтан да болу керек, құрмалас сөйлемді талдауға шәкірттер, тіпті ұстаздардың өздері де қиналып қалатын кездері жиі ұшырайды.

а) *Салалас құрмалас сөйлемдерді* талдау кезінде, ең алдымен, олардың анықтамасы еске түсірілуі қажет: *предикатив сыңарларының*

баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, белгілі бір лексика грамматикалық тәсілдер арқылы мағыналық, құрылымдық және интонациялық тұтастық құрайтын құрмалас сөйлем түрін салалас құрмалас сөйлем дейміз. Анықтамадан белгілі болғанындай, талдау кезінде салаластар құрамындағы жеке сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктері, мағыналық байланысы, яғни компоненттер арасындағы ой тұтастығы, ұласымдылығы, әр компоненттің өзара жалғаулық шылаулармен де, шылауларсыз да байланыса алатыны ескеріледі. Осындай ерекшеліктеріне қарай соңғы грамматикаларда («Қазақ грамматикасы») және Р.Әмір, Ж.Әмірова) салаластарды жалғаулықты және жалғаулықсыз деп, жалғаулықты түрінің өзін шылаулардың қатысуынан туындайтын мағыналық ерекшеліктеріне қарай ыңғайлас, себептес, қарсылықты, түсіндірмелі, талғаулы деп жіктеу қалыптасқан. Ал жалғаулықсыз түрлерін Р.Әмір жіктеу компоненттерінің мағыналық байланысы мен интонациясына қарай бір ғана «іргелес салалас» деген атаумен салаластың жеке түрі ретінде береді де, оларды әуелі «тұрақты іргелес» және «ауыспалы іргелес» деген екі топқа жіктеп, одан әрі әрқайсысын іштей бірнеше мағыналық түрлерге ажыратады (оқытушы осы жаңалықтармен таныс болуы қажет). Жалғаулықты мен жалғаулықсыз (іргелес) салаластардың мағыналық жағынан орайлас келуіне байланысты іштей жіктелген атаулары да бір-бірімен сәйкес келін жатады. Мысалы: *Қазір екі жүз мыңдай халық жиналды, жүздеген үйлер салынды (Ғ.Мұстафин)* – жалғаулықсыз ыңғайлас салалас сөйлем, екі компоненттегі іс-әрекеттің орындалуы мезгілдік жағынан өзара орайлас, өте жақын – бұл баяндауыш формасынан көрінеді (*жиналды, салынды* – жедел өткен шақта). Осы сөйлемді жалғаулық шылаулар арқылы (*да/де, та/те, және, әрі*) жалғаулықты салалас етіп құруға да болады. Мысалы: *Қазір екі жүз мыңдай халық жиналды да, жүздеген үйлер салынды*. Бұл жерде «да» шылауының да белгілі бір грамматикалық мәні барлығын ескерген дұрыс. Ол екі сөйлем арасындағы ой тұтастығын бекіте түседі, екі пікірдің біртұтас күрделі тұлғаға айналуын интонациялық жағынан нығайта түседі.

Асқардың ойынша, жұмысшылардың жұмыстан бас тартуы дұрыс, себебі өте ауыр халде тұрады (С.Мұқанов) – жалғаулықты себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем. Алғашқы компоненттегі іс-әрекеттің (*жұмыстан бас тарту*) себебі екінші компонентте (*өте ауыр халде тұрады*) айқындалған, дәлірек айтсақ, жұмысшылар өте ауыр халде тұру себепті жұмыстан бас тартқан.

Ректорат мынаны еске салады: студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру керек (С.Шаймерденов) – түсіндірмелі (жалғаулықсыз) салалас құрмалас сөйлем. Бірінші жай сөйлемдегі іс әрекетке қатысты сілтеу етістігі арқылы берілген объектінің мазмұны

екінші жай сөйлемде түсіндіріледі. Нақтырақ айтсақ, екінші компонент болмаса, бірінші компоненттің мазмұны түсініксіз болып қалар еді. Түсіндірмелі салалас сөйлем әр уақытта жалғаулықсыз болып келеді. Міне, осылай салаластардың қай түрін де талдай беруге болады.

Осы тұста бір ескерте кететін нәрсе – мектеп тәжірибесінде салалас құрмалас түрлерін олардың арасындағы тыныс белгілері арқылы ажырата салу кездеседі. Бұл көбінесе түсіндірмелі салаласты ажыратуда байқалады. Салаластың бұл түрінің сыңарларының арасы қос нүктемен бөлінетіні рас. Бірақ, қос нүкте басқа да салалас түрінің сыңарлары арасына қойылуы мүмкін. Мысалы, *Өзеннің бұл тұсынан өте алмаймыз: әрі терең, әрі қайық жоқ*. Бұл – жалғаулықсыз себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем. Өйткені, алғашқы сөйлемдегі іс-әрекеттің жүзеге аспау себебін екінші сөйлем дәлелдеп тұр. Бұл ерекшелік екі сөйлемдегі ойдың өзара мағыналық байланысынан туындайды. Сондықтан, салаластарды мағыналық түрлеріне қарай ажырату, талдау кезінде компоненттердегі ой мазмұндарының өзара байланысын басылыққа алу бірінші кезекте тұру қажет. Бұл қағида сабақтас құрмаластарды ажыратуда да басты назарда болады. Ал, тыныс белгісі – бұл шартты белгі ғана. Осы тұста тағы бір ескеретін жай – түсіндірмелі салалас сыңарлары әр уақытта шылаусыз байланысады, ал себеп-салдар салалас сыңарларының арасына шылаулар қоюға болады (*Өзеннің бұл тұсынан өте алмаймыз, себебі әрі терең, әрі қайық жоқ*).

ә) **Сабақтас құрмалас сөйлемдердің** компоненттері өзара бағыныңқы және басыңқы ыңғайда, яғни олардағы пікірлері өзара тығыз, бір-біріне тәуелді, күрделі ойдың жеке бөліктері ретінде байланысатыны белгілі. Анықтамалар да осы мазмұнда беріледі. Бағыныңқы сыңар баяндауышы тиянақсыз болып келеді де, басыңқы сыңардың баяндауышы әр уақытта тиянақты болып келеді. Сырттай қарағанда басыңқы сөйлемді өз алдына толық ойды білдіретін жеке сөйлем ретінде қарауға болатын тәрізді болып көрінгенімен, бағыныңқы сөйлемсіз ойдың аяқталмағандығы, толымсыздығы, жетімсіздігі айқын байқалып тұрады.

Бағыныңқы сөйлем баяндауышының тиянақсыздығы оның әртүрлі құрылымдық ерекшеліктерімен айқындалады. Мысалы, тиянақсыз баяндауыштар көсемше, септік жалғаулы есімше, шартты рай т.б. тұлғалардың қатысуымен жасалады. Бұл тұлғалардың сабақтас құрмалас сөйлем түрлерін жасауда белгілі бір қатысы болғанымен, сол мағыналық түрлерді ажыратуда, негізінен күрделі ойды құрап тұрған сыңарлардың өзара семантикалық (мағыналық) байланыстары ескеріледі. Өйткені, бір тұлға кейде бірнеше сабақтас түрлеріне ортақ бола беруі мүмкін. Осындай ерекшеліктеріне сай сабақтастардың мынадай түрлері белгілі: шартты бағыныңқылы, қарсылықты бағыныңқылы, мез-

гіл бағыныңқылы, салыстырмалы бағыныңқылы, амал (сын-қимыл) бағыныңқылы, себеп бағыныңқылы, мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер.

Сабақтас құрмалас сөйлемдердің түрлерін ажырату үшін жиі қолданылатын әдіс – сұрақ қою әдісі. Сабақтастың басыңқы сыңарын оқи отырып бағыныңқы сыңарының баяндауышына (дұрысы – тұтас сөйлем мазмұнына) сұрақ қойылады. Әдеттегі пысықтауыш мүшенің сұрақтарымен бірдей болып келетін бұл сұрақтар сабақтастардың мағыналық түрлерін де айқындайтын бір белгі болып есептеледі. Сондай-ақ, сабақтастардың байланысу ерекшеліктеріне қарай жарыспалы және сатылы болып, сыңарларының санына қарай көп бағыныңқылы және көп басыңқылы болып бөлінетіні де белгілі. Бұларды, әсіресе аралас құрмаластардан ажырата білудің маңызы зор.

Сабақтастардың әрқайсысына мысалдар келтіріп көрейік:

1) Сендер белгіленген уақытта келгенде, біз ендігі жол бойында болар едік. Өзің тезірек келсең, бәрі де орнына келер еді. Алашағым қолыма тимей, елге қайта қоймаспын (Ғ. Мүсірепов).

Бұл үш сөйлемнің үшеуі де шартты бағыныңқылы сабақтастар: 1-сөйлем бағыныңқысының баяндауышы жатыс септікті есімшеден (келгенде) болған, сұрағы – *қайткенде?*. Бірақ осы тұлғаның мезгіл бағыныңқылы сабақтас жасайтын кездері де бар. Бұл сөйлемнің шартты бағыныңқылы екенін тек сыңарларының мағыналық байланысынан ғана ажыратуға болады, яғни *жолдаушылардың жол бойында ертерек болуының шарты басқа жолдастарының белгіленген уақытта келуі* болып табылады. Алайда, осы сөйлемнің бағыныңқысына *қашан?* деген сұрақ қою арқылы оны мезгіл бағыныңқылы деуге де болатын сияқты. Бұл екі сөйлемді ажыратудың бірден бір жолы – ғалымдардың айтуынша, бағыныңқының алдына *«егер»* шылауын қоюға немесе баяндауышты шартты рай жұрнағы арқылы айтуға (келсеңдер) болатын болса, онда мұндай сөйлемді шартты бағыныңқылы деп есептеу керек. Мына сөйлем осы қағидаға сәйкес келеді. 2-сөйлемнің бағыныңқысының баяндауышы шартты райдың *-са* жұрнағының жіктеліп келуі арқылы жасалған, сұрағы – *қайтпесең?*. 3-сөйлем бағыныңқысының баяндауышы көсемшеге біткен, сұрағы – *қайтпей?* Осындай тұлғалы сөйлемдер бірде қарсылықты, бірде сын-қимыл бағыныңқылы мағыналық қатынасты білдіруі мүмкін. Бұл жерде де сабақтас түрін мағыналық байланыс шешеді. Яғни, субъектінің *елге қайтуының бірден-бір шарты – қолына алашағының тиюі* болады.

Олжабек қоса күлсе де, қай күлкі екенін аңдамады. Кейбір сұрақтары бола тұра, Сырбайдың сөздерін Естай бөлген жоқ. Өзі қораш болғанмен, осы төбенің аты зор (Ғ. Мұстафин). Осы үш

сөйлемді де біз құрмаластың бір ғана қарсылықты сабақтас түріне жатқызамыз. 1-сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы осының алдында талданған шартты бағыныңқылы сөйлемге ұқсастығына қарамастан, мағыналық байланыс ыңғайында қарсылықты бағыныңқылы сабақтас болып тұр. Сөйлемдегі қарсылықты мән екі сыңардың өз бойындағы болымдылық және болымсыздық (-ма жұрнағы арқылы) мағынадан туындаған. Ал 2 және 3-сөйлемдердің бірі көсемше (*бола тұра*), екіншісі көмектес септікті есімше (*болғанмен*) арқылы жасалғанына қарамастан, екеуі де қарсылықты мәнде құрылып тұр. Бұл сөйлемдердің осындай мағынада құрылуына, біріншіден, баяндауыштардың жасалу жолының қатысы болса, екіншіден, сыңарларындағы қарсылықты мәнді сөздердің әсері болғанын байқау қиын емес. Бір сөзбен айтқанда, осы үш сөйлемнің де баяндауыштарының қосымша тұлғаларын өзара синонимдер етіп пайдалануға әбден болады (мысалы: *күл-се де, күл-е тұра, күл-генмен*), бұдан мағыналық байланыс өзгермейді. Құрмалас сөйлемдерді мағыналық, құрылымдық түрлеріне қарай талдау кезінде осындай ерекшеліктерді барынша есте сақтау керек.

Өзі кінәлі болғандықтан, Олжабек күмілжіп ештеңе айта алмады (Ғ.Мұстафин). Иван агрономның келетінін біліп, үлкен де болса кішідей қалбақтай бастады (Ғ.Мүсірепов). Бұл екі сөйлемнің екеуі де себеп бағыныңқылы сабақтастар деп есептеледі. Себебі, басыңқыдағы іс-әрекеттің орындалу-орындалмауының себебі алдыңғы бағыныңқы сыңарларда айқындалған. Сабақтастың бұл түрінің де жасалу тұлғалары алуан түрлі және басқа түрлерімен сырттай ұқсас болып жатады. Бірақ, мағыналық жағынан және *неліктен?, не себепті?, неге?* деген сұрақтарды қою арқылы сабақтастың басқа түрінен ажыратуға болады.

Сабақтас құрмаластардың осылар тәріздес басқа да түрлерінің бір-бірінен өзіндік ерекшеліктері мен жасалу жолдарын грамматикалық оқулықтардан тауып алуға болады.

Сабақтас құрмаластарға жаттығу, талдау жұмыстарын жүргізу кезінде олардың көп бағыныңқылы және көп басыңқылы түрлеріне, көп бағыныңқының сатылы және жарыспалы түрлеріне, осы сабақтастардың өзіндік ерекшеліктеріне назар аударылып отырылады. Осы тұста сабақтастың мұндай түрлерінің құрамы кем дегенде үш сөйлемнен келетіні және әр сөйлемнің өзіндік жеке-жеке бастауышы мен баяндауышы болатыны басшылыққа алынады. Мысалы:

Ол келсе, Гүлнардың әкесі Алматыға шақыртылып, Байжанға хат тастап кеткен екен (С.Мұқанов).

Үш жай сөйлемнен тұратын құрмалас сөйлем, сатылы көп бағыныңқылы: бірінші саты – *Ол келсе, Гүлнардың әкесі Алматыға шақыр-*

тылып – мезгіл бағыныңқылы сабақтас; екінші сағы – *Гүлнардың әкесі Алматыға шақыртылып, Байжанға хат тастап кеткен екен* – себеп бағыныңқылы сабақтас. Үлгісі: 1 _____, → 2 _____, → 3 _____. Бұл сабақтас компоненттерінің мағыналық түрлері де, сұрақтары да олардың сабақтасу тұлғаларына сай келмейді. Сабақтас түрлерін айқындау таза семантикалық ыңғайда және сұрақ қою арқылы шешіледі. Мәселен, бірінші компонент баяндауышы шартты рай жұрнағына біткенімен, екінші компоненттегі іс-әрекеттің орындалуы алдыңғы сөйлеммен мезгілдік мағына тұрғысынан байланыса алады (сұрағы – *қашан?*). Сол тәрізді, екінші мен үшінші компонент те өзара көсемше тұлғасы арқылы байланысқанына қарамастан, амалдық қатынаста емес, себептік қатынаста байланысқаны айқын аңғарылады (сұрағы – *не себепті?*). Яғни, *Гүлжанның әкесі Алматыға шақыртылу себепті Байжанға хат тастап кеткен*. Құрмаластар компоненттері арасындағы тұлғалық байланыстар мағыналық байланыстарға өзара сәйкес келе бермейтінінің бір көрінісі – осы.

Таң серігі – бозторғай шырылдап, көл табанында құс шулап, жылыңқы тысқырып, кісінеп, төңірек әдемі үнге толды. Бұл – төрт жай сөйлемнен тұратын жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем. Алдыңғы үш амал бағыныңқылы сыңарлардың әрқайсысы ба-сыңқымен жеке-жеке байланыса алады:

Таң серігі – бозторғай шырылдап, →
көл табанында құс шулап, → *төңірек әдемі үнге толды.*
жылыңқы тысқырып, кісінеп, →

Үлгісі: 1 _____, →
 2 _____, → 4 _____.
 3 _____, →

б) Аралас құрмалас сөйлемдер де кем дегенде үш жай сөйлемнен тұрады. Бұл жағынан ол көп компонентті сабақтастарға ұқсас. Алайда, олардың айырмашылығы бар, ол – компоненттерінің өзара салаласа да, сабақтаса да байланысуында. Мысалы: *Бүгін жұмысқа кім шықпай қалса, соны көнбегенге санаймын және ол бүгіннен бастап жұмыстан босатылады* (Ғ.Мұстафин). Бұл үш жай сөйлемнен құрылған құрмаластың 1- және 2-жай сөйлемдері өзара шартты мағынада сабақтаса байланысқан сөйлемдер болса, 2- және 3-жай сөйлемдері өзара мезгілдес (ыңғайлас) мағынадағы салаласа байланысқан сөйлемдер. Орны жағынан бұлар алмасып та келе береді. Сондықтан, мұндай сөйлемдерді басқа құрмаластар түрінен ажырата білу қажет.

Сөйлем талдау кезінде сөйлемді мазмұндық, мағыналық жағынан кеңейтіп, жайылмаландырып тұратын, бірақ сөйлемнің грамматика-

лық мүшелерімен ешбір байланысқа түспейтін, өзінше бөлек, оқшау тұратын сөздер болады. Оларды тіл білімінде «оқшау сөздер» деп жалпы атап, іштей «қаратпа», «қыстырма», «одағай» деп жіктейді. Бұлар айтылу кезінде ерекше интонациямен айтылатындықтан, арнайы тыныс белгілерімен ажыратылады да, талдау кезінде олардың ерекшеліктері аталып, орын тәртібіне қарай немесе интонациясына қарай тыныс белгілерінің қойылу себептері түсіндіріледі. Ал кейбіреулері (одағай мен қаратпалар) сөйлесу барысында сөйлемдік сипатқа ие болып, мүшеленбейтін сөйлемдер ретінде талданады.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Құрмалас сөйлемнің жай сөйлемнен, күрделенген сөйлемдерден айырмашылықтары мен ұқсастықтары қандай?
2. Салалас құрмаластың ерекшеліктеріне сипаттама беріңіз.
3. Салаластың қандай түрі жалғаулықсыз байланысады?
4. Сабақтас құрмаластың өзіндік ерекшелігі қандай?
5. Сабақтас құрмалас компоненттерінің байланысу жолдары қандай?
6. Сабақтас құрмаластың қандай түрлері бар?
7. Көп компонентті құрмаластардың құрылымы қандай болады?
8. Аралас құрмаластың ерекшеліктері неде?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Құрмалас сөйлем түрлерін ажыратыңыздар.

Таңғы тамағымды асығыс ішіп, жаңа бір жұмыс бастадым... Әрі-сәрі екі-үш күн өткізіп, келесі әңгімеге кірістім. Жинақтан келгенде он күндік шаруа еді, балталап бір ай отырдам... Мәселе ұзағында емес, істің қиобы қашқанында. ...Мәшіңке өлшеммен қырық бетке тартқан қолжазбаны бүктей ұстап, ұмсына бердім де, тартынып қалдым. Қолың жүрмеген жоқ, қиналсаң да тоқтаусыз жазды, бірақ қанша ышқынсаң да, жеріне жеткізе алмадың (М.Мағауин).

2-тапсырма. Көркем шығармадан салалас құрмаласқа мысалдар теріп, жасалу жолын түсіндіріңіз.

3-тапсырма. Сөйлемдердегі жалғаулық шылаулардың салалас құрмаластарды не бірыңға мүшелерді байланыстырып тұрғанын ажыратыңыз.

Мен осы жолы алып кетем, не бәріңмен ат құйрығын кесіп кетем. Қалисаның өз үсті-басы да сондай: оның денесінде не сәнсіз тігілген, не салақ күтілген бірде-бір киім көрінбейді. Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей бырқ-бырқ етіп қалады да, кейде түннің ішегі салбырап түсіп келе жатқандай қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді. Бұл үйдің маңында ит те жоқ, тауық та жоқ.

4-тапсырма. Жалғаулықтар арқылы байланысқан бес сабақтас құрмалас сөйлем құрастырып, сабақтастың қай түрі екенін түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Көркем шығармадан аралас құрмалас пен көп көм-понентті сабақтас түрлеріне мысалдар теріп, айырмашылықтарын түсіндіріңіз.

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Басы айналып, жүрегі лоблыды. Жарамсыз не жедім деп ойлады. Ештеңе жемеген. Таң атқаннан нәр сызбаған. Ертемен бір шыны ғана қара шай ішіп еді. Бәлкім, қарны ашқаннан шығар деп ойлады. Шайқалақтай түрегеп, ауыр басып жүріп кетті. Баяғыдан әлдеқайда сиреп қалған биік ағаш арасымен, жылғалап су аққан көгалды кесіп өтіп, тротуармен қапталдас тұзу аллеяға шықты. Сол қанатта – бұл көргеннен бері мызғымай, бір орында тұрған бес қабат сұр үй, алда – Ресейдің өзі талақ еткен, ал қазақ елінде әулие есебінде қалған Калинин теке сақалдың көшесі. Жасыл жарық. Асыға басып, жансыз тас көшені кесіп өтті.

Кесіп өтпек. Бес қадам. Он қадам. Жиырма қадам. әуелгі бес қадамда күн ашық еді. Одан соңғы он қадамда оқыс бұлттанды. Тағы үш қадамда тұман түсті. Төңірек түгел буалдыр тартқан. Кісі бұлт пен тұманнан басы шыңылдап, ауа райының соншама тез құбылғанына таңырқап тұрып қалды... (М.Мағауин)

2) ...Кімі де, өзі де сұрықсыз, ілмиген арық біреу есіктен кіре сала диванда жатқан бұны көрмесе де, үй болғасын, біреу болмаса, біреу болу керек қой деп ойласа керек, еліп етіп басын иді.

– Бері жүр! – дедің оған.

– Аа... Ну, ну, мына жақта жатыр екенсіз ғой? Сәлеметсіз бе? Мен сіздің елдегі ағаңыздың әйелінің жиенінен туған...

Қалбалақтаған арық жігіт басынан қылшығы қырылған мыж-мыж құлақшынды жұлып алды да, қос шеңгеліне қысып умаждай бастады. Сен әзір түгіне түсінген жоқсың. Бірақ, әйтеуір суы тартылған теңіздің ойдан, қырдан кәсіп іздеп тентіреп жүрген бұ да бір төлі шығар деп ойладың да диваннан басыңды көтердің.

– Иә, сөйле!

– Сөйлегенде... Ну, ну, біз қазір Целинный крайда тұрамыз. Баяғыда целина көтеруге барған едік. Енді, аға, ну, ну... жағдай солай. Бұнда тоғыз құмалақ ойнауға келіп едім. Сосын, былай... сізге сәлем бере кетейін деп... Жеңгей қайда? Үйде ме?

– Ол кісі қазір үйден гөрі дүкенде көбірек жүреді... (Ә.Нұрпейісов)

3) ...Қазір бәрі басқаша. Рақат! Жоғарыға есеп беру деген қалды. Ауданда қанша мал бар, көктемде қанша төл алынды, әр қойдан неше киле жүн қырқылды? Сұрайтын бір пенде болсайшы! Қоғамдық мал-

ды соясың ба, сатасың ба немесе бартерге айырбастап жібересің бе, ешкімнің шаруасы жоқ. Демократия, еркіндік... Құдауанда, қолдағы қазына-байлығына есеп жүргізбейтін де үкімет болады екен! Ана бір жылдары жоғары жақтан: «Бізде ауылшаруашылық өнімдері тым қымбатқа түседі. Оны өндіргеннен гөрі, мұнайға не алтынға сатып алған әлдеқайда тиімді» деген бір сөз тарады ғой. Сол сөзден кейін-ақ бұл жұрт мал мен астықты байлық деп санауды қойған. Бірден ханталапай басталды. Иесіз, есепсіз дүние тез құриды екен ғой. Бұрын малды ғана кәсіп еткен осы Бөрілі ауданында, ірі қараны қоспағанда, 300 мыңдай қой болушы еді. Қазір содан не қалды? Әр түрлі бірлестігін, жеке қожалығын қосқанда, әй, 30 мыңнан аса қоймас... (Қ.Жұмаділов)

Әдебиеттер:

1. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – А., 1997.
2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – А., 2003.
4. Оразбаева Ф.Ш., т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
5. Сәдуақасұлы Ж. Сәдуақасова Г. Жай сөйлемнің құрылымдық түрлері. – Қызылорда, 2004.
6. Есенов К. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – А., 1995.
7. Оразқынова Н.А., т.б. Сатылай комплексті талдау (морфология, синтаксис). Әдістемелік құрал. – А., 2005.
8. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. Оқу құралы. – А., 2012.
9. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

VII. Тыныс белгілеріне талдау.

Сөйлем талдауда тыныс белгілерінің ерекше орны бар. Мектеп грамматикаларында тыныс белгілері туралы негізінен синтаксиске байланысты тақырыптарды өту кезінде айтылады да, синтаксистің соңына қарай арнайы тақырып ретінде беріледі. Тілімізде жазу мен айту кезінде ең көп қолданылатын тыныс белгілері мыналар: *нүкте(.), үтір(,), қос нүкте(:), нүктелі үтір(;), көп нүкте(...), сызықша(-), сұрақ белгісі(?), леп белгісі(!), жақша (түрлері: дөңгелек – (), тік – [], пішінді – {}, сынық – < >), тырнақша(«», “”), сызықшық(-)*. Тыныс белгілерді қою үшін сөйлемнің үш түрлі белгісі негізге алынатын есте болу қажет: 1) синтаксистік ерекшелігі, 2) мағынасы, 3) интонациясы. Сондай-ақ, тыныс белгілерінің сөйлемнің сыртына қойылатын және ішіне қойылатын түрлерінің болатыны және кейбір тыныс белгілері сөйлемнің ішіне де сыртына да қойылатыны ескертіледі. Мұндай жағдайда сөйлемнің мазмұн-мағы-

насына қарай бір тыныс белгісі әр түрлі қызмет атқарып тұра береді. Мысалы, сөйлем сыртына қойылатын нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі тәрізді тыныс белгілері сөйлем интонациясына сай оны айтылу мақсаты (мағынасы) тұрғысынан ажыратса, осылар кейде басқа бір қосалқы жағдайларға байланысты да қойылып жатады. Ал үтір сөйлемнің белгілі бір бөліктерін бір-бірінен ажырату үшін қолданыла отырып, ол бөліктердің интонациялық ерекшеліктерін де айқындап көрсету үшін пайдаланылады. Сонымен бірге, бір сөйлем ішінде бір тыныс белгінің қойылу орны көбейіп кеткен жағдайда оның кейбіреуін басқа тыныс белгісімен ауыстыратын жағдай да болады. Қалай болғанда да, тыныс белгісі туралы арнайы емлесілік қағидаларды білудің маңызы зор. Бұл сөйлемді мәнерлі, ырғақты, түсінікті етіп оқумен бірге, айтылар ойды ауызша да, жазбаша да дұрыс жеткізу немесе оқушының ойды дұрыс ұғынуы үшін де маңызды. Сонымен, әр тыныс белгісіне жеке-жеке тоқталып жатпай, бір-екі сөйлемді тыныс белгісіне қарай талдап көрейік:

Кемпір жау қайтарғандай-ақ ентігіп келіп, терезе алдындағы орындыққа отыра кеткен. Демін басар баспастан:

– Ал, кәне, айтшы, бұ не? Қайда қашпақ болдың? – деген (Ә.Тарази). Мұнда қысқа сызықша (дефис) (1) негізгі сөз бен демеуліктің арасына қойылған, үтір (2) – сабақтас құрмаластың сыңарларының арасына қойылған, нүкте (3) – сөйлемнің соңына қойылған, қос нүкте – автор сөзінен кейін қойылған, сызықша (4) – төл сөздің алдына қойылған, екі үтір (5) – сөйлем ортасында келген қаратпаның екі жағынан қойылған, үтір (2) – құрмаластың компоненттерінің арасына қойылған, екі сұрау белгісі (6) – сұраулы сөйлем соңына қойылған, сызықша (4) – төл сөздің соңына қойылған, жақша (7) – мәтіннің авторы жақшаға алынады, нүкте (8) – қысқарған сөздің бас әрпінен кейін қойылған, соңғы нүкте сөйлем аяқталғандығын білдіреді.

Әрине, тыныс белгілері сан жағынан өте аз болғанымен, олардың қызметі алуан түрлі. Бір ғана тыныс белгісі әр сөйлемде, тіпті бір сөйлемнің ішінде әлденеше қайталанып, бірақ әр түрлі қызмет атқарады. Сондықтан, сөйлемнің мағыналық және құрылымдық ерекшеліктеріне қарай оған қатынасып тұрған тыныс белгілерінің қызметін айыра білу – нағыз сауаттылықтың бірден-бір кепілі болып табылады. Жоғарыдағы сөйлемде кездескен тыныс белгілердің өзі – осының айғағы.

Тағы бір-екі мысал талдайық: *Салтан даусы шыққан жаққа көзімізді қадап тұрғанда, қамыстың арасынан екі адам көрінді: бірі – ересектеу ер бала, екіншісі – Ыбекең. Үтір (1) – сабақтас құрмаластың сыңарларының арасына қойылған; қос нүкте – түсіндірмелі салалас құрмалас компоненттерінің арасына қойылған; сызықша – (1)*

бастауыш пен баяндауыш арасына қойылған, сызықша (2) – бұл да сол; үтір (2) – салалас құрмалас арасына қойылған, нүкте – хабарлы сөйлем соңына қойылған.

Сүлейменнің қасында екі жігіт тұр: бірі – орыс, екіншісі – қазақ.

– *Ау, Арқатпысың, қалың қалай? – деді басында айыр қалпағы бар, ұзын бойлы, мұртты жігіт бұған жылы шырай білдіріп. – Кешеден бері көрінбей кеттің ғой? (Қ.Жұмаділов).* Алғашқы сөйлемде қос нүкте – түсіндірмелі салаластың алғашқы сыңарынан кейін қойылған, сызықшалар салаластың бас мүшелерінің (бастауыш пен баяндауыш) арасына қойылған, нүкте – сөйлем соңына қойылған. Келесі сөйлемнің алдындағы сызықша – төл сөздің алдына қойылған, алғашқы үтір – сөйлем басындағы оқшау сөзден (қаратпа одағай) кейін қойылған, одан кейінгі үтір салаластың сыңарларының арасына қойылған, сұрау белгісі – сұраулы сөйлем соңына қойылған, сызықша – төл сөздің аяғына қойылған, содан кейінгі үтірлер бірыңғай мүшелердің арасына қойылған, нүкте – сөйлем соңына, сызықша – төл сөздің жалғасына, сұрау белгісі – сұраулы сөйлем соңына, жақша – автордың аты жөнін білдіру үшін, нүкте – сөйлем соңына қойылған. Байқалып тұрғанындай кей тыныс белгілері бірнеше жағдайда қойыла алады екен.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. Нүкте сөйлем соңынан басқа қандай жағдайларда қойылады?
2. Үтір қандай жерлерге қойылады?
3. Сұрау, леп белгілері қандай жағдайларда қойылуы мүмкін?
4. Төл сөз автор сөзімен аралас келгенде қандай тыныс белгілері қалай қойылады?
5. Төл сөздің тырнақшасын басқа қандай тыныс белгімен алмастыруға болады және қандай жағдайда?
6. Тыныс белгілері қандай жағдайда қабаттаса қолданылады?
7. Бұйрықты сөйлем мен лепті сөйлемге қойылатын леп белгілерінің айырмашылықтары бар ма, себебі не?
8. Бірыңғай мүшелерге үтір қандай жағдайда қойылмайды?

Талдау-жаттығу тапсырмалары:

1-тапсырма. Сөйлемнің тыныс белгілерін қойып, түсіндіріңіз.

...Біздің республикамызда суырлар Жоңғар Іле алатауында Оңтүстік Алтайда Сауыр Тарбағатайда мекендейді Бұл дүние жүзінде сирек кездесетін аң Барыс тау тұрғыны Олар арқар таутекелерді азық етеді т.б.

2-тапсырма. Оңашаланған мүшелерді тауып, тыныс белгілерін қойыңыз, түсіндіріңіз.

Қыстауға қонғалы қазіргі қалың қыстың ортасына шейін Абай Аралтөбеде Әйгерімнің оңаша қыстауында кітап соңында уақыт өткізетін. Өзі әнші, өзі сұлу Байтасқа екеуі де бірі кәрі, бірі жас бала қызғана да, тамашалай да қараған еді. Машинадан қолдарына бір-бір дорба ұстаған бір еркек, бір әйел Нияз бен Маруся шыға келді. Абай соңғы кездері әсіресе осы соңғы түнде өзіне бұрын дағдылы болмаған бір халде. Т.б.

3-тапсырма. Көркем шығармалардан оқшау сөздер кездесетін сөйлемдер теріп, тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңіз.

4-тапсырма. Сызықша қойылған мақал-мәтелдер теріп, тыныс белгінің қылуы себебін түсіндіріңіз.

5-тапсырма. Тыныс белгілеріне талдау жасаңыз.

– *Ассалаумаләйкум, Абай аға!*

– *Уаләйкумассалам! Е, жігіт, не ғып суыт келесің?*

«Қареке, халің қалай, шаруа-жай жақсы ма?» деп, атынан түсе қол алысып, шүйіркелесе кетті.

Мен жандарынан өтіп бара жатыр едім, біреуі:

– *Ағай! – деді маған бұрылып. Мен кілт тоқтадым.*

– *Асандікіне барып келеміз, ол бір түлкі ұстап алыпты, соны көрдік. – деді аптыға сөйлеп.*

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1) Әйел кеткен соң, бұлардың хәлі тіпті қиындап кетті. Бастары төмен салбыраған күйі әрқайсысы әр жерде отыра қалды.

– Бүлдірдіңдер! – деді бір кезде Жылқайдар дауысы зілдей болып.

Ешқайсысы Жылқайдарға жауап қата алмады.

– Бүлдірдіңдер ақыры!.. Жақа, сіз де дап-дардай болып, сөйлер сөзіңізді білмейді екенсіз. Биссімілданы қой союдан бастағаныңыз не?

– Енді өздерің-н...

Жақып күмілжіп, сөйлей алмай қалды.

– Қой, мен ол қатынның ашуын басып келейін, – деді Ораз бір кезде.

Ешкім де «бармай-ақ қой» деген жоқ... (Т.Нұрмағамбетов)

2) ...Тоқта, бұл қайтер екен. Қайтушы еді: табалдырықтан талтаңдап кірсе де, бірақ сонан әрі аспай, есік алдында қалт етіп тұра қалды; кеше Жуан Жақайым екеуі басы-қасында жүріп ілдірген қартаны құдды жаңа көргендей, айран-асыр болғанын қараш; өзімен бірге шалғайласа кірген алды кандидат, арты кандидаттығын енді қорғайын деп жүрген жігіттерге бұрылды:

– Әй, не көріп тұрсыңдар? Бері... бері келіңдер. Ал мынау ғажап! Академик Әзімнің сыйлыққа ұсынған картасы бар деп еді; сол осы болмағай!?

– Болса, болар...

– Болары не, дәл өзі. Бұндай карта онан басқа ешкімде жоқ. Ал енді, мынау – қазақ топырағында бұрын болмаған жаналық, – депбасын шайқады, әй, жаса! Тусаң ту! Ал енді шедевр! (Ә.Нұрпейісов)

3) Жауырыны какпақтай дейтіннің өзі екен. «Мынау Махамбет қой». Көзі қандай! Боталап тұр. Көз дегенім көз емес, түнгі дала екен ғой! Көз дегені көз емес, қорықта жанған шырақ қой. Лап етіп тұтана берді де, лып етіп өше қалды. Ақынның көзі.

– Ал, жолдарың болсын! – Бұл – Жәңгір. Таққа жаңа отырған кезі, кейпі де жуас, көзі де жуас. – Балаға мұқият бол.

– Құп, тақсыр! – Бұл – Махамбет. Ақындық арыңға енді ғана ер салған кезі...

– Ал, жолың болсын, Зұлқарнай! – Хан иіліп ханзаданың мандайынан иіскеді... (Ә.Тарази)

Әдебиеттер:

1. Мұсабекова Ф. Қазақ тілі пунктуациясының мәселелері. – А., 1991.

2. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – А., 2000.

3. Қыдырниязова А.Б., Карина Л. Орфография және тыныс белгілері. Оқу құралы. 2-бас. – Астана, «Фолиант», 2010.

4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – А., 2003.

5. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.

Жалпы грамматикалық кешенді талдаудың үлгілері:

1. *Оның бұл сөзі көңілге жақпады, Қазыбек қарт түнере түрегелді.* (Ә.Әбішев): *құрылысы жағыннан* – екі жай сөйлемнен құралған жалғаулықсыз ыңғайлас (мезгілдес) салалас құрмалас сөйлем, хабарлы сөйлем.

а) Бірінші сөйлем – *Оның бұл сөзі көңілге жақпады* – екі негізді, нақты жақты, жайылма, толымды сөйлем.

Сөз тіркесі: *оның сөзі* – есімді тіркес, байланысу түрі – матасу, тәсілі – жалғау арқылы;

бұл сөзі – есімді тіркес, байланысу түрі қабысу, тәсілі – орын тәртібі арқылы;

сөзі жақпады – етістікті тіркес, байланысу түрі – қиысу, тәсілі – жалғау арқылы;

көңілге жақпады – етістікті тіркес, байланысу түрі – меңгеру, тәсілі – жалғау арқылы.

Сөзформалардың қызметі мен құрамы: *сөзі* – бастауыш, зат есім, жалпы есім, тәуелдеулі атау тұлғада, жекеше;

жақпады – баяндауышы дара, болымсыз мағынадағы салт етістік, 3-жақтық жедел өткен шақ тұлғасында тұрып, бастауышпен предикаттық қатынас құрап тұр;

көңілге – жанама толықтауыш, тәуелдеулі барыс септік тұлғалы зат есім, дара, жекеше, баяндауышпен объектілік қатынаста тұр;

бұл – анықтауыш, сілтеу есімдігі, дара, жекеше, бастауышпен атрибуттық қатынаста;

оның – анықтауыш, ілік септік жалғаулы жіктеу есімдігі, дара, жекеше, бастауышпен атрибуттық қатынаста тұр.

ә) Екінші сөйлем – *Қазыбек қарт түнере түрегелді* – екі негізді, нақты жақты, жайылма, толымды сөйлем.

Сөз тіркесі: Қазыбек қарт – есімді тіркес, байланысу түрі – қабысу, тәсілі – орын тәртібі арқылы;

қарт түрегелді – етістікті тіркес, байланысу түрі – қиысу, байланыс тәсілі – жалғау арқылы;

түнере түрегелді – етістікті тіркес, байланыс түрі – қабысу, байланыс тәсілі – орын тәртібі арқылы.

Сөзформалардың қызметі мен құрамы: Қазыбек қарт – бастауыш, күрделі, қосалқы айқындауышты зат есім, жалқы, атау тұлғада, жекеше;

түрегелді – баяндауыш, біріккен етістік, болымды, салт етістік, 3-жақ, жедел өткен шақ тұлғасында тұр;

түнере – амал пысықтауыш, көсемше тұлғалы етістік.

Тыныс белгілері: үтір – салалас құрмаластың сыңарларының арасына қойылған; *нүкте* – сөйлем соңына қойылған; *жақша* – автордың аты-жөнін көрсету үшін қойылған; жақша ішіндегі *нүкте* – қысқарған есімнің бас әрпінен кейін қойылған.

2. *Таң алдында бір сағат мызғығаны болмаса, Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді. (М. Әуезов)* Бұл сөйлем *құрылысы жағынан* – бұрынғы грамматикаларда қарсылықты бағыныңқылы сабақтас ретінде қаралып келді. Профессор Қ.Есеновтің зерттеуі тұрғысынан алсақ, шартты рай тұлғасы арқылы жасалынған қарсылықты оралым мәнді күрделенген жай, хабарлы сөйлем. Себебі, бастауышы – екі іс әрекетке ортақ субъекті. Алдыңғы компонент (оралым) негізгі сөйлемдегі ойды толықтыра, нақтылай түсу қызметін атқарып тұр. Оралымның өзі жартылай предикаттық қатынасқа құрылатындықтан, синтаксистік мүше-леуге болады:

а) Бірінші сөйлем – *Таң алдында бір сағат мызғығаны болмаса* – тиянақсыз күрделі баяндауышты (шартты райлы құрама етістік арқылы жасалған), грамматикалық бастауышы жоқ (логикалық бастауыш – *Оның* немесе *Абайдың*) бір негізді жанама жақты бағыныңқы сөйлем.

Сөз тіркесі: таң алдында – есім көмекшілі күрделі мезгіл пысықтауыш;

бір сағат – күрделі мөлшер пысықтауыш.

таң алдында мызгығаны болмаса – жанаса байланысқан етістікті сөз тіркесі;

бір сағат мызгығаны болмаса – қабыса байланысқан етістікті сөз тіркесі.

ә) Екінші сөйлем – *Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді* – екі негізді, нақты жақты, толымды, жайылма басыңқы сөйлем.

Сөз тіркесі: Абай өткізді – етістікті тіркес, байланысу түрі – қиысу, байланысу тәсілі – жалғау арқылы;

ұйқысыз өткізді – етістікті тіркес, байланысу түрі – қабысу, байланысу тәсілі – орын тәртібі арқылы;

түнді өткізді – етістікті тіркес, байланысу түрі – меңгеру, байланысу тәсілі – жалғау арқылы.

Сөзформалардың қызметі мен құрамы: Абай – бастауыш, зат есім, жалқы есім, атау тұлғалы, жекеше; *өткізді* – баяндауыш, өзгелік етіс жұрнақты сабақты етістік, 3-жақтық жедел өткен шақ тұлғасында тұр;

түнді – тура толықтауыш, табыс септік жалғаулы зат есім;

ұйқысыз – амал пысықтауыш, зат есімнен жасалған туынды қатыстық сын есім үстеудің қызметінде тұр;

бұл – анықтауыш, сілтеу есімдігі.

Тыныс белгісі: үтір – сабақтас құрамаластардың сыңарларының арасына қойылған; *нүкте* – сөйлем соңына қойылған; *жақша* – автордың аты-жөнін көрсітіп тұр; *жақша* ішіндегі *нүкте* – қысқарған есімнің бас әрпінен кейін қойылған.

VIII. Стилистикалық қателер: түрлері мен себептерін анықтау, болдырмау жолдары

1. Тіл нормасы және стильдер туралы. Жоғары оқу орындарында сөйлемнің стильдік құрылымы, стиль түрлері мен олардың өзіндік ерекшеліктері, әдеби тіл, оның нормалары мен оны қолданудың мән-маңызы туралы сөз болатын арнайы пәндердің (Стилистика, Тіл мәдениеті, Көркем мәтінді лингвистикалық талдау т.б.) оқытылуына, мектептерде осы мәселелердің элементтері жөнінде мәліметтердің берілуіне қарамастан, қазіргі адамдардың, әсіресе жастардың сөйлеу тілінде де, жазба тілінде де алуан түрлі ауытқушылықтарды – сөздерді немесе олардың қосымшаларын орынсыз қолдану, сөздердің мән-мағынасын терең түсінбей тіркестер жасау, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін дұрыс сақтамау т.б. қателіктерді молынан кездестіруге

болады. Мұның өзі оқыту кезіндегі жіберген кемшіліктеріміздің – сөйлемді (мәтінді) стильдік жағынан талдауға, дұрыс сөйлеп, жаза білуді үйретуге аса мән бермегеніміздің жемісі екенін жасыруға болмайды. Сондықтан сөйлем талдау барысында олардың стильдік тұрғыдан дұрыс құрылуына да назар аударып отырудың мәні зор.

Әдетте, ауызша сөйлеуде де, жазуда да қалыптасқан норма (өлшем) бар екені белгілі және тілдің қарым-қатынас құралы болу қызметінде осы нормалардың сақталуы талап етіледі. Ал сол нормалардан ауытқудың қайсысы болса да, стильдік қате деп есептеледі. Қазақ тіл білімінің даму тарихында қазақ тілінің стильдік ерекшеліктері, әдеби тіл нормалары, тіл (сөйлеу) мәдениеті, оған үйрету жолдары жайында ең алғаш және ең көп сөз қозғаған, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған алғашқы оқулықтың жазылуына мұрындық болған профессор М.Балақаев болатын (қараңыз: Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. –А., 1966). Ғалымның осы тақырыптағы еңбектері жинақталып, «Қазақ тіл білімінің мәселелері» сериясымен 2008 жылы «Арыс» баспасынан жарыққа шықты.

Кейінгі кезде қазіргі тіл қолданысындағы стиль (функционалдық стиль) түрлері, олардың нормалық сипаттамасы және сол стиль түрлеріне байланысты болуы мүмкін қателер туралы белгілі ғалым, профессор Б.Шалабай айналысып, бірнеше оқу құралдарын жарыққа шығарды. Ғалымның «Көркем әдебиет стилистикасы» (Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 1999), «Қазақ тілінің стилистикасы» (Алматы, Республикалық баспа орталығы, 2006) атты еңбектері қазіргі кезде еліміздің оқу орындарында кеңінен пайдаланылып келеді. Кітаптың осы бөлімін жазуда аталған еңбектердегі теориялық тұжырымдар мен практикалық мәселелер басшылыққа алынды. Себебі, стилистиканы теориялық жағынан зерттеген М.Балақаевтан артық, стильдік талдаудың практикалық жағын зерттеуде студенттер мен мектеп оқушыларының шығармалары негізінде мүмкін болатын қателіктердің түрлерін саралап көрсете білген Б.Шалабайдан артық жаңаша бірнәрсе айтудың өзі қиын. Сондықтан бұл бөлімде профессор Б.Шалабайдың соңғы еңбегіндегі теориялық және практикалық мәселелерді басшылыққа алдық.

Сонымен, мектеп оқушыларын, студенттерді дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білуге үйретуде сөйлемді, мәтінді стилистикалық тұрғыдан талдай білудің, нақтырақ айтқанда, сөйлемнің құрылымы мен мағынасындағы нормаға сай келетін айшықты қолданыстармен бірге олқылықтар мен қателіктерді де тауып, оның себептерін анықтай білудің мәні зор. Әрине, талдау кезінде мәтін ішіндегі сөйлемнің стильдік жағынан дұрыстығын тану ондағы қателіктерді анықтаумен қатар жүреді. Сондықтан алдымен қате құрылымдарды анықтай білудің маңызы зор.

Егер жазу, сөйлеу барысындағы стилистикалық олқылықтар, негізінен, қалыптасқан тілдік нормаларды, қағидаларды сақтамауда байқалады деген қағиданы ескерсек, онда алдымен «тіл нормасы» дегеннің не екенін біліп алу қажет.

Тіл нормасы жөнінде М.Балақаев: «...Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, солар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіп заңдылыққа бағындыру. Ол тәртіпті орнататын да, оның иін қандыратын да әдеби тіл. Тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы – бәрі атам заманнан келе жатқан заңды ерекшеліктерге негізделеді...» дей отырып, ғалым «тіл нормасы» дегенді осы заңдылықтарды сақтай отырып жазу не сөйлеу деп түсіндіреді (М.Балақаев, 227-б.). Ал ғалым Б.Шалабай «тіл нормасын» «стилистикалық норма» ретінде әдеби тіл нормасының бір көрінісі деп түсіндіреді: «Әдеби тіл нормасы – белгілі кезеңде тілдік құралдарды қоғамдағы барлық адамдарға ортақ орнықты түрде қолдану үлгісі... Сондықтан оған жүйелілік, реттілік, баршаға міндеттілік, функционалды-стильдік жіктеліс тән. Осы тұрғыдан әдеби норманы функционалды стиль нормаларының біріккен жүйесі деп қарасақ, стилистикалық норманы әдеби норманың функционалды стильге қатысты көрінісі деуге болады... (Б.Шалабай, 31-б.)

Сөйлемге, мәтінге стильдің талдау жүргізу үшін әр стильдің өзіндік нормасымен таныс болудың да мәні зор. Қазіргі уақытта стильдің түрлері мен ерекшеліктері жайында қалыптасқан ортақ тұжырымдар бар. соның бірсыпырасы төмендегідей:

Ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшеліктер ретінде мыналарды атауға болады: адамдардың өзара еркін қатынас жасауы барысындағы әңгіме кезінде сөздер мен сөз тіркестері ешбір даярлықсыз қолданылады, сондықтан онда қарапайым сөздер басым болып, сөйлемдер көбіне сұраулы, лепті болып, негізінен диалогқа құрылады. Сөйлемдер кейде шұбалаңқы болса, кейде тақ-тұқ қысқа, тіпті аяқталмаған болып та құрыла береді. Бірақ айтылар ой жалпы контекстен айқындалып жатады. Мысалы:

- *Мереке құтты болсын!*
- *Рахмет, саған да ұлыс құтты болсын!*
- *Отбасыңа береке-бірлік, амандық тілеймін!*
- *Тілегің қабыл болсын. Өзіңе де осыны тілеймін!*

Ғылыми стильде, ғалымдардың айтуынша, сөйлем құрылысы өзара тығыз байланысты, көбіне құрмалас сөйлемдер түрінде болады, жай сөйлемдер болғанның өзінде олар жайылма күйде келеді. Бұл стильге дәлдік, тілде бар сөздерді, әсіресе терминдерді, өз орнында, тура

мағынасында қолдану тән. Диалектизм, жаргон, қарапайым сөздер, әсірелеу, шенеу, мысқыл мәнді сөздер мүлде қолданылмайды. Шартты белгілер мен қысқартулар мол болады. Мұнда тілдің эмоциялық, экспрессивтік әсерлі болуы емес, мағынасы айқын, тұжырымы дәл болуы көзделеді. Мысалы: *Экспрессивті құралдарға тілдің экспрессивті-эмоционалдық бояуға тән құралдары жатады... Ол бояулар сөздердің контекстен тыс жағдайына да табиғи түрде тән болып келеді...*

Ресми стильдің (іс қағаздары стилінің) ғылыми стильге синтаксистік деңгейде біршама ұқсас жақтары бар: сөздердің орын тәртібі тұрақты, негізінен тура мағыналы сөздер, арнаулы ресми сөздер, өзіне тән қоғамдық-саяси терминдер, т.б. қолданылады. Ресми стильдің қолданылатын орны алуан түрлі болуына байланысты олардың өзіндік мәнді айырмашылықтары да болады. Мәселен, ресми өкілдердің саяси кездесулеріндегі айтылатын сөздер мен ресми іс қағаздарына тән сөздердің өздеріне тән ауқымы мен қолданылу тәртібі болады. Мысалы:

Өтініш

Мені емханадан ем алу үшін бір күнге сабақтан босатуыңызды сұраймын.

Көркем сөз стилінің нормасы өте кең, тіпті ол әдеби тіл нормасы ауқымынан шығып кете алады. Көркем әдебиет тіліне жазба және ауызша тілдік құралдардың бірігуі тән. Тек мынаны ескеру керек, біріншіден, көркем шығармада кез келген әдеби емес тілдік бірліктер қолданыла отырып, бірақ олар өнер құбылысының заңдылықтарына бағынады, әдеби-эстетикалық өңдеуден өтеді. Екіншіден, көркем шығармада жазушының өзіндік дүниетанымы, көзқарасы бейнеленеді, шығарманың жанрлық, тақырыптық т.б. ерекшеліктері көрініс табады әрі әр жазушының өзіндік талғамы болады. Сондықтан көркем шығарма тілінде әр жазушының стильдік даралығы, өзге де қайталанбас сөз қолданысы бейнеленеді. Оған экспрессивтілік пен эмоционалдылық тән. Осы жайларға байланысты көркем сөз стилінің басқа стильдерге қарағанда өзіндік ерекшелігі болады.

Әрине, бұл айтылғандардан көркем сөз стиліне норма тән емес деген қорытынды шықпайды. Бірақ көркем сөз стилі нормасына әдеби тіл нормасы тұрғысынан келе беруге де болмайды. Мысалы:

...Аспанда ұзақ алаулаған күн көзіөз қызуына өзі шыдамай, ол да салқын теңізге бауырын төсеп, тыныстаған тәрізді. Бір сәт көлдің бетін өрт жайлағандай, дүние қызыл бояуға толып кеткен. Тек, күн табағы біртіндеп суға батып, ең соңғы қиығы көзден таса болғанда гана, айнала төңірек суыған темірдей күңгірт тартты...

Публицистикалық стильде жоғарыда келтірілген стильдерге тән ерекшеліктердің барлығының да қоспасы бар деуге болады, ол мынаған байланысты: бұл стильдің жанры әр алуан және жазбаша да, ауызша да көріне береді. Оған хабарлау және әсер ету функциялары тән. Осы жағдайлар оның тіліне де ықпалын тигізеді. Сондықтан онда ақпарат тасушы және экспрессивтілікке не құралдар бірлікте қолданылады. Сонымен қатар бұл Бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) тілі болғандықтан, терминдерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді құрастыруда әдеби тілге және өзіне тән дәстүрлі қалыптасқан, әбден тұрақталған (стандартқа айналған) құрылымдарды қатаң сақтайды. Мысалы: *...Биылғы жыл ТМД елдерінде Туризм жылы болып жарияланды. Сонымен бірге «Достастықтың мәдени астаналары» бағдарламасы аясында 2014 жылы ТМД-ның мәдени астанасы Алматы қаласы болды. Осы орайда оңтүстік шаһарымызда түрлі мәдени шаралар атқарылады деп жоспарлануда...*

Сонымен, әрбір функционалды стиль өзіне тән сөз, форма, құрылымға не болып келеді.

2. Стилистикалық қате және оның түрлері. Стилистикалық қате – белгілі бір сөйлеу жағдайына сай келмейтін, стилистикалық нормадан ауытқудың салдарынан болатын қатенің түрі. Тілді жұмсауда күнделікті өмірде түрлі нормадан тыс ауытқулар болып жатады. Мысалы, лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық тұлға-бірліктерді өзінің негізгі мағынасына сәйкес өз орнымен қолданбаудан болатын қателіктер т.б. Бұлардың барлығы – әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық нормаларының сақталмауынан болатын тілдік қатенің түрлері. Стилистикалық қате көп жағдайда тілдік талғамның төмендігінен болады. Тілдік талғам – тілді, сөзді жұмсап үйрену, жаттығу арқылы қалыптасатын қасиет. Стилистикалық қатенің өзге қате түрлерінен басты ерекшелігі де осында – тілдік талғамсыздықтың көрінісі болуында. Сол себептен де стилистикалық қатенің болмауын қадағалайтын стилистикалық норма тілдің қатысымдық сапаларының қатарына жатады. Сондықтан да ондай қателер алдымен сөйлеу тілінен орын алады да, біртіндеп жазба тілге ауысады.

Тілде неғұрлым жиі ұшырасатын нормадан тыс ауытқулардың алдын алу үшін грамматикалық қателер (Б.Шалабаев еңбегінде «стилистикалық емес қателер» деп берілген, біздіңше, «грамматикалық» деген термин дұрыс тәрізді – Ж.С.) мен стилистикалық қателерді ажыратып алу керек. Мұнда жекелей алынып отырған «грамматикалық қателердің» өзі, айналып келгенде, сөйлем мен мәтіннің дұрыс құрылмауына, сол себептен мағына түсініксіздігіне алып келеді. Ал

бұл кемшілік сөйлемнің стильдік құрылымына да кесірін тигізіп жа-тады. Сондықтан осындай қателіктерді болдырмаудың басты жолы, алдымен қателіктердің түрлерімен, оның себептерімен таныс болу деп есептей отырып, бұл екі қателік түрін бір-бірімен байланысты құбылыстар ретінде бір бөлімде қарастырдық (Грамматикалық және стильдік қателердің түрлері мен оларды анықтаудың мысалдарын көрсетуде Б.Шалабай еңбегі негізге алынды. Өйткені осы мәселені арнайы зерттеген ғалымның пікірі нақтырақ және дәлелдірек болады деп есептедік). Жалпы, кез келген сөйлеушінің, жазушының тілінде кездесуі және бір сөйлем ішінде олардың түр-түрі қабаттасып та келуі мүмкін болатын мұндай қате қолданыстарды бірден байқау оңай-ға соқпайды. Оны анықтау және қолданыста болдырмау оқырман мен тыңдарманның таным деңгейі мен біліктілігіне байланысты болады.

Грамматикалық қателер:

1. Сөздің мағынасын білмей не толық түсінбей қолданудан пайда болған лексикалық қателер:

1) *Бәрінен де шиеттей баланы далаға тастамай, өсіріп адам қылғанын айтсайшы.* Бұл сөйлемдегі қателік «*шиеттей*» сөзінің «*үй-елмелі-сүйлмелі, көп*» деген сындық мағынада қолданылатындығын, арнайы «*бала-шаға*», «*жан*», «*жетімдер*» тәрізді бірлі-жарым ғана жалпылық мәндегі сөздермен тіркесіп қалыптасқандығын білмеуден болған.

2) *Қырық құлаш қыл шылбырдан аттың мойнына тұзақ салды. Кеше ғана осы университет есігін аттағанда...* Алғашқы сөйлемде қылдан шылбыр емес, арқан есілетінін, яғни шылбыр мен арқанның мағыналарын ажырата алмаудан тіркес қате жасалған. Екінші сөйлемде «*есік*» сөзі мен «*табалдырық*» сөзінің қызметін ауыстырудан қате тіркес құрылған: «*университет есігін аттағанда*» емес, «*универси-тет табалдырығын аттағанда*» болуға тиіс еді.

3) *Жігіт жігерлене жұтынды...; ...үйқылы көзбен сабаққа келіп, аузын ашып сабақ айтады, айтпаса ол да жоқ.* Бұл сөйлемдердегі қа-рамен терілген тіркестер құрамындағы сөздердің мағыналары дәл емес.

2. Тұрақты тіркестерді (фразеологизмдерді) қолдануда кететін қа-телер:

1) *Жазушылар сұрақты қардай жсаудырды.* («*қардай боратты*» болуға тиіс). *Ауыр қылмысқа адамды өмір сүру құқығынан қию жа-тады* («*құқығынан айыру*» болуға тиіс). Сөйлемдерде тұрақты тіркес құрамындағы сөздердің мағынасына жақын келетін басқа сөздермен ауыстырылып қолданылған.

2) *Қысылтаяң қатал жағдайда, қайрап, егеп, «сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендей ерге, елге медет болып, адамның ақиқат пен шындыққа, ақылдылық пен қайраттылыққа меңзеліп отырады.* Бұл сөйлемдегі қателік тұрақты тіркестің контекстке сай келмеуі, сонымен бірге жалпы сөйлемнің өзі стильдік жағынан да дұрыс құрылмаған.

3. Морфологиялық қателер:

1) *Шаштары иттің жүндеріндеі ұйысып қалған.* Сөйлемдегі қателік жекелік тұлғада тұрып көптік мағына беретін зат есімдерге көптік жалғаудың тұлғасын қосып жазудан көрінеді.

2) *Біз бұл өмірде бақытты болу үшін туылдық; ХХІ ғасырдың мақсаты осы өмірде сау сәбиді өмірге келтіру, ішімдік пен есірткіден аулақ болу*” – септік жалғаулары дұрыс қолданылмаған.

3) *Бас Хатшының Баяндамасы проблеманың барынша тереңдігін және байыттылығын алғаш көрген БҰҰ-ға мүше мемлекеттер өкілдерінің ерен әсерін туғызғанын атап кеткен ләзім.* – сын есімнің шырайлары орынсыз қолданылған.

4. Синтаксистік қателер:

1) *Қылмыс – елеулі маңызы бар немесе мемлекеттік қауіпсіздікке және адам өміріне зиян келтіретін әрекет не әрекетсіздік.* Сөйлемде сөз тіркестірудің нормалары сақталмаған; бағыныңқы мен басыңқы сыңарлардың араларының тым алшақ болуынан мағына байланысының нақтылығы көмескіленген.

2) *Ең алғаш мектепте оқып жүргенде арман етіп, қиялдап жүрген Алматы қаласына келдік, армандаған маман иесі болуымызға аз уақыт қалды.* Қателік – етістіктің шақ тұлғаларының бір-біріне сәйкес қолданылмауында. Сондай-ақ, бұл сөйлемдегі «арман етіп, қиялдап жүрген» деген есімше тұлғаларының басыңқы «Алматы» сөзімен байланысы да орынсыз.

3) *Біз қолдан келгеннің бәрін істеп жатырық («жатырмыз» болуға тиіс).* Елбасы тапсырмасын мерзімінде *орындау керектіз* («орындауымыз керек» болуға тиіс). Дәл осындай бастауыш пен баяндауыштың қиысуында көпше жіктік жалғауларының дұрыс қолданылмауы тәрізді ауызекі сөйлеуде кездесетін қате қолданыстар тілімізге бес-он жылдың шамасында еніп, қазіргі кезде кең етек алып бара жатыр. Сондықтан мұндай тілбұзарлықты тоқтатуға күш салу барша оқытушы ұстаздардың міндеті болуға тиіс.

4) Бірынғай мүшелі сөйлемдерді қолдануда мына сияқты қателер кездесуі әбен мүмкін:

а) сыңарларының мағыналық сәйкестіктерінің болмауы, бір-ыңғай мүше тұлғаларының біртектес келмеуі: *Халық ауыз әдебиетінің көпшілігі халықтың мұңын жырлаған. Сол дәуірлердегі теңсіздіктерді, жолсыздықты көпшілігі ауыз әдебиеті арқылы білдірді;*

ә) есім сөздер мен олардың орнына қолданылатын жіктеу есімдігінің бірыңғай қолданылуы: *Қазіргі кезде қылмысты жасайтын адамдар, олар негізінен жас балалар.*

4) Есімше, көсемше тұлғалы сөздердің орын тәртібінің сақталмауы, жұрнақтарының орынды жалғанбауы: *Сіздің БҰҰ-ны жан-тәңізізбен қолдайтыныңыз үшін өзімнің шынайы құрметімді жеткізім келеді.*

5) Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің сақталмауы: *Көшеде бір қарапайым өзімен-өзі кетіп бара жатқан адамды полиция қызметкерлері көріп қалады.*

6) Есімдіктерді орынсыз қолдану себебінен сөйлем мағынасының күңгірттенуі: *Қазіргі кезде қылмысты жасайтын адамдар, олар негізінен жас балалар. Олардың қылмыс жасау себептері отбасында әкесінің немесе шешесінің жоқтығы не тәрбиесін көрмеуі. Қауырт өткен көпжақты келіс-сөздер мен пікірталастар нәтижесінде шешімдер пакетіне қатысты келісімге қол жетті. Олар 11 мамырда дауыс берусіз қабылданды. Егер елдің экономикасы төмен болса, қылмыстың жасалуы көп болады, өйткені халық жоқтықта өмір сүрсе, ол өзіне керек затты алу үшін әр түрлі әрекеттерге барады, кейде адам өлтіруге дейін барады.*

7) Бастауыштың қайталанып, үстемеленіп жұмсалуды: *Бұл адам мұны өзі білмей қалды. Менің Ы.Алтынсариннен алған жерім, яғни Ы.Алтынсариннің бізге қалдырған өнеге өсиеті бізге үлкен бір ганибет. Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы, - дегендей Ы.Алтынсарин, яғни ұстаз атамыз біз үшін тірі.*

8) Құрмалас сөйлем құрамындағы компоненттердің орын тәртібінің сақталмауы: *Оның білгір достары, оған демеу бола тұра, болашағына зор ықпал етті.*

9) Құрмалас сөйлем компоненттерінің арасында логикалық-грамматикалық байланыстың болмауы: *Ол сырды біз оқып, түсініп, түйсігімізде сақтап, ұғынып мойындаған кезде ғана жетімді деп ойлаймын. Әр адам ол сырды әрқалай шеше алады. Сол екі ауыз сөзін бізге жеткізуге ата-бабаларымыз әбден тырысқан. Бірақ бұл салт-дәстүр әлі жалғасуда және ұрпақтан-ұрпаққа әрі жалғасып, одан әрі дамып, көркем тіліміздің тағы да көркейе түсетіндігіне сенімдімін. Мұндай қазақ елінің байлығын ешқандай да жолмен жоғалтуға болмай-*

ды және ұрпақ жоғалтпайды. *Мақал-мәтелдер көп болғандықтан, егіншілік кәсібіне де байланысты мақал-мәтелдер аз емес.*

10) Құрмалас сөйлем компоненттерінің тым шұбаланқы болуы; сөйлемге қажетті сөздерді тастап кетудің салдарынан сөйлем мағынасының күңгірттенуі: *Қылмыс дегеніміз – заңмен бекітілген, заңмен тыйым салынған және жазаланатын, мемлекетке, жеке меншікке немесе адам басына, қозғамға (қарсы) заңсыз әрекет жасау. Сәби жарыққа (дүниеге) шыр етіп келгеннен бастап, өмірден жылу алуды армандайды. Бұл екі сөйлемнің алғашқысының құрамындағы бірыңғай мүшелердің берілуінде де қателер бар екенін көруге болады.*

11) Дәйексөздерді қолдана алмаудың салдарынан болатын қателер: *Көп жағдайда қылмысты тәрбие алмаған жастар жасайды. Сол үшін ата-бабамыз айтпақшы, “Болар бала – бозынан” демекші, бала жастайынан әке-шешесінен сыйластықты, ар-намысты, Отанға деген сүйіспеншілікті, сабырлықты, “үлкенге құрмет, кішіге ізет” деген түсінікпен тәрбие алып өсуі керек. Мұндай қателер көбіне дәйексөздердің мағынасын түсінбеуден, негізгі оймен байланыстыра алмаудан туындап жатады.*

12) Мәтін ішіндегі сөйлемдердің бір-бірімен мағыналық та, грамматикалық та байланысының болмауы, байланыстырушы конструкцияларды білмеуі. Соның салдарынан ойдың күңгірттенуі:

Қазақ табиғатында ақын, шешен халық. Оның осы бір ерекшелігі тілінде айқын көрініс тапқан. әр сөзінде тайға таңба басқандай дәл, нақты, мағыналы ойлар түйіскен. Ендеше, осындай қасиеті ерте заманнан бері жетіліп, дамып, жылдан-жылға өркендеуде. Бұл – тіл табиғатындағы заңды құбылыс”. Осындағы «ендеше» сөзінің орынсыз қолданысы сөйлемдердің тұтас логикасын бұзып тұр. алғашқы үш сөйлем мен кейінгі екі сөйлемдегі автордың айтайын деген ойы екі түрлі, сол себепті соңғылары алдыңғы үш сөйлемнің тұжырымы бола алмайды.

Стилистикалық қате түрлері:

1. Қазақ тілінің стилистикалық ресурстарын толық менгермеудің салдарынан болатын қателер:

1) Сөздік қорының жетіспеуі:

а) Бір контексте бір сөздің немесе түбірлес сөздердің себепсіз қайталануы: *Біз бұл өмірде бақытты болу үшін туылдық, сол себептен біз өзімізді бақытты қылуымыз керек. Осы жерден басталып екеуіміздің таныстығымыз басталды.*

ә) Плеоназм мен тавтологиялық (дыбыстық құрылысы, мағынасы) жақын сөздердің қайталануы – Ж.С.) сөз қолданысының салдарынан сөйлеу тілінің көріксіз, кедей болуы:

15 сәуір күні біздің университет ұжымы жылдағыдай наурыз мерекесін Алматы қаласының орталық бағындағы стадионда тойлады. Осындағы «университет» және «ұжым» сөздері бірін-бірі толықтырып тұрған сөздер болса да, автор оларды қайталап қолданып, көпсөзділікке жол берген. Сондай-ақ, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі де сақталмағандықтан, «жылдағыдай» сөзі «наурыз» сөзіне қатысты мағынаны нұсқап тұр.

Мысалы, оған біреудің мүлкіне қол сұқса, ұрласа, тонаса, біреудің өміріне қасақана не болмаса абайсызда нұқсан келтіру жатады немесе қылмысқа әрекетсіздік жатады. Мысалы, дәрігер науқас адамға жәрдем етіп көмектеспесе соның нәтижесінде науқас қаза болса... т.б.

2) Штамп сөздердің қолданылуы: *Міне, көзді ашып-жұмғанша тамылжыған көктемнің екінші айы да келіп жетті. Қар еріп, жер қарая бастаған күннен-ақ әр тіршілік иесі өзіне тиесілі жұмыстарымен айналысады.*

3) Қыстырма сөздерді орынсыз қолдану: *Қылмыстың алдын алу үшін мектеп қабырғасында дұрыс тәрбие беріп қадағалап, және де діни сабақтар жүргізу және де инспекторлар қою керек. Ауыр қылмыс негізінен үлкен, жауапты құқық бұзушылық болғанда, яғни ауыр қылмысқа жаза қолданылады. Негізінде жеңіл қылмыс немесе құқық бұзушылық үшін де негізінде елімізде адамның белгілі бір құқығынан айырады.*

4) Әдеби тілге жатпайтын сөздерді себепсіз қолдану: *Арман алысты арымай, тереңге тегеурінмен түссең, түбі мұратыңа айналмай қоймайды.*

5) Тілдің көріктеу құралдарын ретсіз қолдану: *Әрине, әр адамның өзі біртуар, қайта келмес даналары болады. Бұл адамзаттар ел үшін күрескен, сонымен қатар бізге туындыларын қалдырып кеткен данышпандар болмақ.*

2. Тілдік стилистикалық талғамының төмендігінен болатын кателер:

1) а) Бояма сөздерге, әдемілік үшін ойланбай қолданылған сәтсіз метафоралар мен теңеулерді, бейнелі сөздерді орынсыз қолдануға құмар болу: *Осы өлеңді оқысымен жүрегім дүр сілкінді. Мақал мәтелді оқығанымда сөздің құдіретін терең меңгеріп қана қоймай, санамы-*

зда мәңгілікке жатталады. Кеудесін керіп, тосін төңкере жайылған кең жазық бетінде де көз тірер бір нүкте болсайшы.

ә) Сындық мәні бар сөздерді дұрыс таңдай алмау: *Осы жолмен жүріп келе жатқан әрбір елдің достығы биік шыңда. Ол болашақта өз мүдделері және күллі адамзат мүдделері үшін тиімді еңбек етеріне шынайы үміттеміз.*

2) Түрлі стильдің лексикасын пайдалану, соның ішінде ауызекі, кітаби тілге тән лексиканы себепсіз қолдану: *Студенттерді қорқытып қойса болғаны екен. Көрмеген кітапхананың есігін ашып, өмірінде ұстамаған кітапты ұстап көреді.*

3. Функционалдық стиль нормаларын ескермеуден жіберілетін қателер:

1) Ресмилік мәні бар сөздерді орынсыз қолдану: *Бұл жылдар сені аңсай сағыну, тосу жылдары еді. Мен бұл кезеңде адамдардың жүрегінде мәңгі-бақи өшпейтін бір сезім болатынын, ол – махаббат сезімі екенін ұқтым. Саған «Ақша қарыңмен!» деп құттықтау айтқым келді. Сол себептен баяу аяңдап келіп, үйреншікті бұрыштан сені іздедім.*

2) Ғылыми емес мәтіндерде термин сөздерді орынсыз қолдану: *Ананың мейірімі мен махаббаты шексіз. Ақын-жазушылардың романдарын оқығанда ананың жанашырлығы, балаға деген сүйіспеншілігі әсерлі суреттеледі. Себебі оның бір элементі болса да өмірден алынған.*

3) Өзге стиль элементтерін орынсыз қолдану: *Үлкендердің алдын-ала ойластырылып жасаған бұл жоспарларының тамаша нәтижесі болғаны жұртқа жақсы белгілі. Ұстаздардың арамдық пен аярлыққа, әділетсіздік пен жалғандыққа, крепостнойлық тәртіпке қарсы ащы сындар айтып, мысқыл сөздерді боратуы кадеттердің ой өрістерінің дамуына, өмірге, қоғам құбылыстарына қатысты біршама дұрыс көзқарастарының қалыптасуына едәуір ықпал етті.*

4. Контекстік мағынаны ескермеуден болатын қателер:

Бұған, әсіресе, жалпы шығарма мазмұнының функционалдық-стилдік тұтастығына қатысты қателіктер жатады: шығарма мазмұнының тақырыпқа не тақырып атауына сәйкес келмеуі, тақырыптың ашылмауы т.б. Мысалы, мына шығарма мазмұны “Күз” деген тақырып атауымен берілген:

Қыркүйек айының бас кезі, жердің беті кілемнің түгіндей әлі жап-жасыл, таң атып, күн шығып келе жатыр. Таңертеңгі түскен

шықтың тамшысы қызарып шығып келе жатқан күннің сәулесіне шағылысып, өсімдіктердің басы күмістей жылт-жылт етеді. Қалың тоғайдың арасынан ирек-ирек болып аққан жіңішке өзеннің үстінен көтерілген бұлыңғыр тұман шықпен буланып, маңдайы терленіп, төмен қарап тұрған талдар, талдың арасымен сылдырап аққан өзеннің суы көз алдыға елестейді. Көктің жүзі көкпеңбек теңіз сияқты. Шөптің басы қимылдарлық жел жоқ. Тып-тыныш. Табиғаттың барлық нәрсеге ықылас көзбен күліп тұрған күні еді.

Осындағы күз мезгілінің бір күні, бір сәтіне (таңертенгі) құрылған шығарманың тақырып атауының “Күз” деп аталуы нақтылықты қажет етіп тұр. Күзгі таңның суретін қанша әдемі елестете алғанмен, автор бұл жерде ойын шашыратып алғанға ұқсайды. Ол үшінші сөйлемде әсіресе байқалады. Кеңістікті, ондағы заттарды суреттеудегі бірізділіктің әлсіздігі ондағы сөздердің жиі қайталануынан көрініп тұр. Қатенің бұл түрі көп жағдайда автордың баяндау тілінің тақырыптың стилистикалық мәнеріне, эстетикалық әсеріне, көңіл-күйіне сай келмеуінен болады. (Б.Шалабай, 32-41-б.б.)

Сонымен, жоғарыда келтірілген кемшіліктер кез келген жастағы білім алушылардың сөйлеуі мен жазуында кездесіп отырады. Ұстаз бұған оқушының жас кезінен көңіл аударып түзетіп отырмаса, жыл өткен сайын қалыптасып кеткен қателіктерді кейін түзету қиын болады. Төменгі сыныптарда арнаулы стилистика пәні өтілмесе де, қазақ тілі мен қазақ әдебиеті сабақтарындағы осы мәселеге қатысты тақырыптардың басты міндеті осындай кемшіліктердің алдын алу, болдырмау болып табылады. Алдын ала жасалған осындай дайындықтар мектептің жоғарғы сыныптарында, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында өтілетін осы пәнді тез игеруге мүмкіндік береді.

Ал жағары оқу орындарында оқылатын стилистика пәнінің арнаулы оқу құралы болғандықтан (Б.Шалабай) және онда әдебиеттер, бақылау (тест) сұрақтары берілгендіктен, біз оларды қайталауды артық көрдік.

Теориялық білімдерін байқау үшін берілетін сұрақтар:

1. «Стиль» ұғымын қалай түсінесіз, оның түрлері қандай?
2. «Тіл нормасы» деген ұғымға М.Балақаев қандай анықтама береді?
3. «Стиль» мен «норма» арасында қандай байланыс бар?
4. Ғылыми стильдің ерекшелігі қандай?

5. Публицистикалық стильдің көркем әдебиет стилинен айырмашылығы неде?
6. Грамматикалық қателердің стильдік қателерге қатысы қандай?
7. Стильдік қателерге қандай қателер жатады?
8. Стильдік қателерді болдырмаудың қандай жолдары бар және оның маңызы қандай?

Өзіндік жұмыс тапсырмалары үшін қажетті мәтіндер:

1. ...Сонымен қатар жасөспірімдер қылмысының басым көпшілігі жеке мүлікке, сондай-ақ жеке тұлғаға қатысты болып отыр. Және тонау да алдыңғы орында. Жуырда кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотында жабық сот отырысы өтті. 20 жастағы актөбелік жігіт пен 18 жастағы қызылордалық екеуіне үкім шықты. Олар өз істерінің қоғамға қауіпті екенін біле тұра, адам тонауға барған. Атап айтқанда, С. мен кәмелетке толмаған Р. Сәуір айында Қызылорда қаласының орталығында орналасқан сауда үйінің жанында өзінің жолдастарымен кездеседі. Осы жерде Р. Оларға қаладағы ойын клубтарын күш көрсету арқылы тонауды ұсынып,, барлығы қылмыс жасауға уағдаласады. Сөйтіп олар компьютер клубын нысанаға алады. Осылайша сотталушылар компьютер клубына заңсыз кіріп, күзетшіге күш қолданып, денесінің әр жерінен бірнеше рет соққы беріп, жарақат салған. Осы кезде төрттіктің құрамындағы Мадияр деген жігіт диллер қыздың қолын қайырып, жерге құлатып жіберіп, ақша талап етеді. Ол қорыққанынан кассадағы 10 мың теңгені ұстаға салады. Содан соң Р. жәбірленушіні шашынан тартып, үстел үстіне апарып бірнеше рет ұрған... (Мақаладан үзінді «Халық» газетінен алынды).

2. ...Торы жорға жолды өндіріп тастады. Қызуын мол жайып, жазғы күн де арқан бойы көтеріліп қалған. Шал жолға таңертең костюмінің сыртынан барқыт шапанын киген. Ыссылай бастады. Бірақ шешінген жоқ. Шырағданнан асарда жанға жайлы салқын самал соғып, Мұқаның бойы сергіп қалды. Торы жорға да сол қарқынынан таяр емес. «Таудың етегіне түсе бере бұлақ басына ат шалдырып, демалып, ары қарай жүріп кетсем, бесін ауа Талтоғанға жетіп қалармын», – деп ойлады шал. Қазір ол бетте елдің жоқ екенін Мұқа жақсы біледі. Жалғыз сиыр фермасы бар еді. Оны да өткен жылы көшіріп әкетті. Бұл жайды осы фермаға қожалық ететін ұлы Белжігіттің аузынан шал анық естіген. Әрине, жаз жайлап жүрген бірлі-жарым үй болған күнде де, шалдың ат басын бұрар ойы жоқ. Өйткені жас әйелі

жолға жетерлік етіп тамақтарын көнелеу қара сөмкеге салып жатып: «Кездескен үйге ассалаумалайкөм деп бас сұға берме. Тамақтарынан ұшынып қалып жүрерсің», – деп дайындағаны тағы бар... (Т.Нұрмағамбетов).

3. Соңғы кезде сөз тіркестері туралы еңбектерде оның объектілері туралы теориялық талас пікірлер көбеюде. Ондай пікірлердің бірқыдыруы сөз тіркестерінің тілдің басқа категорияларынан, атап айтқанда, сөз, күрделі сөз, сөйлем және синтагмалардан айырмашылығы. Бұл мәселе түркі тілдерінде оның ішінде қазақ тіл білімінде де соңғы кезде ғана сөз бола бастады әрі ол жайындағы пікірлер де әр алуан. Сонымен бірге күрделі сөз тіркесінің әрбір сыңарының күрделі сөз, қос сөз, біріккен сөздерден т.б. айырмашылығы да айқындалады. Өйткені күрделі сөздерді біліп алмай, күрделі сөз тіркестерінің әрбір сыңарының жалаң немесе күрделі екендігін білу де қиын. Сондықтан күрделі сөз тіркестерінің жасалу ерекшелігін анықтау анықтау күрделі сөздердің жасалу жолдарын айқындауды қажет етеді. Оның үстіне сөз тіркестері синтаксистік қызметі жағынан да айқындалатыны белгілі. Жалпы күрделі сөз бар да күрделі сөйлем мүшесі бар. екеуі де синтаксистің объектісі болғанымен, бірі сөз тіркесінің, бірі сөйлем мүшесінің ыңғайында қарастырылады. Сонда күрделі сөзді құрайтын элементтердің барлығы да бірдей бір-ақ сөйлем мүшесі болама, жоқ па деген мәселе келіп шығады... (Ғылыми әдебиеттен).

Әдебиеттер:

1. Балақаев М. т.б. Қазақ тілінің стилистикасы. – А., 2005.
2. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Оқу құралы. –А., 2006.
3. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – А., 1995.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл шағын еңбекте сөйлемді тілдік талдаудың әр түрі қазақ тілі бағдарламаларында көрсетілген ірі тараулар бойынша, сол тараулардағы басты теориялық қағидаларды игеруге негізделіп берілді. Өйткені, теорияны оқу үстінде меңгеру бар да, оны ұзақ уақыт есте сақтап, күнделікті өмірде қолдану бар. Практикалық жаттығулар арқылы қайта-қайта жаңғыртылып отырмаған теория есте ұзақ уақыт сақталмайтыны белгілі. Ал тілдің күнделікті өмірде ең көп әрі жиі қолданылатын қажетті қағидалары мен заңдылықтарын ескермеу не шала білу – тілдің қолданыс аясын тарылтуға, тіл байлығының қызметін әлсіретуге әкеліп соқтырады.

Әрине, сөйлемді талдай білу үшін ереже, заңдылықтарды білу қажет, бірақ ғылымның өскелең дамуы барысында сол заңдылықтар үнемі толығып, жаңғырып отырады. Бұл – табиғи құбылыс. Адам ойының дамуы, күнделікті қоғам қатынас жаңа сөздер мен тіркестерді туғызып, оларды қолданудың, сөйлем құраудың ерекше, жаңа түрлерін, өмірге әкеліп жатады. Оларды бұрынғы ережелерге сай талдау, түсіндіру мүмкін болмай қалады. Осыған байланысты жаңа идеялар мен көзқарастар дүниеге келеді. Талдау кезінде бұндай жаңалықтарды ескеріп отырудың мәні зор. Осы арқылы жас ұрпақ тіл ғылымындағы өзгерістермен таныса отырып, өзі де тілді ғылым ретінде тануға, оны зерттеуге бой ұрады.

Сөйтіп, жас ұрпақтың қазақ тілін пән ретінде игеруі кезінде сөйлем талдай білуі біздің ұлттық тіліміздің одан әрі өркендей, өсе түсуі үшін қажетті фактор әрі тілдің теориялық та, практикалық та дамуының қайнар көзі болып табылады.

Пайдалануға ұсынылатын әдебиеттер:

1. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. А., 1997.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. А., 1991.
3. Балақаев М., Сайранбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. А., 1997.
4. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі (лексика, фонетика, морфология, синтаксис). А., 1982.
5. Исаев С., Бектұров Ш. Сөйлемді грамматикалық талдаудың түрлері (методикалық талдау). А., 1985.
6. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. А., 1974.
7. Бектұров Ш., Серғалиев М. Жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдеріне арналған оқу құралы. А., 1979.
8. Серғалиев М. Қазақ тілі. Жоғары класс оқушылары мен абитуриенттерге арналған көмекші құрал. А., 1992.
9. Достанов М. Қазақ тілі сөздерінің фонетика-лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін қатар талдау әдістері. А., 1991.
10. Түймебаев Ж. Қазақ тілі. Грамматикалық анықтағыш. А., 2005.
11. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
12. Сәдуақасұлы Ж., Сәдуақасова Г. Жай сөйлемнің құрылымдық түрлері. Оқу құралы. Қызылорда, 2004.
13. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. А., 2005.
14. Орта мектептің «Қазақ тілі» оқулықтары.
15. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы. А., 2006.
16. Оразақынова Н.А., т.б. Сатылай комплекті талдау (морфология, синтаксис). Әдістемелік құрал. –А., 2005.
17. Оразақынова Н.А., т.б. Лексикалық материалдарды сатылай комплекті талдау. Оқу құралы. –А., 2005.
18. Оразбасва Ф.Ш. т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. – А., 2005.
19. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. –А., 2012.
20. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – А., 1996.

II бөлім.

МАҚАЛАЛАР

Жинаққа соңғы он жылдықта ғылыми және әдістемелік баспаларда, республикалық газеттерде, басқа да бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген мақалалардың, түрлі конференцияларда, жиындарда жасалған баяндамалардың таңдаулылары енгізілді.

Қазақ тілі пәнін жоғары оқу орындарында жаңаша оқыту мәселелері

Оқу жүйесінің қай саласында болмасын қазақ тілін мамандық пәні ретінде оқытудың мәні, әсіресе қазіргі таңда барынша артып отыр. Оған мынадай бірнеше себеп бар: 1-ден, еліміз бодандықтан босап, тәуелсіздігін алды, “Қазақстан республикасы” деген атқа ие болды, қазақ тілі осы мемлекеттегі барлық азаматтардың тілі ретінде заңды құқықты иеленді; 2-ден, осындай биік те құрметті дәрежеге көтерілген қазақ тілін тек қазақтар ғана емес, осы мемлекетте тұратын барлық ұлт өкілдерінің құрметтеуі, игеруі қажеттігі пайда болды; 3-ден, кеңес дәуірі тұсында қолданылу аясы барынша тарылып, отбасылық деңгейге дейін төмендеген ана тіліміздің өмірдің барлық саласында қолданылу ауқымын кеңейту мүмкіндігі туды, соған сай тілдің байлығын молайту қажеттігі пайда болды; 4-ден, қазақтардың орыстілденіп кеткен бөлігінің, сондай-ақ, басқа ұлт өкілдерінің де, қазақ тілін меңгеруіне жағдайлар жасала бастады; 5-ден, жас ұрпақты жаңа заманның талаптарына сай тәрбиелеу – ана тілінің ғасырлар бойғы жиналған байлығын игеруге, сол арқылы ұлттық сезімдерін оятып, ұлт патриоттарын тәрбиелеу, жаһандану кезеңінде Қазақстанның мемлекет ретінде сақталып қалуының бір негізі тілді сақтау екенін үйрету қажеттігі басым міндетке айналып отыр. Міне, осы аталған себептердің салдары өз нәтижесін беруі үшін қазақ тілін жоғары оқу орындарында жаңаша оқытудың маңызы айрықша.

Қырық жылға жуық қазақ тілін оқытуда атқарған ұстаздық жолымызда әр кезеңде пайда болып, жаңа деп танылған әдіс-тәсілдерді барынша қолдануға тырыстық. Кеңес кезеңінің оқу жүйесінде кең қолданылған алдыңғы қатарлы педагогтар (Ш.Амонашвили, С.Лысенкова, В.Шаталов, Е.Ильин, И.Лернер, М.Махмутов т.б.) ойлап тапқан әдіс-тәсілдер, сол тұста жаңа деп есептелген оқыту технологиялары өз жемістерін берді. Тіпті, қазіргі кездің өзінде солардың бірсыпырасы оқу процесінде әлі күнге дейін қолданылып келе жатқанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Әрине, белгілі бір кезеңде пайда болған небір алдыңғы қатарлы ой-пікірлердің өзі жаңа бір кезеңде жаңғыртуды, жаңаша ой толғауды қажет етеді. Оған қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер мен елдің ғылыми, экономикалық және мәдени дамуындағы жетістіктер де әсер етпей қоймайды. Оның үстіне, Кеңес дәуірі тұсындағы саясатқа байланысты халықаралық шектеулер де қазір келмеске кетті. Қазақстан дүниежүзінің барлық мемлекеттерімен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік алып отыр. Еліміздің алдында таяу арада дүниежүзіндегі алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына қосылу міндеті тұр. Осыған байланысты елде білім беру жүйесін халықаралық стандартқа сәйкестендіру бағытындағы реформа-

лар басталып та кетті. Осындай түбегейлі өзгерістер оқыту процесіне де әсерін тигізетіні даусыз.

Жалпы, қай кезеңде де оқыту процесіне қатысты ой-пікірлер мен оның әдіс-тәсілдері жөніндегі жаңалықтар көп жағдайда оқытудың төменгі сатыларына – балабақшалар мен мектептерге қатысты болып жатады да, ал оларға қызмет ететін мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарындағы дидактика мен тәрбие мәселесі назардан тыс қалып отырды. Кеңес дәуірінде де осылай болып, тек өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап қана бұған орыс педагогтары көңіл аударып бастады. Содан бергі ширек ғасыр көлемінде бұл проблема шешіле қалды деуге әсте болмайды. Өйткені, Кеңес үкіметі құлағанға дейінгі 15 жыл тоқырау кезеңі болғаны белгілі. Ал одан кейінгі 15 жылдың алғашқы уақыты ТМД құрамындағы елдер үшін, оның ішінде Қазақстан үшін де өтпелі, қиын-қыстау кезең болды. Міне, енді ғана бұл мәселеге жаңа қоғам, жаңа даму жағдайында назар аударылып отыр. Сонымен, қазіргі таңда қазақ тілін жоғары оқу орындарында пән ретінде оқытудың өзіндік мынадай түйіні шешілуге тиіс мәселелері бар деп ойлаймыз.

1-ден, қазақ тілін оқытуды жаңа технологиялар негізінде жүзеге асыру. “Оқыту технологиясы” деген терминнің өзі орыс педагогикасына өткен ғасырдың 70-80-жылдарында ғана батыстан (АҚШ) келіп енді. Сол тұстағы орыс педагогтары бұл терминге әр түрлі анықтамалар бергенімен, олардың бәрінде бір ортақ ой болды. Оны формалды түрде былай түсінуге болады: оқыту технологиясы деп оқу ақпараттарын қалыптастыру, өңдеу, қабылдау, түсіну, есте сақтау және қайта жаңғыртудан тұратын, нақты мақсатқа бағытталған динамикалық процесті айтамыз. Егер осы анықтама дұрыс деп есептер болсақ, оқыту технологиясында білім алушы мен білім беруші арасында тығыз байланыс болуға тиіс. Яғни, оқу процесінің негізгі элементтері болып табылатын оқытудың мақсаты, жоспары, бағдарламасы, оқыту мазмұны, әдістері мен тәсілдері, түрлері мен құралдары, студенттердің оқу және ғылыми бағыттағы іс-әрекеттері, оқытушының педагогикалық және ғылыми әрекеттері – бәрі өзара тығыз байланыс-бірлікте болуға тиіс деген сөз.

70-жылдары поляк ғалымдары Ч.Куписевич пен Ф.Янушкевич оқыту технологиясының тоғыз түрлі сипатын белгілеп берген болатын. Олар:

- 1) оқытудың заман талабына сай болуы;
- 2) аз күш, аз уақыт жұмсап, жоғары сапалы білімге қол жеткізу;
- 3) пәнаралық байланыстың болуы;
- 4) оқыту мазмұнының, әдістерінің, құралдарының және оқытуды ұйымдастырудың тиімділігін зерттеу, ғылыми негіздеу;

- 5) оқыту процесі мен тиімділігінің қайталамалығы;
- 6) оқушы мен оқытушының іс-әрекеттерін бағдарламалап отыру;
- 7) оқу құралдары мен материалдарын пайдалану;
- 8) оқу ортасын материалдық жағынан тиімді ұйымдастыру;
- 9) оқу нәтижелерін сапалы бағалау.

Осы аталған сапалардың қай-қайсысы болмасын ос кезге дейін өз құнын жойған жоқ. Алайда, олар қазіргі заманғы ғылым мен техниканың дамуына сай жетілдіруді, толықтыруды қажет ететін болар.

Қазақ тілін жоғары оқу орындарында оқытудағы тағы бір өзекті әрі аталған сапалардың біріншісіне тікелей қатысты мәселе – оқыту процесінде компьютерді пайдалану, соған байланысты электрондық оқулықтар мен оқу құралдарын жасау. Қазіргі таңда адам өміріне, қоғамның барлық саласына дендеп енген компьютерсіз жеке пәндерді оқытуды да елестету мүмкін емес. Мәселе – осы техниканы қазақ тілі пәнін оқытуға қалай, қандай деңгейде пайдалануға болатындығында болып тұр. Себебі, мамандардың айтуынша, әзірге қазақ тілінде оқи алатын бағдарламасы бар компьютерлер жасау тек жоспарда ғана бар тәрізді. Дегенмен, оқытушылар өз мүмкіншіліктері көлемінде оны пайдалану жолдарын қарастыруда. Оған арналған оқулықтар мен оқу құралдарын жасауға талпыну үстінде. Бұл тұрғыда шет ел тілдерін оқытуда жинақталған тәжірибелерді пайдалана отырып, қазақ тіліне арналған бағдарламалар, оқу-әдістемелік құралдар жасау басты міндеттердің бірі саналады. Бұл іске біз де өз үлесімізді қосамыз ғой деп ойлаймыз.

Келесі мәселе де осымен сабақтасып жатыр. Қазір елімізде білім берудің халықаралық жүйесіне көшудің алғышарттары басталып та кетті. Орта білім берудің 12 жылдық, жоғары білім берудің үш сатылы (бакалавр, магистратура, докторантура) түрі мен оқытудың кредиттік жүйесіне ену республиканың көптеген мектептері мен жоғары оқу орындарында өз нәтижелерін беруде. Міне, осы жана жүйеге енуге байланысты да оқулықтар мен оқу құралдарының осы жүйені қанағаттандыратын түрлерін жасау қажеттігі туады. Мұнда да сол жоғарыда көрсетілгендей, жаңа оқыту технологиялары мен электрондық құралдарды пайдалану басты орында тұрады. Сондықтан, қазақ тілін мамандыққа сай пән ретінде оқыту осы талаптан қалып қоймауға тиіс. Тілші ғалымдар мен педагогтарға да қоғамдағы осы өзгерістер тұрғысынан талап қойылады.

Сонымен, Қазақстандық педагогика ғылымы жаңа кезеңге – ғаламдық деңгейдегі даму кезеңіне аяқ басты. Осыған байланысты әлемдегі алдыңғы қатарлы педагогикалық ой-пікірлерді, идеяларды талдап, тандап өмірге енгізу арқылы ғана дүниедегі мықты елдердің қатарына қосылу мүмкіндігіне ие боламыз. Оның үстіне, қазақ халқының ұлттық

сипатын, тілін, дінін, ділін сактай отырып, оның жаһандану толқынына жұтылып кетпеуі үшін күресетін ұлттық патриоттарды тәрбиелеу де педагогтарға жүктеледі. Ұлттық тәрбиеде, әсіресе ана тілі байлығының орны айрықша екені белгілі. Сондықтан, қазақ тілін оқытуда оның тәрбиелік жағына да аса мән беру, оны ғылыми тұрғыдан зерттеу біздің алдағы міндеттеріміздің бірі болып табылады.

*(ҚР Педагогикалық ғылымдар академиясының Хабаршысы,
№ 6, 2006 жыл. 73-77-бб.)*

Қ.Нұрмаханов аудармаларының тілі

Қазақ даласы үшін зұлымдығы да, зұлматы да көп болған ХХ ғасырдың басында жұлдыздай жарқырап тез сөнген Ғани Мұратбаевтай біртуар азаматты дүниеге келтірген Қазалы қаласы көп ұзамай Кеңес үкіметінің құрылғанына 10 жыл толу қарсаңында тағы бір ұлдың кіндігін кесіп, елінің көркі, халқының адал перзенті болар деген үмітпен алыс қиянға аттандырып салған еді. Балалық, жастық шағы, жігіттік кезені қазақ халқының басына түскен қаһарлы да, зұлмат кезеңдер – ашаршылық, репрессия, соғыс, одан кейінгі таршылық жылдарға сәйкес келген Қалжан да ұзақ өмір сүре алмай, ерте солғаны бәрімізге аян. Алайда камшының сабындай қысқа ғұмырында артына өшпес мұра қалдырып, өзін білікті сыншы, танымал аудармашы ретінде көрсетіп кеткені тағы да белгілі.

Өткен ғасырдың орта тұсынан ауа бергенде әдебиетте екіншісі жүрегі дауалап бара бермейтін сыншылық бағытты ұстанған, сөйтіп әлем әдебиетінің бетке ұстар ғұлама жазушыларының еңбектерін талдап баға бере білген, қала берді сол тұстағы «азуы алты қарыс» қазақ әдебиетінің өкілдеріне де «тіс батыра» бастаған балаң сыншыны кім жақтырсын, кім елей қойсын. Әйтеуір көзінің тірісінде оның шығармашылығы жөнінде жан-жақты пікір айтып, қолдау білдіргендер аз болғаны байқалады. Дегенмен, «ештен кеш жақсы» – мына заманның дұрысталған кезінде бүгінгідей көрсетіліп жатқан құрметке шүкіршілік жасап, құтты болсын дейміз.

Қалжан Нұрмақановтың қазақ әдебиетін былай қойғанда, шығыс, араб, түрік, еуропа әдебиетін терең білгені, түрік тілін өз бетінше үйреніп, еркін түсінетін дәрежеге жеткені, орыс, қазақ тілдерінде бірдей жазатыны, сондай-ақ, принципшілдігі мен әділдігі, қарапайымдылығы мен адалдығы жөнінде белгілі жазушы, Қалекеннің досы М.Әлімбаев осыдан 20 жыл бұрын жазған «Қазалының Қалжаны – қазағының Қалжаны» деген мақаласында сүйсіне баяндаған еді. Осы бір еске алу сөзінде айтылған Қалекеннің аудармашы-жазушылық қабілетінің дәлеліндей болған, әлемге танымал қырғыз жазушысы

Ш.Айтматовтан аударған повесть, әңгімелерінің тілдік ерекшеліктерін бүгінгі баяндамамызға арқау етуге тырыстық.

Қырғыз Халық жазушысы Ш.Айтматовтың 2006 жылы «Балауса» баспасынан шыққан жинағына Қалжан Нұрмаханов аударған «Бетпе-бет», «Алғашқы ұстаз» повестері мен «Ақ жауын» әңгімесі еніпті. Егер осы жинақтың басында «Ш.Айтматов» деген автордың ат-жөні және тақырып тұсындағы «аударған» деген сөздер жазылмаса, онда кітапқа енген осы үш шығарманы кез келген оқырман қазақ жазушысы Қалжан Нұрмақановтың еңбектері деп қабылдар еді. Себебі, шығармалардағы қолданылған сөздер, лексикалық байлық (арагидік кездесетін қырғыз тіліне тән ономастикалық атаулар мен жергілікті сөздерді қоспағанда) түгелімен қазақ тілінің сөздік құрамында бар, жалпыхалықтық сөздер. Әрине, қазақ тілі мен қырғыз тілінің тарихи туыстық, ұқсастық жақтары да мол екенін жоққа шығара алмаймыз. Дегенмен, қазақ тілінің өзіне тән ерекшелігін терең түсініп, орынды қолдана білудің арқасында ғана қазақ оқырмандарына, әсіресе қазақ балалары мен жастарына етене жақын шығарма болып шыққан. Мәселен, қазақ тілінің сөздік құрамына енетін байырғы сөздік қордағы сөздерді есептемегенде, қазақ тілінде жазушы өмір сүрген кезеңде қолданылып, кейін тілден ығысқан *бөкпен*, *быламық*, *мизам*, *жарғақ т.б.* тәрізді көнерген сөздер, *бешпент*, *күртеше*, *азан т.б.* тәрізді диалектілік сипаты бар жергілікті ерекшеліктер, сондай-ақ сол кезеңде тілімізге молынан енген *станция*, *фонарь*, *эшелон*, *вагон*, *семья*, *сумка*, *посылка*, *сельсоветтің председатели*, *телеграмма*, *колхоз*, *президиум*, *почта*, *комсомол т.б.* сияқты орыс сөздері мен ғылыми-техникалық атаулар, терминдер, сөз тіркестері жиі кездеседі.

Аудармаларда қазақ әдебиетіне тән тілдік қолданыстар, көркемдегіш құралдар ретінде қолданылатын тілдік бірліктердің бәрі де бар.

Мысалы, аудармашы қазақ әдебиетіне Абай арқылы еніп, ақын-жазушылардың шарықтаған шабытын байқататын поэтикалық сөздер мен сөз тіркестерін, яғни троп пен фигураның түрлерін (эпитет пен теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, градация, синоним, омоним, антоним) де осы шығармаларда молынан пайдаланған. Мысалы, бір ғана *жел* және *терек* сөздерінің алуан түрлі мінезі мен сипатын мынадай тіркестер арқылы береді: *ызғарла жел*, *сұрапыл жел*, *суық жел*, *долы жел*, *ұйтқыған жел*, *шилер басын сипай соққан жел*, *жұлқыңған жел*, *өкси ысқырған жел*, *ызыңдаған жел*; *зәулім терек*, *биік терек*, *алып терек*, *қайран терек*, *асыл терек т.б.* Осыған ұқсас *меңіреу түн*, *сұрапыл соғыс*, *суық сөз*, *дымқыл жон*, *ызғарлы бұлт*, *қара түн*, *күс табан*, *жарғақ алақан т. б.* толып жатқан тіркестер шығармалардың өн бойына арқау болып, олардың тілдік жағынан шебер де көркем жазылған шығармалар болуына септігін тигізіп тұрға-

ны ақиқат. Сондай-ақ, шығармаларға өн беріп, олардың көркемдігін күшейтуде аудармашы қазақ тілінде молынан кездесетін астарлы сөздерді, сөз тіркестерін жиі қолданады: *жүзінен қаны қашу, айыбынан ақталу, арманына қолы жету, жаны жай табу, маңдайынан мұздай тер бұрқ ету, жүрегі қысылу, тықыр таялу, сыр алдырмау, бас сауғалау, қанын ішіне тарту, жаны келіге қамалу, араны ашылу, басына қара күн туу т.б.* тіркестер осының айғағы.

Енді осындай тіл байлықтарын аудармашы қалай пайдаланып, қалай ойнатар екен, соған да назар аударайық.

«Биіқына соққан ызғарлы жел айдаған жапырақтар кішкене станцияның сығырайып жанған жалғыз фонарына соғып, лезде үңірейген қараңғыға сүңгиді де, көзден ғайып болады.

...Қара түннің көрпесін айқара жамылған Қаратау шатқалы тастай қараңғы. Оның етегіндегі станция төңірегі одан бетер қараңғы, көзге тұртсе көргісіз. Станциядан әрі-бері поездар өткенде, айналаны зілдей басып жатқан түн жарыққа көзі шағылысып, болар-болмас селт етеді де, қайтадан бұрынғы меңіреу қалпына енеді. Поездар өтіп кеткеннен кейін станция маңайын өлі тыныштық қайтадан басады.»

«Бетпе-бет» әңгімесінің кіріспесі ретіндегі бес-ақ сөйлемнен тұратын осы бір абзацтың алдыңғы сөйлемінде адам сезіміне қолайсыз әсер ететін «қараңғы» деген сөз бұдан былайғы сөйлемдерде біртіндеп әр алуан экспрессивті-эмоционалды сөздермен тіркесіп немесе басқа бір синоним сөздермен алмасып, адамның тұла бойын түршіктіретін қаһарлы сөзге айналады. Автор қараңғылық сипатын біртіндеп қоюлату арқылы соғыс кезіндегі әр ауылдың басынан кешкен қиындықты дәл тауып көрсетеді. *«үңірейген қараңғы, қара түн, тастай қараңғы, одан бетер қараңғы, көзге тұртсе көргісіз, айналаны зілдей басып жатқан түн, өлі тыныштық»* деген тіркестер қай оқырманды болмасын бей-жай қалдырмасы айқын. Мына бір сөйлемдерге де көңіл аударма кеткеннің артықшылығы болмас: *«Онан жерге жан түскен жоқ. ... ауылда тірі жан білмейді. – Көтек-ау, бойыма бітіп қалған ба?»* – деген сөйлемдердегі «жан» – «адам» орнына, «бойына біту» – «екіқабат» болу орнына ауспалы мағынада қолданылып тұрса, «көтек» сөзі – ауыл әйелдері көбірек қолданатын жергілікті ерекшелік. Бұл соңғы сөз ертеректе жоғарыда аталып кеткен «быламық», «бөкпен» сияқты сөздермен бірге Қалекеннің туған жері Қазалыда және оған іргелес жатқан Аралда көбірек қолданылатын еді. Қазір көнерген сөзге айналып кетті десе де боларлық.

Сондай-ақ, «Алғашқы ұстаздан» мына бір үзіндіні алайық: *«... Талай бақтар бар, бірақ бұл теректердің бір естен кетпес қасиеті – олардың үні мүлде басқа, бейне тілі бар тірізді. Күні-түні тынбай,*

әрдайым жапырақтары дірілдеп, шайқалған бұтақтары айқара құшақтаса, теректер сан алуан үнге салып шуылдайды. Бірде жиекке соққан ерке толқындай естілер-естілмес қана сыбдырлап, бірде тым-тырыс ойға шомып, сағынышты санаға батқандай әлденеге мұңдана күрсініп, жұлқынған жел бұлттарды айдап, бұтақтарын қасарыса игенде, теректер тіресе өжет қарсыласып, «бізді жыға алмайсың» дегендей өршелене, қаһарлана түседі». Байқайсыздар ма, осы үзіндіге арқау болып отырған қос теректі автор адамға теңейді. Оларда «үн бар, тіпті тілі бар тәрізді, бұтақтары құшақтасады, шулайды, сыбырлайды, ойға шомады, мұңдана күрсінеді, өжет қарсыласады, өршелене, қаһарлана түседі.» Осы аталған сөйлемде баяндауыш қызметін атқарып тұрған етістік сөздердің бәрі адамға ғана байланысты айтылатын сөздер. Автор шығарманың басында келтірген үш абзацта осындай сөздерді астарлы, ауыспалы түрде қос терекке қатысты беру арқылы мәтіннің осы бөлігін бұдан былайғы уақиғаның дамуында басты кейіпкерлер болып табылатын ұстаз – Дүйсен мен шәкірт – академик Сүлейменованың бастарынан өткен өмір жолдарын бейнелеудің сырлы құлпына айналдырады. Ал ол құлыптың кілтін оқырман мәтіннің кейінгі өн бойынан тауып, біртіндеп ашатын болады.

Мәтін демекші, қандай мәтін болмасын сөйлемдерден, солардың мағыналық жағынан өзара қиюласқан тізбегінен тұратыны белгілі. Ал кез келген сөйлем ондағы мүшелік қызметті атқаратын сөздердің мағыналық байланысына негізделеді. Бұл тұста сөйлем мүшелерінің яғни сөйлем құрауға қатысатын сөздердің орын тәртібін ескерудің айрықша мәні бар. Жазушының өзіндік қолтаңбасы, стильдік ерекшелігі, оның шығармасына берілетін баға көбінесе осыған байланысты болады.

Қазақ тілін алғашқы зерттеушілер сөйлемді құрайтын синтаксистік бес мүшенің өзіндік орны бар деп есептейді де, одан ауытқу сөйлемнің стильдік, мағыналық жағынан бұзылуына әкеліп соқтырады деген тұжырым жасайды. Дегенмен кейінгі зерттеулер сөйлемнің баяндауыш мүшесінің ғана орны тұрақты болатынын, ал қалған мүшелер, соның ішінде бастауыш та, орнын өзгерте алатынын, тіпті кей мүшелер әдейі түсіріліп, оның қызметін көршілес мүше тұлғасын өзгертпей-ақ атқаратынын, ал мұндай өзгерістер автордың баяндау еркіне, нақтырақ айтқанда, сөйлемді қандай семантикалық құрылымда беруіне байланысты болатынын көрсетеді. Сондай-ақ, басқа сөйлем мүшелерінің баяндауыштан кейінгі позицияға шығарылуы да, әсіресе бұйрықты сөйлемдерде жиі кездесетіні тілге таңсық емес. Мұндай тұжырым арғы-бергі жазушылардың еңбектеріне жүргізілген көптеген тілдік талдаулардан кейін жасалып отыр. Мысалы, «Дүйсен оқытқан он шақты баланың ішіндегі естияры мен болатынымын. Сондықтан

сабақты дұрысырақ білгені де мен болдым зой демін» деген сөйлемдердегі бастауыш болып сөйлемнің басында тұруға тиісті «мен» сөзінің баяндауыш позициясынан орын алуының себебі не? Мұның себебі, қазақ тілінде сөйлеуші арқылы берілетін хабардың тыңдаушының назарын аударатын негізгі бөлігі (сөзі) осы баяндауыштың орнында немесе соның алдында болады. Осы жерге екпін басымырақ түседі деп есептеледі. Бұл – түркі тілдерінде калыптасқан ортақ заңдылық. Сондықтан, сөйлеуші балалардың ішіндегі естияры, сабақты дұрыс игергені басқа емес, өзі екенін нақтылап, анықтап, басқалардан бөліп көрсету үшін осы құрылымды таңдайды. Әйтпесе, осы сөйлемді «*Мен Дүйсен оқытқан он шақты баланың ішіндегі естияры болатынымын*» деп те құруға болар еді. Мұндай жағдайда назар «естияры» деген сөзге ауады да, сөйлем семантикасы өзгереді. Енді мына сөйлемдерге назар аударайық: «*Ауылдың жоғарғы жағындағы адырда мен бала кезден білетін екі зәулім терек қазір де сол жерде. ... Бірақ әңгіме басқада.*» Бұл сөйлемдерде баяндауыштар түсіріліп, оның орнына пысықтауыш болуға тиіс «*сол жерде*» және толықтауыш болуға тиісті «*басқада*» деген жатыс септігіндегі сөздер тұр. Егер сөйлемдерді баяндауышпен толықтырсақ, «*... терек қазір де сол жерде тұр*», «*... Бірақ әгіме басқада болып тұр*» дегендей құрылымда болар еді. Баяндауыштың бұлай түсірілуін кей ғалымдар кеңес дәуірі тұсындағы орыс тілінен аударудың әсері деп есептейді. Ал біздіңше, тілдегі «экономия» немесе «эллипсис» деп аталатын бұл құбылыс қазақ тілінде бұрыннан бар. Ойды ықшамдап, көп ойды аз сөзге сиғызып айту біздің айтулы билерімізде, шешендерімізде, солар қалдырған ұлығат сөздер мен мақал-мәтелдерімізде молынан кездеседі. Сондықтан, атадан қалған мұра іспетті Қалжан ағамыз қолданған бұл тәсілдер шығармаға әр бермесе, нұқсан келтіріп тұрған жоқ деп есептейміз.

Осы тұста тағы бір көңіл аударатын ерекшелікке назар сала кеткіміз келеді. Кейде сөйлемді құрауға қатысып тұрған жеке лексикалық сөздердің мағынасы ғана емес, басқа тілдік тұлғалардың да, әсіресе шақтық және жақтық тұлғалардың да ауыспалы қолданыстары кездеседі. Олар осынысымен сөйлемнің экспрессивтік мәнін аша түсуге қызмет етеді. Шығармаларда көп болмағанымен, осы тәсілдер де қолданылған. Бір ғана мысал келтірейік. «Бетпе-бет» повесінде ауылсовет председатели Мырзақұл келіп майданға кеткен Байдалының әйелі Тотағайға «ағаштарың қаулап өсіп кетіпті, артық бұтақтарын кесіп, бұтап алындар» деп ақыл айтып тұр. Сонда: «*Ашуланған Тотой оған таңдана қарады:*

– *Өскенмен оның кімге керегі бар? Өзі жоқ болған соң, тал түглі басқасы да көзге күйік болып көрінеді. Қолхозда жұмыс істе, масақ теріп, балаларды бақ! Қайсысына жетерсің! Мына екі үйіміз аза-*

маттардың не өлі, не тірі екенін білмей отырмыз! – деп ернін тістеді де теріс айналды.» Осы үзіндідегі жалпы мазмұн бойынша және сөйлеу ситуациясына қарай сөйлеп тұрған адам өз жағдайларын өздері тарапынан жеткізіп тұрғаны айқын. Оны 1-жақтық көпше тұлғадағы «білмей отырмыз» баяндауышынан аңғарамыз. Алайда осындағы «Колхозда жұмыс істе, масақ теріп, балаларды бақ! Қайсысына жетерсің!» деген екі сөйлемнің бірі 3-жақтық тұлғамен, екіншісі 2-жақтық тұлғамен берілген. Әйтсе де біз мұны ойдағы мазмұн құрылымына қарай «Колхозда жұмыс істейміз, масақ теріп, балаларды бағамыз! Қайсысына жетеміз!» деген мағынада ұғынамыз. Яғни мұндай ауыспалылық сөйлем мазмұнына әсер етіп тұрған жоқ, қайта тыңдаушыға немесе оқырманға сөйлеушінің қазіргі киын халінен, шарасыздығынан хабар беріп тұр.

Аударманың мәтіндері тілдегі бар сөйлем түрлерін молынан қамтыған. Ең алдымен, шығармалар автордың баяндауына құрылғандықтан, оларда хабарлы сөйлемдердің басым болуы заңды. Ал сөйлемнің сұраулы, лепті, бұйрықты түрлері мақсатқа қарай ретті жерінде төл сөздер ретінде де, диалог сөйлемдер ретінде мәтін ішінде жиі қолданылады. Бір-екі мысал келтірейік: « – Сен бе едің? – деді лезде тамағы кеуіп, демі тарылған Сейде.

– Т-с-с! Үндеме! – деді Ысмайыл қараңғыда көзі жалтылдап. Ол әйеліне жақындап, ауыр дем алды. – Үндеме, шаруаң болмасын!» Немесе: «... Біз ешбір күмән келтірмей кейде: «Ағай, Ленинге сәлем бергенде, қол алысып амандастыңыз ба? – деп сұрап қалатынбыз. Онда біздің оқытушысы басын шайқап: «Жоқ, балалар, жүз көрісіп жолыға алған жоқпын», – деп, соған өкініп күрсінетін.» Алғашқы үзіндіде сұраулы сөйлем мен лепті сөйлем диалог ретінде берілсе, соңғы үзіндіде сұраулы сөйлем мен хабарлы сөйлем төл сөз ретінде автор сөзінің ішінде келтірілген. Мұндай сөйлемдер мен қолданыстар шығарманың стильдік жағынан шебер де көркем құрылуына қызмет етеді.

Шығармаларда жай сөйлемдер мен олардың құрылымдық түрлері болып есептелетін бір негізді, екі негізді, толымды, толымсыз, жақты жақсыз, атаулы сөйлемдердің бәрі де кездеседі және олар мәтінді мағыналық жағынан дұрыс құруда ретіне қарай орынды қолданылады. Сонымен бірге, сөйлем құрамында кездесетін оңашаланған мүшелер мен оқшау сөздердің (қаратпа, қыстырма, одағайлардың) да орынды қолданылуы шығарма мазмұнын айшықтай түседі.

Жалпылай алғанда, аудармаларда жоғарыда біз көрсеткен еркшеліктерден басқа әсіре қызыл, қалың бояулар, оқырманды жалықтырар ұзын-ырғақ сипаттаулар кездеспейді. Қазақтың қай жастағы азаматы оқыса да сүйсіне оқып, еркін түсінетін әдеби тілде жазылған шығармаларда жалпылама халық тілінің ерекшеліктері де, тіпті қа-

жетті жерінде ауызекі тілге тән алғыс, қарғыс, кейіпкер мінезіне сай айтылатын жеке сөздер де молынан және орынды пайдаланылған.

Бұл шағын мақалада біз Қалжан аудармаларын толық және жан-жақты талдауды мақсат тұтпадық. Оған, әрине уақыт та, біршама ізденіс те керек. Бұның бәрін келешектің еншісіне қалдырып, сөз соңында мынаны айтқымыз келеді. Қалжан Нұрмаханов аудармаларының көркем де шынайы жазылып, қазақ оқырмандары көңілінен шықпасқа амалы да жоқ еді. Оған себеп – 1-ден, шығармалардың идеясы сол кездің өзінде кеңес одағында атағы белгілі бола бастаған, болашағынан зор үміт күттіретін жазушы Ш.Айтматовтікі еді. 2-ден, ол шығармалардың тілі қашаннан қазақ елімен іргелес, қоңсы болып, құдандалы жекжат болған, түбі бір туыстас әрі кейінгі тарихта өзара сөз алмасып аралас-құралас болып кеткен қырғыз тілі болатын. 3-ден, Қалекен екі тілді де тең меңгерген, туыстас екі халықтың да тіршілігі мен психологиясын көкейіне мықтап түйген азамат еді. Оның үстіне ол Орта Азия мен Шығыс халықтары әдебиетіне зор ықпалын тигізген орыс, батыс әдебиетімен де етене таныс болғанын білеміз. Міне, осы факторлар Қалжан Нұрмаханов аудармаларын халықтық дәрежеге көтерді деуге негіз бар.

Қорыта айтқанда, бұл шығармалар қырғыздың Ш.Айтматов сынды аты әлемге әйгілі болған дарабоз жазушысын қазақ халқына алғаш қазақ тілінде таныстырған, табыстырған шығарма болып қазақ әдебиетінен мәңгі орын алды. Қалжан Нұрмаханов шығармашылығын зерттеу, оны халқына етене таныстыру болашақтың, бірақ ұзаққа созуға болмайтын мәселесі дегіміз келеді.

(Журнал: «Тілтаным», 2008 ж., № 2. 11-16 бб.)

Күрделі омонимдес жұрнақтардың құрамы мен сөзжасамдық қызметі жайында

Қай тілдің де байлығы сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің молдығымен айқындалатыны белгілі. Тіпті, тіл-тілдің лексикасында байырғы мағыналы көне бір буынды сөздердің өзі, түптеп келгенде, туынды сөз ретінде танылып жатады. Осыған байланысты сөздің этимологиясымен айналысатын ғалымдар қазіргі тілімізде түбір сөздер ретінде қолданыста жүрген бір және екі буынды сөздердің көпшілігін бір ауыздан тарихи туынды сөздер деп есептейді.

Мысалы, *кел* және *кет* етістік түбірлердің туынды екендігін, біздіңше былай дәлелдеуге болар еді: бұл сөздердің ортақ жалпы мағынасы – қозғалысты білдіру (қозғалыс етістігі); алайда олардың бір-бірінен айырма мағынасы да бар: ол – *кет* – субъектінің айтушыдан ары қарай алшақтау қозғалысын білдіреді, *кел* – субъектінің айтушыға қарай

жақындау қозғалысын білдіреді. Сонда осы соңғы айырым мағына- ны білдіріп тұрған бөліктер *-л* және *-т* о бастағы *ке-* түбіріне кейін қосылған қосымша немесе, нақтырақ айтқанда, сөз тудырушы жұр- нақ болып шығады. Сонда жалпы қозғалыс семантикасын білдіретін, қазіргі кезде өлі түбір атанып жүрген *ке-* түбірі кейін екі етістік сөздің шығуына себеп болған бастапқы түбір деуге әбден болады. Сондай-ақ, қазіргі *күн* (зат есім), *күй* (етістік), *күл* (етістік), *күл* (зат – оттың қал- дығы) тәрізді сөздерді де бір түбірден тараған деуге әбден болатын тәрізді. Өйткені осы сөздердің мағыналарында жалпы бір жақындық бар екені айқын: *күн* – от тәрізді күйдіреді, бұл қасиет *күй* және *күл* сөздерінің бойында да бар, ал соңғысымен омонимдес *күл* етістігінің бойында от жаққанда жарық болатыны тәрізді ашық, жарқын болу мағынасы бар. Сонда әр сөздің жаңа мағынаға ие болуы олардың соңғы дыбыстарының өзгеруімен байланысты екені аңғарылып, ол осы дыбыстарды сөзжасам жұрнақтары ретінде қарауға мүмкіндік береді (Осындай сөз мағынасын өзгертуге себепші болатын дыбыстар қазіргі грамматикаларда фонема ретінде қарастырылып жүр). Сон- да *кү-* көне түбір сөз болып қалады. Олай болса, *кү-* түбірі басында ыстық, от мағынасын жалпылай білдіретін сөз болған, бұдан *күн* зат есімі мен *күй* және *күл* етістіктері пайда болған. Ал *күл* зат есімінің пайда болуы беріректе ұқсату заңдылықтарына байланысты ауыспа- лы мәнде пайда болған деуге болады.

Сөздердің буын саны көбейген сайын олардың жасалу жолы да күрделене беретіні аңғарылады. Мұндай күрделілік бастапқы түбірде де, қосымшаларда да байкалып отырады. Мысал ретінде қазіргі кезде сөз тудырушы аталып жүрген бір ғана жұрнақ – *-қыр* (*-кір*, *-ғыр*, *-гір*) туралы сөз қозғап көрейік.

Бұл күрделі жұрнақ қатарына жатқызылып, қазақ тілі грамматикала- рында есім (сын есім) туғызатын жұрнақ ретінде де, етістік туғызатын жұрнақ ретінде де көрсетіліп жүр. Бірақ екеуінің күрделену жолы екі түрлі деп есептеледі. Алдымен біз етістік жасайтын түріне тоқталайық.

Бұл жұрнақ тілімізде етістік сөз табына жататын *ақыр*, *бақыр*, *шақыр*, *өкір*, *шыңғыр*, *жескір*, *кекір*, *секір т.б.* етістік сөздер жасауға қатысумен бірге *барқыра*, *сарқыра*, *арқыра жарқыра*, *бұрқыра т.б* етістік сөздердің құрамында кездеседі. Осы жұрнақтың тарихи қал- лыптасуы және оның сөз тудыру сипаты жөнінде бірізді пікір жоқтың қасы.

Ең алдымен айтарымыз – бұл жұрнақ негізінен еліктеуіш сөздерге тікелей жалғанып етістік сөз табын жасайды. Осы қасиетімен ол көне ескерткіштердің бірі М.Қашғаридың «Түрк сөздігінде» де кездеседі. Онда: «*Сықырды – ысқырды, үн шығарды. Күш сықырды – Күс сай- рады, үн шығарды. Кіші сықырды – Кісі ысқырды.*»

Қықырды – қышқырды. Ер қықырды – Кісі қышқырды; яғни біреуді шақырғанда дауысын көтеріп, қышқырып шақырады» – деп көрсетілген [1, 104-105]. Осындағы *сықырды, қықырды* сөздерінің *-қыр* бөлігі, сөз жоқ біз тілге тиек етіп отырған жұрнақ екені даусыз. Сонда көне түбір *сы-* және *қы-* дыбыстық еліктеуіштер болғаны.

Профессор А.Ысқақов осы жұрнақтың көне дәуірден келе жатқан жұрнақ екенін айта отырып, қазіргі кезде бірде есім сөздер (*даңғыр, дүңгір, күңгір т.б.*), бірде етістік сөздер (*бақыр, кекір, шақыр, жекір, өкір, түшкір, пысқыр, ысқыр т.б.*) жасайтын жұрнақтар қызметінде жұмсалатынын ескертеді. [2, 234]. Бірақ ғалым жоғарыда келтірген кей мысалдарын *-ар, -ер, -р* қосымшасына катысты да қайталап, *бақыр* сөзінің түбірін *бақ-*, қосымшасын *-ыр, шақыр* сөзінің түбірін *шақ-*, қосымшасын *-ыр* деп көрсетеді. Мұнда ғалым *-қар, -кер* қосымшасының құрамындағы *-ар* бөлігі *-қыр* қосымшасының құрамындағы *-ыр* бөлігімен бір деп қарайтын тәрізді. Сондай-ақ, ғалым аталмыш жұрнақтың еліктеуіш сөздерден етістік жасайтын түрімен бірге (*пыс-қыр, ыс-қыр, қыш-қыр*), етістіктен сын есім жасайтын омонимдес түрі де бар екеніне ұшқыр, білгір, өткір тәрізді мысалдар келтіреді [2, 179]. Бұл жерде автордың осы жұрнақ жөніндегі нақты көзқарасын аңғару қиын.

Академик Т.Қайдар да жоғарыдағы сөздердің туынды екеніне мынадай дәлелдер келтіреді:

Бақыр : бақ – ыр - кричать, орать [3, 191];

Шақыр: шақ – ыр – кричать, звать, приглашать [3, 298];

Шыңғыр: шың – ғыр – пронзительно кричать [3, 318];

Қышқыр: қыш – қыр – кричать, орать [3, 256];

Жекір: жек – і – р – зыкнуть, крикнуть [3, 214];

Өкір: өк – ір – реветь (о воле, быке) [3, 267].

Бұл тұста ғалымның үш түрлі көзқарасы байқалады: 1) *-қыр, -ғыр* – еліктеуіштерге жалғанып, жаңа сөз жасайтын тұтас жұрнақ (*шың-ғыр*); 2) түбірінің соңғы дыбысы *қ* және *к* болып келетін сөздерге жалғанып жаңа сөз тудыратын *-ыр, -ір* жұрнағы (*бақ-ыр, шақ-ыр, өк-ір*); 3) *жек* сөзіне жалғанып, қазіргі кезде екі вариантты сөз туғызған *-і* (*жекi*) және *-р* (*жекiр*) – жеке қосымшалар. Бұл мысалдардан байқағанымыздай, ғалым «қ» дыбысын түбірдің құрамында қалдырып, *-ыр* қосымшасын бөліп алады. Бірақ артынша *бақ, шақ* сияқты түбірлерді екінші туынды түбір деп есептейді. Егер ғалымның осы талдауларын дұрыс деп есептесек, бір-біріне мағыналық жақындығы бар, яғни дауыстың әртүрлі семантикалық сипатын білдіретін осы жұрнақтардың түбі о бастағы көне *-қ* және *-ыр* жұрнақтары болғаны. Сонда, *бақыр* сөзін *ба-* (дыбыстың бір түрі), *ба-қ* (дыбыстың екінші жаңа түрі), *ба-қ-ыр* (етістік) деп жіктеуге болады.

Бастапқы түбірге жаңадан қосылған әр дыбыс жаңа мағына туғызған себепті оларды жұрнақ деп есептеуге болады.

Осы бастапқы жеке дыбыстар болып есептелген жұрнақтар тарих бойында тұтасып та (*-қыр*), жекелей күйінде де (*-қ*, *-ыр және -i+-p*) әр түрлі түбірлерге жалғану арқылы жаңа сөздердің жасалуына септігін тигізіп отырған.

Аталып отырған жұрнақ *барқыра, сарқыра, арқыра, шұрқыра, т.б.* етістіктер құрамында кездеседі. Қазіргі грамматикаларда бұл сөздердің түбірі *барқ, сарқ, арқ, шұрқ* еліктеу сөздері деп беріліп жүр. Ә.Қайдар бұл түбірлердің өзін де екінші туынды түбір деп атаған. Шындығында, егер жоғарыдағы пікірімізді және Ә.Қайдардың пікірін ескерсек, бұлардың өзі туынды сөздер екендігінде дау жоқ. Бастапқы түбірлер – *бар-* (бар ете қалу), *сар-* (сар ету), *ар-* (ар ете қалу), *шұр-* (шұр ету) болады да, ал *-қ* жаңа мағыналы туынды сөз (жаңа еліктеу сөз) жасайтын жұрнақ болады. Бұл түбірге келіп қосылған *-ыр* және *-а* қосымшалары етістік жасау қызметін бірлесіп атқарып тұр. Өйткені бұл жердегі *-ыр* қосымшасының қызметі, алдында көрсетілгендей (*бар-қ-ыр*), жаңа мағына жасау емес, түбірге аздаған семантикалық рең (созылыңқылық) қосу болады да, сөз жасаушылық қызметті *-а* етістік жасаушы жұрнақ қызметін атқарады. Сондықтан бұл соңғы екі жұрнақты күрделі жұрнақ ретінде (*-ыра*) атауға тура келеді (*бар-қ-ыра*).

Қазақ тілі грамматикаларында *-қыр, (-кір, -зыр, -гір)* қосымшасы етістіктен сын есім жасайтын (*алғыр, ұшқыр, тапқыр т.б.*) өнімсіз жұрнақ ретінде де аталады. Профессор А.Бісқақов бұл жұрнақтың өзі жалғанатын сөзден жаңа мағыналы сөз (етістіктен сын есім) жасай отырып, оған, бейімділік, қабілеттілік, тілек я қарғыс тәрізді семантикалық рең жамайтынын да ескертеді [2, 179]. Сөзжасамдық қызметі тұрғысынан келгенде, бұл жұрнақтың алдыңғы жұрнаққа (етістік туырушы) ешбір қатысы жоқ. Өйткені бұл жұрнақ та күрделі жұрнақ болып есептелгенімен, құрамы жағынан алдыңғыдан мүлде басқаша – *-қы* және *-р* болып келеді. Мұндағы *-қы* – сын есім туғызатын жұрнақ екені, ал *-р* – семантикалық рең беретін жұрнақ екені тілде дәлелденген.

А.Бісқақов өзінің «Морфологиясында» етістіктерден зат есім туғызатын өнімсіз жұрнақтар қатарында *-р, -ыр, -ір* жұрнақтарын атай отырып, *үңгір, шұқыр т.б.* сөздерді мысалға келтіреді [2, 156]. Бұл жерде автор өзі түбір деп есептеп отырған, *үңгі, шұқы* сөздерінің де туынды сөз екенін ескермей отыр. Біздіңше, бұл екі сөздің бастапқы түбірлері *үң-* және *шұ-* болуға тиіс, оны *үң-ірей* және *шұ-ңғыл* сөздерімен салыстыру арқылы табуға болады. Сонда *үңгір* және *шұқыр* тәрізді зат есім сөздердің құрамында кездесетін *-қыр, -гір* жұрнақтарының да қалып-

тасу тарихы алдында айтылған сын есім туғызатын жұрнақпен бірдей болып шығады. Ал зат есім мен сын есімдердің табиғаты бір-бірімен өте тығыз байланыста екені, сондықтан олардың бірінің орнына екіншісінің қолданыла алу сипаты тілде әлдеқашан дәлелденген.

Сонымен, қорыта айтқанда, біріншіден, тілімізде қазіргі кезде бөлшектеуге келмейді деп есептелініп жүрген бір немесе одан да көп буынды морфемаларды тарихи тұрғыдан бөлшектеу арқылы көне түбірден жасалған екінші және үшінші туынды сөздерді анықтауға әбден болатындығын байқадық. Екіншіден, қазіргі тілімізде тұрақталып қалыптасқан әр түрлі сөз таптарын жасауға қатысатын омонимдес күрделі жұрнақтарды тілдегі бар басқа дара жұрнақтарға ажырату арқылы олардың сөзжасамдық қабілетін айқындауға болады. Ондай тұлғалардың ең болмағанда бір бөлігін қазіргі сондай бар тұлғалармен салыстыра қарап, қалған бөліктерін ажырата отырып табу мүмкіндігі бар екеніне жоғарыдағы мысалдар куә бола алады. Яғни, сөздердің өлі түбір аталып жүрген мағынасыз бөліктерінен жаңадан әлденеше түбірлер жасалғанын, сөйтіп тіліміздің лексикалық байлығы үнемі байып отырғанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. Ауд.: А.Қ.Егеубай. –А.: «Хант», 1997.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. –А.: «Ана тілі», 1991.
3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – А.: «Наука», 1986.

(«Профессор Н.Оралбай және тіл білімі мен әдістеме ілімі» – Ғалымның 80 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 17 мамыр 2008 ж. 48-52-бб.)

Қазаққа ұлттық жазу таңбасы керек

Қай халықтың болмасын басқа халықтан өзіндік ерекшелігін танытатын белгілерінің ішіндегі ең бастысы оның тілі екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Сондықтан да халықтың өмір сүру, тұрмыс-тіршілік жолындағы күрестерінің ішіндегі ең қасиеттісі де осы тілді сақтау жолындағы күрес болып қала береді. Тілі сақталған халық қана өзінің халықтығын да, ұлт ретіндегі басқа белгілерін де сақтай алады. Ал, тілі жоғалған халықтың өзінен өзі құритыны жөнінде талай ғұламалар айтып кеткен.

Тіл үшін күрес қазақ халқының өміріне де үнемі серік болып келе жатқанына біздің ата-бабаларымыз, біздер және біздің ұрпақтарымыз

күә. Күрес заман озып, қоғам өзгерген сайын жалғасын тауып, жана сипатқа ие болып отырады. Соған байланысты қазақ тілі үшін кешегі күрестен бүгінгі күрестің өзгешелігі бар екенін тануға әбден болады. Өткен ғасырдың өн бойында қазақ зиялылары тіліміздің жоғалып кетпеуі үшін жанталасса, бүгінгі күні солар сақтап қалған тілді жат құбылыстардан арылтып, қазақтық, ұлттық сипатқа бейімдеу, оның байлығын молайтып, қолданыс аясын кеңейту, сөйтіп осы тілде сөйлейтін халықты төрткіл дүниеге паш ету жолында күресу қажеттігі туып отыр. Бұл бағытта істелініп жатқан іс те аз емес, атқарылуға тиісті іс те жетерлік. Сол атқарылуға тиісті істердің бірі ретінде көтеріліп жүрген мәселе – қазақ жазуында қазіргі қолданылып келе жатқан орыс графикасын басқа қазақи таңбамен ауыстыру. Бұл мәселе тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен-ақ іле-шала сөз болып, талай пікірлер айтылған, талай ұсыныстар болған. Алайда, екі-үш жылдың көлемінде өз-өзінен сейіліп қалып еді. Жақында өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының II құрылтайында Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың сөйлеген сөзінде осы мәселеге назар аударылғаннан кейін қайта жанданып отыр.

Елдің елдігін, мемлекеттігін таныту қажеттігінен туындайтын рәміздері – халықтың қалауымен қабылданған таңбалары (Елтанба, Ту, Әнұран) болса, ал халықтың өзімен бірге жасасып, оның айнымас белгісі боп қалыптасқан тілдің де халық қабылдаған таңбасы – әріп болып табылады. Нақтырақ айтқанда, әріп те рәмізбен бара-бар. Ол да тілмен айтылғанды кейінгі ұрпаққа жеткізу қажеттігінен туындаған. Қазақ халқы өз тарихында, түркілік дәуірді қоспағанда, үш түрлі әріп – араб, латын және орыс (кириллица) әріптерімен таңбаланатын жазуды бастан кешірді. Өткен ғасырдың 30-жылдарына дейін қазақ халқының басым көпшілігінің қолы жетпеген, бірақ азын аулақ болса да қазақтың алғашқы зиялы азаматтарының шығуына септігін тигізген араб әрпі қолданылды. Сол зиялы топ ортасынан шыққан ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы бұл әріпті қазақ дыбыстарына лайықтап, ықшамдап қазақтың тұңғыш әліпбиін жасады. Бұл кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында бүкіл қазақты сауаттандыруға қызмет етті. 1920 жылы Қазақ АССР-інің құрылуы қазақ зиялыларын бір қуанып тастады. Мұны шын бостандық деп түсінген олар Қазақ Республикасының өзіне тән әрпі болуы керек деген оймен, араб әрпін алу керек пе, әлде латын әрпі дұрыс па деген ыңғайда айтыс жүргізді. Араб әрпінің ыңғайлылығын түсіндіруге тырысқан Аханның сөзі өтпей, латын әрпіне көшу енгізілді. Мұнда сол тұстағы мелкет саясаты көп рөл атқарды. Көп ұзамай коммунистік жымысқы саясат орыс әрпіне көшіріп тынды. Өзінің жетпіс жылдық ғұмырында қазақ халқы үшін бұл әріптің пайдасы да болды, бірақ зияны одан да көп болғанына көзіміз кейін жетті. Сол зиянкестік жемісін әлі күнге теріп келеміз. Міне, тәуелсіздік таңы атқан

бүгінгі күні бұл мәселеге тағы да айналып соғып отырған жағдайымыз бар. Тағы да сол талас-тартыс, алуан түрлі пікірлер, ойтолғамдар баспасөз бетінен көптеп орын алуда.

Бұдан он-он бес жыл бұрынғы пікірталастарда әріптің орхон, араб, латын және кириллица түрлеріне негізделген көптеген нұсқалары ұсынылған. Бірақ, ол кезде де көпшілік пікірінің басым жағы латын және орыс әрпі төңірегінде болса, қазіргі пікірлердің де басым көпшілігі осы екі әріптің біреуін қазақ дыбыстарына лайықтап, ықшамдап пайдалану жөнінде болып отыр, мұнда, әсіресе латын әрпі жөніндегі пікірлер басымырақ тәрізді. Елбасының өзі де осы әріпке көшуді ойластыру жөнінде атап айтқан болатын. (Әрине, қазіргі әріпті еш өзгеріссіз қалдыру туралы ойлар да бар екенін жасыруға болмайды).

Тілші-маман ретінде біздің ойымызда да сол тұстағы (бұдан он шақты жыл бұрынғы) түрлі көзқарастарды салыстыру, оларға өз түсінігіміз тұрғысынан талдау, баға беру болған еді. Бірақ ол пікірлерімізді жария етуді артық көрдік, себебі бұл мәселені көтерудің уақыты пісіп жетелмегеніне көзіміз жеткендей болды. Міне, енді оның да кезегі келген тәрізді.

Қазақ жазу таңбасы ретінде орыс әрпін (кириллица) қалдыруды қалайтындар, ең алдымен, бұл әріптің халыққа 70-80 жыл қызмет ете отырып, тұтас қазақты сауаттандырып шыққанын, оның бірнеше ұрпағын ғылым-біліммен сусындатуға септігін тигізіп отырғанын тілге тиек етеді. Сондай-ақ, қазақ халқының бүкіл тарихы, соның ішінде әдеби, мәдени мұралар осы әріп арқылы хатқа түскен. Егер басқа әріпті қалар болсақ, яғни әріпті мүлдем жаңаласақ, онда сол қыруар байлықтан келер ұрпақ айырылып қалмай ма дегендей күмән білдіріледі. Өйткені, соншама мол мұраны шашпай-төкпей тез арада түгелдей жана әріпке аударып шығу мүмкін бола қояр ма екен. Оның үстіне, бұл жұмыс көп уақытты да, қаржыны да қажет ететін болар. Қаржы демекші, бұл көзқарастағылар, әріпті жаңарту мемлекет үшін көп қаржылық шығынға әкеліп соғатынын да еске салады. Ақыр соңында олардың біразы осы әріпті ықшамдап, қазақ дыбыстарына ыңғайлап қолдансақ қалай болады деген тоқтам айтады. Бұл уәждердің қайсысы да кез келген қазақты ойландыратыны ақиқат.

Ал, жазу таңбасына латын әрпін лайық көретіндер (олардың ішіне өзімді де қосамын) не дейді? Олардың ойынша, біріншіден, қазақ халқы орыстың коммунистік саясатының бодандығынан мүлдем азат болғаннан кейін, оның бодан болуына себеп болған кез келген белгіден де азат болуы керек, соның бірі – осы орыс әрпі, сондықтан оны басқа жазу таңбасымен ауыстыру орынды. Яғни, жазуды да азаттандыру керек. Екіншіден, бұл жазу таңбасы қазақ тілінің ғасырлар бойғы қалыптасқан заңдылықтарын (әсіресе, айтылым заңдылығын) бойына

еркін сиғыза алатын, дыбысқа әріптің саны сәйкес келіп, жазуға да ыңғайлы болатын таңба болуға тиіс. Үшіншіден, ең бастысы, қазіргі заманғы ғылым мен техниканың дамуына барынша сәйкес келетін, еліміздің халықаралық деңгейде көрінуіне септігін тигізетін таңба болуға тиіс. Міне, осы үдеден шығатын әріп – латын әрпі.

Ал енді бұл әріптің қандай артықшылықтары бар дегенге келер болсақ, оны жақтаушылардың ойынша, біріншіден, бұл әріп бүкіл әлемдегі елдердің басым көпшілігі өздерінің ұлттық таңбалары ретінде пайдаланатын халықаралық жазу таңбасы болып отыр. Екіншіден, осы елдердің ішінде бірсыпыра түркі туыстас халықтар да (түрік, әзірбайжан, өзбек) бар. Үшіншіден, бұл таңба қазақ үшін де жат емес. Қазір Қазақстанда ағылшын тілін (осы әріпті өз таңбасы ретінде пайдаланып отырған бірден-бір тіл) оқытпайтын бір де бір мектеп жоқ. Төртіншіден, бұл әріп дүниедегі дамыған, дамуға ұмтылған елдердің ешқайсысы тыс қала алмайтын электронды техниканың жазу таңбасы болып отыр.

Сонымен, не керек, екі жақтың да өз дәлелдері, өз уәждері бар. Алайда, біздің ойымызша, ұлттың, елдің келешегін ойлаған, көзі ашық, көкірегі ояу азамат соңғы бағыттты қаласа керек деп ойлаймыз. Бұл жерде үйрену қиындығы, қаражат қиындығы, тағысын-тағылар екінші кезекке қалдырылу қажет те бірінші кезекте елдің, тілдің тәуелсіздігі мен содан туындайтын қажеттілік және тәуекел тұруы керек. Әрине, қай уақытта да өтпелі кезеңнің қиындығы болмай тұрмайды. Оның талайын халқымыз қара нардай қайыспай көтеріп алған, бастан өткізген, әлі де өткізіп келеді. Алайда, осыдан он жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда жақсымыз, шүкіршілік жасауға болады. Әріп өзгертудің алғашқы кезеңінде де түрлі қиындықтар болуы әбден заңды. Бұл жөнінде Ахмет Байтұрсынұлы да «Араб әліпбиін жақтаған баяндамасында» (Қызылорда, 1927 ж.) былай деген болатын: «...Латын әрпін бірден алып, бірден соған түсіп кетуге, көп қаржы мен қайрат керек. Бірден мұғалімдердің бәрін латынша үйретіп, баспаханалардағы әріптерді латынға айналдырып, адамдарын латынша үйретіп, оқу кітаптарын латынша бастырып, арабша сауаттыларды латынша сауаттандырып жіберу адамның керек қылуын былай қоя тұрғанда да, оншақты күнде, оншақты миллион қаржымен біте қоятын жұмыс емес. Солай болған соң әріп алмастыру деген жеңіл мәселе болып шықпайды. Бұл – ел жағынан да, елдің шаруасы жағынан да ауырлығы зор мәселе екендігін еске ала отырып шешетін мәселе. Үстін қарап, ат үстінен айтқандай, сөзбен, жеңіл шеше қоятын мәселе емес. Салақ қарауға болмайтын салмақты мәселе.» Әрине, осы сөздің айтылған уақыты мен сол тұстағы елдің әлеуметтік-экономикалық даму жағдайын қазіргімен салыстыруға мүлдем келмейді. Шүкір, ғұлама

айтқан көптеген қиыншылықтарды болдырмау, болып жатса, тез арада жеңу мүмкіншіліктері бізде әлдеқайда мол. Тек, Ахаңның соңғы сөздерін қаперімізге ала отырып жұмыс істеуіміз қажет тәрізді.

Сонымен, қазақ үшін әріп ауыстыру болмай қоймайтын құбылыс және оған латын әрпі ғана лайықты деп есептеймін. Бұл ойымды түсіндіріп, дәлелдеп сәуегейлік көрсетуді артық деп санаймын. Тек айтарым – бұл жұмысты ұйымдастыруды, жүзеге асыруды үкімет өз қолына алуы қажет және орындалуы Елбасының бақылауында болуға тиіс. Меніңше, бұл мәселені ендігі жерде көп талқыға сала берудің қажеті жоқ. Тек әріп ауыстыруды бүгін-ертең бірден шешіп тастамағанымызбен, уақыт ұттырмай, ұйымдастыру ісіне кіріскеніміз абзал.

Ең алдымен, үкімет тарапынан екі бағытта жұмыс істейтін арнаулы маман ғалымдардан жасақталған мемлекеттік комиссия құрылуы тиіс. Комиссия төрағасы Білім және ғылым министрінің өзі немесе вице-министрлердің бірі болғаны дұрыс. Алғашқы кезекте құрамында филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Жүнісбек тәрізді қазақ тілі фонетикасымен, латын әрпінің қазақша нұсқасын ұсынумен, сөздердің айтылым, жазылым заңдылықтарымен тікелей айналысып жүрген мамандар бар бірінші топ құрылғаннан бастап алғашқы үш ай мерзімде әріп таңбасын нақтылап, қазақ дыбыстарына сәйкестендіріп, айтылу және жазылу нормаларын белгілейді және оны парламенттің қабылдауына ұсынады. Екінші кезекте осы топқа оқу-әдістемелік құралдар, оқулықтар, нұсқаулықтар т.б. даярлаудан тәжірибесі мол педагог мамандар қосылып, қалған тоғыз ай көлемінде барлық қажетті құралдардың үлгілерін даярлап бітеді және бекітіп бастаға ұсынады.

Екінші топ алғашқы топпен қатар жұмыс істеп, әріп ауыстыруға байланысты кететін барлық шығынды есептейді, қаражатты қайдан алу жолдарын қарастырады. Бірінші топпен жұмысты бірге аяқтап, екі топ та бір жылда істелген жұмыстарының қорытындысы бойынша комиссия төрағасына есеп береді. Ал комиссия төрағасы Парламент алдында немесе Президент алдында есеп береді. Берілген есеп бойынша шығарылған шешімде жаңа әріпке жаппай көшу мерзімі анықталады немесе қажетіне қарай дайындық жұмыстарының мерзімі ұзартылады.

Осы тұста тағы бір ескеретін нәрсе мынау – осы бір жыл мерзім ішінде дайындық жұмыстары бітті дегеннің өзінде жаңа әріпке түпкілікті көшуді тағы бір жылдан соң бастаған дұрыс деп ойлаймыз. Себебі, осы екінші жыл ішінде республика халқын түгелдей осы өзгеріске даярлау қажет. Бұл ең алдымен кадр даярлаудан басталады. Әуелі Астана және Алматы қалаларынан, ондағы жоғары оқу орындары жанынан қысқа мерзімді курстар ашылып, онда обылыс орталықтарындағы оқу орындарынан келген қазақ тілі мамандарын оқытып, сертификат беру қажет. Олар келіп обылыстағы оқу орында-

рында ашылған курстарда аудандардан келген мамандарды оқытады. Мамандарды барынша тезірек, әрі көптеп шығару арқылы мұндай курстарды әрбір мекемеде ашуға болады. Сонымен бірге мектептерде, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында «Латын жазуы» атты курстар, пәндер енгізу орынды болады. Осындай пәнді оқу арқылы оқушылар мен студенттер отбасындағы ересек азаматтарға да көмектесе алады. Сөйтіп осындай жүйелі жұмыс арқасында халықты жаңа әріпке тез-ақ үйретіп алуға әбден болады.

Осы бір жыл ішінде республикадағы барлық баспаханаларды ең қажетті деген оқу-әдістемелік құралдарды, оқулықтарды, нұсқаулықтарды, әсіресе қалта әліппесін шығаруға жұмылдыру қажет. Осы жылда ұйымдастыру шараларын тағы да сүзгіден өткізіп, байқалған кемшіліктер болса, түзетіп те алуға болар еді. Сөйтін, бар-жоғы екі, ары кеткенде үш жылдан кейін жаңа әріпке көшіп алу мүмкіндігі пайда болады. Бірақ мұның өзінде де мектеп оқушыларына жетерліктей оқу-әдістемелік құралдар мен оқулықтар дайындалмайынша, әріп ауыстыруға көшу қиын болады. Осы жағын ескермеу қателікке ұрындыруы әбден мүмкін. Жаңа әріпке көшкеннен кейін бірден барлық баспаларды бұрынғы орыс әрпімен басылған жәдігерлерді латын әрпіне көшіруге жұмылдыру қажет. Бұл айтылғандардың бәрі, әрине, өзіміздің субъективтік көзқарасымыздан туған ұсыныс іспетті пікірлеріміз ғана. Ой-пікірлеріміздің осы бір ұлы іске кішкене де септігі тиер болса, мақсатымыздың орындалғаны деп түсінеміз.

*(Қызылорда облыстық «Сыр бойы» газеті,
14 қаңтар, 2009 ж.)*

Қызылорда облысының топонимикасы (қысқаша шолу)

Адам баласы тіл арқылы қарым-қатынас жасай бастағаннан бастап өздері қоныс еткен жерлерге ат қою үрдісі қалыптасқан және бұл адамның сана-сезімі, тіршілік әрекеті, қозғалыс аймағы артқан сайын молайып отырған. Бұл – қай халықта болмасын ғасырлар бойы жүріп келе жатқан, қалыптасқан үрдіс. Бірақ бұған тарихи даму, қоғамдық өзгерістер өз әсерін тигізеді. Соған байланысты олар белгілі дәрежеде әр түрлі уақыт мөлшерінде елеулі өзгерістерге ұшырап отырады. Көбіне мұндай өзгерістерге түсетін ұсақ жер-су атаулары (микротопонимдер). Себебі, біріншіден, мұндай атауларды халық белгілі бір кезендерде өздері қояды да, әр түрлі объективті себептерден ол жерлерді тастап кетуге мәжбүр болады, сөйтіп ол атаулар жойылады немесе басқа бір нысандарға ауысады. Екіншіден, оған жер бетіндегі табиғи өзгерістер, халықтың әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуындағы

өзгерістер де ықпал етіп жатады. Мысалы, Арал теңізінің құрғап, оның айналасындағы елдің басқа жаққа қоныс аударуы салдарынан көптеген елді мекен, жер-су атаулары жойылып кетті. Бұл – табиғи апаттың салдары. Ал Кеңес дәуірі тұсында жүздеген жаңа атаулар пайда болып, олар еліміздің әртүрлі бағыттағы карталарынан орын алды және үкімет тарапынан заңдастырылып отырылды. Жаңа атаулардың басым көпшілігі сол тұстағы саяси-қоғамдық дамудың көріністеріне, талаптарына сай (мысалы: Коммунизм, Интернационал, Екпінді, Алғабас, К.Маркс, В.И.Ленин, КПСС XXII съезі т.б.) қойылды және көптеген бұрынғы атаулар жаңа саясат ыңғайында ауыстырылды. Бұл тұста облыста коммунистік идеологияға тән атаулардың басым болғанын айта кеткеннің артықтығы болмас. Тұрғындардың көпшілігін қазақтар құрайтын облыста, бұрынғы қазақи атаулардың бірсыпырасы ескішілдік ретінде жойылып, тіпті кішкене ғана елді мекендердің өзіне коммунистік қоғамды, партияны, оның саясатын, партия басшыларын дәріптейтін ондаған атауларды былай қойғанда, бұрын бұл маңайды көрмеген, табаны тимеген орыс қайраткерлерінің, ақын-жазушыларының аты-жөндері атау ретінде берілді (Мысалы: Ленин, К.Маркс, Энгельс, Калинин, Жданов, Киров, Дзержинский т.б.) немесе орысша бұрмаланып жазылды, қолданылды.

Қазіргі таңда еліміздің егемендік алуы халқымыздың тарихи дамуы жолында өздері қойып қалыптастырған атауларын қайта қалпына келтіруге барынша жағдай жасалуда. Осыған байланысты егемендік кезеңнің аздаған жылдары ішінде көптеген жер-су атаулары бұрынғы немесе жаңадан қойылған қазақи атауларын тапты. Бұл – қоғамдық дамудың әсерінен болған өзгерістер. Мұның өзі – микротопонимдердің табиғатында өзгермелі болатынын көрсететін заңдылық.

Әр кезеңде жасалған Қызылорда облысы карталарындағы топонимдер мен географиялық нысандарды жинақтап, мынадай үш топқа бөліп қарастыруға болады:

1) **Гидрографиялық нысандар:** бұларға көлдер мен көлшіктер, өзендер мен бастаулар, бұлақтар мен құдықтар т.б. жатады. Мысалы: *Айғырбұлақ* – бұлақ, *Айдарлы* – көл, *Арал* – теңіз, *Ащықұдық* – құдық, *Шампы* – құдық, *Дәуқазған* – арық, *Қорлан* – канал, *Қараманәуіт* – бөген (су жинайтын орын), *Ескідариялық* – Сырдарияның ескі арнасы, *Қосарық-Баян* – арық, *Шолақ* – өзенше т.б.

2) **Орографиялық нысандар:** бұларға таулар мен қыраттар, жота мен жон-төбелер, сайлар мен шатқалдар т.б. жатады. Мысалы: *Айғырбайтал* – төбе, *Баршақұм* – құмды алқап, *Жұмбас* – тау (қырат), *Жанту* – тақыр, *Көктырнақ* – түбек, *Қаратұма* – шығанақ, *Қаржаубай* – жота, *Дарбас* – құм, *Жосалы* – дала, *Суықбет* – қырат, *Іңкәрдария* – құрғақ арна, *Бөріойнақ* – жота, *Егізқара* – қыратты тау жұрнағы, *Ор-*

татұтқан – құрғақ арна, *Қатыншоқай* – құм, *Қаратау* – Қаратаудың сілемі, *Қатынқамал* – тарихи үңгір, *Теріскей* – тау т.б.

3) **Саяси-әлеуметтік және мәдени нысандар (ойконимдер):** бұларға қалалар мен кенттер, ауылдар мен елді мекендер, қыстаулар мен жайлаулар, аудан орталықтары т.б. атаулары жатады. Мысалы: *Арал* – қала, *Егізек* – қоныс, *Ерімбетжаға* – қыстау, *Көнту* – темір жол бекеті, *Қарашеген* – елді мекен, *Қосжар* – ауыл, *Қызылжар* – Райым ауылдық округінің орталығы, *Сазантөбе* – ежелгі бекініс орны, *Төбіренбес* – темір жол бекеті, *Жалтақ* – ескі қоныстар орны, *Қызылжыңғыл* – тарихи қоныс орны, *Әйтеке би* – кент, аудан орталығы, *Ақтайлақ* – жайлау, *Алтынасар* – көне қала орны, *Бабышмола* – қоныс, *Байқоңыр* – қала, ғарыш айлағы, *Жетіасар* – көне қоныстардың орны, *Шірікрат* – көне қыстау орны, *Баршынкент* – көне қала орны т.б.

Осы көрсетілген географиялық нысандардың қай-қайсысы да белгілі бір кезеңдерде, белгілі бір жағдайларға байланысты тиісті дәрежеде осындай атауларға ие болған. Оларды мағынасы жағынан төмендегідей етіп топтастыруға болады:

1) **Кісі есімдері негізінде жасалған атаулар:** *Мақпал, Манасбай, Мүсіреп, Нұрлыбай, Сапақ, Қонысбайқұм, Шәкен, Қармақшы, Наурызбай, Сүйіндіксай, Ақмәмбет* т.б.

2) **Ру-тайпа аттары негізінде жасалған атаулар:** *Байелі, Палуаншиқ, Төртқара, Ботпай, Матай, Серкеш, Ошақты, Қожжақазған, Қарасары, Байсиық, Қытшақадыр* т.б.

3) **Өсімдіктерге байланысты қойылған атаулар:** *Жыңғылды – көл, Изендіарал., Шағырлы, Жосалы, Қамысты. Жалағаш, Тораңғыл, Қаңбақты, Қосүйеңкі* т.б.

4) **Жан-жануарларға (малдар, аңдар, құстар, балықтар т.б.) қатысты атаулар:** *Айғырбайтал, Жыланды, Лақалы, Үйрек, Түлкілі, Бөріойнақ, Қаязды, Бірқазан, Бөрітескен, Шошқалы* т.б.

5) **Географиялық нысандардың түсіне байланысты қойылған атаулар:** *Ақбауыр, Ақбөгет, Ақеспе, Аққдық, Көкарал, Көкшекөл, Көкшоқы, Қараалып, Қарабиік, Қарадүзген, Бозкөл, Қызылжыңғыл, Сарыбұлақ, Ақтайлақ, Байқоңыр, Қызылтам, Сарыапан* т.б.

6) **Нысандардың түріне, бедер-белгісіне, кескін-кейптеріне, сын-сипаттарына байланысты қойылған атаулар:** *Ащықұдық, Бұралған, Жақсықылыш, Жалаңаш, Жаманақай, Жіңішкеқұм, Кетіксуат, Кіші түбек, Қашқансу, Қоңды, Аранқорған, Алтынтапқан, Ащының сайы, Бұзыққала, Жалтыркөл, Қандыөзек, Қаттысағар, Соркөл, Сұлу, Тасарық* т.б.

7) **Сандық ұғымдардың қатысы арқылы жасалған атаулар:** *Алтықұдық, Бірқонай, Егізек, Жетікөл, Қосарал, Үшшоқы, Қос-*

құдық, Қосмола, Бестамқала, Жетіасар, Жүзқұдық, Қоскөл, Егізқара, Жалғызқұм, Бестам, Жаңғызжал, Қосқарақұм, Мыңбұлақ, Сегіз т. б.

Облыстағы топонимдердің көбі байырғы төл сөздерімізден тілдің сөзжасамдық заңдылықтарына сай жасалғандығын және бұл атаулардың Қазақстанның қай аймағына болсын түсінікті танымал екендігін айтқан жөн. Мысалы: Айдарлы, Ақбөгет, Аралқұм, Ашыкөл, Жиделісай, Жыланды, Жыңғылды, Изендіарал, Ащының сайы, Қонысбайқұм, Қосқұдық, Қосмола, Сарыбұлақ, Жуантөбе, Қарабұлақ, Тақырқұдық, Тасарық, Жанаталап, Қарамолда, Қандыөзек, Ақтайлақ, Жаманқоныс, Жанақала, Шенгелді, Аққыр, Ақжар, Байқоңыр, Көкшоқы т. б. атауларды еліміздің қай облыстарынан болса да кездестіруге болады.

Бұл ерекшелік Қызылорда облысының географиялық орналасуымен де, ол жерде өмір сүріп келе жатқан халықтың тарихымен де тығыз байланысты. Облыс қашаннан үш жүздің басын қосқан аймақ: мұнда Ұлы жүздің көнеден келе жатқан белгілі тайпалары Үйсін, Жалайыр тәрізді тайпаларымен бірге Албан, Суан, Дулат тайпаларынан тарайтын рулардың өкілдері, Кіші жүзден Байұлы, Жеті ру, Әлімұлы тайпалары, Орта жүзден Арғын, Қыпшақ, Наймандар тұрады. Бұлай болуының тарихи себебін ғалымдар өте ерте кезде Сыр бойын осы күнгі қазақ халқының негізі болған оғыз, кейінірек қыпшақ тайпаларының мекендеуімен де байланыстырады.

Әрине, қазіргі тарихқа жүгінсек, қазақ халқын бұрынғы тарихтарда айтылатындай үнемі көшпелі, тұрақсыз, мекені жоқ халық деу өте орынсыз. Әсіресе, өзен бойындағы, бұрынғы Жібек жолы бойындағы халықтар отырықшы болған. Көшсе, шаруашылық ыңғайына қарай жаз жайлауға, қыс қыстауға көшкен. Сонымен бірге айта кетерлік нәрсе – қазақ халқы қаншалықты жүзге, руға бөлінгенімен, біртұтас халық ретінде ерте заманнан-ақ жаз жайлауы, қыс қыстауы араласып, құдандалы-жекжатты болған және әртүрлі жаугершілік заманда немесе халық басына төнген табиғи нәубеттердің кесірінен де Қазақ жерінің басқа аймағын мекендеген ру-тайпалардың өкілдері ығысып келіп, осы өңірді паналап, Сыр бойының тұрақты халқына айналып кеткен.

Қызылорда облысы патша үкіметі тұсында да, Кеңес үкіметі кезінде де, қазір де Қазақстанның басқа облыстарымен – батысында негізінен Кіші жүз ру-тайпалары мекендейтін Маңғыстау, Ақтөбе, солтүстігінде Орта жүз ру-тайпаларына мекен болған Қостанай, Қарағанды, бұрынғы Жезқазған облыстарымен, оңтүстік-шығысында негізінен Ұлы жүз ру-тайпалары отаны болған Оңтүстік Қазақстан облысымен үнемі шекаралас, көршілес, аралас-құралас болып, тығыз байланыста өмір сүріп келеді. Сондықтан да болу керек, Қазақстанның аталған

облыстарында бар жер-су атаулары, барлық тілдік ерекшеліктерімен мұнда да кездесіп отырады. «Сыр – алаштың анасы» деген аталы сөздің тегін айтылмағандығын осыдан байқауға болады.

Сонымен бірге осы аймақтың өзіне ғана тән, басқа жердің халқы түгіл осы жердің тұрғылықты халқы да түсіне бермейтін, этимологиясы қиын, көпшілігін қазіргі ие болып отырған нысаны тұрғысынан түсіндіру мүмкін емес көнеден келе жатқан атаулар да кездесіп қалады. Мысалы: Алтыншоқысу, Дерім, Көктырнақ, Карамыс, Тайобай, Ухайтам, Шампы, Арықдығыр, Дарбас, Көкқызқималы, Кенкес, Илемрат, Абыла, Шірікрат, Аламесек, Күштоқы, Докилан, Нағанай, Шаған, Надалы, Қайпақ т.б.

Облыс топонимдері ішінде басқа тілден енген сөздер арқылы жасалған атаулар да кездеседі. Алайда олар аз және дені – XIX ғасырдан бері қойыла бастаған орыс атаулары болса, бірлі-жарымы көнеден келе жатқан түркілік, монғолдық сөздер. Жалпы алғанда, кірме сөздерден жасалған атаулардың саны байырғы төл сөзімізден жасалған атаулардан әлдеқайда аз. Бұл атауларға талдау жасау, осындай атаулардың жасалу кезеңдерін анықтауға да себін тигізеді. Осы негізде облыстағы топонимдерді басты үш кезеңге бөліп қарауға болады:

1) Кеңес дәуіріне дейінгі кезең – бұл кезең ежелден келе жатқан байырғы қазақ тіліне тән атаулар (бұлар облыс топонимдерінің басым көпшілігін құрайды) мен көне түркі, монғол, жоңғар, араб-парсы сөздерінен жасалған кірме атауларды қамтиды (бұлар салыстырмалы түрде алғанда өте аз). Мысалы: Ақшатау, Арал, Барсакелмес, Жақсықылыш, Жанқожа, Жыланды, Кержығылған, Қамбаш, Қатынқазған, Құланды, Аранқорған, Бошай, Басықара, Сағыр, Қүйіккала, Қараманәуіт, Ханқазған, Ханшыққан, Ақтайлақ, Алтанасар, Бабышмола, Жалпақасар, Жосалы, Қорқыт, Шірікрат, Аламесек, Егізқара, Тектұрмас, Аңламас т.б.

2) Кеңес дәуірі кезеңінде, негізінен, бұрынғы атаулардың кеңестік саясатқа сай өзгеруі мен осы бағыттағы жаңа атаулар және қазақи атаулардың орыс тілі заңдылықтарына сай бұрмаланып қойылуы арқылы жасалған атаулар енеді. Мысалы: Абай, Жаңақұрылыс, Мәдениет, Өркендеу, Мұратбаев, Жаңаталап, Ленинск, Возрождение, Чернышев, Комсомол, Комсомолское, Жаңақала, III Интернационал, Калинин, Ленин, Жамбыл, Сейфуллин, Коммунизм, Прогресс, Кеңес, Талап, Таң, Колос, Александровское т.б.

3) Жаңа кезең еліміз Егемендік алып, жаңаша өмір сүрген жиырма жылдың көлемінде қызыл империя саясатына сай қойылған атаулардың біртіндеп жойылып, байырғы қазақи атаулардың қайта келуімен және ұлттық сипатымызды танытатын жаңа атаулардың пайда болуымен айқындалады. Мысалы: Жалаңтөс батыр ауылы (бұрынғы Қызылту

кеңшары), Пірімов ауылы (бұрынғы Құмжик, кейін Ленин кеңшары болған), Жанқожа батыр ауылы (бұрынғы Қазақстанның 40 жылдығы атындағы кеңшар), Байқоңыр қаласы (бұрынғы Ленинск қаласы), Иіркөл ауылы (бұрынғы Молотов ұжымшары, кейін Октябрь кеңшары), Көмекбаев ауылы (бұрынғы Жаңақала кеңшары), Тұрмағамбет ауылы (бұрынғы Ленин кеңшары), Төребай би ауылы (бұрынғы Жосалы кеңшары), Сәрке батыр ауылы (бұрынғы Ақсу кеңшары), Жақасев ауылы (бұрынғы Коммунизм кеңшары), Қалжан ахун ауылы (бұрынғы Амангелді кеңшары), Мәлібаев ауылы (бұрынғы Қызыл дихан кеңшары), Тоқмағамбетов ауылы (бұрынғы Қызылту кеңшары), Илиясов ауылы (бұрынғы Қазақ ССР-ның 50 жылдығы атындағы кеңшар), Манап ауылы (бұрынғы Талап кеңшары), Талсуат ауылы (бұрынғы Александровское елді мекені) т.б.

Жер-суға ат қою, әдетте адамдар арқылы жүзеге асатыны айқын. Бірақ бұл үдеріс аталған үш тәсілмен қалай болса, солай орындала қалмайды. Мұнда қойылатын атаудың нысанның мазмұнына сай болуы басты назарда ұсталады. Бұл жерде ат қоюшы логикасының жүйріктігі, қажетгі сөздерді тілдік байлықтан тез тауып алуға деген тапқырлығы шешуші рөл атқарады. Әрине, жер-суға ат қою алғашында бір адам тарапынан болғанымен, уақыт өте келе оның есімі ұмытылып, атау халықтық болып сақталып қалады. Алайда нысан мазмұны мен формасына барынша толық сәйкес келген, тұтынушы халықтың неғұрлым көп бөлігінің қолдауына ие болған атау ғана ұзақ сақталады, өміршен болады. Әрине, атаудың ұзақ сақталуының бұдан да басқа факторлары бар. Дегенмен, атау мазмұны, оның этимологиясы бірінші орында тұрады.

Жер-су атауларының мағыналарын (этимологиясын) айқындау екі түрлі ыңғайда – *тарихи-этимология* және *халықтық этимология* ыңғайында қарастырылады. Әрине, тарихи этимологиялық тұрғыдан зерттеу белгілі бір тарихи деректерге, нақты дәлелдерге сүйенілетін болғандықтан, көбінесе шындыққа бір табан жақын келеді. Ал халықтық этимология – бұл көбіне ұзақ уақыттан бері ел арасында ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен аңыз-әңгімелерге сүйенеді. Сондықтан уақыт өткен сайын атаудың ертедегі мағынасынан алшақтап кетуі, атаулар неғұрлым жақын кезеңде қойылған болса, оның шындыққа сай болуы – заңды құбылыс. Әрине, облыстағы жер-су атауларының этимологиясын түгелдей дерлік осы еңбекте талдап беру мүмкін емес, міндет те емес. Сондықтан атаулар тарихының жоғарыда аталған алғашқы (Кеңес дәуіріне дейінгі) кезеңінен біршама мысалдар ғана беріледі.

Абыла – ауыл, темір жол бекеті. М.Қашқари сөздігінде «ав/аб» сөзі «ау» мағынасында беріліп, оған «-ла» қосымшасы қосылу арқылы

«авла/аула» сөзі (ан аулау, балық аулау) шыққандығы көрсетілген [1, 111]. Шығыс Қазақстанда «абылау» сөзі диалект ретінде айтылады, мағынасы – қоршау. Бұл да жоғарыдағы сөзбен мағыналас, яғни аулап ұстау, қоршап ұстау. Орыстың «облава» сөзі осы түркі сөзінен алынған деп есептеуге болады. Біздегі «Абыла» атауы да сол кезден қалған көне сөз. Балық немесе аң аулайтын жер екендігін білдіреді.

Ақеспе – Арал ауданындағы ауыл. Екі түбірден тұратын атаудың алғашқы түбірінің мағынасы (ақ) түсінікті. Ал екінші сыңары «еспе» сөзі арқылы жасалған атаулар Қазақстанның біраз жерінде кездеседі және әр жерде әр түрлі мағына білдіреді де, жергілікті тіл ерекшеліктеріне бейім келеді. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» [2, 3] «еспе» - «ақпа, сусымалы, бос, борпылдақ деген мағынаны білдіреді» деп көрсетілсе, «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде» [3, 245] «еспе» сөзі Қызылорда облысының Сырдария, Жалағаш аудандарында «құмды жерден ашып су шығару», ал Ақтөбе облысының Ойыл ауданында «тайыз құдық» мағынасында айтылады» деп берілген. Белгілі топонимист Ф.Қоңқашбаевтың айтуынша: «Көктемде тасыған кезде арнасын орып кететін дала өзені, бірақ ол кейіннен құрғап қалып қаққа айналып кетеді». Жалпы жер астындағы сумен қоса ағатын бос топырақты да халықтың «еспе» деп атайтыны белгілі [4, 24-41]. Е.Қойшыбаев сөздігінде: «еспе көптеген елді мекендер мен жерлердің атауы ретінде жазық, далалы аудандарда, әсіресе қатты жел соғып, құмдар сусып тұратын жерлердегі мекендерге қойылатын атау», – деп тұжырым жасайды да, ол сөздің мағыналық ерекшелігіне мән бермейді [5, 70].

Қорыта келгенде, Арал ауданына қарасты Ақеспе ауылының атауы да сусымалы, көшпелі ақ құмды жерге орналасуына байланысты қойылған деу орынды.

Аққорғанболтық – төбе, бұрын ақ саздан (балшықтан) соғылған қорған болған, қазір ол жоқ болып, төбеге айналған (тығылғын) деген мағынада болуы керек. Олай дейтініміз – «болтық» сөзі («бұрын болған, кейін тығылған (жоғалған)» мағынасында) қазіргі қазақ сөздіктерінде жоқ, біздіңше ол «қолтық» сөзімен тұлғалас. «Қол+тық» – қолдың иықпен шектескен буынының астындағы көрінбейтін (тығылып жатқан) жер. «Бол» түбірінің Ә.Қайдар үш түрлі мағынасын келтіреді, соның бірі – «бір нәрсенің болуы, жүзеге асуы». «Тық» сыңары «тығылу» сөзімен түбірлес [6, 194].

Алтай – Қазалы ауданындағы құм. 1837-1847 ж.ж. Кенесары хан басқарған көтерілісте қаза тапқан Алтай батырдың есімімен аталған. Құм ішінде батырдың бейіті бар.

Арал теңізі – теңіз. Акад. Ә.Қайдар көне «ар» («ар жақ» дегендегі) түбірінен жасалған қазіргі сөздердің 11 түрін көрсетеді. Осы түбірдің біреуі көне түркі тіліндегі «ар» (отделять – бөлу) түбірімен сәйкес

келетін сөздердің жасалуына негіз болғанын айтады (ара < ар+а, арал < ар+ал) [6, 186]. Сонда «арал» атауының шығуы жөнінде мынадай болжам жасауға болады: айнала сумен қоршалған құрғақ жер. Бұдан «Арал теңізі» атауы жөнінде екі түрлі болжам пайда болады: 1) айнала ұсақ аралдармен қоршалған (не ұсақ аралдар жиынтығынан тұратын) теңіз немесе 2) ұлы теңіздермен байланысы жоқ олардан бөлініп қалған, жан-жағы құрлықпен қоршалған арал-теңіз.

Арал – қала, Арал ауданының орталығы, темір жол стансасы. Бұрынғы Арал теңізінің солтүстік шығысындағы ірі портты қала. 1905 жылы темір жол құрылысына байланысты жұмысшылар тұрағы болып, 1938 жылдан қала атанған. Бұрын ол жерде «**Алтықұдық**» аталатын елді мекен болған. Қазір осы аттас теміржол бекеті бар. Яғни бұл – Арал қаласының бұрынғы аты. «Алтықұдық» аталуының мәні мынада: бұрынғы теңіздің шалқып жатқан мол кезінде оның жағалауынан кез келген жерді қазғанда 1,5-2 м. жерден (теңізден қашықтаған сайын құдық тереңдей береді) тұщы су шығатын. Тіпті, теңіз ортасындағы аралдардан да осындай құдықтар қазылатын. Теңіз айналасындағы балықшылар осы тұщы суларды пайдаланатын. Кейін теңіз тартыла бастағаннан-ақ құдық сулары да ащы бола бастады да, балықшыларға ауызсу дариядан (Әмудария, Сырдария) тасылды. Міне, «Алтықұдық» елді мекенінің аты да сол жердегі бірқауым елді ауызсумен қамтамасыз етіп отырған осындай құдықтардың санына байланысты қойылған.

Аранды, (Арандықыр) – төбе және **Аранқорған** (Аранқұрған) – елді мекен орны және сол жерден Кеңес дәуірі тұсында қазылған артезиан құдығының аты. Осындағы «аран» сөзінің этимологиясы жөнінде Е.Қойшыбаев сөздігінде: «Типологиялық сипаттағы (түрік-иран тілдеріне ортақ) бір буынды «ар» («шұқыр») түбіріне + ан + «-ды» қосымшасын жалғау арқылы жасалған атау» – десе [5, 256]. Өтеулі Ө.Ж.: «Біздің экспедициялық материалымыз бойынша, «аран» - ежелгі (алғашқы) ан аулап күнкөріс кезіндегі топтық адамдардың жерді ұзынынан терең етіп қазып, бетін шөппен т.б. жауып, соған қарай аңдарды үркітіп, қуып ұстап қорек ететін жер қақпандары. Бұны ойлап тапқан аталық аты – «Ар» болуы да мүмкін. Сол аталықтан өсіп-өнгендер кейін «Ар» этнониміне айналуы ғажап емес. Мысалы, Арғын – ар+ғұн тайпаларының біріккен атауы, керейттердің ұраны – Ар бөрі. Бұған т.б. дәйектемелер баршылық», – дейді [7, 70]. Әрине, Ө.Жақыпұлының соңғы пікірі әлі де дәлелдеуді қажет ететін болар, ал «ар» түбірінің қазіргі «ор» (шұңқыр) сөзімен түбірлес екенінде дау жоқ. Сондай-ақ сөздің «ан» бөлігінің «аң» сөзімен дыбыстық жағынан сәйкес келуі де кездейсоқ емес тәрізді.

Байқоңыр – Қармақшы ауданына қарайтын ғарыш орталығы, кент. Т.Жанұзақов «Байқоңыр» атауы адам есіміне байланысты қойылған

деп есептейді. Ғалымның айтуынша: «Қазақта Байқоңыр, Қоңырбай және Қоңыр есімді адамдар жиі кездеседі. Сондай-ақ *қоңыр* сөзінің қатысуымен жасалған топонимдер Қазақстанның кез келген жерінен, тіпті Алтай өлкесінен де кездеседі. *Қоңыр* сөзі бірнеше мағынада қолданылады: 1) түс (қоңыр, кара қоңыр, күрен), 2) ауыс мағынада: *қоңыр үн* – төменгі дауыс (жұмсақ, жанға жайлы үн), *қойдан қоңыр* адам (жуас адам), 3) ауыс мағынада: *қоңыр жел* – жазғы салқын жел, *қоңыр күз* – салқын күз. Моңғол тілінде осыған ұқсас *хонор* сөзі бар. Мағынасы – үйме, жеке. Сонымен бірге *ұзынша*, *биік*, *тамаша жер* мағынасындағы *хонор тұмасах* тіркесі бар. Бұдан Байқоңыр атауының екі мағынасы сәйкес келетінін байқауға болады: 1) салқын, суық, таза желге бай жер, 2) биік төбелер мен үймелерге бай жер. *Қоңыр* сөзі кейде өсімдікке байланысты да айтылады. Осылардың бәрін ескере келгенде Байқоңыр атауы *жерінің түсі қоңыр келетін ұсақ төбелерден тұратын кең аймақ* дегенді білдіреді» [8,296].

Барсакелмес – Арал теңізіндегі бұрын жан-жағы сумен қоршалған арал, қазір түбек. Тарихи аңыздардың бірінде сол аралды қыстап шығуға барған адамдардың қапелімде күн жылып, мұз түсіп кетіп, қайта алмай қалғандығы туралы айтылады. Екінші бір аңызда ертеде жұқпалы, жаман ауруға ұшыраған адамдарды апарып тастайтын жер болған дейді. Кеңес дәуірі тұсында бұл арал қорыққа айналды. Себебі, көптеген жылдар бойы аралға мұз үстімен өтіп, жазда қайта алмай қалған аңдардың алуан түрі мекендеп жерсініп кеткен. Әсіресе, тұқымы әлдеқашан құрып кеткен құланның осы жерде сақталуы ғалымдарды қызықтырған. Қалай болғанда да, аралдың «Барсакелмес» аталуына осы «барып, қайта алмау» мағынасы себеп болған тәрізді.

Баршынкент – Сырдария ауданындағы ортағасырлық қала орны. Академик Ә.Марғұлан Баршынкентті «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршынның есімімен байланыстырады [9, 159].

Бірқазан – көл атауы, зоотопоним. Қызылорда қаласы әкімшілік аумағында орналасқан.

Халықтық этимологиясы: Ешбір адам ауламай, еш ит-құсқа жем болмай жыл сайын жұмыртқалап, балапанын шұбыртып жүрген Бірқазанды көрген халық көлді «Балапанды Бірқазан» атап кеткен. Бірқазанның жейтін тамағы – балық. Бірқазанның балапандары жиналып көлдің ортасын толқындатып, толқынмен қоса балықты жағаға қуады екен. Сол кезде жағаға жақын жүрген бірқазан балықты тұмсығымен іліп алып, балапандарына лақтырып беретін болған.

Достың бұлағы – Қазалы ауданындағы бұлақ аты. Бұл жөнінде ел арасында мынадай әңгіме бар: «Дос деген кісі атақты бір рубасы болса керек. Бір жылдары елде қуаңшылық болып, құдықтардан су шықпай, мал қырылуға айналады. Сонда Дос ешкімге сыр ашпай, екі күн дала

кезіп келеді де, ауылын бір жерге көшіріп келеді. Сол жерден ауылдың жігіттерін жауып құдық қаздырады, бірақ жуық арада су шыға қоймайды. Түс кезінде жігіттер демалып отырған сәтте құдықтан су атқылап қоя береді. Сөйтіп осы бұлақ Достың бұлағы аталыпты».

Егізқара – Жалағаш ауданындағы қырат. Н.А.Баскаков «егіз» сөзін көне түркі тіліндегі «эс (егис) егиз – «биік» деп қараса, Э.Мурзаев қырғыз тіліндегі «эгиз» – «биік, биік таудағы жайлау» сөздерімен байланыстырады. Яғни атау «биік төбе, шоқы» деген мағынаға жақын келеді. Дегенмен, атаудың бірінші сынарындағы «егіз» қазақ тіліндегі «қос, екі» мағынасында бұрыннан бар екенін ескерсек, Егізқара – тіліміздегі «Қостөбе, Қосшоқы» атауларымен де мәнделес екенін байқауға болады [10, 538].

Жақсықылыш – Арал ауданындағы жота. «Жақсы мекен» ұғымындағы атау. «Жақсыға» қосарланған «қылыш» сынары: «тар өткел», әйтеуір сондай бір тар, қысталаң, қылталы жерге тән ұғым. Қазақша «қылы» сөзіне кішірейткіш «-ша» қосымшасы жалғанған тұлға (диал.), келе-келе аяққы «а» дыбысының жартылай естілуі немесе соңғы дыбыс әсерінен мүлде естілмей (айтылмай да) қалуы – заңды құбылыс. Қылыш (а) – «тар арық» [10, 539]. Осы аттас кент (Кеңес дәуіріндегі атауы – Аралсульфат кенті), темір жол бекеті бар.

Жанкент – Қазалы ауданына қарасты ортағасырлық қала. Шыңғысхан шапқыншылығына дейін қала өркендеп, Оғыз мемлекеттік бірлестігі билеушілерінің қысқы ордасы болған қаланың парсыша аты – Дех-и-Нау, арабша – әл-Карьят әл-Хадиса, түрікше – Янгикент, қазақша Жанкент, демек «Жаңа қала» дегенді білдіреді [9, 221]. «Кент» – сөзі түркі тілдеріне иран тілінен енген «қала» мағынасын білдіретін сөз [11, 199-202]. Бұл сөз Қазақстанның оңтүстігіне шығыс иран халықтарымен қарым-қатынастардың нәтижесінде VI ғасырларда еніп, сол тұста салына бастаған қала аттарының қалыптасуына негіз болған.

Жаңақорған – кент, аудан орталығы. XIX ғасырға дейін Шепқорған (Дінқорған) аталған, XIX ғасырдың I жартысынан бастап қоқандықтар келгеннен кейін Жаңақорған аталған. «Қорған» сөзі Қазақстан топонимдерінің құрамында жиі кездеседі. Осы сөздің қатысы арқылы жасалған атаулар Қазақстанда да, Ресей жерінде де (Курган қаласы) кездеседі. Сөздің түбірі «қор», оған «-ы» жұрнағы қосылу арқылы етістік «қоры» сөзі жасалған, оған есімшенің «-ған» жұрнағы қосылып есімше пайда (қорыған – „күзету” сөзімен синонимдес) болған да, осы сөздің заттануы (субстантивтенуі) негізінде «қорған» зат есім сөзі пайда болған.

Кемесалған – Қармақшы ауданына қарасты жер аты және темір жол бекетінің атауы. Халық аңызы бойынша, жер бетін ұлы топан су басқанда Нұх пайғамбар осы жерде кеме жасап, жер бетіндегі

мақұлдықтардың бір-бір жұбын алып, аман сақтап қалған көрінеді. Бұл аңыздың шындығына көз жеткізу қиындау болар, ал кешегі XIX ғасырда Арал қаласынан Сырдария бойымен Перовск (қазіргі Қызылорда) портына дейін кеме қатынап тұрғаны анық. Бұл сөз де есімшенің заттануы негізінде атауға айналған.

Көктонды – Жалағаш ауданындағы ежелгі дәуірден сақталған көне оба. А.И.Макшеевтің айтуынша, қарақалпақтар дәуірінде бекініс болған, осы жердегі құм төбеде Көктонды деген кісі жерленген. Академик Ә.Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» атты кітабында: «...Қаңлылар ол кезде Жетісу, Іледен бастап Арал теңізіне дейін, солтүстікте Қарақұрымға дейін қоныстанған. Қаңлылар хандарының аты ол кезде Көктонды деп аталатын», – деп жазады [10, 268]. Егер осы мәліметтерге сүйенсек, атау қаңлылар дәуірінен қалған болса керек. Ғалымдардың дәлелдеуінше, «көк» сөзінің қазіргі түсті білдіру мағынасы «аспан» сөзімен, ал ол «тәңір» сөзімен байланысты екені белгілі. «Тон» көне түркі жазбаларында жалпы киім атауын білдіргенімен, біртіндеп сырт киім мағынасына ауысқан. Сонда Қаңлылар ханы лауазымына сай қара халықтан ерекшелену мақсатында көк киім (көк тон) киетін болса керек. «Көктонды» ханға халық қойған лақап есім болуы да әбден мүмкін.

Қазалы – Сырдария өзенінің жағасындағы қала, XIX ғасырдың екінші жартысында форт, кейінірек уезд орталығы болған.

Бұл атау жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Халық арасында сақталған аңыздардың бір-екеуі мынадай.

Шежіреші қарт Өмірзақ Ахметов пен журналист-жазушы Шайхыслам Серікбаевтардың айтуынша, он екі ата Байұлының бірі – Алтынның Құсқұл, Қазалы, Шұңғыр және Жапалақ атты төрт баласы болыпты. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезіндегі ел босып кеткен жаугершілік заманда Алтынның бір баласы – Қазалы әулеттері бір рулы ел болып Сырдың жағасында, қазіргі Қазалы қаласының орнында отырған. Олар шағын сауда-саттық базарын ашып, қалашық салады. Қалашық сол ру атынан «Қазалы» атанып кеткен.

Екінші бір аңызда былай айтылады: «Бұл өңірде сонау ерте заманда өзінің әділ қазылығымен халыққа жаққан бір адам тұрған. Сол себепті осы кісі тұрған ел «Қазы елі» атанып, айтыла-айтыла «Қазалы» болып қалыптасып кеткен.

Келесі бір аңызда ертеде осы өңірде шалқыған көл көп болған. Көл беті жүзген аққу мен қаздан көрінбейді екен. Осыған байланысты осы жерде қоныстанған ауыл «Қаз елі» атанып, бірте-бірте «Қазалыға» айналған.

Осы әңгімелердің ішінде көбірек тілге тиек болатыны және шындыққа жақын келетіні де – «қаз» деген балық аулайтын құрал атынан

шыққандығы. Сырдария өзенінің бойын мекен еткен халық қамыстан тоқылып жасалған «қаза» деген құрал арқылы балық аулап күн көрген және бала-шағаларын аштықтан сақтап қалған. Сондықтан осы жерге тұрақтаған халық қыстау салып, отырықшылыққа айналған. Кейін осы қыстау-қалашықты «Қазалы» атаған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «қаза» сөзінің екі түрлі мағынасы берілген: 1) «Қаза – ар. зат. *Өлім-жітім; ажал*» және 2) «Қаза – зат, кәсіб. *Балық ұстау үшін нар қамыстан қошқармүйіздендіре кең зып тоқыған қоршау; шыпта*», деп түсінік беріліп, бірнеше мысалдар келтірілсе [12, 495-496], диалектологиялық сөздікте де дәл осындай анықтама берілген [3, 392]. Бірақ А.Әбдірахманов бұл туралы басқаша ойда. «Бұл атау, біздіңше Арабтың «газал» (орысша – газел, қазақша – киік) деген сөзі мен көне түркі тілінің туынды сын есім жасайтын -лы жұрнағы қосылуы арқылы жасалған (газал+лы)» – дейді де, ондағы түбір сөздің дыбыстық өзгешеліктеріне тілдік дәлелдер келтіреді [13, 115]. Алайда, теңіз, көл, өзен жағасында өмір сүріп, тіршіліктері балық аулаумен тығыз байланысты болған адамдар үшін мекендеріне балық аулау құралына сәйкес «Қазалы» атауын қоюы ғана шындыққа бір табан жақын келетін тәрізді. Екіншіден, ерте кезде киік тек Қазалы маңында ғана көп болды деген сенімсіздеу көрінеді. Себебі, кешегі күнге дейін бүкіл Қарақұм мен Қызылқұм қаптаған киік – қарақұйрық, ақбөкендер болатын. Үшіншіден, тағы да атаудың түбірін өз ана тілімізден іздемей, шет тілінен – араб тілінен іздейтініміз неліктен деген сұрақ туады. Әрине араб тілінен сөз енгенін жоққа шығара алмайтынымыз рас, алайда «газал» сөзі қазаққа шығыс әдебиеттері арқылы таныс болғаны болмаса, тілімізге еніп, айналысқа түспеген сөз емес пе?

Ал алдыңғы аңыздардың да шындыққа жақын келе қоймайтыны рас. Себебі, 1-ден, қазақ халқы өз баласының атын еш уақытта өлім-жітімді білдіретін сөз бен атамас еді; 2-ден, аққу қаздардың да дәл сол жерде ғана мол болғаны ақылға қона қоймайды. Өйткені ондай шалқыған көлдер Сыр бойында өте көп болды және олардың бәрінде де құстар мол болғаны белгілі.

Қарақұм (Арал Қарақұмы) – құмды шөл. «Қара» сөзінің тарихи түбірі «қар» сөзімен байланысты деп есептейді акад. Ә.Қайдар. Ғалым «қар» түбірінің қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген 12 түрлі мағыналы сөзге ортақ екенін айта отырып, оның бір мағынасын «не-что высокое, возвышенное», «возвышенность, высокая местность» деп көрсетеді [6, 240]. Яғни «Қарақұм» «биік құм» дегенді білдіреді.

Қараөзек – Сырдарияның одан бөлініп барып қайта қосылатын бір арнасы, Сырдария ауданындағы елді мекен атауы.

Ежелде көктем кезінде өзек тасып, жағада отырған халық көп қиыншылық көреді екен. Көктем шығысымен көтеріліп келе жатқан суды көрген халық «Қара келе жатыр» деп сақтана бастайды екен. Содан өзек «Қараөзек» деп аталып кетсе керек. Аңыз осылай дейді.

«Қараөзек» атауының тарихи этимологиясына Д.Жүнісов «Өзен-көл атаулары» деген еңбегінде былайша түсінік береді: «Қараөзек» – өте ертеден келе жатқан атау. «Қара» - ежелгі түркі тілінде «биік» дегенді білдірсе, *уз, ус, оз* – су дегенді білдірген, қазіргі монғол тілінде де суды *ус, усу* дейді, *оқ/оз/* көне дәуірдегі түркі халықтардың тіліндегі алғаш «ана» деген кейін «тайпа, ру» деген мағына берген. Бұл бойынша өзек атауы *уз+оқ-усок-өсек-өзек* болып қалыптасып, «су-ана» деген мағына береді. Осы екі сөздің бірігуінен «биіктен, жотадан ағатын ағын» деген мағына шығады [14]. Алайда, Сырдарияның бір тармағы ретіндегі қазіргі Қараөзекті «биіктен, жотадан ағатын ағын» деуге келе қояр ма екен. Оның есесіне «қара» сөзінің мағынасын тілімізде бұрыннан айтылып келе жатқан, су тасып, елді мекендерді басып қалғанда айтылатын «қарық болу» (дария тасып, мол су келгенде үнемі осылай болып отырған) тіркесіндегі «қарық» сөзімен тәркіндес деп қарауға да болатын тәрізді (қар+а және қар+ық).

Қалмаққырылған – жазық алқап, Сырдария ауданындағы жер атауы. «Қалмаққырылған» жазығы «Қарөзек» кеңшарының солтүстігінде орналасқан болса, одан әрі қарай бұрынғы Жезқазған облысының «Қалмаққырылған» өзені ұласып жатыр. Тарихи дерек бойынша Д.Жүнісов өзінің «Өзен – көл атаулары» атты еңбегінде: «Тарихи деректерден қазақ жасақтарының жоңғар басқыншыларына 1728-1729 жылдары ойсырата соққы бергені белгілі. Сол жылдардың куәсі, халықтың ұлт-азаттық күрестегі ерлік істерінің ескерткіші ретінде Жезқазған облысының жеріндегі ірі өзендердің бірі – бұрынғы «Білетуі» өзені «Қалмаққырылған» деген атқа ие болды», – дейді [14]. Олай болса Жезқазған облысындағы «Қалмаққырылған» өзені мен Қараөзектегі «Қалмаққырылған» жазығының атауларын бір кезде туған бір атау деуге болады.

Қарғалы – Шиелі ауданындағы елді мекен атауы. Осы тектес өзен, елді мекен, жайлау, қыстау, т.б. аттар Қазақстан жерінен басқа Батыс Монғолия, Сібір, Тува және Еуропаның Солтүстік атыраптарына дейін тараған. Бұлар – Қазақстанда тек таулы-тасты жердің өзендері. «Қарға терминінің осындай ұлан-асыр аймаққа сіністі болуы таңдандырмайды», – дейді. Э. және В. Мурзаевтар. Бұл атаулар бүкіл Еуразия елдерінен табылады. «Әрине өзімізге таныс «қарға» сөзіне + «лы» жұрнағы жалғанған көне түр. «Қойтас» немесе «Қарғалық» атаулары сондай тастардың мол үйілген жері» деген мағынаны береді. Алайда «Қарға-

лы» делінетін қасиетті және этнонимдік жер-су атаулары да бар екенін ескерген де дұрыс.

Қармақшы – кент, аудан орталығы. Шамамен 1630-1710 жылдарда өмір сүрген әулие кісінің есімімен аталған. Ел аузындағы аңыз-әңгімелерде Қармақшы ата (шын есімі Жүсіп, кейде Дәлен деп те атайды) Сыр бойының жағасынан жеркепе қазып, қармақ құрып, балық аулаған, сол табан ақы, маңдай терімен тапқан азығымен (балығымен) еліне қорғаныш болған, аш-жалаңаштарға, жүргінші мүсәпірлерге қол ұшын берген қайырымды адам болғаны айтылады. Сөйтіп осы маңайға пайда болған елді мекен сол кісінің лақап атымен аталса керек. Қазір аудан орталығынан 1-2 шақырым жерде сол кісінің мазары сақталынған [9, 114].

Қатынқазған – Арал ауданындағы құдық. Халық ауызында мынадай аңыз сақталған: «Ертеде Түркімендер қазақ ауылына шабуыл жасап елдегі ересек адамдардың бәрін қырып, құдықтарды көміп кетсе керек. Бұл шапқыншылықтан далада тезек теріп жүрген бір әйел ғана тірі қалыпты. Шабылған жұрт орнына келген әйел бірлі-жарым тірі қалған жаралы адамдар мен балаларды ғана көреді. Су болмаса бұлардың қырылатынын білген әйел жалғыз өзі құдық қазуға кірісіп, бірнеше күнде одан су шығарады. Осылай «қатын қазған құдық» кейін де талай жыл адамдарға қызмет етіп, маңайына ел үйіріліпті». Аңыздың шындыққа қаншалықты жанасатынын кім білсін, алайда ер-азаматтар жаугершілікте жүргенде, басына қиын-қыстау күн түскенде ерлерше еңбек еткен, ұрпақтарын сақтап қалу жолында құрсанған жауға қарсы шапқан талай аналардың болғаны шындық қой.

Қатынқамал – тарихи үңгір, аңыз бойынша Жоңғар шапқыншылығы кезінде әйелдер мен жас балалар жасырынған. Қазақ жауынгерлері жеңілген соң, жоғарлар үңгірді тауып алып, қатын-балаларды қырып тастаған. Бұл атау да жаудан қорғану жолында балаларын үңгірге қамап, өздері жауға қарсы тұрған, сол жолда құрбан болған аналардың ерлігін паш еткен атау екені байқалады.

Қосарық-Баян – Жаңадария арнасының оң жағалық аңғарындағы арық. XIX ғасырдың басында қазылған. Қариялардың айтуынша, Баян атты қыз сол жердегі жігітке ғашық болыпты. Қыздың әкесі: «Талас тудырған жерден арық қазып берсең, қызымды беремін», – депті. Жігіт арықты ұрымтал жерден қазып, бір сағадан екі жарманы бөлектеп, бірін ғашығы Баян ауылына, екіншісін өз ауылына бұрыпты. Арықтың қазылуына себепкер болған Баянның және жігіттің арықтары бірігіп, ел оны Қосарық-Баян деп атап кетіпті. Сол арықтың ізі әлі де байқалады [9, 325].

Мақта қашқан, Келес – Сырдария өзенінің бір тармағы болып табылатын Көксудың ескі және жаңа салаларының арасындағы жер

аттары. Аңыз бойынша, бұдан 200 жылдай бұрын Мақта деген қыз ата дәстүрін аттап, айттырып қойған жеріне бармай, сүйген жігітімен қашады. Қолға түсіп қалатын болған соң, атқа мінгескен күйі тәуекел етіп, «өлсек, бірге өлейік» деп атты дарияға салады. Аты қарулы болып, аман-есен арғы жағалауға шығып құтылады. Содан бері осы жер «Мақта кашқан» аталады. Бұлардың өжеттігіне таң қалған ел кейіннен екі жасты қосып, екі жақ құдаларды келістірген екен. Осы келіскен жер «Келіс» аталыпты. Бірақ кейін белгісіз себептермен «Келес» аталып кетіпті.

Мұрсай – құдық, «Мұр» сөзі қазақ тіліндегі «мор, морлау» сөздерімен түбірлес болуы мүмкін. Ал бұл сөздердің мәні «қойдың қиын тұтатып, үстіне дымқыл көң, қи үйіп, бықсытып жаққан оты бар, қазылған шұңқыр жер» дегенді білдіреді. Бұл – мал баққан ата-бабаларымыздың өздерін және малды маса-шыбыннан қорғау үшін түтіндік салатын әрекеті. Демек, құдық аты «терең қазылған шұңқыр, сай» немесе «түтіндік салатын жері бар сай» деген ұғымды білдіретін жер атауына байланысты қойылған.

Саралжынқусай – Қазалы ауданындағы жер аты, маңында осы аттас бейіт бар. «Саралжын – басы бұтақты, бүрлі болып өсетін сыпыртқылық қурай» [15, 170]. Ә.Қайдар «қу» түбірінің 12 мағынасын береді. Оның екеуі осы өсімдік түрімен мағыналық жағынан тіркесуге бейім: 1) сухой, высохший, сухостой; 2) қуыт – құу+ыт: құм-қуыт – масса, множество; полно-; полно-полно. Осының соңғысы біртабан жақын тәрізді. Яғни «көп, қалың саралжын өскен сай» мағынасындағы атау болып шығады. Әрине, алдыңғы мағынаны да қолдануға болады. Ешқандай қол тимеген шөп жылда-жылда өліп, қурап қалатыны да шындық.

Сұлутөбе – Шиелі ауданындағы Мұстафа Шоқай ауылының (бұрынғы Сұлутөбе кеңшары) шығысындағы биік құм төбе. Ертеде бұл төнірек су табаны болып, су ортасындағы биік арал төбеге құстар қонатын болған. Әсіресе олардың ішінде аққулар көп болса керек. Сондықтан «Қутөбе» деп те аталған. Кейіннен су тартылып, жер құрғап, айналасына ел қонып көріктенген кезде «Сұлутөбе» аталған. 1905 жылы осы жерден темір жолдың өтуіне байланысты осы аттас темір жол бекеті салынған.

Сығанақ (Сунақ) – Жаңақорған ауданындағы тарихи қаланың аты. Сығанақ қаласының тарихы туралы акад. В.В.Бартольд былай деп жазды:

«В XII веке впервые упоминается город, расположенный гораздо ближе к Саурану, в местности, орошенной проведенным из Сырь-Дарьи Тюмен-арыком. В настоящее время здесь находятся развалины крепости Сунак курган, по произношению киргизов (т.е. казахов –

А.А.), название города было Саганак; правописание средневековых рукописей и даже более поздних официальных документов указывает на другое произношение – Сыганак, Сунак или Суганак; лингвистические тоже было бы трудно объяснить образование такой формы, как Сунак (современное название крепости), из Саганак»... «Еще в Абдулла-Намэ о Саганаке говорится, что он «издревне был столицей ханов кипчацкой (т.е. киргизской) степи» [16, 149].

Бұл ескі қаланың маңындағы тұрғын қазақтар өздерін «Сунакатының тұқымымыз, біз қазаққа қосылмаймыз» дейді. Мұның да тарихи мәні бар сөз. Өздерін «Сунақ» деп атайтындардың тегі ескі **Сыганак** қаласымен байланысты екенін бірнеше автор айтқан болатын [17, 122, 136, 137].

Зерттеуші Т.А. Жданко «қарақалпақ» этнонимі алғаш рет Бұқар ханы Абдолланың грамотасында 1598 жылы кездесетінін, оның өзі Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан **Сыганак** қаласының маңында екенін айтады [18, 12]. «Сунақ» этнонимі қарақалпақ халқының құрамында бар. Олардың шежіресі бойынша қарақалпақтың құрамындағы он төрт рудың бірі – «қазаяқлы» атанады. Ал «қазаяқлының» атасы – Сунақ. «Қазаяқлы» атануы оның таңбасы қаздың аяғына ұқсас.

Т.А.Жданко былай жазды: «Прозвище легендарного предка казаяклы – «Сунак», вероятно, связано с городом Сыгнак на Сыр-Дарье, где каракалпаки обитали и были под политическим влиянием Бухары упоминавшиеся нами «сыганакские документы» [18, 42]. Сөйтіп бұл айтылғандардан **Сыганак** қаласының аты мен Сунақ этнонимі арасында тығыз байланыс бар екенін көрдік.

Төртқара – Арал ауданындағы құдық. Бұл атаудың құдыққа атау болып қойылуын екі мағынада түсінуге болады: 1) төрт төбе не төрт қарайған шоқысы бар жердегі құдық, 2) Әлім аталығының Төртқара руының ауылдары мекендеген (жайлаған) жердегі не сол рудың адамы қаздырған құдық. Асылы соңғысы дұрыс болар. Себебі, Ақтөбе облысының шығыс аудандары мен Қызылорда облысының батыс аудандарында Төртқара руынан тараған көптеген тайпалар тұрады. Төртқаралардың негізгі мекені Ақтөбе облысы болғанымен, өткен ғасырларда олар шығысқа қарай жылжыған. Сондықтан сол кездерде қазылған құдыққа ру аты берілуі әбден мүмкін.

Моншақ – Қазалы ауданындағы елді мекен (қыстау). Бұл жердің аталуы жөнінде мынадай аңыз бар: «Ертеде белгілі бір байдың Моншақ атты қызы болады. ол өте сұлу, көрікті сонымен бірге ер жігіттерге тән батырлығы да бар қыз болыпты. Күндердің күнінде елге жау шапқанда, Моншақ та батырларша киініп, жаумен шайқасуға шығады. Сол ұрыста адам шығыны көп болып, ақыры екі жақ мәмілеге келеді.

Сонда биік төбенің үстінде жеке тұрған Моншакка жау жағынан белгісіз біреу жасырынып, ту сыртынан оқ атады. Сол арада батыр қыз қапыда қаза болады. Өлген батырдың қыз бала екенін білген жаудың қолбасшысы оқ атқан өз батырын ат құйрығына сүйретіп өлтіріпті-міс. Моншақтай батыр қыздың өліміне қайғырмаған жан болмаған көрінеді. Содан бері осы жер «Моншак» аталып кетіпті деседі».

Мүсіреп – Арал ауданындағы құдық. Бұл атауды халық XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген батырлығымен де, байлығымен де елге сыйлы болған, кейін қазақтың алып жазушысы Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесінің кейіпкері болған Мүсірептің атымен байланыстырады.

Шаған – Қазақстанда жиі кездесетін атау. Облыстың Сырдария ауданындағы елді мекен атауы. Семейдің төменгі сол жағында Ертіске құятын өзен мен Жайық өзенінің оң құйылысындағы өзен атаулары да, Мұғалжар тауының оңтүстігіндегі ағатын өзен аты да осылай аталады. Сары Шаған – Іле өзенінің оң құйылысындағы өзен, Шағанбұғы – Жоңғар Алатауындағы тау аты. Шағаноба – Шығыс Қазақстандағы өзен, Шағанши – Оңтүстік Алтайдағы жер аты т.б. Ғ.Қоңқашбаевтың пікірі бойынша «Шаған» моңғолдың «цаган» (ақ) деген сөзінен бұрмаланған атау [19, 96]. Моңғолша-қазақша сөздікте **цагаан** сөзі «ақ» деп аударылыған [20, 321].

Моңғол тіліндегі **ц** дыбысының қазақ тілінде **ш** дыбысына ауысуы заңды құбылыс: цай-шәй, цацаг-шашақ цулбуур-шылбыр т.б. Ал қазақ тілінде «Шаған» атауы айтылғанда, оның моңғол тіліндегі мағынасы мүлде ұмытылып, тек жер атауы есебінде ғана түсініледі.

Мұнда мағыналық информация жоқ. Сол себептен де Сары Шаған атауы орын алған. Сонымен Шаған сөзі – моңғол тілінен кірме атау».

Бұл пікірге қосымша мына деректерді де келтіре кеткен орынды болар. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» [21, 81]. «ШАҒАН зат. *Биік әрі діңі түзу, бұтақсыз болып өсетін ағаш*», «ҚСЭ» - де: «ШАҒАН - өзі аттас туысқа жататын көп жылдық өсімдік. Биіктігі 50-100 см, сабағы түкті, түп жағы көбінесе түксіз не қысқа түкті. ...Орта Азия, Батыс Сібір, Батыс Қытай, Қазақстанда дала шабындықтарында... өседі» [22, 161]. Осы сөздікте Семей, Ақтөбе, Оңтүстік Қазақстан, Ресейдің Орынбор облыстарында «Шаған» атты өзендер бар екені көрсетілген. Бұл өзендердің осылай аталуының өзі олардың жағасында жоғарыда аталған шөптің (Шаған) өсуіне байланысты емес пе екен деген ой туады. Бұл ойдың Шаған ауылының аталуына да қатысы бар деген тұжырым жасауға әбден болады. Өйткені Сырдария бойы осындай бұталар мен өсімдіктердің қалың өскен аймағы екені қашаннан белгілі.

Шөлман – Арал ауданындағы құдық. «Шөл» сөзінің мағынасы «ештене шықпайтын, суы жоқ, тіршілік етуге қиын құмды жер» дегенді білдіретіні белгілі. Ал «маң» сөзінің мағынасын тілші ғалымдар

әр түрлі қарастырады: 1) көне түркі тіліндегі «мал – қой» (Малқыстау) сөзімен, 2) моңғолдың «маң – қой» сөзінің мағынасымен (Маңғыстау), 3) «мың» сөзінің дыбыстық өзгерісімен (мың – мал), 4) Маңғыт руының атымен (М.Қожанұлы), 5) «үлкен, кең, ұлан байтақ, мол» сөздерінің мағынасымен (М.Тұрсынова) байланыстырады. Осы соңғы пікірді Ә.Қайдардың пікірі дәлелдей түседі: «Маң – нечто широкое, простирающееся, просторное: маң дала – бескрайная степь», – дейді ғалым [6, 258].

Осының негізінде «Шөлмаң» атауын «Шөл дала» деп түсінуге, ал құдықтың атын осы шөл даладан қазылған құдық болғандықтан аталды деуге болады.

Шынар – темір жол бойындағы Қараөзек көлдер жүйесінің бір көлі. Көлдің аталуы жөнінде ел арасында мынадай әңгіме сақталған: «Қазақтың үш батыры Бұқарбай, Наурызбай, Ағыбайлар көркіне ақылы сай Шынар атты қызға ғашық болып қыз алдына келгенде, қыз өзінің тапқырлығымен Наурызбай мен Ағыбайды елдеріне қайтарып, Бұқарбайды таңдайды. Бұқарбай батыр осы көлдің жағасына барып, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасайды. Міне, осыдан көл Шынар көлі аталып кеткен».

Шірікратат – көне қала орны. «Шірік» сөзінің мағынасы – шіру, бұзылу, бүліну, қирау, құру деген ұғымдарда қолданылады. Ал «рабат» коқандықтардың тілінде «рабада» деп айтылып, сол кездегі ел басшыларының қала сыртындағы дем алатын, аң аулайтын, серуен құратын қосымша мекені (қазіргіше саяжайға ұқсас) деген мағынада қолданылса керек. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: РАБАДА зат. сөйл. **Рабат**. *Рабата* қала сыртында. Датқаның жазда серуен құрып, аң аулап, айлап жатар мекені (Д.Досжанов, Тұлпар.), – деп көрсетілген [15, 39].

Қызылорда облысының топонимикасы жайындағы қысқаша ғылыми-танымдық пікірді жинақтай келіп, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. Облыстағы жер-су атауларының барлық түрлері дерлік еліміздің басқа обылыстарындағы атаулармен сәйкес, мағыналас, ұқсас, тіпті кей атаулар бірдей болып келеді. Бұл қазақ елінің қашаннан біртұтас ел болып келгендігін, онда өмір сүріп жатқан үш жүздің қарамағындағы ру-тайпалардың қай-қайсысы да бір-бірімен аралас-құралас, құдандалы-жекжат, бір кісінің баласындай, біртұтас халық екендігін көрсетеді. Әсіресе, Қызылорда облысы халқының құрамы осындай біртұтастығымен көрінеді. Сондықтан да облыс «Сыр – алаштың анасы» деген атауға әбден лайық.

2. Облыстағы атаулардың ішінде ерте дәуірдегі түркілік кезеңнен қалған атаулармен бірге, моңғол, қалмақ шапқыншылығы кезеңдерінен

қалған атаулар сирек те болса кездеседі. Оның есесіне, халқымыздың өткен дәуірлердегі тұрмыстық өміріне қатысты атаулар мен Кенес дәуірі кезіндегі атаулар мол. Сондай-ақ, егемендік кезеңнің жаңа атаулары да біршама баршылық және олар жылдан-жылға көбейіп келеді.

3. Этимологиялық жағынан алғанда жер-су атаулары екі түрлі ыңғайда қарастырылды: 1) тарихи этимологиялық жағынан, 2) халықтық этимология тұрғысынан. Кей атаулардың этимологиясын табуда біршама қиындықтар бар. Сондықтан оларды іздестіру алдағы уақыттың еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-т. – А., 1997.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-т. – А., 1978.
3. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – А., 2007.
4. Конкашпаев Г. Казахские народные географические термины. // Известия АН КазССР. Серия географическая. 1951. В.3.
5. Орталық Қазақстан жер-су атаулары. – А., 1989.
6. Кайдаров А.Т. Структура односложных Корней и основ в казахском языке. – А., 1986.
7. Өтеулі Ә.Ж. Қазақстан топонимикасы (оқу құралы). – Қызылорда, 2002.
8. Джанузакөв Т. Материалы древней топонимии Казахстана как база этимологических исследований. // Проблемы этимологии тюркских языков. – А., 1980.
9. Сыр елі. Энциклопедия. – А., 2005.
10. Жеріннің аты – елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. – А., 2006.
11. Байпаков К., Ерзакович Л. Древние города Казахстана. – А., 1971.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 5-т. – А., 1980.
13. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – А., 1975.
14. Жүнісов Д. Өзен-көл атаулары. – А., 1988.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-т. – А., 1985.
16. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – СПб., 1914.
17. Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Суганака). Сообщения ГАИМК. II. – Л., 1929.
18. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.-Л., 1929.
19. Конкашпаев Г. Географические названия монгольского происхождения. // Известия АН КазССР. Серия филология и искусствоведения. Вып. I. 1959.
20. Хобшай С., Мініс Ә. Монголша-қазақша сөздік. – А., 1954.

21. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10-том. – А., 1986.

22. Қазақ совет энциклопедиясы. 12-т. – А., 1977.

(«Қазақ ономастикасы: басым бағыттары мен үлгілі үрдістер» – Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Талдықорған, 7 желтоқсан 2010 ж.)

Мәтін құрылымындағы ой мен тіл бірлігі

Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасы – кенжелеу қолға алынған, шешімін толық таппаған, қыры көп мәселелердің бірі. Соңғы кездері бұл мәселе қазақ тілімі үшін өзекті мәселеге айналып, осы бағытта белгілі ғалымдар М.Серғалиев, Б.Шалабай, Ж.Жақыповтардан бастап, тағы да біршама ғалымдар зерттеу нысанына айналды.

Тіл білімінде мәтінге мынадай анықтама беріліп жүр: «Мәтін – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланысы негізінде түзілген жүйелі тізбесі» [1,208 б.]. Мәтіннің басты белгісіне оның тұтастығы, яғни мағына бірлігіне негізделген белгілі бір сыртқы құрылымының болуы алынады. Осындай тұтастық сөйлемде де, сөйлемдердің тіркесінен тұратын күрделі синтаксистік тұтастықта да немесе бірнеше синтаксистік тұтастықтан тұратын абзацта да, бірнеше абзацтан тұратын тұтас шығармада да болғанда ғана ол мәтінге барабар болады.

Осы тілдік бірліктердің ішінде мәтін құрылымын түсіндіруде көбінесе **күрделі синтаксистік тұтастық** ауызға алынып жүр. «Күрделі синтаксистік тұтастық деп бірнеше сөйлемдердің тізбегінен жасалып, мағыналық және құрылымдық жағынан тұйықталған, белгілі бір күрделі ойды білдіретін синтаксистік бірлікті айтамыз» [2,735]. Күрделі синтаксистік тұтастыққа мынадай белгілер тән: ең алдымен, ол бірнеше сөйлемнің мағыналық жағынан өзара жақын келіп тіркесуінен құралады, екіншіден, бұл сөйлемдер тобы толық аяқталған, тұйықталған ойды немесе ой бөлшегін білдіреді. Сондай-ақ, синтаксистік тұтастық құрайтын сөйлемдердің өзара тіркесуінің тәсілдері мен интонациялық бірлігі болады, әр сөйлемнің тұтастық ішіндегі негізгі бір қызметі болады, сол арқылы тұтастықтың құрылымы түзіледі. Нақтырақ айтқанда, бір сөйлем (негізінен, алғашқы сөйлем) бүкіл ойды жинақтап, соған бастау болып тұрса, ал бір сөйлем (әсіресе, соңғы сөйлем) сол ойды тиянақтап, қорытып, тұжырымдап тұрады. Яғни, бірінші сөйлемді ойдың темасы деп, ал соңғы сөйлемді ойдың ремасы деуге болады. Ал, осы екеуінің арасында ойдың жалпы дамуына, оның көлемі жағынан өзгеруіне септігін тигізетін сөйлемдер болады. Тұтастықтың осындай құрылымын жай сөйлемнің предикаттық қатынастағы бастауыш-баяндауыштық және тұрлаусыз мүшелер қатысатын құрылымымен салыстыруға болады.

Енді осы тұрғыда мәтінді (күрделі синтаксистік тұтастықты) құрылымдық жағынан қалай талдауға болады? Оны Ы.Алтынсаринның «Арудан аяған күштірек» деп аталатын шағын әңгімесін талдау арқылы көрсетейік.

Сейіт жол үстінде жүгіріп бара жатып, бір арбаға келіп, аңғарусыз соғып кетіп, аяғын сындырып алыпты. Ойбайлап жылап жатқан баласын көріп, шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып, таңып жатқанда да дыбысын шығармапты, қабағын да шытпапты. Сонда сынықшы кісі:

– Аяғың ауырмай ма, қабағыңды шытпайсың, – деп сұрапты. Сейіт шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлап:

– Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп жатыр, бірақ менің жанымның қиналатынын көрсе, әжемнің жаны онан жаман қинала ма деп сабырлық қылып шыдап жатырмын, – депті.

Мәтін тақырыбына зер салсақ, адам сезімінің екі түрлі күйі (ауру және аяу) беріледі де, соның екіншісі (аяу) біріншіге қарағанда басым, күшті болатыны ұғынылады. Енді неге бұлай болатыны мәтін сөйлемдерінің өзара тіркесі арқылы шешімін табуға тиіс.

Алғашқы сөйлем мазмұнында Сейіттің «аяғын сындырып алуы» баяндалады. Сынған аяқтың ауыратыны белгілі. Аяғы ауыратын баланың «ойбайлап жылайтыны» да белгілі. Осы сөйлемнің баяндауышы арқылы берілген «аяқтың сынып қалу» әрекетінің себебін білдіретін тілдік бірлік – «аңғарусыз» сөзі. Аңғарымсыздық – балаға тән қасиет. Екінші сөйлемнің басындағы «жылау» әрекеті – баланың жан күйзелісінің көрінісі. Бұл да балаға тән қасиет. Ал бауыр еті баласының мұндай жан күйзелісі қай анаға әсер етпейді. Мұны көріп, «Шошынған шешесі есінен танып қалады». Бұл ой екінші сөйлем мазмұны арқылы баяндалған. Нақтырақ айтқанда, «жылау» «шошынудың», «шошыну» «естен танудың» себепшісі болып түсініледі. Яғни, бір сөйлемдегі ой мазмұны екінші сөйлемдегі ойдың тууына себепші – негіз болып, тығыз мағыналық байланыста тұр. Бұл мағыналық байланыстарды туғызуға негіз болатын екі сөйлемде де жеке сөздер бар екені белгілі болды.

Енді осы екінші сөйлем мазмұнына байланысты келесі бір жаңа тың мазмұн пайда болады, ол – «баланың жылағанын қоя қойып, дыбыс шығармауы». Бұл әрекетке себепші болып тұрған баланың анасының талып қалғанын көруі. Бұл үшінші сөйлем арқылы берілген. Төртінші сөйлем мазмұны да осы үшінші сөйлем мазмұнымен байланысты туындайды. Сынықшы баладан «жылағанын қойып, дыбыс шығармауының» себебін сұрайды. Бесінші, соңғы сөйлем (баланың жауабы) – бүкіл мәтіннің қорытындысы, «аяғы ауырса да, шешесіне

аяушылық білдіріп, дыбыс шығармауы) – әңгіме тақырыбын ашатын кілт.

Бес сөйлемнен тұратын күрделі синтаксистік тұтастық бір ғана абзацты құрайтын. «дене ауруын анаға деген аяушылық сезім – жүрек сезімі жеңуге тиіс» деген мағынаны білдіретін ойға құрылған тұтас мәтін болып шыққан. Бұл – мәтіннің мағыналық тұтастығын айғақтайтын мысал.

Енді осы мағыналық тұтастықтың болуы үшін мәтін ішіндегі негізгі сөйлемдердің өзара қандай тәсілмен байланысқанын байқап көрейік.

Уақиғаға бастау болған алғашқы сөйлемдегі аурудың шыққан көзі, негізі «сындырып алу» етістігінің мағынасымен – сөйлемнің баяндауыш мүшесімен тығыз байланысты. Ал «аяғын» сөзі (толықтауыш мүше) сынған қай мүше екенін дәл көрсету үшін қажет. Сонда сөйлемдегі негізгі ой «Сейіт аяғын сындырып алыпты» деген құрылымнан тұрар еді. Бұл жағдайда, Сейіт – тема, аяғын сындырып алыпты – рема болады.

Екінші сөйлемнің мазмұны уақиғаға екінші кейіпкердің қатысқанын, соның әрекетін баяндайды. Яғни, шешесі бұл уақиғаны көзімен көргеннен кейін оның бойында балаға деген сүйіспеншіліктен туған сезім әрекеті пайда болады. Бұл мағына «шешесі есінен танып қалыпты» деген предикаттық қатынас (сөйлем) арқылы беріледі. Сонда осы екі сөйлемді негізгі мағыналарын білдіретін құрылымы ыңғайында тіркестіріп көрсек, былай болып шығады: *Сейіт аяғын сындырып алыпты. Шешесі есінен танып қалыпты.*

Осы екі жай сөйлем белгілі бір жеке ойды білдіретін тиянақты құрылымдағы сөйлемдер болғанымен, осы екі ойды тұтас бір үлкен ойдың бөлшектері етіп көрсететін және оларды жалғастыратын бір тетік, дәнекер керек екені байқалады. Ол – екінші сөйлемдегі күрделенген сөйлемнің бағыныңқы сыңары – «Ойбайлап жылап жатқан баласын көріп» деген сөйлем болады. Егер осы сөйлем болмаса, шешесінің есінен тану әрекетінің жүзеге асуы да неғайбыл болар еді. Сөйтіп, екі сөйлемдегі ойдың мағыналық байланысына екінші сөйлемнің құрамына енетін тұтас сөйлем дәнекер болып тұр деуге әбден болады.

Ал екінші сөйлем мен үшінші сөйлемдегі негізгі ойларды (Сейіт дыбысын шығармапты, қабағын шытпапты) дәнекерлеуші тұлға үшінші күрделенген сөйлемнің бірінші сыңары болып табылатын «мұны көрген соң» сөйлемі болады. Егер осы сөйлем болмаса, Сейіт жылауын жалғастыра берер еді, жылауы тоқтамаған болар еді.

Төртінші сөйлем (сынықшының сұрағы) үшінші сөйлем мен бесінші сөйлемді мағыналық байланысқа түсіру үшін тұтастай қызмет етіп тұр. Егер осы сөйлем болмаса, баланың жылауын тоқтату себебі анықталмас еді, әңгіме тақырыбы да ашылмай қалған болар еді. Соңғы сөйлемнің негізгі ойды білдіретін құрылымы – *Сейіт (бастауыш):* –

Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп жатыр, бірақ менің жанымның қиналатынын көрсе, әжемнің жаны онан жаман қинала ма деп, сабырлық қылып шыдап жатырмын, – депті (баяндауыш) сөйлемі болып табылады. Енді осы әңгіменің тұтас құрылымын мынадай үлгіде көрсетуге болар еді:

1. Сейіт... аяғын сындырып алыпты.

Ойбайлап жылап жатқан баласын көріп,

2. ... шешесі есінен танып қалыпты.

Мұны көрген соң,

3. Сейіт ... дыбысын шығармапты, қабағын шытпапты.

Сонда сынықшы кісі: – Аяғың ауырмай ма, қабағыңды шытпайсың, – деп сұрапты.

4. Сейіт...: – Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп жатыр, бірақ менің жанымның қиналатынын көрсе, әжемнің жаны онан жаман қинала ма деп сабырлық қылып шыдап жатырмын, – депті.

Сонда бұл мәтіндегі тұтас ойды білдіруге қатысы бар негізгі сөйлемдер (алғашқы және соңғы) өзара жалпы ойды толықтыруға қатысы бар басқа бір сөйлемдер арқылы байланысқан болып шығады. Бұл – мәтін ішіндегі сөйлемдерді байланыстырудың бір ғана тәсілі.

Сонымен, мәтін талдау оны құрайтын сөйлемдердегі мағыналық байланыстарды дұрыс табумен, ол мағыналарды беретін сөйлемдердің құрылымдық элементтері мен оларды байланыстырушы тілдік бірліктерді дұрыс анықтаумен тығыз байланысты болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 2005.

2. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.

«Қазақ тілін коммуникативтік, функционалдық бағытта зерттеу және оқытудың инновациялық технологиялары» – Профессор Р.Әмірдің 80 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 26-27 наурыз 2010 ж.)

Бай тіл, шешен тіл, мәдениетті тіл – журналистің жан серігі

Құрметті біздің телерадиокомпанияның қызметкерлері! Қымбатты қонақтар, тыңдарман қауым!

Сөзімді «біздің» деп бастауымның артықтығы жоқ қой деп ойлаймын. Себебі, бұл компания мына отырған біздер бір бөлшегі болып табылатын бүкіл Сыр бойы халқының қызметшісі болса, нақтырақ айтсақ, ол облыс тұрғындарының күнделікті тұрмыс-тіршілігінен бастап бүкіл қоғамдық өсу-өркендеу жолын паш етіп отырса, ол елімізде сағат сайын ғана емес, минут сайын болып жатқан өзгерістер мен жетістіктерден бізді хабардар етіп отырса, еліміз ғана емес, бүкіл төрткіл дүниедегі дүбірлі жаңалықтардан, саяси, тарихи, еларалық мәселелерден құлағдар етіп отырса, тіпті, ел азаматтарының, еңбеккерлердің – мына отырған біздердің әрқайсымыздың көксандық арқылы халықпен қауышуымызға себепші болып отырса, «біздің» демей, не дейін. Тіпті сол «біздің» дегеннің ішінде «менің» дегеннің де бар екенін жасырғым келмей тұр. Өйткені, менің де өмірімнің соңғы 20 жылы осы облыстық телерадиокомпаниямен тығыз байланысты өтіп келеді. Олай дейтін себебім, менен дәріс алған талай шәкірт осы компанияда қызмет етіп, сонымен бірге өсіп-өркендеуде. Олардың бойындағы әрбір бетбұрысты, жақсыға ұмтылушылықты көріп қуану мен үшін бір ғанибет. Олар да мендегі әрбір жаңалықты қалт жібермей халқыма таныстырып отырады, келелі кеңестерге шақырып, сұхбаттар алып, елмен еркін араласуға мүмкіндік жасайды. Тіпті, жақын-жуық, дос-жарандар «Сізбен теледидар арқылы кездесетін болдық қой» деп жатса, көшедегі қарапайым танымайтын адамдардың өзі «Сізді кеше теледидардан көрдік» деп жағады. Сонда «менің» демегенде, не дейін. Сондықтан да, «менің телерадиокомпаниям», «біздің телерадио-компаниямыз» жасасын, мерекеміз құтты болсын, ағайын!

Біз сөйлесек, тіл туралы сөйлейтініміз, соның жырын жырлайтынмыз белгілі. Сондықтан тележүргізушілерге қажет болар, олардың қызметтерінің жемісті болуына септігін тигізер деген ниетпен бірнеше ұсыныстар айтқым келіп тұр.

Қазақ тіл ғылымында соңғы жылдары «тілдік коммуникация», қазақша «тілдік қатынас» деген ұғымға баса назар аударылып, тілді оның қатысымдық қызметі тұрғысынан зерттеу қолға алынуда. Міне, соңғы 2-3 жылдың ішінде жоғары оқу орындарының стандартына «Тілдік қатынас негіздері» атты пән де еніп үлгірді. Бұл пәннің негізгі мақсаты адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалай жүзеге асатынын және онда тілдік бірліктердің орны қандай екенін анықтау, түсіндіру, жас ұрпақты сөйлей, жаза білуге үйретудің негізін қалау болып табылады.

Адамдар арасындағы тілдік қатынас оның үш құрамды бөлігінің өзара бірлігі арқылы жүзеге асады деп есептеледі. Оның біріншісі –

«баяншы» деп аталады, яғни белгілі бір хабарды жеткізуші, сөйлеуші, жазушы т.б. хабар иесі адам, субъекті. Егер оны дәл қазіргі жағдаятқа жақындатсақ, ол теле, радио хабарларын жүргізушілер, журналистер. Екіншісі – «тұлғалар» деп аталады, яки хабарды жеткізуде пайдаланылатын тілдік бірліктер немесе тілдік тұлғалар: оған сөз (немесе лексикалық байлық, оның ішінде тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, терминдер т.б. бар), сөйлем және мәтін жатады. Үшіншісі – «қабылдаушы» деп аталады, яғни хабарды қабылдап алушы тыңдарман, оқырман т.б. субъектілер. Осы үш құрамды бөліктің бірі болмаса не біреуінде әлдеқандай кемшілік болса, қатынас жүзеге аспайды не басты қызметін өз мәнінде атқара алмайды. Нақтырақ айтқанда, бұл үш бөліктің бәрі де телевизия мен радио үшін аса маңызды.

Егер біз телевизияны, радионы хабар беруші құрал деп түсінсек, онда оның құлағында отырған әрбір қызметші, әсіресе журналистер – сол хабарды халыққа тіл арқылы жеткізушілер, баяншылар. Сонда, ең алдымен хабарды тыңдаушыға өз мәнінде жеткізу үшін не қажет дегенде, тіл қажет деп жауап береміз. Ал сонда, тыңдарманнан жақсы баға алып, оның сүйіктісіне айналу үшін журналистің тілі қандай болу керек? Осы тұрғыда үш төрт мәселеге назар аударғымыз келеді.

Біздің ойымызша, біріншіден, журналистің тіл байлығы мол болуы қажет. Бұл тұста белгілі бір жазбаша дайындалған хабарды оқып беру диктор үшін аса қиын бола қоймас, бірақ оның да өз қиындығы бар, ол жөнінде кейінірек айтармыз. Алайда, жеке бағдарламаларды жүргізуде, сұхбаттар алудағы ауызша еркін сөйлеу тұсында журналистердің ұзақ сонар жолға түсіп, қазығына қайтып келе алмай жатағынының себебі не? Мұның өзі журналистің сөз байлығының аздығынан, лексиконының жұтандығынан болады. Ал тілді байытудың басты жолы – ғасырлар бойы қалыптасқан қарапайым синоним сөздерді, тұрақты сөз тіркестерін, мақал мәтелдерді көп білу және қазіргі қоғамдық өзгерістерге байланысты туындаған жаңа сөздер мен терминдер арқылы тіл байлығын молайтып отыру. Бұл істе ұлттық тіліміздің қайнар бұлағы – ауыз әдебиеті үлгілері, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер мен көркем әдебиет, сонымен бірге қазір шығып жатқан түрлі сөздіктер көмекке келе алады деп ойлаймыз. Дәлірек айтсақ, журналист өзіне үнемі оқу, дайындалу, тілін байлығын жетілдіріп отыру талабын қойып отыруы тиіс.

Екінші мәселе – бойында бар тілдік байлықты – сөзді орынды қолдана білу. Бұл сөздің грамматикалық ерекшеліктерімен байланысты. Хабар беру үшін немесе, ғылыми тілде айтқанда, сөйлесім әрекеті жүзеге асу үшін хабаршы хабар мазмұнын алдымен ойда сарапқа салады. Мәселен, хабар кімдерге арналып отыр: жалпы көрерменге ме немесе жеке бір топтарға, мысалы, балаларға, ата-аналарға, қарттарға,

әйелдерге, инженерлерге, мұғалімдерге т.б. арналып отыр ма? Содан соң, хабардың түрі қандай: саяси-қоғамдық мәселелерге арналған ба не әлеуметтік, тұрмыстық мәселелерге арналған ба? т.б. Өзі тандаған мәселені тыңдарманға ұғынықты жеткізуі үшін журналист ойында сарапталған мазмұнға сай тілдік бірліктер іріктеледі, олар қалыптасқан грамматикалық заңдылықтар негізінде тіркестіріліп сөйлем құралады. Бұл жерде тіркесетін сөздердің өзара мағыналық сәйкестігінің болуы, оларды байланыстыратын қосымшалардың, көмекшілердің, мағына кеңейту үшін оқшау сөздер мен көркем сөздердің орынды қолданылуы ерекше рөл атқарады. Қазіргі ауызша тілдесу кезінде жастың да, кәрінің де, жұмысшының да, қызметкердің де, оқушының да, тіпті ұстаз бен журналистің де аузынан «бара жатырмыз», «тұрмыз» дудің орнына «баратырық», «тұрық» деген сияқты сөздердің шығуы немесе «мынадай мәселе қаралды» дудің орнына «мынадай сұрақ қаралды» деп, «бардық» дудің орнына «бардымыз» деп, «айтуымыз керек» тіркесінің орнына «айту керекпіз», «барлығы» дегеннің орнына «барлықтары» деген сияқты қалыптасқан заңдылықтарға қайшы қолданыстардың жиі естілуі осы грамматикалық заңдылықтарды білмеуден туады.

Ойды белгілі тақырып мазмұнына сай нақты, дәл, айқын жеткізе білу тек жеке сөйлемдерді дұрыс құрастырумен шектелмейді. Өйткені сөйлем бір шағын ойды немесе ой бөлшегін ғана білдіреді. Сондықтан сөйлемдердің өзі бір-бірімен жүйелі мағыналық байланыста болып, тұтас мәтін құрауға негізделіп құрылады. Осы тұста сөйлемнің алуан түрлі құрылымдық, мағыналық түрлері де пайда болады және сол сөйлемдердің жиынтығы қарастырылып отырған тақырыпты ашуға тиіс.

Үшінші мәселе – жоғарыда кейінірек тоқталамыз деп ескертілген мәселе, бұл – ауызша сөйлеу техникасы мәселесі. Мұнда, алдымен сөйлеу интонациясының рөлі айрықша. Дикцияның тазалығы, ашықтығы, сөйлем бунақтарына сай дауыс ырғағын, дауыс құйылысын, дауыс үзілістерін орынды қолданудың мәні бар. Осыған байланысты қазіргі тілде айтылым дәстүрінің, яки орфоэпия заңдылықтарының мүлде ұмытылып бара жатқанын, ауызша сөйлеуді орфография заңдылықтарымен алмастырып алғанымызды естеріңізге сала кеткім келеді. Сондай-ақ, сөйлеу кезінде қажетіне қарай қолдың, бет ауыздың құбылыс-қимылдары қосылып жатса құба-құп. Бірақ өкінішке қарай, сөйлеу-сөйлесу кезінде осы жағының кемшін түсіп жататынын қалай жасыра аламыз. Бұл әрекеттер, бір жағынан, журналистің психологиялық ерекшеліктерімен де тығыз байланысты болып жатады. Біреу екпіндете, ешіре сөйлейді, ойын жеткізу үшін алашапқын, қызылкенірдек болады. Қарсыдағы сұхбаттасының алдына түсіп алып жосылғанда, тыңдаушыға айтар сөз де қалмайды. Біреу ойланып сөй-

леймін деп баяулыққа, сылбырлыққа жол береді де, ойынан жанылып, нүктесін қоя алмай жатады. Сөйтін тыңдаушысын жалықтырып алғанын да сезбей қалады.

Осы айтылғандардың бәрі, айналып келгенде, тіл мәдениетіне, сөйлеу мәдениетіне келіп тіреледі. Өйткені, тіл байлығын игеру – ана тілін қадірлейтін, сөйлеу мәдениетінің шыңына қол созатын адамның әрекеті. Ал мұндай адамның нысана етер жарық жұлдызы – әдеби тіл. Өйткені, «әдеби тіл – екшелген, сұрыпталған мәдени тіл, белгілі қалыпқа түскен стандартты ресми тіл, халық тілінің шұрайлы байлықтарымен сусындаған, көркем, өткір тіл. Осылардың бәрі жалпыхалықтық сипат алып, тілдік нормалар біршама тұрақталады, жаңа нормалар пайда болады, стильдік жүйелер сараланып, қоғамдық қызметі кеңейеді», – дейді профессор М.Балақасев. Әдеби тілге тән осы ерекшеліктерді молынан игеруге және игілікті іс-әрекетіне пайдалануға ұмтылу кісіні тіл мәдениетіне жетелейді. Ал тіл байлығы мол, сөйлеу мәдениеті жоғары адам мәдениеттің басқа түрлерінен де құралақан қалмайды. Жеке кісінің мәдениеттілігі қоғамда алатын орнымен, білім дәрежесімен, өнерге қанықтығымен өлшеніп қана қоймайды, өзінің жүріс-тұрысымен, адамдармен қарым-қатынасымен, әсіресе тіл жұмсау дағдысымен де айқындалады.

Әрбір сөзді, сөйлемді, сөз тіркесін ойдың мазмұнына сәйкестендіріп айту – сөйлеу тілі мәдениетінің басты талабының бірі болмақ. «Бал тамған тілден у тамар» демекші, сөз сырын меңгеріп сөйлей білген кісі қалайда ойын дәл жеткізеді. «Әйтеуір түсінсе болды» дегенге салынып сөздерді қалай болса солай қолдану – олақтық болады. «Олақтың сөзі орынсыз жамау сияқты» дегенді осындайларға айтады. Ал мұндай мысалды жүздеп келтіруге болады. Мәселен, кез келген телеарнаны ашып бір сағат тыңдап көрсеңіз бұған әбден көзіңіз жетеді.

«Тіл – адам ойының айнасы» екендігін талай ғұламалар айтқан. Адамның тіл жұмсау дағдысынан оның ойы, мінез-құлқы, жалпы мәдениеті қандай екенін білуге болады. Әдетте, ойы айқын кісінің сөзі де анық, жүйелі болып келеді. Астарлы болса да мірдің оғындай дәл тиіп жатады. Ойы таяз, пікірі күнгірт кісінің сөзі де берекесіз болады. «Ауызынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұрған» мінгірлерді ешкім де сыйламайды. Көмекейі бүлкілдеп, көсіле сөйлеген, біліп, тауып сөйлеген адам ғана жұртқа шешен ретінде танылады. Бірақ осындай даңқты орынсыз айтқан бір сөз тас-талқан етеді, тыңдаушыны өзінен алыстатады. «Ине көзінен сынады, шешен сөзінен сынады», «Жақсы тауып айтады, жаман қауып айтады», «Аңдамай сөйлеген – ауырмай өледі» деген тұжырымдар осындайда айтылған. Бір сөзбен айтқанда, журналист әдеби тілді еркін меңгерген, шешендікке бой ұрған, мәдениетті сөйлейтін және сол арқылы өзі де мәдениетті көрінетін жан бо-

луға тиіс.

Осы айтылғаннан туындайтын журналист білуге тиісті тағы бір басты нәрсе – өзі не сөйлесе де, қандай мәселе туралы сөз қозғаса да, ол тыңдарман үшін екенін, сол теледидар алдында отырған мындаған көрермен арқылы ғана өз қызметінің, іс-әрекетінің бағаланатынын сезіну, халық алдында өзін мәдениеттің, білімділіктің, тәрбиеліліктің үлгісін көрсететін ұстазбын, тіл жанашырымын, ұлт патриотымын деп түсіну. Сонда ғана ол өз қызметінен ләззат ала алады, тыңдарманды да ләззаттандырады, сол арқылы сіңірген еңбегі бағаланады.

Бұл айтылып отырған мәселелер, былай қарағанда, жаңалық та емес. Алайда, осы төңіректе әлі де жетіспей жатқан, толықтыруды қажет ететін олқылықтарымыз бар екенін көріп, естіп жүргендіктен, қайталай еске салуды жөн көрдік. Сөзім дұздықты болу үшін, мұндай мерекелі күнде ешкімнің атын атап, түсін түстемей-ақ, бір ғана мысал келтіре кетейін. Телевизорларда титрмен жарнама беріліп жатады. өріп жүрген қате. Және жарнама мәтініне жарнама берушіні жауапты етіп қояды. Осы қателерді телевизор құлағында отырған азаматтарымыз жарнама берушіге ескерту арқылы жөндеп отырса болмас па еді. Біздіңше, бұл журналист үшін де, жарнама беруші үшін де, көрермен үшін де абыройлы іс болар еді деп ойлаймыз.

Қорыта келіп, бәріңізді де қос мереке – Егемендігіміздің 20 жылдығы және онымен тұспа-тұс келіп отырған облыстық телерадиокомпанияның 20 жылдық мерейтойымен құттықтаймын. Алдағы уақытта да жақсы-жақсы хабарларыңызбен халқымызды қуанта берулеріңізге тілектеспін!

(«Қазақстан-Қызылорда» облыстық телерадиокомпаниясының 20 жылдық мерейтойында сөйленген сөз)

Қызылорда облысы топонимдерінің жасалымдық сипаты

Жер бетіндегі жағырапиялық атаулардың бәрі де белгілі бір себептерге байланысты қойылатыны анық. Олардың ішінде қаншама ғасыр өтсе де еш өзгеріске түспейтіндерімен бірге қоғам өзгерісіне, заман ағымына сай дүниеге жаңа сапалық атаулардың келетіні де, сөйтіп саны жағынан үнемі молайып отыратыны да белгілі. Бұл өзгерістердің көбі сол жерді мекен еткен халықтың тұрмыс-тіршілігімен де, мәдениетімен де тығыз байланысты болып жатады. Мұндай мәселелер бұрын-соңды жазылып, баспадан шыққан ономастикалық еңбектерде, зерттеу жұмыстарында кеңінен айтылып келеді.

Осы тәріздес ой-пікірлер Қызылорда облысының жер-су атаулары, оның этимологиясы жайында сөз болған азды-көпті еңбектерде де

кездеседі. Біз бұл мақалада осы атаулардың сөзжасамдық сипатына тоқталмақпыз.

Әдетте, қазақ тіліндегі лексикалық байлықтың дені жасанды сөздер, яғни кейін пайда болған деп есептеледі. Нақтырақ айтқанда, сөздік құрамның басым бөлігін осы жасанды сөздер құрайды. Мұны жер-су атауларының құрамынан да айқын аңғаруға болады.

Қазақ тіл білімінде сөздердің жасалуының үш тәсілі бар деп есептеледі: семантикалық (лексика-семантикалық) тәсіл, синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, аналитикалық (синтаксистік) тәсіл. Қызылорда облысындағы жер-су атауларының жасалуы да осы үш тәсілді толық қамтиды.

1. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған атаулар.

Сөздердің лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалуы деп сөздің дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, жаңа мағынада қолданылуын айтамыз. «...Сөздің тек мағынасында өзгеріс болатындықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл аталған. Бұл сөзжасамдық тәсіл көне заманнан бері қарай қызмет етіп келеді.» [1: 207]

Қызылорда облысындағы жер-су атаулары ішінде осы тәсілмен жасалған сөздер біршама мөлшерде кездеседі. Олардың басым көпшілігі адам есімдерімен аталған атаулар болып келеді. Олай болатын реті де бар. Себебі, ерте кезден мал бағып көшіп-қонуды әдет еткен қазақтар қыс-қыстауын не жаз жайлауын, оның маңындағы өзен суларды, немесе қазылған құдықтарды соларға қатысы бар адам есімдерімен (кейде ру, тайпа есімдерімен) атауды дәстүрге айналдырған. Осылайша адам есімдерінің жер-су атауларына айналуы пайда болған. Мәселен, бір ғана суға (гидронимдерге) байланысты осындай атаулардың өзі облыстың әр ауданында жетіп артылады. Облыста адам есімімен аталған көл, бұлақ, ескі қолдан қазылған құдықтар мен артезиан құдықтары өте жиі кездеседі. Мәселен, Арал ауданында Дәуқара (бұлақ), Баян (көл), Мақпал (көл), Айтбай (құдық), Досжан (құдық), Жанқожа (құдық), Рай (құдық) т.б.; Қазалы ауданында Бошай (бұлақ – артезиан), Дауынбай (бұлақ – арт.), Мырзалы (бұлақ – арт.), Қаракөз (көл), Садырбай (көл), Нарымбай (құдық), Қарақыз (құдық) т.б.; Қармақшы ауданында Желдібай, Мақан, Сақтаған атындағы артезиан құдықтары (бұлақтар), Мұрсай, Ізтілеу аталатын көлдер; Сырдария ауданында адам аттары қойылған көптеген артезиан бұлақтары мен Жидебай, Шынар, Келдібай, Кенжебай, Тобақабыл аталатын көлдер жүйесі бар. Мұндай атаулар облыстың басқа да аудандарында молынан кездеседі. Бұл атаулардың әрқайсысының қойылуы жөнінде ел арасында аңыздар мен нақты деректер жеткілікті.

Адам атаулары тек гидронимдерге ғана қатысты емес, жер бедеріне де байланысты (оронимдер – төбе, қырат, қойнау, асу, құм, т.б.) қой-

ылған. Мәселен, Арал ауданында Дәуіт, Нұрлыбай т.б. тәрізді төбе атаулары, Қаржаубай атындағы жота, Бутаков атындағы шығанақ болса, Қазалы ауданында Алтай (құм), Матай (төбе), Дайрабай (құрғақ арна), Қарамолда (бейіт) т.б. атаулары бар. Қармақшыда Шарабай аталатын құм, Қорқыт атындағы кешен, Қожахмет аталатын бейіт т.б., Жалағаш ауданында Әлменай (шоқы), Байсиық (төбе), Созақбай (бейіт) т.б. атаулар молынан кездеседі.

Адам атауларымен аталатын елді мекендер, қоныстар да (ойқонимдер) баршылық. Әсіресе, еліміз егемендік алған жылдар ішінде Кеңес дәуірі тұсындағы коммунистік идея ықпалымен қойылған елді мекендерге бұрынғы халық жадында сақталған ескі атауларын қайтарумен бірге, ұлтымыздың арғы-бергі ұлық ұлдарының атын қою арқылы жаңғырту да үрдіске айналды. Солардың бірсыпырасын ғана атап кетейік. Мысалы, Арал ауданында Тоқабай, Райым т.б. ауылдар, Ақберген, Жалмұрат, Қазанғап, Мырзаш, Науша т.б. қыстау орындары, Сапақ атында бекет болса, Қазалы ауданында Абай, Ажар, Жанай, Мералы, Түктібаев т.б. атындағы ауылдар, Ботпай, Моншақ аталатын қыстаулар, Алтай аталатын бекет бар.

Сондай-ақ, Қармақшы ауданында – Тұрмағамбет (ауыл), Ақай (қыстақ), Қорқыт (бекет), Қамбар (ескі қорған) т.б.; Жалағаш ауданында – Шаменов аталатын ауыл, Теңізбай аталатын қоныс т.б.; Сырдарияда – Амангелді, Мәлібаев, Сейфуллин, Ілиясов атындағы ауылдар, Айзада қыстағы мен Баршынкент аталатын ескі қала орны бар. Осы тәрізді Шиелі мен Жанақорған аудандарында да Балабай, Ботабай, Жақаев, Нартай, Әбдіғашпар, Байкенже, Қожамберді, Манап т.б. адам атымен аталған ауылдар баршылық.

Міне, жоғарыда біз келтірген мысалдар бір кездегі кісі есімдерінің кейінгі тарих бедерінде жер-су атауларына айналғандығына нақты дәлел бола алады деп кесептейміз.

Сонымен бірге адам есімдерінен басқа түбір күйіндегі сөздердің де өз мағынасын өзгертіп жер-су атауына айналуы сирек те болса кездеседі. Мысалы: Бұралған (етістік), Қасқа (сын есім), Сандал (етістік), Келте (сын есім), Кеуек (сын есім), Суық (сын есім), Талас (етістік), Байелі (ру аты), Серкеш (ру аты), Жайна (етістік), Қалмас (етістік), Қаңтару (етістік), Келте (сын есім), Шолак (сын есім), Орта (зат есім), Топырақ (зат есім), Қараша (зат есім), Жаураған (етістік), Шаршаған (етістік), Сұлу (сын есім), Тарғыл (сын есім), Балапан (зат есім), Тоқта (етістік), Шақша (зат есім), Шөміш (зат есім), Тоғай (зат есім), Тобыр (зат есім) т.б.

Байқап отырғанымыздай, адам есімдерімен бірге зат есімнің жалпы есім түрлері, басқа да субстантивтенген сын есімдер, етістіктің есімше, қимыл атауы түрлері де жер-су атаулары ретінде қолданылған.

Ендігі бір ескерте кететін жай – 1-ден, бұл атаулар ел аузында кейде жалаң күйде айтылса, кейде «ауыл», «қыстак», «бекет», «көл», «төбе» т.б. тәрізді атауыш сөздермен қоса айтылады; 2-ден, жер-су атауларының туынды түрлерінің қай-қайсысы да (дара туынды түбір болсын, күрделі сөздер болсын) айналып келгенде, бір ғана заттық мағынада қолданылатындықтан, бұлардың бәрі де лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөз болып шығады. Өйткені негіз сөз мейлі басқа сөз таптарынан жасалсын, мейлі күрделі сөздерден жасалсын, әйтеуір бір лексикалық мағына білдіретін жер-су атауына айналады. Төменде біз осындай атаулардың негіз сөздерінің басқа да жасалу тәсілдеріне қысқаша шолу жасаймыз.

2. Негіздері морфологиялық тәсіл арқылы жасалған атаулар.

Сөзжасамның бұл тәсілі тіл ғылымында ең көп қолданылатын және ең өнімді тәсіл деп есептеледі. Осы тәсіл арқылы жасалған жер-су атаулары зат есім сөз табына, оның ішінде туынды зат есімге жатады есептеледі. Ал туынды зат есімге А.Ысқақов: «Қазіргі кезде түбір морфемаға және қосымша морфемаға (жұрнақ) бөлшектенетін, демек, түбір сөзден жұрнақ арқылы жасалған заттық атауларды айтамыз», – деген анықтама береді [2: 148]. Яғни бұл тәсіл арқылы сөз жасалу үшін екі нәрсе – түбір сөз (немесе негіз сөз деп те аталады) және сөз жасаушы жұрнақтар (сөзжасам жұрнақтары) қажет екен.

Негіз сөз кез келген дара түбір де, күрделі түбір де, кез келген сөз табы да бола беруі мүмкін. Бірақ мұндай туынды сөздер көп болғанымен, оларды жасайтын жұрнақтар саны санаулы ғана. Дара түбірден жасалған туынды атаулардың жасалуы төмендегідей:

1) Туынды жер-су атауларының ішінде ең көп кездесетіні – *-ды//ді (-лы//лі, -ты//ті)* жұрнақтары арқылы жасалған сын есімдер: Қанды, Жыланды, Айдарлы, Қоңды, Жиделі, Ұялы, Қамысты, Желді, Қаязды, Қарғалы, Шошқалы, Қанбақты, Қоржынды, Құланды, Аранды, Түлкілі, Қияқты, Сазды, Қоғалы, Жосалы, Шенгелді, Үркінді, Алмалы, Екпінді т.б.

2) Ал бұлардан басқа *-ма//ме* жұрнағы арқылы (Сулама, Қоспа, Жайылма, Ақжарма), *-дық (-лік)* жұрнағы арқылы (Сауысқандық, Бірлік), *-кей* жұрнағы арқылы (Теріскей), *-ек* жұрнағы арқылы (Егізек), *-ақ (-қ)* жұрнағы арқылы (Тастақ, Қосақ, Маймақ), *-шы* жұрнағы арқылы (Қарақшы, Қармақшы), *-шыл* жұрнағы арқылы (Ортақшыл) жасалған тағы да басқа бірен-саран атаулар кездесіп қалады.

3. Синтаксистік тәсіл арқылы жасалған күрделі атаулар.

Ертеректегі грамматикаларда морфологияның сөз құрамы тарауында қарастырылатын күрделі сөздер кейінгі кезде сөзжасам саласында синтаксистік тәсілі арқылы жасалынған сөздер ретінде қарастырылып келеді.

Негізінен, сөз жасаудың үш тәсілі, соның ішінде күрделі сөздердің (біріккен, қосарланған, қысқарған сөздер) де сөз тудырудың бір тәсілі екені сонау алғашқы академиялық грамматикада-ақ айтылған [3: 192-205].

Ал одан кейінгі грамматикада (1967, I т.) күрделі сөздердің түрлері мен ерекшеліктері теориялық тұрғыдан біршама терең берілген [4: 21-38].

Ал соңғы шыққан академиялық грамматикада күрделі сөздер қатарына тіркесті күрделі сөздер қосылған [1: 253].

Сонымен, жер-су атауларының ішінен осы аталған күрделі сөздердің бәрін де кездестіруге болады.

1) Біріккен, кіріккен сөздерден жасалған атаулар:

а) *гидронимдер* – Айғырбұлақ, Жарлепес, Кеңдірлібауыр, Қарадүзген, Түгіскен, Ақшатау, Қарашалаң, Үлкенқаратүп, Дөңқазған, Кержығылған, Қатынқазған т.б. (Арал ауданы); Жаңаарық, Қаттыағар, Сұнқарбұлақ, Табандықайнар, Ащыкөл, Жақсыжармола, Әулиеқұдық, Қожақазған, Жетімшағыл, Көкқызқималы, Тақырқұдық т.б. (Қазалы ауданы); Жауымбайбұлақ, Қосәуіт, Қырсарбұлақ, Тектұрмас, Тартаркөл, Айыртабан, Алтынқұдық, Әзерынты, Қарайқуандық, Сарытабан, Ұрақұдық т.б. (Кармақшы ауданы); Жаңадария, Көкдала, Майлыөзек, Тайлақкеткен, Жанаркөл, Маманкөл, Алтыбайқұдық, Ақбақалы, Табакалған, Түбекбұлақ т.б. (Жалағаш ауданы); Жамансу, Жасқайрат, Майжарма, Сүйіндіксай, Лайкөл, Телікөл, Дариятам, Қазансынған, Тұшықұдық т.б. (Сырдария ауданы); Бөрітескен, Жындытөбе, Иркөл, Көксенгір, Ақдала, Жанақұдық, Жұматайашы, Қарақазған, Қатынқұдық, Өгейлібұлақ т.б. (Шиелі ауданы); Ақұйық, Бесарық, Келінтөбе, Токтамыссай, Көлтөған, Қарсыаққан, Шұқырой, Қандымсай т.б. (Жанакорған ауданы).

ә) *оронимдер* – Ақтабанқұм, Ақшатау, Алтыншоқысу, Баршақұм, Көкшоқы, Көлқарашоқы, Көкарал, Мергенсай, Талдыеспесай, Барсакелмес, Көктырнақ, Қаратерең, Көзжетпес, Қақақұлан, Қаратүп т.б. (Арал ауданы); Арықдығыр, Жаманқостам, Жольжарған, Кескенкүйікқала, Сұлуқасқа, Ханшыққан, Қраманәуіт, Адамата, Жусанқатын, Саралжыңқусай т.б. (Қазалы ауданы); Жаманқоныс, Жуантөбе, Көкұйық, Көкшоқы, Қарашоқат, Сеңгіртам, Суықбет, Үштағантөбе, Ескідариялық, Жаңадария, Іңкәрдария, Байқоңыр т.б. (Кармақшы ауданы); Аққорғанболтық, Балапанқыз, Бөріойнақ, Егізқара, Күштоқы, Жалғызқұм, Қарасары, Созықтабан т.б. (Жалағаш ауданы); Арысқұм, Көксенгір, Қоныстөбе, Төбеқорған т.б. (Сырдария ауданы); Ақмая, Ақтау, Қарамұрын, Қасқатас, Құмжарған, Молдатбелгі, Оңтолағай, Сасыққара, Іргеқұм, Сарысу, Нәнсай, Көкткәл т.б. (Шиелі ауданы); Қаратау, Өгізмүйіз, Токпақсалы, Қатынқамал, Ақбикеш т.б. (Жанакорған ауданы).

б) *ойконимдер* – Ақеспе, Алтықұдық, Ақбауыр, Ақжар, Аманөткел, Жаксықылыш, Жаңақұрылыс, Қамыстыбас, Құмбазар, Сарыбеткей, Үкілісай, Ерімбетжаға, Көкқабак, Тастүбек, Сазантөбе, Ұзынқайыр т.б. (Арал ауданы); Алтынтапқан, Бұзыққала, Қарақуыс, Бозкөл, Майдакөл, Тасарық, Шөлқұм, Жаңаталап, Қожатақыр, Өгізбөгет, Күйікқала т.б. (Қазалы ауданы); Ақжар, Ақсу, Ақтөбе, Дирментөбе, Кемесалған, Жанақала, Омартамы, Шірікрат, Жетіасар, Қараасар, Қосқорған т.б. (Қармақшы ауданы); Ақарық, Ақыр, Ақсу, Аламесек, Жалағаш, Жаңаталап, Қаракеткен, Мақпалкөл, Қосарық, Саракеткен, Көктонды т.б. (Жалағаш ауданы); Ақжарма, Арыснұра, Жартықұм, Бірқазан, Жетікөл, Керкелмес, Қабылкөл, Тереңөзек, Ноғайқара, Сарыапан т.б. (Сырдария ауданы); Алғабас, Бәйгекұм, Бидайкөл, Жуантөбе, Майлытоғай, Тартоғай, Ақжарбұлақ, Биқсарықұм, Жегімтау, Киікмола, Қыпшақадыр, Телікөл, Үрмекұм, Беленана т.б. (Шиелі ауданы); Ақжол, Аққұм, Аққорған, Апанқалақ, Жаңақорған, Қайнарбұлақ, Қосүйенкі, Төменарық, Келінтөбе т.б. (Жаңақорған ауданы); Ақжарма, Белкөл, Иіркөл, Қарауылтөбе, Қызылжарма, Қызылорда, Талсуат, Тасбөгет, Бестамақала, Құмқала т.б. (Қызылорда әкімдігі аумағы).

Міне, байқап отырғанымыздай, облыстағы жер-су атауларының дені, тіпті 70-80 пайызы біріккен сөздерден жасалған деуге болады. Бұлардың ішінде атаулар ішінде сирек те болса үш сөзден жасалғаны да кездеседі.

2) Атаулар ішінде қос сөзден жасалғандары өте аз, бірен-саран ғана. Мысалы: Былай-былай (арт. құдығы – Қазалы ауданы), Қосарық-Баян (көне арық – Қармақшы ауданы).

3) Тіркесті сөздер арқылы жасалған атаулар. Бұлардың да саны соншалықты көп емес. Көбісі еліміз егемендік алғаннан кейін қойылған ауыл атауларына байланысты.

а) *гидронимдер* – Арал теңізі, Дәуқараның тұзы (Арал ауд.); Қарабас көпірі (Қармақшы ауд.); Жоғарғы Мұсабай (Жаңақорған ауд.);

ә) *оронимдер* – Арал Қарақұмы, Жаман Ақай (Арал ауд.); Ащының сайы, Кәмектің сайы (Қазалы ауд.); Торанғыл сай, Әлтай бауы, Бәйтен көпірі, Көгібар белгісі, Құлболды ишан (Сырдария ауд.); Баршаның құмы, Бекмырза құмы, Айшаның бейіті, Базар арығы, Есабыз ата, Қыш ата, Оқшы ата (Шиелі ауд.); Өгіз мүйіз (Жаңақорған ауд.);

б) *ойконимдер* – Кердері мазары, Арал қаласы (Арал ауд.); Ақтан батыр ауылы, Әйтеке би кенті, Бекарыстан би ауылы, Жалаңтөс батыр ауылы, Жанқожа батыр ауылы, Мұратбаев ауылы, Пірімов ауылы, Түктібаев ауылы (Қазалы ауд.); Алдашбай ахун ауылы, Төребай би ауылы, Тұрмағамбет ауылы, Қамбар қорғаны (Қармақшы ауд.); Бұқарбай батыр ауылы, Мырзабай ахун ауылы, Шаменов ауылы, Кішкене ойлар (Жалағаш ауд.); Артық ата, Қалжан ахун ауылы, Сейфуллин ауылы,

Токмағамбетов ауылы, Илиясов ауылы (Сырдария ауд.); Балаби ауылы, Бұлданбай бауы, Досбол ауылы, Жақаев ауылы, Нартай ауылы, Мұстафа Шоқай ауылы, Бәтеш қыстауы (Шиелі ауд.); Ақтас қыстағы, Сунақ ата (Жанакорған ауд.); Махамбетов ауылы (Қызылорда әкімдігі).

Сонымен, Қызылорда облысы топонимдеріне қатысты жинақталған толық емес материалдардың өзі олардың жасалымдық ерекшелігі жалпы тілдегі тарихи қалыптасқан, дәстүрлі сөзжасамдық белгілердің бәрін қамтиды және жер-су атауларының лексика-семантикалық сипаты мен жасалу тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктері бар деген қорытынды жасауға негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991.
3. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954.
4. Қазақ тілінің грамматикасы. I т. Морфология. – Алматы, 1967.

(«Тіл және қоғам» – Альманах. № 1, 2011 ж.)

Абай аудармаларындағы тілдік қолданыстар

Орыстың ұлы ақыны А.Пушкинді қазақ даласына таныстырған ғұламалар ішінде ұлтымыздың ұлы ақыны Абайдың орны айрықша екенін әр қазақ білсе керек. Яғни, ұлыны ұлы таныды, оны сол өзі таныған күйінде халқының сүйіктісіне айналдыруға ұмтылды. Сонда ақын ақынды қай сипатына қарай білді, қандай ерекшелігін бағалады? Біздің ойымызша, оның екі негізі болуға тиіс. Бірінші, Абай Пушкинді оқи отырып, өз заманының бағытын, халқының әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс тіршілігін қапысыз түсініп, ой елегінен өткізе білген, оған өз көзқарасын, таным-пайымын айта білген ақынды білді. Екіншіден, Пушкин – өз халқының тілін сүйіп, соның мол байлығын жетік меңгерген, өз таным деңгейін сол тілмен жеткізе білген, шебер суретші ақын екенін пайымдады. Өз замандастары ішінен ақыл-ойы, зеректігі, халық мұңын өзіндей түсіне білген адамдарды сирек кездестірген Абай Пушкинді, Лермонтовты т.б. орыс ақындарын оқу арқылы өзімен пікірлес, сырлас достар тапты. Осылардың ішінен Пушкин мен Лермонтовты көбірек аударуының мәні де, мәнісі де солардың жоғарыда аталған ерекшеліктерін мол тани алғандығында жатса керек.

Абай орыс ақындарын аудару үстінде өзі де халық тілінің мол қазынасынан еркін пайдаланды. Әрбір сөзге философиялық мән беріп, олардың байырғы мағынасын өзіндік шеберлікпен түрлендіру арқылы

тіл байлығының қолданыс аясын кеңіте түсті, сөзді ақындық, шешендік шеберлікпен ойната білді. Сөйтіп, тілі де, діні де ұстанымы да өзге ұлт өкілдерінің шығармасын өз халқының түсінігіне, таным-зердесіне жақындата білді. Осынның арқасында оның өлеңдерінде небір жана мағыналы сөздер, жаңа құрылымдағы сөз тіркестері мен сөйлем түрлері де пайда болды.

Біздің бұл мақаламыздағы талдауға Абайдың Пушкиннен аударған «Евгений Онегин» романының үзінділері ғана арқау болды.

Татьянаның бірінші хатында мынадай ауыспалы қолданыстар кездеседі: ...Қоймады дерттің күйдірмей,

Не салсаң да тартамьы...

...Келмесең егер сен бізге.

Сау болмас па ем әлбетте?..

...Болмасам ашына мен сізге,

Түспес ем мұндай бейнетке...

Осы үзінділердегі *дерт* сөзі ғашықтық орнына, оны науқасқа балау ретінде қолданылса, *сау болу* тіркесі де осыған байланысты айтылған. Ал үшінші үзіндіде ғашықтық дертіне шалдығуды *бейнетке түсу* деп есептейді. Сонда осы бір үш сөйлемде қазақ тілінің байырғы сөздері жаңа бір мағынада қолданысқа ие болады. Аударманың өн бойында мұндай қолданыстардың талайын кездестіруге болады. Мысалы, адам мағынасында алынған бір ғана *жүрек* сөзінің алуан түрлі сипатына байланысты *асау жүрек*, *жас жүрек*, *сұм жүрек*, *жүректің отты шағы*, *кірсіз жүрек*, *ақ жүрек*, *мұз жүрек*, *жүрегіме түсті өрт* деген тіркестерде айтылған сөздердің бәрі өзінің қалыпты тура мағынасында емес, ауыспалы (метафоралық) мәнде қолданылу арқылы әрқайсысы жаңа бір қолданыстық мағынаға ие болып тұр. Нақтырақ айтсақ, бұл тіркестер адамға тән психологиялық сипаттарды білдіретін тілдік ерекшеліктер ретінде танылады. Осы тәрізді *тәтті дүние*, *сынық жан*, *соқпа дерт*, *сынған ер*, *арам ас*, *шыншыл тіл*, *мінсіз тіл*, *баянсыз еркек*, *ықтиярсыз мұңды сезім*, *өлі бой*, т.б. тіркестер де қазақтың байырғы сөздерін жаңа мағынада қолдану ыңғайында пайда болып, тек Абайға ғана тән тапқырлықтың жемісі ретінде өз орындарын тауып тұр. Бұл қолданыстардан біз тарихи қалыптасқан тілдік заңдылықтарды да айқын көреміз. Осы тіркестердің бәріне тән бір ортақ ереже – сөз тіркестерінің орын тәртібі арқылы қабыса байланысуы болып табылады. Есім сөздердің өзара қабыса байланысуы сөз мағыналарын ауыстырып қолдануда жиі пайдаланылып, әдебиетте көркемдегіш құралдар ретінде іске асатыны белгілі нәрсе. Сондықтан осындай қолданыстардың Пушкин ойын қазақ халқына нанымды да түсінікті етіп жеткізуде Абай тілінде орын алуы және молынан кездесуі заңды құбылыс деуге болады.

Пушкин шығармаларындағы айтылар ой, мол мазмұнды елге етене етіп жеткізуде Абай халық тілінде әбден қалыптасқан тіркестер мен сөздердің мазмұнын сақтай отырып, бірақ басқа да синонимдес сөздер мен тіркестерді батыл пайдаланады. Мысалы, «*Тәңірімнен келген бұл жарлық, ием – сенсің өлгенше*» дегендегі алғашқы қатар, әдетте, *алланың бұйрығы, құдайдың жазуы* деген тәрізді тіркестер күйінде айтылатыны белгілі. Мұнда автор *құдай* сөзін халық ұғымындағы көнеден келе жатқан *тәңір* сөзімен, ал *бұйрық* сөзін кейінірек енген *жарлық* сөзімен алмастырады. Немесе, «...*Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс*» деген үзіндінің алғашқы қатарындағы *саусағын жаю* тіркесі, *алақанын жайып, бата, тілек тілеу* мағынасында айтылып тұр. Өйткені, жаңа туған айға қарап тілек тілеу дәстүрі қазақта бар. Осы тіркестің алдындағы *жас жүрек* тіркесінде *жас* сөзінің келуі бата, тілек тілеушінің жас балаға (бөбекке), оның қолын алақанын жайғанда басы бірікпейтін нәресте саусағына теңеп тұр. Ал екінші қатардағы «талпынған шығар айға алыс» деген тіркес-сөйлемде, «аспандағы айды аламын» дейтін аңқау жастың талпынысын, немесе осындай талпыныстың нәтижесіздігін көрсететін «Арыстан айға шауып мертігіпті» деген мәтелдің мағынасы жатыр. Сөйтіп ақын жастар арасындағы махаббатқа ұмтылысты, көзсіз сүйіспеншілікті айға ұмтылған жас баланың әрекетіне теңейді.

Сондай-ақ, «...*Өз қораңның қақпасын сен*

Қатты жаптың, не айтайын...» – деген шумақтың негізінде «Қайта кірер есіңді қатты жаппа» деген халық мақалының мазмұны жатыр.

Ақын аудармасында басқа да мағыналы сөздер мен тіркестердің түр-түрін кездестіруге болады: олардың орынсыз қолданылған бірі жоқ және халық ұғымымен астасып жатады. «Көңілісіз *суып келіңсіз*», «Болмасам *ашына* мен сізге», «Жақтырмай бұзсаң *нұрымды*», «Жүректің *толқыны*», «*Сауыға алмас сынған ер*». «Ескі *жара білтелеу*», «*Өлі бойға қан жүгірді*» «*Тайды аяғым ескі серттен*», «*жар есігін бермедің*» т.б. тіркестердегі сөздердің бәрі де әдеттегі қазақтың байырғы тіл байлығында бар және жиі қолданылатын сөздер. Егер осы тіркестерді мәтіннен даралап бөліп алып, тура мағынасында түсінер болсақ, Абайды ақын демек түгіл, есінен адасқан біреу дегуге келер еді. Алайда, Абайды Абай еткен, ұлылыққа жеткізген мәтін ішінде осындай сөздерді, тіркестерді қолдану арқылы тілдік қолданысты жаңа арнаға түсіру болып табылады. Яғни, Абай жеке сөздер мен тіркестердің мағынасын қалай болса солай қолдануға емес, өзі айтайын деген ойды жеткізуге бағындырады. Поэзиядағы ақынның осындай жаңашылдығы оның аударма ғана емес, басқа өлеңдерінде де жиі кездеседі. Абай осындай жаңашылдығымен де, бір жағынан,

өз замандастарының көбіне жұмбақ болса, кейінгі ізбасарларын тыңнан жол табуға, қазақ тілінің байлығын мол пайдаланып, қолданыс ауқымын кеңейте түсуге үйретті.

Абай аудармаларындағы сөздерді тіркестіру мен сөйлем құруда мол кездесетін тағы бір ерекшелік – ықшамдау әдісін жиі қолдануы болып табылады. Ақын бұл ыңғайда жеке қосымшаларды, сөздерді, тіпті тұтас тіркестерді қысқарту арқылы сөйлемдерді, оның ішіндегі мүшелерді барынша ықшамдап жібереді. Бірақ, бұдан ақынның айтайын деген идеясына, хабар мазмұнына нұқсан келмейді, қайта оқушыны ойлануға, шығармадағы әрбір сөздің мәнін ақылмен түсінуге жетелейді. Әрине тілдегі ықшамдау – тарихи қалыптасқан құбылыс. Осы бір халықтың ауыз әдебиетінде кең қолданылатын ерекшелікті Абай еркін және жеріне жеткізе пайдаланады. Мысалы, «...*Білдірмен* дедім елсем де...» дегендегі «білдірмен» – «*білдірмейін*» сөзінің, «...Шыдар ем күйіп мен жанып...» дегендегі «ем» – «*едім*» сөзінің, «...Теңің емес мен сенің...» дегендегі «емес» – «*еместін*» сөзінің, «...Мен сынық – жан...» дегендегі «жан» – «*жанмын*» сөзінің, «...Жетпедім, не жасырамын...» дегендегі «не» – «*несін*» сөзінің ықшамдалған түрлері.

Сондай-ақ, аудармада «...Әлде мені қорғадың?...» деген сұраулы сөйлем «ба» сұраулық шылауының түсірілуі арқылы, «...Не қыласың, ерік өзінде...» деген сабақтас құрмалас болуға тиіс сөйлем бағыныңқыдағы баяндауыштың жіктелуі және «да» жалғаулық шылауының түсірілуі арқылы салаласқа айналдырылып берілген. Кейбір көп компонентті құрмаластарды аз сөзге көп мағына сыйғызып берудің нағыз үлгісі десе боларлық. Мысалы:

...Тіл буынсыз, бой – таза гүл,

Ақылы артық, ары зор,

Ол – перизат, ойла, өзің біл,

Не болады, болса қор... – деген бір шумақ өленде 9 жай сөйлемнен тұратын көп компонентті салалас құрмаластың әр компоненті тек қана бастауыш пен баяндауыштың қатынасына құрылған. Осы құрылыммен-ақ ақын Татьянаның асыл бейнесі және ол жөніндегі Онегиннің уайымын толық жеткізе білген. Немесе:

...Тәңірі добы – бұл *гарп* бас,

Кетті амалсыз, қорлама!

Қайта қақты, қайла болмас,

Келді, түсті ордаңа... – деген шумақ та осындай ықшам қолданыстың көрінісі екені даусыз.

Міне, аз ғана шығарманың көлемінде жалпылай айтылған осы ерекшеліктердің өзі Абайдың халық тілін қиыншылықты терең меңгеріп, оны ұлттық дәрежеге қалай көтергенін көрсетуге жетіп жатыр. Ал мұндай тілдік сипаттар мен жаңа қолданыстарды Абайдың кез келген шығармасынан молынан кездестіруге болады.

Абай шығармаларының тілдік ерекшеліктерін, оның жаңашылдығын, әсіресе, қазіргі кезде, еліміз егемендік алып, оның тілін мемлекеттік дәрежеге көтеру талабы қойылып отырған уақытта тағы да бір саралып шығудың артықтығы болмайды.

(«Мемлекеттік тіл және аударматанудың өзекті мәселелері» – Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 19 мамыр 2011 ж.)

Базар жырау шығармаларының лексикалық қабаттары

Қазақ тіл білімінде Кеңес дәуірінен келе жатқан бір ізгі дәстүр – әдеби шығармаларды тілдік тұрғыдан зерттеу. Әсіресе, өткен ғасырдың екінші жартысында бұл жұмыс біршама биікке көтерілді десек, артық айтқандық емес. Бұл кезеңде ұлы Абайдан бастап, Сәкен, Бейімбет, Ілияс, Мұхтар, Сәбит, Ғабит, Ғабиден тәрізді алдыңғы толқын классиктердің, бірсыпыра солардың ізін баса шыққан кейінгі толқын ақын-жазушылардың шығармалары тілдік тұрғыдан арнайы зерттеулердің нысанына айналды.

Осылардың ішінен қазақ тіл білімі ғылымның дамуына өлшеусіз үлес қосып, өзінің саналы ғұмырын түгелдей осы ғылымға арнау арқылы қазіргі кезде Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі дәрежесіне жеткен, сексеннен асса да қаламының қарымы қайтпаған, филология ғылымдарының докторы, профессор Рабиға Сыздықты ерекше атауға тура келеді. Себебі, ол алғашқылардың бірі болып ұлы Абайдың шығармаларына тілдік талдау жасап, соның негізінде 1968 жылы «Абай шығармаларының тілі» атты ғылыми-зерттеу монографиясын жарыққа шығарған еді.

Осы кітаптың кіріспе бөлімінің Абай өмір сүрген тұстағы әдебиет түрлерінің бірін былай сипаттайды: «2. Қазақтың тарихи көркем әдебиет үлгілерін әрі алып барған жеке ақындар шығармалары. Бұлар идеологиясы жағынан әр алуан. Халықтық-демократиялық мүдделерді жырлаған және заман қайшылықтарын сынап, халыққа бүйрегі бұрған мотивтері күшті Шөже, Сүйінбай, Күдері, Біржан, Жаяу Мұса, Ақан, Майлықожа, Нұрым, Арыстан, Орынбай, Кемпірбай т.т. тәрізді ақындар мен феодалдық-реакцияшыл идеологияны қостаған Шортанбай, Дулат, Мұрат, Нысанбай, Досқожа, Базар, Әубәкір Кердері т.б. ақын жыраулар». [1; 16-б.] Осындағы соңғы аталған ақын-жыраулардың қай-қайсысы да Кеңес дәуірінің идеологиясына жат көзқараста деп есептелгендіктен, мүлдем ауызға алынбады. «Зар заман ақындары» деп аталған бұлар тек өткен ғасырдың 80-жылдары ғана ақталып, ауызға алына, зерттеу нысанына айнала бастады. Осылардың ішінде

Кеңес дәуірінің алашқы кезінде шығармалары алаш ардақтыларының ауызына ілінгенімен, кейін солармен бірге «қызыл қырғынға» ұшыраған, бүгінде біз мақаламызға арқау етіп отырған Сыр бойы жырауларының алыбы Базар жырау Оңдасұлы да бар.

Әрине, жоғарыдағы сөзі үшін тіл ғылымының майталман маманы Рабиға апамызды кінәлаудың еш орны жоқ. Сол кездегі қоғамның идеологиялық талабы солай болды. Оған көнбегендердің басынан қандай нәубет өткенін біз білеміз.

«Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан» демекші, осы еңбек жарыққа шыққалы, міне, елу жылдай уақыт болыпты. Еліміз егемендік алды, жаңа заман орнады. Жаңа қоғам әдебиетшілеріміздің де, тілшілеріміздің де алдына «өлгенімізді тірілтіп, өшкенімізді жандыру» талабын қойып отыр. Өз алдымызға отау тігіп, өркен жая бастаған 20 жылдың көлемінде бұл бағытта біршама шаралар жасалды. Әсіресе, «зар заман» ақын-жырауларын жарыққа шығаруға алдымен әдебиетші ғалымдарымыз білек сыбана кірісті. Сонымен бірге жеке авторлардың шығармаларын тілдік жағынан зерттеу де өзінің жалғасын тапты. Соның бір дәлелі ретінде филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Моминованың Шәкәрім шығармаларының тілін лексика-функционалдық тұрғыдан зерттеп, 2008 жылы «Шәкәрім поэзиясының тілі» атты еңбегін баспадан шығарғандығын айтуға болады. Сондай-ақ, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің түлегі Өтемісова Гүлмира 2010 жылы біздің жетекшілігімізбен «Сыр бойы ақын-жыраулары тіліндегі көнерген аталымдардың функционалды-семантикалық сипаты (Нұртуған Кенжеғұлұлы және Ерімбет Көддейбекұлы шығармалары бойынша)» – атты кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл жұмыс Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларын тілдік жағынан ғылыми айналымға түсірудің басы десек те болады.

Біз тақырып етіп отырған Базар жырау шығармалары да ширек ғасыр бойы жинақталып, екі рет (1986, 2008 ж.ж.) баспадан шықты және әдеби талдауға түсіп, зерттеу нысанына да айналды. Бірақ тілдік талдауға түскен емес. Міне, мақала осы бір олқылықтың орнын толтырудағы алғашқы тырнақалды еңбек ретінде ұсынылып отыр. Материалдар Базар жыраудың 2008 жылы шыққан «Жамиғы қазақ бір туған» атты жинағынан алынды.

Базар жырау шығармаларының тілін зерттеуді оның лексикалық қабаттарын анықтаудан бастаудың өзіндік жөні бар деп есептейміз. Оған себеп, ең алдымен жырау өмір сүрген орта мен қоғам болса, екіншіден, сол ортада қолданылған тілдік бірліктерді автордың қалай пайдаланғандығын анықтау, сол арқылы оның тілдік (лексикалық) байлығын саралау болып табылады. Өйткені, Базар да сол тұста өмір

сүрген өз замандастары (Абай, Майлықожа, Жамбыл, Құлыншақ т.б.) тәрізді бұрын қолданылып, кейін қолданыстан шығып қалған көне сөздерді, мұсылман діні арқылы енген араб-парсы сөздерін, орыс бодандығы кезінде келе бастаған орыс сөздерін, түркі халықтарына ортақ байырғы сөздерді, диалектілік ерекшеліктерді т.б. толып жатқан сөздерді қолдануы әбден мүмкін ғой. Сондықтан біз де бір кезде Р.Сыздық таңдаған осы бір дәстүрлі жолды таңдадық.

Р.Сыздық Абай шығармаларының лексикасын үш қабаттан тұрады деп есептейді. Олар: қазақтың төл сөздері (яғни түркі тілдік), араб-парсы сөздері, орыс сөздері. [1; 72-б.] Ал кейінгі ғалымдар да (Ф.Ш.Оразбаева, Г.Сағидолда) лексикалық байлықтың үш қабаттан тұратынын атағанымен, оны былайша жіктейді: 1) жалпытүркілік қабат, 2) қазақтың байырғы төл сөздерінен тұратын қабат, 3) кірме сөздер қабаты. [2; 10-б.] Соңғы жіктеу қазіргі ғылым талаптарына жауап бере алатындығын айтқымыз келеді.

Осы бір мақала көлемінде Базар жырау шығармаларының лексикасын осы қабаттар тұрғысынан толықтай талдап көрсетіп беру мүмкін емес екені өзінен өзі түсінікті. Мақала мақсаты жырау шығармаларының тілімен оқырманды таныстырудың алғашқы бастамасы болғандықтан, осы тілдік қабаттарға қысқаша шолу ғана жасалады. Ал оларды этимологиялық, қызметтік ерекшеліктері тұрғысынан терең талдауларға салу, қолданылу аясы мен мағыналық-стильдік сипаттарын анықтау келешектің ісі болмақ.

Қазақ лексикасын зерттеушілердің қайсысы болмасын кірме сөздер қабаты араб-парсы, моңғол және орыс тілдерінен сөз ену арқылы пайда болатынын айтады. «Кірме сөздер дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасамдық тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер... Қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер негізінен төрт халықтың тілінен енген: 1) араб тілі, 2) парсы тілі, 3) моңғол тілі, 4) орыс тілі» [3; 135-б.] Осы жағынан алғанда, өз замандастары мен тұстас ақын-жыраулар тәрізді, Базар жырау шығармаларында да ең көп қолданылатыны араб-парсы тілдерінен енген сөздер болып табылады. Соның ішінде, әсіресе дінге байланысты сөздер басым орын алады. Мысалы: *Алла, құдай, тәңір, пайғамбар, періште, кәләм, ібіліс, жалған, жалғаншы, кәпір, кітап (құран мағынасында), маһшар, шаригат, пір, мүрті (мүрит), ұжмақ, сират көпір, үмбет, зиярат т.б.*

...Басы жұмыр пендесін

Жаратқан жалғыз құдайым

Не күйлерге салған жоқ... (44-б.)

...Сүйген досты Алланың –

Пайғамбары өтіп жалғаннан,

Артында қалған *сахаба*
Қойдай шулап қамалған... (61-б.)

...Хан мақтанар жұрты бар,
Пір мақтанар мұрті бар... (113-б.)

...*Шаригаттың* бұйрығы
Кәләмынан таралған... (125-б.)

Жырау шығармаларында негізі араб-парсы тілдерінен ертеде еніп, төл сөздеріміздей жалпыхалықтық қолданысқа еніп кеткен алуан түрлі сөздер молынан кездеседі. Олардың бәрін бірдей тізіп көрсетуді мақала көлемі көтермейтіндіктен, бірсыпыра үзінділер келтірумен шектелеміз. Мысалы:

...Халқына басы қадірлі,
Кейбір жерде жігіттің
Көрінсе көзге *зайыры*... (38-б.)

...Атамыз алыс болғанмен,
Жамигы қазақ бір туған... (38-б.)

...*Ысырапыл* соққанда,
Тау қаңбақтай домалап,
Тас бұршақтай жұмалар... (44-б.)

...Бай да өткен, батыр да өткен, патша да өткен,
Түбіне *жұмла* жанның өлім жеткен... (89-б.)

Ажалдың тура құрығы түскен күні,
Пенденің қол-аяғын серметпеген... (90-б.)

...*Күнаһар* гәріп пендеңмін,
Рахым айлап әлі де,
Қате ісімді өзің жап... (124-б.)

Осы үзінділердегі карамен терілген сөздер ішінен *зайыр*, *жамигы* және *жұмла* сөздерінің мағыналары бізге бұрын тек сөздік арқылы белгілі болатын (*зайыр* – жарқын, анық, айқын, тамаша, көркем; *жамигы* – жалпылық, ортақтық; *жұмла* – жиынтық, бәрі, қосынды) көне сөздер қатарына жатса [4; 55, 62, 65-б.б.], қалғандарының қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкес кей дыбыстық өзгерістерге ұшырап, күнделікті жиі қолданылатын өз сөзімізге айналып кеткені анық. Тіпті, бұрын көне сөздер қатарындағы діни сөздер де қазіргі кезде Ба-

зар жырау тұсындағыдай жиі қолданылатын дәрежеге жетсе, ал *зайыр* сөзі қазіргі біздің жаңа қоғамымыздың мақсат-мүддесіне сай саяси терминге де айналып үлгірді (*Қазақстан – зайырлы мемлекет*).

Шығармада моңғол тілінен сөздердің бар-жоқтығын арнайы зерттеу арқылы анықтау қажет.

Базар шығармаларында орыс тілінен енген сөздер өте аз, тіпті жоқтың қасы десек те болады. Оның да өзіндік себебі бар. Жалпы жыраудың орыс бодандығына қарсы болғандығы шығармаларынан айқын көрінеді. Жырау оларды барынша жек көрген. Бұған жыраудың мына сөздері дәлел бола алады:

*...Бағындырып өзіне,
Иландырып сөзіне
Ерлерге ыза шектірді,
Атаның мекен қонысын
Кәпірлер алып, жерленіп,
Азаттыққа қару жоқ,
Қарусыз жауға бару жоқ –
Бала асырап, мал бағып,
Тіршілікті қыламыз
Енді қалай күн көріп?! (66-б)*

Немесе:

*... Тек көкіректе бір арман –
Діні басқа кәпірге
Бір «кәлима» дегізбей... (69-б.)*

Тағы да:

*...Шаш пен мұртын өсірген,
Ықпалы өрлеп есірген,
Қолайлы қоныс жерінен
Қазақты күштеп көшірген –
Солардан кейін бұл жерге
Келімсектердің кем-кемнен
Жиналып басы құралды.
Қолдан келер амал жоқ,
Тырп етуге мажал жоқ –
Кәлимагөйдің баласы,
Арманда кетіп барамыз,
Бір шақыра алмай ұранды!.. (81-б.)*

Міне, жыраудың жат елдің жат сөзін өз тіліне көп дарытпауының, ондай сөзді жиі пайдалану сөз саптау сапасын төмендетеді деп түсінуінің себебі оның осы көзқарасынан болса керек.

Әйтсе де, өлеңнің мағыналық, ұйқастық ретіне қарай бірлі-жарым орыс сөздерін қолданғанын көреміз. Мысалы:

...Адамизат атамыз
Көп болған жазық күнәйі.
Заманаға көз салсақ,
Заң мен закон өзгеріп,
Айналған теріс сыңайы... (53-б)

...Жау десе орыс тартады **барабанын**,
Жүргізіп бет-бетіне аламанын... (146-б.)

...Ауылың **жәрмеңкенің** базарындай,
Бейіштің кірсең іші ажарындай... (152-б.)

...Мінгізіп **пәйтон** арба сейселемен,
Жайларды жан көрмеген аралатты... (152-б.)

...Өзге мал өз кеуліме қиын емес,
Сүрікте састырып тұр жүз сом ақша... (165-б.)

Базар жырау шығармалары тілінің түркілік қабаты казактың байырғы төл сөздерін құрайтын қабатпен тарихи ұштасып жататындықтан, мақала ауқымын және алғашқы қабаттың тарихи-салыстырмалы зерттеуді талап ететіндігін ескере отырып, түркілік қабатқа арнайы тоқталмай, байырғы төл сөздерге жалпы шолу жасаумен шектелеміз.

Қазіргі грамматикаларда тілдің бұл қабатына мынадай анықтама берледі: «Байырғы төл сөздер дегеніміз қазақ халқының өмір тіршілігі мен шаруашылығына, тұрмысы мен мәдениетіне, дүниетанымы мен түсінігіне байланысты жалпыхалықтық сипатта қалыптасқан, оның өзіне тән сөздері» [3; 132-б.] Егер осы анықтаманы басшылыққа алар болсақ, жырау өмір сүрген кезде және оған дейінгі дәуірде қолданылған байырғы төл сөздерді қолданылу сипатына, стильдік-семантикалық ерекшеліктеріне қарай алуан түрлі топтарға бөлуге болар еді. Біз солардың бірсыпырасына ғана тоқталамыз.

Тіл білімінде жалпыхалықтық сөздерді қолданылу аясына қарай **актив** және **пассив** сөздер деп ажырату бар. Актив сөздер күнделікті қарым-қатынаста ауызша да, жазбаша да жиі қолданылатын, мағынасы қазақ тілінде сөйлейтін азаматтардың бәріне түсінікті сөздер екені белгілі. Ал пассив сөздерге көнерген не көнере бастаған, сөйтіп күнделікті қолданыстан шыға бастағанымен, әдеби шығармаларда қолданыла беретін және тілге жаңадан ене бастаған сөздер жатады. Пассив сөздерді ғалымдар архаизм, неологизм, термин сөздер деп бөліп қарастырады.

1) Базар жырау шығармаларында сол тұстарда тілде жиі қолданылған, бірақ кейінгі кезде қолданыстан шығып қалған немесе шығуға

жақын біршама көне сөздер (архаизм, историзм) кездеседі. Жалпылай алғанда, оларға мынадай сөздерді жатқызуға болады: *найза, садақ, жебе, қылыш, дулыға, алмас (қылыш), болат, қынап, берен, айбалта, сардар, кереге, уық, қанат, күлдіреуіш, үзік, бақан, түндік, безбен, байрақ, кермиық, шандоз, назбедеу, кіре, дар, жасақ, мажал, өре, аран, жыға т.б.*

Шығармалардан алынған үзінділерге жүгінейік:

*...Асыл туған **назбедеу**
Қаптай шапқан көп дудан... (39-б.)*

*...Батырлар жауға шапқанда,
Қолына жасыл ту алар.
Найзасын қарға асынып,
Алмасын қанға суарар... (43-б.)*

*...**Балдағы** алтын ой болат
Керегеде ілулі –
Кімдерден иесіз қалған жоқ?! (45-б.)*

*...**Дар** құрғызып, ту тігіп,
Жауға **жасақ** сайлаған... (61-б.)*

*...Мына шолақ дүниеден
Бай өлмейді дер едім:
Бұқар шығып **пұл** алған,
Пұлына сатып **құл** алған... (63-б.)*

*...**Күдері** баулы көк шыбық,
Сыпырма **қылыш қынаппен**... (65-б.)*

*...Белгілі бір өзенде бір күзер бар,
Кетпейтін керуендердің соқпай жолы... (74-б.)*

*...**Айбалтаны** мұқатқан
Қайыңда қатты без болар... (79-б.)
...Елу жас салмағыңды сәл кемітер,
Ауғандай таразыны басып **безбен**... (82-б.)*

*...**Хан** мақтанар жұрты бар,
Пір мақтанар **мүрті** бар... (113-б.)*

...Ақ жүген, екі тізгін сағалдырық,
Маңдайша, босаға мен табалдырық.
Кереге сегіз қанат, бес буда уық,
Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық.

Екі үзік, бес туырлық, жаңғыз түндік.
Барлығын бір арқанмен қойған буып... (169-б.) т.б.

Үзінділердегі қарамен терілген сөздердің бәрі дерлік Базар жырау тұсында жалпыхалықтық сипат алып, тілімізде молынан қолданылған сөздер. Алайда, олардың кейбіреуі сөз, атау ретінде әдебиетте қолданылғанымен, тұрмыс-тіршілікте қолданылудан шыға бастаған заттардың атаулары еді. Сондықтан да ондай сөздер кешегі Кеңес дәуірі тұсында-ақ қолданыстан шығып, көне сөздерге айналды (*найза, дар, жасақ, құл, күдері, айбалта, күдері, хан, пір, мұрит т.б.*). Ал кейбірі, мысалы киіз үйге қатысты атаулардың бірсыпырасы жаңа мағынаға – мемлекет салған тас үйлердің бөліктерінің атауларына енсе (табалдырық, босаға, маңдайша), бірсыпырасы киіз үйдің қолданыстан шыға бастауына байланысты өте сирек қолданылатын дәрежеге жетті (кереге, уық, күлдіреуіш, үзік, туырлық, түндік). Қазіргі кезде жойылып барып, қайта тіріліп, қолданысқа енген сөздер де бар: олар – *жасақ* және *шаңырақ* сөздері. Егемендігіміздің арқасында *жасақ* сөзі әскери терминге айналса, *шаңырақ* сөзі ұлттың символы ретінде мемлекеттік рәміздерімізден орын алып, саяси терминге айналып отыр.

2) Тілші ғалымдар қазақ тілінің қазіргі кезде ең бай, ең оралымды тілдердің қатарынан орын алуын оның үнемі жаңа сөздермен байып отыруымен байланыстырады. Бұл үдеріс әр кезеңде, әр дәуірде байырғы төл сөздердің негізінде солардың мағыналық жағынан кеңейіп, әр түрлі қосымшалардың қосылуы және сөздердің өзара тіркесіп жаңа мағыналарға ие болуы арқылы жүзеге асады. Ондай сөздер пайда болған кезінде жаңа сөздер аталғанымен, кейінірек жалпыхалықтық қолданысқа ие болып, қазақтың байырғы төл сөзіне айналады, соның санында, сапасын да молайтады. Ал кейбірі қолданыста қанатын кең жая алмай, кейін тілден шығып та қалуы мүмкін. Дегенмен, ондай сөздердің өзі, уақытша болса да, сол кезең үшін жаңа сөздер болып қала береді.

Тіл ғылымында жаңадан сөз жасаудың үш түрлі жолы, тәсілі (лексика-семантикалық, синтетикалық, аналитикалық) бар деп есептеледі. [5; 202-203-б.б.] Жырау шығармаларындағы жаңа сөздерді де, қысқаша болса да, осы тұрғыда топтап көрсетуге болады.

Ескерте кететін бір жай – жаңа сөздерге басқа тілден енген сөздер де жатады. Бұндай сөздерге жоғарыда арнайы тоқталғандықтан, бұл жерде оған айрықша көңіл бөлінбейді.

Базар жырау шығармаларындағы төмендегідей сөздерді сөзжасамдық тәсілдер арқылы пайда болған жасалымдық бірліктер ретінде түсінуге болады деп ойлаймыз.

а) Лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер:

...Дилуар болды бұл күнде
Дым білмей тұрған **анайы**... (53-б.)

...Алыстайды қасынан –
Күйі жақсы күнінде
Қадірлес болған **сыбайы**... (53-б.)

.. Кеулімді қостым талай **алтайыға**.
Әлде де өзімді-өзім сынайын деп... (72-б.)

...**Жаманнан** қорлық жетісер.
Жар досың жылжып кетісер... (80-б.)

...Қаса бөрі қалған жоқ,
Қайырылып қайғы жегендей,
Қақпанға түссе **жұбайы**... (53-б.)

...Айтқан сөзі-ай екі ұшты.
Көбейген **аяр, мүдәйі**... (52-б.) т.б.

Бұл үзінділердегі қарамен терілген **анайы, алтайы, жаман, аяр, мүдәйі** сөздері негізгі мағынасында сын есім сөздер болып табылады. Бұл жерде олар зат есім қызметінде, яғни субстантивтеніп тұр. Оның себебі сын есімдер тіркесуге тиісті зат есім сөздерінің (*анайы адам, алтайы түлкі – бұл жерде де кісі мағынасында, аяр, мүдәйі кісі*) түсіріліп айтылуына байланысты. Ал **сыбай** сөзі ерте-ректе *жолдас, дос* мағынасында айтылғанымен, қазіргі кезде **сыбай-салтаң, сыбайлас** түрінде қолданылады. Жырау сол көнерген сөзді жанартып қолданған. Сол тәрізді қасқырдың **қаншығы** орнына адамға байланысты айтылатын **жұбай** сөзін пайдаланған.

Сондай-ақ, Базар жыраудың өзі жанынан шығарды деуге тұрарлық, қазіргі оқырманға жекелей алғанда мағынасы түсініксіз, бірақ мәтінді, сөйлемді оқу барысында ғана мағынасын ажыратуға болатын сөздер де жиі кездеседі. Бұлар ерте кезде қолданылған көне сөздер болуы да не кірме сөздер болуы да әбден мүмкін. Ол арнайы зерттеуді қажет етеді. Мысалы:

...Айтқан сөзі-ай екіұшты
Көбейген аяр, мүдәйі... (52-б.)

Араны жүріп тұрғанда,
Байтаққа дәрпі шашылған... (77-б.)
...Атымын таппай іс қылса,
Қайратқа сеніп күш қылса... (79-б.)

... Біреулер малға гани – бай болып жүр,
Дарияның иірім тартқан кемешіндей... (82-б.)

...Төрінен қызба құлақ өлеңдетіп,
Жош етіп қызыл тілім, сен желіктің... (92-б.)

...**Гүмірә** демі бітсе, пенде заріп,
Мысалы сұр киіктей мерген тосқан... (117-б.)

ә) Қазақ тілінің сөз байлығының басым көпшілігі сөзжасамның морфологиялық (синтетикалық) және синтаксистік (аналитикалық) тәсілдері арқылы жасалған сөздер екені жөнінде ғалымдар арасында алшақ пікір жоқ. Әсіресе сөздің жұрнақтар арқылы жасалуы ең өнімді тәсіл деп есептеледі. Базар жырау шығармаларында мұндай сөздердің алуан түрін кездестіруге болады. Олардың ішінде жалпыхалықтық тілге еніп кеткендері де, тіпті жыраудың өзі жасады дерлік сөздер де жеткілікті. Мысалы:

...**Таланды** ерге тап болар
Ақылға дана арулар,
Талшыбықтай бұралған... (50-б.)

...Қадірлеп қанша бақсаң да,
Ере алмас **қырсау** қатарға
Ерқашты болған қамшыдан... (59-б.)

...Адамизат атамыз,
Көп болған жазық-күнәйі... (53-б.)

...**Затсыздан** күтпе жақсылық,
Не айтарын білмейтін... (57-б.)
...Жігіт жауға шаппай ма,
Толғаулы найза бір атпен.

*Кудері баулы көк шыбық,
Сыпырма қылыш қынаппен... (57-б.)*

*...Жанға жайлы жақсы сөз
Татаусыз таза тыңдауға
Жауқазындай аршыған... (59-б.)*

*...Серлеттім сөздің түрлерін
Әр саладан қамтылған... (60-б.)*

*...Келімін таппай сөз айтып,
Ретке келмес лаққан... (65-б.)*

*...Жарлылық пен жалғыздық
Дұшпанына қылар мат... (110-б.)*

Осы үзінділердегі асты сызылған сөздердің барлығы да белгілі бір сөз таптарынан жұрнақтар жалғану арқылы жасалған жаңа сөздер. Мысалы, *талан* – зат есім + *-ды* – сын есі тудыратын жұрнақ, *зат* – зат есім + *-сыз* – сын есім жасайтын жұрнақ, *жақсы* – сын есім + *-лық* – зат есім жасайтын жұрнақ, *сер* – зат есім + *-ле* – етістік жасайтын жұрнақ т.б.

б) Синтаксистік тәсіл арқылы жасалған сөздерге күрделі сөздер мен тұрақты сөз тіркестерін жатқызар болсақ, оған мына мысалдарды дәлел етуге әбден болады:

*...Тұлпардаң толмайды өясы,
Сулыққа сүйеп пардамен,
Тізгінін орап қақтырмай,
Оқтын-оқтын жаздырып,
Ойпаңдау жермен аңтармай... (40-б.) (қос сөз)*

*...Рәтін көрмей тіріде,
Ақырында жер тартқан... (41-б.) (тұрақты тіркес)*

*...Келімі келген кермиық,
Сазағынан үзілген
Кімдерден жесір қалған жоқ!.. (45-б.) (біріккен сөз, тұрақты тіркес)
...Кетпеген кімдер кіжініп
Кемтаршылық зарпынан... (60-б.) (біріккен, туынды сөз)
...Ерлерге ыза шектірді,
Атаның мекен-қонысын
Кәпірлер алып, жерлерін... (66-б.) (тұрақты тіркес, қос сөз)*

...Шөл қылмағай құдайым,
Байтақтың күзер-суатын... (111-б.) (қос сөз)

... **Жетім-жесір** мұңлы мен
Ғаріптердің панасы... (125-б.) (қос сөз) т.б.

Базар жырау өз шығармаларында халықтық мақал-мәтелдерді еркін пайдаланған. Мақал-мәтелдердің синтаксистік құрылымы өлең-жырдың құрылысына қарай синтаксистік құрылымы бұзылғандары болғанмен, мазмұны толық сақталынған. Үзінділерге назар аударайық:

...Өнбейтін даудың ізінен
Өспейтін жігіт қуалар... (43-б.)

Жанастырмайды жанына
Жабы, шіркін, қорсылдап,
Мойнында тұтам жал болса... (54-б.)

...Атың барда ел танып,
Ерді сыйла ас барда... (57-б.)

...Ер көгерсе алғыспен,
Жер көгерер деген бар
Жаңбырмен жсауған тамшыдан... (60-б.)

...Қанағат қылса, кісінің
Тойғызар қарнын деген бар
Қайғысыз жеген жарты нан... (60-б.)

...Өлшеулі демі бітпесе,
Қырық жыл қырғын болғанмен,
Ажалы жетпей ер өлмес... (67-б.)

...Әр кемелге – бір зауал... (78-б.)

...Аласы малдың сыртында,
Айыру қиын адамның
Ішіндегі қылаңды... (80-б.) т.б.

Сондай-ақ, жыраудың өз жанынан шыққан, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық, мақал-мәтелдік мәні бар тіркестер де кездеседі. Мысалы:

...Басында іспет бермесе,
Ағармас күнде бет жуған... (39-б.)

...Безенген жігіт сыналар
Қарындастың дауында-ай... (41-б.)

...Алладан аухал келгенде,
Батырлар тұрмас бағында-ай... (42-б.)

...Қадірлеп қанша бақсаң да,
Ере алмас қырсау өатарға... (59-б.)

...Жолдас болсай нәмәртқа,
Аунатар бір күнде батпаққа... (74-б.)

...Құлазыған далаға
Құладың тұрмас, байласаң... (79-б.)

...Тозаңнан – жер, тамшыдан – теңіз болар,
Кірпіштен қаланбай кент істеле ме?.. (84-б.) т.б.

Сонымен, мақалада Базар жырау шығармаларының тілдік қабаттарына қысқаша шолу жасау арқылы біз оның қазақ тіліне тән тілдік байлықтың қай түрін болса да, еркін пайдалану арқылы, заманға, замандастарына деген көзқарасынан туындаған ойын тыңдаушысын тәңті етер небір оралымды сөз қолданыстары арқылы дәл жеткізе білгенін аңғарамыз. Бұл жағынан келгенде, жыраудың өз замандастарынан озық тұстарын да, кейбір ортақ ерекшеліктерін де байқауға болады. Ал мұндай тілдік ерекшеліктерді теориялық тұрғыдан тереңірек зерттеп, ғылыми айналысқа түсіру алдағы уақыттың еншісінде деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы, 1968.
2. Оразбаева Ф.Ш., Сағидолда Г., т.б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2005.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикасы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006.
4. Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4-том. – Алматы, 1979.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

(«Базар жырау» – республикалық әдеби, ғылыми-танымдық журнал. №1, 2012ж.)

А.Байтұрсынұлы және қазақ синтаксисі

*(Қызылорда, «Болашақ» университетінің доценті, аға оқытушы
Г.Ж.Садухасовамен бірге)*

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы жайындағы зерттеулердің басын алаштың сүйікті ұлы, ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы есімін атаумен бастау қазақ ғалымдарының дағдысына айналғанына бар-жоғы ширек ғасырдай ғана уақыт болды. Кешегі Кеңес дәуірінің тұсында қазақ тілінің тарихы жайында немесе қазақ тіл білімінің қалыптасуы мен дамуы туралы жазылған зерттеулердің басында орыс тілін зерттеуші ғалымдардың, қала берді орыс тілді түркітанушылардың аттары аталатын да, ал қазақ ғалымдарынан, соның ішінде, әсіресе өткен ғасырдың 40-жылдарынан кейін шыққан ғалымдардың аты-жөндері ғана тілге тиек етілетін. Алайда зұлмат жылдардың құрбаны болған ұлылардың ақталып, жарыққа шығуы қазақ ұлттық тіл білімінің негізін қалаушы өз ғұламаларымыздың да болғанын, қазақ тіл ғылымының дамуының Кеңестік кезеңінде олардың аты аталмаса да, ғылыми бастамаларының айрықша орны болғанын күмәнсіз дәлелдеп отыр. Соның бірі – А.Байтұрсынұлының қазақ тіл білімін, оның бір саласы ретіндегі синтаксис ғылымын қалыптастырудағы ой-пікірлері мен тұжырымдары деуге толық құқылымыз. Бұл ойымызды ғалымның 1925 жылы Қызылордада баспадан шыққан «Сөйлем жүйесі мен түрлері» аталатын «Тіл – құралының» 3-кітабы айғақтайды.

Алдымен синтаксистік ұғымдар атауын жасау яғни терминжасам тәсіліне келсек, автор өзіне дейінгі орыс ғалымдары қолданған шет елдік терминдердің бірде-бірін қолданбайды, бәрін қазақша баламамен ауыстырады – қазақша терминдер жасайды. Оны кітаптың «Сөйлем жүйесі мен түрлері» деген атауының өзі-ақ байқатады. Сол тұстағы синтаксис туралы ғылыми түсінік бойынша сөйлем ең жоғарға тілдік бірлік ретінде танылатындықтан, орыстың «предложение» сөзін «сөйлем» деп аударады да, осы сөйлем туралы ғылым саласы болып есептелетін «синтаксисті» «сөйлем жүйесі» деген атаумен атайды. Сөйтіп, сөйлемге «сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой» деген анықтама бере отырып, сөйлем құраудың амал-тәсілдеріне түсінік береді. «Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейтінін», «сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар бар» екенін айта келіп, ол білімдерді «сөйлем жүйесі» деп атайды. Ғалым сөйлем жүйесін екіге бөлінеді деп есептейді: бірі – сөйлем ішіндегі сөздер турасындағы білім яғни сөйлем мүшелері, екіншісі – сөйлем түрлері туралы ілім. [1; 263-264]

Сөйлем мүшелерін «тұрлаулы, тұрлаусыз» деп бөліп, тұрлаулы мүшелерді «бастауыш» және «баяндауыш», тұрлаусыз мүшелерді «анықта-

уыш», «толықтауыш», «пысықтауыш» деп ажырата ат қою да, сондай-ақ пысықтауыштың өзін де мағыналық жағынан жіктеп атау (сын, себеп, мақсат пысықтауыштар) алғаш А.Байтұрсыновтан басталады.

Сонымен бірге автор сөйлем ішінде кездесетін «аталған сөйлем мүшелерінен басқа сөйлем маңайында жүретін «бұратана сөздер» де болатынын» айтып, оларды а) «қыстырма сөз» және ә) «қаратпа сөз» деп атайды.

Сөйлем түрлеріне байланысты А.Байтұрсынұлы әуелі «жалпы түрлері» деп алады да, оны «болымды сөйлем», «болымсыз сөйлем», «толымды сөйлем», «толымсыз сөйлем», «жалаң сөйлем», «жайылма сөйлем» деген түрлерге бөліп, анықтамаларын береді. Ал «айтылуынша айырылатын түрлерін» «сұраулы сөйлем», «лепті сөйлем», «тілекті сөйлем», «жай сөйлем» деген атаулармен атайды. Сондай-ақ, «құрылуынша айырылатын түрлерін» атаған кезде «іргелес сөйлемдер», «құрмалас сөйлемдер», «сыйысулы құрмалас», «салалас сөйлем», «сабақтас сөйлем», «басыңқы сөйлем», «бағыныңқы сөйлем» т.б. терминдерді қолданады. Бұл терминдердің бәріне де өзіндік ұғым-түсінігімен анықтама береді. Ғалым ұсынған осы атаулардың басымы көпшілігі өзінен кейінгі және қазірге дейінгі барлық синтаксистік зерттеулерде, ғылыми грамматикаларда, оқулықтарда қазақша тілдік терминдер ретінде тұрақталды және болашақта да солай болып қала береді деп сеніммен айтуға болады.

Әрине, кейінгі зерттеушілер бұл терминдер мен берілген анықтамаларды өз ізденістеріне негіз ете отырып, ғылым жетістіктеріне сай үнемі толықтырып, жетілдіріп отырды. Мәселен, алғашқы ұсыныс өзгертулерді профессор Қ.Жұбановтың еңбегінен кездестіреміз. Оған сол бір кездегі дүрбелең уақыт, солақай саясаттың әсері де, қазақ тілін ғылыми түрде зерттеудің жолға қойылмай жатуы да себеп болды. Бұған дейін өзінің саяси көзқарасы мен ұлттық ұстанымы үшін талай түрмеге жабылған А.Байтұрсынұлы 1936 жылы ақырғы рет ұсталып кеткеннен кейін де, оның «Тіл – құралы» тыйым салынғанына қарамастан пайдаланылуда болған. Сол тұстағы қазақ тіл ғылымымен айналысып жүрген мамандарымыздың бетке ұстары, қазақ тіл білімінің қалыптасуына ерекше үлес қосқан ғұламаларымыздың бірі Қ.Жұбановтың өзі солақай саясаттың ықпалынан еріксіз шыға алмай, А.Байтұрсынұлы еңбегінің кемшін тұстарын қатты сынап отырып, оның еңбегін жоғары бағалауға мәжбүр болады. Бұл жөнінде ғалымның мына бір сөзін еске сала кетейік: «...Қысқасы, бүгінге дейін қазақ тілін тексерулерімізде А.Байтұрсынұлының дәрежесінен әлі көш жер кейін жатырмыз... Біз әлі тек айқайлаумен, құрғақ сөзбен, бет алды құла дүз боқтаумен, мінеумен жүрміз... Шынында неге осы уақытқа дейін Байтұрсынұлының кітаптары қолданылып келеді? Неге оның тіл құралдары 1-басқыштан бастап жоғары дәрежелі мектептерге (ВУЗ-ға) дейін бәріне де жарап

жүр. «Тіл – құралмен» оқыту тыйылған бола тұрса да, мұғалімдеріміз неге әлі күнге дейін оны құрандай қолтықтап, сабаққа сонан даярланады? Кім бұған айыпты? Әлде, сол мұғалімдер ме? – Жоқ. Бұған біз, тіл зерттеушілері айыптымыз. Бүгінге дейін қазақ тілі жайында жазылған жолбасшы кітаптарымыздың бәрі де «Тіл – құралдан» кем болған. Біздің шығарған кітаптарымыздың кеудесіне нан іскендей мен-мендігі болғанмен, іші қуысырақ соққан. Білімге сусаған қалың мұғалім бұлардан шөлін қандыра алмаса, бірқатар жоғы «Тіл – құралдан» табылып тұрса, ол сусынды содан іздемей, қайдан іздесін?..» [2; 34-35] Міне, осындай олқылықтың орнын толтыруды мақсат еткен Қ.Жұбанов қазақ тілінің ғылыми курсына даярлауға бел шешіп кіріседі. Осы бағытта «Тіл – құрал» жөнінде, әсіресе оның теориялық жағының әлсіздігіне қатты сын айтқан ғалымның өзі де Байтұрсынұлы қолданған терминдерді қолданбай тұра алмады және кей терминдерге өзгерістер енгізуге тырысушылығы болғанымен, кейін олардың кейбірі тіл ғылымында орныға да алмады. Мәселен, ғалымның «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан» деген 1937 жылғы мақаласында тұрлаусыз мүшелердің бәрін бір ғана «айқындауыш» деген атаумен атау қажеттігін өзінше дәлелдей отырып, оны іштей «анықтауыш», «толықтауыш», «пысықтауыш» деп жіктеуге мәжбүр болады. [2; 320] Сондай-ақ, ғалым А.Байтұрсынұлының сөйлемді «айтылуынша айырылатын түрлері» деп бөлген түрлерін сөйлемді дауыс сазына қарай «хабар сазы», «леп сазы», «сұрау сазы» деп атау қажеттігін ұсынған болатын. Жоғарыда аталған «айқындауыш» та (кейін ол басқа мағынадағы термин ретінде қолданылатын болды), «саз» сөзі де кейінгі тілшілердің қолданысынан қолдау таба алған жоқ. Мысалы, С.Аманжолов мағына жағынан сөйлемді «хабарлы сөйлем», «сұраулы сөйлем», «лепті сөйлем», «атаулы сөйлем» деп бөлсе [3;63], алғашқы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» академиялық грамматикасында: «Олар (сөйлемдер) жұмсалыу мақсатына, айтылу сазына қарай мынадай негізгі үш салаға бөлінеді: хабарлы, сұраулы, лепті» делінеді де, одан әрі «хабарлы сөйлем», «сұраулы сөйлем», «лепті сөйлемдер» деп аталып, анықтамалар беріледі (бөлімді жазған – М.Балақаев). [4; 369] Мұндағы «мақсатына қарай» деген тіркес кейінгі зерттеулерге арқау болды. О.Төлегеновтің зерттеу еңбегінде «мақсат мәнді сөйлемдер» ретінде «хабарлы сөйлем», «сұраулы сөйлем», «бұйрықты сөйлем», «лепті сөйлем» деген атаулармен арнайы бөлек зерттеу нысанына айналады. [5;78] Бұдан кейінгі барлық грамматикаларда осы терминдер қолданылып келеді.

Бұдан шығатын қорытынды – осыдан бір ғасыр бұрын А.Байтұрсынұлы қалыптастырған синтаксистік терминдердің басым көпшілігі кейінгі ізденімпаз ғалымдардың арқасында мағыналық жағынан толығып, қолданыс тұрғысынан кемелденіп, құрылымдық жағынан жаңартылып, қазіргі қазақ тіл білімінің ұлттық ұғымдары ретінде қа-

лыптасты. Қайсыбірі қолданыстан шығып та қалды. Бұған мынадай мысалдар келтіруге болады:

1. «Салалас құрмаластың қиысуы 5 түрлі болады: жиылынқы, қайырынқы, айырынқы, сұйылынқы, қойылынқы.» [1:302] Қазіргі кезде де «салалас құрмалас» термині өзінің ұғымына сай қолданылады, бірақ оның түрлері мағыналық-құрылымдық тұрғыдан мүлдем басқаша аталады.

2. «Сабақтас сөйлемнің белгісі – бірнеше сөйлемнің бірігіп, біріне-бірі сабақталып, байланысып айтылуы. Сөйлемдер сабақталып біріккенде, бірі басынқы болып, екіншісі бағыныңқы болып бірігеді.» Мазмұны қарапайым болса да, қазіргі сабақтас құрмаласқа сәйкес келеді. Ал оның сынарларының бағыныңқы, басынқы болып аталуы қазіргі грамматикамызда сақталған. Сондай-ақ, бағыныңқының түрлері ғалымда мынадай атаулармен беріледі: «бастауыш бағыныңқы сөйлем», «анықтауыш бағыныңқылы сөйлем», «толықтауыш бағыныңқылы сөйлем», «мезгіл пысықтауышының бағыныңқысы», «мекен пысықтауышының бағыныңқысы», «сын пысықтауыштың бағыныңқысы», «себеп пысықтауышының бағыныңқысы» т.б. Бұлар да сәл өзгеріспен кейінгі грамматикаларда қолданылып келеді.

3. «Қыстырынды сөйлем» – қазіргі қыстырма сөздер мен сөйлемдер, «келтірінді сөйлем» (Ғалым бұны екіге бөліп көрсетеді – төл сөз бен төлеу сөз. Қазір де осы соңғы атаумен қолданылады).

4. «Орамды және өрнекті сөйлем» – кейін жай сөйлемдердің күрделенген түрінің, күрделі синтаксистік тұтастықтың арнайы нысан ретінде зерттелуіне алып келді.

Ғалымның ұлтжандылығы негізінде тіл терминдерін түгелдей қазақшалау ниетінен туған, өз түсінігі мен өз ұғымы бойынша берілген атаулардың барлығы дерлік ғылымнан орнын тапты десек, қателескен болар едік. (Оның бірсыпырасын жоғарыдағы мысалдардан да көруге болады.) Әйтседе атауларға берілген анықтамалар сондай мағынадағы тілдік заңдылықтар мен ерекшеліктердің қазақ тілінде бар екендігін көрсетумен бірге, кейінгі тіл ғылымының теориялық тұрғыдан жан-жақты дамуына, көптеген салалардың пайда болуына бағдаршам болғаны рас. Мәселен, «іргелес сөйлемдер» деген атаумен берілген мысалдарда «ой іргесімен жанасқан» бірнеше жай сөйлем беріледі. Бұл қазақ тіл білімінде кейінгі кезде ғана зерттеу нысанына айнала бастаған «мәтін» (текст, контекст) мәселесінің зерттелуіне жол ашты десек болады.

Жоғарыда аталған «сөйлемнің жалпы түрлері» деп аталатын болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, жалаң, жайылма сөйлем түрлеріне А.Байтұрсынұлы бір-бір сөйлеммен ғана анықтама береді де, мысалдар келтіреді. Бұл сөйлемдердің жасалу жолдары мен тәсілдері, қолданыстағы ерекшеліктері жөнінде ешбір мәлімет берілмейді. Тіпті кейбірінің анықтамасы екіншісінің анықтамасымен ұқ-

сас та болып жатады. Мысалы, «толымды сөйлем» мен «толымсыз сөйлем» анықтамаларын салыстырып көрейік. Толымды сөйлем: «Тұрлаусыз мүшелері бар сөйлем толымды деп аталады». Жайылма сөйлем: «Тұрлаулы мүшелерінен басқа тұрлаусыз мүшелері де бар сөйлем жайылма деліп аталады». Алғашқысында тұрлаулы мүшенің болу-болмауы жөнінде әңгіме жоқ. Ал тұрлаулы мүше болмаса, сөйлем қалай толымды болады? Егер анықтамаға бұл екеуінің болуы жөнінде ой қосылса, онда анықтама екінші анықтамамен бірдей болып шығады. Сондай-ақ, екі тұрлаулы мүшені не оның бірін жоқ деп есептесек, онда толымсыз сөйлем анықтамасы болып шығады. Жоғарыда аталғандай Қ.Жұбановтың сынауы да осындай олқылықтар төңірегінде болды. Міне, осы тәрізді қайшылықтары бола тұра біз А. Байтұрсынұлын қазақ тіл білімі ғылымының барлық салаларының, соның ішінде синтаксистің де негізін салушы деп есептейміз. Оның бірнеше себептері бар.

1-ден, ол қазақ тіл білімінің барлық салалары бойынша қазақша тілдік терминдерді қалыптастыруға зор еңбек сіңірді; 2-ден, сөйлем синтаксисінің бір-бірімен байланысты әрі өзіндік ерекшеліктері, заңдылықтары бар екі ірі саласын – сөйлем мүшелері мен сөйлем түрлерін айқындап берді; 3-ден, сөйлем мүшелері мен сөйлем түрлеріне байланысты айтқан ойлары мен берген анықтамалары қаншама ғылыми еңбектердің, жаңа теориялық ой-пікірлердің дүниеге келуіне жол ашты, бастама болды.

А.Байтұрсынұлының синтаксиске қосқан тағы бір үлесі – сөйлемнің тыныс белгілері туралы айтқан ойлары мен олардың таңбалары туралы пікірі. Ғалым белгілеген тыныс белгілерінің атаулары мынадай: 1) кіші сызықша (тіркестіру белгісі) – қазіргі дефис, 2) үлкен сызықша (жұмақтау белгісі) – қазіргі сызықша, 3) ноқат-нүкте – (ұлы тыныс) – қазір нүкте, 4) үтірлі ноқат-нүкте (орта тыныс) – қазіргі нүктелі үтір, 5) теріс үтір (кіші тыныс) – қазіргі үтір, 6) қос ноқат-қос нүкте (бәшелеу белгісі) – қазіргі қос нүкте, 7) сұрау белгісі, 8) леп белгісі, 9) көп ноқат-көп нүкте, 10) қабат үтір (қабатша қос тырнақ) – қазіргі тырнақша, 11) жақша (қамау белгісі).

Міне, ғалым көрсетікен тыныс белгілерінің осындай 11 түрі мен олардың қолданылатын ережесі туралы пікірі қазіргіден алшақ емес. Алайда, қазіргі кезде бұлар саны жағынан да, қолданылу ережелері турасында да жетілдірілген, толықтырылған. Тыныс белгілерін зерттеген арнайы зерттеу жұмыстары да жеткілікті. Сондықтан А.Байтұрсынұлы бұл бағытта да қазақ тіл біліміне өлшеусіз үлес қосты деуге болады.

Сонымен, қазіргі қазақ тіл білімінің синтаксис саласындағы қандай да бір жетістіктер мен жаңалықтар болса, қазақ халқының адал ұлы, алаш көсемдерінің бірі, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының

идеясынан бастау алады. Бұл идея әлі де талай тілші-ғалымдардың жарқырап шығуына, қазақ тіл ғылымының өрістеп, өркендей түсуіне жолашар болатындығы сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – А.: «Ана тілі», 1992
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А.: «Ғылым», 1999
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы. – А.: «Санат», 1994
4. Қазіргі қазақ тілі. А.: «ҚССР ҒА-ның баспасы», 1954
5. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – А.: «Мектеп», 1968

(«А.Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» – Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 19 ақпан 2013 ж.)

М.Дүйсенов шығармаларының кейбір лексикалық ерекшеліктері

Біз білетінде, Мырзабек Дүйсенов – өз шығармашылығын балаларға арналған әңгімеден бастап, әдебиеттану ғылымының зерттеушілік биігіне жеткен жазушы-ғалым. Жастау кезімізде жазушының қаламынан туындаған әңгіме, повестерінен, әсіресе балаларға арналған шығармаларынан нәр алып өсек, студент кезімізде және кейінгі ұстаздық қызметімізде де оның ғылыми еңбектерімен сусындап жетілдік. Осы кезге дейін М.Дүйсенов шығармалары негізінен әдебиеттану тұрғысынан зерттеу нысаны болыпты да, ал тілдік тұрғыдан арнайы қарастырылмаған екен. Осы бір олқылықтың орнын толтырудың бастамасы болар деген ниетпен 1984 жылы жарыққа шыққан «Біз – күн перзентіміз» атты повестер жинағына енген «Өлемнің шырағы» атты бір ғана повесінің тіліне лексикалық тұрғыдан аз-кем сипаттама беруді мақсат еттік. Мүмкін, біздің ойларымыз келешек ғылымға бой ұрған жас талапкерлерге жазушы шығармаларын тілдің әр саласы тұрғысынан зерттеу бағытында нысана болар деген ойдамыз.

Повестің бас кейіпкері – алты жасына дейін атасы мен әжесінің қолында өсіп, қазір ғылыми қызметкер әкесі мен дәрігер анасының қолында оқып жатқан, қазақша мен орысшаны жетік білетін, енді ағылшын тілін үйреніп жүрген, олардан басқа араб, парсы тілдерін де меңгеруді мақсат тұтқан білім мен ғылымға ынтызар оқушы – Дәужан.

Осы бір талантты бала-кейіпкердің көрген түсі шығармаға арқау болады. Шығарманы жай таза көркем әдеби шығарма дегеннен гөрі, ғылыми стильде жазылған, қажетіне қарай көркем де бейнелі сөздер-

мен өрілген аралас стильдегі шығарма деп есептеу қажет тәрізді. Міне, бұл ерекшелік оның тіліндегі лексикалық бірліктердің қолданысынан айқын көрінеді.

Тілдің лексикалық байлығын құрайтын бірліктер ішінде ғылыми терминдер мен сол терминдерді ғылыми атау ретінде дүниеге келтірген және оны пайдалана білген ғалымдардың есімдері – антропонимдердің орны ерекше. Біздің әңгімемізге арқау болатын да осы тілдік бірліктер.

Повесть лексикасының негізін, алдымен ғылымның түрлі салаларына қатысты терминдер құрайды. Ал бұл терминдердің ішінде қазақ оқырманына бұрыннан белгілі аталымдар да, ғылым жетістіктеріне байланысты кейін жаңадан пайда болған сөздер де бар. Бұл аталымдар білімге құштар оқушыға түсіне енген ұстазы мен түрлі мамандық иелерінің арасында болған әңгіме арқылы жеткізіледі.

Шығармадағы терминдік аталымдарды топ-топқа бөліп жатуды болашақ ізденушілерге қалдырып, кейіпкерлердің сөйлеуі барысында қолданылған терминдерге сипаттама берумен шектелуді жөн көрдік.

Кітаптың алғашқы бетінен-ақ негізгі кейіпкердің сөздерінде *космонавт, салмақсыздық, теледидар, спортышылар, олимпиада чемпионы, дәрігер, гипноз, ғылыми конференция, симпозиум, ғылыми қызметкер, радио, транзистор, музыка, академия, магнит лентасы, микрофон т.б.* тәрізді терминдік сөздер кездеседі. Осы терминдердің қай-қайсысы да Кеңес дәуірі тұсында ғана тілімізге енген сөздер болғанымен, олардың ішіндегі басым көпшілігі – мысалы, *космонавт, салмақсыздық, теледидар, олимпиада чемпионы, симпозиум, транзистор т.б.* сияқтылары өткен ғасырдың 60-жылдарынан кейін, нақтырақ айтқанда, кітап уақиғасына сәйкес мезгілге жақын уақытта пайда болған, сол кезең үшін жаңа терминдер болғанында сөз жоқ. Автор жас кейіпкерінің ауызына әп дегеннен осындай жаңа сөздерді салу арқылы оның болашағынан зор үміт күттіретін азамат болып шығатынына сенеді. Сондай-ақ, жазушы бұл ойын баланың түс көруі кезіндегі ғалымдардың айтқандарын зейін қоя тыңдауы, қажетті жерінде олардың сөздеріне араласуы, сұрақ қойып, жауап алуы арқылы тереңдете түседі.

Мәселен, кейіпкердің түсінде ұстазы кездесуге атасын және екі ғалымды шақырыпты. Ұстазы «айналадағы тіршілік, жаратылыс, т.б. құбылыстардың болуы ненің күдіретімен?» деген алғашқы сұрағын мұның атасына қояды да, оған «Бәрі де құдайдың күдіреті ғой» деген жауап алады. Осы тұста, шығарманың алдында Кеңес үкіметінің атеистік саясатын материалистік идеямен дәлелдеу мақсаты тұрғанын да жоққа шығармауымыз қажет. Өйткені бұл саясатты қолдау, нақтырақ айтқанда, «социалистік реализм» әдісімен жазу – Кеңес Одағы жазушыларының бәріне де ортақ міндет болды.

Яғни, жазушының дінге сенетін ақсақалдың сөзін жокка шығару мақсағында екі ғалымды кейіпкер етіп алуы да осы міндеттен туындайды. Бұл үшін жазушыны жазғырудың еш реті жоқ. Бізді қазір шығарманың бұл саяси жағы қызықтырмайтындықтан (әрине, қазіргі саясат жаңа көзқарас тұрғысынан бұл жағын да арнайы зерттеу нысаны етуге болады), негізгі тақырыбымызға көшейік.

Ақсақалдың сөзіне қарсы жауап ретінде геофизик ғалымның алғашқы сөзі былайша басталады (экранда жарылыс пайда болып, одан жан-жаққа ұшқындар шашырайды):

«– Бұл – әлем, ғылымда абсолюттік кеңістікті – вакуум дейді. Әлем дегенді бәріміз де ұшы-қиырына көз түгілі ой жеткісіз шалқар кеңістік, бос қуыс сияқты сезінеміз. Осы кеңістікте тарыдай шашылған заттық дүние бар, олар: жұлдыздар, планеталар, космо-стасы газ – тозаңның бөлшектері, атомдық ядролар, олардың айналаласындағы электрондар... Әлемнің шексіздігіне қарағанда, бұл ар оның қасында көзге көрінер-көрінбес болмашы түйіршіктер ғана. Ал физикалық теорияға ден қойсақ, осы бос қуыс сияқты көрінетін кеңістіктің әр нүктелерінде үздіксіз заттық процестердің алмасуы жүріп жатады...» Бұдан әрі ғалым вакуумның бос қуыс емес екендігін дәлелдеуге байланысты *«жарық сәуле», «фотон бөлшектері», кванттық механика», «микроскофиялық бөлшектер», «материя»* деген ұғымдарды қолданады. Осы ұғымдардың бәрі де физикалық, химиялық терминдер ретінде мектеп оқулықтарынан басты кейіпкерге таныс. Алайда, жазушы мақсаты – ұғымдарды атап қана қою емес, сол атаулардың шығу себептері, осындай атауларға ие болған түрлі құбылыстардың өзара әрекеттесуі арқылы дүние жаратылысына әсері, яғни түрлі ғылымның пайда болуы мен дамуы жайлы түсінік беру. Бас кейіпкер Дәужанның ғалым айтқан сөздерден ұққаны – аспандағы өзіне кішкентай кезінен атасының айтуы арқылы таныс болған *«Үшарқар», «Шайтантаразы», «Көкшақпақ», «Үркер», «Есекқырған», «Ақбоз ат», «Көкбоз ат», «Жетіқарақшы»* аталатын *жұлдыздар* осылай пайда болған. Одан әрі халқымызға талай ғасырлар бойы әрі таныс, әрі далалық өмірде белгілі дәрежеде қызмет етіп келе жатқан осы жұлдыздар жайында атасы айтқан аңыздарды, әжесі айтқан *«Шым шытыр, шидей қотыр», «Тауыққа тары шаштым»* сияқты жұмбақтарды еске түсіру барысында бала қиялы одан әрі шарықтай түседі, білуге деген құштарлығы артады.

Шын мәнісінде де жұлдыздарға қойылған қазақша атаулардың біразы кезінде халық қиялынан туғанына қарамастан (мұны тілде «халықтық этимология» деп атайды), ғылыми атауларға – астрономиялық терминдерге – айналғаны ақиқат. Халықтық этимология демекші, қазіргі «жұлдыз» терминінің шығуына да қазақ халқының «аспанда жарқырап, сәуле шашып тұруына қарай жұлдыздарды күн-

нің жұлынған бөлшегі» деген қарапайым түсінігі негіз болған тәрізді. Мұны тарихи этимология тұрғысынан да дәлелдеуге болады. Мысалы, «жұлдыз» сөзінің түбірін «жұл» етістігі деуге, ал «-дыз» қосымшасын «құндыз», «балдыз» деген сөздерде кездесетін сөз тудырушы жұрнақ деуге әбден болады (ізденушілерге бағыт).

Ал енді аспан әлемін зерттейтін астрономия ғылымының терминдеріне айналған *Күн, Альфа Геркулес, Күн жүйісі, планета, астероид, метеорит, комета (құйрықты жұлдыз), Меркурий, Марс (Қызыл жұлдыз), Венера (Шолпан), Юпитер (Есекқырған), Сатурн, Уран, Нептун, Плутон, Жер* (оның серігі – *Ай*) жұлдыздарының атауларымен, олардың өзіндік ерекшеліктері және өзара қарым-қатынасы жайындағы деректермен жас кейіпкер ғалымның бұдан кейінгі әңгімелері арқылы таныс болады. Осылардың ішінде *Күн*-нің ерекшелігін танытар тұста ғылымда оның «*Желтый карлик (Сары ергежейлі)*» аталатындығы, оның себебі түсіндіріледі. Сондай-ақ, әңгіме барысында бұрын аталмаған басқа да термин сөздер тілге тиек етіледі. Мысалы: *масштаб, сәуле жылдамдығы, сутегі, гелий, плазма, температура, галактика, экватор, күннің осі, полюс, фотосфера, хромосфера, күн тәжі, кіші планета, космос кораблі, ракета, орбита т.б.* Осы терминдердің бірсыпырасы бірнеше ғылымға ортақ терминдер ретінде қолданылатыны бізге орта мектеп бағдарламалары мен оқулықтарынан белгілі.

Бұдан әрі әңгіме тікелей **Жерге** ауысқан кезде де талай бұрыннан белгілі де, жана да терминдер қолданысқа еніп, кейіпкерді ғана емес, оқырманды, әсіресе жастарды ғылымның тереңіне тарта түседі.

Мәселен, Жердің пайда болуы жөніндегі әңгімеде *бу, су, мұхит, тау, құрлық, тозаң, газ, жазық, өзен, тас, тартылыс заңы, көмір қышқылы, көміртегі, сутегі, оттегі, күкірт т.б.* қазақи және аударма атаулармен бірге *организм, атмосфера, геосфера, мантия, ядро, субядро, магниттік өріс, инфра қызыл сәуле, кратер, магма, радиоктивтік энергия, экватор, геохимиялық жарылыс, вулкан, аминқышқылдар, белоктар, азот, фосфор, молекула, микроскоп т.б.* шетел тілінен енген немесе сондай сөздерге қазақша аударма сөздер тіркескен күрделі атаулар молынан кездеседі. Бұлар Жер бетінің және ондағы тіршіліктің алғашқы жаратылуын дәлелдеу үшін қолданылған физикалық және химиялық өзгерістерді атауға байланысты терминдер болып табылады.

Енді әңгімеге биолог ғалым кіріседі. Оның сөзінде Жер бетіндегі тіршіліктің дамуына байланысты өзгерістер ғылыми тілде тәптіштеп баяндалады және соған сай шығармада жаңа терминдік атаулар пайдаланылады. Мәселен, *бір клеткалы дүние, балдырлар, шылаулар, бұлиықтар, сезім мүшелері (иіс, көру, есту), дене мүшелері (бас, аяқ, қол, құйрық т.б.), хоморецеторлар, нерв системасы, ми, түйсік, эй-*

озей, палеозей, мезозей, бронтозавр(кесіртке), динозавр, ихтиозавр, кайнозой т.б. толып жатқан атаулар қазіргі кездегі биология, физиология, психология, тарих, полинтология, геология т.б. ғылымдардың ортақ пайдаланатын терминдері болып саналады.

Ендігі бір топ атаулар адамның пайда болуына байланысты айтылады. Мысалы, *полизиадатис* – адамның арғы ата тегі, *сүтқоректілердің* бір тармағы; одан соң *шала маймыл*, *маймыл және антропоидтар* тарайды; антропоидтардан *адам тектес маймылдар* және *гоминидтер* бөлініп шығады; адам тектес маймылдар кейінірек *орангутандар*, *гibbonдар*, *гориллалар*, *шимпанзелер* болып бөлінеді; гоминидтерден *дриопитектер*, *рамопитектер*, *австралопитектер* тарай бастайды. Ғалымдар адамдардың арғы тегі *рамопитектер* болуға тиіс деген болжам айтады.

Міне, осы бір мәтін ішінен тарих, антропология, сондай-ақ археология ғылымына да қатысты ортақ терминдерді байқап отырғандарыңыз айқын. Мұның өзі автордың көп оқыған, талай ғылым саласынан хабардар, терең білімді жан екендігін көрсетсе керек.

Шығармада бұл ерекшелік кейіпкерлер тарапынан айтылатын тарихта болған не бір білімпаз адамдардың есімдерінен, олардың еңбектерінен аңғарылады.

Повестің басында бала кейіпкер Дәужанға ағасы көп тілді білудің маңызы жөнінде айта келіп, мынадай бір мысалдар келтіреді: – *Чернышевскийдің еңбегін түп нұсқада оқу үшін Карл Маркс орыс тілін әдейі үйренген зой, – деді. Лениннің де бірнеше тілді үйренгенін, ол Маркстың «Капитал» деген зерттеуін түпнұсқадан оқығанын айтты.* Осы бір үзіндіде келтірілген есімдердің қай-қайсысы да өз кезеңінің «ұлы» ойшылдары ретінде тарих сахнасына шыққан адамдар. Әрине, қазіргі біз құрып жатқан қоғам үшін олардың саяси бағыттары аса маңызды болмаса да, тіпті, іс-әрекеттері аса қауіптілігімен көрінсе де, олардың кейбір адами, рухани сипаттарының үлгі боларлық жағын жоққа шығара алмасақ керек. Сондықтан тарихта болған осындай кісілердің жағымсыз сипаттарымен бірге жағымды жақтарын да жастарға қатар айтып отырғанның зияны болмас деген ойдамыз.

Шығармада діни көзқарасқа қарсы шығып, «жер жұмыр шар сияқты, айналып тұрады» деген Италия ғалымдары *Галилео Галилей* мен *Джордано Бруноның* аттары аталып, діншілдерден қысым көрген Галилейдің өз пікірінен қайтқаны үшін аман қалғаны, ал Джордано Бруноның пікірінен қайтпағаны үшін отқа жағылғаны баяндалады.

Сондай-ақ, күйрықты жұлдыздар мен меторларды «жер сияқты планеталардың күйреуінен пайда болған» деп есептейтін Кеңес ғалымы *С.В. Орловтың*, жүз жиырма алтыншы астеройдқа көне грузиндердің әйел патшасының есімі деп есептелетін «Тамара» деген атты беретін Австрия ғалымы *И.Пализаның*, жер туралы алғашқы теріс

түсініктерге сенемін деп, ақырында жеңіліске ұшыраған *Александр Македонскийдің* (Ескендір Зұлқарнайын), Жерді күннің сынығынан пайда болған деп болжаған XVIII ғасырдағы француз табиғат зерттеушісі *Лекрек де Бюффонның*, оған карама-қарсы «жер әу бастағы әр түрлі формадағы астероидтар мен метеороидтардың бірігуінен құралған» деген болжам айтқан Кеңес геологы *Б.Л.Личковтың*, осыған жақын пікірдегі *О.Ю.Шмидтің* есімдері аталады.

«Шолпан яғни Марста тіршілік болуы мүмкін» деген мәселеге байланысты болжамдар айтқан италиялық *Скиапареллидің*, Америка астрономы *Ловелдің*, онда тіршілік жоқ екендігін кесіп айтқан Кеңес ғалымы *Ф.Г.Фесенковтың*, «Айда өмір бар деген» пікірдің иесі ағылшын астрономы *К.Фламарионның* пікірін айға алғаш табан тигізіп, іс жүзінде жоққа шығарған американдық космонавтар *Н.Армстронг* пен *Э.Олдриндердің*, Жердің айналысы, формалық өзгерістері, басқа да құрылымдық ерекшеліктері туралы түрлі болжамдар айтқан *В.В.Белюсов*, *А.Клеро*, *Е.В.Тыханов*, *Л.Пухляковтардың* тағы да басқа әлемдік ғалымдардың есімдері де қазіргі жас ұрпақты қызықтырмай қоймаса керек.

Жазушының шеберлігі – осыншама аталған терминдік мәні бар сөздерді, осындай сөздердің шығуы мен қалыптасуына үлес қосқан әлемдік ғалымдардың аты-жөндері мен ой-пікірлерін еркін пайдалана отырып, оқырманды, әсіресе жас ұрпақты ғылымға жетелейтін шағын да болса, күрделі, мәнді шығарма жаза білуінде десек орынды болады.

Сонымен, ойымызды қорытындылай келе мынадай тұжырымға келдік:

1-ден, шығарманың жоғарыдағы біз нысана еткен тілдік ерекшелігі автордың жай ғана көркем тілді жазушы емес, ғылымның әр саласынан хабардар, әсіресе тарих тереңіне молынан сүңгіп, қажетіне жарата білген ғалым-жазушы екендігін дәлелдейді. Әсіресе, тарихи нақты дерекке сүйенілген шығарма жазу үшін осы қасиет қажет-ақ. Осыған байланысты «Егемен Қазақстан» газетінің «дөңгелек үстелі» басында болған әңгімеде (27. 07. 2013 нөмірінде басылған) жазушы *Ә.Сарай* айтқан мына сөзді келтіре кеткеннің артықтығы болмас дедік. Ол: «Біз тарихты жазып жатырмыз дейміз, алайда, игеру былай тұрсын, мұртын да сындыра алмадық. Ғұн, түрік дәуірлері туралы біліміміз сәл-пәл кеңейді. Сол дәуірлерден бірдеңе сұраса айта алатындай жағдайға келдік. Ол да біздің жазушыларымыздың қайратының арқасында. Тарих туралы алғашқы кітаптардың бірін *Мырзабек Дүйсенов* жазып еді.» – дейді.

2-ден, шығарманың жас ұрпақты тәрбиелеуде өлшеусіз құндылығын айтпасқа болмайды. Әсіресе, оның жас кейіпкерінің алдына көп тілді меңгеруді мақсат етіп қоюын кездейсоқтық емес, көрегендік десек болады, Өйткені Егемен еліміз, Елбасымыз қазіргі жастар

алдына дәл осы міндетті қойып отыр. Сонымен бірге, шығарманың ендігі техниканың қарыштап өскен дәуірінде, жастарды кітаптың емес, техниканың құлы болудан сақтандырып, оларды кітап оқуға, барлық ілім-білімнің, ғылымның негізі кітапта екеніне көздерін жеткізуде зор маңызы бар. Оның үстіне, қазіргі қоғамда өз тарихымызды өзіміз жаңадан жазу талабы қойылып отырған кезде, мұндай деректерді білудің мәні айрықша екені тағы да даусыз.

3-ден, М.Дүйсенов шығармаларын тілдік тұрғыдан жан-жақты зерттеудің мезгілі енді ғана келген тәрізді. Тек тілдік тұрғыдан ғана емес, философиялық, педагогикалық тұрғыдан, ең болмағанда, дипломдық жұмыстар деңгейінде болса да, зерттеу қажет деп есептейміз. Бір ғана мысал: осы шығармадағы бір кейіпкер – Дәужанның атасы. Ол шығарманың соңына дейін «дүниені құдай жаратты» деген сөзінен танбайды. Яғни, шығармада келтірілген материалистік бағыттағы қаншама деректер оны иландыра алмайды. Расында да, барлық дәлелдер «дүние жаратылысының басы бір клеткалы зат» дегенге саяды да, ал сол бір клеткалы зат қайдан пайда болды дегенге жауап бере алмайды. Кешегі материалистер мен идеалистер арасындағы саяси күрес бұл күнде басқаша сипат алғаны бәрімізге де аян.

(«М.Дүйсенов және қазақ әдебиеттану ғылымның өзекті мәселелері» – Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Қызылорда, 6 желтоқсан 2013 ж.)

Тіл байлығы туралы теңдессіз еңбек

*(Академик Ә.Қайдардың этнолингвистикалық сөздігінің
I томы жайында)*

Қазіргі қазақ тіл ғылымында «антропоцентризм» идеясының пайда болғанына да біршама уақыт болды. Бұл еліміздің егемендік алып, еркін өмір сүре бастауымен бірге келген құбылыс десек те болады. Өйткені қоғам дамуының басты тетігі АДАМ екендігі рас болса, оның осы жолдағы барлық әрекеті тіл арқылы ғана жүзеге асады, тілде ғана көрініс береді. Қазіргі кезде тілді зерттеудің алуан түрлі жаңа бағыттары бойынша көптеген еңбектер жарық көруде. Солардың қай-қайсысында да АДАМ – орталық, басты нысан. Олай болуы қай қоғам үшін де заңды. Біздің жағдайымызда бұл – жаңа қоғамның белсенді мүшесі, соны орнықтырушы, дамытушы адамды – жас ұрпақты ұлттық тілдің нәрімен сусындата отырып тәрбиелеу, ана тілінің мемлекеттілігін, оның қолданылу аясын барынша кеңейту, елімізді мекендейтін барлық ұлттардың ортақ тіліне айналдыру қажеттігінен туындап отырған мәселе. Бұл туралы, әсіресе, ұлттық рухты азаматтарды тәрбиелеуде

тілдің атқарар рөлі жайында Елбасымыздан бастап талай тіл жанашы-лары сөз қозғап келеді.

Алайда, күнделікті қарым-қатынаста, тәрбиелеу мен білім беру үдерісінде тіліміздің алтын қорындағы сөздердің мағынасын бәріміз бірдей барынша байыбына барып түсініп, ретіне қарай орынды қолдана алып жүрміз бе? Осыны ойланатын уақыт келген тәрізді, келген емес-ау, өтіп бара жатқанын да байқамайтын сияқтымыз. Бұны бізден тәрбие, білім алып жатқан қазіргі шәкірттеріміздің, тіпті шәкірттеріміздің ғана емес, ел ағасы дәрежесіндегі азаматтардың да, бірнеше оқу орнын бітірген ұжым басқарушы шенеуніктердің де қазақша ойлау жүйесінен, ауызекі сөз саптауынан-ақ (*оқып отырық, айту керектіз, осының барлықтары т.б.* тәрізді қолданыстардан) аңғаруға болады. Мұның себебі – біз әрбір сөздің мағынасы халқымыздың дүние танымының жемісі екенін, оны қолдану да сол танымдық сипатта болуы қажеттігін естен шығарып алғандығымыздан болса керек. Ал ол үшін сөз этимологиясын, оның халықтық (этностық) ұғым-түсінігін барынша терең меңгеруіміз қажет. Әрине, лексикалық байлықты құрайтын барлық сөздердің қолданыстық мағынасын түгелдей біліп қолдану мүмкін емесі де анық. Бірақ еліміздің қазіргі дамуы жағдайында оны барынша молырақ білуге тырысу әр азаматтың міндеті деп ойлаймыз.

АДАМ-ды басты нысан ету осы күнгі лингвистикалық зерттеулер мен еңбектерде молынан көрініс беруде. Мұның өзі қазіргі заманның тілші ғұламаларының бірегейі академик Ә.Т.Қайдардан басталған десек, артық айтқандық емес. Ғалым бір кезде «Этнос жоқ жерде тіл болмайды, тіл жоқ жерде этнос болмайды» деген қағиданы ұстана отырып, қазақ этнолингвистикасының теориялық негіздерін анықтаған еді. Қазақ этнолингвистикасының ғалым көрсеткен бірнеше өзіндік ерекшеліктерінің ішінен бір-екеуін тақырыбымызға қатысты болғандықтан, атай кеткенді орынды санадық. Ол: «...3. Қазақ этнолингвистикасы қазақ тілінің лексикалық байлығын мүмкін болғанша (жер жеріне жеткізе) түгел қамтып, індетте зерттеуді мақсат етеді. Тіл әлеміндегі этнос бейнесін тек лексика қорының жиі қолданылатын үстіңгі қабатындағы мағыналық бірліктер негізінде ғана емес, сонымен қатар оның төменгі қабаттарына, қойнау-қолаттарында тұнып жатқан (бүгінде сирек қолданылатын) сөз маржандары арқылы да жаңғыртуға тырысады. Этнолингвистикалық зерттеулердің өзіндік бір ерекшелігі – әдеттегі (түсіндірме, екі тілдік, терминдік, этнографиялық т.б.) сөздіктерге ене бермейтін құнарлы да сапалы, бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектерін, тіпті айтуға тыйым салынған ұят сөз деректерді де, әзіл-қалжыңдарды да қамтуында.

4. Қазақ этнолингвистикасының тағы бір принципі – лексикалық байлықтың мазмұны мен мән-мағынасын этностық таным тұрғысынан толық ашу, этнос болмысына қатысты бағалы мағлұматтар мен құнды

деректерді түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу-нақышымен бейнелі де көркем суреттеу...» – деп жазған еді. (Қайдар Ә. Этнолингвистика // Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, «Ана тілі», 1998)

Міне, өзі көрсеткен осы ерекшеліктердің жанды көрсеткіші, айғағы қолымызға жақында ғана тиген ғалымның «Этнолингвистикалық сөздігі» болып табылады. Ғалымның «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үш томнан тұратын «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінің бірінші томы оқырман игілігіне енді ғана айналып отыр. Осы бір алтынға бергісіз асыл кітаптың да нарық қыспағына түсіп, кешеуілдеп шығып жатқанына қынжыламыз. Әттең, шіркін, осындай кітап біздің әрбір жастарымызбен бірге жасамыстарымыздың да жастанып жатып, жаттап алатын игілігіне айналса ғой деп армандайсың. Бірақ, амал нешік, бар-жоғы 1000-ақ данамен шыққан, дүкендегі бағасы екі жарым мың теңге тұратын кітапқа кімнің қолы жете берсін!

Кітапты оқи отырып, оның біз үшін, біздің ұрпағымыз үшін қаншалықты зор пайдасының бар екеніне алғашқы беттерінен-ақ көз жеткіздік. Әрине, бұдан бұрын да ана тіліміздің жалпы байлығын көрсететін түсіндірме сөздіктер болған. Бірақ бұл сөздіктің ерекшелігі – әр сөздің, сөз тіркесінің, мақал-мәтелдердің қалай шыққанын, олардың түпкі мағынасын, халықтық, ұлттық ұғымын тілдегі бар, осы кезге дейін сақталып келе жатқан тілдік материалдар (сөз, сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер) негізінде жете түсіндіріп беруінде. Сөздіктің әр бетін ашқан сайын ғалымның тіл байлығының молдығына, әр сөзді түсіндірудегі ой оралымын жеткізу шеберлігіне таңдана отырып, қазіргі қазақтар тілінде осындай байлықты пайдалану мүмкіншілігінің азайып бара жатқанына жаның ашиды.

Кітаптың «Адам» аталатын 780 беттік (49 баспа табақ) 1-томы 8 тараудан тұрады. Ә.Қайдар адамға қатысты атаулар мен олардың ұлтымызға тән, қазақи (этностық) ұғым-түсініктерін осы тарауларда арнайы тақырыпшалармен береді. Біз «Адам табиғаты» және «Тіл әлемі» аталатын тараулардан біршама ғана мысалдар келтіру арқылы-ақ осы шағын мақалада кітаптың маңыздылығын, онда берілген тілдік бірліктердің, түсініктердің тәрбиелік, білімдік құндылығын көрсетуге тырыстық.

Әдетте, біз (ұстаздар, үлкендер) ұрпақ тәрбиелеуде олардың бойына жақсы адамға тән сипаттарды егуге тырысамыз. Бірақ қоғамда жаман адамдар да бар екені белгілі. Жастарды жақсы адамнан үлгі алуға, соларға ұқсауға, ал жаман адамға ұқсамауға, оларға еліктемеуге үндейміз, соның жолдарын қарастырамыз. Сондықтан да бір адамдарды «ой, ол бір жақсы адам» деп жер-көкке сыйғызбай мақтаймыз, ал бәз біреулер жөнінде «ой, ол бір оңбаған, жаман адам» деген даттаулар айтамыз. Әрине, адамға бұлай баға беруде көбіне субъективтік көзқа-

растар басым болады. Біреуге ұнаған адам екінші біреуге ұнамауы әбден мүмкін. Дегенмен, көп адамдардың ортақ көзқарасына сай жақсы қасиеттері аталып бағаланып жатады. Жаман қасиеттер жөнінде де солай. Бірақ біздің қай-қайсымыз да сол қасиеттерді танытатын сөздер мен тіркестердің, мақал-мәтелдердің жеті-сегіз, әрі кеткенде он шақтысын ғана атаудан әрі аса алмаймыз және оны тілдік деректермен түсіндіруіміз де өз деңгейінде шыға бермейді.

Осыған байланысты ғалым: «Міне, сондықтан да *ол жақсы адам* десек, *иә, жақсы адам* деп құптай салу оңай, бірақ ол *нендей жақсы қасиет-қадірімен жақсы?* деген сауалға ойланбай жауап беру оңай емес, біз олардың *жақсылығын* да, *жамандығын* да нақтылап, санамалап айта алмаймыз, айтсақ та сөз жүйесіне, белгілі бір жағдайға қарап жобалап айтуымыз мүмкін. Адам бағасы, әдетте, оның инсанды қасиеттеріне (ақыл-парасатына, мінез-құлқы мен іс-әрекетіне, сын-сымбатына, өнегесі мен өнеріне т.б. зиялы белгілеріне) қарап беріледі» – дей келіп, «жақсы» және «жаман» сөздерінің де, олар білдіретін ұғымдардың да танымдық қасиетке ие екендігін айтады. Сөйтеді де, адамдарды үш топқа: 1) «жақсы» сипатқа ие адамдар, 2) «жаман» сипатқа ие адамдар, 3) «жақсы» да, «жаман» да сипатқа ие адамдар деп бөліп, осы сөздер білдіретін ұғымдардың қазақ тілінде қалыптасқан тілдік бірліктермен, әсіресе сөз тіркестерімен, мақал-мәтелдермен қалай берілетінін, олардың халық ұғымындағы түсінігі қандай екенін талдап көрсетеді. Мысалы: «**Жақсы әйел – жігітке бақ, Жақсы жер – құтты қоныс, алтын тақ**» деген мақалды автор былай түсіндіреді: «*әйелдің төресі саналатын, ақылды да парасатты, сұлу да сымбатты әйел – қазақ ұғымында: ер адамның бағын ашатын, асыл арманына жетелейтін игі жан. Ал мұндай әйелдің жақсы қасиетін құтты мекен, жайлы қоныс жер ананың қасиетіне балау да әйелге деген ең жоғарғы баға болса керек. Жатып жастық, тұрып төсек бола білетін, керегінде ақылшы да, қамқоршы, асыл жсар, абзал дос бола алатын әйел парасаты, ана болып, ұрпақ жалғастырушы әйел қасиеті – бәрі-бәрі осы бір «жақсы әйел» деген сипатқа сыйып тұрған аса биік баға болса керек.*» Міне, «жақсы әйел» тіркесін қазақ әйелдеріне тән ең асыл да құнды сөздерден теріліп берілген осы түсініктен артықша ұғындыру мүмкін емес деп ойлаймыз.

Ғалым «**Жаман адамнан жарты қасық ас қалады**» деген мақалды «*...тамақты аяғына дейін тауысып ішпеу, түбінде сарқыт қалдыру жаман әдет, тіпті адамның жаман қасиеті деп саналған. Оның басты себебі: алдыңа қойған адал асты адалдап жеп қоймай, табақ түбінде қалдыру – арам ойдың, асты жақтырмаудың нышаны; қалған асты итке төуге тура келеді; ондай ыдыс-аяқты жуу да ыңғайсыз.*» – деп таратады. Осы бір адамға тән жаман әдетке де осыдан артық түсінік беру екінші бірінің қолынан келе бермесі анық.

Тағы бір «Адамның жақсысы көзінен білінеді, Адамның жаманы сөзінен білінеді» деген мақалдың мазмұнын ғалым былай тұжырымдайды: «...себебі: көз – адамның жан дүниесінің айнасы; оның ақыл-парасатын да, зейінділігі мен зеректігін де, көкейінде тұрған пікірі мен көңіліндегі ойын да өмір көрген тәжірибелі жандар көз жанарынан-ақ тани алатындығында; сондай-ақ адам қасиетін анықтайтын екінші бір белгі – оның өз ойын мәнерлі де мәнді етіп жеткізуінен, сөз саптау мәнерінен байқалады. Адамның бір ауыз сөзінен-ақ қандай адам екенін білетін қазақтар аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұрғанды «жақсы адам» санатына жатқыза алмайды.»

Осы тараудың «Адамның зиялы қасиеттері» деп аталатын тараушасында Адамның зиялы қасиеттерін білдіретін тіліміздегі бір топ атаулар мен одан туындаған тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің мағына-мазмұнын ашылып, адамға тән зиялы қасиеттер жайында қалыптасқан халықтық ұғым-түсініктердің этнолингвистикалық сыры айқындалады.

Мәселен, автордың айтуынша, адамның зиялы қасиеттеріне байланысты шамамен 250-дей атаулар бар екен. Сол сөздердің бәрі бірдей біздің түсінігіміздегі зиялы адамдарға тән жағымды қасиеттерді білдіре бермеуімен бірге, кейбір атаулар адамдардың танымына сай қолданылу барысында жағымсыз қасиеттерді де білдіріп жататын тәрізді. Дегенмен, зиялы адамдарға қатысты аталғанда ол сөздер сол адамның асыл қасиеттерін көбірек білдіріп тұратын көрінеді. Ғалым осы сөздердің ішінен нағыз зиялы адамдарға тән 50-60 сөзді теріп алып, соларға түсінік берген және ол сөздер барынша түсінікті болу үшін соған қарама-қарсы мағынадағы сөздерге де салыстырмалы талдаулар келтірген. Мысалы, адамның жақсы зиялы қасиеттері халық ұғымында мынадай сөздер арқылы беріледі екен: *абырой, адалдық, адамдық, ақыл, алғырлық, ар, арман, әдеп, әдептілік, әділет, әздік, бақ, бақыт, баянды, бейнет, бейім, білгірлік, білім, білік, ғалымдық, ғашықтық, гибрат, ғұламалық, даналық, дана, данышпан, дарын, достық, дүниетаным, діл, дін, ділмар, еңбек, ес, естиярлық, еркіндік, ерлік, ерік, естілік, жақсылық, жомарт, зейінділік, зерде, зерек, ибалық, иман, кемеңгер, көреген, көсем, қанағат, парасат, рахым, рух, тәлім, тәрбие т.б.*

Осылардың ішінен зиялы адамға тән бір қасиет «адалдық» болса, «адал адам» деп қандай адамды айту қажеттігін түсіндіру үшін оның халық ұғымындағы мазмұнын былай береді: «Қазақ дәстүрінде адал адам деп қандай жағдайда болмасын өзінің өмірлік мұрат-мүддесіне, атқаруға тиісті адамгершілік міндетіне, өзіне ғана, жақын туыстарына ғана (сүйген жарына, тәрбиелеп өсірген балаларына т.б.) емес, сонымен қатар дос-жаран, замандас, кәсіптес, қызметтес т.б. адамдарға да, берген уәде мен сертке де (сөзіне, антына, біреудің

аманатына т.б.) адал, берік, бірсөзді, жаны таза, тек әділеттілікті, шындықты қалайтын әділ адамдарды ғана есептейді. Бұл абзал қасиетті халық хан мен билерден де, қарапайым жұрттан да бірдей талап етеді, әркім-ақ өзінше адал болуға тырысады.»

Міне, осы түсініктен кейін ғалым «адал/адалдық» дегендердің «арам/арамдық» дегендермен қатар жүретін ұғымдар екеніне тоқталады. Ғалымның айтуынша, «Алдыңғысы (адал) – жақсы адам дегенді, соңғысы (арам) – жаман адам дегенді білдіреді. Адал адам ешкімнің ақысын жемейді, біреудің ала жібін аттамайды. Таза еңбегімен күн көреді. Ғайбат сөйлемейді, кісіге қиянат жасмайды. Ал **арам адам** дүние мүлікті еңбексіз, ұрлық-қарлықпен, құлық-сұмдықпен, алдау-арбаумен табады. Ол – обал-сауап дегенді білмейтін, жымысқы, екі жүзді адам.

Ең дұрысы – не тапсаң да адал еңбегіңмен табу; кісінің жетім-жесірдің ақысын жемеу.»

Осы бір түсініктер жас ұрпақтың санасына орнығар болса, қазіргі кезде ұмтылып бара жатқан асыл мұраттарға жету жолы да, жемқорлық пен сыбайластыққа қарсы күрес те оңайырақ болар еді-ау деп ойлаймыз.

Мұнан кейін автор осы «адал» сөзінің Абайдағы қолданыстарын (Адал бол – бай бол, Адам бол – мал тап. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қол өнерлі – қазақтың әулиесі сол.) келтіру арқылы ол қолданыстардың қазіргі кезде де өміршеңдігіне меззейді, осы сөз арқылы жасалған біршама сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді келтіріп, оларға да мазмұнды түсініктер береді.

Автордың көрсетуінше зиялы адамға тән тағы бір қасиет – «**адамдық**». Бұл жөнінде ғалым: «...Адамға тән қасиеттер өте көп, сан алуан. Бірақ «Адамдық» деп аталатын қасиеттің ауқымы олардан әлдеқайда кең, мәні терең, маңызы зор және олардың өлшемі мен критерийі де мүлдем басқаша.

Адамға қойылатын ең басты талап – кең мағынасындағы **адамдық, адамгершілік**... Ал бұл талап-критерийдің ауқымына адам бойына тән қасиеттерден ең алдымен: адамгершілік, ар-намыс, ақыл-парасат, ұят, жүрек, ой-пікір, ынсап, сабыр, зерде, сана, зейін, дарын, талап, өжет, көңіл, ықылас, ерлік, еркіндік, жомарттық, т.б. осы сияқты зиялы ұғымдар енуі тиіс.

«Адамдық» атты қасиеттерге осы аталған құбылыстардың түгелдей қатысы бар, ол солардың бейне бір жиынтығы, қорланған ұйтқысы сияқты. Осы қасиеттерге ие Адам – қазақ ұғымында – көп адамның бірі ғана емес, өзінің елден ерекшелеу қасиетімен қатар топтан оқ бойы озып тұратын, ойы жүйрік, тұғыры биік азамат, жеке тұлға...» – деп түсіндіреді.

Адамда болатын осыған қарама-қарсы қасиет ретінде ғалым «**азғындық**» аталатын сөзді келтіреді. «**Азғындық** – қазақ ұғымында адамға

қатысты айтылатын ең жаман сөз. Бұл сөз о баста «азу, азып-тозу» мағынасынан туындап, адамның тұрмыс-тіршілік қиындығынан, әртүрлі қайғы-қасіретінен (ашызудан, киім-кешектің жоқтығынан т.б. себептерден) болатын жүдеу-жадауды, көңіл күйінің пәсеңдеуін білдірсе, бара-бара ол дами келе адамның рухани дүниесінің құлазып, бұзылып, адамгершілік тұрғысынан екінші бір күйге енуін, яғни моральдық-этикалық індетке шалдығуын, адам табиғатына тән сатқындық, тоғышарлық, енжарлық, пәтуасыздық, ұятсыздық, ынсапсыздық т.б. толып жатқан пендешіліктерге душар болғандығын сипаттайтын өте күрделі ұғымға айналды. Демек, **азғындық** «қарны ашудан, қадірі қашудан» ғана емес, моральдық-этикалық тұрғыдан жадау-жүдеу, адамдық абзал қасиеттерден жұрдай болу, ұлттық салт-санадан, менталитеттен алыстап, қоғамға, этнос болмысына жат қылықтарға барған адамның моральдық (рухани) бейнесі.»

Сондай-ақ, ғалым адам баласының ең жақсы қасиеттерінің бірі – **ақкөңілділік** екенін айта отырып: «**Ақкөңіл адамның жаны таза** болады. Ақкөңіл адамдар өзгенің жетістігіне өз жетістігіндей қуанады; өзінің бақытынан өзгенің бақытын жоғары қояды. **Ақкөңіл адамдар** – басқаның ісі ілгері бассын, көңілі өссін деп тілейтін адамдар. Ондай адамдар сұратпай-ақ басқаларға көмектесуге, оларды қиындықтан құтқаруға әзір тұрады. Олар бір нәрсені жасырып қалу дегенді білмейді. **Ақкөңілділіктің жауы – күншілдік**» – деп тұжырым жасайды да, осы бір жағымсыз қасиеттің қатарына **бақастық, иштарлық, көреалмаушылық, баққұмарлық, менмендік, тәкаппарлық, сараңдық** сияқты жаман қылықтарды да жатқызады.

Бұдан әрі, **ақыл**, оның түрлері мен оған қатысты ұғымдар, **амал, аманат, ант, ар** т.б. қасиеттерге қатысты қазақи ұлттық ұғымдар ретімен, жүйе-жүйесімен тілдік бірліктер арқылы түсіндіріледі.

Мәселен, ғалымның ойынша (эринен, барша қазақ осылай ойласа керек), «**Ақыл** – адам баласының ең абзал, оның Адам болып жер басып, жұмыр басты пенде болып, саналы өмір сүріп, тіршілік етуінің алғышарттарының бірі саналатын сан қыры, терең мәнді, амбебап зиялы қасиет». Ал осы қасиеттің адам бойындағы көрінісі жөнінде аталарымыз қаншама құнды ойлар, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін қалдырған десенізші. Осындай көптеген мақал-мәтелдерге автор дәл де нақты түсініктер береді. Бір-екі мысал: «**Ақыл көпке жеткізер, Өнер көкке жеткізер** – ақыл мен өнер қосылып көпке белгілі етеді, атағыңды көкке көтереді; олай болса, ақылды, өнерлі бол дегенге саяды» немесе «**Ақыл көркі – тіл, Тілдің көркі – сөз – адамның ақылдылығы – тілінен, тіл шеберлігі – сөзінен көрінетіні рас; бұл шындық (ақиқат)**» т.б.

Кітапта «Аманат» сөзін түсіндіруде «аманатқа қиянат жасамау» да адамның құнды, абзал қасиеті екенін былай түсіндіреді: «**Аманат**

– сақтау үшін, я болмаса екінші бір адамға тапсыру үшін берілген зат, нәрсе, сәлем хат т.б. Ол – аманатты алушы адамға парыз, міндет, борыш болып саналады... Кейде тіпті өлім аузында жатқан адам жан досына бала-шағасын да аманаттайтын болған. Әдетте аманат ақысыз, пұлсыз біреуге тапсырылады. Ол міндетті түрде орындалуға тиісті. Өйткені аманаттың жол – ауыр жол. Аманатты орындамау аманаттаушының алдында ғана емес, Құдай алдында да күнә болып есептеледі. Егер саған біреу аманат тапсырса, сен оны қабылдама. Ал қабылдаған екенсің, қайткен күнде де оны орындауға тиістісің. Ата-бабаларымыздың (халқымыздың) әуелден келе жатқан салт-дәстүрі, жоралғысы солай. Аманатқа қиянат жасауға болмайды. Ал **аманатты орындау** – адамдықтың, имандылықтың, инабаттылықтың көрсеткіші. Жетесіз, санасыз кейбіреулер болмаса, аманатты мойнына алған адам қайткен күнде де оны орындауға міндетті. Себебі аманатты беруші оны саған сеніп тапсырды. Сен оны орындауға тиістісің. Орындамасаң, ол сенің мойныңа қарыз болып табылады.» т.б. Міне, күнделікті өмірде, адамдардың бәрі бірдей көңіл бөле бермейтін «аманат» сөзінің мәнін бұдан артық түсіндіру мүмкін емес те шығар. Әсіресе қазіргі кезде әрбір жастың да, жасамыстың да бойынан табылуға тиісті қасиет бұл.

Ғалым «Тіл әлемі» тарауында ТІЛ-дің биологиялық, терминологиялық және ауыс мағыналарының анықтамасын бере отырып, оның адамдардың қатынас құралы, пікірдің көрінісі болу қызметтеріне байланысты туған көптеген мақал-мәтелдер, ұлығатты сөздер, сөз тіркестерінің мазмұнын ашады. Олардың қай-қайсысы да қазақ тілін сүйетін, оны қадірлеп, құрметтейтін азаматтар үшін маңызды. Мәселен, **«Ата тілін алмаған баладан без, Бала бағу білмеген анадан без»** деген ұлығатты сөзге *«1. Ата-ана тілін алмай, жұмсаса азар да безер болатын, бедірейіп өскен бала ешкімнің де тілін алмайтын болады; сондай-ақ бала туса да, сол баланы дұрыстап баға алмайтын, жөнді тәлім-тәрбие бере алмайтын ана да болады. 2. Ауысп. Ата-ана тәрбиесін ала алмаған бала да, баласына тәрбие бере алмаған ана да барабар; екеуінің айыбы бірдей»* деген түсінік берсе, **«Бал тамған тілден у да тамады»** дегенді *«тіл ойды жеткізгенде көпқырлы болып жұмсалады. Адам тіл арқылы жаныңа жайлы балдай тәтті сөзді де айта алады. Түрлі жағдай, түрлі әрекет үстінде жанға жайлы сөзбен қатар, адам у тамғандайы етіп жанға жайсыз сөзді де айта алады. Ауысп. Әдетте тілінен бал таматын, яғни жылы-жылы сөйлеп, жаныңды тебірентетін, бетіңе мақтап, мадақтап, беделіңді көтеретін адамның тілі, қажет жағдайда ащы сөз айтып, тілін тигізуі де, суық сөзбен көңіліңді суытуы да, сыртыңнан гайбаттап, өсек-аяңды жаудыруы да әбден мүмкін. Демек адам тілінің мүмкіншілігі зор: ол ащы да, тәтті де бола алады де-*

ген сөз» – деп түсіндіреді. Немесе Қ.Мырза Әлидің «Бала тілі бола алмаса ана тіл, ана тілі бола алмайды ешқашан» деген сөзінің мағынасы туралы мынадай қорытынды жасайды: «себебі: ана тілі ананың өзі үшін ғана емес, ол ең алдымен өз баласын тәрбиелеу үшін, баласының бойына сол тіл арқылы ата-бабаларының асыл рухани мұрасын сіңіру үшін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып т.б. танымдық мәні зор дүниесін үйрету үшін қажет; ана тілі бала тілі болғанда ғана өткені мен бүгінгі және болашағы бар халықтың тілі бола алады дегенді аңғартып тұр.»

Тағы да, «Тәрбие басы – тіл» деген мақалдың мазмұнын: «Бұл – көне түркілер дәуірінен келе жатқан сөз. Махмұд Қашқаридан алынған. Әр отбасында ана тілінен нәр алып, ана тілімен тәрбиеленбеген адам сол ұлттың баласы болуы неғайбіл. Сол ұлт тілінің өкілі бола тұра, ана тілін білмегендерді атаған «шалақазақтар» тіркесі ХХ ғасырдың соңғы ширегінде қазақ қауымында пайда болған. Тіл баланың бойына тәрбиемен бірге сіңуі керек. «Бала өз ана тілінде тәрбиеленбесе, өз ұлтына қызмет ете алмайды» дегенді кезінде қазақтың азаматы Жүсіпбек Аймауытов айтқан екен. Мұны қазақтар еш уақытта естен шығармағаны дұрыс» – деп тұжырымдайды.

Тіл, оның қызметі жөніндегі ғалымның осы ой-пікірлері еліміздің қазіргі дамуындағы тіл саясатымен де, оның өзекті мәселелерімен де, жас ұрпақты тәрбиелеудегі тілдің маңызымен де астасып жатқанын түсіну қиын емес.

Кітаптың «Өмір-тіршілік», «Туыстық-жақындық», «Азық-түлік», «Денсаулық», «Тіл әлемі», «Кісі аттары», «Өлім-жітім» аталатын тарауларының барлығынан да кез келген азамат үлгі аларлық АДАМ-ға қатысты мағлұматтар жетерлік.

Қалай болғанда да, ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы сақтап, жоғалтпай жеткізген ана тілін, ұлтымыздың дәстүрі мен салтын қастерлеп келесі ұрпаққа жеткізер ұлтжанды азамат тәрбиелегісі келетін әр ұстаз (ата-ана, басшы) қазақ сөзінің мән-мағынасын өзі де терең түсініп, басқаға да, әсіресе жас ұрпаққа, жеткізе білуі парыз десек, бұл істе сүйенер тірегіміз де, ақылшымыз да осы сөздік болатынына кәміл сенеміз. Бұл тұрғыда өзінің бүкіл саналы ғұмырын Ұлттық тіліміздің өркендеп өсуіне, ғылыми негізде зерттелуіне арнап келе жатқан қарт ұстаздың теңдессіз, мәңгілік мәні бар зор еңбегін бағаламасқа хақымыз жоқ. Кітаптағы жинақталған байлықтың әлі талай зерттеулерге арқау болары да сөзсіз. Сол үшін де ұстазымызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр тілей отырып, еңбектің екінші және үшінші томдарын асыға күтеміз.

(«...Проф. Т.Әбдіғалиеваның 70 жасқа толуына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, 2014 ж.)

Ә.Қоңыратбаев – көркем тілдің шебері.

Басқаны қайдам, өз басым, кейінгі кезге дейін өз өмірінің жартысына жуығын біздің университетте ұстаздықпен өткізген Әуелбек ағайдың мұғалімдерге арналған әдістемелік еңбектерімен, түркітану, соның ішінде қазақ әдебиетіне байланысты ғылыми еңбектерімен бірге Я.А.Коменскийдің «Ұлы дидактика» және «Қорқыт ата Кітабына» байланысты аудармашылық қызметін ғана танып келіпмін. Ал ол кісінің жазушылық, ақындық қырын, тіпті драматургиядан да хабары бар екенін жүз жылдығына қарсы шығарылған он томдық жинағынан білдім. Мүмкін бұл менің тіл ғылымы жолын таңдап кетуіме де байланысты болған шығар. Қалай болғанда да, ағамызды басқа қырынан, жазушылық қырынан – көркем шығарма жазуда тілдік бірліктерді шебер қолдана білетін тілшілік қырынан – көру мен үшін жаңалық болды.

Сонау Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында жазылған әңгімелерінен бастап, кейінгі жылдарда жазылған аудармалары мен естеліктерінің қайсысы да Әуелбек ағамыздың өзі кезінде аралас, пікірлес болған қазақ зиялылары тәрізді жан-жақты болғандығын айқын көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, ғалымның зерттеуге тұрарлық қырлары баршылық екен. Соның бірі оның шығармаларын тілдік тұрғыдан зерттеу деп білеміз. Біз бұл қысқа мақаламызда ғалымның бірсыпыра әңгімелері мен «Қорқыт ата кітабының» аудармасы бойынша алдағы уақытта істелер үлкен істің алғышартын ғана жасап көрмекпіз.

Ә.Қоңыратбаевтың он томдығының сегізінші томына біршама әңгімелері топтастырылған. Олардың негізгі тақырыбына сол тұстағы қазақ кедей-жатақтарының өмірі мен олардың тұрмыс-тіршілігі, сүйгендеріне қосыла алмай малға сатылған қыздардың аянышты өмірі, кейбір қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі т.б. өзекті мәселелер арқау болған.

Әдетте, көркем шығарманың тілі дегенде, алдымен лексикалық байлықтың қолданылуы ескеріледі. Осы тұрғыдан алғанда, жазушының қай шығармасы да, қазақ тілінің терең тұнығынан сүзіліп алынған сөз маржанымен көмкеріле берілген.

Сөзіміз дәлеледі болу үшін «Жалшы күні» әңгімесінің бас жағынан Сыр бойның табиғатын суреттеген бір үзінді келтірейік: «Әдеттегідей биыл да сыр бойына қар түспеді. Анда-санда сіркіреп өткен жаңбырдың жерді жібітуге шамасы да келмеген. Сондықтан жер бетіне тоң тұрмай, шаң-топырақпен айғыздалып, қана қойған. Балкөгендегі құмды өзектің жағдайы да осы тектес. Жел үйірген құмдар балалар жасырынбақ ойнайтын жердей үйдім-үйдім боп төмпешік құрса, олардың ара-арасы асық ойнайтындай тап-тақыр. Батыс жақтағы доңғал жары да биік көрінеді. Қызылқұмға кіре беріс есік болып саналатын бұл Доңғалдың ойдым-ойдым қамысы, ажырығы, орталығында қара-

барқын, жыңғыл өскен кебірі, теріскейде шабыры, түстігінде құм шырпысы бар. Шөп жоқта бұлар ірі қара мен түйеге азық.» Бұл шағын үзіндіні оқыған осы өңірдің тумасы болып саналатын кез келген азамат қай өңірде жүрсе де, туған жердің табиғатын бар шындығымен көз алдына келтірер еді. Өйткені бұл шындық сол азаматтың шыр етіп жерге түскеннен бергі естіп, құлағына сіңісті болған – ата-баба қалыптастырып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген сөздері арқылы берілген. Жазушының басты шеберлігі осы сөздерді орынды қиюластырып, ойын оқырманға дәл жеткізуінде.

Жазушы Ә.Қоңыратбаев прозасында тілдің лексикалық байлығының қай түрі кездеседі және оны қалай қолданған деген мәселеге келсек, оның барлығын бажайлап баяндау бір баяндаманың жүгінен әлдеқайда ауыр болады. Сондықтан кейбір мәселеге ғана тоқталамыз.

Жазушы шығармаларында біз үшін көне болып есептелетін архаизм және историзм сөздер молынан кездеседі. Бірсыпырасына ғана талдау жасап көрейік. Мысалы: «*Өткен жазда көк шықпағандықтан, жерде іскекке ілінер шөп тұқымы жоқ*» деген сөйлемде *іскек* сөзі берілген. Қазіргі тілімізде бұл сөз қолданылмайды. Брақ осыған ұқсас (түбірлес десе де болады) *істік* сөзі бар. *Істік* – ұшы үшкір темір не ағаш, оған ет, балық т.б. шанышып отқа пісіріп жеуге болады. Ал *іскек* сөзі, сөйлем мазмұнына қарағанда, шөпке қатысты айтылып тұрғандықтан, сол тұста шөп жинау үшін айыр орнына қолданылған, мүмкін ағаштан жасалған айыр тәрізді құрал болуға тиіс.

Шығармаларда осыған ұқсас қазіргі кезде қолданыста жоқ немесе сирек қолданылатын талай сөздер молынан кездеседі. Мысалы: *жұт, шидем шекпен, дамбал, құрт тортасы, шом, малақай, сырмалы шекпен, сөлкебай, бақыр, мір (соңғы үш сөз ақша атаулары), шәй, пүліш, мақрал (мата атаулары), қанталапай, қақшақұл, жүзік жасырмақ (ойын түрлері), жатақ, ояз, пәуеске, ұлық, итаршы, қалың мал, түтін нұл, бодау (жасалған қиянаттың ақысы мағынасында), тулақ, айылғыр (түйенің тартпасы), бесік құда, бел құда, төтен құда т.б.* Осы сөздердің қай-қайсысы да халқымыздың тарихи дамуындағы белгілі бір тілдік қолданыстардың көрінісі, тіл тарихының жемісі. Осындай сөздердің талайы белгілі бір кезеңде қайта тіріліп, жаңа бір қолданыста өмірге қайта келуі әбден мүмкін. Оны егемендік алғаннан кейінгі кезде пайда болған жаңа сөздер дәлелдей алады. Сондықтан осындай сөздерді білу – ұлтын, оның тілін сүйетін жас ұрпақтың парызы болуға тиіс.

Әуелбек ағаның шығармаларынан тағы бір үлгі аларлық тілдік ерекшелік – шешендік сөздердің, мақал-мәтелдердің қолданысы. «Түнгі оқ» әңгімесінде осы Сыр бойындағы болыстар мен би-шешендердің аттары аталып, солардың аузынан айтылды делінетін талай сөздер берілген. Соның бірі Әуекеннің аузынан былай беріледі: «Ескінің көзі болған Досбол өзінің шешендігімен бүкіл Сыр бойына аты жай-

ылған адам болатын. Тоқсанға келген шағында төсек тартып ұзақ жатты. Бір жолы оған Байсын, Нұржан, Саудағұл бастаған бір топ адам көңіл сұрай барады. Ас желініп, адамдар тарқауға қарағанда, Байсын:

– Уа, Досбол аға, ат жалын тартып мінгелі екі аяқтыға қызыл тілдің бәйгесін бермей, ұшқан құсты ауызбен ілдіңіз. Атағыңыз Қыр мен Сырға бірдей жетті. Енді, міне, сіз де кәрілік торына түсіп отырсыз. Қой жасындай ғана өміріңіз қалыпты. Сонда о дүниеге не деп бармақшысыз? – деп сауал қояды.

Өзінің жолы мен орнын білетін Досболға мына сөздер жақпай қалады. Байсын кім? Ал, оның соңына ерген жарандары кім? Ауыздарын бұған өгіздей тіл білмейтін жарамсақтар, сол жарамсақтықпен кісі болғандар. Оның үстіне Байсын соқыр, Саудағұл таз, Нұржан пұшық болатын. Сөзге дархан, тапқыр Досбол мысқылға басып:

– Уа, Байсын шырақ, келгендеріңе алла разы болсын! «Қаз жұлғанда семіреді» деген емес пе, өте қуанып қалдым. Шүкір, артым бар екен. «Қылышқа бергісіз ара бар, алаяққа шара бар» дейді қазақ. О дүниеге мені не деп барады дейсің? Баяғы әруақты ерлердің басына қонатын бақ құсы бұл күнде қара шыбынға айналды. Ол ұшып соқырдың көзіне, таздың басына, пұшықтың мұрнына қонды деп барсам керек, – дейді.» Осы бір үзіндіде жас ұрпақ үшін үлгі боларлық бірнеше тілдік ерекшеліктер бар. Бірі – би мен шешеннің аузынан шықты деп есептелетін, жазушы қолданған тұрақты тіркестер. Мәселен, *ескінің көзі, ат жалын тартып міну, екі аяқтыға қызыл тілдің бәйгесін бермеу, ұшқан құсты ауызбен ілу, кәрілік торына түсу, қой жасындай өмірі қалу, ауызын бұған өгіздей* т.б. тіркестер қазақтың қай би-шешендеріне де тән ауыстырып, тұспалдап айтудың көрінісі. Екінші – шешеннің аузынан шыққан жауап сөз, көрегендік сөз, өйткені бақ пен тақтың нағыз иесін таппай адасып жүруі кез келген қоғамда болған, қазіргі біздің қоғамда да кездеседі десек, артық айтқандық емес. Үшіншісі – шешеннің аузынан айтылған екі мақал. «Қаз қиғанына семіреді» ризашылығын, қанағатшылдығын білдірсе, «Қылышқа бергісіз ара бар, алаяққа шара бар» дегені – сендердей алаяқтарды тезге салатын қылыштан кем түспейтін тілім бар дегені болар. Шынында, ар-ұяты, намысы бар ер азамат жаңағыдай сөзден кейін тірі өлік болып, ел бетіне қарай алмаса керек.

Енді осылай талдап көрсетпесек те, шығармада кездесетін мақал-мәтелдердің біразын тізіп көрсетейік: *«Жақсыдан ат қалар, молдалардан хат қалар», «Жаңа байығаннан, жаңа кісі болғаннан сақтан», «Үлкен бақ – біреуге құт, біреуге жұт», «Ел – жұртымен түгел», «Кеден кеден болды, кер неден болды», «Кісілік ақылдыны адам етеді, ақылсызды надан етеді», «Атаң өлсе де, атаңның көзін көрген өлмесін», «Ең дәулет шала естіні жынды қылады», «Сынса, байдың көзесі, төгілсе, байдың көжесі», «Аяр есек таяқпен ақылды*

болады», «Жаманның төрінен жақсының есігі», «Елді қортық, қойды шартық бұзады», «Жалғыз қаз келгенмен, жаз болмайды» т.б. Байқап отырғанымыздай, бұл мақалдардың бірсыпырасы бұрыннан тілімізде бар жиі қолданылатын мақалдар болса, кейбіреуі өте-мөте жиі айтыла бермейтін, тіпті жазушының өзі өмірден алып құрастырғандай, бірақ мағыналы да, мәнді, өміршең мақал-мәтелдер болып табылады. Өміршеңдігі – осы мақалдардың қай-қайсысы да «болашағымыз» деп отырған қазіргі жас ұрпақтан бастап ел басқарған азаматтарға дейін үлгі боларлық, жол көрсетерлік сөздер.

Шығармаларда, сондай-ақ, орыс тілінен енген *вагон, паравоз, инженер, пойыз, губернатор, генерал, пәуеске, поселке, цивилизация, ауылнай, мұжық, пристав, помещик, романтика, желеткі, атбекет* т.б. тәрізді сөздер қолданылған. Бұлардың бірсыпырасы орыс шенеуніктерінің аузынан шықса, бірсыпырасы орысша сауатты тілмәштардың, автордың өз аузынан, тіпті кейбірі қарапайым шаруа, жұмысшылардың аузынан шыққан сөздер. Мұндай сөздердің қолданылуы темір жол құрылысының салынуымен тығыз байланысты болып, Сыр бойында да жұмысшы табының қалыптасып келе жатқанын да білдіреді.

Сонымен бірге шығармаларда арақідік жазушы туып өскен Ақмешіт, Шиелі аймағына тән жергілікті ерекшеліктер де байқалып қалады. Мысалы: *дембіл-дембіл, шөжік (қамыстың шөжігі), ойсаң болу (олқы болу), дәп қылу, сота, кепкір, шымқиуыр* т.б. Әдетте мұндай жергілікті ерекшелігі бар сөздерді жазушы кейіпкер аузына салады. Ал Әуекең шығармаларында бұл сөздер автор сөзінде кездесіп отырады. Мұның, біздіңше екі себебі бар: біріншіден – туғаннан үлкендерден естіп, көкірегінде жатталып қалған бұл сөздердің автор үшін басқаша варианты жоқ, екіншіден, жазушының бұл әңгімелері әрі көркем, әрі деректі шығармалар. Уақиғалардың бел ортасында соларды көзімен көріп, куә болған, көргенін кейінгі ұрпаққа жеткізгісі келген автор әрі басты кейіп кер де. Сондықтан диалекті сөздердің автор сөзінде кездесуі заңды деп есептеуге әбден болады.

Ендігі азғантай сөз Ә.Қоңыратбаевтың аудармасы арқылы жұртқа таңымал болған «Қорқыт ата Кітабының» тілдік ерекшеліктері жайында.

«Қорқыт ата кітабының» алғы сөзінде Әуекең былай дейді: «Қорқыт кітабын» аудару мәселесінің төңірегінде оны түпнұсқадан дәл аударып, логикалық тілмен берген жөн дейтін пікірлер болды. Асылында журналистика мен ежелгі фольклор стилі бір емес. Осыны ескеріп, бұл жырды фольклор (эпос) тілінде аударған едік, өйткені жыр тілінде мақал-мәтел, афоризм, метафора, диалог, монологтар өте көп. Немістер бастырғанда Қорқыттың «Аталар сөзінде» 400 мақал-мәтелдер болса, солардың көпшілігі жыр тіліне енген. Сол стильді сақтау мақсатымен: «Турап жеген ет жақсы, шөлдеп ішкен су жақсы», «Сайдың шөбін жекен білер, қырдың шөбін бөкен

білер» десек, бұл тіл өлеңге бергісіз, мақалға жақын. Соның бәрін В.Бартольд балама сөйлеммен берген. Бұл тұста оның стилін алғаным жоқ, мендегі тіл шешендік сөз, эпос тіліне өте жақын. Сондықтан ол оқырманға әрі жақын, әрі тартымды болар деп ойлаймыз». Ғалымның өзі айтқан осы пікірі айна-қатесіз екеніне шығарманы оқи отырып көз жеткіздік.

Ең алдымен, шығармадағы сюжеттердің қай-қайсысы да оқырманға белгісіз бір баяндаушы субъекті-жақ аузынан белгісіз бір ханға (тындаушы жаққа) бағытталып айтылған. Бұл – фольклордағы ең негізгі стиль – ауызша баяндау стилі, ертегі, аңыз, жырларды жеткізу стилі. Осыған байланысты жырлардың басталар, аяқталар тұсындағы сөйлемдер оқиғаның бұрын өткендігін білдіретін шақтық тұлғалармен (көсемшенің *-ып*, есімшенің *-ған*) беріледі. Мысалы, «*Баят руында Қорқыт ата дейтін білікті, сәуегей адам болыпты... Ел оның барлық өсиетін (билігін) бұлжытпай орындаған*» т.б. ал жырлардың ішіндегі жеке оқиғаларды, іс-әрекеттерді баяндар тұста жедел өткен шақ формасымен (*-ды*) береді. Бұл оқырманға оқиғаны көзімен көргендей, жаңа ғана болып өткендей, соған қалтқысыз сенетіндей етіп беру үшін қажет болған деп ойлаймыз (*Оғыздардың Дирсехан атты бегі бар еді. Бұлар Шөкли патша еліне келіп жетті т.б.*).

Кітаптың беташары, кіріспесі ретінде алынған Қорқыттың нақыл сөздері түгелімен келер шақтық, ішінара осы шақтық мағына туғызатын тұлғалар арқылы берілген. Сол арқылы біз, дана қарттың ұрпақтары, оның өсиеттерін өз аузынан естігендей боламыз, көргендері мен түйгендерін болашағына, кейінгі ұрпағына арнағанын айқын байқаймыз. Бұл да ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтел, шешендік жыр-аңыздарға тән стиль. Сондықтан болар, Қорқыттың көп өсиет сөздері немесе соның бір тіркестері халық аузында мақал-мәтелге айналып, қазірге дейін қолданылып келеді. Мысалы, «...*тозған мақта бөз болмас, ежелгі жасу ел болмас*», «*Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағлым алмаған ұл жаман*», «*Ұлдың кімнен туғанын ана білер*», «*Иесінің исін ат білер*», «*жүктің ауыр-жегілін есек білер*» т.б.

Кітапта айқын сақталған ауыз әдебиеті стиліне тән тағы бір ерекшелік – қайталаулардың мол кездесетіндігі. Олар жеке сөздер мен сөз тіркестерін былай қоғанда, тұтас сөйлем, тіпті тұтас абзац күйінде де кездеседі. Сондай-ақ, ертегі, аңыздарға тән ұлғайту (гипербола), кішірейту (литота) тәсілдерін де автор жиі пайдаланады.

Көркем шығарманың, әсіресе фольклорға тән шығармалардың мағыналық, стильдік құрылымында сөздердің ауыспалы қолданыстарының яғни троп түрлерінің мәні зор. Бұлар кітаптағы жырлардың бәрінде де кездеседі және жекелей де, бір-бірімен қабаптаса, астаса да қолданылып жатады. Жырдан бір мысал келтіре кетейік: «...*Бәну-Шешек өзінің ақ көйлегін тастап, қара көйлек киді, күздің піскен алма-*

сындай беттерін жүлді. «О, менің қызыл ернімнен сүйген жарым! О, менің ақ жүзімнің сәні, басымның бағы! О, менің патшам, ер туған жігітім! Сұңқар болып туған сүйген жар! О, хан сүйекті жігітім, жүзің қарап, тоймай қалған жігітім! О, жан жарым, ерім, мені жалғыз тастап қайда кеттің? Көзімді ашқалы өзіңнен басқаны көрмедім, жүрегімнің жалғыз сүйгені сен едің. Тар төсекте басымыз қосылмаған жан-жарым, мақсатына жете алмай кеткен жан-жарым! Қазан бектің орнын басады деген жан-жарым! О, бүкіл оғыз елінің бәйтерегі болған жан-жарым» деп жылады Бәну-Шешек.»

Осы үзіндідегі «ақ көйлекті қара көйлекке ауыстыру» (каралы кісінің әрекеті), «бетті күздің қызыл алмасына» теңеу, «бетті жүзге» ауыстыру (метафора), «жүзіне қарап, тоймай қалу» (эпитет), жігітін «жүзінің сәніне, басының бағына» теңеу, «туғалы» дегенді «көзімді ашқалы» деген тұрақты тіркеспен ауыстыру т.б. толып жатқан бейнелі сөздерді қолдану шығарманың ажарын кіргізіп тұрғаны анық.

Шығарманың мазмұнын айқын жеткізуде жоғарыда аталған лексикалық ерекшеліктердің айрықша орны бар десек, бұл, екінші жағынан, сөйлемнің құрылымдық ерекшеліктерімен де, түрлерімен де тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда да аталған еңбектің өзіндік ерекшеліктері жетерлік. Шығармада қазіргі тілімізде бар сөйлем түрлерінің бәрі де кездеседі және олар фольклордың тілдік ерекшеліктеріне, стиліне бағындырылған. Мәселен, Қорқыттың нақыл сөздеріндегі сөйлемдердің басым көпшілігі жай, хабарлы сөйлемдер болып келеді. Құрмаластың ішінде салалас түрі басым да, сабақтас түрі өте аз және оның өзі де күрделі емес. Сондай-ақ, сөйлемдердің бәрі дерлік бастауыш-баяндауыштық қатынасқа негізделген белгілі жақты, толымды сөйлемдер. Толымсыз, жақсыз сөйлемдер кездеспейді немесе өте аз, ал мүшеленбейтін сөйлемдер мүлдем қолданылмаған. Мұның өзі шығарма мазмұнын құрайтын мәтіндердің көнелігін, о баста ауыз әдебиетіне тән болғандығын байқатады. Мысалы, «Тәңірге сиынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. Тәңірісі құрамаса, ешкімнің бірі екеу болмайды. Тәңірі маңдайына не жазса, сол болады. Оның жазуынсыз адам жамандық көрмейді, ажал келіп, өлмейді... Менмен, тәкаппар адамды тәңірі сүймейді. Басқалардан өзін жоғары ұстаған адамдарға тәңірі бақ бермейді...» т.б.

Кітаптағы жырлардың сөйлемдік құрылымы осындай шағын болып келуі көбіне нақыл сөздерге тән. Басқа сөйлемдер де өте-мөте күрделі күйде беріле бермейді, алайда ойды еркін әрі толық жеткізу мақсатында оқшау сөздер, айқындауыштар, қайталаулар қолданылған. Әсіресе, монологтар мен диалогтар қатысқан күрделірек сөйлемдер мол және олар төл сөз ретінде беріліп, жоғарыда аталған лексикалық бірліктер осындай сөйлемдерде жиі кездеседі. Мысалы, Қазан мен қойшының арасындағы диалог сөйлемдердің әрқайсысы «қойшы ұлым» және

«Қазан әке» деген қаратпалардан басталып отырса, «*Уа, бектерім*», «*О, ұлым, балам*», «*О, анам*», «*О, гәуірлер*» дегендей қаратпалар әр жырда жиі қайталанып отырады.

Сондай-ақ, жеке сөздердің де әр сөйлем сайын қайталанып келуі бар. Мысалы, гәуірлер Ораздың аяқ-қолын байлап дар түбіне әкелгенде, ол ағашпен сөйлеседі. 13 жай сөйлемнен тұратын осы монологта «*ағаш*» сөзі 13 рет қайтланады. Осының бәрі – ауызша сөйлеу тіліне, әсіресе ауыз әдебиетіне тән қолданыстар.

Кітаптағы жырлардың көбісіне тән тағы бір ерекшелік – әр жыр «*Хан ием*» деп басталады да, жырдың оқиғалары жақсылықпен аяқталып, арты тойға ұласады. Осыған байланысты уақиғаны баяндаушы сөз қорытындысын «*Сол тойға Қорқыт атам келіп күй шертіп, жыр айтты*» деген сөзбен бастап, ханға бағышталған Қорқыт атаның ауатасымен аяқтап отырады. Бұдан Қорқыттай ұлы дананың сөзін ауызша жаттап, кейінгі ұрпаққа жеткізуші шәкірттерінің болғандығын, олардың терең ойлы, күйма құлақ, шебер тілді жыршылар екендігін байқасақ, ал осы жырды пәлен ғасырдан кейін жазба түрде қазақша сөйлеткен Ә.Қоңыратбаевтың да халық тілінің тұнбасынан терең суындап, оны осы кітапта еркін қолдана білген нағыз жазушы болғандығын аңғарамыз. Яғни, шығарманың барлық ерекшелігін сақтау, сол арқылы мазмұнды оқырманға дәл жеткізу ауыз әдебиеті стиліне тән лексика-грамматикалық байлықты терең игерумен тығыз байланысты екенін ғалым о бастан-ақ түсінді, сол мақсатын шебер жазушы ретінде орындап та шықты.

Мінеки, біздің ұстазымыз, ғұлама ғалым, әлемге танымал түркітанушы, қазақ әдебиеті тарихының білгір маманы, аудармашы, жазушы, нағыз педагог Әуелбек Қоңыратбаевтың көркем-әдеби шығармаларының тілдік ерекшеліктері жөнінде қысқаша айтарымыз – осы.

(Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің 75 жылдық мерейтойына арналған конференцияда жасалған баяндама).

Абыз ғалымның теңдессіз еңбегі жайлы бірер сөз

*(Академик Ә.Қайдардың «Этнолингвистикалық сөздігінің»
II, III томдарына қысқаша шолу)*

Тіл ғылымына өткен ғасырдың орта тұсында санаулы ғана қазақ түркітанушыларының бірі ретінде келіп, өзінен бұрынғы ғұламалардың салып кеткен сара жолынан таймастан өмірінің 60 жылын түркі және қазақ тіл ғылымның дамуына арнаған, талай жас тілші ғалымдардың ғылыми да, рухани да әкесіне айналған академик Әбдуали Туғанбайұлының 90

жаска толу тойы – тек қазақстандықтардың ғана емес, бүкіл түркі жұртының тойы. Өз өмірінің үштен екі кезеңінде тіл ғылымының алуан түрлі салаларына қалам тарта отырып, оларды бар ғұмырының өзегіне айналдырған осы бір салиқалы да салмақты, қарапайым да қайратты азаматтың заманында ғылымға келіп, ағаның ақыл-кеңесінен сусындаған, ол басқарған Тіл білімі институтының ғылыми Кеңесінде кандидаттық, докторлық диссертацияларын қорғап тілші-ғалым атанған талай азаматтың бірі болған өзімді бақытты санаймын.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ғалымның сан-салалы еңбегінің ішіндегі қазақ тіл білімі үшін кезінде жаңа бір бағыт болып қосылған этнолингвистика саласы болса, оған ғалымның 30 жылдан астам уақыт жұмсағаны, оны өзіндік ғылыми мектепке айналдырғаны белгілі. Ал оның қорытындысы – бұрынырақ шыққан «Қазақ кандай халық?» атты зерттеу еңбегінің жалғасы болып табылатын, жақында ғана қолымызға тиген 3 томдық «Қазақтар ана тілі әлемінде» деп аталатын этнолингвистикалық сөздігі. Қазақ тіл біліміне өзіндік құрылымымен, ерекше сипатымен қосылған осы бір еңбектің құндылығы жайында сөз қозғауды жөн көрдік.

Сөздіктің «Адам» аталатын 1-томы 2009 жылы жарық көріп қолымызға тиген соң, Астана қаласында өткен республикалық бір конференцияда алғашқы жүрекжарды пікірімізді білдіргеніміз бар еді. Енді, міне, 2 және 3-томдары («Қоғам» және «Табиғат») жарық көріп, толық жинаққа не болғаннан кейінгі әсеріміз туралы да пікір білдіруді өзіміздің парызымыз санадық.

Қазіргі біз құрып жатқан зайырлы қоғамның басты талабы келешек осы қоғамды басқарып баянды ететін, ғылымның жетістіктерін терең меңгерген білімді де зерек, ақылды да тәрбиелі азаматтарды тәрбиелеу екені баршамызға аян.

Үш томнан тұратын бірегей еңбектің мазмұнына мұқият зер сала отырып, жас ұрпақты осы бағытта тәрбиелеу жолында еңбектің мүмкіндігі мол екеніне көз жеткіздік. Сөйтіп, осы бір шағын мақаламызда еңбектің мынадай құндылықтарын атап көрсетуді мақсат еттік: 1) еңбектің ғылыми маңыздылығы, 2) еңбектің білімдік маңызы, 3) еңбектің тәрбиелік мәні.

Ең алдымен, бұл еңбектің өзі белгілі бір мақсат-мүддені көздеген, сол мақсатқа жету жолында көп жыл бойы қазақ халқы жүріп өткен жолда жасалған тарихи, әдеби, мәдени мұраларды, олар туралы ғылыми еңбектерді талдап, саралап, талмай жүргізген ғылыми ізденістердің жемісі екендігін айтқанымыз орынды. Мұны автордың мына сөзінен айқын аңғарамыз: «...Сөздіктің мақсаты – қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-парамеологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беретін, жүздеген тақырыптардан тұратын еденицаларды жинақтап, жүйелеп беру.

Тіл байлығы ондағы сөздердің санынан емес, жоғарыда көрсетілген еденицалардың сапасына, яғни мәні мен мағынасына байланысты деген қағидаға сүйенсек, қазақ тілінің байлығы жарты миллиондай сөз бен тұрақты тіркестерден тұрады дегенді білдіреді. Бұл байлық тілдің мәртебесін ғана көтеріп тұрған жоқ, сонымен қатар сол тілді меңгеруші халықтың биік рухын, ақыл-парасатын, рухани-мәдени байлығын да көрсетпекші... Адамның болмыс-бітімін, табиғатын сипаттауға арналған бұл кітап тілдік және этнолингвистикалық деректер негізінде жазылып отыр. Оның басты себебі әрбір сөз бен сөз тіркестерінің, идиома-фразаларының, мақал-мәтелдерінің өз мағыналарынан басқа сол ұлтқа тән қосымша мән-мағыналары, ұғым-түсініктері болады. Оны тіл ғылымында этностың тіл білімі, яғни этнолингвистика деп атайды» [1;4].

Еңбекте адамды дүниедегі жаратылыстың жоғары сатысына қойып, оның танымы негізінде пайда болған сөздерге түсінік беру барысында талай-талай тың ойлар мен болашақ ғылым үшін қажетті пікірлер айтылады. «...Адамзат баласы қай кезде де, қандай саяси-табиғи, әлеуметтік ортада өмір сүрмесін, ол сол қоғамды құрушы, дамытушы, сол қоғамның құрамдық бөлшегі болып саналады» – деп есептеген ғалымның 2-кітабы «Қоғам» деп аталады. Қоғамды даму тұрғысынан «ру-тайпалық, ұлыстық, халықтық, ұлттық, мемлекеттік қоғамдар» деп жіктеген ғалым осы қоғамдардың ең көне әрі тұрақты ұйтқысы – этностық қоғам деген қорытындыға келеді де, оған анықтама береді. Осыдан туындайтын қазақ қауымы, қазақ қоғамы деп аталатын ұғымдарды да атап, олардың өзіндік ерекшеліктерін түсіндіреді [2;3]. Осы бір жана аталымдар мен түсініктердің өзі-ақ, бір жағынан ғалымның кең ауқымды, жан-жақты білімдар зиялы азамат екенін көрсетсе, екінші жағынан кітаптың да нағыз ғылыми ізденістер негізінде танылған дәлелдер мен деректерге сүйеніліп жазылған шығарма екенін дәлелдейді.

«Табиғат» аталатын 3-кітапта да ғалым: «Қазақ халқының өмірі де – өздерінің тіршілігіне тірек болып отырған жерімен, даласымен, тау-тасымен, өзен-суымен, бір сөзбен айтқанда, табиғатымен тығыз байланысты», – дей отырып [3;3], табиғатқа байланысты пайда болған тілдік бірліктерге түсінік беру арқылы жаңа ізденістерге арқау болар пікірлерін жалғастырады. Қалай десек те, «ошақтың үш бұғындай» бірінің-бірі жалғасы, бірін-бірі толықтыратын бұл кітаптар тұғастай бір толыққанды ғылыми еңбек ретінде қазақ тіл білімі ғылымының қорынан мәңгілікке орын алатындығында сөз жоқ.

Екінші бір байқағанамыз – осы үш кітаптың әрбір тарауы, әр тараушасы жаңа ғылыми ізденістердің тақырыбы болуға сұранып тұр. Нақтырақ айтқанда, «осы сөздіктердегі берілген сөздер мен тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер қазіргі жазба әдебиетімізде, ауызекі сөйле-

үімізде, БАҚ құралдарында, ғылыми зерттеулерде т.б. орындарда қандай деңгейде қолданылып жүр, әртүрлі жағдайларда, түрлі аймақтарда осылардың қайсысы басым қолданылады немесе қолданудан шығып бара жатыр не жаңа мағыналарға не болуда» деген тәрізді мәселелер алдағы уақытта тереңірек қарауды қажет ететіні сөзсіз. Еңбектің ғылыми маңыздылығы дегенді осы тұрғыда түсінген дұрыс болады.

Ал сөздіктің білімдік жағына келсек, шындығында еңбектеген баладан, еңкейген қартқа дейінгі өзін қазақтың, Қазақстан азаматымын деп есептейтін білімге құштар, тілді сүйетін, тілдік байлығын молайтқысы келетін әр адам осы кітаптардан іздегенін таба алады және қазақы (этностық) ой-түсінігін молайтуға жол ашады. Сондықтан бұл еңбек алдымен ұстаз-тәрбиешілердің, қала берді, қарапайым халықтың стол үстінде тұратын, жанынан ажырамас асыл дүниесі болуға тиіс.

Екі-үш мысал келтіре кетейік. Мектеп оқулықтарындағы хрестоматиялық материалдар мен жаттығуларда *«адал адам, арам адам»* деген тіркестер кездесетіндігі сөзсіз. Адамның осындай қасиеттері жөніндегі оқушылардың ұғымы жалпылай пайымдаудан аспайды. Тіпті, ересек адамдардың өзі *«адал, арам»* сөздерін жалпы түрде ғана – бірін *«жақсы»*, екіншісін *«жаман»* қасиеттер дегеннен артық түсінікке бара бермейді. Ал сөздікте *«Адал адам ешкімнің ақысын жемейді, біреудің ала жібін аттамайды. Таза еңбегімен күн көреді. Ғайбат сөйлемейді, кісіге қиянат жасамайды. Ал арам адам дүние мүлікті еңбексіз, ұрлық-қарлықпен, қулық-сұмдықпен, алдау-арбаумен табады. Ол – «обал-сауап» дегенді білмейтін, жымысқы, екіжүзді адам»* деген түсінік беріледі. Яғни, оқушыға ұстаз осылай түсіндірсе ғана оқушының білім көкжиегі ашылып, біліктілігі артады, жалпылама түсініктен гөрі нақты білімі кеңейеді.

«Қазақ этносының шежіресі» аталатын тараудан басталатын 2-кітаптың алғашқы беті шежіреге байланысты көптеген атаулар мен терминдерге түсінік берумен басталады. Мысалы, *«үш жүз, жүзге бөліну»* деген тіркестерде кездесетін *«жүз»* сөзінің мән-мағынасын сөздік былайша түсіндіреді: *«Қазақ жерінде ежелгі замандардан бері мекен еткен көшпелілердің тарихи тағдыры және шаруашылық кәсібі өзара тектес қауымдастықтардың бірігуінен 15-16 ғасырларда қалыптасқан ру-тайпалық бірлестік. Мұндай бірлестіктердің пайда болуына олардың шаруашылығы мен күнделікті күн-көрісінің сипаттары, сыртқы жаулардан қорғану, жаңа жерлерді игеру мақсаттары айтарлықтай ықпал еткен»*. (2,14) Әрине, мұндай түсінікті тарихпен тығыз байланысы бар адам білуі мүмкін, бірақ кез-келген адамның бұл сөзді дәл осы тұрғыда ұғына бермейтінін, тіпті оны басқаша түсінікте қабылдайтындардың да бар екенін жасыра алмаймыз.

«Табиғат» кітабында *«өлара»* сөзінің мағынасы туралы *«аспан бұлтсыз болса да, ай бейнесі көрінбейтін екі-үш түндей кезең. Бұл ке-*

зең әдетте ескі (14 күн толған айдың) аяқталып, жаңа айдың басталу аралығындағы қараңғы түндер. Өларадан кейін жаңа айдың орағы сызаттанып көрініп, күн сайын көлемі жұмырланып өсе бастайды да, ал 7 күннен кейін оның дөңес жағы енді оңға қараған жарты дөңгелекке айналады. Осылай қайталана береді. «Өлара кезінде қыста – қар-боран, жазда – жауын-шашын көп болады» деген наным бар», – деп түсіндіріледі [3;103]. Шынында, «айдың өларасы» туралы қарт кісілер мен табиғат сырларымен айналысатын арнайы мамандар болмаса, жастар жағының біле бермейтіні де анық.

Сонымен, осы азғантай деректердің өзі-ақ бұл сөздіктің адам білімін молайтуда қаншалықты маңызды екенін көрсетсе керек.

Әрине, сөздіктің тәрбиелік мәніне келер болсақ, бұл жағынан да еңбектің нағыз тәрбие құралы бола алатынына көз жеткізу қиын емес. Алаш ардақтыларының бірі, тұңғыш қазақша «Педагогика» оқулығының авторы М.Жұмабаев: «Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі. Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны... Балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені орындасын...», – дей келіп, баланың тәрбиесіз болуы тәрбиешіден деген қорытынды жасайды [4;9]. Қазіргі кезде де ата-аналар мен ұстаз-тәрбиешілерден балаларға осы тәрбие түрлерін егу талап етілетінін мойындасақ, онда академик ағамыздың жоғарыдағы еңбегі бала тәрбиесімен айналысатын ата-анаға, тәрбиешілерге таптырмас көмекші құрал бола алатынына кәміл сенеміз.

Еңбекте тәрбиелік мәні бар жеке сөздерді былай қойғанда, қаншама мақал-мәтелдер мен би-шешендердің, ұлы адамдардың ұлағатты сөздеріне алуан-түрлі мағыналық түсініктер беріледі. Солардың бір-нешеуінен мысалдар келтірейік.

Ғалым, «ақыл» деген сөзге «адам баласының ең абзал, оның Адам болып жер бетін басып, жұмыр басты пенде болып, саналы өмір сүріп, тіршілік етуінің алғышарттарының бірі саналатын сан қырлы, терең мәнді, әмбебап зиялы қасиет» деген анықтама бере отырып, осы қасиетке байланысты көптеген мақал-мәтелдер келтіріп, олардың мәнін түсіндіреді. Мысалы: **Ақыл – адамды аздырмайтын ем, Білім – таусылмайтын кен** деген билер сөзін «ақыл – адамзат баласының киесі.ол саған біреуге қиянат жасатпайды (адамды аздырмайды); білім – кен, ала білсең одан пайдалы нәрсені көптеп табуға болады» деп түсіндіреді; «**Құлық** (кейде «құлқы» деп те аталады) – адамға тән біраз қасиеттердің, атап айтқанда, ниет, ниғыл, пейіл, ықылас сияқты қасиеттердің жиынтығы немесе қосындысы...» – дей келіп, Абайдың «**Құлықсыз құлақ – ойға олақ**» деген сөзін «ақыл-кеңесті тыңдауға ниеті, құйып алуға қабілеті жоқ адам өз тұсынан ой қорытып, біреуге пікір айтуға да қабілеті жетпейді» – деп түсіндіреді.

Яғни, бірнәрсені орындауға құлқы бар адам – жақсы адам да, істі орындауға құлықсыз адам – нашар адам.

Сонғы кездері жиірек айтылып жүрген жағымсыз құлықтың бірі *мәңгүрттік* болса, оған «*өзінің ата-тегін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, ділін, дінін, мәдениетін білмейтін, мойындамайтын адам*» деген түсінік бере отырып, осындай құлықтан аулақ болудың жолын 2-кітапта анық көрсетіп береді. Мұндағы барлық тараулардың мазмұны қазақ халқына (қазақ этносына) тән жеті атасын білу, мемлекет, ел қорғау, қазақ елінің шаруашылық, салт-дәстүр, тұрмыс-салт, ұлттық мәдениет пен өнер т.б. мәселелерді түсіндіруге арналған.

Бір-екі мысал: *Жеті атаның жөнін біл, жеті рудың тілін біл – ата-тегіңді, тұқым-тұқияныңды, жалпы халқыңның тарихын жақсы біл, олардың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін сақтай біл деген өсиет сөз; Ал «жеті жұрттың тілін біл» – онымен бірге өзіңнен басқа халықтармен де аралас, түсініс деген сөз. Ел іші – алтын бесік – 1. Бесік – сәби үшін өте ыңғайлы нәрсе. Бесікте жатқан бала әрі жылы, әрі құрғақ, әрі таза жатады. Сонымен қатар бесік қорған да бола алады. 2. ауысп. Бөлініп-жарылмай, халық арасында жүрсең, қауіп-қатерден тыс боласың. Өз елің бесіктей қорған бола алады, туған халқың анаңдай мәпелей алады; т.б.*

Сонымен, осы бір қысқа мақаламызда қолымызға жақында ғана толық күйінде тиіп, біріміз біліп, біріміз білмей жатқан, қазақ тіл ғылымының қазынасына жаңа бір леппен баға жетпес байлық болып қосылған еңбектің маңызы мен мәніне азын-аулақ мысалдар арқылы қысқаша ғана сипаттама беруге тырыстық. Қалай болғанда да, бұл еңбектің қыры мен сыры әлі де талай зерттеулерге арқау болары қақ. Өттең, шығарылым санының аздығы кедергі, әйтпесе бүкіл еліміздің әрбір отбасына жетіп, жастарымыздың игілігіне, ұстаздарымыздың қолынан түспейтін құралына айналатын-ақ еңбек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I том. Адам. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2009. – 784 б.
2. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). II том. Қоғам. – Алматы, «Сардар», 2013. – 728 б.
3. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). III том. Табиғат. – Алматы, «Сардар», 2013. – 608 б.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, «Ана тілі», 1992

(«Ғылымдағы ғұмыр: ана тілі және түркі әлемі» – Академик Ә.Қайдардың 90 жылдық мерейтойына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2014 ж.)

Бұрынғы айтыстардағы кірме сөздер қолданысы.

Айтыс – қазақ халқына Алланың берген ерекше сыйы, ұлттық белгісінің бір көрінісі іспетті. Олай деуімізге негіз бар. Кезінде халқымыздың өнері мен мәдениетін зерделеп, оның өсіп-өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан жазушы Ғ.Мүсірепов өнердің бұл түрінің қазақтан басқа ешбір халықта кездеспейтіндігін айтқан болса [1:176], ал айтысты ғылыми түрде арнайы зерттеген ұлы жазушы М.О.Әуезовтің еңбектерінен айтыс өнерінің бұл түрінің ерте кездерде Азия халықтарының, тіпті Еуропа халықтарының біразында болғанын, бірақ дәл қазақ халқындағыдай сақталмағандығын білеміз [2:423].

Қазақ айтысының Кеңес үкіметінен бұрын болғандарының талайы құйма құлақ ақындар мен жыршылар арқылы және сол айтыстың өзіне тікелей қатысқан ақындардың өздері арқылы жетті. Кеңес дәуірінің кезінде де айтыс өнері белгілі дәрежеде жалғасын тапты және ол Кеңес идеясын қолдаушы, халыққа жеткізуші құралға айналды.

Айтысты ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде жинап бастырушылар Кеңес өкіметі орнағанға дейін-ақ болған болса, оны ғылыми түрде зерттеушілер осы үкіметтің алғашқы жылдарынан бастап көрініс берді. Сөйтіп, өткен дәуірлердегі Жанақ, Түбек, Кемпірбай, Шөже, Сүйінбай, Орынбай, Шернияз, Нұрым, Бақтыбай, Қашаған, Молда мұса, Манат қыз, Ырысжан, Біржан, Сара, олардың кейбірімен замандас болып, соларды пір тұтқан, олардың өнерін жалғастырып, кейінгі ұрпаққа жеткізген, Жамбыл, Нұрпейіс, Доскей, Нартай, Кенен, Саяділ, Бұдабай, Иса т.б. көптеген ақындардың айтыстары хатқа түсіп, талай рет жинақ болып басылып шықты.

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде елеусіз қалып, біртіндеп өшуге айналған бұл өнер түріне еліміз Егемендік алғалы ғана қайта жан енді. Бұл кезде алғашқылардың бірі болып айтыс сахынасын ашқан Манап, Әселхан, Әсиялардан бастап, олармен қатарласа, іздерін баса шыққан Аманжол, Айтақын, Қуаныш, Балғынбек, Айбек, Дәулеткерей, Мұхамеджан, Айнұр, Ринат, Серікзат т.б. көптеген айтыскер ақындар халықтың ризашылығына бөленіп, айтыс өнерін жаңа қырынан танытты, тәуелсіз еліміздің жаңа тарихын ашуда өз үлестерін қосты, қосып та келеді.

Әр дәуірдің айтысы өз кезеңінің насихатшысы, сол дәуірдегі халық тұрмысының айнасы десек, соған байланысты қолданысқа түскен тілдік ерекшеліктері де болды және бұл ерекшеліктер көбінесе лексикалық тілдік бірліктерден айқын аңғарылып отырды.

Мәселен, қазақ тарихындағы айтыстарды үш кезеңге – Кеңес дәуіріне дейінгі, Кеңес дәуірі кезіндегі және Егемендік алғаннан кейінгі – деп бөліп қарар болсақ, аталған кезеңдердегі айтыстың лексикасында елеулі айырмашылықтар бар екенін байқаймыз.

Мұның өзі сол кезеңдердегі айтыстың мақсат-мүдделерінен туындайды. Бұл жөнінде белгілі ғалым Р.Сыздық: «Айтыс – атының өзі айтып тұрғандай, сайыс болғандықтан, оны тудыратын уәждер, көздейтін мақсат болу керек. Бұрынғы атақты айтыстарда елдік, әлеуметтік мүдделермен қатар, адами қасиеттердің жақсысын үгіттеп, терісін түзетуді қозғайтын сөз жарыстары болды... Сонымен қатар екеуара сөзжығысқа шығатын оңаша айтыстар да, шағын бір топтың талап-мүддесін көздейтіп «ортанқол» айтыстар да, қыз бен жігіттің, әйел мен ер адамның, жезде мен балдыздың, «бірін-бірі жібермейтін» құрдастардың сөз сайыстары да айтыс деген үлкен дүниенің түрлері мен тарамдарын көрсетіп өтіп келді, өтіп келеді», – дейді [3;5].

Міне, осындай пікірлерден кейін айтысқа қатысқан ақындардың жекелей де, ортақ та сөз қолданыстарының болуы заңды деп есептейміз.

Әрине, қай айтыстың да арқауына халқымыздың тіл қазанында ғасылар бойы қайнап піскен байырғы төл сөздеріміз – айшықты эпитеттер мен терең мағыналы теңеулер, ұлтқа тән ұлағаты мол мақал-мәтелдер мен шешендік сөздер, тіпті халықтың ауызекі тілінде ғана қолданылатын, айтыскердің жеке басын кемсітетін дөрекілеу сөздер де орынын тауып қолданылып жатады. Алайда, мақала мақсаты барлық кезеңдегі айтыстардың ерекшеліктерін түгелдей егжей-тегжейлі баяндау емес, сондықтан Егемендікке дейінгі кезеңдегі айтыстың кейбір лексикалық ерекшеліктеріне ғана тоқталамыз.

Ақындар айтысының қай кезеңінде, қай түрінде болмасын сол дәуірдің әлеуметтік, экономикалық жағдайына байланысты тыстан еніп, халық жиі қолданатын тілдік элементтерге айналған сөздер болады. Солардың бірі – «кірме сөздер» аталатын лексикалық бірлік болса, соның ішінде алғашқы кезеңге тән басты ерекшелік – араб-парсы тілінен енген, әсіресе дінге байланысты сөздер болып келеді.

Мысалы, «Жанақ пен Түбек» айтысындағы Түбектің сөзінде *қайыр-зекет* (... *Малынан бермесе де қайыр-зекет...*), *Жанақта әруақ* (... *Өлең айтсаң әруақ сенен қашты...*) деген сөздер кездесе, осы тәрізді сөздер «Шөже мен Кемпірбай» айтысында да мол қолданылған. Мысалы:

Кемпірбайда:

...Бабамның *әруағы* маған қонды..

...Құдай-ау бергеніңе сансыз *тәуба*...

– *Бес намаз*, он екі *иман* жанға пайда...

... Бұл елде *қожа*, *молда* құрып қап па?

...Өзіне *күпірлік* сөз *күнә* емес пе?..

...Қалтырап топ ішінде *пақыр* болдың... – деген жолдар кездесе, ал Шөженің жауабында:

...Баласы *Жаныс мырза* – *Сәтбай марқұм*,

Орнына дұға оқыдым *сыйлап рухын*...

...Алланың не қылса да еркі өзінде.

...*Муктасар* сөзім майда тақтасындай... – деген жолдар кездеседі.

Сондай-ақ, «Шөже мен Тезекбайдың» айтысында Тезекбай өздері отырған үй иесіне қаратып:

Шоқпар-ау, ...

...Мұның жөні *кітапта* қалай екен,

Шаригаттың мәнісін айт, не білесің?

...Бұл жалғанда соқырға қайыр берме,

Таңда мақшиар күнінде танып кетер, – десе, Шөже:

...*Тәңірім* қылды соқыр көрмесін деп,

Жамандықтың соңына ермесін деп.

Садақаны соқырға мен сияқты

Қандай *кітап* айтады бермесін деп, – деген жауап қайтарады.

Осы тәрізді «Кемпірбай мен Әсет» айтысында (*шина, патша-құдай, бәйт, Әзірейіл, гәріп т.б.*), «Бақтыбай мен Тезек төре» айтысында (*аруақ, пайғамбар, ләпсі т.б.*), «Сүйінбай мен Тезек төре» айтысында (*зүлзәләл, байғұс, сайтан, пері, періште, иман, құдай, қазына т.б.*), «Түбек пен Құлмамбет» айтысында (*мәлім, тақсыр, зәнтілақ, жады, ақырет, зират, бейіш т.б.*), «Жамбыл мен Досмағамбет» айтысында (*пір, аруақ, дүние, тәңір, зәһар, күмән, галым, молда, аят, зікір, жаназа, педия, шаригат, құран, зекет, ұжмақ, күпір т.б.*) тағы да басқа сөздер молынан кездеседі және ақындар бұл сөздерді өздерінің қарсыластарын жеңу мақсатында түрлі мағынада, түрліше жағдайда қолданады. Мәселен, өзінің құлқындарын ғана ойлаған кей ақындар мұндай сөздерді өздері мақтап-мадақтап отырған байлардың байлығын, дүние-мүлкінің молдығын, басқа байлар мен ру алдындағы беделін көрсету және сол арқылы өздері сый-сияпат алу мақсатында қолданса (мысалы – Түбек, Кемпірбай, Тезекбай, Тезек төре, Досмағамбет т.б.), ал қарадан шығып, халық атынан сөйлеген ақындар (мысалы – Жанақ, Шөже, Бақтыбай, Сүйінбай, Жамбыл т.б.) жожа-молдалардың шаригатты біле тұра істейтін теріс қылықтарын, қарапайым халыққа көрсетіп отырған қиянаттарын бетіне басу үшін пайдаланады. Қалай болғанда да, бұл ақындардың бәрі де діннен ауызша болсын, жазбаша болсын хабары бар, араб-парсы тілдерінен енген сөздердің мән-мағынасын жете түсінетін адамдар болғаны анық.

Сол тұстағы айтыстарда кездесетін «кірме сөздің» тағы бірі – орыс тілінен енген сөздер. Бірнеше ғасыр бойы орыс бодандығында болған қазақ еліне ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап капитализм элементтерінің, сауда-саттықтың, ел басқаруға байланысты жаңа үлгілердің ене бастауы қазақ тілінде орыс сөздерінің немесе кейбір жаңа терминдік сөздердің қолданылуына жағдай жасады. Демек, айтыскер ақындар да бұдан құр алақан қалған жоқ. Мысалы, Шөжемен айтысында Тезекбайдың:

Он жеті атан актауға кіре салдым,
Жүктің бұтын бір сомнан жәмшік алдым...

...Үй салдырған мен мұндай көпес емес,
Нашарлықпен наз айта келе қалдым. – деген, Шөженің:
...Екі мың тоғыз жүз сом тартқан болсаң,

Кәне, көрсет, *подписка* қағазынды... – деген сөз сайысындағы *бұт*, *жәмшік*, *көпес*, *сом*, *подписка* дегендер сол кездің қолданысына еніп сініскен сөздер екені мәлім.

Сондай-ақ, Кемпірбай Әсетпен айтысында – *жандарал*, Бактыбай Тезекпен айтысында – *панар*, *поднос*, Түбек Тезекпен айтысында – *керует*, Жамбыл Досмағамбетпен айтысында – *пар*, *пристав*, *кінәз* (*князь*), *шенеунік* (*чиновник*), Ыбырай Доскеймен айтысында – *кастер-трико*, *папирос*, *үстел*, Бұдабай Молда Мұсамен айтысында *пәмешінік* (*помещик*) сөздерін қолданады. Мұндай сөздерді басқа ақындардан да аз-мұз кездестіреміз.

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, өздерінің айтыскерлік таланттарын ұштаған кедей ақындардың бірсыпырасы XX ғасырдағы Кеңес өкіметінің орнауын қуана қарсы алып, соның идеологиясына айналды. Сонымен бірге көптеген ақындар айтыс өнеріне бет бұрып, жаңа қоғамның жаңалығын, жақсылығын, халыққа деген «қамқорлығын» жырлауға көшті.

Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдардан бастап-ақ айтыстың алуан түрлері ауызша да, жазбаша да жанданып жүре берді. 1921 жылы «Кете Жүсіп пен Қалыш», 1923 жылы «Рахымжан мен Ыбыраш», «Шағырай мен Қарсақ», 1925 ж, «Керімқұл мен Бибайша», «Иса мен Қуаныш» айтыстары дүниеге келген болса, бұл өнер соғысқа дейін де, соғыс кезінде де, соғыстан кейін де жыл аралатпай өгіп, өткен ғасырдың 60-70-жылдарына дейіп жалғасып келді. Бұл кезеңнің бір артықшылығы – айтыс әдебиеттің бір жанры ретінде арнайы зерттеу нысанына айналып, әр жылдарда бірнеше жинақтар баспаға шықты. Жазба айтыс түрі өріс алды.

Кеңес дәуірі тұсындағы айтыс лексикасында да айта қаларлықтай өзгерістер болды. Ендігі жерде айтыскерлер тілінде араб-парсы тілінен енген сөздердің ішінде басым көпшілігі Аллаға, құранға, қожа-молдаға қатысты атаулар емес, тұрмыс-тіршілікке қатысты қазақ тілінде баламасы бар қарапайым сөздер ғана пайдаланылатын болды. Орыс тілінен енген жаңа сөздер мен атаулар басымдыққа ие бола бастады. Бұл ерекшелік айтыскерлердің алғашқы легінен-ақ байқалады. Мысалы, 1921 жылғы болған қармақшылық ақындар «Кете Жүсіп пен Қалыштың» айтысында Жүсіп *шаһар*, *мүддаға*, *баһам*, *байғұс*, *ғайбат*, *ошал*, *бақас*, *мүдде* т.б. араб-парсы сөздерімен бірге *форма*, *атлас*, *право*, *декрет*, *Октябрь* тәрізді жаңа сөздерді қолданады. Бұл Жүсіптің ескіше де, жаңаша да сауатты болғандығын

аңғартады. Қалыш та өз кезегінде *ансат, пәр, мүбада* деген тәрізді кітап сөздерімен бірге орыс тілі арқылы енген *минут* сөзін қосады. Осындай сөздерді пайдалана отырып, ақындардың Кеңес үкіметінің мақсат-мүддесін көздеп жырлағандығына Жүсіптің мына жауабы да дәлел бола алады:

Сакталып сандығымда сансыз ұдай.

Қалышжан келіп еді айтылынбай.

«Жойылсын қалың мал»деп *заң* шыққан соң,

Өмірді өткендегі жаздым сынай.

Әйелдер *право* алды *декретпен*.

Таңында *Октябрьдің* алтын шырай.

Өркімдер теңдік алып теңін тапты,

Енді жоқ нәпсіқұмар бұрынғыдай! (Қармақшы, 1921 ж.)

Ал 1925 жылғы атақты ақындар Иса Байзақов пен Қуаныш Баймағамбетовтің айтысында ертеден еніп, қазақ сөзіне айналып кеткен *саламат, жамағат, құрмет* тәрізді сөздер болмаса, діни сөздер мүлде қолданылмайды. Оның есесіне Кеңес үкіметінен бұрынғы айтыскерлер тілінде кездеспейтін жаңа сөздер, оның ішінде орыс тілі арқылы енген термин сөздер де, қазақтың байырғы сөздерінің негізінде жасалған жаңа мағыналы сөздер де мол кездеседі. Мысалы, Исаның сұрақтарына берген жауабында Қуаныш мынадай сөздерді тілге тиек етеді: *тап, теңдік, Ленин, Қазақстан, право, қызыл ту, кемеңгер, көсем, партия, т.б.*

1936 жылы жазба түрде айтысқан Саяділ мен Майсалар да елдегі «социализмнің жеңісін» елге паш ету мақсатында жоғарыдағыдай сөздерді қолданумен бірге *социализм, машина, Маркстің ғылымы, бент (винт), СССР, орақ пен балға, жұмыскер, коммунизм, газет т.б.* жаңа сөздерді пайдаланады.

Айтыс Ұлы Отан соғысы кезінде де тыйылған жоқ, қайта өрши түсті, халықты жеңіске жұмылдырудағы үгіт-насихат құралына айналды. Осы тұстағы ең бір көлемді де, маңызды да айтыстың бірі Шашубай мен Көшеннің айтысы еді. Балқаштын атынан сөйлеген Шашубай осы жердегі кен орындарында шығатын түрлі металдардың жауды жеңу үшін қажеттілігін тілге тиек етсе, Қарағандылық Көшен де өз жерінен шығатын кара алтын – көмірдің маңыздылығын жырға қосады. Соғыс жылдарында жеңісті жақындату жолындағы осы өндіріс орындарының, онда еңбек еткен адамдардың ерлік істерін жыр еткен бұл айтыста да талай орыс тілінен енген терминдер мен атаулар қолданылған. Айтыс мәтінінен екі айтыскерге де ортақ мынадай сөздерді кездестірдік: *завод, машина, молибден, танкі, партия, фашист, тонна, техника, бомба, автомат, пулемет, «Катюша», шахта, механизм, мотор, домна (пеш), Бомбовоз, самолет, трест, цех, фабрика, Наркомат, авария, ТЭЦ, вагон, штраф, план, станция, ста-*

нок, эксковатор, вагонетка, горкомхоз, барақ, транспорт, телефон, трубка т.б. Бұлардан басқа Кеңес дәуірінен бұрын қолданылмаған аударма арқылы жасалған қаншама жаңа мағыналы сөздер бар. Мұндай сөздерді қолдана білу, бір жағынан айтыскерлердің жан-жақты сауаттылығын, жеңіс жолында кемшілікті болдырмай, жетістіктерді бұрынғыдан да молайта түсу үшін халықты жұмылдыруға барынша күш салғанын, екіншіден, өздерінің тіл шеберліктерін көрсету мақсатында сол кездегі жаңа лексикалық бірліктерді орынды жұмсай білгендігін көрсетеді. Мұндай сөздер соғыс кезіндегі айтыстардың бәріне ортақ десек, артық айтқандық емес.

Байқап отырғанымыздай, Кеңес дәуірінің алғашқы кездеріндегі айтыстарға қарағанда соғыс кезіндегі айтыстарда кірме сөздер сан жағынан да, сапа жағынан да молайғанын байқау қиын емес. Ал соғыстан кейінгі кезеңдегі айтыстарда осындай кірме сөздер саны бұрынғыдан да көбее түспесе, азайған емес. Мысалы, Қызылордалық ақындар Тілеген мен Сейітқасым, Рахмет пен Әбділда, Әблахап пен Файзоллалардың, тағы да басқа облысаралық, қалааралық айтыстарда сөз жарыстырған ақындардың тілдерінде жоғарыда аталған сөздермен қоса жаңадан қосылған *процент, Октябрь, газет, цифр, совхоз, бюро, коммунист, плотина, парк, Ильич шамы, коллектив, монтаждау, овощь, миллионер, клуб, грузовой, помидор, шифр, кино, медпункт, гараж, радио, ясли, гектар* т.б. ортақ кірме сөздер жеткілікті.

Сонымен, Еліміз егемендік алғанға дейінгі айтыстарда кездескен кірме сөздерге қысқаша жасалған шолу Қазан төңкерісіне дейінгі айтыстардың көбіне ауызша жүргізілгені және бұл кезеңде айтыскерлер тілінде араб-парсы тілінен енген кітаби сөздердің басым болғаны айқын аңғарылады. Дегенмен, бірнеше ғасыр бойғы орыс патшасына бодандық орыс тілінен сөз енуіне де ықпал етпей қойған жоқ. Алайда, бұл айтыстардың Кеңес дәуірі тұсында ғана баспаға түсуі салдарынан кірме сөздердің бәрі де айтылым заңдылығына емес, жазылым заңдылығына бағындаралғаны аңғарлады. Расында, ауызша айтылған айтыстардағы кірме сөздердің айтылым заңдылығына бағынуы, Ахмет Байтұрсыновша айтқанда, «жаншылып, сындырылып» алынуы тиіс еді [4;395].

Кеңес дәуіріндегі айтыстарға тән кірме сөздерді қабылдау, пайдалану орыс бодандығының шектен шыққан астамшылығын көрсетті деуге болады. Бұл тұстағы жазба айтыстың басымдық алуы, осыған байланысты шығарылған жазылым ережелері кірме сөздерді орыс тіліндегі құрылымынан ешбір өзгеріссіз қабылдауға мәжбүрледі. Осы тұстағы Алаш алыптарының шырылдаған жан дауысы ескерусіз қалды. Баспадан шығарылған кез келген айтыс жинақтарындағы кірме сөздер жазылым заңдылығына бағындырылды. Әрине, басқа тілден сөз ену, әсіресе ғылыми, терминдік сөздердің көптеп келуі тілімізді байытқаны, байытатыны рас. Дегенмен, ұлттық тіліміздің

ұлық заңы – айтылым (үндесім) заңы құрдымға кетті. Соның салдарынан тіліміз де жапа шекті. Оның зардабын әлі күнге шегіп отырмыз. Сірә, біразға дейін шеге де беретін шығармыз.

Әдебиеттер:

1. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы, 1970.
2. Әуезов М. Шығармалары. 11-т. – Алматы, 1969.
3. Сыздық Р. Айтыс – ауызша әдеби сөздің ерекше түрі. – Интернеттен алынған материалдан.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

Жанқожа батыр туралы жырлардың кейбір тілдік ерекшеліктері

Әдетте, қандай шығарманың болса да тілі жөнінде сөз еткенде, оның алдымен лексикалық ерекшеліктеріне назар аударылады. Өйткені шығарма авторының шеберлігі де, оның оқырман көкейінен ұзақ уақыт орын алуы да ұлттың даму тарихы бойында жинаған тіл байлығын, яғни лексикасын қаншалықты терең меңгере отырып пайдалануымен айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, Жанқожа батыр жайындағы жырларды шығарушылар да қазақ халқының бұрыннан келе жатқан фальклорлық дәстүрін пайдалана отырып, өздерінің шеберлік шама-шарқын көрсете білген. Бір өкініштісі – батырдың бүкіл өмірін, күрес жолдарын толық көрсетерліктей бас-аяғы бүтін жыр сақталмаған. Біз мақаламызға «Сырдария кітапханасы» сериясында (Жанқожа батыр туралы жырлар. Тарихи шығармалар. Астана, 2007. 83-147 б.б.) жарияланған қазалылық белгілі жырау, Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңдерінде Қазалыда алғаш «Қызыл отауды» ұйымдастырып, ауданда көркемөнер мен мәдениеттің дамуына зор үлес қосқан қайраткер Нұрсұлтан Жұбатұлы жырлаған «Жанқожа батыр» дастанын арқау еттік. Себебі бұл жырдың толық нұсқасы сақталмағанмен, жарияланған нұсқасының өзінің көлемі ұзақтау, уақиғаны баяндау тұрғысынан бұрынғы жырларға жақын, тіл байлығын еркін қолдану жағынан да өзіндік ерекшеліктері мен ақындық шеберлік айқын байқалады.

Сонымен, жырдың лексикалық ерекшеліктеріне талдау жасағанда, алдымен бұрыннан бар сөздік қорымыздың құрамы жағынан молаю мүмкіншіліктері, нақтырақ айтқанда сөз байлығын құрайтын тілдік бірліктерге назар аударылады. Ал ондай бірліктердің мағыналық жағынан, қолданыс тұрғысынан іштей бөлінетін алуан түрлері бар. Оның бәрін бір мақала ішіне сыйғызу мүмкіндігі болмағандықтан, бірсыпыра түрлеріне ғана тоқталамыз.

Жырдың негізі, әрине, байырғы заманнан қазақ халқының өзіне ғана тән болып, ұлттық сипатта қалыптасып, үнемі қолданылып келе

жатқан атауыш сөздер арқылы берледі. Олардың бәрін жіктеп атау жатудың да қажеттігі аз. Солардың ішінде ерекше атауға тұрарлық сөздер – есімдер тобы (антропонимдер). Мәселен, жырдың тақырыбы етіп алынған Жанқожа батыр жөнінде айтпас бұрын жырау оның ата-тегін шежірелік ретпен айтып береді. Ол былайша тарқатылады: *Кіші жүз, Алышын, Қыдуар, Қаракесек, Әлім, Жаманақ, Шыңғыс, Баубек, Өріс, Есенәлі, Кішкене, Құттық, Майдан, Нұрымбет, Жанқожа*. Жырда тек осы есімдер ғана емес, Өрістен бермен қарай тарайтын басқа да қазір ру, аталықтардың атауына айналып кеткен немесе тарихта ізі қалған адамдардың да есімдері молынан аталады. Мысалы, Есенәлімен туысқан – *Айдарбек, Бөлек*, Кішкенемен туысқан – *Палуан, Құттықпен туысқан – Құрманай, Нұрымбетпен туысқан – Өтеген*. Жанқожамен туысқан – *Ақмырза, Жауқашар, Бек* т.б. толып жатқан батырлардың, хандардың, билердің, тіпті қазақ үшін жау саналған басқа ұлт өкілдерінің есімдері де мол. Бұл шежіреде аталған есімдердің ғылым үшін ғана емес (мысалы, тарих, этнография, лингвистика т.б.), қазіргі кезде жас ұрпақты ұлттық және патриоттық рухта тәрбиелеуде де қаншалықты маңызды екенін айта кеткеніміз артық болмас.

Жырда, сонымен бірге мемлекет, хандық, жер-су атаулары да жеткілікті. *Қазақстан, Еуропа, Орыс, Моңғол, Қытай, Хиуа, Бұқар, Қоқан, Қарақалпақ, Сарыарқа, Сыр, Хорезм, Қазалы, Айқайкөл, Тербенбес, Қарлан, Қойкейішкен, Баужиде, Арба қалған, Ақирек, Үстірт* т.б. атаулар бұған айғақ бола алады.

Осы есімдер мен атаулардың бәрі дерлік бірі ілгері, бірі кейін пайда болып, біздің лексиконымызды үнемі байытып отырды. Тілдік құрамы жағынан бұлардың қай-қайсысы да әр кезде түрлі жолдармен, тәсілдермен жаңадан жасалған сөз ретінде қалыптасқан да, сөздік қордың молаюына септігін тигізген. Мысалы, жоғарыда аталған кісі есімдері бір кезде тек сол кісіге қойылған есім болса, ал жылдар өткеннен соң халық олардың атын кейінгі ұрпаққа мәңгі қалдыру мақсатында ру, тайпа, жағырапиялық атауларға айналдырды. Өйткені олар өздерінің өлшеулі өмірінде халық үшін, ұрпақ үшін қандай да бір ұмытылмас іс-әрекеттер жасады. Сөйтіп, бұрынғы кісі есімдері енді сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі негізінде жаңа аталымдарға – аталық, жер-су, ауыл, қала, көше т.б. атауларға айналды. Бұл, бір жағынан атаулардың этимологиясын айқындау арқылы кейінгі ұрпаққа тәлім-тәрбие беру мәселесімен де тығыз байланысып жатады. Мәселен, жастар бүгінгі күні 240 жылдық тойын тойлап отырған, аты ауыл, көше, мектептерге берілген батыр бабамыз Жанқожаның кім екенін осы атаудың тарихын білу арқылы ұғынады.

Сондай-ақ, кез-келген жер-су атауларының да тарихын, этимология-сын адамдар осы тұрғыда тани алады, сол арқылы білімін молайтады.

Тағы бір мысал – жырда «Арба қалған» атауының қалай пайда болғанын жырау былай сипаттайды:

*...Қазақпенен жсау болып,
Қарақалпақ көшті бүліне.
Қазақ деген көп халық
Жетпеді күші іріге.
Үдере көшкен қарақалпақ
Көрмеді тыным күніге,
Күні түгіл түніне.
Арбасы сынып қирады,
Қызылдың қия дөңінде.
Арбасын тастап кеткен жер
«Арба қалған» аталды*

Қарақалпақ бұлген кезінде... Бұл – бір ғана атаудың автор берген этимологиясы болса, ол тілдік құрамы жағынан «арбаның қалған жері» тіркесінің ықшамдалуы арқылы жасалғаны айдан анық болса, екінші жағынан тұтас бір халық тарихынан мәлімет береді. Осы атаудың қайдан шыққанын зерттеген тарихшы оның «Қазақ пен қарақалпақ соғысында жеңілген елдің қашқан кезіндегі басынан өткен уақиғасының негізінде қалыптасқанын» біледі. Осы сияқты *Қазалы, Ақирек, Айқайкөл, Тербенбес, Қаралан, Қойкешкен, Баужиде* тағы да басқа атауларды осылай тарихи тілдік талдауға салуға, олардың этимологиясын анықтауға әбден болады. Өйткені осы аталымдарды құрайтын сөздердің бәрі дерлік көне заманнан қолданып келе жатқан байырғы сөздер болғандықтан, олардың жаңа мағыналарында ата-бабаларымыздың танымында қалыптасқан бұрынғы мағыналардың ізі қалайда сақталады. Сөйтіп, байырғы сөздердің сөзжасам тәсілдері арқылы лексикалық байлықты молатудағы айрықша рөлін айқын көреміз.

Тілімізде лексикалық байлықты құрайтын бірден-бір сөздер тобына қазақтың ел қорғау, тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүріне қатысты пайда болған аталымдар жағады. Мұндай сөздер жырда өте көп. Мысалы: *найза, қылыш, балдақ, кіреуке, сауыт, оқ, садақ, мылтық, пілте, қанжар, қалқан т.б.* – жаугершілікке қатысты сөздер болса, *ат, тазы, сұңқар, нар, домбыра, қобыз, аяқ (ыдыс), шөміш, марқа (қозы), мата, бояқ, бөз, тамыршы, тәуіп т.б.* толып жатқан сөздер аңшылыққа, өнерге, тұрмыс-тіршілікке, әдет-ғұрыпқа байланысты сөздер. Жырау бұл сөздерді бірде осы күйінде қолданса, бірде анықтауыш сөздерімен бір тіркесте, кейде бұл сөздердің орнына олардың анықтауышын субстантивтік ыңғайда қолданады. Мәселен, *ат – жүзірік ат, арғымақ ат, бедеу ат; қылыш – кескір қылыш, алмас қылыш немесе алтын балдақ, шар болат; мылтық – қырлы мылтық, сирақты мылтық, пілтелі мылтық; сұңқар – алғыр сұңқар; тазы – құмай тазы т.б.* болып қолданылумен бірге, аттың орнына – *арғымақ* не *бедеу*, қылыштың орнына

– алмас, мылтықты – қырлы; тазыны – құмай; түлкіні – алтайы деген тәрізді сөз ауыстыра қолдану, яғни эпитет, теңеу, метафора, метонимия тәрізді тіл шеберлігін байқататын бейнелік қолданыстар жиі кездеседі.

Бұған төмендегі үзінділер куә бола алады:

*Нұрымбет жайлаушы еді Айқайкөлге,
Ауылын қондыратын биік жерге...
Көршілес азайынды дос тұтынып,
Жарқын жүз жаман емес бері келге.
Жүйрік ат, құмай тазы, кескір қылыш,
Оқ садақ әуес еді мылтықпен де.
Кіреуке, сауыт-сайман, өткір қанжар
Ілулі тұрушы еді керегеді...
Қызыл нар, арғымақ ат, алғыр сұңқар –
Қымбатты алушы еді болса кімде...
Жазында құмай тазы, қыста сұңқар.
Бедеу ат жазы-қысы белдеуінде...*

Немесе:

*Естіп мұны Нұрымбет,
Түрегелді орнынан...
Алмасын асып беліне,
Қырлысын асты мойнына
Дәл тиетін қырымнан.
Тербенбеске бет алды
Шашақ құлақ құмайды
Қалдырмай ертіп соңынан...*

Жырау көркемдегіш құралдар ретінде негізгі және туынды сын есімдерді жиі қолданады. Оны Жанқожа батырдың бейнесін сипаттайтын мына бір үзіндіден аңғаруға болады:

*...Шарайна көзді мұзбалақ,
Беті қалың қабақты.
Мойны жуан шүйделі.
Маңдайы жалпақ, қасқабас.
Тақтайдай тегіс қабақты.
Тұлғасы бітеу жұп-жұмыр,
Жаурыны жалпақ сымбатты.
Артынан еңкек көрінер,
Алдынан қайқы шалқақты.
Балтыр еті бөп-бөлек,
Толтырады балақты.
Арты шөмек, алды кең,
Жолбарыс жонды, кеуделі,
Таңдандырды жан-жақты...
Артық туған ер Жәкең,*

Адам болмас демеңдер,
Қатарынан **талантты**.
Жасынан-ақ **Жанқоржа**
Көп тыңдайды аз сөйлеп,
Мінезі **ауыр салмақты**...

Осы үзінділердің өзі-ақ біздің сөз байлығымыздың соншалықты молдығын көрсетумен бірге жыраудың да лексиконының ауқымдылығын және жыраулық шешендігі мен шеберлігінің жоғары екендігін дәлелдесе керек.

Сондай-ақ, жырда осы аймаққа тән жиі айтылатын кейбір жеке тілдік ерекшеліктер ретінде танылатын (говорлық) *жүдә, жөңбай, өнемейін, дегдар, кеуілі, аспай, шарқы, сайлас (сай), алапат т.б.* сөздермен бірге қазіргі кезде қолданылмайтын немесе қолданылуы азайып бара жатқан *хан, сұлтан, барымта, жатақ, ақырап, жона, пақыр, жасауыл, сараман, безбен, музбалақ, балдақ, сауын, бұлу(бүліну), дат, боқжасама т.б.* тәрізді ескі сөздер де, аздаған кірме сөздер де (мысалы, *жуырхан* – қ.қ. *көрпе, порым* – ор. *форма, шәйнек* – ор. *чайник, дорақ* – ор. *дурак*) кездесіп қалады. Мына бір үзінділерге назар аударсақ, оған көзіміз жетеді:

Кіші жүз Алшын бидің Қыдуары
Большыты тентек кісі қоңсыласқа...

Мылтығын алып қолына
Пілтесіне от берді...
Қоржынға салды күржілдеп...

Айша жатты төсекте
Жуырқанға оранып...

Жиырма жеті ат болды,
Суытылып жараған.
Қу жонамен ерленіп,
Мінгізген жеңіл баладан.
Ақиректің шыңайтын
Қарақшыға қалаған.
Жиналып келген аламан,
Қылышбай мен Өтеген –
Тогашы тойға осылар
Аузына халқы қараған...

Осында аталған *қоңсы, күржілдеп, қу жона, шыңайт, тогашы* тәрізді сөздер де ойымызға дәлел болады. Бұлардың қай-қайсысы да халқымыздың сөз қолданысында бұрынғы кездері орын алғанымен, қазіргі қолданыста жиі қолданыла бермейтін лексикалық бірліктер болып табылады.

Бір таңқаларлығы – бұрынғы Кеңес дәуіріне дейінгі жырларда жиі кездесетін дінге байланысты араб-парсы кірме сөздері бұл жырда мүлдем кездеспейді. Бұған басты себеп – жырдың пайда болу кезені Кеңес үкіметінің «дінді апиын» ретінде танып, оны жоюға ниеттенген большевиктік саясатымен сәйкес келуінен екені айдан анық.

Сонымен, қорыта айтқанда, «Жанқожа батыр» жырының тілдік ерекшеліктері ондағы лексикалық бірліктердің қаншалықты оңтайлы да бейнелі қолданылуымен, сол арқылы автордың шешендік шеберлігінің жан-жақты көрінісімен айқындалады.

(«Ұлт азаттығы қозғалысы және Жанқожа батыр» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияда оқылған баяндама. Қызылорда, 15 қазан 2014 ж.)

Сөз саптаудағы самарқаулық

Тіл мәселесі, тілдік бірліктерді дұрыс қолданудың жолдары мен тәсілдері ұлттығымызды сақтап қалудың басты құралдарының бірі ретінде қай кезеңде де ғылым сахнасынан түскен емес. Әсіресе еліміз дамуының жаңа кезеңіндегі тілге көзқарас мұны жалпы ұлттық мәдениетті өркендетудің бөлінбес бір бөлшегі ретінде қарастыру қажеттілігін айқын көрсетіп отыр. Өйткені Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтан бастап, үкімет қостап, бүкіл Қазақстан азаматтары бір кезде «Тілі жойылған елдің өзі де жойылады» деп жар салған алаш ардақтыларының өлмес өсиетін нысана етіп, АНА тіліміздің Қазақ Елінің ұлттық таңбасы (символы) екендігіне, солай болып қала да беретіндігіне ден қоюда. Бұл жолда атқарылып жатқан шаралар жөнінде жөнінде айтып жату артық болар. Қазір әуелі «қазақ пен қазақтың қазақша сөйлесуі қажет» екендігі де, одан соң елімізде тұратын әр азаматтың қазақ тілін білуге міндеттілігі де әркімнің-ақ көкейінде. Алайда, сөйлеу-сөйлесу кезінде тіл мәдениетін, тілдік бірліктерді орынды қолдана білуді жұрттың бәрі бірдей ескере береді десек, қателесеміз. Әсіресе, тіліміздің ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік заңдылықтарын сақтауға келгенде, қателіктер молынан кездесіп жатады. Мұны сауатсыздық десек артық айтқандық, көпке топырақ шашқандық болар. Алайда, осындай олқылықтардың орын алып бара жатқаны – шындық. Мұндай қателіктер тек жастардың тілінде ғана байқалса, мұны отбасындағы тәрбиеден, мектептегі білім беруден кеткен кемшіліктер ретінде де қарауға болар еді. Бірақ сондай кемшіліктер жастарға үлгі болар үлкендерден, жоғары білімді азаматтардан – басшылардан, журналистерден, тіпті қазақ тілінен сабақ беретін маман ұстаздардан кездесіп жатса, не дерсің?

Қазір «Қазақстандық патриотизм» дегенді көп айтамыз да, оның мәні елді, Отанды сүю, соның дамуы, өсіп-өркендеуі жолында қаның-

ды да, қажет болса, жаныңды да аямау деп түсінеміз, жас ұрпақты да осы бағытта тәрбиелеуге тырысамыз. Әйтсе де, патриотизм ішінде тілге деген сүйіспеншіліктің – «тілдік патриотизмнің» де бар екеніне назар аудары бермейтін тәріздіміз. Әрине, «тіл жанашырлары» аталатын азаматтар (Біздіңше, тілге жаны ашып қана қою аздық ететін тәрізді, сондықтан «тіл патриоттары» немесе «тіл күрескерлері» десек жарасады-ау деп ойлаймыз.) тарапынан сөйлеудегі кейбір ауытқушылықтар, айтылым-жазылымдардағы олқылықтар туралы баспа беттерінде аз айтылып келе жатқан жоқ. Бірақ, бірсыпыра жағдайда, сол айтылғандарды көрер көз, оқыр сауаттылық, орындар намыс табыла бермейтін сияқты.

Біздің бұл жолғы мақсатымыз – қазіргі кезде ауызекі сөйлеуде кен етек алып бара жатқан кейбір қателіктерді теориялық жағынан дәлелдеп көрсету, олай айтуға, жазуға болмайтынына назар аударту. Жалпы тіл ғылымы да математика т.б. ғылымдар тәрізді өзіндік қалыптасқан ереже қағидалары бар ғылым ғой. Сол ережелердің бұзылуы тілдің бұзылуына әкеліп соқтырады. Тіл тазалығы үшін күрес дегеніміз де осы ережелерді сақтау жолындағы күрес болып есептеледі.

Қазіргі тілдік қолданыстағы өрескел қателіктің бірі – етістікке жалғанып көптік мағынаны білдіретін *-қ//-к* жіктік жалғауының орынсыз қолданылуы. Мәселен, тілімізде ғасырлар бойы қалыптасып, қолданылып келе жатқан «*бара жатырмыз*»-дың орнына – «*бара жатырық*», «*оқып отырмыз*»-дың орнына «*оқып отырық*», «*келіп тұрмыз*»-дың орнына «*келіп тұрық*», «*барып жүрміз*»-дің орнына «*барып жүрік*» болып айтыла бастағанына біраз уақыт болды. Бұл қателіктің етек алғаны сонша, үлкен де, кіші де, ұстаз да, шәкірт те, қарапайым қызметкер де, басшы да, журналист те, тіпті жаңадан шығарыла бастаған қазақ телесериалдарының кейіпкерлері де (олардың сценарийін, сөздерін жазып дайындаушылар бар ғой) еш ойланбастан қолдана беретін болды. Алда-жалда, естіп қалған жерде ескерте қойсаң, «*жұрттың бәрі солай айтып жүр ғой*» деген немқұрайды жауап аласың. «*Мынауымыз ұят болған екен*» деп қысылғандығын білдірген бір жанды әзірге кездестіргеніміз жоқ.

Әрине, аталмыш жіктік жалғауының да, жіктік жалғауының басқа түрлерінің де өзіндік заңды қолданылатын орындары бар. Мектептегі оқу құралдарынан бастап, барлық грамматикаларда бұлардың ережелері (теориялық анықтамасы) анық, айқын берілген. Мәселен, қай кітапта болса да, етістік сөз табының 1-жақтағы жекелік көрсеткіші (формасы, жалғауы) рай және шақтың ыңғайына қарай *-мын// -мін, -м, -айын// -ейін*, көпшелік тұлғасы *-мыз// -міз, -айық// -ейік, -қ//-к* екенін көреміз. Осындағы *-айық// -ейік* тұлғасы тек қана бұйрық райының 1-жағында осындай құранды қосымша ретінде [*-айы(-алы)+қ*] қолданылатынын және оның осылай қалыптасуына тіл дамуының тарихы куә екенін ғалымдар әлдеқашан дәлелдеген (Бісқақов А. Қазіргі қазақ

тілі. Морфология. А., 1991. -318-319-бб.; Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. А., 2002. 410-411-бб. т.б.). Ал жалаң *-қ//к* тұлғасының қолданылуы тек екі жағдайда: 1) ашық райдың жедел өткен шақ (*-ды*) тұлғасынан кейін, 2) шартты рай жұрнағынан (*-са//се*) кейін болуға тиіс.

Жоғарыда келтірілген қате мысалдардан байқағанымыз – *-қ//к* көпше жіктік жалғауы әзірше қазақ тілінде «қалып етістіктері» деп аталатын *отыр, тұр, жатыр, жүр* сөздеріне ғана (*отырық, тұрық, жатырық, жүрік*) жалғанып тұр. Бұл сөздер тілімізде бірде негізгі (*мен отырмын, біз отырмыз*), бірде көмекшілік (*мен барып жүрмін, біз барып жүрміз*) қызмет атқара отырып, іс-әрекеттің дәл сөйлеу жағдаяты үстінде орындалуын (нақ осы шақ) білдіреді. Екі жағдайда да бұл сөздерге *-қ//к* қосымшасы жалғана алмайды. Бұл қосымша осы сөздерге және басқа да етістіктерге тек қана іс-әрекеттің сөйлеу жағдаятынан сәл ғана бұрын болып өткенін білдіру үшін (жедел өткен шақ) қолданылады (*мен отырдым, біз отырдық*). Бұлай болмаған жағдайда тіл заңдылығы бұзылған болып есептеледі де, сөйлеуде құлаққа тосын дыбысталу, мағына өзгешелігі байқалып, тыңдаушының қабылдауына қиындық келтіреді. Мұны мына сөйлемдерді салыстыра оқу арқылы байқау қиын емес: 1. *Сіздің тапсырмаңызды орындап отырыңыз ғой / Сіздің тапсырмаңызды орындап отырық қой.* 2. *Бір сағат бойы орнымызда тапжылмастан тұрмыз / Бір сағат бойы орнымызда тапжылмастан тұрық* т.б. Мұндай ерсілік әзірше ауызекі сөйлеуде ғана кездесін жүр. Бірақ айтыла-айтыла жазуға да (әдеби тілге) еніп кете ме деген қауіп бар.

-қ//к жалғауына байланысты бір қателік оның шартты райдың (*-са//се*) жұрнағынан кейін қосылып қолданылуында байқалып жүр. Шартты рай жұрнағының басты қызметі (басқа қызметінің бұл мәселеге қатыс аз) – сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметін атқарып, оның шартты бағыныңқылы түрін жасау. Яғни сабақтас құрмаластың екінші сыңары білдіретін іс-әрекеттің орындалуы алғашқы сыңарындағы іс-әрекеттің орындалуына байланысты, дәлірек айтқанда, екі іс-әрекет шарттас болады. Мысалы: *Мұндай қиындығын ертерек білсек, істі бастамаған да болар едік.*

Қазіргі жастарымыздың тілінде (соның ішінде тележүргізушілеріміз де бар) осындай сөйлемнің екінші сыңарын айтпай, алғашқы сыңарының баяндауышын тұлғалық өзгеріске түсірместен, сол күйінше жай сөйлем етіп айта салу да жиі орын алып барады. Мәселен, «*Экранға назар аударайық*», «*Мына суретке көз салайық*», «*Кітаптағы мәтінге қарайық*» деген сөйлемдерді «*Экранға назар аударсақ*», «*Мына суретке көз салсақ*», «*Кітаптағы мәтінге қарасақ*» деген күйде айту түк болмай қалды. Сөйлемді осылайша айтуда ойдың аяқталмай қалғаны, тыңдаушының одан әрі не болатынын (ой жалғасын) күтіп отыратыны жөнінде сөйлеушінің хабары жоқ, өзіне түсінікті болса жеткілікті

тәрізді. Бұл жерде сөйлеуші жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің жасалу, айтылу заңдылықтарын, өзіндік ерекшеліктерін білмейді не ескермейді деген қорытынды шығаруға болады.

Жіктік жалғауы қосымшасының қолданылуына байланысты соңғы кезде жиірек байқалып жүрген тағы бір қателік – *«керек»*, *«қажет»* т.б. кейбір модаль сөздерді көмекшілік қызметте қолдану кезінде жіктік жалғауын жалғап айту (мысалы: *Бұл істі тезірек орындау қажеттіміз; Сен кітапты уақытында әкелу керексің т.б.*). Әдетте, тілде берілетін хабар мазмұнына сөйлеушінің түрлі көзқарасын білдіре отырып түрлендіре сөйлеуін модальділік (сөйлемнің предикативтілік сипатымен бірлікте келетін басты белгісі) деп атайды. Сөйлем модальділігі, ғылымда объективті және субъективті деп бөлінеді де, соның субъективті түрінің жасалуында көмекшілік қызметтегі модаль сөздердің орны айрықша болады және олар семантикалық жағынан да түрлі-түрлі мән береді (болжал мәнді, міндеттілік мәнді, ойды қостау, растау мәнді т.б.). Тіл дамуының тарихы бойында модаль сөздердің қолданылуының да белгілі бір заңдылықтары тұрақталып, сол заңдылықтар негізінде тіліміздегі модаль мәнді сөйлем түрлері қалыптасқан. Енді жоғарыдағы модаль сөздерді қолданудағы қателіктерді көрсету мақсатында бірнеше салыстырмалы мысал келтірейік: *Ақ тайдың асау екенін ұмытып кетсек керек (кетсек керектіз, кетсе керексің емес); Оқуға қиындықпен түскен екенбіз, енді жақсы оқуымыз керек (оқу керектіз, оқу керексің емес); Сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуің қажет (білу қажеттің, білу қажетсің емес)* т.б.

Жақша ішінде берілгендей қолданыстың пайда болуының түп тамыры осы сөздердің орысша қолданысын қазақшаға тура аударуда жатыр деп ойлаймыз. Нақтырақ айтқанда, орыс тіліндегі *«мы должны говорить...»* деген тіркесті *«біз айту керектіз»* түрінде тікелей аударып қолданудамыз. Бұл қателік те тілімізге дендеп еніп алды десек, қателеспейміз.

Модаль сөздердің (жалпы көмекші сөздердің) о баста толық мағыналы сөздерден жасалғаны ғылымда дәлелденген. Сондықтан кей модаль сөздер бастапқы тегіне тартып, толық мағыналы сөздер қызметінде қолданылады. Оны мына мысалдардан көреміз: *Бұл – маған керек (қажет) кісі; Бұл кісі маған керек (керек екен, қажет екен); Мен саған керектің (қажеттің); Сен маған керексің қажетсің* т.б. Көріп отырғанымыздай, мұндай қолданыста бұл сөздер есім сөздер қызметін атқарып, жіктік жалғауын қабылдап тұр және одан сөйлем құрылысына ешқандай нұқсан келіп тұрған жоқ. Сондықтан алдындағы қолданыс пен соңғы қолданыстардың айырмашылық заңдылықтарын білмеу қателікке ұрындырады.

Тіліміздегі ендігі бір кемшілікті жеке сөздердің түп мағынасын түсінбей орынсыз қолданудан көреміз. Егемендік алғаннан бастап

тіліміздің лексикалық байлығына аударма арқылы болсын, түрлі жолдармен жасалу арқылы болсын, көптеген жаңа сөздер енуде. Бірақ осы жаңа сөздердің барлығы дерлік орынды, ұтымды пайдаланылып жүр деу қиын. Солардың бір-екеуіне ғана мысал ретінде тоқтала кетейік.

Ертеректе «төраға» (жиналыс төрағасы) деген жаңа сөзді ер адамға ғана тән деп түсінген кей білгіштеріміз, қазақ тілінде сөздің «родқа» бөлінбейтініне қарамастан, әйел адамдарға қатысты «*төрайым*» сөзін енгізген болатын. Осы сөздің «*төр*»-і түсінікті болғанымен, «*айым*»-ы «*аға*» сөзіне балама бола алмайтыны ескерілген жоқ (еркелету мәніндегі «*айым*», «*күнім*» сөздері тек әйелге қатысты айтылмайды ғой). Сонымен, бұл сөз жөнінде кезінде әңгіме болғанымен, көпшілік қолданысқа түсуіне байланысты үйреншікті сөзге айналып, қазірге дейін қолданылып келе жатыр. Сол тұста орыс тіліндегі «*секретарь*», «*секретарша*» сөзін аударма келін, алдыңғы ер адамға қатыстысын «*хатшы*» деп аудардық, ал екінші әйел адамға қатысты сөзді аударма алмай, ақырында сол «*хатшы*» сөзін қолданыста қалдырдық.

Қазір осыған ұқсас «*мырза*», «*ханым*» сөздері кең қолданылуда. Бұл сөздердің тілімізге қайта оралуына қарсылық жоқ, бірақ кілтпиан сол сөздердің ретті де, ретсіз де қолданыла беретіндігінде болып тұр.

Бұл сөздердің орысшасын (*господин, госпожа*) Кеңес дәуірінен бұрын орыс зиялылары қолданатын болған. Кеңес дәуірінде бұлардың орнын «*жолдас*» сөзі басты. Қазақ тілінде де бұл сөздер ертеден бар және бірнеше мағынада қолданылатын сөздер болатын.

«*Мырза*» сөзінің түсіндірме сөздікте екі түрлі мағынасы берілген: 1. *Құрметтеуді, сыпайыгерлікті білдіру мақсатында сауатты, білімді адамдардың есімдеріне және әмірші әулеттері аттарына қосылып айтылатын сөз.* Мысалы: Хан әулеті – төре, би әулеті – шора, әмір әулеті – мырза (М.Мағауин).

2. *Қолы ашық, жомарт адам.* Мырза екен, қолындағысын бере салды (газеттен).

Ал «*ханым*» сөзіне берілген түсініктеме мынадай: 1. *Ханның әйелі, зайыбы.* Ханның сол қол жағында ханымы жайғасыпты (Ө.Кекілбаев).

2. *Шет елдік біреуге қарата сөйлегенде оның тегі мен атағына қоса айтылатын сыпайы түрдегі қаратпа сөз.* Сапра ханым машинаны маңынан бір қадам шығармай қойды (Адамбеков). (Қазақ тілінің сөздігі. – А., 1999.)

Қазіргі қолданыста аталмыш сөздердің қай-қайсысы да үнемі және дәл түсініктемелерде көрсетілгендей мағыналар мен соған сай орындарда қолданылып жүр деп айту қиын. Теледидардағы бағдарламаларда жүргізушілер өздері сұхбаттасып отырған адамдарының кез келгенінің аты- жөніне осы сөздерді қосақтап айтуды әдетке айналдырып алған. Өздерінше сыпайыгерлікті сақтағаны болар, бірақ кей жағдайда тыңдаушыға (көрерменге) сұхбат берушіні мазақ етіп, мысқылдап отырғандай сезіліп қалады. Өйткені сұхбат берушінің не жасы, не білімі.

не қызметі, не атағы осы сөздерді бағыттауға сәйкес келмей жатады. Осындай сәйкессіздіктер жиындардағы басшылардың өз қарамағындағы адамдарға бағыттаған сөздерінде де кездесіп қалады.

Соңғы кездері кез келген артистер, әншілер журналист қызмегін атқарып, сұхбат жүргізе беретін болды ғой. Олардың сөз қолданыстарынан «қаншасы?» дегеннің орнына «қаншауы?», «нешеуі?» дегеннің орнына «нешесі?» деп сөйлейтіндерді де кездестіріп жүрміз. Осы тәрізді жеке сөздердің, сөз тіркестерінің орынсыз қолданулары телесериалдардың ауызша аудармаларында тіпті өріп жүр. Сонда халықты ана тілінің шұрайлы сөзімен сусындататын БАҚ-тың, ұрпағымызды ұлттық құндылықтарды қастерлеуге үйрететін сауатты да, салықалы азаматтарымыздың, ата-аналарымыздың сөз қолданыстарында осындай қателіктер кездесіп жатса, қарапайым жастардан не күтуге болады.

Қысқаша айтқанда, сөйлер сөзімізді түзейік, ағайын. Ол үшін «бүйректен сыйрақ шығармай», тіліміздің қалыптасқан заңдылығын сақтап сөйлеуге тырысайық, жастарды дұрыс сөйлеуге баулиық. Бұл істе, біріншіден, мектептегі ұстаздар жауапты болуға тиіс. Екіншіден, ата-ана да жауапкершіліктен тыс қала алмайды, өйткені қазір сауатсыз ата-ана жоқ, олар, ең болмағанда, орта мектеп бітіргендер. Үшіншіден, үлкендер тарапынан жастарға мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына барынша көңіл қоюдың, әдеби кітаптарды оқып түсінудің, мазмұндап айта білудің қазіргі жағдайда қаншалықты маңыздылығын түсіндіріп отыруымыз қажет.

(«Ана тілі» газеті, 13 наурыз 2014 ж.)

Балаға ат қою және қазақша құжаттандыру – жауапты іс.

Адамзат тарапынан дүниедегі заттар мен құбылыстарға ат қойып, айдар тағу тілдің шығуымен бірге пайда болғаны белгілі. Алланың жаратуымен «Адам» аталған Атамыз бен «Хауа» аталған Анамыздан бастап бүкіл адамзат атаулы өз ұрпақтарына ат қойып, есім берумен келеді. Қазіргі кезде дүниеде қанша халық болса, солардың бәрінде балаға ат қою бар және сол халықтың өмір сүру ортасы, даму ерекшеліктеріне байланысты ат қоюдың да өзіндік қалыптасқан салт-дәстүрі мен рәсімі алуан-түрлі. Әр баланың атында оның ата-анасының арманы, мақсаты, тілегі, тұрмысы мен тіршілігі жатыр. Олай болса, адам аты халық тарихымен де, қала берді, қоғам дамуымен де, оның өзгерісімен де тығыз байланысып жатыр десек, артық айтқандық емес.

Қазақ халқы да балаға ат қоюға қалай болса солай қарамаған. Мұнда әр отбасының өзіндік бір наным-сенімі, ырым-жоралғысы, үміті болуы әбден мүмкін. Мысалы, көптен балалы болмай жүріп, тұңғыш көрген балаға Қуаныш, Алдаберген, Құдайберген, Тұңғышбай, Алдажар т.б. деп ат қою, балалары тұрмай жүрген отбасының ендігі

баласынан үміт күтіп Үміт, Тұрсын, Тұрсынай, Тұрғанкүл, Тұрар, бірыңғай қызды болып, енді ұл күткен ата-ана баласына Тоқтасын, Жаңыл, Ұлмекен, Ұлберген, Ұлжалғас, Ұлдана, т.б. тәрізді есім беруі – ғасырлар бойы қалыптасқан, қазақ халқының тарихында үнемі жалғасын тауып келе жатқан құбылыс. Сондай-ақ, ұрпағымыз ел басқарған хан, ел сыйлаған би, тілінен бал тамған шешен, ел қорғаған батыр болар ма екен деген зор үмітпен сондай ұлық адамдардың есімін қою, бай болып дәулеті шалқысын, гүлдей жайнап қатарының алды болсын, елінің еркесі болсын деп “бай”, “гүл”, “ерке” сөздерін қосып ат қою, тіпті дінге байланысты пайғамбарлардың аты-жөндерін, құран аяттарында кездесетін небір жақсы мағыналы сөздерді есім етіп қою да дәстүрге айналған.

Заманның, қоғамның, саяси көзқарастың өзгерісі де ат қоюға әсер етпей қоймаған. Кешегі кеңес дәуірі тұсындағы саясат, коммунистік тәрбиенің әсерінен халықтық дәстүр ескіге саналып, қазақтарды балаға жанаша ат қоюға бейімдеді. Сол тұста Мэлс, Ким, Октябрь, Колхозбек, Сиез, Мая, Индира, Анжела т.б. толып жатқан жаңа кірме есімдер дүниеге келді. Бұл сол тұстағы жаңа қоғамда адамдар санасына енген, оған барынша сенген жаңалықтардың әсері екені рас. Сонымен бірге Азат, Аман, Амангелді, Жәніс, Жәніскүл, Салтанат, Шаттық т.б. қазақи жаңа есімдермен бірге атақты ақын-жазушылардың (Абай, Мұхтар, Сәбит, Ғабит т.б.), олардың шығармаларындағы жағымды кейіпкерлердің аттарын (Асқар, Ботагөз, Ұлпан, Амангелді т.б.) қою да дәстүрге айналғалы қашан. Қазіргі егемендік тұсында елімізде дүниеге келген талай ұрпақтың Нұрсұлтан, Әбіш, Бибігүл, Фариза, Роза, Тоқтар, Мақпал т.б. осындай ірі тұлғалар есімдерін иеленуі де сол дәстүрдің заңды жалғасы деп есептейміз.

Балаға ат қою – ата-ана үшін жауапты іс. Өйткені ертеңгі күні бала өз атынан өзі ұялмайтындай, атын мақтаныш тұтатындай, соған қарап ой түзеп, өзін-өзі тәрбиелейтіндей, ата-ананың өзі де кейін өкінішке қалмайтындай болуға тиіс. Әрине, алдыңғы тағдырын кім болжап білгендей? Баланың дүниеге келгенде армандап, үміт күтіп қойған атына сай болмай, ата-ананы, туған-туысты, қала берді жалпақ елді жерге қаратып жүргендері аз ба? Ондай кезде «Жаман иттің атын Бөрібасар қояды» деп, қазақ бірін-бірі табалап жағады. Әр ата-ана жаңа туған баласына ат қояр кездегі өзінің арманын, ұрпағынан нендей үміт күткенін баланың бұдан былайғы дамуы кезінде де күн сайын, сағат сайын естен шығармағаны абзал-ау, шамасы. Тіпті, балаға бір нәрсені ырым етіп көңілге қонымсыздау ат қойғанның өзінде де ата-ана одан жақсылық күтеді, оның қатарының алды, адал азамат болып өсуін тілейді. Осы тілектің орындалуы да тікелей ата-ананың өзіне, отбасынан көрген тәлім-тәрбиесіне байланысты деп ойлаймыз. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді дана халық. Өзіне қойылған есімнің қонымсыздығын баланың өскендегі жақсы мінезі, адамгершілігі, халқы-

на, туыстарына, ата-анасына жасаған қызметі мен сүйіспеншілігі жуып-шайып кетеді де, ақылы бар азамат ата-ана қойған есімге арланбайтын болады. Бұған ата-ананың жас кезінен балаға мұндай есімнің неліктен берілгенін түсіндіріп отыруы да септігін тигізсе керек.

Кей ата-ананың балама елде жоқ ат қоямын, жұртты тандандырамын деп шектен шығып кетіп жататынын да құлақ естіп, көз көріп қалады. Мәселен, бір отбасының өз баласына бүкіл дүние жүзіне лаңкестігімен танымал болған Бен Ладеннің аты-жөнін есім ретінде бергенін естігеніміз бар. Осындай дарақылық баланың келешегіне кері әсер етпесіне кім кепіл. Сонымен, қалай болғанда да, ұрпағының келешегіне зор үмітпен қарайтын әрбір ата-ана баласына қойылар есімді де «он ойланып, жүз толғанып», талғап-таңдап қойғаны орынды-ау.

Балаға ат қойылғаннан кейінгі тағы бір жауапты іс – оны құжаттандыру мәселесі. Бұл мемлекеттің және ондағы жазу-сызудың дамуымен байланысты шыққандықтан, осыған қатысты қалыптасқан белгілі бір заңдылықтар мен ережелердің орындалуын қажет етеді. Баланы азамат, өзі өмір сүріп отырған қоғамының заңды мүшесі ретінде танытатын алғашқы құжат – оның «Тууы туралы куәлігі» мен кейін кәмелетке толғанда оны ауыстыратын «Жеке төлқұжаты».

Кеңес дәуіріне дейін патша үкіметіне қызмет атқарған ірілі-ұсақты шенеуніктер мен бірсыпыра оқыған азаматтардың ішінде болмаса, жалпы қазақтарда төлқұжат деген болмағаны белгілі. Алайда, үкіметтің саясатын жүргізушілер – болыстар, ауылнайлар – ауыл азаматтарын тізімдеп, түгін санын есептеп, хатқа түсіріп отыратын болған. Бұл салық жинау тағы да басқа мемлекеттік істер жүргізу үшін қажет болды. Тізімді жүргізушілер – шала сауатты қазақтар немесе орысша оқыған, бірақ қазақша жаза алмайтын аудармашы-тілмаштар еді. Ал оларда белгілі бір тілдік заңдылықтарды, әсіресе қазақ тілінің заңдылықтарын ескеріп жазу мүмкіндігі болған жоқ, өйткені ондай заңдылықтардың өзі де болмаған еді. Сондықтан, мемлекеттік құжаттар орыс тілінің заңдылықтарына бейімделсе, ауылдық, болыстық жерлерде қалай болса солай, еркін жазылды.

Кеңес дәуірінде де құжаттарды толтыруда орыс тілінің заңдылықтарына бағындыру басым болғанын ешкім жасыра алмайды және оның зардабынан әлі де толық құтыла алмай келе жатқанымыз рас. Дегенмен, бұл тұста қазақ тіл білімінің қалыптасып, дамуының арқасында қазақ есімдері, мағынасы мен қойылуындағы салт-дәстүрлер, олардың айтылу-жазылу заңдылықтары мен ережелері, т.б. мәселелер біршама тыңғылықты зерттелді, бірсыпыра еңбектер жарыққа шықты.

Қазіргі кезде, еліміз егемендік алғалы бұл мәселеге жаңаша қарау қолға алына бастағаны бізді қуантады. Алдымызда, 1-ден, қазақ балаларына келешегінде өзі ұялмайтындай, оған кір келтірмей алып жүруге лайық қазақша есім беру, 2-ден, Тууы туралы куәліктен бастап барлық құжаттарды қазақ тілінің заңдылықтарына сай толтыруды бір

ізге түсіру мәселелері тұр. Әрине, мұнда төлқұжаттың халықаралық деңгейде қолданылу мүмкіндігі де ескерілу қажет екенін естен шығаруға болмайды. Алғашқы мәселені әр отбасының құқығына қалдырып, екінші мәселе жөнінде өз пікірімізді білдірейік. Өйткені, бұл жөнінде бір тоқтамға келу созылыңқырап бара жатқан тәрізді.

Осыдан бірнеше жыл бұрын осы мәселе баспасөз бетінде біраз талқыға түсіп, әлденеше ұсыныстар болған. Соның нәтижесінде үкімет тарапынан құжатқа адамның аты-жөнін толтырудың үш түрлі варианты туралы нақты ұсыныс берілгені есімізде. Мүмкін, қазір құжаттандырушылар тарапынан осы ұсыныстар орындалатын да болар. Бірақ баспасөз беттеріне қарасақ, кей авторлар өз ата-тектеріне «тегі», «үбірі» тәрізді сөздерді, «әл-», «-дан (-ден)» тәрізді қосымшаларды қосып, тіпті орта ғасыр оқымыстыларына еліктеп, ұзынынан-ұзақ атауларды тізіп жазу көріністері байқалады. Оның үстіне, соңғы кездері бұрынғы қалыптасқан күрделі сөздерден (біріккен сөздерден) тұратын атасы, әкесі не өзінің аттарын бөліп қосарлап жазу (дефис арқылы) әдеті пайда болды. Сонымен, кейінгі кездердегі баспа беттерінен аты-жөнін жазудың мынадай түрлерін көрдік:

1) бұрынғы кеңес дәуірінен қалған орысша түрі: А.Мамин, И.Тасмағамбетов, М.Рсалин, Б.Ахметова, С.Өтеуғалиева т.б.;

2) бұрын бірен-саран ізі болғанымен (Б.Момышұлы тәрізді), қазір кең етек жайған түрі: Ш.Әлдібекұлы, Б.Қалиұлы, Р.Әділбекұлы, Д.Белдеубайұлы, Н.Жоямергенқызы, Е.Кәпқызы т.б.;

3) қазіргі ең көп қолданылып жүрген түрі: Исраил Сапарбай, Темірхан Медетбек, Мырзан Кенжебай, Рабиға Сыздық т.б.;

4) соңғы кезде пайда болған сирек кездесетін және бұрынғы қалпы бұзылған түрлері: О.Бекжанүбірі, Мырзабектен Сапархан, А.Мектептегі, Бегуллаһ Ә. ибн Алдамжар әд-Дейти, Қадір Мырза-Әлі, Х.Қожа-Ахмет, М.Тәж-Мұрат, т.б. Бұлар жөнінде біздің жеке ойымыз төмендегідей.

Бірінші түрінен, оның иесі қандай лауазымда екеніне қарамай, тез арада құтылуымыз, дәлірек айтқанда сол кісілердің өздері құтылуы керек. Ұлт тағдыры, оның болашағы үшін солай еткен орынды деп есептейміз. Біздің ең жоғары деңгейдегі мемлекеттік қызмет атқарып жүрген азаматтарымыздың басым көпшілігі дерлік аты-жөндерін осы күйінде өзгертпестен сақтап келеді. Оның да бірнеше себептері бар-ау деп ойлаймыз. Кейбір кісілердің, әсіресе мемлекеттік, қоғамдық қызметтері мен халықаралық деңгейде лауазымы бар адамдардың аты-жөндері шет елдерге де сол күйінде танымал болғандықтан, оларды өзгертудің қиындығы болуы әбден мүмкін. Ал кейбір кісілер (ғалымдар, ақын-жазушылар, кәсіпкерлер, облыс, аудан басшылары тағы да басқа шенеуніктік лауазым иелері ішінде кездесуі мүмкін) өзін «халыққа бұрыннан танымалмын, аты-жөнімді өзгертсем танылмай қалуым мүмкін» деген оймен де өзгертуге құлықты болмайды. Ал бір-

сыпырасы – орыс тілінің бауырынан толық шыға қоймағандар немесе мүлдем шыққысы келмейтіндер болуы мүмкін.

Екінші түрін өзіміз қолдайтын болғандықтан, төменде арнайы тоқталамыз.

Үшінші түрі қазақылыққа бір табан жақын келетін тәрізді болғанымен, қайсысы өз есімі, қайсысы әкесінің не атасының есімі екені белгісіз болуына байланысты, нақты төлқұжат иесін тануға қиындық келтіреді (мүмкін, атасының, әкесінің, баласының аттары орын тәртібі тұрғысынан қалай жазылатыны заңдастырылса, мұны да қабылдауға болады).

Төртінші түрінің ешқайсысын да қолдауға болмайды деп есептеймін. Әсіресе, аттары бүкіл казакка танымал атақты акын Қадір ағамыздың, жазушы Бегділдәнің, саясаткер Хасеннің т. б. осындай ұлт, тіл жанашыры болып жүрген азаматтардың өз аты жөндерін осылай бұзып жазуы көңілге қонбайды-ақ. Оның есесіне Мырзалыұлы, Алдамжарұлы, Қожахметұлы т.б. деп жазса жарасымды әрі түсінікті болмас па еді? Әрине, мұндай ерекше есімдер әзірге көп емес. Солай бола тұрса да (аты-жөнін қалай жазу әркімнің өз құқығында екенін, осындай ел қадірлеген азаматтарға жөн айтқан тәрізді болуымыз әбестік те болуы мүмкін екенін біле тұрып), мұндай ала-құлалық жас ұрпаққа үлгі болып етек алып кете берсе, арты жақсылыққа апармайды-ау деген оның күдігімізді жасыра алмағандықтан, қазақ тілінің болашағы үшін, оның айтылу-жазылу (орфографиялық, орфоэпиялық) ерекшеліктері мен заңдылықтарын жүйеге түсіру мақсатында ойымызды білдіруді жөн санадық.

Сонымен, біздің ойымызша, біріншіден, азаматтық құжатқа жазылатын міндетті есім, ең алдымен, әкесінің және өзінің аты. Ол, мысалы, ер бала болса, Қайрат Асанұлы немесе Асанұлы Қайрат, қыз бала болса, Ләззат Омарқызы немесе Омарқызы Ләззат болып жазылады. Егер, атасының немесе арғы аталарының бірінің (тіпті, руының не ең соңғы жақын аталығының) есімін жазу қажет деп тапса (бұл баланың жеті атасын, ең болмағанда, өз атасын ұмытпауы үшін де керек болар), ең алдына сол үшінші есімді түбір күйінде жазу қажет. Сонда былай болып шығады: *Есенбек* Қайрат Асанұлы, *Ақылбек* Ләззат Омарқызы немесе *Ақкиіз* Қайрат Асанұлы, *Табын* Ләззат Омарқызы (мұндағы Есенбек, Ақылбек аталарының аттары болса, Ақкиіз, Табын аталық есімдері – бұлар айтқанда да, құжаттан басқа жерлерде жазғанда да орындарын өзгертпейді, ал әкесі мен өз атының орындарын ауыстырып қолдана беруге болады). Құжаттардан тыс жағдайда қысқартып жазу қажет болғанда, атасының немесе ру аталығының атын мүлде жазбай-ақ, өз атының басқы әрпін ғана қысқартып (Қ.Асанұлы, Л.Омарқызы) жазуға әбден болады.

Екіншіден, құжат халықаралық деңгейде қолданылатын болғандықтан, оны үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) толтырудың мемлекет-

тік комиссия бекіткен, ережелері мен анықтағышы шығарылуға тиіс. Онымен Қазақстанда тұратын азаматтардың бәрі таныс болатындай жағдай жасалуы қажет.

Үшіншіден, құжат толтырушылар осы ережелерді жетік білетін арнайы мамандандырылған кісілер болғаны абзал. Олар кезкелген жағдайда құжат иелеріне кеңес беріп, көзін жеткізе алатын болулары керек.

Қорыта айтқанда, еліміздің қазіргі дамуына сай қоғамда электрондық техниканың мүмкіндігі өсіп отырған жағдайда ұрпағымызға заманға лайық дұрыс есім қою да, азаматтық құжатқа ол есімді дұрыс жазудың да мәні аса зор. Құжатта жіберілген бір ғана әріп қатесінің адам өмірінде, күнделікті тіршілігінде кері әсері болуы мүмкін екенін қазірдің өзінде жиі кездестіріп жүрміз. Осы жағын құжат толтырушы мекеме қызметкерлері де, әрбір азамат, әр отбасы да естен шығармағаны абзал-ау. Ал құжатқа есім толтырудың заңдылығы жөнінде бір топтамға келуді құзырлы мекемелер тез шешеді деген ойдамыз.

(Ертеректе жазылып, жарияланбай қалған мақала.)

Дәстүрлі әдістер мен жаңа технологиялар сабақтастығы

Еліміз егемендік алған 20 жыл ішінде білім беру жүйесіне көптеген жаңалықтар енгізіліп, оны жаңа қоғамдық даму мақсатына сай мазмұнмен қамтамасыз етуге қол жетіп келеді. Мұндай жаңалықтар Мемлекеттік стандарттарға, оқу бағдарламалар мен оқулықтарға енгізіліп, білім беру мекемелерінде тәжірибеден өткізілуде. Өйткені әлемдегі өркениет пен мәдениетті игеру, дүниежүзілік білім кеңістігіне ену, сол бағытта жас ұрпаққа сапалы білім беріп, жан-жақты дамыған дара тұлға қалыптастыру, әсіресе біздің еліміз үшін аса өзекті мәселе болып отыр. Өсіп келе жатқан ұрпақты ойлы да іскер, жігерлі де батыл, өзіне-өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік, дүниетанымы дұрыс қалыптасқан азамат етіп тәрбиелеу – осы мәселені шешудің басты жолдарының бірі. Осыған байланысты еліміздегі білім беру жүйесін әлемдік өркениетке сәйкестендіру бағытында Елбасының тапсырмаларынан туындаған, үкімет қаулы-қарарларымен негізделген көптеген іс-шаралар атқарылуда.

Солардың ішінде білім беру үрдісіне жаңа оқыту технологияларын көптеп енгізуге баса көңіл аударылып отырғаны белгілі. Бұл бағытта біз білім беруде жиі пайдаланылып жүрген Д.Б.Элконин мен В.В.Давыдовтың «дамыта оқыту технологиясы», В.Ф.Шаталовтың «оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы», М.Чошановтың «проблемалық модульді оқыту технологиясы», В.Монохов пен В.Беспалконың деңгейлеп оқыту технологиясы», В.Дьяченконың «оқытудың ұжымдық тәсілі»,

Ж.Караевтың «оқытуды дербестендіру мен ізгілендіру ұстанымдарына негізделген жаңа педагогикалық компьютерлік технологиясы» т.б. тәрізді әдістер мен технологияларды білеміз. Бұл республикамыздағы білім беру жүйесінде саннан гөрі сапаға, формадан гөрі мазмұнға баса назар аударылып отырғандығын көрсетеді. Мұның өзі елімізде Білім беру мен дамыту тұжырымдамасында көрсетілгендей, «қазіргі мақсат білім алып, білім мен машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеуге» үйрету, дағдыландыру екенін айқындайды.

Алайда осы бір жаңа технологиялардың бастауы сонау бір кездерде дәстүрлі оқытудың негізін қалаған, қазақ топырағында ұлтты тану мен сапалы білім берудің тың үлгісін жасаған, ғасыр жүгін арқалаған өзіміздің ұлы тұлғаларымыздың – Ыбырай Алтынсариннің, Ахмет Байтұрсынұлының, Жүсіпбек Аймауытовтың, Мағжан Жұмабаевтың, Құдайберген Жұбановтың, Мәулен Балақаевтың әдістемелік ой-пікірлерінде, еңбектерінде жатқандығы, ол еңбектерді тереңірек зерделей зерттесе, олар қолданған оқыту жүйелері мен ұсынған әдістерге де «технология» деп ат қойып, айдар тағуға және қазіргі жаналықтармен қоса пайдалануға болатыны көп ескеріле бермейді. Осы бір олқылықтың орнын толтыруға ұмтылыс Қазақтың Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеті Қазақ тілі және әдістемесі кафедрасының ұжымы арқылы қолға алыныпты. Ұжым профессорларының жоғарыда аталған ұлылардың еңбектері бойынша ізденістері мен ой-тұжырымдары 2009 жылы шыққан «Педагогикалық ғылыми мұра: дәстүрлі әдіс және жаңа технология» атты кітапшада жинақталып беріліпті. Кітапша 500 ғана данамен шыққан. Менің бүгінгі баяндамада алға қойған мақсатым – сіздерді осы кітапшадағы кей пікірлермен таныстыра отырып, өзімнің де осы бағыттағы көзқарасымды білдіру болып отыр.

Қазіргі ұғымда оқыту технологиясы дегеніміз – бұл оқытудың тиімділігін арттыру мақсаты, амалы, тәсілі, дидактикалық талабы мен білім беру үрдісін зерттеу негізінде оқу үрдісін жүзеге асыру және бағалау, бағдарламалардың жүйелі тәсілі. Басқаша айтқанда, педагогикалық технология – оқу-тәрбие үдерісіндегі шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігі, оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі.

Осы қағиданы басшылыққа алған В. Құлмағамбетова өз мақаласын «Ахмет Байтұрсынұлының танымдық-тағылымдық технологиясы» деп атап, бұл ойын ғұламаның педагогикалық еңбектері арқылы дәлелдейді.

Ең алдымен, автор қазіргі қоғам талабына сай жан-жақты, зерделі, шығармашылық тұлға қалыптастыру – білім мен тәрбие берудегі

мемлекеттік істің ең маңыздысы екенін, ондағы мұғалімнің айрықша ролін баса көрсете отырып, бұл мәселеге А.Байтұрсынұлының да аса зор мән бергенін айтады.

Шындығында да, «...Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы. Яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы... Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланы туғаннан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар ақылы қалай кіретінін білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап, ішкі халінен хабар аларлық болуы керек», – деген А.Батұрсынұлы өзі де нағыз «ұстаздардың ұстазы» болғандығы белгілі.

А.Байтұрсынұлының әдістемеге қатысты еңбектерін зерделей отырып, оның әдістемелік мұрасын шын мәнісінде «танымдық-тағылымдық технология» деп атамасқа шара жоқ екенін көреміз. Өзінің «Тіл – құралы» туралы: «Тіл – құрал деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат...» дей отырып, сол жаңа нәрсенің қазақ болашағында зор маңызды болатынына сеніммен қарайды. Расында да, білім беруде қазір қолданылып жүрген әдіс-тәсілдердің, технологиялардың алғашқы кезде жат, түсініксіз көрінетіні рас. Бірақ қолданыла келе, бұлардың пайдалы жақтары ашыла түседі. Сондықтан да болар, акад. Р.Сыздық бұл еңбекке «...қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс», - деп қарай отырып, еңбектің танымдық, тағылымдық, этнографиялық, ұлттық-мәдени ерекшелігін бағалай келіп, «Кітап бетінің төменгі тұсында сілтемеде хат таныту жолы көрсетіліп, сабақ әдісі қоса берледі. Барлық әріптерді өтіп болған соң, танымдық материалдар ұсынылады», - деп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлының бұл еңбегі, өзінің айтуынша, «дыбыс әдісі» мен тұтас оқу» әдісін қатар қолдануға болатындай етіп жазылған жәнe ондағы мысалдар, қазақтың тұрмыс-тіршілігінен, ауыз әдебиетінен алынған сөздер мен сөйлемдер болып келеді. Ғалымның «тұтас оқу» әдісі бүгінгі таңдағы жаңа материалды түсіндіру, бекіту, қайталау, білім, ептілік, дағдыларды тексеру тәрізді бөліктерден тұратыны, оны әр мұғалім өз сабағында күнделікті қолданып жүргені белгілі.

Ұстаздың ерекше назар аударған, болашақ ұрпаққа танымдық-тағылымдық маңызы бар мәселенің бірі – қазақ тіл білімінің терминдерін жасауы. Осы күні қолданылып жүрген қазақ тіліне қатысты лингвистикалық қазақша атаулардың бәрі дерлік – А.Байтұрсынұлыныкі. Ол атаулардың бәрі де қазақтың байырғы, күнделікті қолданып жүрген сөздерінің негізінде жасалған. Сондықтан қазіргі

ұстаздардың басты мақсаты – қазақ тілінен әр тақырыпты өтер кезде оның аталу тарихына да шолу жасап, оқушыларды танымдық, тағылымдық мәні бар құндылықтармен таныстырып отыру болу керек деп есептейміз. Мысалы, *әліппе, дыбыс, әріп, буын, бунақ, түбір, жалғау, жұрнақ, зат есім, сын есім, есімдік, етістік, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем т.б.* толып жатқан терминдік атаулардың қайдан, қалай, кім арқылы шыққанын әр тақырып үстінде түсіндіріп айтып отыруы қажет. Мұның болашақ ұрпақ үшін мәні зор.

А. Байтұрсынұлы оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын танымдық тағылым түрлерін айқындау ұстанымы бойынша оқушыларға қажетті мәтіндер мен тапсырмаларды іріктеп беріп отырған. Ол сөйлеммен лепес (сөз, лебіз) жасату, жаңылтпаш жасату арқылы танымын кеңейтіп, жылдам ойланып жауап беруге баулиды. Сондай-ақ, әрбір ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлемдерді, мақалдарды үлгі етіп ала отырып, олардың ішінен ережеге келетін жерлерін балалардың өз бетінше табуына жетелеп отырған. Мұндағы барлық тапсырмалар *дағдыландыру, сынау* деген екі бағытта жүзеге асады. Мұнда ұстаз балалардың бір ережені меңгеріп болғаннан кейін ғана келесі ережеге көшуін басшылыққа алады. Яғни сатылай оқыту арқылы дамыту жүзеге асады. Осылай оқыту қазіргі кезде де қолданылады және жақсы нәтижелер беріп жүргені де анық.

Қазақ тіл ғылымында алғаш рет араб графикасы негізінде әліп-би құрастырған ғалым, осы әріптерді құрастырып оқи білудің де әдістемесін жасады. Ол: «Дыбыстарды айырту, құрастырып сөз қылу дұрысталып істеліп, балалар әбден әдісін алған болса, сол дыбыстардың әріптерін құрастырып, сөз қылып оқуға балалар қиналмайды. Бір-екі сөзді әріптерден құрастырып оқығаннан кейін, тез әдісін алады. Алғашқы кезде сөзді ылғи буындап қостырып оқытады. Содан буындап оқып әдеттенеді, буындап оқуға жаттыға барып қалыпты оқуға түседі» - деп ескертеді. Демек, дұрыс оқудың негізі буындап оқумен байланысты болып, балалар әріп термей, буындап оқуға жаттықтырылады. Ал бұл әдістің де өміршендігін, қазірге дейін қолданылып келе жатқанын дәлелдеп жату артық болар.

А. Байтұрсынұлы тіл үйретуде басты назар аударатын мәселелер деп:

- 1) оқу үйрету;
- 2) жазу үйрету;
- 3) сөйлеу үйретуді көрсеткен.

Осы әрекеттерді жүзеге асыруда ғалымның әңгіме әдісі, сұрақ-жауап әдісі, өзіндік жұмыс әдісі, берілетін білім көзі деңгейіне сәйкес түсіндіру әдісі, салыстыру әдісі, тіл дамыту әдісі, оқулықпен жұмыс істеу әдісі, ойын әдістерін шебер қолданғанын анық аңғаруға болады. Сондай-ақ, қазір жиі қолданылатын дамыта оқыту технологиясын да,

жүйелеп оқыту технологиясын да, денгейлеп оқыту технологиясын да, топтық, ұжымдық жұмыс түрлерін де сол кездің өзінде еркін пайдаланғанын көреміз. Яғни А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұраларының негізі – танымдық тағылымнан сусындаған келешек ұрпақтың сөздік қорын кеңейтіп, өз ойын толық жеткізе алатын дәрежеге жеткізу. Сабақтың берілу амал-тәсілдері мен әдістемелік жағынан ұтымды болуын көздеген ол – қазақ тілінің қай саласынан болсын өз ізін қалдырған, тілдік проблемаларға қатысты түбегейлі өзгерістер жасап, іргелі жаңалықтар ашқан ғалым-тілші.

Сонымен, А.Байтұрсынұлының танымдық-тағылымдық негізде жасалған әдістемелік қозғарастары бірнеше мәселелерді қамтиды:

1. А.Байтұрсынұлы қандай оқулық жазса да, сол оқулықтарды сабақта қолданудың үлгісін көрсететін әдістемелік нұсқауды оқулықпен қатар жазып, баспадан бірге шығарып отырған. Мұның өзі ұстаздың оқу мен оқыту ісін біртұтас жүйе деп танып, екі процесс қатар жүргенде ғана пайдалы болатындығын әуел бастан-ақ көрегендікпен білгендігін дәлелдейді.

2. Ғалым оқыту процесін халықтың, елдің әлеуметтік күйімен, оның болашағымен тікелей байланыста қарады. Ұстаз: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек. Мұғалімнің қызметі – оның білімі мен шеберлігінің керек орны: ол өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолын қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай өту үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыруы үшін, балаға жұмысты әлне қарай шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру үшін қажет» деп, оқытуға, үйретуге қатысты белгілерді анықтап береді. Сөйтіп, «оқытудың әлеуметтік мәніне ерекше көңіл бөлу қажет» деп есептейді. Осы тұрғыдан ғалым соңына «Елді түзетуді әуелі бала оқытуды түзетуден бастау керек» деген нақыл сөзін қалдырды.

3. Ғалымның пікірінше, жақсы мұғалім деген атқа түрлі әдістерді менгеріп, соларды оқытуда қолдана білу арқылы ғана емес, сонымен қатар сабақ ерекшелігіне қарай өз тарапынан ұтымды ұшқыр пайдаланғанда ғана жетуге болады. Оның танымдық-тағылымдық технологиясының маңыздылығы да осыларда жатыр.

Осы айтылған пікірлердің өзектілігін қазір өмірдің өзі дәлелдеп отыр. А.Байтұрсынов өзінен кейінгі педагогтар үшін маңызды болатын танымдық-тағылымдық мәні бар бірнеше кеңестер ұсынады. Олар:

- тілдік материалды жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, қарапайымнан күрделіге қарай оқыту керек деген дидактиканың принципін өте тиянақты ұстаған жөн;

- оқушыларға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт;

- мәтіндер, көрнекілік, суреттік (иллюстративтік) материалдар қазақ баласының халықтық ұғымына таныс, жақын болуы тиімді;

- тілді оқытуда тіл ұстартуға, көркем сөзге ден қойған дұрыс;
- тілді үйрету ана тілінің сөз, сөйлем жүйесін білгізумен қатар жүруі тиіс;
- тілді үйрету үшін мұғалім бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, табанда өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білуі керек;
- мұғалім балаға білімді өз тәжірибесі арқылы жинақтауға жағдай жасап, тілді тез үйренуге үнемі бағыт-бағдар сілтеп отыруы қажет. Бұл қағидалардың барлығы да танымдық тағылымға жетелейтін А.Байтұрсынұлы негізін салған сара жол деуге болады.

Ғалым-тілшінің «сапалы оқытудың кілті – іздену, тиімді әдістерді тауып, пайдалана білу» дегенге саятын ой-пікірі кез келген әдіскерге қажет. Сабақ барысында мұғалім түрліше әдістерге сүйеніп қана қоймай, оқытушы мен оқушы арасындағы тең дәрежедегі қарым-қатынасты іске асырушы ретінде де еңбек етуі қажет. Қазіргі педагогика саласындағы ең маңызды талаптардың бірі – осы. Бұл көзқарастар, әсіресе, қазіргі уақытта қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайтамыз, оны Қазақстанда тұратын өзге де ұлттардың қарым-қатынас құралына айналдырамыз, басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін жедел үйретудің тиімді жолдарын табамыз деген ізденістер болып жатқан кезде аса пайдалы.

Міне, Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университетінің бір топ педагог-ғалымдары көтерген бұл мәселе тек А.Байтұрсынұлы еңбектерімен шектелмейді. Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Жеке тұлғаны қалыптастыру технологиясы» (Ү.Адырбекова), Жүсіпбек Аймауытовтың «Пәнаралық байланыс арқылы ынталандыра оқыту технологиясы» (К.Базархан), Ыбырай Алтынсариннің «Тілдік дағдыны жетілдіру технологиясы» (Л.Бақтыбаева), Құдайберген Жұбановтың «Дамыта оқыту технологиясы» (Ө.Садықова), Мәулен Балақасевтың тіл мәдениетін дамыту технологиясы» (А.Сарбасова) деген атаулармен берілген мақалалар да шын мәнісінде біздің педагогикамыздың тарихында осындай оқыту дәстүрлерінің болғандығын, сол арқылы қазақтың талай зиялы азаматтары білім алып, тәрбиеленіп шыққанын, ондай оқыту дәстүрлерінің негізі қазақтың атақты ғалым-оқытушыларының еңбектерінде қаланғанын және қазіргі білім беру үрдісінде бұл дәстүрлердің белгілі дәрежеде орын алып отырғанын дәлелдейді. Олай болса, қазақ тілін оқытатын әр ұстаздың білім беру әрекетінде тек шет ел, орыс педагогтарының ғана емес, олардан асып түспесе, кем түспейтін жоғарыда аты аталған қазақ педагогикасы тарихында өз орындары бар ғалым-ұстаздардың да білім беру технологиялары өз аттарымен аталып, қолданылса деген тілегіміз бар.

(Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Әдістемелік семинарында оқылған баяндама.)

Сардары синтаксистің – Сайрамбаев

1967 жылы бұрынғы Н.В.Гоголь атындағы педагогтік институттың (қазіргі Қорқыт ата атындағы университет) Филология факультетіне Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша оқуға түстім. Оқуға түскен бойда күріш оруға баратын болдық. Ол кезде мұғалімдермен әлі таныса қойған жоқ едік. Шақырған күні таңертен қапшық-қалталарымызбен жиналып тұрған бізді деканымыз Н.Жүнісов екі кісімен таныстырды. Бірі – Әбжаппар Аблақов, екіншісі – Талғат Сайрамбаев. Әбжаппар ағай жоғарғы курстарға, Талғат ағай біздерге жетекшілік жасайтын болды. Міне, менің Талғат ағаймен таныстығым осылай басталған еді.

Ағайдың 1965 жылы біз атын естігенмен, көзіміз көрмеген атақты профессор М.Балақаевтың жетекшілігімен кандидаттық диссертация қорғағанын да, үйленбеген, бойдақ жігіт екенін де осы кездерде білін алдық. Алғашқы курстарда Талғат ағай бізге сабақ берген жоқ. Өйткені ол кісі дәріс оқитын синтаксис пәні кейінгі курстарда жүреді екен. Дегенмен, факультеттегі түрлі жұмыстар барысында араласып, ағалы-інілідей болып жүрдік. Сол тұстарда студентке артылатын қоғамдық жұмыстар да көп болатын және ондай жұмыстарды орындауда студенттердің белсенділігі де өте жоғары, жауапкершілік те басым болатын. Мерекелерде өткізілетін факультетшілік, институтшілік, тіпті қалалық деңгейдегі іс-шараларды өткізуде студенттерге басшылық жасау жас ұстаздарға, біз сияқты ересек, белсенді студенттерге тапсырылады. Осындай жұмыстардың басы-қасында біздің ортамызда ақжарқын ағайымыз Тәкең жүрер еді. Тіпті, студенттермен бірге анда-санда концерттерге қатысып, өлең айтып қоятыны бар еді.

3-курсқа келгенде Талғат ағай синтаксистен сабақ бере бастады. Бұл кезде бір-екі жылға болса да есейіп қалған біздер ағайымыздың қаншалықты білімді екенін де біле бастадық. Әсіресе, сөз тіркесіне байланысты тақырыптарды өткен кезде құлшына сөйлеп кететіні сондай, 90 минуттік сабақтың қалай өткенін де байқамай қаламыз. Ондай кезде кей оқытушыларды сөзге тартып, әңгіме арнасын қысыр сөзге бұрып жіберетін студенттер де қозғала алмай қаламын. Екі қолы, кейде бет-ауызы да бор-бор болған ағайымыз өз сөзінен өзі ләззат алғандай күлімсіреп шығып бара жататын. Шынында ағайдың өзі ғана емес, біз де сол ләззаттың дәмін татқандай болатынбыз. Ағайымыздың бұлай ететін реті де бар екен: бұл тақырып өзі кеше ғана ұңғыл-шұңғылына дейін зерттеп, диссертация қорғаған ғылыми жұмысы екен. Осы кездерде біз профессор М.Балақаев, оның еңбектері жайында да мол мәліметтер алдық.

Талғат ағай соңғы курста бізге куратор болып тағайындалды. Бұл тұста оның тек ұстаздық қана емес, ағамыздай қамқорлығын да көп көрдік. Әсіресе, қашық ауылдан, тіпті басқа облыстардан келін оқып

жатқан студенттер стипендияға жете алмай қиналған кездерде оларға ақшалай көмек бергеніне талай куә болғаным бар. Сөйтіп жүріп институтты да бітірдік. Сол жылы жазда ағай Алматыға көшетін болды. Біз, бір екі жігіт көшеден машина ұстап, заттарын тиеп вокзалға шығарып салдық.

Бұдан соң арада біраз жылдар өтті. Мен мектептен институтқа ауысып, ғылыми жұмыспен айналыса бастаған 80-жылдардың бас кезінде Тәкеңмен тағы кездестік. Арада өткен оншақты жыл арамыздағы бұрынғы қатынасқа көлеңке түсіре алмапты. Тағы да ағалы-інілідей болып кездестік. Бұдан кейінгі Алматыға жол түскен қандай да бір сапарымда жұмысына соғып сәлем беріп кететін болдым. Ара-тұра әңгімені менің ғылыми жұмысыма қарай бұрып, бағытымды бағдарлап қоятын. Менің Талғат ағайдың ғылыми жұмыстарымен терең танысуым да осы кезден басталған болатын.

Талғат Сайрамбайұлының ғылыми еңбектерімен таныса келе байқағанымыз – өзі таңдаған тақырыпты барынша терең, жан-жақты, бүге-шігесіне дейін қалдырмай талдап зерттейтіні. Оның айғағы бір ғана «Сөз тіркесі» тақырыбына, мақалаларын есептемегенде, бірнеше монографиялық еңбек арнауы болып табылады. Соның бір-екеуіне ғана қысқаша талдау жасап көрейік.

1981 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» атты еңбегі сол тұстағы институт оқытушыларының қолына тиген бойда-ақ ғылымға бет бұра бастаған жас ұстаздардың да, студенттердің де сөз тіркесі жайындағы бұрынғы білімдерін кеңейте, толықтыра түсетін құнды оқу құралына айналды.

Монографияның «Сөз тіркесінің ерекшеліктері» аталатын кіріспе бөлімінде осы мәселенің орыс, түркі және қазақ тіл білімінде зерттелу жайына шолу жасау үстінде әр түрлі тілдердің өкілдері болып табылатын көптеген зерттеуші ғалымдардың пікірлерінде кездесетін ұқсастықтар мен қайшылықтырды салыстырмалы түрде дәлелдей көрсетіп, мынадай тұжырымға келеді: «Көптеген ғалымдар сөз тіркестерін түсіндіруде сөз тіркесі мен тіркес сөздерді бір-біріне шатастырып келеді. Олардың еңбектерінен не сөз тіркесі, не тіркес сөз екенін анықтау қиын. Әрине, сөз тіркесі мен тіркес сөздердің бір-бірінен айырмашылықтары бар. Сөз тіркесі ойдың кішкене бір бөлшегі бола отырып, олар толық мағыналы екі не одан да көп сөздерден құралады. Оның әрбір сынары белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалса, ал тіркес сөздерде ондай қасиет жоқ. Олар сол тобымен жинақталып сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметін атақарады» [1, 22-б.]. Осы тұжырым кітаптың келесі тарауларының бағдаршамына айналады.

«Сөз тіркесінің синтаксистік құрылысы» тарауында сөз тіркесінің басқа тілдік бірліктермен қатынасы жайында айта келіп, күрделі сөзден айырмашылықтарының жеті түрін салыстыра отырып атап көрсетеді де, одан әрі сөздердің күрделену әдіс-тәсілдерін түрлі ғалымдар-

дың пікірлерін негіз ете отырып терең талдап көрсетеді. Мұнда, автор сонау бір ертерек кездерде С.Аманжолов тілге тиек еткен «сөздердің тізбектелуі» мәселесін (Ғалым сөздердің «...қатарласып, бірнеше сөз бір мағынаға ие болып жүруін тіл ғылымы сөз тізбегі деп атайды», – дей келіп, оларды 1) лексикалық тізбектер және 2) синтаксистік тізбектер деп бөледі де, қысқаша ғана мәлімет береді [2, 65-66-66.] және өткен ғасырдың орта тұсында М.Балақаев көрсеткен «түйдекті тіркес» мәселесін (Ғалым 1954 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» академиялық грамматикасында сөз тіркестерін 1) тізбекті тіркес және 2) түйдекті тіркес деп бөледі де, олардың жасалу жолдарына қысқаша ғана сипаттамалар берумен шектеледі [3, 377-385-66.]) нысанаға ала отырып, одан әрі тереңдете, жан-жақты зерттеу нысанына айналдырады. Сөйтіп, өзі мақсат еткен күрделі сөз тіркестері, олардың құрылымдық түрлері мәселесін түбегейлі қопара зерттеуге жол ашады. Еңбектің «Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері» деп аталатын негізгі бөлімі осыған арналған.

Бұл тарауда автор күрделі сөз тіркестерін әуелі: 1) «Есімді күрделі сөз тіркестері» және 2) «Етістікті күрделі сөз тіркестері» деп бөліп алады да, сөз таптарының күрделенуін негізге ала отырып, сөздердің байланысу түрлері ыңғайында әрқайсысын жеке-жеке (мысалы: қабыса байланысқан есімді күрделі сөз тіркестері, меңгеріле байланысқан есімді күрделі сөз тіркестері, т.б.) талдап қарастырады.

Талдаудың ерекшелігі мынадай: әуелі белгілі бір сөз табын құрайтын дербес мағыналы сөздердің, содан соң көмекші есім, етістік сөздердің, шылаулардың, модаль сөздердің, фразеологиялық тіркестердің т.б. тілдік бірліктердің күрделі тіркестерді құраудағы қызметтері мен мағыналық ерекшеліктері толығымен айқындалады және әрқайсысына жекелей қорытынды тұжырымдар жасалып отырады. Мысалы, көмекші сөздер жайындағы бір қорытынды тұжырым былай беріледі: «Қорыта айтқанда, сөз тіркестердің аясын кеңейтудегі көмекші сөздердің қызметі олардың мынадай ерекшеліктеріне байланысты:

1) белгілі мағынасы жоқ, сондықтан әрдайым белгілі сөз таптарына қатысты;

2) өзіндік синтаксистік қызметі жоқ, бірақ басқа сөздермен тіркескенде ондай қызмет айқын байқалады;

3) морфологиялық өзгеріс кейде болады, кейде болмайды;

4) бағыныңқы-басынқы қызметте жұмсалмайды;

5) басқа сөздерге тіркескен кезде оны грамматикалық жағынан өзіне бағындырады;

6) толық мағыналы сөздердің мағыналық мәнерін айқындауда басты тұлғаға айналады» [1, 53-б.]. Модаль сөздердің қызметі жайында да осындай 10 түрлі қорытынды тұжырым беріледі.

Күрделі сөздердің құрылымдық түрлерін айқындауда ғалым жеке сөз таптарының өзіндік тұлғалық түрлену ерекшеліктерінің де орны

бар екендігіне оқырманның көзін жеткізу үшін әр тұлғаның қызметіне тоқталып мысалдармен тиянақтап отырады. Бұл еңбекте есімді күрделі сөз тіркестері қабыса, матаса, меңгеріле байланысу түрлеріне қарай топталып, олардың әрқайсысының сөз таптарының ыңғайында қандай мағыналық қатынастарда қолданылатыны жеке-жеке талдауға алынумен көрінеді. Мысалы, зат есімді күрделі сөз тіркестерінің 8 түрлі мағыналық қатынаста (1. Заттың неден, қандай заттан жаслғанын білдіреді; 2. Салыстыру, теңеу мағынасында жұмсалады т.б.) жұмсалаатынын дәлелдеу мақсатында өзіне дейінгі ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, шындықтан алшақ көзқарастардың бетін ашады.

Сондай-ақ, сын есімнің тіркес құраудағы рөлін айту үстінде «...кейбір жұрнақты түрлерінің күрделеніп, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарында жұмсалуды арнайы сөз етіп отырмыз», дей келіп, *-лық (-лік), -лы (-лі), -ғы (-гі)* т.б. жұрнақтармен жасалған сын есімдердің қызметі мен мағыналық ерекшеліктерін даралап көрсетеді [1, 103-113-бб.].

Ал етістікті күрделі сөз тіркестерін қабысу және меңгеру ыңғайында топтастырып, олардың да өзіндік ерекшеліктерін әрбір сөз табы ыңғайында және септік жалғаулы сөздердің тіркесі ыңғайында жан-жақты ашып, тілдік фактілермен дәлелдеп береді.

Сонымен, осы бірегей еңбектің жалпы мазмұнына қысқаша ғана шолу жасай отырып, «бұл еңбек несімен құнды, еңбектің өзіндік ерекшелігі неде, ғылымға не берді?» деген тәрізді сұрақтарға жауап бермей кетсек, автордың еңбегін дұрыс бағалай алмағандығымыздың белгісі болар еді.

Біріншіден, автор әрбір тақырып бойынша алға қойған мақсатын орындауда нақтылыққа, дәлдікке жүгінеді. Сол үшін де әрбір айтылмақ ой-пікірін өзінен бұрынғы орыс, түркі, қазақ ғалымдарының ойларымен, көзқарас, тұжырымдарымен тұздықтап, дәлелдеп отырады. Сонымен бірге, олардағы қайшылықтарды дәл тауып, өзіндік уәж, тұжырым айтады. Оған сенбеске амал қалдырмайды.

Екіншіден, жоғарыда көрсеткеніміздей, өзінен бұрынғы осы тақырыпты қаузаған ғалымдардың ешқайсысының еңбектерінде күрделі сөз тіркесі деген атау да, дәл осындай терең де жан-жақты талдау да болған емес. Бұрынғы «тізбекті тіркес» аталып келген осы мәселе жаңаша «күрделі сөз тіркестері» деген атаумен аталады. Яғни, автор терминді жанартады және осы күрделі сөздер бір сыңары болып келетін сөз тіркестеріндегі олардың мағыналық қолданыстарын айқындайды. Сонымен бірге, тіркескен сөз саны көбейген сайын олардың мағынасында да өзгешеліктер болатыны сөзсіз екендігін мысалдармен айғақтайды. Бұл жерде Т.Сайрамбайұлы өзінің ұстазы М.Балақаевтың бір кезде айтқан: «Көп құрамды сөйлемдердегі сөз тіркестерінің әр компоненті, кейде бір сөз тіркесі түгелімен басқа сөз тіркесінің құрамына еніп, олардың саны да, мағынасы да түрлене береді» [3, 377-б.]

деген сөзін басшылыққа алып, оны практикалық тұрғыда дәлелденінін аңғарамыз.

Үшіншіден, бұл кітап – ғылыми еңбек қана емес, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының ұстаздары үшін таптырмас көмекші құрал. Өйткені, оқу орындарында сөз тіркесі тақырыбын оқыту кезіндегі сөйлемді сөз тіркесіне талдауда көптеген қиындықтар кездесіп жатады. Мәселен, күрделі сөздерді сөз тіркесінен айыра алмағандықтан, олардың құрамындағы әр сөзді жеке бір мүше ретінде талдау, күрделі сөз құрамындағы көмекші модаль сөздерді, мағыналы модаль сөздерден айыра алмау сияқты қателіктер мұғалімдердің өздерінде де жиі кездесіп қалып отырады. Сол қиындықтарды шешудің жолдарын ұстаздар осы кітаптан таба алады.

Қорыта келгенде, шығармашылығының басым көпшілігінде бір ғана тақырыпты ізденіс нысаны ету арқылы алған мақсатқа жету жолында ондаған ғалымдардың еңбектерін қарап, оларға зерделі түрде талдау жасау, көптеген көркем шығармаларды, баспасөз материалдарын оқып, одан керекті мысалдарды іріктеп ала білу сияқты жүйкені жұқартатын іспен жалықпай айналысу – бұл ғылымды сүйген, ғылымдағы өз жолын айқындап алған нағыз ғалымның ғана қолынан келетін іс. Ал, мұндай іспен Талғат Сайрамбайұлы – өмірінің ақырына дейін айналысқан ғалым. Міне, сондықтан да, Талғат Сайрамбайұлын Қазақ тіл білімінің, соның ішінде синтаксис саласының қалыптасуы мен дамуы тарихында өзіндік өшпес із қалдырған ғалым десек жарасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы: «Мектеп», 1981. – 200 б.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат», 1994. – 320 б.
3. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: «ҚАССР ҒА баспасы», 1954. – 564 б.

(Ф.ғ.д., профессор Т.Сайрамбайұлының туғанына 80 жыл толуына орай өткен «Жаһандық бәсекелестік жағдайындағы ғылым мен білімнің өзекті мәселелері» атты Халықаралық конференцияда оқылған баяндама. Түркістан, 20 ақпан 2017 жыл.)

Алаш арысы Халел Досмұхамедұлы тіл туралы

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы өлара кезеңде өздерінің патшалық Ресейде алған білімдерін әлі де болса ұйқыдан толық ояна алмай жатқан бұйығы халқының болашағы үшін арнауға бел буған,

осы бір ұлы жолда талай қиындықты бастан өткізе отырып, сонда-рына саясат пен тарихтың, ғылым-білім мен мәдениеттің қай сала-сынан болмасын өшпестей мұра қалдырған, ақыры «Сталиндік қы-зыл қырғынның» құрбанына айналған, бүгінде өзіміз «Алаш арыста-ры» атап, еңбектеріне бас иіп тағзым ететін Әлихан Бөкейханұлы, Бақытжан Қаратаев, олардың соңын ала қатарға қосылған Ахмет Байтұрсынұлы, Нәзір Төрөқұлұлы, Елдес Омарұлы, Міржақып Ду-латұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, тағы да басқа біртуар тұлғалар болды. Солардың бірі және бірегейі Халел Досмұхамедұлы еді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы алғашқы оқыған азаматтар-дың бірі болған ағасы Дәулетүмбеттің нұсқауымен он бір жасында Оралдағы әскери училищенің дайындық курсына оқып, одан соң Пе-трбордағы Императорлық Әскери-медициналық академиядан білім алуы, қарапайым қазақ даласынан шыққан Халелдің жастайынан зерек, алғыр бала болғандығын көрсетсе керек. Академияда оқыған тұстағы, ғасыр басында Ресейде болып жатқан саяси тұрақсыздықтар, түрлі толқулар мен революциялық қақтығыстар, соның нәтижесінде пайда болған алуан-түрлі партиялардың іс-әрекеттері және олармен үнемі күресте келе жатқан демократиялық көзқарастар болашақ дәрі-гердің азаматтық қалыптасуына әсер еткені белгілі. Сондықтан да Ха-лел оқыған, білімді азамат ретінде осы тұстағы қым-қуыт шаруаларға ерте араласқан. Қазан төңкерісіне дейін негізгі мамандығына байланы-сты дәрігерлік қызмет атқара жүріп, қазақ даласындағы түрлі аурулар-мен күресудің жолын көрсеткен көптеген құнды еңбектер жазып қал-дырды. Бір таңқаларлығы – осы кездегі жоғары білімді оқыған, зиялы қазақ азаматтарының қай-қайсысы да ұлт азаттығы, оның болашағы жолында өздерінің әмбебаптық қабілеттеріп таныта да, жұмсай да біл-гендер еді. Әсіресе, олар төңкерістен кейін-ақ іле-шала еліміздің бола-шағы үшін алаңдап, патшалық Ресейдің бұрыннан жымысқылықпен жүргізіп келе жатырған басқыншылық саясатынан қазақ халқын, оның ұлттық символы болып табылатын қазақ тілін сақтап қалудың жолын жандарын сала іздестіре бастады. Олар жаңа құрылған Қазақ автоно-миясының басқарушы органдарында қызметтер атқара жүріп, заман талабына сай әрқайсысы бірнеше мамандықтың иелеріне айналды. Солардың бел ортасында жүрген Халел де тек дәрігер ғана емес, ол – тарихшы, әдебиетші, тілші, медицинаның түрлі салаларын меңгерген ғалым, биолог, табиғаттанушы, баспагер, педагог-ұстаз, оқулықтар-дың авторы, тұңғыш профессор болды. Біз Х.Досмұхамедұлының тілшілік қырына аз-кем тоқтала отырып, оның осы бағыттағы айтқан ой-пікірлерін қазіргі көзқарас тұрғысынан пайымдауға тырысайық.

Бүгінде біз, сол бір ұлылар аңсаған арманға жетіп, Тәуелсіз Қа-зақстан атандық. Егемендіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ, осы

күрес жолында құрбан болған арыстарымызды еске алып, солар бастап кеткен жарқын істерді, солар мұра еткен ой-пікірлерді таразылай, еліміздің ұлттық сипатына қажеттілерін іріктей отырып, жаңа қоғамға аяқ бастық. Соның ішінде алғашқы ең ірі мәселе – құрдымға кетуге айналған тілімізді сақтап қалу ғана емес, оны мемлекеттік қолданыс дәрежесіне жеткізу, елдегі басқа да ұлт өкілдерінің ортақ игілігіне айналдыру еді. Осы бағыттағы игі істердің ең соңғысы және келешекте орындалуы міндетті болып отырған басты құжат – Елбасының «Болашаққа бағдар: ұлттық жаңғыру» атты мақаласы. Онда Н.Ә.Назарбаев: «...Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», – дей келіп, таяу жылдардағы міндеттерді айқындап берді. Соның басында «қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру» мәселесі тұр [1].

Бұл мәселемен, шындығында, осыдан бір ғасыр бұрын біз тілге тиек етіп отырған ғұламалар да айналысқан болатын. Латын әліпбиіне көшу 1925 жылы өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінің басты бір мәселесі болды. Осында А.Байтұрсынұлы бастаған біраз азаматтар түрік әліпбиін (араб әрпі негізіндегі) жақтап оның артықшылықтарын дәлелдесе, Нәзір Төрөқұлұлы латын әліпбиінің қолайлығын дәлелдеуге тырысады. Бірақ Ахметтің жобасын жақтаушылар басым дауыс алады. Осыған қарамастан біршама дайындықтан кейін бұл мәселеге кейінгі бір сиезде қайта оралу қажет деп табылады [2, 72-94 бб]. Дайындықтың бірі латын әрпіне негізделген жаңа әліпбидің жобасын жасау болып, оған Халел де тартылады. Өз жобасы жөнінде: «Түрік халықтарына араб хәріптерін тастап, латын харпін алу керек деген сөз көптен бар... Өзіміздің осы күнгі хәріптерімізді бірден тастай салып, латын хәріптерін алуға қарсы пікірде болсақ та, айналамыздағы желіктің салқыны бізге де тиді. Қолданбасақ та, латын хәріптерін біз де тілімізге үйлестірін көру керек. Топқа түсетін болсақ, біз де өзімізге лайық жобамен түсу керек. Пән ретінде қолдану тағы керек (бұл жерде терминология мәселесін айтып отыр – Ж.С.)», – дей келіп, одан әрі латын хәріптерінің қазақ дыбыстарына сәйкес келетіндері, сәйкес келмейтіндерінің орнына қандай хәріптерді қалай өзгертіп алғаны жөнінде толық мәлімет береді. Соңында: «Хәріптерді латынша таңбалағанда біздің тұтқан жолымыз: таңба туралы аурупа-лықтардан алысқа кетпеске; шама келгенше латын хәріптерінің Ау-ропада қолданған мағынасын жоймасқа, белгісіз шатастыратын жаңа таңбалар кіргізбеске; жазуға қиындық беретін хәріптің үстіне, астына нокат, сәкін секілді қосымшалар қоймау болды. Латынның өлген хәріптері қолданылмайды.

Біздің қолданған хәріптердің бәрі де Ресейде бар. Жаңғыз «п) саңырау ноннан басқаның бәрі де Ташкентте бар», – деп қорыта келе соңынан жобаның үлгісін береді [3, 197-199 бб].

Ғұламаның осы соңғы сөздеріне, әсіресе, ең соғы абзацтағы айтылған пікірге байланысты бізге мынадай ой келеді. Шамасы, сол тұстағы Ресей қарамағындағы мұсылман халықтары қолданып келген араб нұскалы әліпбиін (А.Байтұрсынұлы жасаған) латын хәрфіне ауыстыру жөніндегі идея да бұрыннан қалыптасқан империялық жымьсқы саясаттың жалғасы болар-ау. Өйткені, кейін біртіндеп орыс графикасына көшіруге араб графикасынан гөрі латын графикасы қолайлырақ болатыны өзінен-өзі айқын. Себебі, кириллицаның да негізі сол латын графикасында жатыр. Қазақ зиялыларының басым көпшілігі осыны түсінген сияқты. Алайда, қашаннан ұсақ ұлттарды уысынан шығармай, өзгілеп келе жатқан алып машинаға қарсы келер қауқар қазақта қайдан болсын.

Ал қазіргі Егемен еліміздің жеке отау тігіп, жаңа қоғам құруға бет алған кезеңінде латын әліпбиіне көшу идеясының алға қойылуының бұрынғыдан өзіндік ерекшелігі бар. Ол жөнінде Елбасының мақаласында да, идеяны қолдаушы қазіргі ғалымдар мен ел азаматтарының пікірлерінде де дәлелді түрде айқын айтылуда.

Сол алғашқы сиездегі мәселелерді талқылауда шығып сөйлеген сөздерінде де, басқа мақалаларында да Халел дыбыстарды дұрыс жазуға байланысты, жат тілдерінен бұрын әуелі өз тілімізді толық зерттеу қажеттігіне байланысты, жат тілдің пән сөздерін (терминдерді) қалай енгізу жөнінде құнды пікірлер білдіреді.

Х.Досмұхамедұлының қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі жөніндегі ойлы пікірі оның «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деп аталатын мақаласында айтылады. Бұл мақалада айтылған көптеген пікірлері кейінгі ғалымдардың ғылыми еңбектері мен қазақ тілі оқулықтарына арқау болған және қазіргі өмірімізге де қатысты десек артық айтқандық болмас. Сөзіміз дәлелді болу үшін біршама деректер келтірейік:

«...Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады...

Осы күнгі қазақтың әдебиетінде («әдеби тіл» деп жазу тілін айтса керек – Ж.С.) шеттен кірген сөздер өте көбейіп кетті... Топан суындай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей ұмытылуға айналған тіліміздің (қазақ тілі туралы сол кездің өзінде осындай ой болған – Ж.С.) бір негізгі заңын еске салғымыз келеді.

Түрік тілі – жалғамалы тіл. Жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейді... Қазақ-қырғыз сөзінің түбірі не соламайымен жуан айтылады, не соламайымен жіңішке айтылады... Қазақтың негізгі жалқы сөзінің түбiрiнде жуан дыбыстар мен жіңішке дыбыстар араласып ұшырамайды. Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде *сингармонизм* дейді. *Сингармонизм* деген сөз, қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген мағынада...

Біздің ойымызша, сөздегі дауыссыздар я жарты дауысты дыбыстар үнсіз, мүлде сақау емес, бұлардың аз да болса дауысы бар... Сондықтан біз «дауыстылар гәрмөниесі» дегеннің орнына «дыбыстар гәрмөниесі» деп айтқанды дұрыс көреміз...

Қазақ-қырғыз тіліндегі сөздердің түбірі еш уақытта өзгермейді... өзгергенде аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді.

Тіліміздегі қосымшалар: 1) жалғау, 2) жұрнақ, 3) жіктеу болып бөлінеді. Сөздің түбірі жуан айтылса, жалғанған жалғау да жуан айтылады. Сөздің түбірі жінішке айтылса, тіркелген жалғау да жінішке айтылады. Сондықтан жалғаулар қос (вариантты – Ж.С.) болады...

Қазақ-қырғыз тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ. Сингармонизм тілімізді үйренуге, үйретуге жеілдетіп тұр, жаңа сөздер тудырып, сөздер қосып, тілімізді байытқанда лақтырмайтын (ылағып кету, басқа жаққа ауытқып кету – Ж.С.), адастырмайтын қарақшылы даңғыл қара жол болып тұр...

Қазақ-қырғыз тіліне сіңіп кеткен жат сөздер көп: *қала, молда, шілде, әкім... самауыр, Бәселей, Шодыр, жәшенке, лампы, корпыс...*

Қазақ-қырғыз тіліне сіңу үшін бұлар танымастай өзгерген. Өзгергенде бұлар қазақ-қырғыз тілінің заңдарына бағынатын болып, алдымен сингармонизм заңына көніп өзгерген. Өзінің заңымен өзгертпей қазақ тілі ішіне ешбір жат сөзді алмайды, кіргізбейді. Бұл – ақиқат нәрсе...

Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш; ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беру зор қата. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек.» [3, 165-185 бб].

Осы тұстан тоқтата тұрғанның өзінде мақала көтерген мәселенің дәл қазіргі уақытта латын әліпбиіне көшу мәселесін көтеріп отырған біз үшін маңызы өте зор екендігіне сөз жоқ.

Қазақ зерттеушілерінің қай-қайсысы да қазақ тілінің сингармонизм заңы арқылы дамып қалыптасқанын мойындайды. Бірақ өткен ғасырдың 40-жылдарынан бастап кириллицаға ауысу кезінде сөздердің айтылуы (орфоэпия) мен жазылуының (орфография) заңдылықтары қағаз жүзінде арнайы бекітілгенімен (Басында Қ.Жұбанов ұсынған 12 ұстанымның 11-ін Мәскеу бекіткен, кейін әр кезеңде өзгертіліп отырған – Ж.С.), бертін келе сырттан келген сөздердің, терминдердің көптеп енуіне байланысты жазу заңдылығына баса назар аударылды. Әсіресе, орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілінен енген сөздердің сол тілде қалай жазылса, солай оқылуы басымдық рөлге ие болды. Бұл өз кезегінде ұрпақтардың дыбыстау аппараттарының да біртіндеп өзгеруіне алып келді. Осылайша, бір кезде орыс ғалымдарының өзін тәнті еткен қазақ тілінің үнділігі өз қасиетінен айырылды деуге болады. Ендігі мақсат латын әрпін қабылдау кезінде осы син-

гармонизм заңын басшылыққа алу, соны негіз ету міндетін іске асыру болуға тиіс деп ойлаймыз.

Ал ең соңғы пікірі (күйініш) туралы айтсақ, бұл – біздің кеңес дәуірінде жұқтырған, жазылуы қиын ауыруымыздың бірі. Қазіргі кездегі тіл мәселесіне байланысты кедергілердің бірі де осындайлар тарапынан болуда.

Қазақ терминологиясының тарихында өзіндік орны бар Н.Төрехұлұлының «Жат сөздер туралы» деп аталатын Мәскеуде 1926 жылы жарық көрген кітабына пікір білдірген мақаласында Халел кітаптағы араб-парсы және орыс тілдерінен енген сөздердің жазылу заңдылықтары жөніндегі ойларынан мысал келтіре отырып, автордың бұл пікірлерін қолдайтынын білдіреді. Мысалы, «Біздің тілегіміз – жат тілдерден кірген сөздердің өзгеру заңын табу... Біз білген тілдерде жат сөздерге қойылған серт заңдай қазақ та өз тіліне белгі, көше салып қою керек. Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тұмағын киіп, жалпақ қазақ сөзі болып кірсін» деген сөздеріне мән бере отырып қолдау білдіреді. Өйткені бұл Ахмет, Халел, Міржақып т.б. ойшылдардың ортақ пікірі болатын. Халел автордың бұрынғы қазақ тілінде жоқ араб дыбыстары арқылы енген сөздердің қалай өзгергенін тексере отырып, жат сөздің өзгеру заңдылығын (жазылу заңы) шығарғанын мақұлдайды. Оған көптеген мысалдар келтіреді және қорытындысында: «Нәзірдің осы кітабы – қазақ әдебиетіне артықша олжа. Бұл кітап әрбір жазушының, тіл тексерушінің, газет-журнал шығарушының, оқытушының қолында болуы керек. Нәзірден енді араб-парсының сөзін тізіп, қазақшаға аударып, бір тілмәш жасап бер деп өтіну керек. Сонда қай сөздің қалай жазылатынын білін алар едік», – деген тілек білдіреді [3, 201-205 бб].

Халел Досмұхамедұлы М.Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегі жөнінде де алғаш пікір білдірушінің бірі болды. Онда осы кітаптың қалай табылғаны, оның қай дәуірде жазылғаны, кітаптың авторы жөнінде мәліметтер келтіре отырып, кітаптың Йусуф Хас Хажибтің (Баласағұн) «Құдатқу білік» кітабымен бір шамада жазылғанын айтады. Одан әрі кітаптың мазмұнына шолу жасай отырып, сол тұстағы тарихи уақиғаларға көз жүгіртеді, салыстыра қарайды.

Сонымен, Халел Досмұхамедұлы өткен ғасырдың басталар тұсындағы орысша оқыған, онысын жеке басының қамы үшін пайдалануға тырысқан кей қазақтың бірі емес, алған білімін қазақ халқының жарқын болашағы үшін арнаған, Кеңес дәуірінің алғашқы кезінде қазақ елінің жеке мемлекет болуы жолында, оның ұлттық қасиет-болмысын, мәдениеті мен салт-дәстүрін (Елбасымыз айтқандай – ұлттық кодты), тілі мен әдебиетін, жалпы ғылымын өркендетуде бар ғұмырын арнап, сол жолда басын бәйгеге тіккен көп тілді (полиглот) ұлылардың бірі болды. Сталиндік зұлматтың құрбаны

болып, еңбектері 70 жылдай тас құлыпта қамалған арысымыздың есімі Тәуелсіздік арқасында ғана ұлықталуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан», 12 сәуір 2017 жыл.
2. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Баспаға даярлаған Ш.Құрманбайұлы. – Алматы, 2005. – 144 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. – Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. – 400 б.

(«Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне» арналған «Тарихи жады және тағылым – рухани жаңғырудың негізі» атты Халықаралық форум аясында өткен конференцияда оқылған баяндама. Қызылорда, 30 мамыр, 2017)

Рухани жаңғырудың басты кілгі – латын әліпбиіне көшу

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Егемен Қазақстанда» жарық көрген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын оқып талқылай отырып, саяси, экономикалық жаңғыру барысында әлемге өзін барлық жағынан танытуға қол жеткізген еліміздің жаңа болашаққа нық қадам басуының тағы бір басты шарты «рухани жаңғыру» екеніне сенімді түрде көз жеткіздік.

Нұрсұлтан Әбішұлы мақаланың кіріспесінде Егемендік алып, еңсесін көтергеніне ширек ғасыр ғана болған еліміздің қол жеткізген табыстарына шолу жасай келе, ендігі басты мақсат – ұлтымызды ұйыстырудың басты жолы болып табылатын «тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғырту» екенін атап көрсетеді және еліміздің бұдан былайғы дамуы әлемдегі дамыған елдердің қатарына ілесуімен, соларға терезесі теңелуімен байланысты екенін баса айтады. Ал бұл жағдайда өткен қоғамда қалыптасып қалған ескі сананы жаңаша өзгертудің мәні зор. Алайда, еліміздің болашағы тек сананы өзгертумен ғана емес, сол өзгерісті елдің дамуы жолында қандай істерге, қандай міндеттерді шешуге пайдалану қажеттігі де осы мақалада айқын көрсетілген. Соның ішінде Елбасы «латын карпіне» көшу мәселесін бірінші орынға қояды да, ол іске биылғы жылдан бастап кірісу қажеттігін үкіметке жүктейді [1]. Бұл тіл мәселесімен айналысып келе жатқан және осы мәселе қозғалған кезден бергі кезеңде үнемі оны қолдаушылар жағында болған тіл жанашырларын қуантып-ақ тастады.

Латын әліпбиіне көшуді қолдаушы ретінде біз де кезінде Қызылорда облыстық «Сыр бойы» газетінің 2009 жылғы 14 қаңтардағы нөміріне «Қазаққа ұлттық жазу таңбасы керек» деген мақала жариялаппыз. Бұл

мақала Елбасының Қазақстан халықтары Ассамблеясының II құрылтайында осы мәселеге назар аударуына байланысты жазылған еді. Осында айтылған кей пікіріміздің қазір де маңызын жоймағандығына оқырманның назарын аударғым келеді. Мақалада әр мемлекеттің дербестігін айқындайтын рәміздері – Елтаңба, Ту, Әнұраны болатыны тәрізді сол мемлекеттің иесі болып табылатын халықтың ұлттық тілін жазбаға түсіретін өзі таңдаған әліпби таңбасы да болуға тиіс екендігін айтыппыз. «Латын қарпіне көшу не үшін қажет?» деген сұрақ қойып оған: «1. Қазақ тілінің басқа да ұлттардың тілі тәрізді дербес тіл екендігін және мемлекетіміздің де әлемдегі кез келген тәуелсіз мемлекеттердің бірі екендігін айғақтау үшін; 2. Қазақстанның әлемдік дамудан өз орнын алуы үшін қажет; 3. Туыстас түркі әлемімен барынша жақын қарым-қатынас жасау үшін; 4. Еліміздегі түрлі ұлттардың өкілдерін мемлекеттік тілді үйрену арқылы топтастыра түсу үшін; 5. Ғылым мен техниканы терең меңгерген, тілін, елін сүйетін, Қазақ мемлекетінің келешек тірегі болатын қазіргі жас ұрпақтың болашағы үшін қажет» – деген жауаптар беріппіз [2]. Мүмкін, бұл ойымызды қазіргі кезеңге сай толықтыруға да болар, әйтсе де, негізінен, бұдан 8 жыл бұрын айтылған осы пікірімізден қазір де айнымайтынымызды білдіргіміз келеді және жоғарыдағы сұрақты, басқа бір қырынан «Латын қарпіне көшуден не ұтамыз?» – деген ыңғайда қойып көрсек, оған былайша жауап берер едік:

1. Қазақ тілінің қалыптасуы ауызша айтылумен байланысты болғандықтан, дыбысталуы жағынан үнділігі басым болған. Сондықтан дыбыстардың үнге жақын жұмсақ айтылуынан құлаққа жағымды, түсінуге жеңіл, жүрекке жылы тиетін сөздер құралған. Кезінде бұған орыс миссионерлерінің өздері де таңқалғаны белгілі. Осы жағынан келгенде басым көбі қатаң дыбыстардан тұратын кириллицадан гөрі, латын әріптерінің дыбысталуы бізге жақын келеді. Осы арқылы тіліміздің байырғы дыбысталу қалпын тез болмаса да, жылдар өткен сайын біртіндеп қалыпқа келтіру мүмкіндігі пайда болады.

2. Кезінде кириллицаға көшу барысында жасалған жазу және айтылым заңдылықтары дұрыс сақталмады. Жазу заңдылықтары әр кезеңде өзгерумен болды және ол мезгіл өткен сайын қалай жазылса, солай айту белең ала берді. Осының әсерінен біздің тіліміз үшін ең қажетті болып табылатын айтылым заңдылығы мүлдем сақталмауға айналды. Біздіңше, латын әрпіне көшу барысында жазуға қатысты басы артық ережелер қысқарып, айтылым заңдылығына басымдық беріледі. Ол қазақ дыбыстары мен буындарының үндесімдік қасиетін (сингармонизм заңы) сақтауға көмектеседі.

3. Бір ғасыр бойы пайдаланылып келе жатқан кириллица қазақ халқының дыбыстау аппараттарын мүлдем өзгертіп жіберді. Сол дыбыстау аппараттарын да біртіндеп қалыпқа келтіруде латын әліпбиінің әсері болады деп есептейміз.

4. Осы негізде жаңадан енген шеттілдік терминдердің де қазақша оқылып айтылуына жол ашылады.

Әрине, бұл айтылғандардың бәрі де болашақта іске асуға тиіс болжамдар болғандықтан, басқа жұртты күмәнді ойларға жетелеуі әбден мүмкін. Сондықтан да, осы мәселе алғаш сөз болғаннан бастап «әрі тарт та, бері тарт» талай көзқарастар мен қарама-қайшы пікірлер болғаны есімізде. Тіпті, қарсылық білдіріп, Елбасының, Парламенттің, бүкіл қазақ халқының атына 66 адамның қолымен Ашық хат жазған зиялы қауым тобы болғанын да білеміз. Ондай пікірдегілер, мәселенің шешілуіне күмәнмен қараушылар қазір де бар. Ол күмәндердің бірсыпырасы әріп пен тілді шатастырудан пайда болған. Ал бірсыпырасы қарапайым халықты ойландыратын ортақ күмәндар. Олар мыналар:

1. Латын әліпбиіне көшу ана тілін оқып үйренуге кедергі келтіреді, қиындық туғызады, ана тілінен айырылып қалуға әкеледі.

2. Ұлттар арасын алшақтатады, тіпті бір қазақтың өзін екіге бөлінуге алып келеді, өйткені орыс тілді қазақтар әлі де баршылық.

3. Кириллицамен оқытындар (орыс мектептері) қалай қылады?

4. Ұрпақ әдеби-мәдени байлықтарымыздан ажырап қалады.

5. Мамандар жоқ, әдеби байлықтарды кім аударады?

6. Көп қаражатты қажет етеді, онсыз да халық тұрмысы жақсарып кеткен жоқ.

7. Бұл жеке бір адамдардың (ғалымдардың) өз атақ-абыройын, дәрежесін сақтап қалу үшін жасап отырған әрекеттері т.б.

Жаңалық болған жерде мұндай күмәндердің, қарсы пікірлердің болуы да заңды. Бірақ осы күмәндердің бәрін де сейілтетіндей уәжді Елбасының мақаласын тереңірек талдап түсініп оқуға тырысу арқылы табуға болады. Бір ғана мысал – Елбасының «жана әліпбиге бейімделу кезеңінде белгілі бір уақыт кириллица алфавиті де қолданыла тұрады» деген сөзі. Онда уақыттың шегі көрсетілмеуінің өзінде мән бар.

Біздің ойымызша, ұлттың, елдің келешегін ойлаған, көзі ашық, көкірегі ояу азамат латын әліпбиіне көшу идеясын қаласа керек деп ойлаймыз. Бұл жерде үйрену қиындығы, қаражат қиындығы, тағы-сын-тағылар екінші кезекке қалдырылу қажет те, бірінші кезекте елдің, тілдің тәуелсіздігі мен содан туындайтын қажеттілік және тәуекел тұруы керек. Әрине, қай уақытта да өтпелі кезеңнің қиындығы болмай тұрмайды. Оның талайын халқымыз қара нардай қайыспай көтеріп алған, бастан өткізген, әлі де өткізіп келеді. Алайда, осыдан жиырма жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда жақсымыз, шүкіршілік жасауға болады. Әріп өзгертудің алғашқы кезеңінде де түрлі қиындықтар болуы әбден заңды. Бұл жөнінде Ахмет Байтұрсынұлы да: «...әріп алмастыру деген жеңіл мәселе болып шықпайды. Бұл – ел жағынан да, елдің шаруасы жағынан да ауырлығы зор мәселе екендігін еске ала отырып шешетін мәселе. Үстін қарап, ат үстінен

айтқандай, сөзбен, жеңіл шеше қоятын мәселе емес. Салақ қарауға болмайтын салмақты мәселе», – деген болатын [3, 401-б.]. Әрине, осы сөздің айтылған уақыты мен сол тұстағы елдің әлеуметтік-экономикалық даму жағдайын қазіргімен салыстыруға мүлдем келмейді. Шүкір, ғұлама айтқан көптеген қиыншылықтарды болдырмау, болып жатса, тез арада жеңу мүмкіншіліктері бізде әлдеқайда мол. Тек, Ахаңның және оның замандастарының осы бағытта айтқан кей ескертпелері мен ұсыныстарын да жұмыс барысында қаперімізге ала отырғанымыз артық болмайтын тәрізді.

Сонымен, қазақ үшін әріп ауыстыру болмай қоймайтын құбылыс және оған латын әрпі ғана лайықты екені анықталды және оның орындалу мерзімі мен атқарылар жұмыстар да Елбасы тарапынан белгіленіп берілді. Ендігі мақсат уақыт оздырмай іске кірісу. Істің басталуы латын графикасына негізделген жаңа қазақ алфавитін жыл аяғына дейін бекіту екені белгілі. Осыған байланысты да өз пікірімізді білдіре кеткенді орынды санаймыз.

Осы кезге дейін бізге, Х.Досмұхамедұлы ұсынған ең алғашқы жобаны ескермегенде (1926 ж.), академик Ә.Қайдардан басталған талай жобалар таныс. Алайда, олардың ішінен белгілі ғалым Әлімхан Жүнісбектің жобасын жеке өз басым құптаймын. Себебі, біріншіден, жобаның авторы филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Жүнісбек өзінің ғылыми өмірін тек қана қазақ фонетикасына арнап келе жатқан, өзінің мектебін қалыптастырған бірден-бір фонетист-ғалым. Ол – біз пайдаланып келе жатқан кирилл әрпінің де қыр-сырын түгел тексеріп қаныққан, соның нәтижесінде қазақтың айтылым фонетикасын жаңа технология негізінде зерттеп дәлелдеген ғалым. Сондықтан, «тауық сойғызсақ та, қасапшыға сойғызғанымыз» дұрыс деп ойлаймын. Екіншіден, бұл жоба бір кезде А.Байтұрсынұлы, Е.Омарұлы т.б. алаш арыстары қолдаған әліпбиге, саны жағынан болсын (26 дыбыс), қазақтың төл дыбыстарының үніне сәйкестігі жағынан болсын (қатаңнан гөрі үнді дыбыстар басым), жазуға ықшамдылығы жағынан болсын барынша жақын келеді және қазіргі компьютерлік техникаларда пайдалануға сәйкестігі тұрғысынан да ыңғайлы. Әрине, мұнда күмән туғызатын екі дауыссыз дыбыс – Й (ЫЙ) және У (ҰУ) бар (Бұл жерде ғалым алаш арыстарының пікірлерін ескерген, өйткені дәл осы екі дыбыстың ерекшелігі туралы жоғарыда аталған алғашқы сиезде көп талқыланған болатын), оны жазуда айтылу заңдылығына сәйкес етіп жазу ережесі арқылы (мысалы: қый-ын, кий-ін, ұу-ық, ке-ліу т.б.) реттеуге болады.

Ал, соңғы ұсынылған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының жобасы да, түптеп келгенде, Ә.Жүнісбек жобасын негізге алған. Оның ерекшелігі – орыс тілінде кездесетін төрт дыбыстың – В, Ф, Х, Ч дыбыстарының қосылуында. Бұл жо-

банын иелері, шамасы, біріншіден, қазір арамызда кездесетін орыс тілді қазақтарға және орыс тілін пайдаланатын басқа ұлт өкілдеріне «жанашырлық» білдіруге тырысқан сыңайлы. Екіншіден, шет тілдерінен енген терминдердің жаңа әліпби арқылы айтылып, жазылуына күмән келтіргендіктен де, соны шешудің жолын осылай реттеуге тырысқан болуы мүмкін. Біздің ойымызша, біріншіден, осы жоба латын әліпбиіне көшу турасындағы дауды өршіге түспесе, кеміте алмайды, онсыз да сылтауы көп «желөкпелердің» қолтығына су бүркіп жіберуі әбден мүмкін. Екіншіден, аталмыш төрт дыбысты, қазақтың байырғы айтылу заңдылығы негізінде қалыптасқан, Ә.Жүнісбек жобасында бар дыбыстармен алмастырып айтуға да, жазуға да болады. Өйткені, біздің жаңа әліпбиге көшудегі мақсатымыз – шет тілдерінен енген қандай сөз болмасын, ауызша айтылу негізінде қалыптасқан (дәстүрлі фонетика) ыңғайында айтып, жазуға бейімдеу. Мысалы, *самауыр, бәтіңке, үтік, керует, Мәскеу, болыс, шенеунік т.б.* сияқты. Осыған байланысты, бұл мәселеге қатысты ой білдірушілер алдымен, осы іске әу бастан етене араласып, жанашырлық білдіріп жүрген филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Құрманбайұлының баспаға даярлап ұсынуымен шығарылған «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сінезі» атты (Алматы, 2005) кітапты оқып, ондағы осы мәселеге байланысты Алаш ғұламаларының пікірлерін және олардың соңғы кезде баспадан шығып жатқан еңбектерін бір шолып өтсе дұрыс болар деп ойлаймыз.

Әліпби бекітілгеннен кейінгі кезекті және ең қиындығы мол, даулы мәселе – айтылу және жазылу ережелерін мен заңдылықтарын даярлау болып табылады. Мұны даярлау кезінде де авторлар Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақша сөз жазушыларға» [3], Халелдің «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» [4, 165], Нәзірдің «Жат сөздер туралы» [5] тағы да басқа сол тұстағы арыстардың осыған ұқсас еңбектерінде айтылған ой-пікірлерін сын көзбен таразылай отырып, қажетіне сай ескерген дұрыс деп есептейміз.

Осы жұмыстардың әрі қарай үзіліссіз жалғасын табуы, айналып келгенде, кадрларды даярлауға келіп тіреледі. Әліпби бекітіліп, жазу емлесі даярланған алғашқы күннен кадр даярлауды қолға алу қажет. Ол үшін жоғары және орта арнаулы оқу орындарында, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, тілдерді үйрету орталықтарында арнаулы, элективті курстар, семинарлар ашылуға тиіс. Жұмыс алдымен мектеп мұғалімдерін арнайы курстардан өткізуден басталуы қажет. Онда латын әрпін, жазу ережелерін меңгерген мұғалімдер өздерінің сабақтарындағы практикалық жұмыстардың 5-10 минутын оқушыларына осы әріпті жаттығу үстінде үйретуге және сабақтан тыс уақыттардағы қосымша (факультатив) сабақтарда үйретуге арнаса болар еді. Осы жұмыс бұрынғы қалыптасқан кириллицалық жазу жүйесімен қатар

жүріп отырса, латын әліпбиін тез үйреніп алу қиындыққа соқпайды деп ойлаймыз. Осындай жұмыстар арнаулы орта және жоғары оқу орнының білім алушыларына да жүргізілсе құба-құп.

Сонымен, еліміздің, ұлтымыздың болашағы үшін бір ғасыр бойы арман болып келе жатқан қажетті де маңызды іс басталды. Ал оны байыбына барып, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара» отырып, жетесіне жеткізе орындауда өз үлесін қосу Қазақ елінің әр азаматының міндеті деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // «Егемен Қазақстан», 12 сәуір 2017 жыл.
2. Сәдуақасұлы Ж. Қазаққа ұлттық жазу танбасы керек. // «Сыр бойы», 14 қаңтар 2009 жыл.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 448 б.
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. – Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. 400 б.
5. Төрекұлды Н. Жат сөздер туралы. – Астана, 2006. – 72 б.

Мазмұны

Тенізде туып, қырда өскен... 3

I бөлім. Ғылыми-зерттеу және әдістемелік еңбектер

Қазақ тіліндегі бір негізді сөйлемдер
(етістік бас мүшелі түрлері мен типтері)..... 10
Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері 173
Қ.Жалайыри: Жами-ат Тауарих (Жай сөйлем синткакисі) 227
Тілдік талдау практикумы (Оқу құралы) 267

II бөлім. Мақалалар мен баяндамалар

Қазақ тілі пәнін жоғары оқу орындарында жанаша
оқыту мәселелері..... 384
Қ.Нұрмаханов аудармаларының тілі 387
Күрделі омонимдес жұрнақтардың
құрамы мен сөзжасамдық қызметі жайында..... 393
Қазаққа ұлттық жазу таңбасы керек..... 398
Қызылорда облысының топонимикасы (қысқаша шолу)..... 402
Мәтін құрылымындағы ой мен тіл бірлігі 421
Бай тіл, шешен тіл, мәдениетті тіл – журналистің жан серігі 425
Қызылорда облысы топонимдерінің жасалымдық сипаты..... 429
Абай аудармаларындағы тілдік қолданыстар 435
Базар жырау шығармаларының лексикалық қабаттары 439
А.Байтұрсынұлы және қазақ синтаксисі..... 452
М.Дүйсенов шығармаларының кейбір
лексикалық ерекшеліктері..... 457
Тіл байлығы туралы теңдессіз еңбек 463
Ө.Қоңыратбаев – көркем тілдің шебері 472
Абыз ғалымның теңдессіз еңбегі жайлы бірер сөз 478
Бұрынғы айтыстардағы кірме сөздер қолданысы 484
Жанқожа батыр туралы жырлардың кейбір
тілдік ерекшеліктері..... 490
Сөз саптаудағы самарқаулық 495
Балаға ат қою және қазақша құжаттандыру – жауапты іс..... 500
Дәстүрлі әдістер мен жаңа технологиялар сабақтастығы 505
Сардары синтаксистің – Сайрамбаев 511
Алаш арысы Х.Досмұхамедұлы тіл туралы 515
Рухани жаңғырудың басты кілті – латын әліпбиіне көшу 521

Жеңіс Сәдуақасұлы

ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Ғылыми-зерттеу, әдістемелік
еңбектер мен мақалалар жинағы*

Тех. редакторы Б. Қосдаулетов

Теруге 24. 08. 2017 берілді.
Басуға 10. 09. 2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84. 1/16. Офсеттік басылым.
Қаріп түрі «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 30,7
Таралымы 500